

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE

UDGIVET PAA FORANLEDNING AF
DET KGL. DANSKE LANDHUSHOLDNINGSSÆLSKAB
MED BISTAND AF SAGKYNDIGE MEDARBEJDERE

VED
K. HANSEN

FEMTE BIND

G. E. C. GADS FORLAG · KØBENHAVN 1934-45

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE

FEMTE BIND

DANSKE
LANDBOFORHOLDS
HISTORIE

OTTO CHRISTENSEN, AKSEL MILTHERS OG

FRIDLEV SKRUBBELTRANG:

DE LANDØKONOMISKE FORHOLD

J. J. HANSEN: OPLYSNING OG UDDANNELSE

AKSEL MILTHERS: STATSKONSULENT K. HANSENS

LIV OG VIRKE

NIELS SIGGAARD: PERSONNAVNREGISTER

Trykt hos
Nielsen & Lydiche
(Axel Simmelkær)
København

OVERSIGT OVER INDHOLDET

(Tallene henviser til Siderne).

De ydre Rammer. 5—24. Retskredse og Samfundsdannelse 5—7. Bylaget og dets Embedsmænd 8—14. Byvedtægternes Indhold 15—22. Bystævne 22—24.

Arbejde og Levevis i Oldtid og Middelalder. 25—28.

Befolkningens Lagdeling. 29—36. Middelalderen 29—32. Fra Adelenes Storhedstid til Enevælden 32—36.

Bøndernes tungeste Byrder. 37—76. Vornedskabet 37—45. Hoveriet 45—67. Stavnsbaandet 68—76.

Landboreformerne. 77—179. Frihedsideernes Talsmænd 77—95. Reformen gennemførte i Tiden 1750—1784 95—122. Reformen gennemførte i Tiden 1784—1813 122—154. Reformernes Modtagelse 154—157. Frihedsstøtten rejses 157—163. Fortsat Landbolovgivning 163—165. Finansvæsenet 165—176. Pengeforvirring og Statsbankerot 176—179.

Landbrugskrisen 1818—28. 180—190.

Landbrugets Stilling og Vilkaar omkring 1830. 191—253. Overgangen fra Krisen 191—193. Sammenhæng med den almindelige økonomiske Udvikling 193—200. Driftsøkonomiske Forhold og Udviklingslinjer 200—214. Befolkningstilvæksten og den økonomiske Klassedeling i Landbruget 214—225. De større Landbrugere 225—228. Gaardmandsklassen 228—240. Hoveri og offentligt Arbejde 230—233. Gaardmandsklassens Indtægtsforhold og Levevis 233—240. Husmands- og Landarbejderklassen 241—247. Bondestandens retslige og sociale Særstilling 247—251. Fællesskab i Bystyre og Foreninger 251—253.

Landboforholdene 1830—80. 254—335. Bondestandens Deltagelse i Stats- og Kommunestyre 254—257. Godssystemets Afvikling 257—261. Bondestandens Ligestilling gennemføres 262—267. Forbedring i Husmændenes Retsstilling 267—270. Den politiske Bevægelse i Bondestanden 270—277. Den økonomiske Udvikling 277—283. Prisforholdene 283—286. Driftsform og Produktion 286—299. Landbrugsomsætningen 300—308. Landbrugets Regnskabsføring 308—316. Landbrugskapitalen 316—327. Landbrugets Finansiering 327—335.

- Det danske Landbosamfund omkring 1880.* 336—375. Ejendomsantal og Landbrugsbefolkning 337—343. Det store Landbrug 343—349. Gaardmændene 349—360. Husmænd og Landarbejdere 360—367. Tjenestefolkene 367—370. Landbrugets Organisationer 370—375.
- Landbrugskrise og Landbofremgang (1877—1914).* 376—506. Kriseaarsager 376—380. Kornsalgskrisen 380—388. I Mejeridriftens Tegn 388—396. »Smørkrigen« 396—399. Halvfemsernes Landbrugskrise Agrarbevægelsen 399—415. Opgangsperioden indtil 1914 416—428. Andelsbevægelsen og dens Foregangsmænd 429—440. Landboforeninger, Husmandsforeninger og andre Organisationer 441—452. Landbolovgivning 452—459. Ejendomsforhold og Befolkningsforhold 459—481. Ind- og Udførsel af Landbrugsprodukter 481—489. Regnskabsføring og Driftsudbytte 489—499. Landbrugskapitalen 499—506.
- Landbrugsforholdene 1914—1939 i Hovedtræk.* 507—603. Landbruget under første Verdenskrig 507—518. Landboforhold i Sønderjylland 519—525. Mellemkrigstiden 525—530. Landbrugskrisen 530—538. Kriselovgivning 538—547. Jordlove og Ejendomsforhold 547—559. Landbrugsraadet og Landbrugsorganisationerne 559—575. Pris- og Produktionsforhold 575—586. Landbrugsomsætningen 586—590. Landbrugets Driftsresultater 590—603.
- Oplysning og Uddannelse.* 604—694. Den almene Oplysning og Almueskolen 605—623. Ungdommens Uddannelse indtil 1864 623—657. Agerdyrkningskoler 623—646. Folkehøjskolen 646—652. Den praktiske Uddannelse i Landbruget. 652—657. Ungdommens Uddannelse efter 1864. 657—694. Folkehøjskolen 659—662. Landbrugsskolen 662—671. Folkehøjskolen i den nyere Tid 671—674. Landsbrugsskolen i den nyere Tid 674—677. Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole 677—679. Almen og faglig Oplysning gennem Læsning af Skrifter og Bøger 679—687. De senere Aars Bestræbelser for Fremme af Oplysning, Kundskaber og Dygtiggørelse 688—694.
- Efterskrift: Statskonsulent K. Hansens Liv og Virke.* 695—704.
- Personnavneregister.* 705—730.
- Summarisk Indholdsfortegnelse for alle fem Bind.* 731.

BILLEDFORTEGNELSE

(Tallene henviser til Siderne).

PERSONBILLEDER

- Statsminister A. L. Moltke 85.
Biskop Erik Pontoppidan 90.
Professor G. C. Oeder 97.
Kabinettssekretær E. S. F. Reverdil 98.
Statsminister H. Stampe 99.
Statsminister O. Høegh-Guldberg 106.
Kong Christian den Syvende 108.
Udenrigsminister J. H. E. Bernstorff 109.
Godsejerspektør T. Baden 110.
Godsejer T. J. Rothe 118.
Kronprins Frederik 122.
Statsminister A. P. Bernstorff 125.
Statsminister C. D. F. Reventlow 128.
Godsejer J. L. Reventlow 130.
Justitiarius C. Colbjørnsen 165.
Finansminister H. E. Schimmelmann 166.
Landøkonom J. C. Drewsen 205.
Finansdeputeret J. Collin 218.
Statsminister A. S. Ørsted 250.
Gaardmand Ole Kirk. 262.
Krigsminister A. F. Tscherning 263.
Lærer Rasmus Sørensen. 272.
Indenrigsminister P. G. Bang 276.
Proprietær L. la Cour 293.
Godsejer A. Valentiner 294.
Godsejer O. Lawaetz 348.
Redaktør E. Møller-Holst. 372.
Godsejer H. Branth 391.
Redaktør V. Hørup 397.
Forstander Frede Bojsen 398.
Proprietær F. Andersen-Rosendal 407.
Landbrugsminister K. Sehested 410.
Landbrugsminister O. Hansen 417.
Brugsforeningsleder S. Jørgensen 430.
Gaardejer A. Nielsen 438.
Husmand J. Nielsen 449.
Finansminister V. Lassen 458.
Forstander S. C. A. Tuxen 491.
Statsminister T. Madsen-Mygdal 510.
Indenrigsminister O. Rode 511.
Landstingsmand H. Hauch 535.
Landbrugsminister Kr. Bording 538.
Parcellist N. Frederiksen 549.
Gaardmand P. P. Pinstrup 560.
Forpagter C. Sonne 563.
Folketingsmand J. Holdgaard 569.
Forsøgsleder H. A. B. Vestergaard 580.
Forstander J. C. Overgaard 591.
Professor O. H. Larsen 593.
Fabrikant J. F. Classen 627.
Professor O. C. Olufsen 630.
Professor G. O. B. Begtrup 634.
Forstander N. B. C. Krarup 637.
Professor B. S. Jørgensen 645.
Biskop N. F. S. Grundtvig 648.
Forstander J. C. la Cour 664.
Statskonsulent K. Hansen 697.

ANDRE BILLEDER

Side af et Videbrev 10.	Bernstorff-Støtten 112.
Byens Kæp 13.	Hans Jensens Gaard 113.
Tallier 13.	Mindestøtte for J. L. Reventlow 132.
Byhorn 22.	Mindestøtte for C. D. F. Reventlow
133.
Bystævne i Davinde 23.	Stavnsbaandsforordningen 145.
Bystævne i Aasum 24.	Frihedsstøtten 161.
Vornedskabets Ophævelse 44.	Den Classenske Agerbrugsskole 629.
En Bonde rider Træhesten 60.	Den kgl. Veterinær- og Landbohøj-
skole 644.
Herregaarden Dronninglund 61.	
Stolberg-Monumentet 96.	

OTTO CHRISTENSEN,
AKSEL MILTHERS og J. J. HANSEN:

DANSKE
LANDBOFORHOLDS
HISTORIE

Landbrugslærer *Otto Christensen*, Tune Landboskole, paatog sig at udarbejde nærværende afsluttende Bind af Det danske Landbrugs Historie, et Arbejde, som hans varme Interesse for den danske Bondestands Historie og hans mangeaarige Syslen med herhen hørende Emner maatte give ham gode Forudsætninger for at udføre. Desværre naaede han ikke at faa Arbejdet tilendebragt, idet han ret pludselig afgik ved Døden den 24. Februar 1933, faa Dage efter, at han havde afgivet det Manuskript, han havde færdigt. I dette er der ingen væsentlige Ændringer foretaget; kun enkelte Sidebemærkninger er udeladt, og der er foretaget nogle faa Tilføjelser, som *Otto Christensen* utvivlsomt vilde have bifaldet.

Tilbage stod Fremstilling af den stedfundne økonomiske og sociale Udvikling i det danske Landbrug i det sidste Aarhundrede. Dette meget vigtige Afsnit i vort Landbrugs Historie paatog Bibliotekar ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole *Aksel Milthers* sig at udarbejde i saa nøje Tilknytning som muligt til *Otto Christensens* Skildring af den forudgangne Tid.

Et særskilt Afsnit, der omhandler den stedfundne Udvikling vedrørende Landmændenes faglige Dygtiggørelse — deres Uddannelse og Undervisning — er udarbejdet af forhenværende Forstander for Landbohøjskolen ved Lyngby *J. J. Hansen*.

I dette Værks første Bind fra Side 75 har *Otto Christensen* i Afsnittet »Jordens Besiddelse og Brug« givet en kortfattet Fremstilling af Befolkningens Bosættelse, Jordens Opdyrkning og de ældste Landbrugssystemer: Alsædbrug, Græsmarksbrug, Trevangsbrug m. m. samt Jordbesiddelse, Udskiftning og Landbrugets

Beskatningsforhold. Dette Afsnit behandler saaledes meget betydningsfulde Sider af, hvad der i Almindelighed betegnes som Landboforholdene og berører derved paa mange Punkter de Emner, som behandles i nærværende Bind, hvorfor her jævnlig er henvist til hint Afsnit. Principielt handler 1. Bind om Jorden (fortsat i 2. Bind med Plantedyrkningen), medens nærværende (sidste) Bind tilsigter at give en Fremstilling af Landbefolkningens, nærmest Bondestændens sociale og økonomiske Historie. Men nogen skarp Grænse herimellem kan vanskeligt drages.

K. H.

I.

DE YDRE RAMMER

RETSKREDSE OG SAMFUNDSDANNELSE

Med Landsbyernes Fremvækst i Oldtiden og Middelalderen opstod overalt i den enkelte Landsby et vist Fællesskab. man kan ogsaa sige: en vis Tvang, i Jorddyrkningen; hver af de hegnede Vange maatte i alt væsentligt benyttes paa samme Maade, og de forskellige Arbejder i Marken maatte falde samtidig for alle Brugere, Udnyttelsen af Fællede, Overdrev og Almindinger maatte ske efter Aftaler, der sikrede hver enkelt Mand Part i disse Goder i Forhold til hans Part i Landsbyens Jord, og som tillige fordelte forskellige Arbejder og Byrder i samme Forhold. Fællesskabet maatte da kræve bestemte Regler fastslaaet efter frivillige Overenskomster mellem Landsbyens Bønder.

Det bliver da Erhvervslivets naturlige Love, der, upaavirkede af særlige Interesser og af udenforstaaendes Tilbøjeligheder, former disse Regler, som under et gennem lange Tider stillestaaende Driftssystem Aar efter Aar og Slægt efter Slægt fastholdes væsentlig uforandrede. Det bliver Landets mindste og vel ogsaa ældste Retskredse, Bylagene, hvor samtlige Parthavere paa Bystævne vedtager Reglerne og vaager over deres Haandhævelse. Brud paa de givne Regler straffes med Bøder, som tilfalder Bylaget. De vedtagne Regler (Byvedtægter, Vider, Bylove) fremsiges aarlig paa Bystævnet, indtil de i 16. til 18. Aarhundrede nedskrives og i mange Tilfælde tinglyses paa Herredstingene og indføres i disses Bøger.

Under og efter Landets Samling opstaar Retskredse af større Omfang, Herrederne, hvoraf der i den tidlige Middelalder fandtes omtrent 200, heri dog indbefattet de sønderjydske og de skaanske. De fleste af de endnu bestaaende Herreder findes allerede opført i Kong Valdemars Jordebog (fra det 13. Aarhun-

drede). Herredsinddelingen er meget gammel og synes oprindeligt at være fremvokset naturligt ved de indenfor Herredsgrænsen bestaaende særlige Bebyggelsesforhold, Erhvervsforhold og maaske Trang til Samling om fælles Forsvar. Selve Ordet »Herred« betyder maaske et Landomraade, der var pligtig at »rede« (udrede) en Hær (eller Mandskab som Del af en Hær), altsaa »Hær-Red«. Fra gammel Tid har der indenfor Bygden været et fælles Tingsted, og omkring saadanne Tingsteder maa det antages, at de senere Herreder er opstaaet.

For Herredstingene indankedes private og offentlige Sager, der afgjordes af de mødte Herredsmænd under Ledelse af en folkevalgs Tingforstander. Senere møder Kongsbryden, Ombudsmanden og endelig Lensmanden eller dennes Medhjælper, Herredsfogden, paa Tinge for at varetage Kongens Interesser. Retsbrud straffedes med Bøder, de groveste med begrænset Fredløshed eller med Livsstraf. Ved det 15. Aarhundredes Begyndelse gaar Domsmyndigheden for de fleste Sagers Vedkommende over til Herredsfogden — en Selvejer eller Kronens Fæstebonde, der var bosiddende i Herredet. Befolkningens Indflydelse paa Herredstingene var stadig aftagende.

Fra Herredet udskiltes efter Valdemartiden ofte mindre Retskredse med Betegnelsen Birk. Disse fremstod først paa de gejstlige Godsomraader, hvad forsaavidt var rimeligt nok, som man foruden en verdslig Ret ogsaa fik en gejstlig Ret. Desuden fremstod kongelige og adelige Birker — de sidste ved kgl. Bevilinger — paa Steder hvor Kronen eller en Adelsmand havde meget Jordegods. Birkedommeren udnævntes af Kongens Lensmand eller den private Godsejer, som havde Birkeret, henholdsvis paa Krongodset og de private Godser; i sidste Tilfælde kunde Birkeretten medføre højst uheldige Vilkaarligheder og Misbrug. Den private Birkeret havde mindre til Førmaal at tjene Landbefolkningens Tarv og Bekvemmelighed end at være en kongelig Begunstigelse, der øgede Adelsmandens Anseelse og Magt samtidig med, at Bonden førtes et Skridt i Retning af Umyndiggørelse og vilkaarlig Behandling.

Landstinget omfattede et helt »Land«, d. v. s. Landskab eller Landsdel. Der fandtes tre Hovedlandsting med Mødesteder henholdsvis i Viborg, Ringsted og Lund; hertil kom endvidere Landsting i Urnehoved (i Sønderjylland), Odense og i en senere Tid tillige særlige Landsting for Lolland, Falster, Møen og Born-

holm. Til Landstingene knyttedes ikke alene Domsmyndighed i Rettergangssager, der kunde indankes direkte eller fra Herredstingene, men ogsaa Lovgivning og Kongevalg, hvortil for en Tid ogsaa kom Retten til at bevilge Skatter. Landstingene var oprindelig Folkeforsamlinger, hvor de frie Mænd afgjorde Sagerne efter eget Tykke, men fra omtrent Aar 1300 gaar Domsmyndigheden over til en kongelig Embedsmand, Landsdommeren, og Kongevalg og Lovgivning besørgeades af »Rigets bedste Mænd« og omsider af Rigsraadet.

Folkets Indflydelse paa Lovgivning og Rettergang var saaledes stadig aftagende. Magt og Myndighed lagdes i stigende Omfang i Hænderne paa Kongen og paa »Rigets bedste Mænd«, der omfattede Gejstlighed og Herremænd. Om det saa var den oprindeligste og intimeste Retskreds, Bylaget, skulde der for den ogsaa komme en Tid, da Godsejeren — Herremanden og Kongens Lensmand — og deres Befuldmægtigede krævede Ret til at forme Byvedtægterne eller dog til at stadfæste og godkende den Byvedtægt, som Bønderne »ydmygelig og klogelig« havde formet saaledes, at Stadfæstelse sikkert kunde ventes.

Det er forstaaeligt, at naar et Samfund — som Staten — vokser sig større og stærkere, maa dette for Helhedens Skyld til Enkeltmænd eller snævrere Kredse overdrage saadanne Samfundsfunktioner, som røgtes bedst paa Grundlag af særlig Indsigt og Dygtighed; men naar disse Samfundshverv knyttes til Fødsel eller til særlige Privilegier, erhvervede som et Rov eller ved en kongelig Gunstbevisning, da opstaar der Fare for Samfundets Trivsel og Velvære.

Lov og Ret danner i mange Maader Rammen om Livsforholdene i et Samfund og kan være væsentlig bestemmende for Erhvervslivets Udvikling og Udformning. Omvendt kan det ogsaa siges, at det er Samfundets fremherskende Tankesæt og de naturlige Betingelser for Erhvervslivet, der bestemmer disse Rammer. Men her faar det afgørende Betydning, om det er det arbejdende Folk, som selv former Rammen paa den naturligste og for Erhvervet hensigtsmæssigste Maade, eller om det er Særinteresser eller Statsmyndigheder, der bestemmer Rammerne og derved maaske anbringer Samfund og Erhverv i en Prokrustes-Seng, hvor der for Formaalets Skyld maa »hugges en Hæl og klippes en Taa«.

BYLAGET

Bylag, Grandelag, Ejerlag er Betegnelser for den ved Vedtægt og Sædvane ordnede Styrelse indenfor Landsbysamfundet, saaledes som dette har været udviklet i al Fald fra Oldtidens Slutning. Dets Oprindelse maa søges i de Sædvaner, der utvivlsomt begyndte at fremkomme fra den Stund, da Fællesskab i Jordbesiddelse og Jorddrift sattes i Værk.

Bylaget bestod af samtlige Brugere af Byens boldelte Jord, Fæstere saavel som Selvejere, ja i visse Maader hørte ogsaa Ejerne af Stuf og Ornum, hvis de da boede i Byen, og ligeledes de jordløse Husmænd med til Bylaget.

Bylagets Formaal var at tilvejebringe Orden og fredelige Forhold indenfor det lille Samfund, at værne den enkelte Mands Ret mod Naboers Overgreb eller Forsømmelighed og saa vidt muligt lægge alt saaledes tilrette, at samtlige Lavsbrødre kunde være hinanden til gensidig Nytte og Hjælp.

Bylaget tog Bestemmelse om de i det følgende omtalte Forhold. Frygten for Ildsvaade førte til, at Byens samtlige Ovne og Ildsteder holdtes under jævnlige Tilsyn med Hensyn til Brøstfældighed, og i Tilfælde af Ildsvaade, som overgik en Mand, hjalp Lavsbrødrene ham ved Ydelse af Byggemateriale og Arbejde; i Sygdomstilfælde ydedes Pleje og Tilsyn, ligesom det af den syge forsømte Markarbejde udførtes af Byfællerne. — En saa vidtrækkende Sammenslutning forudsatte selvfølgelig, at Bylaget vedtog en Række Bestemmelser, hvis Efterlevelse saa overvaagedes af enkelte af Bymændene, der som en Slags Embedsmænd Aar for Aar udnævntes ved de Sammenkomster (Stævner), der holdtes. De tidsmæssige Bestemmelser — som f. Eks. Saaningens og Høstens Paabegyndelse — maatte selvfølgelig fastsættes for hvert Aar, men Maaden, hvorpaa en saadan Bestemmelse skulde tilvejebringes, kunde fastslaaes en Gang for alle, og mange Bestemmelser kunde gives en fast og for ubegrænset Tid gyldig Form.

Som før nævnt blev adskillige Byers Vedtægter nedskrevne i det 16. til 18. Aarhundrede, men Aarstallet for deres Nedskrivning eller Tinglæsning siger os i de fleste Tilfælde ikke noget om deres Tilblivelsestid. Ofte er en Byvedtægt ved mundtlig Overlevering bevaret for Slægt efter Slægt i en Landsby; den kan muligvis have bestaaet i Aarhundreder, før den endelig blev

nedskrevet, eller den bestod i uskrevet Form indtil den traadte ud af Gyldighed ved Fællesskabets Ophævelse, Landsbyjordens Udskiftning og de dermed indtrædende Forandringer i Jordens Besiddelse og Drift.

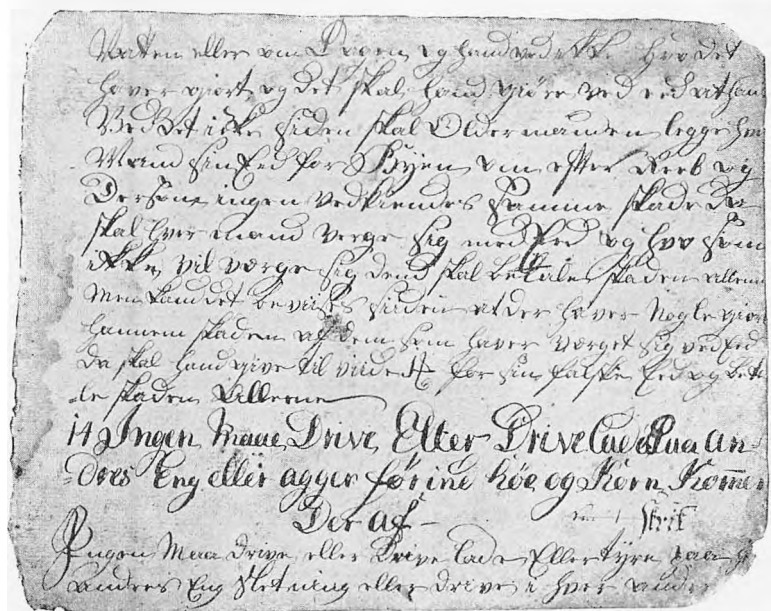
Christian d. 5.s Danske Lov siger i sin 3. Bogs 13. Kapitel 31. Stk.: »Hvad Bøder og Straf, som Almuen legger paa i nogen Bye eller Torp om Hegn og Gierde og Gryft og Leed, sær Hiord og anden Byens Nytte og Tarv, det maa ej een Nabo eller to kuldkaste«. Lignende Ord gaar igen i mange Byvedtægter; men det er ikke Byvedtægten, der bygger paa Lovens Ord; snarere har Lovens Ord deres Oprindelse i de gamle Byvedtægter, som Loven her iøvrigt giver offentlig Godkendelse.

I »Fyns Vedtægt«, udstedt 1492 af Kong Hans, hedder det: »Hvad Vidæ (Lov), som Almue legge udi nogen By eller Torp om Hegn og Gierde og andre Bysens Nytte og Tarf, det maa ei en Grannæ eller tue koldkaste, men skulle alle holde Vidæ og Vedertect. Hvo som siden bryder oc ei vil holde, som Grannæ veder tage, da mue de hannem pante fore hans Ulydelse«. Næsten ordret gentages dette i Christian d. 3.s Recesser af 1547 og 1558.

Kong Valdemars Jydske Lov af 1241 siger: »Hver Mand skal sine Gærder giærde, som alle Eyere giffve ja til, oc saa som hand eyer oc bruger i By oc i Bol efter ret Reb End huo, som ey vil giærde sine Gærder paa den Lagdag, der Eyere legge, giælde saa Vide som Vide leggis. End vil hand ey giærde oc ey Vide giælde, da skulle Grande befale en Mand alle deris Dele, at søge hannem met Dom, til tre Marck Bonden oc saa til Kongen«.

Det maa heraf være klart, at Bestemmelser om Hegning af Vangene er ældre end Jydske Lov, og ligeledes at Bestemmelserne er trufne af »alle Eyere« (Bymændene); og naar Loven bestemmer, at hvis en Mand nægter baade at giærde og at give Vide (Bøde), da skal Granderne befale en Mand alle deres Dele (Sag), saa er det aabenbart Mening, at Byens Oldermænd skal føre Sagen for Herredstinget og der tage Dom over den genstridige. Jydske Lov har ogsaa en Bestemmesle, som træffes i næsten alle vore gamle Byvedtægter: »Det Giærde, der for Rugvang settis, skal være giærdit om Paaske eller før, oc for Vaarsæd om Pintztag, oc skal stande til Sct. Mickels Dag, uden om alt Korn kommer ind før«.

Alt tyder saaledes paa, at Byvedægterne er lige saa gamle som Fællesskabet, og at de er blevet til ved naturlig Vækst og Tilpasning i Landsbyerne; de er derfor blevet noget forskellige fra Egn til Egn efter disses Jordbundsforhold og Driftsmaader. Men overalt er de ældste Vedtægter et godt Udtryk for Bondens Tankesæt, og de afspejler en Aandskultur og Moral, som virker overraskende paa den, som første Gang beskæftiger sig mere

Side af et Videbrev (Sevel, Ringkøbing Amt). Halv Størrelse.
I Dansk Landbrugsmuseum.

[Dersom Nogen fanger noget slem Skade paa sin Korn eller Eng af noget løs Qvæg om] Natten eller om Dagen, og hand ved ikke hvo det haver giort, og det skal hand gjøre ved Eed at hand ved det ikke. Siden skal Oldermænden legge hver Mand sin Eed for Byen om efter Reeb, og dersom ingen vedkiender samme Skade da skal huer Mand værge sig med Eed, og hvo som ikke vil værge sig dend skal betale Skaden allene, men kand det beviises siden at der haver nogle giort hannem Skaden af dem som haver værget sig ved Eed, da skal hand give til Vide 1 [Mark] for sin falske Eed og betale Skaden alleene.

14. Ingen maae Drive eller Drive lade Paa andres Eng eller agger førend Høe og Korn kommer der af.

Ingen maa drive eller drive lade eller tyre [tøjre] paa hverandres Engsetning eller drive i hverandres . . .

indgaende med dem. Den, som »ydmygt lægger Øret til«, vil kunne mærke Bondens Hjærte slaa i mange af Vedtægternes Poster, ligesom ogsaa Bondens Tænksomhed med Hensyn til det praktiske giver sig tydeligt tilkende.

Mange af de gamle Vedtægter er ved Nedskrivningen vistnok »ført i Pennen« af en Præst (med Bøndernes Skrivefærdighed var det oftest smaat bevendt), der da nok har havt nogen Indflydelse paa Indholdet; derpaa kunde saaledes tyde Bestemmelserne om Kirkegang og Forbud mod Søndags-Arbejde, men endnu mere de ofte lange religiøse Udviklinger, hvormed nogle Vedtægter indledes. Vel var Bonden religiøst anlagt, men hans aandelige Blufærdighed afholdt ham fra at bære det stærkt til Skue.

Nogle Vedtægter — og da især blandt de yngre — bærer Præg af at være skrevne med »paaholdt Pen«; det er da Godsejeren eller hans Ridefoged, paa Krongodset Amtmanden eller Regimentsskriveren, der har medvirket ved Affattelse eller Revision af Vedtægten; denne fremtræder da mer eller mindre aabenbart som en Bylov eller Instruks. Undertiden kunde »Vedtægten«s Titel udtrykkeligt tilkendegive dette, saaledes i den af den humane Godsejer *Fr. Bagger* til Juulskov »indrettede« »Instrux eller Bylov for Revsvindinge Bye, Juulschous Gods«, trykt 1773. Selvfølgelig var Godssets (Bondegårdenes) Ejer interesseret i, at hans Fæstebønder havde en forstandig formet Vedtægt som Rette-snor for deres Jorddrift og Arbejde; det vilde kunne hjælpe til større Indtægt for Bonden og samtidig skaffe Ejeren en sikrere Landgilde samt større Tiende og Stedsmaal; og saalænge Vedtægten formedes i begge Parters Interesse, var der intet at sige til Godsejerens Hjælpsomhed; men naar Vedtægten formedes for ensidigt med Henblik paa Godsejerens Tarv, kunde den blive Bønderne for besværlig, saa de endogsaa nægtede at underskrive den, eller de skød sig ind under, at de ikke kunde forslaa den.

Mange af disse foreskrevne Vedtægter kendes bl. a. paa, at de fastsatte Bøder skal betales ikke alene til Bylaget og den skadelidte men ogsaa til Lodsejeren, d. v. s. Husbonden. — Vi saa ganske vist, at Jydske Lov krævede, at den, som hverken vilde gærde eller bøde, skulde give 3 Mark til Bonden og 3 Mark til Kongen; men her var Sagen ogsaa forudsat afgjort ved Herredstinget. Senere bliver det sædvanligt, at der kræves Bøder til Lodsejeren, hvad enten dette er Kongen, hans Lensmand eller en privat Godsejer. Det er en Art »Gaardsret«, som stiltiende indføres. — Bønderne søgte at friholde sig for disse nye Byrder; i mange Vedtægter indsatte Bønderne Bestemmelse om, at »Sa-

gerne« ikke maatte indankes for Herredstinget eller paaklages for Husbonden. Brud paa Vedtægten og Uenighed mellem Lavsbrodre skulde saa vidt muligt afgøres hjemme i Landsbyen under fuld Respekt for de vedtagne Regler. Bønderne vilde helst styre deres egne Sager; hver Gang der tyedes til andre Afgørelser, maatte det føles som et Nederlag, hvorved de tabte i andres saavel som i egen Agtelse.

I mange Landsbyer tilhørte Fæstegaardene flere forskellige Lodsejere; her opstod da let særlige Vanskeligheder, naar Ejerne vilde blande sig i Spørgsmaalet om Byvedtægten enkelte Poster. Det vilde være nemmest at overlade til Bønderne selv at forme den Vedtægt, de daglig skulde bruge — men Ejernes modstridende Interesser kunde være saa stærke, at der opstod bitre Stridigheder mellem de 2 Parter.

Især i Byer med flere Lodsejere mødte i Fællesskabets sidste Tid den enkeltes Tilbøjelighed til at gaa over til nye Driftsformer — f. Eks. fra Trevangsbrug til Kobbølbrug — slemme Vanskeligheder; og her møder vi en af de uheldige Sider ved de gamle Bylag, idet de, sammen med Jordens stærke Deling i Holme og Agre fast sammenbundne ved sædvanemæssig Brug gennem lange Tider, kunde komme til at staa som en Hindring for landøkonomiske Fremskridt.

Bylagets Ordning var sædvanlig opbygget paa aarlige Valg af enkelte Mænd eller Nævn, der da ved Valget udstyredes med den Myndighed, som Byvedtægten gav. *Oldermanden* (Alderman, Grandfoged, Videfoged, Talsmand) »skal have flittig Indseende til menig Mands Gavn og Bedste i Skov og Mark, med Ager og Eng og alt andet efter sædvanlig Skik, raade til Enighed og Lydighed, høre Sager og Klagemaal og føre Straf over de mutvillige«. Han sammenkalder til Stævne, leder Forhandlingerne og meddeler hvad han, alene eller med Bisiddere, har udtænkt eller bestemt til Byens Tarv; han opbevarer Videbrevet, oplæser det een, to eller flere Gange aarlig, medfører det altid paa Stævne, om nogen vil afæske ham en Vedtægtsposts Ordlyd; han har Byhornet i sit Væрге; han modtager indkomne Bøder, lader forsømmelige Betalere pante, opbevarer Pantet til Indløsning eller Bortsalg; han fører Bylagets Regnskab og aflægger dette ved sin Afgang fra Oldermanshvervet.

Oldermanden var ulønnet, og for Forsømmelser i Embedet

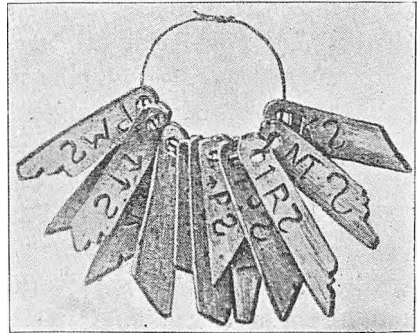
kunde han idømmes ret store Bøder. Til Gengæld var det vistnok ikke sjældent, at han efter et Aars veludført Tjeneste fik en Paa-skønnelse af Byens Kasse. En Bestemmelse herom kunde endog være indført i Vedtægten. I Grandebrevet for Vistoft By paa Mols hedder det saaledes: »Nyaarsdag skal Byens Tallie eller Tællestok klareres, og den Skade, Kvæget om Sommeren haver gjort i Korn eller Eng betales, og forrige Aars Oldermænd gjøre Rede for sit Embede og aftræder, og en nye Oldermænd tiltræder for følgende

Byens Kæp (Karvestok,) I Dansk Folkemuseum.

Aar i Afgangnes Sted. Og har han i sin Embedstid med fornuftige Raad og Anslag, som er bragt i Drift og befunden Byen til god Tienneste, været heldig, faaer han af Talliepengene til Erkiendelse en Douceur efter fleste Stemmers Kiendelse.«

Stolsbroderen (Skorsmand, Skyrebroder, Skriver) er Oldermændens Hjælper og den, som næste Aar skal overtage Oldermændsbestillingen: han opbevarer Byens Kæp (Karvestok) eller Tallier (Tællepinde), som medføres paa Stævne, og hvori han indskærer (karver) Mærker (Skurer) for idømte Bøder. Byens Kæp,

Tallier (Tællepinde). Dansk Folkemuseum.

ogsaa kaldet Videstav, havde Inddelinger for samtlige Bymænd, hver Inddeling mærket med Forbogstaverne til paagældendes Navn eller med hans Bomærke. Naar Aaret var til Ende og Regnskabet klaret, slettedes Karvestokkens Skurer, eller hver Mand afleverede til Stolsbroderen en ny Talliepinde med Navn eller Bomærke.

»De fire Mænd«, som fulgte Oldermænden, naar Udpantning skulde ske, valgtes ligeledes for et Aar ad Gangen eller kunde ogsaa udnævnes paa Stævne eller udtages af Oldermænden for hver Forretning; de kunde tillige tilkaldes af Oldermænden til

Synsforretninger (f. Eks. Syn paa Veje, Ildsteder, Gærder o. s. v.), bistaa som Forligsmænd og Mæglere, naar større Uenigheder opstod, være tilstede ved og hjælpe med Ransagning efter Tyvekoster o. s. v.

Foldegemmeren — een eller to Mænd — modtog eller indsatte til Forvaring i Byens Fold Kvæg, som var sluppet i Vangen eller kommet tilløbende udenbys fra. Folden kunde bestaa af Jordvolde og et solidt Led med Laas og Lukke eller være opført af Stolper og Lægter eller af Kampesten.

Disse Bestillingsmænd blev sædvanlig valgte ved Sommerens Begyndelse, Voldermissedag (Valborgdag, den 1. Maj) eller ved Paasketid, undtagelsesvis Kørmissedag (Kyndelmisse, den 2. Februar) eller Mikkelsdag (29. September). Egentlige Valg foretoges dog sjældnere; Bestillingerne gik sædvanlig fra Mand til Mand i Rækkefølge Byen rundt ret om — med Solen; men Bestillingsmændene blev paa den bestemte Dag »isatte« (indsatte).

Oldermandsstillingen kunde medføre Besvær og Ubehageligheder; men naar Bestillingen faldt paa alle efter Tur, havde ingen noget at beklage sig over. Dette kunde i og for sig være tilstrækkelig Forklaring til, at Bylagets Bestillinger maatte gaa paa Omgang. — Men Bønderne havde ogsaa i gamle Dage erfaret, at den Konge, de valgte for Livstid, fik gjort Kongedømmet arveligt i sin Slægt, og man havde erfaret, at den Konge, som skulde skaffe alle Ret og være de svages Beskytter, var blevet til utaalelig Byrde og Plage. Og det var jo ogsaa oplevet i gamle Dage, at de bedste og modigste, kløgtigste og dygtigste og til sin Tid mest offervillige blandt Bønderne havde faaet Særrettigheder og Særstilling som Belønning for god Tjeneste, men af dem var der opstaaet en Fødselsadel, som glemte at forsvare Landet men i Stedet stræbte at udvide og befæste sin Særstilling i Folket. — Gav man nu en Byfælle Myndighed for længere Tid, maaske for Livstid, og der med Myndighed fulgte Løn og Særstilling, var det maaske ikke saa let at standse hans Stræben efter endnu mere. Giver man en Finger, skal man vare sig, at ikke hele Haanden gaar med. Og en Bykonge, man bor Dør om Dør med, kan blive ubehageligere og besværligere end den, som bor langt af Led. Naar alle skiftedes til Bestillingen, ledtes ingen i Fristelste, ej heller nogen i Fare, og der var da Betingelser for, at Byfællerne fremdeles kunde staa ved Siden af hinanden som gode Grander og trofaste Naboer.

BYVEDTÆGTERNES INDHOLD¹⁾

Byvedtægterne er noget forskellige efter Tid og Sted for deres Tilblivelse. I det nordlige og vestlige Jylland og paa Bornholm, hvor der i stor Udstrækning forekom Enestegaarde i Stedet for Landsbyer, var baade Fællesskab og Bylag sjældne.

Paa Bornholm er det egentlig kun i Købstæderne, f. Eks. Rønne og Nekso, at Jordbesiddelsesforholdene har fremkaldt Fællesskab og dermed Bylag af omtrent samme Karakter som i vore Landsbyer. De bornholmske Sammenslutninger ude i Landsognene havde mest Lighed med de gamle Lavsgilder i Købstæderne Landet over. De ejede i Reglen et »Gildesbo«, og Fæsteren af dette maatte som Landgilde yde Øl, Tobak og Brændevin til Lavsbrødrenes Gilder (3 à 4 aarlig). Til ydermere Fornøjelse blev ogsaa Bøder og »Igang« i Form af Øl fortæret i Gildeshuset.

Som Eng og Ager, Skov og Hede præger Landskabet og former Landbrugserhvervet, saaledes veksler ogsaa Byvedtægternes Enkeltheder fra Egn til Egn; men overalt er det Trangen til Sammenslutning, til gensidig Hjælp og Støtte, ved Siden af Bestræbelserne for at skabe Orden og Fred og at betrygge den enkelte mod Forurettelser, der giver de gamle Videbreve deres betydningsfuldste Indhold. Talrige Bestemmelser findes derfor næsten enslydende i en Mængde Byvedtægter.

Til Landsbyerne hørte sædvanlig, hvor Trevangsbrug fandtes, Rugvang, Bygvang og Fælle; den sidste Vang var ubesaet, og det hele Areal her benyttedes til Afgræsning. I de to Kornvange var ofte megen Jord, som ikke kunde dyrkes; den henlaa da som Eng, Kær, Mose og Krat; de græsbevoksede Partier benyttedes til Høslæt og delvis til Aftøjring. Det maa dog erindres, at Vangedelingen ikke altid var saa regelmæssig (se 1. Bind S. 99—101). Rugvangens Hegn eller Gærde skulde være gablukket til Mikselsdag og fuldlukket til 1. Maj (eller allerede Mortensdag). Vangeledet skulde være hængt og holdes lukket fra Tilsaaning til efter Høst. Bygvangen skulde være gærdet til 1. Maj (Valborgdag) eller gablukket til 1. Maj og fuldlukket til Pinse.

¹⁾ De hidtil kendte Vedtægter er af *Poul Bjerge*, *Thyge J. Søegaard* og (4. Bd.) *August F. Schmidt*, udgivet med Titel: »Danske Vider og Vedtægter« 1—4. Kbh. 1904—32.

Adgang fra den enkelte Gaards Toft ad Tofteled eller Laage (Mageled) var forbudt »fra Vang lystes i Fred« indtil Høst var endt, og Oldermænd med Bymænds Vilje paa Stævne havde givet Ævret op og indladt Kvæget i Vangen. Skete det, at en Mands Ager laa yderst i en Aas og Agrene i Nabo-Aasen laa tværs for, da skulde hver Mand i denne Aas vende med Plov og Harve paa sit eget eller de skulde blive saa tidligt færdige, at ogsaa hin Mand kunde faa saaet i betimelig Tid. I Nordby paa Samsø bestemtes, at »den som ligger for Høfden« (Høfdager d. v. s. Forpløjning eller Forager) »skal have tre Fødder mere end som hans Renbroder«. Var en Mand blevet syg eller svag, saa han ikke kunde ende sit Arbejde i Saatid eller Høst samtidig med Byfællerne, skulde disse yde ham fornøden Hjælp. Naar Vangen skulde være fuldlukket, gik samtlige Bymænd eller Oldermænd med to eller fire Mænd »Gaardgang« for at tage Syn over Hegningen. For mulige Mangler blev givet Advarsler eller taget Bøder. Hvor man ikke havde antaget en lønnet Markmand (Vangevogter), skiftedes Bymændene Sommeren igennem til hver een Dag ad Gangen at lade holde Vangevagt. Det kunde tillades at Køer, Kalve og Heste tøjredes i Kornvangene, men Tøjrene skulde da være forsvarlige og forud synes af Oldermænd og hans Hjælpere eller medbringes paa Stævne til Godkendelse. Svin, Gæs, Lam og Hopper med Føl maatte aldrig komme i Kornvangene i Tiden mellem Saaning og Høst. — Det var sædvanligt, at Indsiddere og jordløse Husmænd, som havde stort Kvæg paa Byens Græsgang, maatte deltage i Hegningsarbejdet, f. Eks. »holde« 5 Favne Gærde for hvert Hoved, de ejede. Ingen maatte færdes i Kornvangene efter Solens Nedgang (eller efter Kl. 10), især ikke, naar Kornet var modent eller allerede stod i Hobe paa Marken. Ingen maatte tøjre mellem Kornhobene (»Kornraderne«), selv om han tøjrede paa sit eget. Ingen maatte slaa, meje eller pløje fra sin Renbroder, men hver Mand skulde mod sin Renbroder lade en halv Fure staa upløjet (de to halve Furer dannede en »Balk«, »Bulk«, »Ren«, der tjente som Skel). Ingen maatte kaste Sten eller Stub fra sin Ager ind paa Naboens.

Naar alt Korn var indhøstet, blev Ævret (Aured) opgivet. Gærderne blev hist og her »skudt ned«, Vangeledene blev bragt i Hus, og Husdyrene græssede da over hele Bymarken, indtil der, som oftest først langt ud paa Efteraaret, skulde pløjes til Rug. Da blev den kommende Rugvangs Gærder atter istandsatte.

Trevangsbrugets Fællede og Græsmarkbrugets Græsmarker (Baarer, Borer) maatte ogsaa bringes under Bylagets Bestemmelser, saa hver Mand kunde nyde Ret og Skel. Her græssedes alle Slags Husdyr i Reglen ved Løsdrift, dog kunde de ældre og yngre »Baarer« i Græsmarksbruget udnyttes paa noget forskellig Maade, tildels eftersom der laa mer eller mindre Eng, Kær eller Hede til Landsbyen; nogle Baareskifter var i Reglen hegnede ligesom Korn og Eng, og her udnyttede hver Mand sine Agre ved Tøjring eller til Høslæt; de uhegnede Baarer afgræssedes ved Løsdrift. For at skaffe den enkelte Mand forholdsvis Part i Fælledens Græs maatte der, inden Byens Kvæg blev drevet i Fælleden, foretages en Græsjevning eller Græsligning, hvorved der tildeltes hver Mand Ret til »Paaslag« af det Antal Hoveder, der stod i samme Forhold til samtlige Bymænds, som hans Ejendoms Størrelse stod i Forhold til den hele By. Den, som ikke har saa meget Kvæg at sætte paa Græs, som kunde tilkomme ham efter Vurdering, maa leje sin Græsningsret ud til andre, men han skal først tilbyde sine Byfæller og ikke udenbys Mænd sin ikke benyttede Græsningsret. Kvæget mærkedes med Ejerens Navn eller Bomærke, saaledes at det ved Optællinger (Openninger) i Sommerens Løb var let at kontrollere, om nogen med Urette havde faaet indsneget Kreaturer paa Fælleden.

Husmænd, som havde fæstet Hus med lidt Jord, hvoraf der svarede Landgilde, havde selvfølgelig Græsningsret i Fælleden. Gadehusmænd og Inderster fik undertiden frit græsset 1 Ko og 6 à 8 Faar paa Fælleden; i andre Tilfælde hed det f. Eks.: »Ingen Gadehusmand maa have Fæmon paa Græs, uden hvad de af Gaardmænds Jævning for Betaling nyder paa Fælleden«. I Byloven for Vindelev, Nørvang Herred i Jylland (1774) hedder det, at ingen Husmand maa have mere end een Ko og fire Faar paa Byens Græsning. Har han mere, da skal han enten enes med Bymændene om Græspengene for de øvrige eller og straks skaffe dem af Byen. Saa maa ej heller nogen Gaardmand, der tager en Husmands Gødning til halv paa sin Jord, forunde Husmanden mere end de 3 første Kærver efter Gødskningen. Denne Bestemmelse er rimeligvis paa Godsejerens Foranledning indført i Vedtægten. Godsejerne betragtede Gadehusmænd og Inderster med Uvilje, de kaldte dem »Vanbier« eller Snyltere, som ikke gav Landgilde eller ydede Hoveri men levede paa Landsbyens Bekostning.

Ved Græslæg (Græs jævning) regner Vedtægten for Brabrand (Aar 1725) for et fuldt Hoved: 1 Hest, 1 Hoppe, 1 Plag, 1 Ko, 1 Stud, Kvie eller Nød 2 Aar gl.; ligeledes 2 Kalve, 2 Plage et Aar gl., 3 spæde Kalve, 3 spæde Føl, 4 Faar med deres Lam, 6 Svin eller 16 gamle og unge Gæs. »Hvad, som fødes, efter at Jævning er gjort, regnes ikke«.

For Bylagets Regning anskaffede Oldermændene en Beholdning af »Teragelse« (»Teregelse«, Teriak); det var et Lægemedel, der benyttedes mod alle Sygdomme, baade hos Mennesker og Husdyr, men som vistnok oftest var temmelig virkningsløst¹). — Iøvrigt rummede Samlingen af Dyr fra de mange Besætninger i een eller flere Byer stor Fare for Spredning af smitsomme Sygdomme; det forbødes derfor ogsaa strængt at lade syge — f. Eks. skabede — Dyr komme paa Fælled eller Overdrev.

En Tyr (Bytyr) til Byens samtlige Køer anskaffedes i Fællesskab, og alle Bymænd var forpligtede til paa Omgang, 1 Aar ad Gangen, at underholde og passe Tyren »som tilbørligt kan være«. Den skulde godkendes af samtlige Bymænd og synedes sædvanlig to Gange om Aaret. Nogle Byer havde udlagt et Stykke Eng til Græsning for Tyren eller som Vederlag for dens Underhold, men det var ret sædvanligt, at Bymændene til Valborg Dag leverede hver 2 Skæpper godt, ydefærdigt Byg til Tyreholdet — eller et Fjerdingkar Byg for hver Ko eller Kvie i Besætningen. Ligeledes skiftedes Bymændene til at holde en Byrne.

I mindre Landsbyer kunde Dyrenes Vogtning paa Fælled og Overdrev bsørges af Bymændene selv, idet de »paa Omgang« sendte det fornødne Mandskab; men i større Byer holdtes sædvanlig Byhyrder. Byhyrden fæstedes fra Valborg Dag indtil Mikelsdag, eller indtil Kvæget toges af Marken. Kost og Husly fik han ved at gaa paa Omgang hos Bymændene. Nogle Byer byggede Hus til Beboelse for Hyrden; denne var da sædvanlig en gift Mand, og han lønnedes dels med Penge, dels og især med

¹) Theriak var saa sent som op gennem det 18. Aarhundrede et verdensberømt Lægemedel, der skal være opfundet af Kejser Neros Livlæge *Andromachos*, og som oprindelig skulde være sammensat af 64 Bestanddele, hentede baade fra Planteriget, Dyreriget og Mineralriget. Det ansaas særlig som virksomt overfor alle smitsomme Sygdomme og som Modgift mod Bid af giftige Dyr. Tilberedningen skete under Øvrighedens Kontrol og under Udfoldelse af særlige Festligheder. Saadan offentlig Tilberedelse af Theriak i Danmark menes sidst at have fundet Sted i Aalborg i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede.

Naturalier. Hyrdens Bestilling var meget ansvarsfuld; Forsømler fra hans Side medførte Bøder, hvorfor han skulde »have sin Tallie med paa Bandet« sammen med Bymændenes. — I større Byer maatte Bymændene skiftevis for en Dag ad Gangen sende ham Hjælpere til Hyrdegeringen. — Man havde baade Kohyrder, Faarehyrder, Svinehyrder o. s. v.

Fællesskabet i Skove, Overdrev, Tørvemoser, Heder, Fiskevand, Rørskær, Lergrave og Grusgrave medførte atter en Række Bestemmelser i Byvedtægterne, og endelig krævede fælles Fare, som Ildsvaade, sine særlige Sikkerhedsforanstaltninger. Det forbydes saaledes at færdes med tændt Tobakspibe i Udhusene; det paabydes at holde Ovne og Ildsteder i god Orden, og et Nævn af Mænd syner Byens Ovne og Ildsteder 2, 3 à 4 Gange aarlig; man gaar saa vidt, at »farlige« Ovne »slaas ned«, naar deres Ejere trods Advarsel har forsømt at »bedre dem«. Ildsvaade regnedes i gamle Dage for en af de frygteligste Hjem søgelser i Landsby som Købstad; Brandfaren var stor, Midlerne til Ildens Bekæmpelse var smaa, og Brandforsikring for Landbygninger blev først nogenlunde almindelig ved Slutningen af det 18. Aarhundrede. Bymændene maatte da træde til og hjælpe den, hvem Ulykken ramte. Nogle Byvedtægter bestemmer saaledes, at hver Gaardmand i Byen skal komme den brandlidte til Hjælp med en Skæppe Korn, et Bygningstræ i det ringeste af en Marks Værdi, en Trave Langhalm, en Dags Arbejde paa egen Bekostning og 8 Skilling i Penge. — Allerede Skaanske Lov har en Bestemmelse om, at der skal gives den brandlidte 1 Skæppe Byg eller 2 Skæpper Havre. Den brandlidte fik paa Herredstinget udstedt et »Brandstødbrev«, der gav ham Ret til at fare Herredet rundt for at bede om Brandstød.

Man søgte at værgе sig mod »Skarnsfolk, Tatere og andre Kjæltringer«, herunder ogsaa Tiggere, ved at forbyde enhver at huse saadanne Landstrygere. I Kampen mod disse meget generende Omløbere, hvis Tal omkring Midten af det 18. Aarhundrede ansløges til 30,000, efter andre Opgivelser endog 60,000 i Landsognene, havde Befolkningen mer eller mindre virksom Bistand af Stodderkongen (Stodderfoged, Prakkerfoged, Bettefoged). Denne var forøvrigt nærmest en kommunal »Embedsmand« og sorterede vistnok ikke under Bylaget, idet hans Virkefelt i Reglen var hele Sognet; undertiden var 2 eller 3 Sogne fælles om een Stodderkonge. Hans Opgave var først og frem-

mest at holde Øje med de nævnte Omløbere og, naar han traf nogen af dem, drive dem ud over Sognegrænsen; det blev da Nabo-Stodderkongens Sag at drive dem videre. I en senere Tid skulde han, i hvert Fald i visse Egne, føre dem til Sognefogden, der igen skulde bringe dem til Herredsfogden, som, efter hvad *H. F. Feilberg* oplyser, for det meste nøjedes med at skælde dem dygtigt ud og derefter lod dem løbe. Til Stodderkonge antoges ofte en fattig Mand med stor Familie, som Sognet ellers kunde vente at skulle forsørge. Som Vederlag fik han lidt Pengeløn, hvorhos han havde Lov til selv at tigge, hvor han kom frem. Ved Brylluper og lignende festlige Lejligheder kom Tiggerne ofte talrigt tilstede; her indfandt Stodderkongen sig da for at holde disse borte, hvorfor han fik en ekstra Paaskønnelse i Form af Smaapenge eller Fødevarer. — Stodderkongen antoges først i forskellige Købstæder, i hvert Fald saa tidligt som i det 16. Aarhundrede, og efterhaanden saa man sig nødt til ogsaa i Landsognene at ansætte saadanne »Politibetjente«.

Mod Husarme, Stakler (Stavkarle), Stoddere og Krøblinger (Kryblinge) viste man derimod Barmhjertighed og Hjælpsomhed. I hver By fandtes en »Stakkelfjæl« eller »Bettelpind«, som gik fra Mand til Mand; den, som havde Bettelpinden, var pligtig at huse Staklerne for en Nat og at befordre dem til næste By, hvorefter Bettelpinden afleveredes til næste Mand i Byen. — Man maatte ikke køre Stakler af By efter Solnedgang.

Endelig havde Bylaget ogsaa i sine Vedtægter Bestemmelser, der i egentligste Forstand vedrørte dets enkelte Medlemmer personligt. For at blive anerkendt som Medlem af Laget, skulde den, som tilgik Byen ved Overtagelse af en Ejendom i denne, give »Igang« — i Reglen en Tønde Øl, der blev drukket i Oldermændens Hus eller i Gildeshuset, hvor et saadant fandtes. Og naar et af Bylagets Medlemmer eller af dennes Husstand døde, gaves der »Afgang« (Arveøl, Erreøl), og de efterlevende Bymænd forpligtedes til at følge den Afdøde til det sidste Hvilested. — Om Optagelsen i Bylaget hedder det i Lumby Bylov (Aar 1592 (her gengivet med Nutids-Retskrivning): Hvilken Mand eller Kvinde, som nylig kommer til Byen eller og er før i Byen, som overtager nogen Gaard og vil være i Vide og Vilkaar med andre Grander og Naboer i By, da skal gives for hver af dem, som ikke tilforn har været i Laget, 1 Tønde Øl til Igang. Og hvilken Mand, der saa gaar i Vide og Vilkaar med sine Na-

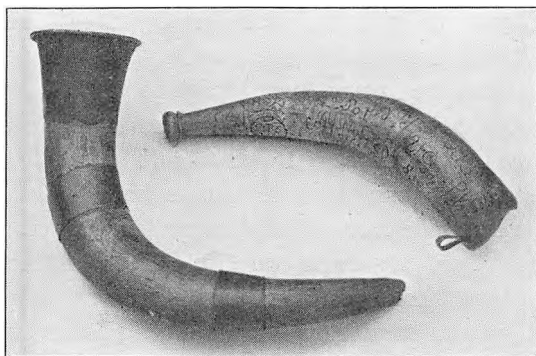
boer, den skal de andre være pligtige at fordre og fremme ham og hans Bud til det bedste i Møllefærd og Langægt og laane ham baade Heste og Vogn, om Behov er, til Ovne at gøre, og Bud til Sagsøgning ved Tinge, og Bud til at rejse Hus med. Hvilken Mand det forsømmer, naar han tilsiges derom, bøder for $\frac{1}{2}$ Tønde Øl, og maa han og pantes der for af Oldermænd. Og i hvilke andre Maader man kan findes med ham tilgode, da skal hver Mand være pligtig dertil, om nogen Mand bedes derom. Ligesaa om saa hænder, at en fattig Mand kommer i stor Ovenfalds Skade, som er i Vide og Vilkaar med sine Naboer, saasom han overfalder af sit Herskab for vrang Forførings Skyld (d. v. s. Bagvaskelse) og hver Mand kan tage paa det, at ham sker Uret i alle Maade, da skal de andre Naboer og Gildebrødre være ham pligtige til Hjælp af deres Gods, efter som Skaden er til, at han kan komme af med den Skade, han er ikommen. Men den Hjælp skal være efter fire Mænds Sigelse, saa man da kan hjælpe ham i hans Ovenfalds Skade, som man vilde have Hjælp en anden Tid, naar det kommer for deres Dør. Og hvad de fire Mænd lægger den Mand til, at hver Mand skal give ham, det skal man udgive til gode Redemænd. Dersom man selv forseer sig og fører sig udi nogen Brøst og Skade med sin fri Vilje, da faar hver Mand at tage sig selv ud af den Skade igen, som man selv fører sig i.«

Overtrædelser af Byvedtægterne sonedes med Bøder og tillige Vederlag for den Skade, der mulig var forvoldt; for grove Forseelser gaves der ikke alene Bøde til Bylaget men ogsaa til Kongen eller Herskabet (Godsejeren). Bøderne til Bylaget bestod i Øl eller i Korn til Ølbrygning. Øllet blev drukket ved Bylagets festlige Sammenkomster (Gilder), hvoraf der fra gammel Tid sædvanlig holdtes 3 à 4 aarlig, f. Eks. ved Midfaste, Pinse og Mikkelsdag; ogsaa Husarme og syge Mennesker, der ikke kunde komme i Gildehuset, blev betænkt med Gildeøl, som Stolsbroderen maatte sørge for at skikke dem tilhuse. Øvrighed og Herskaber saa med Uvilje paa disse Gilder, og i det 17 og 18. Aarhundrede blev det ofte forbudt Bønderne at omsætte Lagets Bøder i Øl; Bøderne skulde da gives i Penge, der skulde anvendes til Byens Gavn, f. Eks. til Indkøb af Jern, Salt, Tjære, Teragelse, til Vedligeholdelse af Veje og Broer, til Lønning af Byhyrde og Markmand, til Udgifter ved Tyre- og Ornehold, til Skoleholder o. m. a. Chr. d. V.s Danske Lov 3—13—32 siger:

»Hvis Bøder og Straf, som efter Byens Vedtægt skal udgives, eller for Græsning, eller for andet Byen tilhørendis bekommis, maa ej til Gilde og Drik anvendis, men til Byens Gierder, Gryfter og anden Byens Nytte brugis«.

BYSTÆVNE

Bystævne (Grandestævne, Gadestævne, Videstævne) var Byændenes Sammenkomst til Drøftelse af Landsbyens fælles Anliggender. Det holdtes Sommeren igennem om Søndagen efter

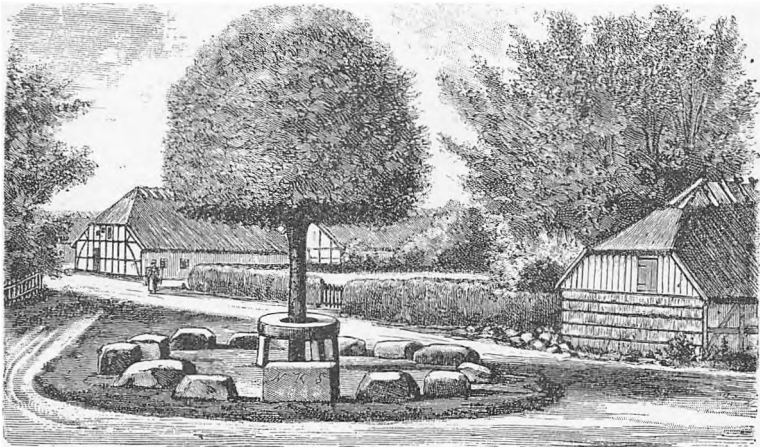

Byhorn.

Det store i Dansk Folkemuseum. Det lille i Dansk Landbrugsmuseum.

endt Gudstjeneste; desuden kaldtes til Stævne, naar særlige Forhold skulde bringes til Forhandling, og disse ikke taalte Opsættelse til førstkommende Søndag. Naar Vejret ikke voldte Hindring, samlede Mændene paa en aaben Plads i Byen, hvor en Kreds af store Sten kunde afgive Sæde for Granderne. Selve denne Plads kaldtes ogsaa Bystævne. Sammenkaldning til Bystævne skete ved Tuden i Byhornet eller ved at ringe med en Klokke. Ofte var der paa Stævnet et stort Træ: Ask, Lind eller Piletræ, om hvilket Stenkredsen var anbragt. Endnu er adskillige af disse gamle Bystævner bevarede; de staar som tavse og dog talende Minder om en Tid, der svandt, men som dog ikke maa glemmes; de bør minde den nulevende og de kommende Slægter om de Gamle, som under vanskelige økonomiske og sociale Kaar slog Kreds om et Sted, hvor Ret og Skel skulde hævdes og Barmhjærtighed og Hjælpsomhed øves, hvor alle var hinandens Lige som Nabo og Næste. Det blev for lange Tider det sidste Sted, hvor Bon-

dens Ord lød med Myndighed, naar almene Sager skulde forhandles; han var fortrængt fra Landsting og Herredsting; han kunde ganske vist indgive Klage og afgive Vidnesbyrd dertil, men han var ikke med til at give Love eller at afgøre Sager efter disse. Anderledes i Bylaget; her traf Bonden selv Afgørelsen i de mange Spørgsmaal, som vedrørte ham selv og det lille Samfund, han tilhørte. Der var en egen Værdighed over Forhandlingerne paa Bystævnet; naar Oldermændene havde udtalt sit: »Giv Lyd!« taaltes ingen Forstyrrelse; Vedtægten krævede Skænderi, Banden og anden Ulyd holdt udenfor Stævnet. At Naturen

Bystævne i Davinde paa Fyn. Efter Akvarel af A. P. Madsen.
I Dansk Landbrugsmuseum.

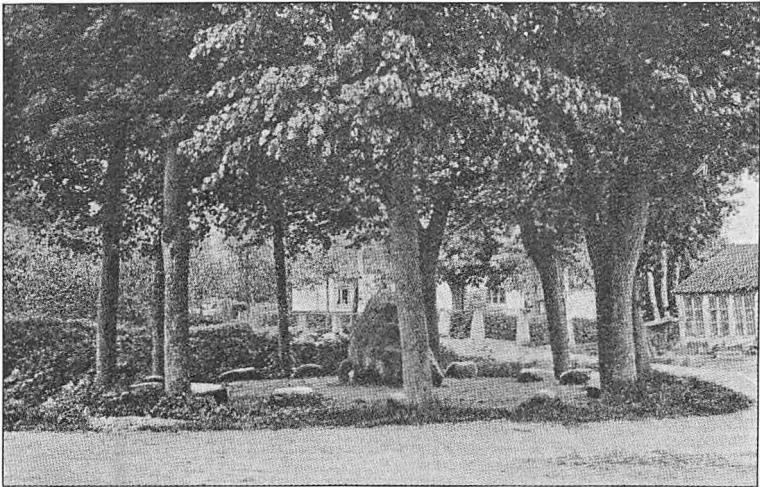
kunde gaa over Optugtelsen i den Grad, at et Stævne endte i Skænderi og Slagsmaal, er sikkert nok, men det var dog vist kun undtagelsesvis, det skete.

At Bylagets Gilder kunde medføre Drik og Usømmelighed er ogsaa sikkert nok, men af den Grund at nære Uvilje mod Bylagene og deres Bestaaen, vilde være urimeligt; thi selv om Bylagene bragtes til at forsvinde, skulde Gilder og Drikkeri nok bestaa alligevel.

Bylaget hjalp til at bevare Bondens Selvagtelse og at vedligeholde hans Evne til Modstand mod det økonomiske og især det sociale Tryk, han gennem Aarhundreder var udsat for. At det Fællesskab, som gav Anledning til Bylagets Fremkomst, omsider overlevede sig selv og i det 18. Aarhundrede blev en Hin-

dring for landøkonomiske Fremskridt, er en Sag for sig. Et Fællesskab uden et virksomt Bylag vilde have været utænkeligt.

Forhandlingerne paa Bystævnet drejede sig først og fremmest om Forhold vedrørende Markbruget. Her toges saaledes Bestemmelse om, hvornaar (hvilken Dag) henholdsvis Bygvangen og Rugvangen skulde pløjes, hvornaar der skulde saaes, hvornaar der skulde høstes og Kornet køres hjem, om Byhyrden, om Bytyren og Byornen, om Antallet af Kreaturer, som hver Mand maatte sætte paa den fælles Græsvang, hvornaar Gærder og Markled skulde

Bystævne ved Aasum paa Fyn. (K. Uldall fot.)

være lukkede o. s. v. Her behandledes og paadømtes Overtrædelser af Byvedtægtens Bestemmelser; Dommen lød i Reglen paa Penge, Byg eller Øl. Endvidere behandledes her de mangehaande Klagemaal og Tvistigheder Mand og Mand imellem; en meget almindelig Klage gik ud paa, at en Lodsejer ved Pløjning eller Høstning var gaaet Naboen for nær, og med de ofte lange og ganske smalle Agre, som Marken var inddelt i, kunde jo selv en ganske ringe Overskridelse af Skellinien — der forøvrigt neppe altid var ganske klar — betyde et føleligt Tab. Kunde forebragte Tvistigheder og Klager ikke afgøres straks — hvilket ingenlunde altid var Tilfældet —, blev der paa Stævnet udvalgt nogle af Bymændene til sammen med Oldermændene nærmere at undersøge Sagerne og træffe Afgørelse.

II.

ARBEJDE OG LEVEVIS I OLDTID OG MIDDELALDER

Om den agerbrugende Landbefolknings Kaar og Levevis i ældste Tid vides kun yderst lidt. Gennem Jordfund, Sagn og egentlige historiske Beretninger øges dog vort Kendskab til disse Forhold, efterhaanden som en Undersøgelse gælder Tider, der ligger vor egen Tid nærmere. Iøvrigt skal dette Emne her kun behandles ganske skitse-mæssigt, idet der med Hensyn til Enkelt-heder maa henvises dels til andre Afsnit i dette Værk, dels til særlige kulturhistoriske Arbejder.

De dyrkede Kornarters Frø anvendtes i knust eller malet Tilstand til Menneskeføde først som Grød, i en senere Tid men dog i hvert Fald før Vikingetiden har man lært at bruge Melet til Brød.

Korndyrkningen har været forbundet med betydeligt Besvær; de ældste nogenlunde udviklede Agerdyrkningsredskaber, vi kender, er Døstruppløven fra Himmerland og Thorsbjergharven fra Sønderjylland; begge er tarvelige og højst ufuldkomne til Jordens Behandling.

Kornafrødernes Høstning udførtes ved Afskæring med krumbladede Knive, først Flintsegl, senere ved Segl af Bronze eller Jern. Leen (Mejeredet) synes først at være almindelig benyttet som Høstredskab i 16. eller 17. Aarhundrede; ved Høslæt kom Leen langt tidligere i Brug.

Kornets Tærskning skete ved Afbankning med Stokke, senere ved Plejl. Naar *Bent Kongsbroder* — *Knud d. Hellige's* Broder — siger til de oprørske Bønder, før Kampen begyndte i Albani Kirke (1086): »Bedre maa det tykkes Eder at være hjemme i Dag og tærse Korn end at skifte Hug med os Kongsmænd«, saa maa der vel herved være tænkt paa Tærskning med Stok eller Plejl,

vel snarest det første. Gennem lange Tidens flittig Brug af Plejlen var man omkring Aar 1800 ad erfaringsmæssig Vej naaet til en saa fuldkommen Konstruktion af Plejlen, at Pastor *Junge's* Forsøg paa at skaffe bedre Arbejdsresultat ved at gøre Plejlens Slagvol kortere og dermed fremskynde Slagenes Hyppighed, fuldstændigt glippede.

Kornet knustes eller maledes paa Haandkværn, oprindeligt to Sten, en større og en mindre, den større, »Liggeren«, en flad Sten hulet paa Oversiden, den mindre fattedes med Haanden under Arbejdet. Senere naaede man til en egentlig Haandkværn, der snart sattes i Forbindelse med Vandmøllens knirkende Hjul. Vindmøllen (Vejrmøllen) kom i Brug ved Midten af 13. Aarhundrede; Aar 1259 nævnes en Vindmølle i Fløng ved Hedehusene, maaske den første i Danmark; det var en Stubmølle; den hollandske Vindmølle kom ikke i Brug før omtrent 1650.

Men selv om Vand- og Vindkraften saaledes paa *Erik Klipping's* Tid var taget i Brug ved Arbejder, der tidligere udførtes som Haandarbejde i Landbruget, saa er det kun en begyndende Arbejdsdeling, der fortsat indtil nu har skabt en Række Forarbejdnings- og Forædlingsvirksomheder for Landbrugets Raaprodukter. Der skulde gaa Aarhundreder, før Landmandens strænge legemlige Gerning lettedes for ham og hans Trækdyr, saaledes at han kunde overkomme at dyrke stedse større Arealer med stedse bedre Arbejdsresultat, uden at det kropslige Slid øgedes.

Agerbruget har i gamle Dage krævet stort Arbejde i Forhold til det Udbytte, det gav. Man dyrkede derfor kun smaa Arealer, men disse besaaedes Aar efter Aar, indtil man ved forbedrede Redskaber og tildels tvunget af en stærk Befolkningstilvækst gik til Opdyrkning af hidtil ledige Arealer og optog nye Driftsmaader: Trevangsbrug og Græsmarksbrug. Selve Rydningen og Opdyrkingen af ny Jord var saa besværlig, at man kun ved Mangel paa Brødkorn lod sig lokke til Skridt for Skridt at tage ny Jord under Plov. Ved Kristendommens Indførelse antager man, at kun mellem $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{5}$ af det nu dyrkede Areal var kommet under Plov.

Husdyrbruget var væsentlig knyttet til de store udyrkede Arealer, der som Overdrev, Skov, Krat, Mose, Kær og Hede henlaa mellem Landsbyerne, endvidere til de Fællede og »Baarer«, som fandtes i Trevangsbrugets og Græsmarksbrugets Bymarker. De

græsrigge Sletter og oldenrige Skove gav et større og sikrere Udbytte end den dyrkede Jord, der som sagt krævede et slidsomt Arbejde.

Af Kvæget fik man Kød, Mælk, Smør, Ost og Huder samt den væsentligste Trækraft ved Jorddyrkingen, efter at Plov og Harve var taget i Brug. Som Salgsvarer egnede Kvæget sig fortrinligt, idet det i Modsætning til Kornet var »selvtransportabelt«. Efter Kristendommens almindelige Udbredelse blev Mælk, Smør og Ost yndede Fastespiser. — Faaret og Geden ydede Kød, Mælk, Tælle og Skind, og Faaret leverede i Uld et fortrinligt Beklædningsæmne, der rigtignok krævede et omfattende Husflidsarbejde, før det kunde træde i Stedet for den ubekvemme Skinddragt. — Svinet holdt til i Mark og Skov den største Del af Aaret og levede især yppigt i Efteraarstiden af Skovtræernes Frugt, Agern og Bog (Olden). Efter endt Oldengang indslagtedes Svinene i stort Antal, det nedsaltede Flæsk var ikke alene et udmærket Fødemiddel, det havde tillige den gode Egenskab at kunne hengemmes i Aarevis, især i røget Tilstand. — Fjerkræet gav Kød, Fjer og Dun, dets Æg var fortrinlig Fastespise. Biavl var ret omfattende og den Tids eneste Mulighed for at skaffe Sukker til Husholdningen; af Honningen tilvirkedes Mjød, der var en yndet Fæstrik, — Øl kom langt senere i Brug end Mjød —; Bivokset havde flersidig Anvendelse (Vokslys, Segl m. m.). Hesten, som vi ikke regner for et »Maddyr«, var i den hedenske Tid et meget benyttet Offerdyr, og Offerdyrets Kød spistes, naar Ofringen var tilendebragt. Hesten var tillige et udmærket Bære- og Ridedyr; den Tids Veje og Vogne egnede sig ikke for hurtig eller magelig Befordring i Vogn. I Krig gjorde Hesten Tjeneste for Stridsvogn og under Rytter; den var endelig en ypperlig Salgsvarer. Landbrugets fornemste Trækdyr blev den næppe før i 16. eller 17. Aarhundrede.

Ved Agerbrug og Husdyrbrug har man altsaa i Oldtid og Middelalder kunnet skaffe sig alt, hvad der var nødvendigt til Livets Ophold, og det synes maaske endogsaa, at man har kunnet leve ganske godt i den Tids Danmark; men ret beset har den arbejdende Landbefolkning dog sikkert haft Brug for Egenskaber som Haardførhed, Flid og Nøjsomhed. Arbejdsdagen var lang og Arbejdet strængt; Hvilestunderne var færre og mindre egnede til virkelig Hvile, end vor Tid kræver. Hjemmets Udstyrelse var yderst spartansk; Varme- og Belysningsforhold, som

de da var, vilde synes Nutidsmennesket i højeste Grad utilfredsstillende, og netop de to Forhold spillede en stor, ja afgørende Rolle for Velbefindendet i Vintertiden, som bød de fleste og længste Hvilestunder.

Som Tiden skred, blev der Mulighed for at skaffe sig flere og flere Behageligheder og Bekvemmeligheder i baade Hvile- og Arbejdstider. Handel og Samfærdsel har fra ældste Tid mødt betydelige Hindringer; Bygning af Broer og Veje fremmede den indre Samfærdsel i Landet; udad til var det Skibsbygningskunstens Udvikling og de efterhaanden fredeligere Forhold tillands og især paa Havet, som tillod en friere Vareomsætning og dermed en rigere Kulturudvikling. Lidt efter lidt begynder en Arbejdets Deling, som sammen med Handelens Udvikling fører til Købstædernes Tilblivelse omtrent fra den historiske Tids Begyndelse. Fra Aar 1200 tilsikrer man ved saakaldte Stadsretter Købstæderne forskellige Særrettigheder, hvorved Handel og Haandværk knyttes til disse. Fra ældste Tid holdtes Købestævne ved Landets Tingsteder; den Tingfred, som herskede paa Tinget — værnet ved strænge Straffebestemmelser for Ufred — blev ogsaa et Værn for Handelen der. En tilsvarende Torvefred og Byfred kom nu ogsaa til at gælde for Købstæderne.

III.

BEFOLKNINGENS LAGDELING MIDDELALDEREN

Den Lagdeling af Befolkningen, der fremkom ved Købstædernes Opstaaen, var en Lagdeling efter Erhverv; den var naturlig og utvivlsomt til Gavn for hele Samfundet.

Den Lagdeling, som indenfor Landbefolkningen førte til Begreberne Frie og Ufrie, er omtalt i 1. Bd. S. 115—137; til denne Omtale skal her endnu knyttes nogle Bemærkninger.

Den dyrkede Jord var fordelt i en Mængde Ejendomme, der ikke i Størrelse afveg meget fra hinanden. Egentlige Storgaarde fandtes ikke paa den Tid; de fremkom navnlig fra det 15. Aarhundrede. Derimod udskiltes ved Arvedelinger mange mindre Ejendomme; man fik ikke alene Halvbol og Tredingsbol, men ved fortsat Deling kom man ogsaa til Fjerdingsbol, Sjettingsbol, Ottingsbol og Tolvtingsbol, og i visse Egne af Landet blev det senere almindeligt at angive en Ejendoms Størrelse i Ottinger. Mellem Besiddere af Bondegaarde af ensartet Størrelse kunde der være en meget væsentlig Forskel, idet nogle havde bevaret det oprindelige Selveje, medens andre ved Tidernes Ugunst var blevet Fæstere. Forarmelse kunde være Aarsagen til, at Selvejeren blev Fæster; men den til en Tid stærkt tiltagende Befolkningstæthed førte ogsaa til Fæstevæsenets Vækst, idet Besiddere af Landets Almindinger, nemlig Kronen, Kirken eller formuende Privatmænd, gav besiddelsesløse Mænd Lov til at opdyrke Dele af disse Almindinger, selvfølgelig mod Ydelse af visse Afgifter. Paa Fæsteren og Selvejeren i samme By syntes der ved en flygtig Betragtning ikke at være synderlig Forskel; deres Gaarde var maaske lige store, de dyrkedes paa samme Maade, idet begge Brugere gik ind under det samme Fællesskabs Regler og havde lige stor Indflydelse paa de Afgørelser, Bylaget traf paa By-

stævnet. Men Fæsteren maatte ikke alene svare aarlige Afgifter, han kom ogsaa i et vist Afhængighedsforhold til sin Jordejer. Og naar Fæsteren mødte paa Tinge, viste det sig, at han indtog en ringere social Stilling, han kunde ikke blive Nævning eller Sandemand; han havde mindre politisk Indflydelse og blev i Tidens Løb mere og mere afhængig af sin Jordejer.

Da Trældommen ophørte, omtrent ved Valdemartiden, fik de frigivne Trælle selvstændig Bopæl paa deres tidligere Herrers Grund; sammen med Beboelse overlodes der dem et lille Jordstykke til Dyrkning; de blev Gaardsæder, var ikke Ejere men maa nærmest betragtes som bosat Tyende, der arbejdede paa den Gaard, hvorfra Gaardsædet var udlagt.

En dygtig og driftig Selvejerbonde kunde ved Køb komme i Besiddelse af flere Bondegaaarde, der da oftest med Undtagelse af det arvede Odel bortfæstedes eller styredes af Bryder. Særlig Adgang til Storbesiddelse aabnede sig for den, som gav sig i Tjeneste hos Landets Konge eller Stormænd, eller for den, som ved Handel og Vikingefærd skaffede sig betydelig Formue. Især gav dog Ledingstjeneste og Rostjeneste Lejlighed til Berigelse ved den Løn eller ved de Privilegier, der gaves for ydet Tjeneste. Friheden for at svare Leding og Stud af egen Sædegaard og fra det 14. Aarhundrede tillige for de underliggende Fæstegaarde gav Styresmænd og Riddere Lejlighed til yderligere Berigelse og dermed til Erhvervelse af mere Jordegods. Og da vi naaer til det 14.—15. Aarhundrede, bryder den Regel igennem, at Herremænd og Højgejstlighed skal herske over sine Fæstere ligesom Kongen over sine, hvilket udtrykkelig fastslaas i Unionshaandfæstningen af 1483. Saa har Stormændene ikke alene opnaaet Skattefrihed for deres Gaardsæder og Ugedagstjenere, men de oppebærer tillige Gæsteri, Husbondhold, Smaaredsel og visse Arbejder svarende til det Innæ, som Kongen kunde kræve af sine Fæstere saavel som af Selvejere. Herremændene opnaar gennem Riddervæsenet at blive en Fødselsadel, og i det 15. Aarhundrede bliver Bønderne i Østdanmark (Sjælland, Lolland, Falster og Møen) ved Vornedskab bundne til det Godsomraade, hvor paa de er fødte.

Det bør selvfølgelig erindres, at Stormandsvældets Vækst til en Tid var i nogen Grad berettiget. Hærmændene »vovede deres Hals« for Stat og Samfund; de maatte vel ogsaa til sin Tid, om end indirekte, gaa i Skranken for Folkets Frihed, naar Konge-

magten truede med at blive eneraadig og at ville berøve Folket al Indflydelse paa Landets Styrelse og Samfundets Udvikling. Som Forholdene var den Gang, kunde det ikke vel blive det hele Folk men kun et Faamandsvælde, der satte Kongemagten visse Grænser. Men det viste sig, at under Kampen for at hævde Folkets Selvbestemmelsesret glemte Stormændene ofte Ansvar og Pligt og skød Egeninteresserne i Forgrunden, saaledes at Udviklingen kom til at gaa i en saadan Retning og antog saadanne Former, at en Omvæltning senere blev uundgaelig. Da kom Udviklingen til at gaa gennem Enevælde til Folkestyre; men denne Udvikling kom sent og fik et langsomt Forløb, og gennem lange Tider, 300 Aar, led Folkets brede Lag og det Landbrug, vi her særlig skal have for Øje, under Udviklingens Skævheder.

Samtidig med, at Stormændene efterhaanden kom i Besiddelse af megen Jord (mange Fæstegaarde) og fik mere og mere omfattende Privilegier, opstod der en voksende Forskel i Levevilkaar og Levevis indenfor den jordbrugende Landbefolkning. Den almindelige Selvejrbonde tyngedes stedse stærkere af de Skatter, der maatte ydes af det svindende Antal skattepligtige Bønder, til en Stat og en Hofholdning, der krævede stadig større Indtægter for at kunne løse Statens voksende Opgaver. Og omsider blev Selvejrbondens Kaar saaledes, at han solgte sit Selveje og i bedste Tilfælde kom til at sidde som Fæster paa Slægtens gamle Odel men uvis om, hvorvidt det følgende eller næstfølgende Slægtled fik Lov at besidde Gaarden som Fæstere.

Ogsaa Fæstebonden tyngedes stærkere og stærkere af sine Afgifter og af Arbejdet med sin egen, Herremandens eller Kronens Jord; hans Levevilkaar blev ikke lysere og lettere, som Tiden gik; han blev ikke i Stand til at tilegne sig Del i de Kulturgoder, som den fremadskridende Udvikling førte med sig. Han blev efterhaanden en afhængig Mand, der kun havde Grund til at sukke, naar han mindedes det gamle Ord: »Eget Bo er bedst, er det saa kun en straatækt Vidiehytte«.

Storbesidderen, Herremanden, fik Midler ihænde til at skaffe sig større og bekvemmere Bolig, finere Klæder og kostbarere Spise- og Drikkevarer; han deltog ikke længere i det grove Landbrugsarbejde, men fik nok at gøre med at administrere sine Besiddelser og at røgte de offentlige Hverv paa Tinge og som Ombudsmand og Lensmand at tage sig af Administrationen af Kron-

godset. Han kunde skaffe sig og sine Sønner en bedre Uddannelse, saa de med større Virkning kunde deltage i Landets Styrelse ved Landsting, i Rigsraad og Kancelli m. m. Derimod forsumtes vistnok den landøkonomiske Uddannelse; det er først fra det 18. Aarhundrede, der mærkes Udslag af, at Godsejerens Sønner har begivet sig paa landøkonomiske Studierejser i Udlandet, og da er det oftest Sønner af de fra Udlandet indvandrede Herremandslægter, dette gælder.

FRA ADELENS STORHEDSTID TIL ENEVÆLDEN

I Løbet af *Christian d. 4des* Regeringstid forberedtes den Ændring i Regering og Samfundsforhold, som omsider fuldbyrdedes i 1660, da Enevælden indførtes i Danmark.

Den stærke Prisstigning for Landbrugsprodukter i sidste Halvdel af det 16. og et Stykke ind i det 17. Aarh. (se 1. Bd. S. 129) kom især Storbruget tilgode i Form af stærkt stigende Indtægter. Stigningen var stærkere, end den menneskelige Karakter kunde taale; det gik som saa ofte siden, at man i de gode Tider glemte at samle den Reserve, som der kunde blive god Brug for, naar den økonomiske Udvikling en Gang vendte, og Stigning blev til Fald. Man vilde leve og bo bedre og klæde sig finere. Der opførtes prægtige kongelige Slotte og adelige Herresæder, hvortil medgik store Kapitaler og paalagdes Bønderne stærkt tyngende Arbejder. Det daglige Vellevned med Mad og Drikke slugte ogsaa betydelige Summer og virkede samtidig nedbrydende paa Karakter og Helbred hos dem, der ikke forstod at sætte rimelig Grænse. Med Indtægternes Vækst og med Karakterens Nedbrydning og Forsimpling fulgte et Overmod, der gav sig Udslag i Stormændenes Optræden overfor Bonde og Borger. Afstanden og Modsætningsforholdene mellem Befolkningslagene voksede, indtil Spændingen omsider krævede sin Udløsning.

Selvfølgelig var ikke alle Adelenes Mænd grebne af Tidens Vildskab; vi ved heldigvis, at adskillige Adelsmænd var alvorlige og brave Mænd, der med Flid og Omhu passede deres Bedrift og de dem betroede Embeder, at flere af dem plejede videnskabelige, historiske eller litterære Interesser og var en Pryd for Standen og Nationen; men det var dog vist en ret udbredt Opfattelse, der udtaltes af *Christen Bording*, naar han sagde, at Adelenes Flertal var »kun Stubbe og vissent Løv, en udlevet, aandsfattig,

karakterløs Slægt«, der kun udmærkede sig ved en utrolig Umaa- delighed i Mad og Drikke.

Krongodsets stærke Forøgelse ved Reformationens Gennem- førelse 1536 gav Kongen en saa stor Indtægtsforøgelse, at Bygge- riet og den kostbarere Hofholdning kunde bæres, og dette saa meget mere som Indtægterne ikke alene voksede med Krongodsets Mængde men yderligere forøgedes ved Lenenes Sammen dragging til færre og større. I de for Landbruget gode Tider kunde Rigets Indtægter, naar det behøvedes, endda forøges ved Udskrivning af Ekstraskatter; uheldigvis blev dette sidste Middel brugt i alt- for stor Udstrækning af *Christian d. 4de*.

For Adelen stillede Forholdene sig lidt anderledes. Indtæg- terne af Hovedgaardene steg med Priserne i den gode Tid 1540— 1620; Landgildeydelseerne af Fæstegaardene var for saavidt ufor- andrede, men den Del af Landgilden, der bestod i Naturalier, betingede højere Priser eller altsaa en større Indtægt udtrykt i Penge; hertil kom formentlig en noget større Indtægt ved Ind- fæstninger (Stedsmaal). Men da Prisfaldet kom, var en Ind- tægtsnedgang uundgaelig for Herregaardenes Vedkommende, forudsat at Driftsmaaden blev uforandret. Hovedgaardens Drift, Landgildeydelseerne og Stedsmaalet gav nu en mindre Pengeind- tægt end før. En Udvidelse af Hovedgaardene ved Inddragning af Bondejord kunde ikke forslaa til Imødegaaelse af Indtægts- nedgangen, dels fordi den medførte en Nedgang i Landgilde- ydelser og i Stedsmaal, dels ogsaa fordi den udvidede Hoved- gaards Dyrkning krævede mere Arbejdskraft, og Arbejdslønnen var stigende ogsaa efter Produktprisernes Fald. Den Udvej, som baade Kronen og Herremændene slog ind paa, Forøgelse af Hovarbejdet, var den sletteste af alle, den førte med sig Land- gilderestancer, Skatterestancer og øde eller forarmede Bonde- gaarde, hvorpaa der jævnlig maatte ofres Saasæd og Vedlige- holdelse af Bygninger og Besætning, undertiden tillige »Føde- sæd« til Fæsteren, hans Familie og Medhjælpere.

Allerede inden Udgangen af det 16. Aarhundrede havde mange Herremænd paadraget sig stor Gæld til Kongen, til formuende Borgere eller til velhavende Standsfæller — især i Holsten. I 1591 sagde *Anders Sørensen Vedel* i sin Ligtale over Adelsman- den *Klaus Glambæk*, at Adelen gaar »ad Kieler Gade med Hatten i Haanden og byder der ud ti eller tolv af Hundrede«, d. v. s. 10 eller 12 pCt. af begærede Laan. I 1623 opsagde *Christian d. 4de*

hos 15 Adelsmænd 55 300 Rd. til Udbetaling »næste Kieler Omslag«, d. v. s. til den kommende Termin. Tre Aar senere op-sagde han 180 000 Rd. hos Adelige. Og Forholdene blev stedse værre. Det var iøvrigt vanskeligt for en Adelsmand at faa Laan hos uadelige, saalænge det var disse forbudt at besidde skattefrit Adelsgods. Overtaget Gods af denne Art skulde »inden Aar og Dag« afhændes til en Adelsmand.

Efter sin Deltagelse i Trediveaarskrigen var ogsaa *Christian d. 4de* i stadig Pengeforlegenhed. Blandt de Midler, han anvendte mod de økonomiske Vanskeligheder, var foruden Skatteudskrivningerne en yderligere Sammendragning af Lenene, disses Bortforpagtning til den højstbydende eller Bortforlening mod forhøjede Afgifter. I 1646, da Finansnøden var størst, opnaede han ad disse Veje at forøge Lensindtægterne med 70 000 Rd.¹⁾ Lensmændenes Indtægter af Lenene formindskedes med omtrent samme Beløb, som Kongens Part forøgedes. Adelen maatte føle sig brøstholden ved Kongens egenmægtige Behandling af Lenene og af de store Lensgodsers underliggende Ladegaarde; Spændingen mellem Adel og Kongemagt voksede og gav sig Udslag i den Haandfæstning, Frederik d. 3die maatte underskrive i 1648.

Som det sidste fortvivlede Middel mod de øjeblikkelige økonomiske Vanskeligheder greb man fra 1648 til Bortsalg af Kron-gods, hvorved Indtægtsnedgangen i Fremtiden maatte blive vedvarende. Landets tidligere Styreform havde hermed spillet Fallit baade økonomisk og politisk.

Inden den gamle Styreform's Faliltbo opgjordes, havde den hidtil saa mægtige Adel naaet at gøre sig forhadet i alle Befolkningsslag. Som privat Godsejer oppebar Adelsmanden Bondens Ydelser af Landgilde, Stedsmaal, Hoveri o. s. v. I Henhold til sine Standsprivilegier og som kongelig Lensmand opkrævede han Skatterne, udskrev Karle til Militsen, tilsagde Bønderne til Ægter ved Vejanlæg, Byggearbejder o. s. v.; han kontrollerede Ordrenes Efterlevelse, idømte og lod fuldbyrde Straffe over sine Underordnede, naar disse syntes at vise Mangel paa Lyst eller Evne til at efterkomme givne Paalæg og Befalinger. Med Herregaardenes voksende Areal, med Lenenes Sammendragning til færre og større og med Tilvæksten i de Administrationsomraader, der blev lagt ind under Lensmændenes og Adelsmændenes Myndig-

¹⁾ I 1. Bd. S. 136 er ved en Trykfejl Indtægtsforøgelsen opgivet til 7000 Rd.

hed, blev Benyttelsen af Ridefogder og Ladefogder mere og mere nødvendig, og ogsaa disses Misbrug af overdraget Magt og Myn-dighed kom Godsejerne og Lensmanden til at bære Skylden for. Alle Plager syntes at komme fra ham, naar han var Lensmand ved Siden af at være den private men privilegerede Jordejer, ogsaa de Plager, som stammede fra Kronen, lagdes ham til Last.

Som Lensmand kunde han gribe ind i Købstædernes Styrelse paa forskellig Maade; ved sine Standsprivilegier var han paa flere Omraader fritaget for at yde den Told og Accise, som Borgerne maatte udrede, og som alle uadelige maatte bære Byrden af; han var fri for at svare Skat af sine Ejendomme i Byerne, og den Gæld, han paadrog sig hos Borgerne, var vanskelig at inddrive. Tiendefriheden for de adelige Sædegaarde medførte Tab for Gejstligheden, og Inddragningen af Bondejord under Hovedgaardene medførte i mange Tilfælde et Tab i Tiendeind-tægt, som var i den Grad oplagt Uret, at ogsaa Gejstlighedens Uvilje maatte vende sig mod Adelen og dens Særrettigheder.

Naar hertil føjes den Uret og de Lidelser, der ved Adelens Hals- og Haandsret, Vornedret o. s. v. tilføjedes de lavere Stæn-der, forstaar man, at Adelens Særrettigheder maatte forsvinde, uden at en Haand udefra rørte sig til Forsvar for deres Beva-relse. Og den Lunkenhed, hvormed Adelen optraadte til Forsvar for sine Standsrettigheder, maa synes at være en stiltiende Er-kendelse af, at Standens Betydning for Stat og Samfund stod i et sørgeligt Forhold til dens hidtidige Indflydelse.

Det store Bortsalg af Krongods i *Frederik den 3dies Tid* (ca. Halvdelen af alt Krongods før 1648) hjalp Staten af med det meste af dens Gæld, men samtidig formindskedes Statens aarlige Indtægter af Krongodset, saaledes at et tilsvarende Beløb maatte udskrives i Form af Skatter. Disse tilvejebragtes i første Omgang som Forbrugsskatter (Konsumtion), og efter at man havde faaet udarbejdet en Matrikel, fortrinsvis som Hartkornsskatter. Overfor begge disse Former af Skatter mistede Herremændene deres Skattefrihed for Hovedgaardene og for Ugedagstjenerne, og deres Fæstebønder maatte betale lige Skat med Selvejere. Dette betød en stor Nedgang i Godsernes Overskud og tillige i deres Han-delsværdi. Mange Herregaarde havde fra Svenskekrigens Tid forfaldne eller helt ødelagte Bygninger, mer eller mindre for-sømt Jorddyrkning for Hovedgaardsmarkens Vedkommende, og

deres Fæstegaarde henlaa i stort Tal øde og udyrkede, med nedfaldne Bygninger, uden Besætning eller Redskaber. Det var trøstesløse Udsigter for de gamle Herremandslægter; mange maatte i Armod forlade det gamle Slægtseje, andre solgte Gaardene, flyttede ind til Købstæderne eller udvandrede til Sverige eller Tyskland.

Bestemmelserne om, at de højere Embedsmænd og kongelige Betjente samt Københavns Borgere, senere ogsaa andre borgerlige, og fra 1682 enhver maatte købe og besidde Adelsgods, var næppe givet for at begunstige disse andre, men nok saa meget for at holde Ejendomspriserne oppe og for at faa Velhavere til at anbringe Kapitaler i Jordegods.

Medens de gamle Adellslægter i stort Tal forsvandt fra deres gamle Gaarde, erstattedes de af andre, som af forskellige Grunde ønskede at træde i Forhold til de forhen privilegerede Besiddelser, der havde bidraget til at give Forgængerne Indflydelse og Anseelse. Dels kunde det vel være Lysten til at erhverve Titlen Godsejer — eller Proprietær, som de nu oftest kaldtes —, og at raade for andres (deres Undergivnes) Skæbne og derved i andres og egne Øjne synes stor, dels Haab om ved Godsbesiddelse og ved Udnyttelse af sine Undergivne at skaffe sig Rigdom. Regeringen selv tvang adskillige af sine Kreditorer til at blive Godsbesiddere, idet man afgjorde Statens Gæld (stiftet ved Laan eller Leverancer) ved Udlæg af Krongods. Mange af de nye Proprietærer havde ikke Forstand paa Jorddrift, kendte ikke Bondens Kaar eller hans gode menneskelige Egenskaber men tænkte blot paa at udnytte hans Arbejdsevne og Nøjsomhed til egen Fordel. Og idet Regeringen udskrev vældige Skatter, gjorde den Proprietæerne til Mellemmænd mellem sig og dem, der ved deres Slid skulde holde Statens Økonomi og Magt oppe.

Der var saaledes ikke megen Udsigt til, at Bønderne, den talrigeste Del af Befolkningen, skulde faa blidere Kaar efter Enevældens Indførelse i 1660. Der skulde da ogsaa gaa mere end 100 Aar derefter, før man naaede til en lykkeligere Samfundsordning. Foreløbig bredte Ufrihed og Tvang sig over det hele Land og med forøget Styrke.

IV.

BONDENS TUNGESTE BYRDER

Den Undertrykkelse og de dermed følgende tunge Kaar, som den før saa frie og uafhængige danske Bonde efterhaanden — om end i forskellig Grad i forskellige Egne af Landet — blev Genstand for, særlig gennem det 17. og 18. Aarhundrede, havde vel sin Aarsag i en Række mer eller mindre nøje samvirkende Forhold, men som efter den almindelige og i Hovedsagen sikkert rigtige Opfattelse saa at sige udkrystalliserede sig i de 3 særlig fremtrædende »Bondeplager«: Vornedskab, Hoveri og Stavnsbaand.

VORNEDSKABET

Vornedskabet i dets almindeligt kendte ondartede Skikkelse opstod i Slutningen af det 15. Aarhundrede, dog med Rod længere tilbage i Tiden, men mærkeligt nok kun paa sjællandske Lovs Omraade: Sjælland, Lolland, Falster og Møen med tilliggende mindre Øer. Vi er ikke i Stand til at godtgøre dets lovformelige Indførelse ved en bestemt Forordning. Det synes at være visse ydre Forhold, der har fremkaldt Vornedskabet omtrent 200 Aar efter, at Trældommen var ophørt i Danmark.

I Aarene omkring 1350 rasede en frygtelig Pestsygdом, »Den sorte Død«, i Danmark; tør man tro de gamle Beretninger, bortdøde omtrent Halvdelen af Danmarks Befolkning. En Mængde Ejendomme gik ud af Dyrkning; Fæstegaardenes Ejere mistede Landgilden af de mange Gaarde, der blev øde; Statens Skatteindtægt svandt stærkt ind, og for de Ejere og Brugere, der endnu sad ved Gaardene, var det vanskeligt at skaffe den fornødne Arbejdskraft. Endnu 20 Aar efter den sorte Døds Rasen melder Roskilde Bispestols Jordebog, at der i dens Godsomraade henlaa øde og ubesatte 98 Gaarde og Møller samt 71 Huse.

I England, hvor Pesten havde været særlig voldsom, steg Arbejdslønnen meget stærkt paa Grund af den opstaaede Folkemangel. Hungersnød truede Landet. Da befalede i 1349, at ude paa Landet skulde arbejdsdygtige Mennesker, som ikke havde Jord at dyrke og ikke var Tyende, paa Forlangende tjene for den Løn, som var sædvanlig før Pestens Tid; og det følgende Aar forbødes det Arbejderne at forlade det Sogn, hvori de i Øjeblikket boede, og denne Bestemmelse indskærpedes endnu 40 Aar senere. Den engelske Landarbejder blev saaledes stavnsbunden af Hensyn til den opstaaede Mangel paa Arbejdskraft.

I Danmark skete intet tilsvarende umiddelbart efter Landets stærke Affolkning. Men Forholdene har aabenbart været meget vanskelige. Man huske blot den kongeløse Tid fra 1326 til 1340 — altsaa en Aarrække før Pesten kom, *Valdemar Atterdags* Arbejde for atter at samle Riget, de store Skatter han maatte udskrive for at indløse de mange Pantelen. Skatterne faldt særlig haardt paa Selvejrbønderne; mange af disse har sikkert opgivet deres Selveje og er flyttet ind paa Adelens og Kirkens Gods som Fæstere; især har denne Flytning været stærk under Kongens Landflygtighed (1368—1371).

Naar Kong *Olufs* Haandfæstning (1376) har den Bestemmelse, at »alle Bønder, hvem de tilhøre, ville de affare af deres Bolig, da sige de til lovligt og gøre Ret for sig og fare af som Loven udviser«, da hævdes derved Bøndernes gamle Flytningsfrihed, men Bestemmelsens Fremkomst tyder tillige paa, at der var Bestræbelser oppe for at hindre denne. — Vi véd, at der mod Slutningen af det 14. Aarhundrede blev lagt en ny Byrde paa Bønderne, idet den Bonde, som vilde opsig og fraflytte sit tidligere Fæste, maatte give i »Førlov«¹⁾ 3 Mark til sit Herskab, hvilket var et ikke helt lille Baand paa Flytningsfriheden.

Da Dronning *Margrethe* søgte at samle det Jordegods, som var

¹⁾ »Førlov« forklares af Prof. P. J. Jørgensen som Tilladelse til at føre bort. Førlovspenge var i Slutningen af Middelalderen og Begyndelsen af den nyere Tid Navnet paa en Afgift, der svaredes dels af Fæstere, naar de efter Opsigelse af Fæstet skiltes fra deres Gaarde, dels af Arvinger, der førte en dem tilfaldet Arv bort. Afgiftens Beløb angives ofte til 3 Mark, og dens Erlægelse har maaske tildels været et symbolsk Udtryk for, at Retsforholdet lovlig var bragt til Ophør. Førlovspenge nævnes endnu i Danske Lov som en Afgift af Arv, der førtes »uden By« eller af den Husbonds Grund, som den var faldet paa. Denne Afgift ophævedes først 1861.

kommet fra Kronen under hendes Faders Landflygtighed, fik hun i 1396 vedtaget en Bestemmelse om Godsets Tilbagegivelse og dernæst, at »de Bønder, som vare farne fra Kronen siden den Tid, da vor Fader, Kong *Valdemar*, udfør af Danmark til Tyskland, skulle give deres Landgilde ud iaar og 3 Mark i Førlov, og fare igen under Kronen, som de før vare«. De Bønder, som her er Tale om, synes især at have været Selvejere. Selvejeren har forladt sin Slægtsgaard uden at lavbyde og overdrage den til nærmeste Frænder, — Kronen gaar derved tabt af en Skatteindtægt; Fæsteren har paa tilsvarende Maade undladt at opfylde sine Pligter; saa maa de begge tvinges til at gøre Ret og Skel efter Lov og gammel Sædvane. Men endnu staar vi ikke overfor Virkningerne af et Vornedskab; Fæsteren maatte jo flytte, naar han blot betalte sin Landgilde, opsagde i lovlig Tid og betalte 3 Mark i Førlov.

Vi kender, som sagt, ikke et Lovbud, hvorved Vornedskabet indføres, men i »Lollands Vilkaar« af 1446 findes nogle Bestemmelser, som muligvis forudsætter, at et Vornedskab allerede er til. »Lollands Vilkaar« er blevet til paa samme Maade som »Fyens Vedtægt« af 1492; denne bestaar af Bylov-lignende Aftaler eller Bestemmelser, der er stadfæstede af Kong *Hans*; Lollands Vilkaar er Aftaler mellem Stormændene paa Lolland, og hvis disse Aftaler var stadfæstede af Kong *Kristoffer*, kunde de vel for saa vidt fremtræde som Lov. Vilkaaret bestemmer, at enhver karsk og før Husmand skal have Bolig, som Jorddrotten skal give ham. Har Jorddrotten ingen saadan, kan Kongens Foged give ham Bolig paa Kongens Grund og dele ham fra Jorddrotten efter Landets Lov.

Dette vil med andre Ord sige, at enhver arbejdsfør Mand skal have egen Bedrift og maa ikke som Indsidder holde tilhuse hos andre. Fristelsen til dette sidste kunde være ret stor, thi Arbejdslønnen var høj, især for den, som gik paa Dagleje (var »Løsgænger«). »Vilkaaret« bestemmer, at Lejekarlen kun maa have to Lejemaal om Aaret. Det ene Lejemaal skulde vare fra Sct. Andreas Dag (30. November) til Sct. Butolfi Dag (17. Juni) »at hjælpe Bonden hans Vaarsæd i Jorden«; det andet Lejemaal Resten af Aaret, »at hjælpe Bonden at høste og at faa hans Vintersæd i Jorden«. Hvilken Mand, der fæstede nogen »Lejedreng« paa anden Maade, skulde have forbrudt 3 Mark til Kongen og 3 Mark til Jorddrotten. Lejedrengen maatte ikke fare

paa Fiskeri fra Bonden, som han havde fæstet sig hos; gjorde han det, da forbrød han derved den Kost og det Redskab, som han førte med sig paa Fiskeri, og desuden 3 Mark til Kongen og 3 Mark til Bonden.

Forbudet mod, at Lejedrengen (Karlen) foer paa Fiskeri fra Bonden, bliver ret forstaaeligt, naar man husker paa den Tids vældige Sildefangst i Ørseund i Maanederne August—September. Endnu i *Frederik den 1stes* Tid mener man, at der i disse Maaneder var 7500 Baade paa Sildefangst, hver Baad bemanded med ca. 5 Mand, altsaa ialt ca. 37 500 Mand. Det store Sildefiskeri gav rig Fortjeneste og stor Dagleje i »Sæsonen« og fristede saaledes Karlen til at gaa i Dagleje istedet for at tage fast Plads eller endogsaa at forlade sin Plads paa en Tid, hvor det var Landbruget højst ubejligt. — Ogsaa de ved denne Tid ret stærkt fremvoksende Købstæder drog megen Arbejdskraft til sig fra Landet.

Begge de Forhold, her er anført fra »Lollands Vilkaar«, viser, at der maa have været Folkemangel, Mangel paa Arbejdskraft og Vanskelighed ved at faa besat de Gaarde, som var tilstede fra tidligere Tid. Og heri ligger sikkert Forklaringen til, at Vornedskabet indføres.

Mod Slutningen af det 15. Aarhundrede har Vornedskabet paa de østlige Øer antaget en fast Form, saa det kan bestemmes med Hensyn til de Forpligtelser, det medfører. En Fæstebondes Søn har den Pligt at overtage fæsteledig Bondegaard paa det Gods, hvorunder han er født, og at blive ved denne Gaard saa længe, hans Husbond agter ham god nok til at forestaa den som Fæster. Fæstebonden har dermed mistet sin Flytningsfrihed; han er bundet til Jorden og dens Dyrkning indenfor et bestemt Omraade; han er derimod ikke bundet til en bestemt Jordejer; sælges Godset eller blot den enkelte Fæstegaard, da forbliver den vornede Bonde paa Godset eller Fæstegaarden, — han er fremdeles knyttet til samme Omraade og ikke til samme Mand; han tilhører ikke et andet Menneske, men han har faaet en Forpligtelse til at blive ved Jordens Dyrkning. Den vornede Bondesøn er ikke pligtig at tage Tjeneste hos sin Godsejer eller paa dennes Godsomraade, men han maa hvert Aar, hvis han tager Plads andet Sted, svare en lille Afgift, Husbondhold, som en Anerkendelse af sin Fødestavnspligt. *Frederik den 1ste* bestemte dog, at vornede Sønner, som opholder sig i Hjemmet eller tjener hos Bønder, ikke skal

yde Husbondhold til Kongens Lensmand, hvorimod »Pebersvende og andre, som søger Fiskeri«, skal betale. Har en Selvejrbonde flere Sønner, maa een være fri for Vornedpligten og overtage Fødegården efter sin Fader. Af de andre Sønner kan Lensmanden kræve, at de ikke flytter fra Kronens Gods. Paa Krongodset var der Flytningsfrihed fra Len til Len, naar blot den vornede fæstede en af Kronens Gaarde.

Før Reformationen var der i Reglen efter Overenskomster mellem Kronen og Gejstligheden Flytningsfrihed mellem disses Godser, og efter Reformationen blev det meste gejstlige Gods Kronens. Mindst Bevægelsesfrihed havde den Vornede paa de private Godser; dog var det ikke ualmindeligt, at de større af disse gav gensidigt Afkald paa Vornedrettigheden til de Bønder, de havde paa hinandens Godser.

Det er almindeligt bekendt, at *Christian den 2den* forbød den »onde og ukristelige Sædvane« at sælge og bortgive Bønder, som det hidtil var sket paa Sjælland, Lolland, Falster og Møen. — Denne Handel mister lidt af det forargelige, naar man lægger Mærke til, at saadanne Handeler sædvanlig bestod i, at Rettigheden til en vornedpligtig Bonde overdroges fra et Gods med rigeligt Mandskab til et andet med ubesatte Gaarde. Den, som saaledes fik en Vorned til en øde Gaard, betalte selvfølgelig gerne for Overdragelsen af Vornedretten det sædvanlige Førlov eller den Sum, man kunde komme overens om i det enkelte Tilfælde. Og man tør vel forudsætte, at som Regel havde den vornede Bonde givet sit Minde til at flytte ind paa et Gods, hvor en ubesat Gaard syntes at vente paa ham, medens han paa sin Fødestavn kunde komme til at vente længe paa at faa en Fæstegaard.

Man kunde ogsaa sælge sin Vornedret paa den Maade, at den Vornede selv købte den og altsaa blev fri Mand; men hertil krævedes dog nogen Formue, og i onde Tider og paa Godser, hvor Vornedretten udnyttedes stærkt, var Bønderne i Reglen fattige. I gode Tider og paa Godser, hvor der var rigeligt Mandskab, var der ikke megen Opfordring for Bonden til at købe sig fri; thi det maatte jo ligge i Kronens eller Herremandens Interesse først at give Gaarde i Fæste til vornede Bønder, der ikke atter kunde opsigte Fæstet, istedet for at fæste til en fri Bonde, som jo kunde opsigte Fæstet naar som helst. Det maa nemlig erindres, at samtidig med, at Vornedskabet kom til Udvikling paa de østlige Øer, bevarede den fri Bonde over hele Landet sin Ret til

at opsiges sit Fæste, medens paa den anden Side det etaarige Fæste ad Lovens Vej blev gjort til Fæste for Livstid (se 1. Bd. S. 119).

Christian den 2dens Forbud mod at »sælge Bønder« stod kun ved Magt fra 1521 til 1523. *Frederik den 1ste* ønskede at ophæve eller dog mildne Vornedskabet, men dette hindredes af Rigsraadet. *Frederik d. 2den* lod 38 vornede lollandske Kronbønder frikøbe sig for Beløb fra 3 Rd. til 34 Rd.; men da Handelen skete i Juli 1563, umiddelbart før Syvaarskrigens Begyndelse, tør man maaske formode, at det mere var Pengetrang end bondevenlige Følelser, der bevægede Kongen til denne Handel. *Christian d. 4de* forhandlede i 1633—1634 med vornedberettigede Herremænd paa Øerne om Frigivelse af de vornede Bønder uden Betaling, men forgæves. I 1646 tilbød han de vornede Kronbønder Frihed for Vornedpligt mod at betale 60 Rd. Kun 26 af de 15 000 Kronbønder købte sig fri; de andre undslog sig for Handelen med Henvisning til deres Fattigdom, eller med »at de var fri nok, thi de tjente en god Herre og Konning«. Dette skete Aaret efter *Christian d. 4des* sidste Krig med Sverige, og der er vistnok god Grund til at opfatte Begivenheden som en Finansoperation fra Kongens Side.

Frederik d. 3die lovede i 1658 de Bønder, der tjente bravt som Soldater under Københavns Belejring, Frihed for dem og deres Efterkommere; og han holdt sit Løfte. Paa Rigsdagen i København 1660 foreslog Borgerstanden Vornedskabets Ophævelse, uden at dette dog førte til noget. Noget senere tilskyndedes *Frederik d. 3die* af *Hannibal Sehested* og af sin Raadgiver, den tyske Filosof og Jurist *Conring*, til at frigive Bønderne, og i 1669 skænkede han Bønderne paa Godset Frydendal Friheden. Paa flere private Godser fik Bønderne i denne Tid Vornedfrihed mod Betaling. Spørgsmaalet om Vornedskabets Ophævelse syntes at ligge i Luften; det skyldtes vistnok ikke alene, at en mere human Tankegang havde grebet Sindene, men det stod rimeligvis ogsaa i Forbindelse med, at i de for Landbruget saa daarlige Tider efter *Christian d. 4des* Deltagelse i Trediveaarskrigen var Vornedrettigheden af mange Herremænd blevet udnyttet med haard Haand ved Voldførelse af Bønder, der var tyet udenfor Fødestavnen. Den haarde Fremfærd maatte vække Opmærksomhed og Eftertanke. Ogsaa paa Krongodset gik det strængt til i disse Aar; alene i et Aar, 1651, havde Lensmanden paa Frederiksborg og Kronborg Len maattet besætte 74 Bondegaarde ved Tvang.

Christian d. 5te hævdede Vornedskabet paa Møen og Bogø for dem, som Forældrene lod uddanne til Sømænd, og i hans »Danske Lov« (1683) forbødes det at sælge vornede Bønder: »Husbond maa sin Vorned vel frigive, men hand maa hannem ingenlunde til een anden sælge. Sælgis Vorned, da er hand fri baade for den, som solte og for den som kiøbte«. Ogsaa andre af Lovens Bestemmelser havde til Formaal at mildne Vornedskabet.

Straks efter sin Tronbestigelse skænkede *Frederik d. 4de* Bønderne paa Jægerspris Gods Vornedfrihed; og i 1701 lod han ned-sætte en Kommission, som skulde overveje Spørgsmaalet om Vornedskabets Ophævelse paa Kronens, Kirkens og visse offentlige Institutioners Godser; men snart gik man videre og forhandlede tillige om det ønskelige i ogsaa at frigive de vornede Bønder paa private Godser. Kommissionen var sammensat af Konseillets Medlemmer og nogle høje Embedsmænd: *Konrad Reventlow, Plessen, Otto Krabbe, Kr. Lente, D. Wibe, Kr. Sehestedt, Rosencreutz* og *Braëm*. Kun *Plessen* og *Krabbe* talte imod en almindelig Frigivelse ud fra den Betragtning, at den vilde blive skadelig for mange Proprietærer, og desuden vilde de Vornede efter Frigivelsen søge at forlade Landet.

Glad ved den Tilslutning, hans kongelige Tanke havde faaet, udstedte *Frederik d. 4de* Loven om Vornedskabets Ophævelse d. 21. Februar 1702. Forordningen hævdede Vornedskabet for alle, der var fødte efter 25. August 1699 eller som fødtes i Fremtiden. — Forordningen udtaler Kongens Haab om, at Bønderne herved vil faa des mere Lyst, Mod og Hjerte til at være arbejdsomme, flittige og vindskibelige, ja til at vove Livet for Kongen og Fædrelandet i fornødent Tilfælde, helst naar de ser, at de og deres Børn med Frihed kan besidde og i Brug beholde det Sted, de stræber for, og at det unge Mandkøn fra de andre Landsdele kunde blive begærlige efter at tjene og fæste Gaard paa Sjælland og omliggende Øer. De, som fremdeles er vornede, maa ikke sættes fra de Gaarde, de har i Fæste eller mod deres Vilje tvinges til at overtage øde Gaarde; Proprietærerne maa ikke sælge nogen Vorned mod Loven; men den Vornede, som søger sit Frihedsbrev, maa Godsets Ejer frigive mod en billig Kendelse, eftersom enhver Formue det kan taale, men som dog ikke maa overstige 30 til 50 Rd. i det højeste.

Vornedskabet havde været en Uret mod de Bønder, det kom til at omfatte; det var ikke alene en nedværdigende Krænkel-

af deres naturlige Menneskerettigheder, det var tillige et Forhold, der virkede sløvende paa Flid og Foretagsomhed. Det skulde have været et Middel til at faa de ledige Gaarde besat og til at faa Jorden dyrket; men den Modløshed, som vistnok ofte greb de Bønder, der blev tvunget ind paa øde Gaarde, hvis forrige Ejere ikke havde kunnet bestaa, kom i sine Virkninger ikke alene til at ramme Bonden men ogsaa Godssets Ejer. Det kunde ganske vist lykkes en vorned Bonde ved Flid og under gunstige Omstændigheder at samle en beskeden Formue, ligesom det kunde ske for en Selvejer eller en fri Fæstebonde; men det fortjener at bemærkes, at i Bondens Ufrihed laa en Omstændighed, som

Vornedskabets Ophævelse. Efter Den danske Vitruvius.

gjorde det muligt stadig at forøge de Afgifter og Byrder, som man kunde ønske at lægge paa ham. Ganske vist var hans største aarlige Afgift, Landgilden, fast og uforanderlig, men med Ufriheden fulgte Førlovspenge og Husbondhold, og, hvad der havde tifold større Betydning, det blev muligt at gøre Hovarbejdet ubestemt og ubegrænset; dette vilde næppe være sket, hvis Bonden havde bevaret sin Flytningsfrihed.

Vornedskabets Ophævelse i 1702 var en stor Velgerning mod de hidtil vornede Bønder, men de gode Virkninger, *Frederik d. 4de* havde haabet paa, kom dog ikke ret til Gennembrud; de hindredes af den store nordiske Krig (1709—1720), af en paafølgende Landbrugskrise og af det Stavnsbaand, der indførtes for hele Landet, endnu inden de sidste Rester af Vornedskabet var forsvundet. Men inderlig Taknemlighed mødte *Kong Fre-*

derik fra mange Sider. *Ludvig Holberg* betegner Vornedskabets Ophævelse som den største Zirat i *Frederik d. 4des* Regering. Blandt de 4 Relieffer, der smykker denne Konges Sarkofag i Roskilde Domkirke, forestiller det ene Vornedskabets Ophævelse. Digteren, Finansdeputeret *Vilhelm Helt* lod i Slutningen af et Digt, han skrev i 1703, den sjællandske Bonde synge:

Kong Frederik den Fjerde gør,
 At vi har det langt bedre,
 End nogen Tid i Landet før
 Er set af vore Fædre.
 Saa længe vi har Dag og Nat,
 Høst, Vinter, Vaar og Sommer,
 Saa længe der i Skov og Krat
 Et Løv paa Træer kommer,
 Saa længe Plov og Harve gaar,
 Saa længe Jordens Grøde
 Sin Dug og Regn fra Himlen faar,
 Et Menneske til Føde,
 Saa længe Børn i Kvindens Favn
 Og Di' i Brystet bæres,
 Kong Frederik den Fjerdes Navn
 Velsignes skal og æres.

HOVERIET

Blandt de Forhold, som har havt særlig stor og indgribende Betydning for Landbrugets økonomiske Stilling til forskellige Tider og for dets Udvikling, maa Fæstebøndernes Ydelse af Hoveri nævnes. Ved Hoveri, oprindeligt kaldet Dagsværk, maa forstaaes det Arbejde, som Fæstebonden ydede sin Jordejer som delvist Vederlag for Brugen af Fæstegaarden.

Fra de ældste Tider har Arbejdsydelse til Kongens og Kronens Tarnv paahvilet alle. Dette Arbejde fik den særlige Betegnelse Innæ (se 1. Bind S. 215). De frie Stænder blev ved deres Fremkomst fritagne for Innæarbejdet, og henimod Valdemartiden er det kun Borger og Bonde og da særlig den sidste, dette Arbejde paahviler. Da Innæarbejdet ogsaa omfattede Dyrkningen af Kronens Jord og Hjælp ved Opførelsen af dens Gaarde og Slotte, er det forstaaeligt, at dette kunde føre til en Begrebsforvirring, der kunde faa de uheldigste Følger, efter at Stormændene var kommet saa vidt, at de i Kalmarrecessen af 1483 fik indført den Bestemmelse, at enhver Adelsmand og Gejstlig skal være

Konge over sin egen Landbo. Denne Bestemmelse maatte kunne føre til Paastanden om, at ligesom Innæ kunde kræves i ubegrænset Omfang af alle ufri, i hvert Fald af Kronens Fæstere og af Selvejerbønderne, saa maatte der paahvile de private Storgaardes Fæstere en Pligt til at udføre det Arbejde, hvortil der var Trang paa Hovedgaarden. Og en saadan Fortolkning eller Praksis laa saa meget nærmere, som mange Adelsmænd tillige var kongelige Lensmænd; de var vænnede til at udbyde Kronens Fæstere og Selvejerne til det statslige Innæarbejde; det maatte derfor ligge dem nær at kræve tilsvarende Arbejde af deres egne Fæstere. — Det er i hvert Fald en Kendsgerning, at der i det 17. Aarhundrede herskede Forvirring paa dette Punkt, at der skete en Sammenblanding af disse to Arbejdsforpligtelser; ofte anføres som Hoveri, hvad der virkelig var Innæ. Ved Bedømmelse af Hoveriets Omfang i de enkelte Tilfælde skal man derfor være meget forsigtig for ikke at begaa Fejltagelser, naar Omtalen angaar Forholdene paa Krongodset.

Man har i ældre Tid ment, at Hoveri — baade Arbejdet og dets Navn — skulde have sin Oprindelse fra den Arbejdspligt, som de ved et hedensk Gudehov boende Bønder havde overfor Hovets Opførelse og Vedligeholdelse samt Dyrkning af den Jord, der kunde være henlagt til Hovet. Det er imidlertid først fra sidste Halvdel af det 16. Aarh., at Ordet Hoveri bliver Betegnelsen for Fæstebøndernes Pligtarbejde paa Hovedgaardene; tidligere brugtes Betegnelsen Dagsværk.

Efter Pesten i 1349—1350 opstod der, som foran omtalt, en følelig Mangel paa Arbejdskraft og formentlig en deraf følgende Stigning i Tyendelønnen; mangan Gaardsæde, der hidtil havde siddet paa Hovedgaardens Grund som Husmand, blev nu Fæstebonde paa en ledig Gaard, eller en eller flere ledige Gaarde udstykkedes til Gaardsæder; disse havde hidtil været betragtet og stillet nærmest som bosat Tyende, og det var derfor ganske naturligt, at den Gaardsæde, der havde overtaget et mindre Brug, fremdeles arbejdede paa Hovedgaarden imod at faa et passende Afslag i den Landgilde, der ellers skulde være ydet for den overtagne Bedrift. Herfra faldt det atter let at udstrække Systemet til egentlige Landboer, der boede i Hovedgaardens Nærhed. Og saa længe det paatagne Arbejde var bestemt og kontraktmæssigt sat i Forhold til Afslaget i Landgilde og endvidere ikke var større i Omfang,

end at Landboen kunde udføre det uden at forsømme sin egen Bedrift, var der intet at indvende mod Arbejde som delvist Landgildevederlag. Begge Parter kunde maaske være særdeles vel hjulpe ved denne Ordning.

Det var vistnok paa Klostrenes og Bispestolenes Gods, dette System først og mere almindeligt kom til Udvikling; vi faar saaledes de fleste Oplysninger om dette Forhold fra Klostrenes og Bispestolenes Jordebøger. Og medens man henimod Middelalderens Slutning hos de verdslige Godsejere sporer en stigende Lyst til at udvide deres Hovedgaardsareal, saa ser man derimod paa Klostergodserne snarere en Tilbøjelighed til at udparcellere. Naar en adelig Hovedgaard eller større Ladegaard var tilfaldet et Kloster, blev den i mange Tilfælde udstykket og givet i Fæste til Landboer og Gaardsæder. Til Klosteret og især til dets Ladegaarde behøvedes sædvanlig ikke noget for Landboerne særlig byrdefuldt Hoveri. Anderledes paa Herregaardene og de store Krongaarde, her blev Dagsværkerne snart saa talrige, at Bønderne beklagede sig. Da dannede sig det kendte gamle Ord: »Under Krumstaven er godt at bo«, og hvor Herregaardshoveriet blev utaaleligt, tyede Bønderne, især i Jylland og Fyen, hvor Vornedskabet ikke var Hindring, ind under Krumstaven.

I 1370 hørte til Roskilde Bispestol over 2600 Bondegaarde spredt over hele Stiftet. Paa Hovedgaarde og Ladegaarde sad Bispens Fogder og Bryder og førte Tilsyn med det vældige Godsomraade. I 1370 affattedes en Jordebog over Godset med Angivelse af hver enkelt Gaards Landgilde m. m. Af denne Jordebog, kaldet »Roskildebogen«, faar vi de ældste Oplysninger om Hoveriet. Det ses da, at de fleste af Bispens Hovedgaarde blev drevet ved Hjælp af Tyende og Gaardsæder, men der findes Undtagelser, som her interesserer os.

I Ballerup har Gaardsæder faaet udlagt Agre og Enge af Hovedgaarden, de er fri for at svare Landgilde, men de har en fast aftalt Arbejdspligt; de skal i Høsttiden arbejde 4 Dage ugentlig paa Hovedgaarden og senere paa Aaret tærse 2 Læster Korn (1 Læst = 40 Tdr. Rug eller 48 Tdr. Byg). Til Bispens Gaard i Haslev maa Landboerne (Fæstebønderne) i Troelstrup (Naboby til Haslev) yde 1 Dagsværk ugentlig Aaret rundt, men i Kornhøsten 4, i Høhøsten 2 Dagsværk ugentlig; til Gengæld var deres Landgilde nedsat til det halve. 6 Gaardsæder skulde dog arbejde, naar det forlangtes.

I begge disse Tilfælde er Arbejdets Størrelse fastsat, og der er ved Afslag i Landgilde givet Vederlag for den paatagne Arbejdspligt.

I 1497 affattedes en Jordebog for Esrom Kloster. Paa Grundlag af Jordebogen meddeler *C. Christensen* (Hørsholm) (i *Agrarhistoriske Studier I*), at der til Esrom Kloster hørte over 300 Gaarde og Gaardsæder. 170 af disse var hoveripligtige og kun 15 Gaarde og 12 Gaardsæder var Ugedagstjenere; de 15 Gaarde og 5 af Gaardsæderne arbejdede 1 Dag hver Uge og 3 Dage ugentlig i Høsten; de 7 Gaardsæder kun 1 Ugedag. De øvrige Bønders Arbejde var nogle faa Høstdage og Pløjedage samt nogen Brændekørsel. Klosteret havde betinget sig aarlig ialt 99 Pløjedage, 13 Harvedage, 392 Skæredage, 197 Slætdage, 76 Høstdage, 1404 Ugedage samt Skovning og Hjemkørsel af 1178 Læs Ved. I Reglen var det nøje bestemt, hvor mange Dage enhver skulde gøre, men 13 af de nærmest liggende Gaarde, der ikke gjorde Ugedage, skulde harve og indage Korn og Hø saa tidt de blev tilsagte, medens 20 andre kun skulde køre 1 Dag i hver Uge i Høsten. — Hvor stort Areal, der hørte til Klosterets Hovedgaard (Esrom) i 1497 vides ikke, men i 1610 havde Gaarden en Udsæd af $95\frac{1}{3}$ Td. Rug, 96 Tdr. Byg og 164 Tdr. Havre.

Paa Herregaardene var Hoveriet ved Middelalderens Slutning (før Reformationen) oftest ubetydeligt. I Aaret 1527 havde Gisselfelt Gods kun to hovgørende Bønder; den ene gjorde 3 Ugedage i Høsttiden, den anden 1 Ugedag før og 2 Ugedage efter Midsommer.

Mogens Gjæ paa Krenkerup (nu Hardenberg) havde over 100 Gaarde paa Lolland; disse var alle hoveripligtige, men Hoveriet var endnu i 1520erne ret ubetydeligt.

Vi har i det hele taget ikke mange Oplysninger om Hoveriets Omfang ved Herregaardene før 1536; men det synes, at man paa de fleste Storgaarde indtil den Tid har bevaret et ret betydeligt Antal af faste Tjenestefolk. Og Inventarielister fra før 1536 viser for flere Herregaardes Vedkommende, at der fandtes Plove, Arbejdsvogne, Arbejdsheste og Trækstude i et saadant Antal, at Gaardens Drift maa have været beregnet paa at gennemføres uden Hoveri.

Helt anderledes bliver det efter Reformationen. Det gejstlige Gods gaar da nogenlunde ubeskaaret over i Kronens Besiddelse, som derved kom til at udgøre over Halvdelen af Danmarks Jord.

Da tager Mageskifterne mellem Kronen og Adelen Fart (se 1. Bd. S. 128); Jorden og Fæstebønderne samles mere og mere om Hovedgaardene; Priserne paa Landbrugsprodukter er samtidig stigende. Jord opdyrkes og lægges ind under Hovedgaarderne; det samme sker vel med mange af de Gaarde, som blev ledige i Grevefejdsens Tid. — Fra Slutningen af det 15. Aarhundrede er ikke alene Adelens Sædegaarde og dens Gaardsæder men ogsaa dens Ugedagstjenere fri for at svare de ordinære Skatter, og Fæstebøndernes Skatteydelse er gaaet ned til Halvdelen af Selvejernes. Skattefriheden for Gaardsæder og Ugedagstjenere indeholder en Opmuntring for Herremanden til at drage flest mulig af Godsets Fæstegaarde ind i Nærheden af Hovedgården; og har Herremanden mange Ugedagstjenere, bør Herregaardens Areal udvides saa meget, at Bøndernes Arbejdsevne kan blive fuldt udnyttet.

Hvilken Betydning Ugedagstjenernes Skattefrihed havde for Godsernes Samling og for Hovedgaardenes Vækst, kan tildels skønnes af Forholdenes Udvikling i Skaane sammenlignet med det øvrige Danmark. Overalt var den ulykkelige Bevægelse i Retning af Stordrift og Hoveriets Tiltagen i Udvikling; men da Skaane fra 1658 kom til Sverige, standsedes Bevægelsen snart her, medens den fortsattes i Danmark. *Karl d. 11te* forordnede nemlig i 1682, at kun de Ugedagstjenere, som boede indenfor Hovedgaardsognet, maatte være skattefri, og i 1690 indskrænkedes denne Skattefrihed yderligere, idet det bestemtes, at kun de Gaarde indenfor Hovedgaardsognet, som havde været skattefri i Dansketiden, fremdeles kunde bevare denne, og for Fremtiden kunde Skattefrihed ikke erhverves for ny Ugedagstjenere. Fra den Tid ophørte Godssammendragningerne i Skaane, men i Danmark fortsattes de.

De stigende Produktpriser fra Midten af det 16. Aarhundrede, Storgaardenes voksende Areal og den efterhaanden stigende Arbejds løn førte til, at Fæstebønderne maatte paatage sig mere og mere Arbejde, og da vi naar til sidste Fjerdedel af det 16. Aarhundrede, begynder Hoveriet at blive ubestemt; man rettede sig ikke længere efter, hvad der stod skrevet i Godsets Jordebog eller efter gammel Sædvane og Brug for Egnen eller den enkelte Gaard. Den Brydningstid, der da opstaar, slipper man sandsynligvis igennem ved at skyde sig ind under, at der paa Kronens Gods kunde kræves Innæ, saa meget som Kronen behøvede, og

muligvis kunde Herremændene efter 1483 kræve Arbejde svarende til Kronens Innæ. I den Overgangstid, hvor man begyndte at kræve forøget Hoveri, klagede Bønderne jævnlig over, at der krævedes mere Arbejde, end de var pligtige at yde; snart fik de da Medhold, og snart afvistes deres Klager.

I 1541 forbød Kongen at forlange mere Arbejde til Trøjborg Slot af Bønderne i Forballum end 4 Dages Slæt, 4 Dages »Skjurdt« (formentlig Kornhøst; endnu i den Tid var det sædvanligt at skære Kornet af med Segl), en lang og en stakket (kort) Ægt aarlig, Flytning af Kongens Fadebur og Rejser med Lensmanden og hans Tjenere til næste Købstad eller næste Tjener i Herredet.

I 1578 forbødes det Lensmanden paa Aakjær at besvære Bønderne med at tærskke, da slig Tærskning ikke havde været Brug fra Arilds Tid.

Bønder og Tjenere til Vordingborg Len trykkede sig for »ydermere Arbejde med Pløjning og anden Inding og Arbejde end hidtil, medens Avlen er blevet formeret og forøget«; de fik i 1588 Befaling om »at rette sig efter, naar de tilsiges, at forrette hvad Arbejde, der bliver dem paalagt«.

Allerede fra Kong *Hans's* Tid kendes Eksempler paa, at enkelte Bondegaarder eller hele Godsomraader har faaet afløst visse Ægter og Arbejder mod et fast aarligt Vederlag i Penge, Korn, Smør o. s. v. Det kunde selvfølgelig hænde, at man glemte Anledningen til disse aarlige Ydelser, regnede dem for Landgildeydelse og saa krævede, at Vedkommende skulde gøre Arbejde lige med andre Bønder paa Godset. Da Hoveriet først er blevet ubestemt, er det klart, at enhver Forglemmelse af Oprindelsen til saadanne »Arbejdspenge« let kan føre til denne ejendommelige Form for »Dobbeltskatning«.

I 1648 klagede Hindsgavl Lens Bønder over, at Lensmanden afkrævede dem mere Hoveri, end Jordebogen hjemlede, baade af Skovning, Høslæt, Møgagning, Pløjning, Kornhøst og Hegning; de maatte opbryde ny Jord og rydde Stubbene med Rod, hvor Lensmanden nedhuggede Skoven for at forøge Pløjelandet; de maatte hente Møg i Middelfart, hvor det kunde have tilkøbs, samt rydde Byens Gader og Stræder. — De klagede endvidere over, at de betalte »Erridspenge« og »Erridshavre« (Errid = Arbejde) som Vederlag for Fritagelse for at gøre mere Hoveri, end det i Jordebogen fastsatte, men at man nu baade tog dette Vederlag og alligevel forøgede Hoveriet. De kgl. Kommissarier, der

undersøgte Sagen, erklærede, at »Erridspenge regnes i alle Jordebøger i Køb og Salg og Mageskifter som Landgildepeng for Hartkorn«.

Bøndernes Klager frugtede intet. De fik den Besked, at de af kgl. Naade forskaanedes for Straf.

Blandt de Arbejder, som i Praksis regnedes med til Hoveri, var fra Slutningen af Middelalderen ogsaa Ægter (»Ecker«), som oprindelig var en Form af Innæ, der kunde betegnes som Rejser eller Befordring. Oprindelig var det kun Kongen, som i Statsøjemed kunde kræve Ægter (Redskud, Kongerejser), men Adelen erhvervede sig efterhaanden Ret til tilsvarende Ydelser af sine Fæstebønder.

Arent Berntsen omtaler i »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« (1656), disse Ægter saaledes: »Ægt er en Tjenestes Herlighed, enhver god Mand, Husbond eller Herskab af alle hans Bønder er tilberettiget hannem at gøre, saaledes at saa ofte Bonden af Husbonden bliver tilsagt at ecke eller med Heste og Vogn at køre paa nogen Rejse med Husbonden, hans Tjenere eller Gods eller nogen i hans Hverv, er han da forpligtet sig færdig og villig at lade finde«.

Arent Berntsen deler med Hensyn til Ægternes Besørgelse Bønderne i to Klasser: Stakket-Ægts-Tjenerne og Langægts-Tjenerne. Til den første Gruppe hørte Ugedagstjenerne og de nærmest Slottene og Hovedgaardene boende; de maatte besørgede de korte Rejser paa indtil 4 Mil, hvilke Rejser kunde forefalde saa ofte, at hver Bonde fik 1 à 2 Rejser ugentlig. Langægtsbønderne var de fjernere boende; de havde 4, 6 til 8 Rejser aarlig af 10, 12 til 16 Mils Længde. — *Arent Berntsen* fremhæver, at Adelen ved denne »Herlighed« sparer mange Penge til Vognleje, eftersom Adelen har idelig Aarsag til Rejser med kgl. Befalinger angaaende Skifter, Indsførsler, Ridemandstog, Forligelser, Synsforretninger m. m., med deres Gods's Forsyning, med deres Venner at besøge og tjene i adskillige Tilfælde, som til Brylluper, Barsler, Begravelser samt andre adskillige Ærinder med hvad de til deres Gaardes og Husholdningers Fornødenhed fra Købstæderne skulle lade hente, og med deres Indkomst af Korn og andet igen at udføre.

Arent Berntsens Skildring af det egentlige Hoveri gaar ud paa, at det var Bøndernes Pligt at udføre alt det Arbejde ved Kongens Slotte og Adelens Hovedgaarde, som krævedes til Bygnin-

gernes Opførelse og Vedligeholdelse og Avlingens Drift med at pløje, saa, harve, slaa, meje, indhøste, tærskke, hugge Ved, skære Tørv, gjærde, tække, jage, fiske, drage Vaad og alt andet, hvad det være kan.

C. Christensen (Hørsholm) anfører i Agrarhistoriske Studier et Eksempel paa det forfærdende Omfang, Hoveriet var naaet til i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Eksemplet gælder Ringsted Kloster, der da, 1585, var Krongods. Nævnte Aar var Udsæden af Rug og Byg ca. 145 Tdr., Høsten 515 Tdr. Samme Aar ydedes 528 Spanddage til at pløje, saa og harve, 374 Spanddage til at age Møg. Til Sæd- og Høhøst brugtes 2834 Gangdage, hvoraf alene til at vende og rive Hø 1000 Dage; til at flytte Hø, Halm og Sæd fra Lade til Stald 272 Dage. Af 39 Ugedagsmænd gjordes desuden hveranden Uge en Dag, hveranden to, altsaa Aaret rundt 3042 Dage. Der holdtes 4 faste Tærskere i 7 Maaneder, ialt omtr. 700 Dage aarlig. Til Gærdelukning brugtes 246 Dage. Der høstedes 406 Skpr. Humle, og til at plukke denne brugtes 486 Gangdage. Til at skætte, bryde og ruske Hør anvendtes 185 Dage, foruden Vogne til at age den til Aaen. 1427 Spanddage medgik til at age Ved, Tørv og Kul, en stor Mængde til at hente Bygningsmaterialer som Tømmer, Sten, Sand, Ler o. s. v., Fødemidler og andre Fornødenheder fra København, Skelskør og Køge, 22 Vogne agede Byg til Frantz Vintapper i Roskilde, 20 Vogne kørte »Kgl. Majestæts Pendinge« til Sorø. Til Anlæg af en ny Vej i »Kattesund« brugtes 578 Spanddage. En hel Del Dage anvendtes til Haandlangerarbejde for Haandværkere, Hundreder af Kvindedage brugtes til at blege Lærred, to og klippe Faar, luge Hør og Kaal, slagte, skrabe og ophænge fersk Fisk, male Gryn m. m. En Dag hver Uge maatte 4 Karle bære Øl op, 2 Karle var daglig sysselsatte med at hugge Ved, men maatte dog have en Ekstrahjælp af 42 Dage, 6 à 10 Dage medgik hver Uge til at rense Stalde og Lader, til at skolde Svin brugtes 40 Dage, et mindre Antal til at bære Malt fra Køllen ind i Bingen og Korn i Støb, grave i Haven og bære Humlestænger derfra, valke Dynevaar, drive Øksne til Roskilde, Svin og Foler af Skoven, kline, hente Bregner, vogte Klosterets Korn Sankt Hans Marked (3 Karle i to Dage), vaage for Prinsens Dør og ved hans Vogn to Nætter m. m. m.

Det 16. Aarhundrede ud var det sædvanligt, at Hovarbejderne

fik Kosten paa Hovgaarden, saaledes ogsaa her. Hvis Aarets Høstudbytte (515 Tdr. Korn og en ubestemmelig Mængde Hø) skal være Maalestocken for det udførte Arbejdes Værdi, da bliver enten Kornet meget dyrt eller Arbejdslønnen meget lav.

Synderlig bedre har Arbejdsøkonomien næppe været ved Esrom i 1610, da 311 Mænd slog Græs i »Rishaven, Korshaven, Sneuremark og Kjelsø Eng«, og 346 Personer rev Høet dør, medens 406 slog Græs i Rug-, Byg- og Havrevangene og 341 rev Høet. Den mægtige Sammenhobning af Arbejdere paa et snævert Arbejdsomraade har selvfølgelig ført til et utroligt Spild af Tid og Arbejdskraft, et Sløseri og en Ligegyldighed med Hensyn til baade Tid og Arbejds kvalitet, som efterhaanden maa have virket sløvende og demoraliserende paa dem, der skulde udføre et Pligtarbejde, for hvilket der ikke var sat nogen bestemt Grænse. Og da Arbejdet voksede endnu mere i det 17. Aarhundrede, saa det blev uoverkommeligt for Bønderne, og de nødtes til at forsømme deres egen Bedrift, burde det have været klart for alle, at Systemet var absolut forkasteligt. Den forsømte Bondegaardsdrift medførte Landgilderestancer og omsider forarmede og øde Bondegaarde. Hvad Godsets Ejere, Kronen og Herremændene, vandt i Besparelse af Løn til faste Tjenestefolk, det og vel mere til tabtes i Landgilde og i Indfæstningssummer for det Bondegods, som overbebyrdedes med Hoveri. Bondens Ulyst til det tvungne, ubestemte, aldrig ophørende Arbejde gav sig Udtryk i Ordspil, som vel ikke skal forstaas bogstaveligt, men som aabenbart er Udtryk for et bittert Sind. Det hed saaledes: »Den, som arbejder sig ihjel ved Hove, bør begravnes under Galgen« — eller: »Heller sove sig arm end slide sig varm«. Stundom blev Bondens Kaar gjort til Genstand for Skildring i Viser. Om end Visedigterne vel gennemgaaende malede med temmelig mørke og ensidige Farver, er der dog ingen Tvivl om, at Fremstillingen i sine Hovedtræk hvilede paa direkte Kendskab til de faktiske Forhold, og at Bønderne i saadanne Viser fandt Uløsning for deres Tanker. Efter *R. Nyerup* (i »Skildringer af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider«, I. 1803) gengives her en Vise, trykt første Gang 1668. Forfatteren menes at være *Niels Winding Hansen*, der var Rektor og Kordegn i Storehedinge, senere Degn i Holtug og derefter i Krummerup og Fuglebjerg.

Den klagende Bønde.

Jeg er mig en Bondemand,
 Udaf en foragtet Stand,
 Ringeste blant alle,
 Kjøbsted-Manden spotter mig,
 Andre monne latterlig
Rusticus mig kalde.

Alle Stænder har af mig
 Fød' og Klæder rundelig,
 Dog er jeg foragtet,
 Jeg træl' for de andres Brød,
 Lider for dem Angest og Nød,
 Af hver eftertragtet.

Gud velsigner Arbejd mit,
 Men naar hver Mand har faat Sit,
 Lidet er tilbage.
 Landgjeld tager Husbond min,
 Oldengjeld af mine Svin
 Bør han og at tage.

Tiende giver jeg min Præst,
 Kong' og Kirke af det bedst,
 Dertil Degn en Trave,
 Skrivers-Skjepper Skriveren,
 Een vil Herredsfogeden
 For sit Embed have.

Føl, Lam, Kalve tiender jeg
 Og af alt mit Føde-Qvæg
 Giver jeg sin Rente
 Præst og Degn paa deres Tid,
 De anvender deres Flid,
 Det hos mig at hente.

Kongen giver jeg min Skat,
 Kommer den ej frem saa brat,
 Strax de exequerer;
 So og Ko jeg sælge maa,
 At jeg Rytter-Skat kan faa,
 Og til Officerer.

Ofte kommer Misvæxt paa,
 At jeg næppelig kan faa
 Det jeg selver saa'de,

Tjenest-Folk vil have Brød,
 Store Fade fuld af Grød,
 Da maa Gud først raade.

Sæde-Korn jeg borge maa,
 Om mig nogen vil det faa,
 Og mig det bedage;
 Naar jeg det skal give igjen,
 Skjeeper tre for en gaee hen,
 Hvad er da tilbage?

Ofte døer bort Hest og Ko,
 Ofte mistes Kalv og So,
 Det er stor Ulykke,
 Pengene de ere væk,
 Saa jeg arme usle Gæk
 Maa slet gaa istykke.

Dermed kommer jeg i Gjeld,
 Og det faaer et Fandens Held,
 Naar hver sit vil have,
 Noget gaar til Dommeren,
 Noget plukker Skriveren,
 Saa det er aflave.

Saa vurderes Kornet ud,
 Bæster, Hest og bedste Stud
 Mon af Stalden jages,
 Fogden kræver sin Restanz,
 Indtil jeg gaaer bag af Dans
 Og fast ilde rages.

Jeg er ikke een Dag fri
 For min Husbonds Hoveri,
 Hver Dag han mig driver.
 Naar jeg ser Post-Rideren,
 Heller seer jeg Djævelen,
 Den jeg ham og giver.

Svarer jeg et enest Ord,
 Regnes mig det som et Mord,
 Strax de mig mon nappe.
 Hen jeg i Halsjern maa jeg gaa,
 Træhest maa jeg ride paa
 Bære spanske Kappe.

Mude¹⁾ maa jeg Fogeden,
 Bukke for Post-Rideren,
 Og for Hunde-Drenge;
 Faae de ringe Sag med mig,
 Offre maa jeg hver for sig,
 Ellers de mig hænge.

Vil han Gaard ej tage an,
 Sige de: Du Bur-Compan
 Skal i Krig udskrives,
 En Musqvæt du bære maa,
 Vagt og Mønstring vare paa,
 Deraf lidet trives.

Giver Gud mig og en Søn,
 Han maa vente samme Løn
 Og den samme Skjebne,
 Naar han vokser noget til
 Og sig først forbedre vil,
 Strax de hannem stevne,

Vil han cengang være fri
 Fra saadant et Plageri,
 Kaldes en fri Bonde,
 Maa han Frihed købe sig
 Eller sælges spottelig,
 Saasom andre Hunde.

Dømmer hannem til en Gaard,
 Hvor ej Stik og Stage staaer,
 Dertil de ham nøde;
 Hvad han da tilforn har tjent,
 Vorder paa Bygningen anvendt,
 Dermed er han øde.

Naar han den omsi'er har faat,
 Er det hartad lige godt,
 Nu i disse Tide
 Fri og Ufri ere et,
 Ingen Bonde er nu qvit,
 Som vi alle vide.

Paa Krongodset maatte Bønderne over det ganske Land bage Brød til Kronens Fornødenhed; efter at Skikken var indarbejdet, maatte de betale for atter at fritages herfor. De maatte endvidere jævnlig spinde Hør og Hamp og levere det spundne i København, senere lod man dette Arbejde udføre ved lejede Spindekvinder; Bønderne maatte saa betale Arbejdspenge for Fritagelsen. De utroligste Smaatterier af tidspildende Arbejder paalagde man Kronbønderne, og efterhaanden lærte man ogsaa paa Herregaardene at udnytte Bøndernes Arbejdsevne til det yderste.

Men særlig byrdefuldt og opslidende var det store Bygningshoveri fra omtrent 1550 til 1625, da Højadelen og *Christian d. 4de* lod de mange prægtige Hovedgaarde, Slotte og andre Bygninger opføre. Bønderne maatte køre Materialerne ofte ad milelange, elendige Veje, udføre Haandlangerarbejdet m. m. Mange Heste og Vogne gik til ved det stærke Slid, og Tusinder af Arbejdsdage forsømtes ved Bondegaardenes Bedrifter. Det trykkelige Bygningshoveri gav Anledning til Ordspillet: »Lystrup Gaard hin røde lagde Vordingborg Len øde«. Med Ændring af Gaardens og Lenets Navn kunde Ordspillet anvendes i de fleste af Landets Egne.

¹⁾ At mude betyder her nærmest at bestikke.

Det var Mangelen paa Arbejdskraft og deraf følgende høj Arbejdsløn, der bragte Hoveriet i saa hurtig Vækst. Fra omtrent 1550 til hen imod 1650 steg Arbejdslønnen dobbelt saa stærkt som Rugprisen; naar man i 1550 skulde arbejde 14 Dage for at tjene Værdien af en Tønde Rug, behøvede man henimod 1650 kun at arbejde 7 Dage for en Tønde Rugs Pris.

Ved Midten af det 17. Aarhundrede skal der have været 56 784 Jordbrugere paa Kronens Gods, men disse havde kun 13 776 Tjenestekarle paa hel Løn og 9961 Karle paa halv Løn. 1683 var der i Bjergby Sogn ved Sorø ialt 9 Karle, 9 Dreng og 24 Piger til Medhjælp paa Sognets 38 Bondegaarde; 13 Bønder var uden Medhjælp, og af disse var 2 ugifte; de 13 men især de 2 Bønder maa have været højst uheldigt stillede under den Tids sædvanlige Hoveriforhold. — I 1624 klagede Bønderne i Dragsholm Len over, at de ikke havde Raad til at holde saa mange Karle, som de trængte til, naar Hoveriet skulde forøges. — Ved Forordninger søgte man at hindre Lønnens Stigning. I en Forordning af 16. November 1619 hedder det: »Efterdi Tjenestefolk paa Landet i nogle Aars Tid have djærvedes at kræve højere Løn end de vel fortjene«, foreskrives en fuldvoksen Karls Aarsløn at være $4\frac{1}{2}$ —7 Rdl. Kurantmønt (= 18—28 Kr.). Det tillades Bonden, da han mangansteds bedre kan udrede Lønnen i Kornsæd og Klæder, at give Karlen 2—4 Skæpper Kornsæd (dog skal Karlen selv lade Sædekornet til og kun nyde sin Udsæd i mellemaadig og ikke i godt gødet Jord) saa og Vadmel, Lærred og Sko, hvilket da afkortes i Lønnen; men udlover en Bonde mere, end dette Lovbud tilsiger, skal han ligesom Tyendet første Gang bøde 6 Daler til Herskabet, og naar sligt gentages, skal han bøde højere, imedens Karlen skal arbejde et Aar i Jern.

Men Lønnen steg fremdeles trods det kongelige Forbud. En Forordning af 1655 siger: Bonden maa give en fuldvoksen Karl i Aarsløn 4 Skpr. Rugsæd, 5 Skpr. Bygsæd og 6 Skpr. Havresæd, 2 Par Sko, 6 Alen Hørlærred til en Skjorte, 6 Alen Blaargarnslærred til en Skjorte, Kravelærred for 2 Mark, 10 Alen Vadmel og 6 Sletdaler (= 16 Kr.); men vil Bonden istedetfor alt dette give Karlen 15 Daler (= 40 Kr.), da staar det ham og ikke Tjeneren frit for.

Man har ment, at *Christian d. 4de* i Medfølelse med Bønderne har søgt at afskaffe Hoveriet paa Krongodset. Det forholder sig imidlertid noget anderledes. — I 1623 forordnede han, at

Kronens Ladegaarde herefter skulde dyrkes udelukkende af Ugedagstjenere og nogle af de nærmest Ladegaarden boende Bønder; alle de øvrige skulde fritages for visse Ægter og Arbejder imod at give 24 Skilling af hver Td. Hartkorn i Arbejdspenge.

Der udsendtes adelige »Kommissarier«, som rejste fra Len til Len og sammen med de paagældende Lensmænd skulde søge at fordele Arbejdspengene paa de Gaarde, hvor Hoveriet skulde afløses, saaledes at de Gaarde, som var sat for haardt i Landgilde, kom til at betale mindre, de andre Gaarde mere. Beretningen, der afgaves af Kommissarierne, som berejste Sjælland, Møen og Samsø, er bedrøvelig. Krongodset paa Sjælland var gennemgaaende sat »for haardt paa Landgilde, de fleste Bønder fandtes allerede at staa for saa høj Udgift, som de allermest kan taale«. »Meget Gods er øde og mere vil blive det i denne dyre Tid«. — De havde fundet, at Bønder, som betalte særlige Afgifter i Stedet for Ægter og Arbejder, lige fuldt maatte »gøre alt hvad Arbejde gøres skal«. — Overalt var Bønderne villige til at hjælpes ad med Arbejdet, imod at Arbejdspengene fordeltes paa dem alle, hvis Kongen ikke kunde formaas til at eftergive dem.

Som Eksempel kan her nævnes, at der i 1623 paa Dragsholm Len udlagdes 180 Gaarde og Huse, hvis Brugere skulde forrette alt Arbejdet, medens andre skulde betale Arbejdspenge. Bønderne beklagede sig, at de »ikke kunde Arbejdet udstaa«. Der blev saa yderligere udtaget 123 Gaarde og Huse til Arbejdet, men alle 303 skulde da udrede de paalagte Arbejdspenge efter Formlen: den Rige hjælpe den Fattige.

Kommissarierne for Viborg og Aalborg Stifter fandt især i Thy, Mors og Salling »den største Part allerede efter deres Sæd og Avl satte for saa høj Landgilde og Udgift, som de allermest kan taale, hvorudover mange Steder allerede paa deres forrige Landgilde er sket Afslag«. Nogle, som fra gammel Tid, da Godset var bedre ved Magt, »ere Malt, Smør, Havre og Penge for deres Arbejde paasat, have dog siden maattet gøre fuldt Arbejde og det fornævnte Paalæg alligevel udgivet«.

Kommissarierne saavel som Rigsraadet fraraadede Kongen at gennemføre de forordnede Foranstaltninger. *Christian d. 4de* var imidlertid — især efter Deltagelsen i Trediveaarskrigen — i stadig og uafhjælpelig Pengetrang, og Gang efter Gang, f. Eks. i 1628, 1633, 1636 og 1645, forsøger han i de enkelte Len at skaffe

forøgede Indtægter i Form af Arbejdspenge, dog med den Forskel, at Arbejdspengene sættes højere end i 1623.

Det synes fra den ældste Tid at have været en fast Regel, at Hovarbejderne fik Kosten paa Hovedgaarden de Dage, de mødte til Arbejde, og det maa vel ogsaa synes ganske naturligt, at Gaardsæderne, der for de flestes Vedkommende maatte betragtes som bosat Tyende, er blevet bespist; derfra kan denne Regel saa være udvidet til Ugedagstjenerne og videre til alle hoverigørende Bønder, efterhaanden som de toges i Brug.

Den stærke Udvidelse af Hoveriarbejdet fra Midten af det 16. Aarhundrede gjorde denne Bespisning af Hovarbejderne til en følelig Bekostning for Hovedgaardens Ejer eller for den Lensmand, der havde en Krongaard i Forening mod Afgift eller Rostjeneste, og hen imod Slutningen af det 16. Aarhundrede afskaffes Bespisningen paa Gaard efter Gaard, indtil det bliver en Undtagelse, at der gives Mad og Øl til Hoveriarbejderne; sidst afskaffedes Ydelsen af Øl til Arbejderne i Høsttid og ved Møgning.

En Klage af Bønder over deres Husbond, Lensmand *Jørgen Marsvin* i Odense, viser os tydeligt denne Overgangstid. Lensmanden havde beholdt Bønderne eller deres Hovbud liggende 4—5 Dage og kun givet dem »et lidet Brød og en Sild om Dagen«, men ellers ladet dem arbejde paa egen Kost, »medens de i forrige Lensmænds Tid bekom baade Brød, Kaal, Sild og anden Spise«; han havde ladet Bønderne laane Sengklæder til Folkene i Ladegaarden, tilladt sin Foged at pante dem og laant Vogne bort til Ægter for Uvedkommende. — Alt dette blev ved en kongelig Skrivelse af 4. Juni 1578 »strængeligen« forbudt, og det paalagdes Lensmanden at give Hovbønderne »Mad og Øl til Nødtørft, som ustraffeligen kan være, efterdi de drive Avl Eder til Bedste«. Det blev imidlertid ikke ved denne kraftige Tilrettevisning. Allerede Dagen efter affattede efter kongelig Befaling Kansler *Niels Kaas* og Rentemester *Christoffer Walkendorf* et Hoverireglement eller »Hoveriforening« mellem »ærlig og velbyrdig Mand *Jørgen Marsvin* og de Bønder, som klagede paa ham«. I dette Reglement (optrykt i Nye Danske Magazin II) bestemmes, at Bønderne herefter ikke skal besværes med at holde Senge i Klostret, som de hidtil har gjort, at de kun skal arbejde paa Klostret 1 eller 2 Dage om Ugen, i Høsten dog 3 Dage om Ugen,

og naar de skal blive der om Natten, skal der gives dem 2 Maaltid Mad om Dagen, samt at naar de tilsiges til Ægtkørsel, og deres Heste og Vogne bevislig ikke er tilstede, eller de skal gøre Hovdag og saaledes har lovligt Forfald, skal de komme og arbejde om anden Dagen og ikke derfor pantes eller afkræves de 4 Skilling, som de hidtil har givet. Naar de skal høste eller pløje, skal de tilsiges 2 Dage i Forvejen. Sluttelig hedder det, at »naar og Bønderne herudover findes uhørsomme, skal de derfor tilbørligen stande tilrette«.

Meningen hermed var jo at forebygge den Vilkaarlighed og de Overgreb, som Bønderne havde klaget over. Men, som *Rasmus Nyerup* bemærker, »det var for den Tid regnet ingen mild Hoverie, og det var endda paa Kronens Gods; hvor højt maa ikke de smaa Despoter, Herremændene, have spændt Buen paa deres egne Godser!«

Afskaffelsen af Hovarbejdernes Bispising betød en ny og ret kraftig Forøgelse af Hoveribyrden for Bønderne. Naar Fæstebonden sendte sin Karl og Pige paa Hovararbejde, maatte disse udstyres med en solid og god »Hovpose«, for at de og især deres Husbonde og Madmoder ikke skulde staa tilskamme overfor Hovfolkene fra de andre Gaarde.

For Karle og Piger, som mødte til Hove, var Arbejdet oftest ikke særlig besværligt. Man tænke sig blot de 341 Arbejdere, der i 1610 rev Hø i Kornvangene ved Esrom, og man vil straks forstaa, at et virksomt Tilsyn med de mange Mennesker spredt over Kornvangenes Eng- og Mosehuller har været fuldstændig umuligt for Ladefogden. Leg og Lystighed fandt Sted, naar Lejlighed gaves. »Dagen skal gaa og Maaltider staa« var et yndet Ordspil. Hvad der ikke naaedes i Dag, kunde naaes i Morgen. For Ungdommen var Hovarbejdet snarest lempeligere og fornøjeligere end Arbejdet i Hjemmene. Men det gik ud over Bonden og hans Bedrift, hvad enten han selv mødte eller sendte sine Folk til Hovarbejdet.

Med det 17. Aarhundredes Begyndelse kom der endnu en Plage til ved det ulidelige Hoveri: man begyndte at straffe Bonden paa Kroppen, naar han viste sig uvillig til Arbejdet paa Hovedgaard eller Hovmark. Straffen bestod i Stokkepyrgl, Fængsel (i »Taar-

net« eller »Hundchullet«), Spansk Kappe og Træhest¹⁾); og Straffen kom uden forudgaaende Rettergang og Dom. Hidtil havde Bønderne, naar de følte sig forurettede, klaget, nægtet at efterkomme urimelige og ulovlige Krav, søgt Rettergang og Dom i opstaaede Trætter; men naar Mishandlingen kommer uden Rettergang og lovlig Dom, er der intet at stille op. Den kropslige Straf rammer ogsaa Sjælen og maa føles som en Krænkelse af Mandens Menneskeværdighed, den gør Bonden endnu mere bitter og modløs, end han tidligere havde været.

En Bonde rider Træhesten. Tegning af R. Christiansen.

Voldshandlingerne toges først i Brug paa Kronens Omraade. 1605 lod *Christian d. 4de* Bønder paa Kronborg og Frederiksborg Len straffe med Taarn og Spansk Tønde, fordi de ikke havde udført nogle Ægter, der var paalagt dem. I 1620 havde

¹⁾ Træhesten var det mest berygtede og hyppigst anvendte Strafferedskab overfor Hovbønderne. I sin simpleste og vistnok almindeligste Skikkelse bestod den af 2 Bukke, forbundne med en kantstillet, mer eller mindre skarpt tilhugget Planke, hvorpaa Synderen maatte sidde paa Skrævs; ved større Forseelser blev der hængt Sandposer, Blylodder eller Sten ved hans Fødder, som vist paa heststaaende af R. Christiansen rekonstruerede Billede. Ofte var »Hesten« udstyret med Hals, Hoved og Hale for at faa mere Lighed med en virkelig Hest. Medens den »Spanske Kappe« sjældnere anvendtes paa Landet, fandtes Træhesten vistnok paa de allerfleste Herregaarde.

Kongen en Træhest paa Holmen (København); nogle Bønder, som trods kongelig Forordning havde undladt at plante Humle og Pil ved deres Gaarde, maatte af den Grund ride Træhesten.

Det var paa Kronens Slotte og Gaarde, disse Straffemidler først toges i Anvendelse. Kongen skulde være Lovens Haandhæver; Loven paabød, at ingen maatte fængsles udømt for nogen Sag, som ikke angik Liv, Ære eller Lemmer, end mindre straffes »ulovforvunden«. Men det var ikke *Christian d. 4des* Sag nøje at

Herregaarden Dronninglund. Bag Møllehuset i Forgrunden ses Forkroppen af Træhesten. Efter Frederik den Femtes Atlas i Det kgl. Bibliotek.

overholde Lovens Bestemmelser, han eller hans Underordnede handlede i høj Grad vilkaarligt overfor de Undersaatter, som mindst var i Stand til at hævde deres Ret. — Det daarlige Eksempel, der blev givet paa Krongodserne, fulgtes efterhaanden paa de private Godser, hvor Forholdene i høj Grad forværredes efter 1660.

Indtil hen imod Slutningen af det 18. Aarhundrede forværredes Hoveriplagerne, og Grundene hertil var mange. Efter Krigen 1657—60 henlaa en Mængde Bondegaarde øde og ubesatte; de maatte delvis dyrkes ved Hoveri fra de øvrige Bondegaarde. Mange ubesatte Gaarde blev i den følgende Tid lagt ind under de Hovedgaarde, som de tilhørte, og Tilbøjeligheden til at ud-

vide Hovedgaardens Areal ved Nedlæggelse af Bondegaarde fremskyndedes ved Forordningen af 1670, der tilstod Skattefrihed for Hovedgaardstaksten paa Betingelse af, at der til Hovedgaarden hørte mindst 200 Tdr. Hartkorn Fæstejord beliggende indenfor en Afstand af 2 Mil fra Hovedgaarden. At Godsejerens Skattefrihed for Hovedgaarden tillige betingedes af, at han opkrævede og indestod for Skatterne af sit Fæstegods, formindskede selvfølgelig Værdien af det givne Privilegium, men det gjorde ikke Fordelen ved at lægge Bondejord ind under Hovedgaardsbrug mindre, for saa vidt det forøgede Hovarbejde kunde besørges uden Overbebyrdelse af de tilbageværende Bønder. Ved Salg af fjærtliggende Strøgods og Køb af nærliggende Bondegaarde samt ved Mageskifter samledes Fæstegaardene om deres Hovedgaarde, som derved fik flere Hovbønder til det udvidede Hovedgaardsareal. 1682 udstedtes Forbud mod at lægge skattepliglig Bondejord under fri Hovedgaardstakst, men Forbudet formaaede ikke helt at standse Bevægelsen, og fra 1731 til 1740 gjaldt en Forordning, hvorved Regeringen ligefrem gav Anvisning paa, at der efter Anmodning om Fritagelse overfor Forbudet af 1682 kunde gives Begunstigelser til de Proprietærer, som ved Nedlæggelse af Bondegaarde kunde indrette deres Hovedgaardsbedrift bedre.

De økonomiske Trængsler, der kom over Herremændene efter Enevældens Indførelse, blev ogsaa en Aarsag til Forværrelse af Forholdet mellem Hoveriets Yder og Modtager; den efterhaanden mer og mer almindelige Bortforpagtning af Hovedgaardene og deres underliggende Ladegaarde bar i samme Retning, og Bestemmelsen om, at ogsaa uadelige maatte besidde de gamle Sædegaarde, gav Anledning til, at haardhjertede Godsspekulanter i stort Antal kom til at præge Udviklingen, saaledes at det omsider maatte blive klart, at Systemet var ødelæggende for Samfundet. Den ved Koppelbrugets Indførelse fra omtrent 1760 paa mange Herregaarde forbedrede Drift, den lidt senere almindeligt foretagne Udskiftning af Overdrevene og den hermed forbundne Indhegning af Kobler og Overdrevsparter forøgede Hovarbejdet i betydelig Grad; hvad Herregaardene her vandt, var for en meget væsentlig Del ved det forøgede Hoveri købt paa Bondebrugets Bekostning.

Hvorledes Gennemførelsen af Godsforbedringer kunde forværre Bøndernes Kaar og navnlig deres Hoveripligt, foreligger der et vistnok typisk Eksempel paa i *C. Christensens* »Hørsholms Historie«.

Det berettes heri, at efter at *Frederik d. 4des* Dronning, *Louise*, i 1701 havde faaet overdragt Høsholm som Livgeding, blev Leereltevang og Gaarden Tokkekøb samt nogle Tiender lagt til Hørsholm, hvorved det blev muligt at udvide Hollænderiet fra 70 til 170 Køer; der anlagdes Krudtværk, Fasaneri og Fiskedamme samt to Teglværker (i Nivaa og Karlebo). Bønderne maatte udføre det herved forefaldende Arbejde. De klagede da, at de nu maatte rispe og pløje Leereltevang, som i over 40 Aar havde ligget til Græsning, og nu berøvede man dem desuden Græsningen. De bedste Enge ved Isterød og Usserød var satte under Vand ved Fiskedammernes Opdæmninger, som Bønderne havde maattet besørge som Hovarbejde. Bonden paa Tokkekøb var sat ud, da Gaarden lagdes under Hørsholm, og hans Hovarbejde var paalagt de øvrige Bønder, som desuden maatte hegne og pløje Tokkekøbgaarden. De tyngedes med ved de to Teglgaaarde endog i den travleste Høst at skulle skibe og køre Sten og Brændsel, ligesom de nu maatte hegne Gaarden i Nivaa. De besværede sig dernæst over, at mange Gaarde nu var gjort hoverifri, nemlig Dommerens, Skriverens, Sognefogedernes, alle Skovfogedernes o. s. v., og Arbejdet var derved blevet forøget for de tilbageværende. Gaardene Sandholm, Rungsted, Eskemose, Ebberød, Rude og Stadsevang var alt forud ude af Bondebrug og dreves nu tildels ogsaa ved Hoveri. Til Sandholm var henlagt 11 Bønder, til Rungsted 10; de nedlagte Gaardes Antal var 7. Der var altsaa 28 Bønder færre til at udføre mere end det dobbelte af det Hoveri, der krævedes i tidligere Tid. Ridefogeden var opbragt over Bøndernes Klage og opfordrede Oversekretæren til at drage Omsorg for, »at disse opsætsige Hoveder med nogen Straf bliver anseet«, og han ender med den fromme Bøn: »Gud lade dem faa det, de have fortjent!«

En efter Dronningens Befaling nedsat Undersøgelseskommision, bestaaende af *I. O. Raben*, *N. Bentzon* og *P. Hjort*, fandt, at Hoveriet »imod andre Hoverier i Landet var meget taaleligt og ikke at kunne ruinere Bonden, naar ej hans egen Vanartighed eller ulykkelige Tilfælde hjælper desmere til, og extraordinaire Rejser og Arbejder ej maatte blive for svært«.

Til det voksende Hoveri paa Hovedgaardene kom fra 1770 det mægtige Arbejde med Anlæg af Hovedlandeveje (Chauseer), først paa Sjælland, senere i det øvrige Land. Arbejdet gjaldt offentlige Veje og var altsaa Innæ. Byrderne paalignedes derfor alt skattepligtigt Hartkorn, ogsaa Selvejernes. De tidligere Konge-

veje var kun Jordveje, som vedligeholdtes ved Tilkørsel af Grus. Nu anlagdes under Ledelse af en indkaldt Franskmand, *J. R. F. Marmillod*, stenlagte Veje. Fra indtil 4 Miles Afstand fra den paagældende Vej maatte Bønderne køre de fornødne Materialer: Sten, Grus og Tømmer. Bønderne paa Hørsholm Gods nægtede i 1779 —80 at udføre det paabudte Arbejde, idet de henviste til, at de fra 1761 havde faaet afløst Hoveriet. 13 af de 65 opsætsige Bønder, delvis udtaget ved Lodtrækning, straffedes med to Maaneders Fæstningsarbejde og maatte selvfølgelig atter gaa under Aaget. Bønderne tilbød i 1781 at afløse Vejarbejdet med 1 Rdl. pr. Td. Hartkorn — men forgæves.

Overdrevent Hoveri og slet Behandling førte flere Steder til, at Bønderne nægtede Lydighed eller endog greb til Voldshandlinger. Blandt haarde Bondeplagere nævnes *Rasmus Randlev* paa Skjerring Munkgaard ved Aarhus. 1727 lejede de sammenrottede Bønder en Mand til at brænde Munkgaard; ved Gaardens Brand og ved Processer mellem Bønderne og *Randlev* blev denne saa forarmet, at han maatte forlade Gaard og Gods. Saa var man omsider ham kvit.

Knud Becher købte i 1729 Bækkeskov ved Præstø. I Løbet af 9 Aar havde han gjort sig saa forhadet, at Bønderne besluttede sig til at ombringe ham. En Dag i August 1738 udførtes Drabet ude paa Hovmarken. Da man foreholdt Bønderne deres forfærdelige Misgerning, lød Svaret, at *Becher* havde været saa ond imod dem i 8 Aar, at de maatte gøre dette, for at faa en Ende derpaa; de kunde ikke andet, de maatte gøre det! Straffen for denne Udaad var forfærdelig; 11 Mænd blev henrettede; adskillige Mænd og Kvinder straffedes med Arbejde paa Bremerholm og i Spindehuset i længere eller kortere Tid.

Fornuftig Overvejelse maatte omsider kunne belære Godsjerne om, at et Hoveri saa omfattende, at Bønderne forsømte deres egen Bedrift, førte til Landgilderestancer, Skatterestancer og formindskede Indfæstninger. Kløge og humane Godsejere begrænsede Hoveriet eller lod det helt eller delvis afløse mod Pengevederlag. Men for mange Godsejere var Stillingen fortvivlet; deres sikreste Indtægt syntes ofte at være Hovedgaardsjordens Udbytte. Og saa behandlede Bønderne paa saadanne Godser nærmest som bosat Tyende, hvis fornemste Pligt var at ofre deres Tid og Arbejdskraft paa Hovmarken; deres timelige Velværd og deres rent personlige Menneskeværd saa man i værste

Tilfælde bort fra. Den Pligt, Regeringen havde paalagt Godsherrerne, at indestaa for Bøndernes Skatter, førte til, at Godsejerne ansaa sig berettigede til med haard Haand at drive Bønderne til et slidsomt Arbejde; og den tvang Regeringen til at se gennem Fingre med den uheldige Udviklingsretning, Godsforholdet havde faaet; dens tidligere Bestræbelser for at bevare Bondejorden i nogenlunde selvstændig Besiddelse for Bønderne syntes at være ved at gaa i Glemsel. Den haarde, ofte umenneskelige, Behandling af Bønderne, disses tiltagende selvopgivende Sløvhed, hvor Trykket var værst, og deres voksende Trods paa mange Godser førte nu til, at Regeringen skred til ad Lovgivningens Vej at ordne Hoveriet.

I September 1767 indgav *Christian d. 7des* Kabinetssekretær, den fra Schweiz indvandrede bondevenlige *E. S. F. Reverdil*, til Kongen skriftlige Forestillinger om Stavnsbaandets Ophævelse, Hoveriets Ordning, Indførelse af Arvefæste m. m. 27. Oktober samme Aar nedsattes en Landbokommission, hvori bl. a. *Reverdil* og Generalprokurør *Henrik Stampe* fik Sæde; men faa Dage senere maatte *Reverdil* forlade Landet; dermed var »Knebelen taget af Klokken«. I Kommissionens korte Levetid naaede *Stampe* at faa udarbejdet et Udkast til en Hoveriforordning, hvori foresloges, at alt Hoveri skulde være bestemt; Herremanden skulde inden et Aar og fremdeles ved hvert nyt Fæstebrev give enhver Bonde en fuldstændig Fortegnelse over alt det Hoveri, der paa-hvilede ham; det »smaa Hoveri«, der ikke stod i Forbindelse med Agerbruget, skulde bortfalde. Kommissionen underskrev det gennearbejdede Udkast, men naaede ikke at faa sit Forslag gjort til Lov. Landbokommissionen ophævedes, og i Stedet oprettedes et Landvæsenskollegium med *A. G. Moltke* som Præsident. Kollegiet indhentede Amtmændenes Betænkninger om Hoveriets Ordning, og 6. Maj 1769 udkom en Forordning om Hoveriets Bestemmelse. Forordningen krævede, at Hoveriets Mængde saavel som det Antal Dage, Bonden kunde tilsiges, skulde fastsættes; Hoverireglementer skulde udarbejdes for de enkelte Godser og af Amtmanden indsendes til Kollegiets Godkendelse. — De værste Mangler ved Forordningen var, at den ikke paabød Afskaffelsen af det »smaa Hoveri« (Haandlangerarbejde, Gaardfejning, Brænde-hugning, Faareklipping, Spinding og »alt andet, hvad det være kan«, som *Arent Berntsen* skrev allerede midt i det 17. Aarhundrede); dernæst at den ikke satte Grænser for den Afstand, inden

for hvilken Bønderne kunde tilsiges til Hoveri. Da Godsjerne var ene om at udarbejde Reglementerne, og da Kollegiet var ret konservativt (godsejervenligt), blev Hoveriet dels meget forskelligt fra Gods til Gods, dels ogsaa i mange Tilfælde fremdeles meget byrdefuldt. Det bør dog bemærkes, at Kollegiet i mange Tilfælde nægtede Godkendelse af Reglementer, som forekom det at være urimeligt strænge.

Reglementerne inddeler Arbejdet i, hvad der skal udføres i Saa- og Høsttiden, og hvad der skal udføres i det øvrige Aar; for hver af disse to Tider angives Antallet af Spanddage (da der skal mødes med forspændt Vogn eller andet Redskab) og Antallet af Gangdage (d. v. s. Dagsarbejde for Karl eller Pige).

I. A. Fredericia regner, at det gennemsnitlige Hovarbejde for en Bondegaard med 5 à 6 Tdr. Hartkorn ugentlig udgjorde i Saa- og Høsttid 3 à 4 Spanddage og omtrent 8 Gangdage for Karl eller Pige; i den øvrige Tid omtrent 2 Spanddage og 4 Gangdage. I de strængeste Reglementer krævedes indtil 6 Spanddage og 12 Gangdage ugentlig i Høsttiden. Det, som *Fridericia* betegner som Hoveri af gennemsnitligt Omfang, vilde altsaa for en hovpligtig Gaard med 6 Tdr. Hartkorn komme til at andrage over 100 Spanddage og ca. 250 Gangdage.

19. November 1770 ophævedes Landvæsenskollegiet, i dets Sted nedsattes en Landvæsenskommission, blandt hvis Medlemmer fandtes flere reformvenlige Mænd, som *G. C. Oeder*, *M. H. Høyer* og *Scheel-Plessen*, sidstnævnte var Ejer af Godset Selsø og Amtmand over Københavns Amt. Efter Forslag af Kommissionen udkom 20. Februar 1771 den saakaldte Struenseeske Hoveriforordning, der bestemte, at der af en Fæstegaard med 6 Tdr. Hartkorn kun maatte kræves indtil 48 Spanddage og 96 Gangdage som Hoveri; for større eller mindre Gaarde sattes Grænsen for Hoveriydelse i Forhold til disses Hartkorn og til deres Afstand fra Hovedgaarden. Inden 1. Juni skal et Hoverireglement efter denne Forordning vedhæftes hver Bondes Fæstebrev. For hver Dags Hovarbejde skal Husbonden give Bonden en Billet som Kvittering; Billetterne tilbageleveres for hvert Kvartaar til Husbonden, som samtidig afskriver det udførte Arbejde i Fæstebondens Kvitteringsbog. Forordningen bestemte ikke alene, hvor mange Dages Hovarbejde af forskellig Art der maatte kræves, den fastsatte tillige hvor meget Arbejde, der maatte regnes for en

Dags Gerning ved Pløjning, Harvning, Mejning, Møgkørsel, Kørsel med Korn, Hø o. s. v.

Som uheldige Sider ved den Struenseeske Hoveriforordning bør fornemmelig nævnes, at Hoveriets Omfang sattes i Forhold til Fæstegaardenes Hartkorn; thi Hartkornet var paa dette Tidspunkt — som forøvrigt mange Steder endnu i vore Dage — en meget daarlig Maalestok for en Gaards Værdi og for dens Evne til at præstere Arbejde. Driftssystem, Jordbundens Beskaffenhed, Forholdet mellem Mængderne af Ager, Eng, Skov, Overdrev o. s. v. var Forhold, hvortil Forordningen intet Hensyn tog. Uheldigt var det vel ogsaa, at der ved Forordningen pludseligt sattes saa snævre Grænser for Hoveriets Omfang. Hovarbejdets stærke Indskrænkning kunde kræve en Omordning af Hovedgaardens Driftsmaade, og en saadan pludselig Forandring vilde let medføre betydelige Tab. En Kendsgerning er det, at Forordningen vakte stor Forbitrelse hos Hovedgaardenes Ejere og Forpagtere, og den vilkaarlige Ordning fremkaldte en Reaktion, der gav sig Udslag i en ny Hoveriforordning af 12. August 1773.

Denne Forordning bestemmer, at det egentlige Avlingshoveri skal ydes efter Egnens gamle Skik og Brug; der tildeles hver Hovbonde bestemte Lodder (Dele) af Hovmarken til Dyrkning, idet Bondegaardene regnes til hele, halve eller Fjerdedels Gaarde, og Hovlodderne afstemmes efter Gaardenes Størrelseklasser. Andet Hoveri, som Kornrensning, Skovning af Bygningstømmer og Brændsel, Tørveskæring, Vandsteders Rensning, Ladegaardsbygningernes Reparation m. m., skal bestemmes, om fornødent med Bistand af Amtmanden og to »landkyndige« Mænd. Det »smaa Hoveri«: Vask, Slagtning, Faaretvætning, Kartning, Spinding, Garnvinding o. s. v., skulde helt bortfalde.

Hoveriordningen af 1773 vakte Glæde hos Godsejerne, men Sorg og Skuffelse hos Bønderne. Tre paa hinanden med et enkelt Aars Mellemrum følgende Regeringsindgreb i et Forhold, som aabenbart burde være Genstand for frivillig Overenskomst mellem to Parter, maa, naar Indgrebene, som her, gaar i hinanden modsatte Retninger, ophidse Parterne mod hinanden, bringe dem til hver især at staa paa sin Ret og stadig være paa Vagt om denne. — De begaaede Fejlgrebs uheldige Virkninger blev taget til Belæring, da man i Reformperioden ved Aarhundredets Slutning skred til en grundig og fornuftig Ordning af Hoveriet.

STAVNSBAAANDET

I 1. Bind er S. 210—215 givet en kort Fremstilling af Landets Forsvarsordning ved Indretningen af en Landmilits; denne underholdtes fra 1614 af et lille Antal (4000) Kronbønder mod Skattefrihed for Gaardene, de boede paa. Fra 1621 frigjorte Staten sig for det med Militsen følgende Tab af Skatter; Krongodset inddeltes i Lægder à 9 Gaarde, der tilsammen udredede en Soldat med Udrustning. Under de truende Krigsudsigter i 1638 og 1652 bevilgede Adelen Fuldmægtige, at der af Adelen Fæstegods stilledes henholdsvis 2 og 4 Karle for hver 300 Tdr. Hartkorn, men de betingede sig, at de udskrevne Karle i Tjenestetiden (sædvanlig 3 Aar) ikke maatte begive sig ind paa andres Gods uden deres Herskabs Tilladelse.

Efter Enevældens Indførelse maatte Herremændene deltage i Udredelsen af de ordinære Skatter, og da *Frederik den 3die* genindførte Landmilitsen, blev Landeværnsbyrden paalagt hele Landet. Af hver 60 Tdr. Hartkorn indrettedes et Lægd, hvoraf der skulde stilles en Soldat. For Krongodset, hvortil ogsaa Selvejerbønderne regnedes, var det Amtmanden, som forestod Lægdsinddelingen og var ansvarlig for, at alt ungt Mandskab mødte til Udskrivningen; for de private Godser havde Proprietærene de tilsvarende Rettigheder og Pligter. Af det mødte tjenstdygtige Mandskab udtoges Soldaterne ved Lodtrækning. — Under den skaanske Krig (1675—79) forøgedes Udskrivningerne, men de ophørte helt ved Krigens Slutning.

Ligesom man ved Skatteudskrivninger havde indført det Princip at fritage Proprietærene for at svare de ordinære Skatter af Hovedgaardsjorden mod, at de indestod for og opkrævede Skatterne af deres Fæstebønder, saaledes var man ogsaa ved Soldaterudskrivning kommet ind paa et tilsvarende Forhold, idet der ikke stilledes Soldater for Hovedgaardens Hartkorn, Proprietæren blev blot ansvarlig for, at der stilledes det tilbørlige Mandskab fra hans Fæstegods; dette blev skæbnesvangert under Forholdenes videre Udvikling.

Efter den kortvarige Krig i Aaret 1700 fandt *Frederik den 4de* det nødvendigt at genoprette et nationalt Værn til Landets Forsvar. I den Anledning forordnedes 22. Februar 1701, at hele Landet med Undtagelse af Ryttergodset, Hovedgaards-, Købstads- og Præstegaardsjord skulde inddeles i Lægder à 20 Tdr. Hart-

korn, Lægdernes Mandskab fra 14 til 35 Aar optegnes og for hvert Lægd »en Karl, Husmand eller Inderst for Lægdet i Rullen indføres«. — Det blev dog kun i Nødtilfælde, at gifte Mænd toges til Soldater. Af det ved Sessionerne mødte Mandskab udtog Sessionsherrerne — en Kaptajn, Amtmanden og Amtsskriveren — Soldaterne. Tjenestetiden for den inrullerede Soldat fastsattes til 6 Aar, men fæstede Karlen Gaard, fritoges han for Tjenesten, og en anden Karl fra samme Lægd eller fra det Gods, hvor Gaardfæstet foregik, udtoges i hans Sted.

Den egentlige Soldatertjeneste synes ret lemfældig; Soldaterne forblev i deres Pladser paa Landet; de mødte kun til de militære Øvelser om Søndagen efter endt Gudstjeneste, om Sommeren hver Søndag i 2 Timer, om Vinteren hveranden Søndag i 1 Time. Øvelsepladserne laa spredt, saa Soldaterne ikke havde langt fra Hjem til Øvelseplads. Udover de hjemlige Øvelser holdtes større, samlede Bataillons- og Regimentsøvelser ialt 10 à 12 Dage om Aaret. Det er imidlertid en Kendsgerning, at Militstjenesten var frygtet og afskyet. Hertil bidrog væsentlig den raa og umenneskelige Behandling, Mandskabet sædvanlig var Genstand for fra Befalingsmændenes Side; men ogsaa Bevidstheden om, at den indrullerede Soldat var pligtig sin Tjenestetid ud at forblive i Lægdet eller Sognet, skabte Uvilje.

Tre Dage før Forordningen om Landmilitzen udkom, var der udstedt en Forordning, der paabød, at Tjenestefolk ikke uden Pas fra deres Godsejer maatte begive sig bort fra det Gods, hvorpaa de befandt sig. Forordningen tilsigtede at hindre Løsgængerer og Rømninger; den gav ikke Godsejeren Ret til at nægte Udstedelsen af Pas, men vedkommende Person skulde selvfølgelig paa lovlig Vis have opsagt sin Plads, før han rejste. Det var kun de vornede Karle paa de østlige Øer, Proprietærerne kunde tvinge til at blive paa Godset. Efterhaanden som Antallet af vornede Karle svandt ind, blev det for mange Proprietærer vanskeligt at stille de fornødne Karle til Sessionerne, og da indtraf jævnlig Forsøg paa ulovlig Pasnægtelse, d. v. s. Forsøg paa at binde Mandskabet til Fødestavnen.

Under den store nordiske Krig (1709—1720) foretoges gentagne Gange Ekstraudskrivninger af Landsoldater; med Fredslutningen 1720 indtraadte atter normale Forhold ved Landmilitzen, og fra 1724 fandt man sig beføjet til at indskrænke Udskrivningerne, idet Lægderne forandrede fra 20 til 32 Tdr. Hartkorn

saaledes, at medens der før stilledes en Soldat for omtrent 3 Bondegaarde, fordeltes nu samme Byrde paa omtrent 5 Gaardbrug. Men fremdeles følte Udskrivningerne til Landmilitsen som en utaalelig Byrde baade for Bønderne og for de Proprietærer, som skulde stille Mandskab til Militsen. Alle Karle, som var fødte efter 25. August 1699, var fri for Vornedpligten. I 1730 fandtes paa de østlige Øer altsaa kun 4 Aargange vornede Karle blandt de udskrivningspligtige. Hvis en frifødt Karl, der stod i Reserverullen, forlangte Pas for at flytte ind paa et andet Gods, udsatte han sig for, at Godsejeren lod ham indskrive som Soldat istedetfor en af Godsets allerede udskrevne Karle, som da maatte bevæges til at fæste en ledig Gaard paa Godset.

Jo færre udskrivningspligtige der fandtes i Lægderne paa et Gods, desto større var Udsigten for den enkelte af disse til at blive »enrolleret« som Soldat. Der maatte for Karlene være en Tilbøjelighed til at ty fra Godserne med knapt Mandskab ind paa Godser med rigeligt Mandskab, hvilket atter kom til at betyde: fra Godser med meget Hoveri og ond Behandling til Godser med bedre Kaar for Bønderne. Naar Mandskabet paa de førstnævnte Godser var stærkt udtyndet, og den enkelte Karls Fare for Udskrivning altsaa var stor, og han derfor rømte, blev Faren for de tilbageblevne Karle større end før, og man saa da jævnlig, at een Rømning fulgtes af flere, eller at Karlene rømte i Flok og Følge.

Ved Forordning af 30. Oktober 1730 ophævedes den Landmilits, som havde været Landets Forsvar til saa stor Betryggelse men samtidig været Landbruget en utaalelig Byrde. Forordningen siger, at »Erfaringen havde vist, at Militsen paa Grund af forskellige Misbrug var blevet baade Landet i Almindelighed og det unge Mandskab i Særdeleshed til stor og snart utaalelig Byrde«. Der udstedtes dernæst en Generalpardon for dem, som af Frygt for Militstjenesten var rejst ud af Landet.

Landmilitsens Ophævelse følte straks af baade Godsejere og Bønder som en Befrielse fra en stor Plage. Men ud fra den Betragtning, at det var Landmilitsens Indførelse, der havde medført Pasforordningen af 1701, og at Landmilitsens Ophævelse derfor nu ogsaa bragte Flytningsfrihed for dem, som indtil 1730 havde staaet indført i Reserverullerne, opstod der nu en følelig Bevægelse blandt Bondekarlene, som undertiden uden Opsigelse for-

lod deres hidtidige Pladser for at flytte ind til Købstæderne eller ind paa andre Godser.

5. Marts 1731 udstedtes derfor en ny Pasforordning, som foruden de ældre Bestemmelser tillige fastslog, at naar en Bondekarl havde tjent som Karl i 8 Aar og dog ikke var saa dygtig eller af de Vilkaar, at han kunde betroes en Fæstegaard, var det hans Herskab tilladt at lade ham enrollere ved et af de hvervede Regimenter eller til Tjeneste paa Flaaden. Den genindførte Pastvang sammen med den ovenfor anførte uheldige Bestemmelse, der i alt for høj Grad prisgav Bondekarlen til Herskabets vilkaarlige Behandling, formaaede selvfølgelig ikke at standse Rømningerne, den virkede vistnok snarere tilskyndende — nu gjaldt det at forsvinde, mens Tid var!

Rømninger til Udlandet var dog næppe saa talrige, som man sædvanlig forestiller sig, eller som man maa faa Indtryk af ved enkelte Proprietærs stærke Beklagelser. I 1737 foretoges over hele Landet en Undersøgelse over Omfanget af Rømninger til Udlandet. Amtmændenes Indberetninger herom viser, at Rømninger til Udlandet var af forsvindende ringe Betydning for Sjællands og Fyns Vedkommende; Mandskabet fra Jylland og de sydlige Øer (Lolland-Falster) fandt lettere Adgang til at forsvinde, og derfor var Rømningerne til Udlandet ogsaa betydeligere fra disse Landsdele.

Langt mere Betydning end Bortrejse til Udlandet havde vistnok Karlens Ulyst til at tage Tjeneste paa det hjemlige Gods, Løsgængeriet fristede, men endnu mere fristede Udsigten til mulig at finde bedre Kaar paa et andet Gods eller i en Købstad. Og tog Karlen Tjeneste et saadant Sted, fandt han en naturlig Beskytter i sit ny Herskab; det forsløg ikke, at de forskellige Pasforordninger truede dem med stræng Straf, som »husede og hælde« en »undvigt« Person.

Omtrent fra 1730 var en Landbrugskrise begyndt; Priserne paa Landbrugets Produkter havde været faldende fra den nordiske Krigs Ophør, og Prisfaldet fortsattes til midt i Trediverne. Det blev vanskeligere end før at klare de økonomiske Forhold ved Storgaardene. Proprietærene var ganske vist fri for at svare de ordinære Hartkornsskatter af Hovedgaardstaksten, men de indestod for (opkrævede og indbetalte) Skatterne af deres Bøndergods. Men Værdien af Hovedgaardsavlen var aftagende, og det samme gjaldt Værdien af de Naturalier, der modtoges som Land-

gilde, Tiende o. s. v. Godsejernes Evne til at hjælpe Fæstebønderne ved at lempe Afgifter og Pligtarbejde blev mindre, Tilbøjeligheden til at skærpe Kravene voksede.

Regeringen søgte at mildne Krisens økonomiske Virkninger ved fra 1731 at nedsætte Kornskatten med 2 Mark pr. Td. Hartkorn, hvorved den samlede Landskat formindskedes med 11 pCt., og desuden at fastsætte en lav Takst, hvorefter Kornskatten skulde beregnes, selv om Kornprisen steg. Nedsættelsen i Kornskatten vedvarede indtil 1743, da store militære Rustninger tvang Staten til Skatteforhøjelser.

Regeringen gav dernæst Fritagelser fra Forbudet (af 1682 og 1725) mod at nedlægge Landsbyer eller Bondegaarde, »naar Proprietærerne ved nogen fordelagtig Forandring bedre kunde indrette og istandsætte deres Hovedgaarde«. Denne Bestemmelse var i høj Grad til Ugunst for Bønderne; den medførte, at Fæstejord gled ind under Hovedgaardene, og at Hoveriet derved forøgedes.

1735 forbød Regeringen Indførsel af Korn fra Udlandet til Danmark og det søndenfjeldske Norge, hvis Kornproduktion knapt formaaede at tilfredsstille den tilsvarende Befolknings Kornforbrug. Denne Beskyttelsesforanstaltning maatte fremkalde højere Kornpriser paa de nævnte Steder; det viste sig da ogsaa, at Kornprisernes Stigning begyndte tidligere herhjemme end i England og Frankrig, hvor Prisforandringer ellers sædvanlig gav sig tilkende før end i Danmark.

Til disse Foranstaltninger til Landbrugskrisens Imødegaaelse føjede Regeringen endnu ved Forordning af 4. Februar 1733 Stavnsbaandets Indførelse samtidig med, at Landmilitsen genoprettedes. Denne Forordning blev først til efter en ret ivrig men tillige mærkelig Kamp mellem forskellige Magtfaktorer.

Baade Godsejerne og Bønderne havde i sin Tid ønsket Landmilitsen ophævet, og Kongen havde øjensynlig med Glæde imødekommet disse Ønsker, ledet dels af menneskekærlige Beveggunde og af Trang til ved en Regeringshandling at vinde Befolkningens Taknemmelighed og Velvilje, dels ogsaa af Hensyn til nærliggende økonomiske Forhold vedrørende Statens og Landbrugets Fremtid. Landmilitsens Ophævelse synes ogsaa at have vakt umiddelbar Glæde og Tilfredshed i alle Befolkningslag; men snart kom et Omslag i Proprietærernes Følelser, idet Bønderne — som forresten ogsaa andre, f. Eks. Konseillet og adskillige Godsejere og Embedsmænd — ansaa Pasbestemmelserne op-

hævede sammen med Militzen; heri søgte man atter Grunden til Bondekarlenes forøgede Bortvandring fra Godserne, medens de egentlige Aarsager hertil var strængt og stadigt voksende Hoveri, haard, brutal og nedværdigende Behandling, haabløs Kamp for en nogenlunde gunstig økonomisk Tilværelse som Fæstebonde, medens den almindelige Dagløn og især Lønnen i Købstæderne bød paa langt bedre Kaar, især i den Krisetid, som ovenfor er kortelig skildret. Hurtigt vakt Proprietærernes Opmærksomhed ved Bondekarlenes Flugt fra Jorden — nu var der jo ikke andet at flygte fra —; saa rejste de et mangestemmigt Krav om Militzens Genindførelse, selvfølgelig sammen med en skarp Pasforordning.

Konseillet fastholdt Proprietærernes gamle Synspunkt, at Landmilitzen hidtil havde været Landbruget til stor Skade, og at en genoprettet Landmilits vilde virke paa samme Maade som den tidligere. Konseillet foreslog derfor, at Militzens Ophævelse fremdeles skulde staa ved Magt; men ud fra den Betragtning, at mange Karle flyttede fra Hoverigodser ind paa hoverifri Ejendomme, hvilket maatte hindres, foreslog Konseillet, at et Stavnsbaand indførtes for alt Mandskab i Alderen fra 14 til 40 Aar. Proprietæren skulde have Ret til at nægte en Karl Pas og Afsked, saa længe han kunde skaffe ham Tjeneste eller Gaardfæste paa sit Gods.

Den meget formaaende Krigsminister *Poul Løvenørn* hævdede med Styrke, at en Landmilits vilde kunne faa stor Betydning som Sikring for Landets Forsvar, især hvis det daværende Konseils Ønske om den hvervede Hærstyrkes Formindskelse skulde imødekomes.

Stillet mellem disse forskellige Tilskyndelser valgte Kongen at genindføre Landmilitzen men nu i Forbindelse med det af Konseillet krævede Stavnsbaand.

I Indledning til Forordningen af 4. Februar 1733 hedder det: »Ligesom Vi af Kærlighed og Omhu for Landet have afskaffet den forhen oprettede Landmilits, eftersom den ved Misbrug var blevet Landet mere skadelig end gavnlig, saa er det og den samme Kærlighed for Landet, der forhen havde foranlediget at nedlægge bemeldte Landmilits, som nu bevæger Os til den Frihed, Bønderkarlene ved Landmilitzens Afskaffelse har bekommet, nogenledes at indskrænke, efterdi Vi ugerne ser og fornemmer, at de saadan Frihed misbruger, idet de lader Agerdyrkelsen fare og

største Delen sig af Landet har forføjet og endnu daglig derfra undvige. Thi ville Vi allernaadigst, at alt ungt Mandskab paa Landet skal enrolleres.«

Af Forordningens enkelte Bestemmelser anføres: Af 60 Tdr. Hartkorn Bondegods skal indrettes et Lægd, hvoraf en Karl svarer. Enhver, som besidder noget Hartkorn, skal ved hvert Aars Session indgive en Liste over alt det unge Mandskab fra 14 til 36 Aar, som ej endnu har fæstet Gaard. Af Mandskabet mellem 18 og 36 Aar maa Proprietærene lade indrullere, hvilke de selv vil; de øvrige indføres i en Reserverulle. Naar en Soldat vil fæste Gaard (efter Aftale med dennes Ejer), skal han strax være fri for Eksersitsen, men derimod skal den Proprietær, paa hvis Gods Karlen fæster, en anden Karl straks lade præsentere. — Soldaterne exerseres om Sommeren 2 og om Vinteren 1 Time efter Prædiken hver Søndag men i Sæde- og Høsttiderne — fra midt i April til Udgangen af Maj og fra 1. Juli til Udgangen af September — kun hver 4. Søndag. De, som i 2 Aar har været Soldater, er fri i Pløjetiden og exerseres ellers kun hver 2. Søndag; men naar de i 3 Aar har været Soldater, da kun den 1. Søndag i Maaneden. Hvert Aar holdes Kompagni- og Bataillons- eller Regiments-Samling, den første i 3, den sidste i 6 Dage. De, som enrolleres før deres 30. Aar, skal tjene i 8 Aar, de andre i 6 Aar. — Ingen Bondekarl maa give sig fra det Gods, hvor han er født, saa længe hans Husbond kan skaffe ham Tjeneste, med mindre han er over de til Enrolleringen ansatte Aar eller har udtjent, men naar han derfra har erholdt Afsked, maa han sin Husbonde Tjenesten lovlige opsig og derefter tage Tjeneste i Landet, hvor han vil, undtagen har er en af de gamle Vornede eller har forsvundet sin Gaard.

Forordningen adskiller sig paa visse Punkter fra den tilsvarende af 1701. Lægderne er blevet større, det udskrevne Mandskabs Antal er i tilsvarende Grad formindsket; Tjenestetiden er lidt forlænget, men den aarlige Øvelsetid er til Gengæld lidt formindsket for de senere Aargange af Soldaterne. De væsentligste Forskelligheder ligger i, at Proprietæren kan lade udskrive til Soldat, hvem han vil, og at han, i den Tid, Karlen staar i Rullen, kan nægte ham Afskedspas fra sit Godsomraade, »saalænge han kan skaffe ham Tjeneste«. Dermed er Bondekarlen, der tages til Soldat, stavnsbunden i Alderen fra 14 til 42 Aar, hvis han ikke før sidstnævnte Tidspunkt har udtjent som Soldat, medens

den Karl, der undgaar Soldatertjenesten, er bundet indtil han er 36 Aar.

Ved Forordninger af 1735, 1739 og 1741 tillodes det Proprietærene at afgive til de hvervede Regimenter Karle, som søgte at unddrage sig Militstjenesten eller ikke vilde fæste Gaard under Fødestavnen.

1742 nedsattes Lægdernes Størrelse til 40 Tdr. Hartkorn, og Mandskabet skal staa i Rullen i Aldersklasserne fra 9 til 40 Aar. »Hvo, som har tjent i 6 à 8 Aar og ej vil tage Gaard, maa afgives til de hvervede Regimenter. Men hvo, som har forsidet Gaard, skal tjene til sit 45. Aar«. Og 1. Juli 1746 udstedtes den meget omtalte Forordning, i hvis Indledning det hedder: »For at lette Undersaatterne i disse formedelst Kvægsygen besværlige Tider . . .«, og blandt hvis Bestemmelser er denne: »Ingen Landsoldat maa sig anden Steds nedsætte end paa det Gods, hvorfra han er udskrevet, og hvor han er pligtig Gaard at antage.«

13. April 1764 forandres Lægderne fra 40 til 32 Tdr. Hartkorn, Stavnsbaandet udstrækkes til Alderen fra 4 til 40 Aar og Tjenestetiden fra 6 à 8 Aar til 12 Aar. 14. September 1774 nedsættes Lægdernes Omraade til 22 Tdr. Hartkorn. Karlen kan efter at have tjent i 12 Aar afgives til Tjeneste i 6 Aar ekstra, hvis han nægter at fæste Gaard. Alt Mandskab mellem 18 og 40 Aar, gift eller ugift, kan af Sessionen udtages som Soldat.

Landmilitis og Stavnsbaand naaede sit Højdepunkt ved Forordningen af 14. September 1774; det omfattede nu alle Bønderkarle i hele Landet med Undtagelse af Mandskabet i de saakaldte Sø-Limiter, d. v. s. Smaaøer og Kyststrækninger, hvorfra der udskreves Mandskab til Flaaden, men Mandskabet her var ikke knyttet til Godser og Lægder men til Distrikter og saaledes ikke egentlig stavnsbundne eller afhængige af en enkelt Mands Vilje.

De forøgede Udskrivninger af Soldater i 1764 og 1774 staar for en Del i Forbindelse med Indskrækning af den hvervede Hær, som var baade kostbar og upaalidelig. Der skete nu en delvis Sammensmeltning af Hærens to Elementer, idet Landmilitissoldaterne skulde udgøre 2 Trediedele af Kompagniernes Styrke, de hvervede kun een Trediedel. De hvervede Soldater laa i Garnison, Landsoldaterne opholdt sig i Lægderne; men de samlede Øvelser, der holdtes i Regimentsdistrikterne, forøgedes nu til 17 à 20 Dage aarlig.

A. P. *Bernstorff* var Medlem af den militære Kommission, som gav Forslag om Hærordningen af 1774, men det fortjener at fremhæves, at han søgte at bekæmpe den hidtidige Udskrivningsmaade efter Hartkorn (Lægder); han foreslog Udskrivning efter Folketal, men mødte en saadan Modstand, at han maatte bøje sig. Hvis Udskrivningen var skeet efter Folketal, vilde Grundlaget for den indbildte Berettigelse af et Stavnsbaand være forsvundet. — *Bernstorffs* Tanke om Udskrivning efter Folketal sejrede dog ved Forordningen af 20. Juni 1788.

Landmilitisen var en Byrde og Plage for baade Godsejer og Bonde. Stavnsbaandet, som fulgte med Landmilitisens Genindførelse i 1733, var til Gunst for Proprietærerne men en ny Byrde for Bønderne; det nedværdigede dem, idet det gjorde dem personlig ufri, gjorde dem afhængige af deres Godsherres Vilje; de kunde nu tvinges til Gaardfæste, uden at man behøvede smaa- ligt at tinge med dem om Betingelserne for Fæstet. Landgilden var foreløbig uforanderlig, men Hoveriet kunde indtil det sidste Tiaar af det 18. Aarhundrede kræves efter Proprietærernes Ønske; Fæstegaarden kunde overdrages Fæstebonden uden lovformelig Synsforretning, og i Fæstebondens Dødsbo var Proprietæren indtil 1787 Skifteforvalter og kunde som saadan lade sig tildømme — forud for alle andre Krav i Boet — Erstatning for »Fæld«, d. v. s. Mangler ved Bygning, Besætning og Redskaber. Det var i Virkeligheden Stavnsbaandet, der betingede, at et saa uheldigt Retsforhold mellem Proprietær og Bonde kunde komme til Udvikling. Kun med personlig Frihed — Flytningsfrihed — kunde Bonden hævde Kontraktfrihedens Princip og varetage sine nærliggende økonomiske Interesser og naturlige Rettigheder.

Enevældens Princip: at skabe en privilegeret Overklasse, der ved Siden af sine Begunstigelser fik Ansvar for Tilvejebringelsen af Skatter og Soldater og fik til Opgave at varetage en væsentlig Del af Statens civile Administration, var øjensynlig forfejlet; dens Ønske om at tilvejebringe et patriarkalsk Samhørighedsforhold mellem Proprietær og Bonde var ikke gaaet i Opfyldelse. — En Omformning af Samfundets sociale og økonomiske Forhold tiltrængtes.

V.

LANDBOREFORMERNE

1750—1784

Første Halvdel af det 18. Aarhundrede havde paa mange Maader været en Ulykkens og Tilbagegangens Tid for det danske Landbrug og dettes Udøvere. Aarsagerne til den ulykkelige Tilstand var mange og af forskellig Art. Man havde fra Fortiden arvet Driftssystemer og et Fællesskab, der nu stod som en Hindring for at vinde et forøget Udbytte af Jorden, og et saadant tiltrængtes i højeste Grad. Gamle Dages økonomiske Ligevægt var i det 17. Aarhundrede forsvundet paa Grund af hyppige Krige, Fjenders Plyndren og en ødsel Statshusholdning, og denne Ligevægt syntes ikke at ville indfinde sig paany under et fortsat ødselt Styre, hvortil sluttede sig Landeulykker som Landbrugs-krise og Kvægpest. Den Omdannelse af Samfundsforhold og Administration, som fulgte med Enevældens Indførelse, havde ikke været absolut heldig; Adelenes Standsprivilegier var vel blevet delvis afskaffede, Skellet mellem »Fri« og »Ufri« med Hensyn til Ydepligt overfor Staten var slettet men voksede sig frem igen efter 1670. Den Frihed, som i nogen Grad burde være fulgt med den tilstræbte Lighed, naaede som en mild Luftning de østlige Øers Bønder ved Vornedskabets Ophævelse en Menneskealder efter Enevældens Indførelse, men den efterfulgtes snart af Stavnsbaandet, der ramte hele Landets Bondebefolkning. Den patriarkalske Samhørighed mellem Herremænd og Bonde, som fra Statsmagtens Side syntes tilstræbt, var mundet ud i et Over- og Underordningsforhold, som gjorde Fæstebonden i høj Grad afhængig af sin Overherre. Den afhængige har mistet noget af sin medfødte Menneskerettighed og Menneskeværdighed, hvor skulde man kunne vente, at han ikke ogsaa forsømt noget af

de paalagte Pligter, der ofte fremtraadte med et Vilkaarligheds Præg? Herremanden var fritaget for at svare de ordinære Skatter og for at stille Soldater af Hovedgaardens Hartkorn, men han havde faaet paalagt Ansvar for, at Fæstebondens Ydepligt opfyldtes. Under de ugunstige økonomiske Forhold blev det vanskeligt, ofte umuligt, for Bonden at yde det forlangte, men da Systemet krævede Herremandens Ansvarlighed uanset de manglende Ydelser fra Fæstebonden, saa maatte man i de økonomisk vanskelige Tider se bort fra, at megen uhjemlet Tvang og Haardhed udøvedes, ja Regeringen gav endogsaa Proprietærerne nye Tvangsmidler ihænde, naar det gjaldt om at drive Bonden frem til endnu mere Arbejde, hvis Frugter skulde komme Husbonden og Staten tilgode. Sammen med Stavnsbaandet kom jo saaledes Pligten til at fæste Gaard; »den Soldat, som har staaet i Rullen i 6 à 8 Aar og ej vil tage Gaard, maa afgives til de hvervede Regimenter at tjene i 6 à 8 Aar eller ved Garden i 8 à 10 Aar«; den, som »forsad« en Gaard, skal som Landsoldat tjene til sit 45. Aar.

De Reformere, som tiltrængtes, og som i den følgende Tid blev gennemført, var dels af rent landøkonomisk, dels ogsaa af socialpolitisk Natur. Til den første Gruppe hører Fællesskabets Ophevelse ved Udskiftning af Byvange og Overdrev og dernæst det holstenske Kobbeldbrugs Indførelse, hvilket sidste dog nærmest kun var en rent teknisk Foranstaltning, der, hvor Udskiftningen var gaaet forud, kunde gennemføres af den enkelte Jordbruger uafhængigt af Naboer og uden Statens Medvirken eller Tilskyndelse. De allerfleste Hovedgaarde havde forlængst draget deres Jordtilliggende ud af Fællesskabet med Landsbyerne; de kunde derfor foretage Overgangen fra de forældede Brugsformer, saasnaar de kom til Erkendelse af Kobbeldbrugets Fortrin for disse. Paa Landsbyernes Bondejorder maatte i Almindelighed Udskiftningen gaa forud for det ny Driftssystems Indførelse; kun hvor en Godsejer var Eneejer i en Landsby, skete det, at de sædvanlige tre Vange ved indtrængende Forestillinger eller ved et Magtsprog af Husbonden inddeltes i det for Kobbeldbruget sædvanlige større Antal Skifter (»Kobler«), i Reglen mellem 7 og 11. Det var selvfølgelig de mest indsigtfulde og fremskridtsivrige Landmænd, der, tilskyndede af de stigende Kornpriser, gik til Indførelse af Kobbeldbruget, men de samme Landmænd søgte ogsaa at forøge Udbyttet af Jorden ved at forbedre dens

Kulturtilstand ved Rydning af Krat, Stubbe og Sten, ved Gravning af Grøfter til Vands Afledning o. s. v., og det var vistnok ikke sjældent, at Virkningerne af de sidstnævnte Foranstaltninger blev godskrevet det samtidig indførte Kobbølbrug. Især efter at Brak samt Dyrkning af Kløver var almindelig optaget i Systemet, blev Kobbølbruget dog af stor Betydning for Landbrugets økonomiske Opkomst, og Erkendelsen af det formaalstjenlige ved dets Indførelse bidrog tillige til at fremskynde den Jordudskiftning, der skulde blive det 18. Aarhundredes i teknisk Henseende betydningsfuldeste landøkonomiske Reform. (Om Udskiftningen se 1. Bind S. 161—179). Baade Kobbølbruget og Udskiftningen med tilhørende Udflytning medførte nyt og forøget Arbejde, der for en stor Del blev paalagt Bønderne som Hovarbejde. Det er da ret forklarligt, at Bønderne stillede sig uvillige overfor disse Ændringer i det tilvante. For Godsejerne var disse Reformere derimod det kosteligste nye, som Aarhundredet bragte, idet ikke alene det aarlige Udbytte af Hovedgaarden derved kunde forøges og Ejendommens Handelsværdi samtidig stige forholdsmæssigt, men ogsaa Bondegodsets Værdi bragtes til at stige ved disse Reformers Gennemførelse, idet Landgilden kom sikrere ind, og Stedsmaalet (Indfæstningerne) kunde forhøjes; var Godsejeren tillige tiendeberettiget, steg hans Indtægt og Formue med de vel gennemførte Forandringer.

Men Reformerne, især Udskiftningen, krævede en Kapitalindsats. Denne havde været meget vanskelig at tilvejebringe i Landbrugets Trængselstid; med de bedre Tider fra omtrent 1750 gik det lettere, dels fordi Landbruget kunde afkaste et Overskud, der kunde anvendes paa Godsets Forbedring, men ogsaa fordi Tilliden til Landbrugets Forrentningsevne var voksende. Laan kunde lettere faas; i denne Henseende havde det underordnet Betydning, at Danmark fik sin første Bank, Kurantbanken, i 1736, da denne væsentlig kun betjente Handelen og Statens Finanser. Langt større Betydning fik Kreditkassen, som oprettedes i 1786; herfra ydedes i stor Udstrækning Udlaan til Godsreformer, Grundforbedringer og til Selvejendoms Erhvervelse.

Bortforpagtning af Hovedgaarde og Ladegaarde, ofte paa kort Aaremaal, var blevet ret almindelig og stod nu som en Hindring for den kostbare Udskiftningsreform. Forpagteren var ikke stærkt stærkt interesseret i en Reform, som han mente fornemmelig vilde komme Ejeren tilgode, og denne levede ofte fjernt fra det paa-

gældende Gods, var maaske ikke landbrugskyndig og kunde vel vanskeligt indse sin Fordel ved en Godsreform, hvis Udbytte han antog foreløbig maatte komme Forpagteren tilgode; Forrentning og Amortisation af anvendt Kapital vilde jo ogsaa først kunne fremkomme ved ny Bortforpagtning eller ved Godsets Salg. Nu medførte de »bedre Tider« Spekulation i Godser; mer eller mindre kapitalstærke Mænd kom til Ejendommene, reformerede disse hurtigt og ofte hensynsløst og benyttede de vundne Fordele til Køb af nye Godser, eller de solgte det første nu forbedrede Gods og købte et andet for ogsaa her i en Fart ved Udskiftning, Udstykning, Salg af Parceller o. s. v. at skaffe sig en let vundet Fortjeneste. Under disse Forhold kom der især i Firserne og Halvfemserne stærk Fart i de landøkonomiske Reforme.

De socialpolitiske eller samfundsmæssige Reforme, som gennemførtes i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede, mødte Vanskeligheder af anden Art end dem, der havde mødt de økonomiske Reforme. Kampen om dem blev haard og satte jævnlig de hæftigste Lidenskaber i Bevægelse. Som Baggrund for den Bevægelse, der førte Mand efter Mand og omsider hele Befolkningsslag ind i Kampen for og imod den Omdannelse af Samfundsforholdene, som nu forestod, er det nødvendigt at se paa de aandelige Brydninger, der for en stor Del kom til os fra Udlandet.

Enevælden havde de fleste Steder i Evropa sejret over Lensvæsenet (Feudalismen); med Enevælden var fulgt et ejendommeligt Syn paa Forholdet mellem Staten og dens Borgere. Nu kom det til at hedde: Alt for Staten! og Alt ved Staten! Statsmagten var lagt i Fyrstens Haand; Kongedømmet var af Guds Naade! Kongen stod kun Gud — ikke Folket — til Regnskab for Udøvelsen af sin Magt. Statens Borgere havde næsten ubegrænsede Pligter overfor Staten og dens Styrer. *Christian den 5te* udtaler i sit »Testamente« (Regeringsregler for sin Efterfølger) af 1683: »Rigerne hører Kongen til som sit Patrimonium og Ejendom«. Og ved samme Konges Salving i Kirken udtalte Biskop *H. Wandal*: »Det er Kongens Ret og Herredømme samt Folkenes skyldige Underdanighed, at Kongen skal herske over Undersaaternes Personer . . . item at han skal herske over deres Gods og Ejendom . . .« *Ludvig den 14de* af Frankrig udtalte: »Staten, det er mig« — »Nationen danner i Frankrig ikke noget Korps, den hviler ganske i Kongens Person«.

Et Par Menneskealdre senere — ved Midten af det 18. Aarhundrede — lyder Udtalelserne fra Enevældens Repræsentanter i Prøjsen og Rusland helt anderledes; *Frederik den 2den* af Prøjsen kaldte sig Undersaaternes første Tjener, og *Katharina den 2den* af Rusland sagde: »Vi holde for og regne os det til Ære at kunne sige, at Vi ere skabte for Vort Folks Skyld«. *Josef den 2den* af Østrig kaldte sig Statens første Forvalter; han finder det meningsløst, hvis Fyrsten bildte sig ind, at Landet tilhørte ham, ikke han Landet, — at Millioner af Mennesker var skabt for ham og ikke han for dem.

Synet paa det gensidige Forhold mellem Fyrste og Folk er saaledes ændret, men endnu staar Fyrsten overfor sit Folk som Faderen overfor sine umyndige Børn — og helt ind i det 19. Aarhundrede kunde den enevældige danske Konge tale ud af den Aand, der er karakteriseret ved det bekendte Udtryk »Vi alene vide«. — Gamle indgroede Betragtningmaader er, og var endnu mere i tidligere Aarhundreder, vanskelige at bringe til at forsvinde.

Det ændrede Syn paa Forholdet mellem Fyrste og Folk staar i Forbindelse med den Humanisme, der bryder igennem i Evropa i det 16. Aarhundrede, og som gennem Overvejelser og Undersøgelser (Naturretsstudier) fører til Erkendelsen af det enkelte Menneskes medfødte Rettigheder og Værd. Idet man Trin for Trin arbejder videre med disse Betragtninger, fremkommer ganske naturligt Kravene om de enkelte Menneskers personlige Frihed og Lighed, der omsider maatte føre til Ophævelse af Livegenskab, Vornedskab og Stavnsbaand. Ordspillet: »Alt for Staten og Alt ved Staten« undergaar en gradvis Forvandling, indtil det omsider kommer til at lyde: »Alt for Folket og Alt ved Folket«, idet man i det 19. Aarhundrede gennem Folkets Medstyret kommer til Selvstyre. Og medens man tidligere gik ud fra den Betragtning, at den enkeltes Vel maatte underordnes Kravet om, hvad der tjente Statens Vel, dens Styrke og Rigdom, fremsattes nu den Betragtning, at Statens Vel beroede paa dens Borgers »Lyksalighed«, d. v. s. disses timelige Velfærd. Den nationaløkonomiske Opfattelse, at en Stats Rigdom beror paa Mængden af Penge (Sølv og Guld), og at Staten bør regulere Produktion og Omsætning indenfor sine Grænser, begrænse Indførsel af Varer fra Udlandet og begunstige Brug saavel som Udførsel af hjemmeproducerede Industrivarer, maa lidt efter lidt vige

for en ændret Betragtning, der krævede Frihed for Produktion og Omsætning, da man nu gik ud fra, at den Produktionsretning, som havde de bedste naturlige Betingelser indenfor Statens Omraade, af sig selv — uden kunstige Indgreb — vilde vinde frem, idet Menneskenes Egeninteresse blev den naturlige og sikreste Vejleder for al økonomisk Virksomhed. Den ældre Opfattelse (den saakaldte merkantilistiske) havde krævet og mange Steder faaet gennemført Forbud for eller Told paa Udførsel af saadanne Raaprodukter, som der var Mulighed for ved indenlandsk Fabrikvirksomhed at oparbejde til forædlede Industri-varer, ligesom man ogsaa for at skaffe Industri og Haandværk billig Arbejdskraft havde krævet Forbud mod eller Told paa Udførsel af Korn og andre Livsfornødenheder. — I Danmark havde Merkantilismen sin frodigste Tid lidt før og lidt efter Midten af det 18. Aarhundrede.

Almindelig kendt er *Voltaires* og *Rousseaus* Krav om Frihed og Lighed og den sidstes Krav om Jævnhed og Medfølelse og hans Fordømmelse af Tidens forfinede Kultur. Deres Skrifter blev kendte i Danmark og vakte stærk Omtale i de dannedes Kredse, især gjaldt dette *Rousseaus* Skrifter. En tredie Franskmand, *Montesquieu*, var ivrig Talsmand for en besindig Liberalisme; den størst mulige aandelige Frihed skulde forenes med Folkets stærkt begrænsede Deltagelse i Styrelsen. Han anstiller Betragtninger over tre forskellige Regeringsformer: Republik, Monarki og Despoti og finder, at det monarkiske Styre, hvorved han forstaaer en moderat og begrænset Enevælde, er det heldigste. Magten burde deles i en lovgivende, en dømmende og en udøvende Myndighed. *Montesquieus* Hovedværk: »Om Lovenes Aand« oversattes til Dansk og fandt mange Læsere, og hos adskillige af Datidens hjemlige Forfattere mærkes tydeligt Paavirkning af *Montesquieus* Skrifter, saaledes *H. Stampe*, *J. S. Sneedorff*, *Tyge Rothe*, *Kofod Ancher* og tildels *P. F. Suhm*.

Jævnsides med disse Skrifter, der især vedrørte almenmenneskelige Forhold, fremkom en Række økonomiske Skrifter. De merkantilistiske Synsmaader, der var arvede fra det 17. Aarhundrede, udvikledes i det 18. Aarhundrede saaledes, at de ganske naturligt maatte fremkalde en Reaktion. Denne kom med Fysiokratismen, hvis teoretiske Grundlag blev givet af den skarpsindige franske Læge *F. Quesnay*, der hævdede, at de merkantilistiske Indgreb og Reguleringer, som ensidigt søgte at fremme Handel og

Industri, var i højeste Grad skadelige for Samfundene. Jorden var den eneste egentlige Rigdomskilde; Agerdyrkingen burde fremmes og alle Baand paa Produktion og Omsætning fjernes. Fysiokraternes virkningsfulde Slagord: »*Laissez faire, laissez passer*« (lad Folket handle og arbejde i Frihed) og »Fattige Bønder, fattigt Rige; fattigt Rige, fattig Konge«, indeholdt i og for sig ikke nogen større Dybsindighed, de var fattelige for enhver og fløj vidt om Lande. Ogsaa i Danmark satte Fysiokratismen adskillige Sind i Bevægelse. *Struensee* og *Oeder* synes saaledes paavirkede af Fysiokratismen, ligesom man kan spore denne Læres Indvirkning paa flere af de danske Forfattere, som skrev i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede. Langt større direkte Betydning fik den Liberalisme, der kom til os ved de engelske Forfattere *David Hume*, *Adam Smith* og *Arthur Young*. *Adam Smiths* Hovedværk om Nationernes Velstand (1776), oversat af *Frants Dræby* i 1779—80, hævder, at Arbejdet er Kilden til al Rigdom og Grundlaget for al Samfundshusholdning. Ved fri Konkurrence stræber enhver at varetage sin egen Interesse men kommer derved til at fremme det heles Vel.

I Danmark var Sindene opladte for Modtagelsen af de nye Tanker, der kom til os udefra. Her var ganske vist den personlige Ufrihed ikke drevet saa vidt som de fleste Steder i Udlandet, og det merkantilistiske Regulerings- og Tvangssystem var ikke i den Grad ensidigt udviklet som andre Steder; den naturlige Reaktion mod det bestaaende maatte derfor ogsaa blive mindre voldsom. Men her havde *Ludvig Holberg* ved sine Skrifter fra 1719 (»*Peder Paars*«) til 1750 (»*Epistler*«), ved sin Kritik og Satire lært sine Landsmænd at tænke frit og selvstændigt. Hans Rejser i England (1706—1708) og i Holland og Frankrig (1714—1715) havde aabnet hans Øjne for et Aandsliv og for Samfundsforhold, som hidtil havde været ham og de fleste af hans Landsmænd ukendt.

Holbergs Opfattelse af det uheldige i Udviklingen af hjemlige Forhold giver sig tilkende i adskillige af hans Skrifter, ikke mindst i »*Niels Klims underjordiske Rejse*« og i hans »*Epistler*«, men der er det ejendommelige ved *Holberg*, at han nøjes med at paapege visse Fejl, han stiller ikke direkte Krav om at faa dem rettede ved Gennemførelse af Reforme. *Holberg* var en konservativ Natur; han var Tilhænger af den oplyste Enevældes Statsstyre; han var Merkantilist, og selv om han erkendte, at

Bonden var født med samme Evner og Anlæg som alle andre og derfor ogsaa maatte have Krav paa medfødte Menneskerettigheder, saa var han dog i den Grad bundet af Hensynet til Staten (Samfundet), at han lod Individets naturlige Krav for stærkt underordnet Hensynet til de bestaaende Samfundsforhold. I en af sine senere Epistler (Nr. 518) skriver han: »Man opmuntres til Arbejde ved Eksempler og ved Love, som føre Tvang med sig. Hvis man vil forsøge at kæle for vore Bønder, vil man straks faa mange øde Gaarde«. Men endnu lever Mindet om Baron *Holberg* ude paa hans vestsjællandske Godsomraade, og i disse sagnagtige Minder staar han som den humane Godsejer, der jævnlig indlod sig i lange Samtaler med sine Fæstebønder, og han har jo selv sagt, at han aldrig talte med en Bonde, uden at han lærte noget af denne.

En lignende Erkendelse af, at Bondens medfødte Evner og Menneskeværd fortjente at agtes og paaskønnes af alle, gaar igen hos mange af Datidens Forfattere, men hos de frimodigste af disse hævdes tillige, at blot Bondens retslige og sociale Stilling forbedredes, vilde overmaade meget være vundet ikke alene for Bonden selv men ogsaa for Samfundet som Helhed, altsaa for Staten eller for Fædrelandet, som man ganske sædvanlig udtrykte det. Og idet Forfatterne gik videre til ogsaa at skrive om andre betydningsfulde Forhold som Handel, Industri, Søfart, Folkemængde, Skatter, Konsumtionsafgifter, Laugsvæsen o. s. v., glemte de næsten aldrig ved Siden af at hævde Berettigelsen af Hensyn til Erhvervenes og Individernes Interesse tillige at fremhæve Helhedens, Statens, Interesser. Denne Forfatternes »patriotiske« Hensyntagen til Staten, Fædrelandet, bidrog vistnok til, at det i saa stor Udstrækning tillodes at skrive om offentlige Forhold i den enevældige Stat, der ganske vist i *Frederik d. 5tes* Tid væsentlig styredes af Kancelli- og Kollegieembedsmænd under Ledelse af Ministre og af Kongens fortrolige Raadgiver og Ven, Overhofmarskal, Greve *Adam Gottlob Moltke*.

Paa Foranledning af *Moltke* blev der 31. Marts 1755 udstedt en almindelig Opfordring til at forfatte Afhandlinger om økonomiske Emner. De Afhandlinger, der affattedes i Henhold til Opfordringen skulde sendes til Grev *Moltke*; »de nyttige iblandt dem« vilde da blive trykt uden Bekostning for Forfatteren *Moltke* udvirkede Censurfrihed for det Tidsskrift, der under Titlen: »Danmarks og Norges oeconomiske Maga-

zin« og under Redaktion af den meget virksomme og alsidigt interesserede Biskop *Erik Pontoppidan* udkom i Aarene fra 1757 til 1764. Anmærkningerne, der ledsager mange af Afhandlingerne, skyldes *Pontoppidan*.

Økonomisk Magasin blev dog ikke det første Skrift, der udkom efter Regeringens Opfordring i 1755. Allerede i 1755 paabegyndte forhenværende Søkaptajn *Frederik Lütken*, fra 1743 Translatør ved Øresunds Toldkammer, Udsendelsen af

»Oeconomiske Tanker til højere Eftertanke«. Dette Skrift kom i 9 »Parter« indtil 1761; det fik mange Læsere og udsendtes i nyt Oplag i 1770erne. *Lütken* var Merkantilist; han ønskede Told paa eller Indførselsforbud mod Varer, som kunde fremstilles i Indlandet; han ønskede Landet en større Folkemængde og foreslog Midler til en kraftigere Befolkningsformerelse; Fabriksvirksomhed bør fremmes, saaledes at Indførsel af udenlandske Varer kan undgaas; Udførsel af Raastoffer for Haandværk og Industri bør hindres. Arbejdslønnen bør være lav, saa danske

Adam Gottlob Moltke, f. i Mecklenborg 1709, d. 1792. Første Lensgreve til Bregentved, Overhofmarskal og Statsminister.

Varer kan konkurrere baade her hjemme og i Udlandet; Levnedsmidlerne bør være i lav Pris. Men hans Iver for Salg til Udlandet faar ham til at anbefale Udførselspræmier for Korn; han ser ikke, at den Udførselspræmie, som skulde være en Støtte for Landbruget, samtidig vil fordyre Levnedsmidlerne og derved fremtvinge højere Arbejdsløn og saaledes vanskeliggøre andre danske Varers Salg i Udlandet. Logik var i det hele taget ikke *Lütkens* stærke Side, men hans Iver for Landets økonomiske Fremgang gennem forøget Virksomhed og Gennemførelse af hensigtsmæssige Foranstaltninger vandt ham mange beundrende Læsere blandt den fortrinsvis merkantilistisk sindede Del af Læse-

verdenen, hvis slumrende og uklare nationaløkonomiske Opfattelse han gav skarpe og ildnende Udtryk. *Lütken* indsaa, at Landbruget var Danmarks vigtigste Erhverv, men det trængte til at forbedres. Han beklager sin ringe Indsigt i Landbrugsforhold, men han har stærk Medfølelse med den »stakkels Bonde«; de strænge Forhold, hvorunder denne sædvanlig levede, maatte betage ham Lysten til Flid og Foretagsomhed: . . . »man rydde disse og andre Omstændigheder af Vejen, og man skal se Bonden i Sjælland og Bonden i England som hinandens Lige. Der er ingen anden Forskel mellem Mennesker og Mennesker end den, Omstændighederne og Lovene gøre«. — Ved anden Lejlighed udtaler *Lütken*: »Er der nogen Stand i et Land, som man maa være varsom om at belægge med Skatter, saa tænker jeg, at det er Bondestanden. Haandværksmanden kan lægge sin Skattebyrdes Forøgelse over paa sine Varers Pris, men det kan den stakkels Bonde ikke gøre, han maa selv bære sine Skatter. Jeg vil ikke, at Bonden skal fritages for Skatter; men som han forsyner alle de andre Stænder med Føde og opføder Soldater, Matroser, Tyende og allehaande Arbejdere for Staten og aldrig bedre kan gøre dette end i Velstand, saa udfordrer Statens Velfærd, at Bonden ikke holdes for knap eller under en for haard Trældom«.

Fr. Lütkens videnskabelige Betydning som økonomisk Forfatter blev overvurderet af Samtiden, og hans Betydning som Forkæmper for Bondefrigørelsen er sædvanlig overvurderet af Eftertiden; han virkede mere ved sin Iver og Varme og sin veltalende Fremstillingsevne end ved grundig Indsigt og Klarhed.

»Danmarks og Norges økonomiske Magazin« befattende en Blanding af adskillige velsindede Patriots indsendte smaa Skrifter angaaende den muelige Forbedring i Ager- og Have-Dyrkning, Skov-Plantning, Mineral-Brug, Huus-Bygning, Fæe-Avling, Fiskeri, Fabrik-Væsen og deslige. Dennem til Tieneste, som elske almindelig Velfærds Befordring«, er ved sin forklarende Titel Udtryk for Regeringens Ønske om at kalde Befolkningens Interesse til Virksomhed paa alle de Omraader, der stod i Forbindelse med »almindelig Velfærds Befordring«. I en Fortale siges: »Økonomiske Videnskaber og alt hvad, som kan begribes under dette Navn i sin allervidtløftigste Bemærkelse, er det alene, som søges, og hvis Kundgørelse tilsigtes«. Men »Ø. M.« kom dog til at indeholde adskilligt, som gik udenfor den afstukne

Ramme: de økonomiske Videnskaber; ogsaa Spørgsmaalene om Bondestandens personlige Frihed, Stavnsbaand, Værnepligt, Retsforhold m. m. kom under Drøftelse. Og det maa bemærkes, at de Forfattere, som skrev i »Ø. M.«, i de allerfleste Tilfælde var Præster eller Proprietærer, som fortrinsvis skrev ud fra Iagttagelser og Overvejelser over hjemlige Forhold. Afhandlingerne fik derved en mere umiddelbar Interesse og blev forstaaelige for almindelige Læsere. Det er en Kendsgerning, at »Ø. M.« endogsaa fandt Læsere blandt Fæstebønder; her kunde disse ikke alene finde omtalt de for dem betydningsfulde Emner som Fællesskab, Jorddyrkning, Gødskning, Dyrkning af Kartofler, Kløver osv., Forslag til Forbedring af almindeligt anvendte Redskaber: Plove og Harver m. m., tillige Tærskemaskiner, brændselsbesparende Ovne, Hegn og Skovplantning o. s. v., men ogsaa Forhold, som berørte deres allervarmeste Interesser, som Hoveri, Tiendeydelse, Fæstevæsen og Selvejendom. De indsendte og optagne Afhandlinger var selvfølgelig af meget forskellig Værdi efter Forfatterens Forudsætninger med Hensyn til Indsigt og Synsmaade; nogle er af ringe Værdi og kunde uden Skade have været udeladt; andre Afhandlinger udmærkede sig ved Indsigt og Klarhed, ved Iver og Begejstring for Indførelse af Forbedring i de økonomiske og sociale Forhold. Idet Forfatterne som oftest skrev ud fra egne Iagttagelser, blev »Ø. M.« ved mange af sine Afhandlinger et værdifuldt Kildeskrift, der for Nutidslæsere afspejler Datidens faktiske Forhold og viser os de Modsætninger i Tænkemaade, som besjælede Mænd indenfor de Kredse, Forfatterne tilhørte, men, hvad der selvfølgelig var langt betydningsfuldere, det blev et Organ, der gennem otte Aars ret frimodige Udtalelser vakte og vedligeholdt Interessen for de Reformere, der kom til i Danmark at afslutte det 18. Aarhundrede paa den lykkeligste Maade.

Økonomisk Magazin indlededes med en fortrinlig Afhandling af Historikeren, Landsdommer *C. P. Rothe* om Fællesskabet og dets Afskaffelse; senere toges dette Spørgsmaal op af andre Forfattere, og der var Enighed om at fordømme baade Fællesskabet og det gamle Trevangsbrug som nogle af de værste Hindringer for Landbrugets Forbedring. Det kunde imidlertid ikke undgaas, at man i den ivrige Søgen efter Hindringer, der burde fjernes for at bane Vej for Fremgangen, maatte drage en Række andre Forhold ind under Forhandling.

Fr. Lütken havde i sine »Økonomiske Tanker« fremhævet

Folkemangel som en af de meget væsentlige Hindringer for Udviklingen af et kraftigt Erhvervsliv i Danmark. Ogsaa i »Økonomisk Magasin« blev Befolkningsspørgsmaalet Genstand for Forhandlinger. Kun to Forfattere tog bestemt Afstand fra den sædvanlig stærkt overdrevne Betydning, der tillagdes en stor Folkemængde. Disse to var Præsten *O. D. Lütken* i Skjellerup paa Fyn — en 15 Aar yngre Broder til *Fr. Lütken* — og en Ridefoged *P. Mønster* paa Allingegaard, senere paa Bygholm. Medens *Mønster* gaar ud fra, at friere Forhold for Agerbruget og Bønderne nok skal regulere Folkemængden i Forhold til de tilstedeværende ydre Betingelser for dens Underhold, hvorfor Fællesskabet bør ophæves, Hoveriet fastsættes og Naturaltienden afløses af faste Afgifter, gaar *Lütken* tildels den modsatte Vej, idet han optræder som delvis Forsvarer af det bestaaende Fællesskab og foretrækker et udvidet Herregaardsbrug for Udstykning og Udbredelsen af Selveje paa Bekostning af det sædvanlige Fæsteforhold.

Men af ganske særlig Interesse er en Afhandling af »den i Loven og Landvæsenet kyndige« Kammerraad, Regimentsskriver *Niels Schelde* paa Dronningborggaard. Afhandlingens Titel er: »Frie Tanker om Aarsagerne til Folkemangel i Danmark«. *Schelde* gaar ud fra som givet, at Folkemangelen er tilstede, det gælder blot om at finde Aarsagerne, for at Mangelen skal kunne afhjælpes. *Schelde* hævder i et kvikt og kraftfuldt Sprog, at hvis blot Bondestanden var talrig nok, da kunde de andre Stænder aldrig komme til at savne fornøden Tilgang. Men Bønder i Almindelighed véd ingen Grænser for deres Pligter, kan ikke vente at erhverve sig nogen Velstand eller efterlade deres Børn nogen Arv, ej heller at een af Børnene kan blive ved Gaarden og nyde godt af Faderens Stræbsomhed; de er ikke deres Børn raadige, men Husbonden raader for begge Køn som Livegne, og Bondekarlenes Tjeneste ved Landmilitsen hviler kun paa et Mindretal, og Tjenestetiden er alt for lang. Heri søges nu Aarsagen til, at Bønderne dels rømmer til Udlandet, dels søger andet Erhverv, medens Folk fra Købstæderne afholdes fra at gaa til Bondegerning. *Schelde* godtgør derefter i det enkelte, at Bondens Afgifter er for store, at Tiendeydelsen i Kærven, dens Levering paa indtil tre Steder og dens Udtagning ved Tiendeejernes Tællere er uheldig; Hoveriarbejdet er mange Steder altfor omfattende, og det er ubestemt. Bonden kan sættes til en Bondegaard,

hvis Bygninger er brøstfældige, og hvis Besætning er mangelfuld, uden at han faar Vederlag for Manglerne; ved Fæstets Fratrærelse eller ved Dødsfald skal der ligefuldt ydes Bygfæld og erstattes Mangler ved Besætningen. »Saadan aabenbare Forurettelse burde straffes med Igiæld og Tvigæld, som et andet Tyveri . . .

Hvo under Rettens Skin i Bondens Boe vil røve,
Han med en blottet Ryg for Spidsrod burde løbe.«

Stavnsbaandet og Proprietærernes vilkaarlige Udtagelse af Karle til Landmilitzen er utilbørlige og en Aarsag til Karlernes Rømninger.

»Jo snævrer' du dit Fængsel giør,
Jo hellere Fangen vil paa Dør.«

»Det er de Muntre og Velvoxne, som gaae ud, de Dorske, forsagte og Lemlydte blive tilbage, det er de tilbageblivende, som skal forplante deres Slægt, og Børnene bliver Forældrene lige . . .

Naar muntre, modig Jyde kand
Faae Brød i Holland, Engeland,
Hvor de med Lyst annammes,
Maa Halte, Dorske, Modløs Drog,
Som ey tør høre fremmet Sprog,
Derefter her opammes.«

Schelde foreslaar de uheldige Forhold fjernede; Landgilden bør være billig i Forhold til den bortfæstede Gaards Tilstand; Tien- den bør ikke ydes i Kærven men fastsættes til bestemte aarlige Afgifter, f. Eks. efter Gennemsnit af de sidste 40 Aars Ydelser; Stavnsbaandet bør ikke gælde for Livstid; alle ikke vanføre Karle bør visse Aar være Soldat, og de maa ikke faa Gaard eller Hus i Fæste, før de har været Soldat; ogsaa Karlene i Købstæderne bør være Soldater, Landmilitzen kan da ikke være en gyldig Aarsag til at holde Bondestanden bundet under et skammeligt og højst skadeligt Livegenskab.

Af Bondestanden, hedder det videre, har alle borgerlige Selska- ber deres Oprindelse; som utaknemlige Børn foragte og kvæle de nu deres egen Moder, en Moder, som ikke alene i deres spæde Alder har opammet dem men endog i deres Manddom givet dem deres Underholdning langt rigeligere end sig selv, hvis Flid og Arbejde de aldrig kunne undvære uden at omkomme af Hunger og Elendighed; en Moder, som her i Norden ikke alene har under-

holdt men endog med sin stærke Arm forsvaret sine Børn, indtil de Tid efter anden har svækket hendes Kræfter saaledes, at hun, som i forrige Tider har givet store Sværme af sit Skød til sit og deres Forsvar, ja til at undertvinge andre Riger, maa nu have Lejesvende af Fremmede til et upaalideligt Forsvar i paakommende Tilfælde.

Forfatteren af denne Afhandling har heri i meget frimodig, ofte meget skarp Form fremsat en væsentlig Del af de Tanker

Erik Pontoppidan, f. i Aarhus 1698, d. i København 1764. Biskop. Prokansler ved Universitetet.

og Anskuelser, der blev raadende i de store Landboreformers Tid efter 1784. Troligvis er det med en vis Ængstelse, at *Schelde* har indsendt sit Manuskript til Magasinet, vel vidende, at det var den baade kyndige og myndige *Pontoppidan*, der som Magasinets Redaktør bestemte, om Afhandlingen maatte komme frem for Offentligheden. *Pontoppidan* var imidlertid en selvstændig og fordomsfri Natur, der paa flere Omraader havde vist, at han var forud for sin Tid. Han har øjensynlig ikke næret Betænkelighed ved at optage *Scheldes* Afhandling, og det

er af Interesse at se, at han i det hele giver den sin Tilslutning. Af *Pontoppidans* Bemærkninger til Afhandlingen fortjener følgende her at gengives, fordi de er Udtryk for en af Samtidens betydeligste og højest ansete Mænds Stilling til de foreliggende Spørgsmaal — et Foraarstegn!

»Blant mange velgrundede og nyttige Forslag, som i denne Afhandling gjøres til Bondestandens Forbedring . . . maatte man uden Tvivl allermeest ønske Fuldbyrdelsen af det som anføres om en kortere (Militærtjeneste-) Tiid og derimod en ganske almindelig Forpligtelse for alt det unge og friske Mandkøn til at staae under Land-Militiens Disciplin«. Det anføres, at »Armeerne i de fleste europæiske Lande nu omstunder udkræve uforholdsmæssig meget mod den sande Nytte eller

Fornødenhed at regne. For Officererne vilde det vist nok blive langt besværligere hvert Aar at disciplinere det uøvede unge Mandskabs halve eller tredie Part, efter Haanden som disse Recruiter af 18 til 20 Aar kom ind i Rullen for at afløse de udgaende, hvilke derved allerførst bleve berettigede til at antage en Bonde-Gaard. Men baade de Hr. Officerer og et tilstrækkeligt Tall af Under-Officerer, som ofte maa fattes Tiidsfordriv paa Landet, ville snart blive fornøvede og finde deres Regning ved at have den Umage, naar deres Militair-Skole blev saa gandske almindelig og en uforbigængelig Vey for alt det unge og friske Mandkiøn, ligesom dette sidste ogsaa ved en nøye Subordination og ordentlig Disciplin blev uden Tvivl noget hurtigere, muntre og for deres Livs-Tid bedre dresserte til anden Gierning og Omgængelse. Sagens Almindelighed afværgede al Misundelse og Fortrydelse, saa ville og det Haab at see sig desto snarere sat i større Frihed, merkeligen opmuntre det unge Mandskab til Villighed, og i Nødsfald var hver Mand vant til at omgaaes med Gevæhr i en Forsvars-Krig, som allene kan kaldes uskyldig . . . Tractatens Forfatter haver fundet for godt at emballere den med nogle Prøver paa sin Gave til Poesi, hvilket hos Elskere af den Smag maaske kand give Sætningerne desto mere Eftertryk. Saa haver og denne gode Mand allerede tilforn beriget dette oeconomiske Forraadskammer med velbegrundede Tanker . . . hvorfor Fædernelandet skylder ham stor Tak og Ære. Den Utak og Uvillie, som mueligen kunde reise sig hos nogle uligesindede blandt de Hr. Proprietairer eller deres Betiente, saavidt deres selvtagne og lovstridige Myndighed over Bonde-Standen, der er Nationens største og vigtigste Deel, i denne Afhandling fremlægges med en patriotisk og ædelmodig Frihed, denne Uvillie, siger jeg, spaaer han sig selv, men trøster sig ved Medhold af Sandhed og alle dens upartiske Elskere, endogsaa blandt de Herrer Proprietærer selv, som ikke er lutter Bonde-Plagere, hvorfor Autor ogsaa gjør tilbørlig Forskiel og rammer ingen uden dem, som maatte klage over at være ramte af hans alvorlige Pen, og det i en saadan Hoved-Materie, som høyligen interesserer vort kiere Fæderne-Land. Der nyde vist nok de øvrige Stænder saa stor Frihed som i noget andet Land. Om Bonde-Standen kan ikke siges just det samme, dog allene ved Misbrug og Lovenes Mistydelse, hvilken vist nok vil sette de skyldige i et skrekkeligt Ansvar hos den, som ikke anseer Personer«.

Ogsaa andre Forfatteren fremsatte i Økonomisk Magazin Reformforslag, som ved deres Gennemførelse vilde gribe stærkt ind i de bestaaende økonomiske og sociale Forhold.

En forhenværende Proprietær, *Daniel Heitmann*, ønsker Fællesskabet ophævet og Tiendeydelsen ændret; han foreslaar, at visse Herregaarde udstykses til Bondegaarde, der bortforpagtes, derved overflødiggøres Hoveriet, og *Heitmann* søger ved Beregninger at godtgøre, at herved vilde vindes anseelige Fordele, især

hvis Bønderne (eller Forpagterne) vilde lægge sig efter i Fællesskab at bearbejde deres Køers Mælk til Smør og Ost!

Landsdommer, Proprietær *C. Brabrand* til Sonnerupgaard, tidligere Forvalter paa forskellige Godser, ønsker den sjællandske Bondes Vilkaar lettede og hans Lyst og Mod opmuntret særlig ved Begrænsning og Fastsættelse af Hoveriet. »For Bondestanden, der visselig er Kilden til vort kære Danmarks Velfærd, er ej nogen Grænse eller saadan Regel, at Bonden kan vide, hvad han har at gøre eller lade, men Bonden maa som den blinde Møllehest gaa saa længe, som det behager Køresvenden«.

I sine Bemærkninger til denne Afhandling udtaler *Pontoppidan* sit Bifald til de fremsatte Tanker om Indførelse af faste Regler for Hoveri, Skatter, Tiende og Landgilde og slutter saaledes: »Er det mueligt ad denne Vej at skaffe Bonden . . . meere Luft, følgelig meere Lyst, Mod og Munterhed til sin daglige Gierning, da følger af sig selv, at det er lige saa vist mueligt at forøge Jordens aarlige Afgrøde, og tillige med den Folkemængden, med alle deraf flydende Fordeele. Gid alle Vedkommende ville lægge alle Aarer om Bord for at naa dette ypperlige Øiemerke.«

Det ligger i Sagens Natur, at de Forfattere, der skrev i Økonomisk Magasin, i Almindelighed ønskede Forandringer i de bestaaende Forhold; men der savnedes dog ikke Røster, som udtalte sig i modsat Retning. Dette gælder da i Særdeleshed Præsten *O. D. Lütken*; han vender fornemmelig sin Kritik mod de Tanker, som Broderen, *Fr. Lütken*, havde fremsat i »Økonomiske Tanker«. Det er særlig nationaløkonomiske Spørgsmaal, han fordyber sig i, idet han skriver om Folkemængdens Størrelse, Fabriksanlæg, Ind- og Udførselsforbud, om Mængden af Penge i et Land, om Skatter og endelig ogsaa om Hindringer for Fællesskabets Afskaffelse. Med logisk Klarhed men i et noget tungt Sprog trævler han Problemerne op lige til Roden. Desværre var han noget tilbøjelig til Overdrivelser og svækkede derved Virkningen af det gode og sande, han fremførte i sine Afhandlinger. Han hævdede, at Danmark havde ikke egentlig Mangel paa Mennesker, at Landbruget i Danmark var bragt nær til sin Fuldkommenhed; nye Fabrikers Anlæg kan kun anbefales med stærkt Forbehold af deres Betimelighed; Forbud mod Indførsel af Varer, som fabrikeres her, bør ikke udstedes; »kært skulde det være mig, om dette Paradoks med Tiden kunde vinde Karakter af Ortodoksi.« Hans Lyst til at modsige almindelig

Opfattelse og Paastande og hans Tilbøjelighed til Overdrivelser skadede Virkningen af hans ellers kloge og velgrundede Bemærkninger og gjorde disse delvis til en »Røst i Ørken«. Det fortjener dog at bemærke, at *O. D. Lütken* ytrede Medfølelse med Bønderne i deres trykkende Kaar.

Baade Grev *Moltke* og *Pontoppidan* var nærmest konservative, naar det gjaldt de sociale Spørgsmaal; deres Reformiver strakte sig væsentlig kun til en Forbedring af de økonomiske Forhold i Staten. Økonomisk Magasin, som de ledede med overraskende Fordomsfrihed gennem 8 Aar, var paa de sociale Spørgsmaals Omraade godt paa Vej til at skabe en offentlig Mening, hvortil det kunde blive nødvendigt at tage Hensyn fra Statsmagtens Side. To saa ansete og indflydelsesrige Forfattere som *J. S. Sneedorff* og *Tyge Rothe* udtalte iøvrigt, at en levende offentlig Mening i Folket vilde være af Betydning i Retning af at bringe Statsmagten Kundskab om ønskelige Foranstaltninger.

»Den patriotiske Tilskuer« var Navnet paa et Tidsskrift, der i to ugentlige Numre udkom i Aarene 1761—1763. Tilskuerens Udgiver og eneste Skribent, *Jens Schelderup Sneedorff*, var Professor ved Sorø Akademi i Aarene 1751—1761, hvorefter han blev Lærer for Arveprins Frederik. 22 Aar gammel havde han erhvervet Magistergraden, studerede derefter i Udlandet og modtog stærke Indtryk af de aandelige Brydninger og Bevægelser. Hans forskellige Skrifter er tydeligt prægede af Paavirkning af fremmede Forfattere som *Montesquieu*, *Mirabeau*, *Rousseau* og *Hume* samt af hans ældre Samtidige her hjemme *Ludvig Holberg*. Som Skribent beherskede han sit Stof til Fuldkommenhed, og han skrev et for den Tid ualmindelig smukt og smidigt Sprog, der jævnligen krydredes med Lune og let Satire. Hans Sans for Retfærd og Lighed var stærkt fremtrædende; »Menneskerettighederne« havde i *Sneedorff* en trofast Forkæmper, dog saaledes at Kravet om personlig Frihed var noget afdæmpet.

Sneedorffs Stilling til den Tids sociale Spørgsmaal fremgaar tydeligt af Udtalelser i »Den patriotiske Tilskuer«: ». . . Lovene maa give den ringeste Arbejder noget, som han kan kalde sit, den samme Ret til at fordre det, den samme Frihed til at bruge det og lige saa sikre Midler til at bevare det, som den største Mand Man har gjort mange Forslag til at forbedre Bondestandens Vilkaar. Jeg troer, at de, som tilstaa Bonden mest, er

de bedste; men jeg troer ikke, at de er alle lige fornødne. Den personlige Frihed kunde blive indskrænket; Grunden kunde høre andre til; men Pligterne og Afgifterne maa være bestemte, og saaledes bestemte, at en flittig Arbejder kan beholde det fornødne. Dette er uomgængelig fornødent og ingen Indvending derimod antagelig. Lad nogen anføre nok saa mange Rettigheder og Privilegier; naar Følgerne deraf er saa skadelige for det Almindelige, er det nok til at bevise, at saadan en Ret ikke kan være til. Det kan aldrig blive et Spørgsmaal, om det er billigt at afskaffe dem, men kun paa hvilken Maade det bedst kan ske og hvilken, der har de mindste Ulejligheder . . . Den borgerlige Frihed bestaar ikke deri, at enhver kan gøre, hvad han vil, og misbruge sin Ejendomsret til Skade for det Almindelige. At indskrænke faa Personer i deres Friheder for at tilvejebringe alle Lemmer af Selskabet en friere Brug af deres Ejendomme, er ikke at svække Friheden men at befordre den . . . Er der i Stats-husholdningen nogen unægtelig Sandhed til, da er det den, at Bonden bør have visse Ejendomme og bestemte Pligter. Det er en Sandhed, som er lige saa grundet i Menneskets naturlige Forbindelse, som den er nødvendig til at befordre Samfundets almindelige Bedste eller Statens sande Interesse Det almindelige Bedste og Statens Interesse er i den rette Mening altid det samme . . . Den vigtigste Kilde til Statens Rigdomme er den Flid, hvormed Landet dyrkes. Denne Flid skulde aldrig kunne være nær saa stor i en Tilstand, hvori Menneskene arbejdede for andre alene, som i en anden, hvori de arbejdede tillige for dem selv og for Efterkommerne. Saa meget som Egenkærlighed og Kærlighed til sit Afkom er af Naturen stærkere end andre Baand, saa meget maa derfor et Folk, der har visse Ejendomme, være mægtigere end et andet, som ikke har dem.«

»Den patriotiske Tilskuer« læstes fortrinsvis i »de dannedes« Kredse og var her meget yndet. At disse Kredse tildels ved *Sneedorffs* Skrifter fik den gunstige Sinds-Indstilling for de Reformtanker, der lidt senere blev Samfundets brændende Spørgsmaal, var af ikke ringe Betydning, saa vist som den offentlige Mening støttedes mægtigt ved disse Kredses Tilslutning.

Med *Erik Pontoppidans* Død i 1764 ophørte Økonomisk Magazin at udkomme. Der var ellers for en paatænkt følgende Aargang udsat 3 Prisopgaver til Besvarelse og lovet en Del Stof, som ikke havde kunnet faa Plads i 8. Bind (for 1764). Nu stand-

sede den virksomme Mands bratte Død den sidste af de her nævnte betydningsfulde Skriftrækker.

I 1766 udsendte den reformivrige Protokolfører i Kommissionen til Landvæsenets Forbedring *M. H. Høyer* et Skrift: »To Breve om Bondestandens og Landhuusholdningens Forbedring«. Skriftets Udgivelse anbefaledes varmt af den højt ansete Retslærde *Martin Hübner*, der blev Landhuusholdningsselskabets første Vicepræsident. Indholdet var Beretninger om foretagne Godsreformer og disses gavnlige Virkninger. Det første »Brev« omhandlede Forandringer i Godsforholdet ved et Par Hovedgaarde tilhørende Grev *Rantzau Ascheberg* i Holsten, og er en Oversættelse af Grev *Rantzaus* Fremstilling. Greven havde lagt Mærke til den slette Tilstand, hvori disse Godsers livegne Bønder befandt sig og skønnede, at væsentlige Grunde til den slette Tilstand var, at man havde lagt Bondegaardes Jorder under Hovedgaarden, hvorved Hoveriet var vokset over de tilbageblevne Bønders Evne, og at disses Afgifter til Kirken, Sportler til Betjente, Ekstrakørsler, Skatteydelse o. s. v. efterhaanden var blevet for store; Indsidderne havde ingen eller for lidt Jord, de levede paa Landsbyens Bekostning med deres Kvæghold; Børneopdragelsen var forsømt, fordi der savnedes Skoler og dygtige Lærere. — Grev *Rantzau* raadede Bod paa disse Forhold ved at udstykke Hovedgaardens Jord til Bondegaarde, begyndende med 1 Gaard i 1739 og senere aarlig 1 à 2 Gaarde. Jorderne udlagdes i samlede Arealer, der hegnedes, inddeltes i 9 Kobler, forsynedes fra Hovedgaarden med Besætning og Redskaber, hvorefter den bortforpagtedes. — De for Bønder og Godsejer vundne Fordele godtgjordes i den nævnte Redegørelse med Tal.

Andet »Brev« indeholdt Beretning om de næsten tilsvarende Reformer ved Hørsholm Gods i Aarene 1759—1761. Hørsholm tilhørte Enkedronning *Sofie Magdalene*. Hovedgaarden havde 79 Tdr. Hartkorn fri Hovedgaardstakst, hvortil efterhaanden var lagt 45 Tdr. Hartkorn Bondejord. Det tilliggende Gods havde 190 Bondegaarde med 1032 Tdr. Hartkorn. Gaard og Gods gav et betydeligt aarligt Underskud, og Bøndernes Kaar var slette. Efter Tilskyndelse af sin Overhofmester, Grev *Christian Günther Stolberg* lod Enkedronningen i 1759 det meste af Hovedgaardens Jord bortsælge i 12 Parceller mod en aarlig Afgift af 12 Rd. Da Hovedgaardstaksten var »fri«, solgtes disse Parceller med Frihed for Skat, Tiende, Værnepligt og alt Naturalarbejde til Veje, Kirke,

Skole, Kongerejser og Frirejser. Ved Hovedgaardens Udstykning ophævedes Hoveriet for Bondegodset mod en aarlig Afgift af 14 Mark pr. Td. Hartkorn. I 1761 fik Godsets Bønder Arvefæste paa deres Gaarde mod aarlig Skat og Afgifter af 10 Rd. pr. Td. Hartkorn foruden Tiender og Naturalarbejder. Da Bondebyerne ikke blev udskiftede af Fællesskabet ved denne Lejlighed, maa Afgiften siges at være uforholdsmæssig høj, og Bøndernes Kaar bedredes da heller ikke i den Grad, som *Høyers* »Brev« saavel som den stedlige Amtsforvalters Beretning giver Indtryk af. Det var dog et Skridt i den rigtige Retning. Til Minde herom lod Dronningen rejse en ca. 20 Fod høj Marmorstøtte ved Hørsholm med følgende Indskrift: »Til evig Hukommelse af en priselig Indretning efter Hendes kongelige Majestæts *Sophia Magdalena Befaling*, da paa det viise Raad af Herre *Christian Gynther*, Greve af *Stolberg*, Hendes Over-Hofmester, alle Undersaatter i *Hirschholms Amt* befriedes af Hoverie, Fæstegaarde forsvandlede til Eiendomme.«

Stolberg-Monumentet
ved Hørsholm.

Høyer nævner sluttelig, at priselige Reformere er indførte paa forskellige Godser som *Bernstorff* (1. Bind S. 167) og *Gjorslev*, hvor Bønderne blev Arvefæstere, *Ravnstrup*, *Næsbyholm*, *Vilhelmsborg*, *Erikstrup*, *Søholm m. fl.*, hvor Hoveriet ophævedes, *Bonderup*, hvor Hovmarkerne udstykkedes til Bondegaarde.

Høyers »To Breve« fremkaldte et Modskrift af Godsejer, *Etatsraad A. C. Teilmann*, *Nørholm*, der i Halvfjerdserne og Firserne skulde blive en af de mest og dygtigst skrivende af Reformmodstanderne. *Teilmann* indrømmede, at Hoveriet mange Steder misbrugtes, men han mente, at Udstykning af Hovedgaarde og Indførelse af Ejendom eller Arvefæste ikke vilde faa de forventede gode Virkninger. *Stavnsbaandet* kunde han tænke sig begrænset eller ophævet.

I 1769 udkom paa Tysk et anonymt Skrift, samme Aar oversat paa Dansk: »Betænkning over det Spørgsmaal: hvorledes Frihed

og Ejendom kunde forskaffes Bondestanden«. Skriftet var efter Opfordring af *A. G. Moltke* forfattet af Professor *G. C. Oeder*, en tysk Mediciner, Statsøkonom og Botaniker, der i 1752 var indkaldt her til af *J. H. E. Bernstorff*, var blevet Bestyrer af en botanisk Have ved Amalienborg og havde begyndt Udgivelsen af det store botaniske Billedværk »*Flora danica*«, hvilket Værk havde nødvendiggjort mange Undersøgelser, der havde givet den nationaløkonomisk interesserede *Oeder* Indblik i den danske Bondestands økonomiske og sociale Kaar. *Oeder* var Fysiokrat. I sit Skrift opstillede han som Bondens naturlige Ret Kravet om personlig Frihed. Han ønskede tillige Hoveriet afskaffet, hvilket skulde opnaas ved Udstykning af Hovedgaardene til Ejendomme, der ikke var større, end at deres Drift kunde gennemføres uden Hovarbejde. Bønderne burde have deres Gaarde i Arvefæste eller Selveje. Reformerne burde snarest paabegyndes paa de tilbageværende Rester af Krongods. De økonomiske Reformere vilde paa de private Godser møde en

Georg Christian Oeder, f. 1728 i Ansbach i Bayern, d. i Oldenburg 1791. Statsøkonom og Botaniker. Professor i København.

Hindring i den bestaaende Ejendomsret, de maatte her gennemføres lidt efter lidt og uden egentlige Tvangsindgreb; Proprietærene skulde efterhaanden bringes til at indse deres egen Fordel ved Hoveriets Ophør gennem de foretagne Udstykninger, og Udstykningerne vilde langsomt men paa naturlig Vis bringe den tilstedeværende Folkemangel til at forsvinde.

Oeders Skrift var velskrevet og holdt i rolig og værdig Stil. Naar det vakte stor Opmærksomhed og tillige fremkaldte hæftige Imødegaaelser, stod dette sikkert i Forbindelse med Forfatterens indflydelsesrige Stilling. Han var yndet af *Bernstorff* og af *Moltke*, som atter fra 1768 var optaget i Konseillet; dog vakte det af *Oeder* udgivne Skrift Uvilje hos *Moltke*, der endog

skal have forsøgt at bevæge *Oeder* til at undlade Skriftets Udsendelse. En endnu stærkere virkende Aarsag til den nervøse Opmærksomhed, som dette Skrift vakte, var vistnok de usikre Forhold i Regeringskredse, som var opstaaet ved *Christian den 7des* Regeringstiltrædelse i Januar 1766.

Christian d. 7de var kun 17 Aar gammel, da han blev Konge. Knap 3 Aar gammel havde han mistet sin Moder, Dronning *Louise*. Faderen, *Frederik d. 5te*, havde ikke taget sig af Kronprinsens

Elie Salomon François Reverdil, f. i Nion i Schweiz 1732, d. i Genève 1808. *Christian d. Syvendes* Raadgiver og Kabinetssekretær.

Opdragelse men overladt denne til den hidsige og noget brutale *D. Reventlow* som Hovmester (fra 1758) og til den rationalistiske og pedantiske Teolog *G. Nielsen* (fra 1755). Begge disse Opdragere mishandlede — hver paa sin Vis — den lille Kronprins, saa der hos ham udvikledes en Lune-fuldhed og Lumskhed, der under den senere fremvoksende Sindssyge udartede til Skadefryd og Ondskabsfuldhed. Fra sit 11. Aar (1760) fik Kronprinsen til Lærer Schweizeren *E. S.*

F. Reverdil, der 1758 havde faaet Ansættelse som Lærer i Fransk og Geometri ved

Kunstakademiet. Denne kundskabsrige og vennesele Mand vandt Kronprinsens Tillid og Venskab ved hensynsfuld og fornuftig Undervisning, der for en væsentlig Del formede sig som Samtaler om Emner, for hvilke han forstod at vække Prinsens Interesse. Han gennemgik med Kronprinsen *Montesquieus* »Om Lovenes Aand« og den franske Teolog *Fenelons* »Telemaque«, i hvilket sidste Værk var fremstillet en Række ideelle Fordringer til en god Fyrste og dennes Omgivelser. *Reverdil* blev senere den unge Kongens Forelæser og Kabinetssekretær, og som saadan blev han Kongens uegennyttige Raadgiver og Vejleder, idet den uerfarne og i Regeringssager aldeles ubevandrede Konge undlod at hen-

vende sig til Regeringsembedsmændene men tyede til den tillidvækkende og altid hensynfulde *Reverdil*.

Som Lærer for Kronprinsen havde *Reverdil* faaet vakt dennes Medfølelse og Interesse for Bondestanden; som den unge Konges Kabinetssekretær og fortrolige Raadgiver havde han Lejlighed til at vedligeholde og uddybe dennes bondevenlige Følelser saa kraftigt, at det en Tid saa ud til, at de store sociale og økonomiske Reformers, som tiltrængtes, skulde blive gennemførte umiddelbart efter *Christian den 7des* Regeringstiltrædelse.

I September 1767 overgav *Reverdil* til Kongen to skriftligt udarbejdede Forestillinger angaaende Stavnsbaandet, Fæstevæsenet, Hoveriets Begrænsning eller Afløsning, Indførelse af Arvefæste og Udstykning af Hovedgaardsjorderne. Sikkert efter Tilskyndelse af *Reverdil* afæskede Kongen Generalprokurør *Henrik Stampe* en Erklæring om det retlige Grundlag for Stavnsbaandet. Erklæringen gik ud paa, at Godsejernes Ret til at binde Bønderne til Godset udelukkende var knyttet til den Godsejerne paahvilende Pligt til at stille

Henrik Stampe, f. 1713 i Hammer ved Nørresundby, d. i København 1789. Generalprokurør. Statsminister.

Soldater for deres Lægder; ophævedes denne Forpligtelse, maatte Stavnsbaaandet kunne fjernes, om end Forsigtighed bød foreløbig kun at indskrænke dets Varighed, f. Eks. til at gælde Alderen fra 14—36 Aar. — Vejen syntes aaben og farbar for Gennemførelsen af store Reformers; var Stavnsbaandet først løst, vilde Gennemførelsen af Reformers paa forskellige andre Omraader være lettet.

Ved Forordning af 27. Oktober 1767 nedsattes en Landvæsenkommission, som skulde tage Bondestandens hele Stilling under Overvejelse. Baade *Reverdil* og *Stampe* blev Medlemmer af Kommissionen; men umiddelbart efter dennes første Møde var *Rever-*

dil faldet i *Unaade* hos Kongen og fik Ordre til inden 24 Timer at forlade København. I Kommissionen indtraadte Kongens ny Kabinetssekretær, den nærmest reformvenlige Diplomat *Andreas Schumacher*, og Grev *Konrad Holck*. Spørgsmaalet om Stavnsbaandet blev udsat, og Kommissionen samlede sit Arbejde om Hoverispørgsmaalet, hvorom en Forestilling i Januar 1768 sendtes til Kongen. Kommissionens Forslag tilfredsstillede ikke Kongen, det sendtes tilbage til nærmere Overvejelse. Kommissionens Medlemmer forøgedes efterhaanden med Greverne *A. G. Moltke* og *H. C. Schimmelmann*, Statsmanden *J. O. Schack-Rathlou* og Statsminister *C. L. Stemann*. Sidstnævntes Syn paa Landbspørgsmaalet kan til en vis Grad karakteriseres af følgende Udtalelse af ham: »Saa længe alle blegne af Forskrækkelse, naar man taler om Bondestandens Frihed, hvem tør vel saa lade sig mærke med den Overbevisning, at det vilde være til Menneskehedens Ære og ikke til Skade for nogen Stand, om den danske Bonde erholdt nogen Frihed, hvoraf der nu ikke er Spor«. 30. Marts 1768 omdannedes Kommissionen til et Kollegium, *General-Landvæsenskollegiet*, og dens Opgave, der oprindeligt var at reformere, blev nu nærmest at administrere. 15. April 1768 fik Kollegiet en omfattende Instruks for sin fremtidige Virksomhed: Kollegiet skal søge at ophæve Fællesskabet mellem Byer og Gaarde, det faar Myndighed til at afgøre almindelige Tvistigheder vedrørende Udskiftningerne, det skal søge Skov indhegnet og fredet, hvor Lejlighed gives, forsøge at indføre Arvefæste paa Krongodset og det Gods, som tilhører offentlige Stiftelser, samt ved Opmuntring og Belønninger tilskynde Proprietærer til ogsaa at indføre Arvefæste paa deres Godser, det skal undersøge Hoveriets Beskaffenhed og fastsætte samme, først paa Krongodset, siden paa Proprietærernes Gods, dog uden at de lider Tab og saaledes, at Bonden lettes; det skal søge at forandre Tiendens skadelige Oppebørselsmaade, undersøge hvor Landgilden er uberettiget forhøjet og herom give Indberetning til Kongen, besørge alfare Veje reparerede. Forslag til Landøkonomiens Forbedring skal indsendes til dette Kollegium.

A. G. Moltke blev Kollegiets Præsident, og han synes med Iver at være gaaet til Arbejdet for de mange forelagte Opgaver. Til samtlige Amtmænd udsendtes Skrivelser, hvorved man afæskede dem og de respektive Proprietærer i Amterne Erklæringer angaaende Hoveri- og Tiendespørgsmaalet m. m. Amtmændene

skulde aarlig indberette, hvad der var foretaget til »Landvæsenets Forbedring og Bondestandens Opkomst«. For hvert Amt udnævntes to Landvæsenskommissærer, som skulde medvirke til Gennemførelse af de af Kollegiet ønskede Foranstaltninger. I en Artikel i Adresseavisen opfordredes enhver, der elskede sit Fædrelands Opkomst, til at indsende til Kollegiet Afhandlinger, der gav Anvisning paa, hvorledes Kongens Hensigt med Kollegiets Udnævnelse bedst kunde fremmes, fornemmelig om »hvorledes Bøndernes Vilkaar uden andres Fornærmelse kunde gøres bedre«. Præmier udsattes for de bedste Afhandlinger, og senere blev nogle af disse Prisskrifter »befordrede i Trykken«.

Den kongelige Kundgørelse om General-Landvæsenskollegiets Oprettelse, Kollegiets Henvendelse til Amtmænd og Proprietærer og dets Opfordring til alle om at indsende Oplysninger, Forslag og Afhandlinger bragte Liv og Spænding i Gemytterne. Bønderne indbragte Klager og Besværinger — især over Hoveriet — for Amtmændene eller Kollegiet, og mange Proprietærer beklagede sig i deres til Kollegiet indsendte Erklæringer over Bøndernes Modvillighed og Tilbøjelighed for »Rebellion«.

Det var en Mangfoldighed af Enkeltheder, Kollegiet maatte beskæftige sig med; mange af de indkomne Klager og Stridsspørgsmaal henvistes til Undersøgelse eller Afgørelse ved de stedlige Amtmænd, i andre Tilfælde kunde Kollegiet umiddelbart afgøre Spørgsmaalene ved Resolution. Ved sine egne Afgørelser saavel som ved Henstillinger og Befalinger til Amtmændene viser Kollegiet sig nærmest at være bondevenligt, — det tog sig med Forkærlighed af den svagere Part.

Ved Kollegiets Foranstaltning fremkom Forordning af 6. Maj 1769 om Hoveriets Bestemmelse; dernæst Forordning af 13. Maj 1769 om Overgang fra Livsfæste til Arvefæste eller Selveje. Ved denne Forordning tilsikrede man Selvejeren Amtmandens Beskyttelse mod Forurettelser særlig i de Tilfælde, hvor Godsejeren ved Salget af en Fæstegaard forbeholdt sig Herlighedsretten til Jagt, Sigt og Sagefald, Birkeret og Retten til at forrette Skifter m. m.; Folke- og Familieskat skal forblive den samme for Selvejere som for Fæstere. Godsejerne tilskyndedes til Salg af Fæstegaarde ikke alene ved Tilladelse til at forbeholde sig og sit Gods Herlighedsretten i Bondegaarden men ogsaa derved, at det bortsolgte Fæstegods fremdeles medregnedes i det til en »komplet« Hovedgaard hørende Hartkorn (200 Tdr.), der

gav Frihed for Skat og Tiende af Hovedgaardstaksten. Offentlige Stiftelser, der ejer Jordegods, skal bestræbe sig for, at deres Fæstebønder kan faa Ejendomsret over deres Gaarde paa saadanne Vilkaar, som Bønderne kan være tjente med.

Ved Forordning af 28. Juli 1769 søgtes fremmet Udskiftning af Fællesskabet mellem Lodsejerne i en Landsbys Jorder (se 1. Bind S. 165).

Endnu en Forordning, der skyldes Kollegiets Forslag, skal nævnes, blandt andet fordi det saa tydeligt viser, at det var et meget vidtspændende Omraade, der var givet for Kollegiets Arbejde, ja i den Grad medtagende Enkeltheder, at det maatte blive en Hindring for det Reformarbejde, der var tiltænkt det og især dets Forgænger, Landbokommissionen af 1767.

Blandt Godsejernes indsendte »Erklæringer« var ogsaa Besværing over vanskelige Tyendeforhold. Hidtil havde Tyendet sædvanlig fæstet sig halvaarsvis med Skiftetider til Paaske og Mikkelsdag. Særlig den sidstnævnte Skiftetid fandtes uheldig, idet Karlene hyppigt betingede sig Kornudsæd som en Del af Lønnen, skønt det stred mod gamle Forordninger. Før Karlen forlod sin Plads ved Mikkelsdagstid, skulde han have udtærsket sin Kornafgrøde; dette gav Anledning til, at Bonden, hvis Tærskelo var optaget af Karlen, fik tærsket saa sent, at hans Rugsaaning forsinkedes. Godsejerne klagede over, at baade Karle og Piger betingede sig nogle »Skulkedage«, det vil sige Fridage, ofte 14 Dage indtil 3 Uger, fra de forlod en Plads til de meldte sig i en ny. Forordning af 23. Marts 1770 bestemte nu, at der kun maa være een Skiftedag aarlig, og det skal være den 31. December. Forbudet mod Karlens »Kornsæd« indskærpedes.

Stavnsbaandets Indskrækning eller Ophævelse havde end ikke været nævnt i Landvæsenskollegiets Instruks; men i Begyndelsen af 1769 afkrævede Kongen først Kancelliet, senere Landvæsenskollegiet, Generalitetet og Admiralitetet Betænkning angaaende en Indskrækning eller Ophævelse af Stavnsbaandet. Der syntes saaledes pludselig at aabne sig Muligheder for betydningsfulde Reforme; men de afgivne Betænkninger var dels henholdende og dels fraraadende. Saa opgav Kongen Sagen; han savnede aabenbart en dybere Forstaaelse af Bondesagens store Betydning for hele Samfundet men ogsaa fornøden Vilje og Handlekraft. Snart skulde imidlertid den enevældige Konges Vilje underlægges en anden Mand. Fra 1769 forværredes Kongens

Sløvhedstilstand, og han lod sig efterhaanden helt beherske af sin Livlæge og Forelæser *Johan Friedrich Struensee*. Denne lod sig i September 1770 udnævne til Kabinetminister.

4. September 1770 afkrævede man, formentlig efter *Struensees* Ønske, Landvæsenskollegiet en udførlig Beretning om, hvad det havde udrettet. Beretningen blev afgivet den 20. September; den var lang, men den tilfredsstillende ikke *Struensee*. Kollegiet ophævedes 19. November 1770, og 7. December nedsattes en General-Landvæsenkommission, der væsentlig kom til at bestaa af borgerlige Mænd. Kommissionens Medlemmer var vistnok alle reformvenlige og bondevenlige; blandt de mest fremtrædende maa nævnes Amtmand *Scheel Plessen, Oeder, M. H. Høyer* og Kongens Kabinetsekretær *A. Schumacher*.

Instruksen for Kommissionen var formet efter Indstilling af *Oeder*; den var i meget overensstemmende med Instruksen for det ophævede Kollegium, men det fremhævedes dog, at Bondens personlige Frihed bør være et Hovedformaal for Kommissionens Virksomhed. Krongodset under de gamle Vordingborg og Antvorskov Rytterdistrikter, som tidligere var underlagt Overskattedirektionens Styrelse, blev lagt under Kommissionens Administration, og det tillodes Kommissionen her at gennemføre Reformen, der kunde komme Bønderne tilgode.

De to nævnte Krongodsomraader var allerede i 1767 bestemte til Bortsalg ved Auktion, men da besluttede Regeringen før Salget under Overskattedirektionens Ledelse at lade gennemføre visse Reformen, der vilde gøre Godset mere værdifuldt, og som desuden lettest lod sig gennemføre under Kronen som Eneejer. Blandt Reformen, som skulde gennemføres, nævnes Udskiftning af Fællesskabet og Indførelse af Kobbelfbruget. Begge disse Foranstaltninger havde medført et stærkt forøget Hovarbejde og Bøndernes yderligere Forarmelse.

Her fandt nu *Oeder* fra 1770 en formentlig god Forsøgsmark for Gennemførelse af de Ideer, han havde fremsat i sit Aaret før udkomne Skrift om, hvorledes man kan skaffe Bondstanden Frihed og Ejendom; efter hans Forslag skulde Bønderne have deres Gaarde i Arvefæste; Hovedgaardene burde udstykkes i større Bondegaarde, der skulde overdrages Brugeren med Hovedgaardens tidligere Frihed for Skat, Tiende, Værnepligt o. s. v. Udstykningsarbejdet paabegyndtes i Vordingborg-distriktet med Vordingborg Ladegaard og Hovedgaarden Beld-

ringe. De nye Ejendomme kunde ikke sælges uden betydeligt Tab for Statskassen, og Reformerne voldte i det hele taget meget betydelige Udgifter; den lagte Plan kunde ikke gennemføres. — Et mislykket Eksperiment er værre end intet; Nederlaget her skabte Reaktion og opfattedes af Modstanderne som et Bevis for de bestaaende Forholds Nødvendighed. I 1773 overtog Rentekammeret Bestyrelsen af de to store Godser, og nu endte de 7 Aars Eksperimenteren med det for Bønderne sørgelige Resultat, at det oprindelig væsentlig hovfri Ryttergods i 1774 henlagdes til 6 bestaaende og 15 nyoprettede komplette Hovedgaarde, hvilket medførte et meget byrdefuldt Hoveri, skuffet Haab og bittert Misnøje blandt Bønderne.

I Henhold til den givne Instruks arbejdede Landvæsenskommissionen paa Ordningen af Hoveriet og Ophævelsen af Stavnsbaandet; og i Haab om, at Stavnsbaandet snart skulde blive løst, saaledes at de værste Ulemper ved Hoveri og Fæstevæsen næsten af sig selv vilde bortfalde, hastede man med Udarbejdelsen af et Lovforslag om Hoveriets Ordning, idet man saa bort fra visse Ufuldkommenheder ved Forslaget, som ikke kunde undgaaes, naar Ordningen skulde ske i Hast. Den paa Forslaget byggede Lov udkom allerede den 20. Februar 1771.

Et halvt Aar senere, 17. August, indsendte Kommissionen en Forestilling om Stavnsbaandets Indskrænkning. Det hævdedes heri, at den fuldkomne personlige Frihed for alle Undersaatter burde tilstræbes, men Stavnsbaandet kunde ikke fjernes paa een Gang, dets endelige Ophævelse maatte forberedes ved Overgangstilstande, og man foreslog nu, at ingen Bondedreng, som var født efter Kongens Tronbestigelse, maatte indføres i Reserverullerne, før han var fyldt 14 Aar, og den, der havde tjent 8 Aar i Landmilitzen eller udtjent som hvervet Soldat eller var blevet 34 Aar gammel, skulde frit kunne nedsætte sig, hvor han vilde. Proprietærerne skulde ikke stille Rekrutter til Landmilitzen, men de ledige Pladser i denne skulde udfyldes enten ved frivillig Overenskomst mellem de udskrivningspligtige eller ved Lodkastning mellem dem.

Dette i flere Henseender gode Forslag blev ikke til Lov. Ansvarer herfor er *Struensees*. I de halvandet Aar, han var Kabinetsminister, var han eneraadig for, hvad der skulde komme af nye Love, og hvad der skulde forsvinde af de ældre. Det er iøvrigt en Kendsgerning, at han i den Tid stedse viste bonde-

venlige Følelser, og Rentekammeret og Finanskollegiet saavel som Landvæsenskommissionen stræbte ogsaa at være imødekommende og hjælpsomme overfor Bønderne, hvor det kunde lade sig gøre. Uheldigvis skabte *Struensee* ved sin Personlighed og ved flere af de af ham udstedte Forordninger en saadan Uvilje og Harme blandt det gamle Systems Tilhængere, »Reformmodstanderne«, at den Reaktion, som fulgte efter hans Fald 17. Januar 1772, maatte blive stærk og langvarig og for længere Tid skabe Hindringer for de Reformere, som øjensynlig allerede før hans Tid i vide Kredse var naaet til at anerkendes som modne til Gennemførelse.

Det Kabinetsstyre, som var gennemført i *Struensee*stiden, fortsattes i lidt ændret Form indtil 1784. *Struensee* havde indledt sin Herskertid med at fjerne den Tids indflydelsesrigeste Mand i den danske Regering, *J. H. E. Bernstorff*; senere fjernede han brutalt fra Regeringsmændenes og Embedsmændenes Kreds dem, der stod hans Herskelyst i Vejen; omsider ophævedes Konseillet, og der regeredes videre ved Kabinetsordrer, udstedte af den nu enevældige Kabinetsminister.

Efter *Struensees* Fald var det Arveprins *Frederik* og Enkedronning *Juliane Marie*, der formelt fik Magten ihænde. Arveprinsen var da 18 Aar, fuldstændig ukendt med Regeringssager, baade legemligt og aandeligt svagt udrustet, men med stor Lyst til at spille en Rolle, der kunde lade Omgivelserne fornemme, at der i det svage Legeme husedes en stor Aand. Han førtes dog fuldstændig i Ledebaand af sin myndige Moder, Enkedronningen. Dybt krænket af sin Ægtefælle, *Frederik den 5te*, og senere af *Struensee* havde der hos hende udviklet sig en stærk Selvfølelse; *Struensees* Forhold til Dronning *Caroline Mathilde* rummede i hendes Øjne en stor Fare for Kongehuset og Staten. Disse Omstændigheder bidrog til, at Enkedronningen blev det naturlige Midtpunkt i Sammensværgelsen mod *Struensee*.

Men ogsaa Enkedronningen var ukendt med Regeringssager; det var ganske utænkeligt, at hun med Bistand af Arveprinsen skulde kunne forestaa Statens Styrelse. Der trængtes til en Mand, til hvem »Herskabet« havde den fornødne Tillid, og en saadan fandtes i *Ove Høegh-Guldberg*, der i sin Tid havde været Arveprinsens Lærer og nu var hans Kabinetssekretær og tillige Enkedronningens jævnlige Raadgiver. *Guldberg* var en velbegavet og velmenende Mand, ærlig og uegennyttig, udstyrét med mægtig

Arbejdsevne og Arbejdslyst, med en urokkelig Tro paa sine Meningers absolute Rigtighed og dog samtidig ængstelig og forsigtig overfor det ny og ukendte; han var Merkantilist og var i høj Grad konservativ, hvor det gjaldt Spørgsmaal om Samfundsreformer. For *Guldberg* som Statsmand var Staten og Hensynet til denne alt, Undersaatterne var til for at tjene Statens Interesser og Velfærd. Kendt og ofte citeret er hans Ord om, at »Bondestandens Aag kan ikke afkastes, uden at Staten i alle sine Grund-

Ove Høegh-Guldberg, f. i Horsens 1731, d. paa Hald 1808. Statsmand. Historiker.

volde skal bæve«, — ligeledes, at »Staten maa og skal bruge Bondens Person til det grove og ensdanne Arbejde; uden dette kan Staten ikke bestaa«. Det var *Guldbergs* Opfattelse, at her var Tvang og Baand nødvendige. Skulde Proprietærene indestaa for Skatterne til Staten, maatte man ogsaa give dem en vis Raadighed over Bondens Person. Saadanne Ideer hos den Mand, som skulde blive den ledende i Statens Styre, maatte føre til Standsning af det Arbejde, som var paa-begyndt til Lettelse af Bondestandens Kaar; kun det rent økonomiske Reform-

arbejde kunde tænkes fortsat. Efter *Struensees* Fald genindførtes Konseillet, nu under Navnet Gehejmestatsraadet; i dette skulde alle Regeringssager behandles, før de forelagdes Kongen til endelig Afgørelse ved Underskrift. Ved Siden heraf kunde Kongen dog udenom Statsraadet sende Ordre (Kabinetsordre) til Kollegierne om Betænkninger, Erklæringer o. s. v. eller afgive Resolutioner vedrørende personlige Andragender, Gunstbevisninger m. m. I Begyndelsen af 1773 afskedigedes den reformvenlige *A. Schumacher* som Kongens Kabinetssekretær; *Guldberg* traadte i hans Sted som Memorialsekretær og skulde som saadan forfatte de Kabinetsordre, Kongen lod udstede. Fra Slutningen af 1774

udnævntes han til Gehejmekabinetssekretær, og fra nu af stod Vejen ham aaben til med »Herskabets« Billigelse at udstede Kabinetsordrer. Statsraadets Indflydelse var aftagende, flere og flere Sager afgjordes uden Statsraadets Medvirken og Viden. *A. P. Bernstorff*, der i 1772 efter *Struensees* Fald kaldtes tilbage til Danmark og overtog flere vigtige Kollegieembeder, blev i April 1773 Udenrigsminister og Medlem af Statsraadet; han fortørnedes over Statsraadets Tilsidesættelse ved den stedste mere almindelige Regering ved Kabinetsordrer, og da *Guldberg* omsider ønskede at gribe ind i Udenrigspolitikken, endte det med *Bernstorffs* Afskedigelse 12. November 1780. Sorg greb mange Sind, da det skete rygtedes; men naar Folk flokkedes ved *Bernstorffs* Bolig og udrød i Leveraab for den beundrede og afholdte Statsmand, saa var det ikke alene Bedrøvelse og Medfølelse, der heri gav sig tilkende; dette Optrin har tillige for den, som vilde se, indeholdt en harmfyldt Demonstration mod de nuværende Magthavere. Harne og Sorg sammen skaber Stemninger i Mennekets Sind, som sent glemmes. — Men *Guldberg* regerede videre ved sine Kabinetsordrer.

Landboforholdenes Udvikling i de 12 lange og trange Aar fra 1772 til 1784 kan forekomme os forunderligt stillestaaende, og dog skete der et og andet, som kom til at forberede den kommende Tids store Begivenheder. Regeringen søgte at bøde paa den Skade, der formentlig var sket i *Struenseetiden*. 12. August 1773 udkom en ny Hoveriforordning, der gjorde det egentlige Avlingshoveri ubestemt. Proprietærerne aandede lettere, men de hovgørende Bønder sukkede. *Guldberg* mente, at efter denne Forordnings Fremkomst »kunde Agerdyrkningen med Lyst paa alle Sider drives, Orden var indført, det vigtige Baand (mellem Proprietærer og Bønder) var genindført, det trykende var borttaget«! Ved Forordning af 14. September 1774 forværredes Stavnsbaandet yderligere, og særlig uhyggelig var Forordningens rent agrariske Bestemmelse om de seks Aars ekstra Tjeneste for den, som efter indtil 12 Aars Tjeneste nægtede at fæste Gaard under det Gods, hvorfra han var udskrevet.

Forordningerne af 13. Maj 1776 og 23. April 1781 (se 1. Bind S. 165—66) satte forøget Fart i Udskiftning af Fællesskabet; det var gode landøkonomiske Reformlove, men selve Udskiftningen krævede af Godsejerne et betydeligt Pengeudlæg og af Bønderne en stor Arbejdsforøgelse. Og Tiden var stræng i økonomisk Hen-

seende; netop da indtraf en Række Misvækstaar, og den ødelæggende Kvægpest indfandt sig paany; for Hoveribønderne havde Hoveriforordningen af 1773 mange Steder forøget deres Arbejde. Kvartprocentskatten, som *Struensee* havde afskaffet,

blev nu genindført. — Jo, Tiden havde nok af Plager og Vanskeligheder! Og hertil kom nu endda, at den Censurfrihed, som *Struensee* ved Reskript af 14. September 1770 havde indført, men som han senere havde maattet begrænse ved at paalægge Aviser og Forfattere Ansvar for det trykte, fra 1773 blev yderligere begrænset ved, at Aviserne stilledes under Politimesterens Tilsyn, og denne skulde ved Konfiskation eller idømte Bøder holde Pressen i Tømme. For skrivelystne Forfattere er det af Vigtighed at kunne »holde Galden flydende«, og nu saa det ud til, at »Galdegangen« skulde »underbindes«. Lidt efter

L. Haas. Jc. 1772.

De 2 af General-Landvæsenskollegiet uddelte Guldmedaljer. De blev tillige prægede i Sølv »til Belønning og ved andre Lejligheder«.

lidt opdagede man dog, at det, Regeringen tilsigtede, ikke var Censur, men blot Trykkefrihed under Ansvar, ganske vist et Ansvar, der kunde gøres gældende af Politimesteren uden Rettergang og Dom. Den i Guldbergtidens første Aar opstemmede Literaturstrøm brød da frem med tiltagende Vælde; — der var nok at kritisere, tilstrækkeligt for en Forfatter at slaa sig til Ridder

paa. Enkelte af de vigtigere Skrifter fra denne Tid vedrørende Landbrugsforhold skal her nævnes.

General-Landvæsenskollegiet udsendte i 1768 Opfordring til Publikum om at indsende Afhandlinger over opgivne Emner; de bedste Afhandlinger vilde blive belønnede med Medaljer. En Del af disse Prisskrifter blev trykte og udsendte i 1772; de bedste af dem genoptryktes i 1774 med fælles Titel: »Økonomisk Priis-Skrifter over de af forrige General-Landvæsens-Commission udsatte Spørsmåale« og under Redaktion af *J. H. Schlegel*. Den grundigste og kvikkeste Afhandling er af *Joh. Dittl. Wilh. Westenholz*, Præst i Gierløv og Ensløv i Aarhus Stift; den handler om »Folkemængden i Bondenstanden«. I meget skarpe Udtryk kritiserer denne Forfatter adskillige bestaaende Forhold; han ønsker de store Gaarde delte, Selveje eller Arvefæste maa tilstræbes, Hoveri bør afløses, Tiendeydelse afskaffes, og Bønderne bør have fuld Flytningsfrihed, d. v. s. Stavnsbaandet bør afskaffes.

Johan Hartvig Ernst Bernstorff, f. i Hannover 1712, d. i Hamburg 1772. Dansk Udenrigsminister. Frigav Bønderne paa sit Gods Bernstorff.

— Man lægge Mærke til, at denne Samling Prisskrifter, der i det hele minder om det foran omtalte Økonomi-

ske Magasin, paa Regeringens Foranstaltning udkom i 1774.

I 1. Bd. S. 167 er givet en kort Omtale af de paa Bernstorff Gods gennemførte Reformere, som der er Grund til her at bringe i Erindring, fordi disse Reformere i ret stor Udstrækning kom til at tjene som Forbillede. Grev *Johan Hartvig Ernst Bernstorff* (»den ældre Bernstorff«) fik i 1764 af Kongen overdraget Bernstorff Gods i Gentofte Sogn. Men Kongen forbeholdt sig, som Justitsraad, Amtsforvalter *N. Hammeleff* oplyser, »alle Skatter og Afgifter, derunder endog Landgilde, Huspenge og en aarlig Afgift af Hovmarkerne Greven maatte og paatage sig at

svare Extraskatten for de fattige paa Godset, indestaa for Restancerne, lønne en Forvalter med mere deslige«. De allerfleste af de 42 Gaarde, som Godset omfattede, var i en meget maadelig Tilstand og Bønderne forarmede. Fra mange Sider blev det foreholdt Grev *Bernstorff*, at han ved under disse Forhold at overtage Godset vilde lide betydelige aarlige Tab, idet den Opfattelse var fremherskende, »at Bondegaarde aldrig kunde bringes til nogen sand Værdi«. I sin korte men interessante »Beskrivelse

Torkel Baden, f. i Vordingborg 1734, d. 1805. Forestod Gennemførelsen af Reformerne paa *Bernstorff*, senere Inspektør ved det vordingborgske Distrikt, derefter Inspektør paa *Baadesgaard* paa Lolland.

over Forfatningen paa Godset *Bernstorff* før og efter Fælledskabets Ophævelse« (1783, altsaa efter Grev *Bernstorffs* Død) skriver Justitsraad *Hammeleff*: »For nu at overbevise disse og andre ligetænkende om Muligheden af en bedre Indretning i vort Landvæsen, og i Gierningen eller ved Facta at igiendrive Urigtigheden af ovenanførte ugrunde og skadelige Meninger, og tillige at befrie sig og efterkommende Eiere for et aarlige Tab ved at forbedre Godsets Indkomster, men fornemmelig af den store Drivt, der laa hos denne sande Menneskeven til at gjøre sine Medmennesker lykkelige, fandt han sig bevæget til at opofre en ei ubetydelig

Pengesum for at opnaae disse forskellige Hensigter og ved Gaver at opmuntre Bøndernes Bestræbelser.«

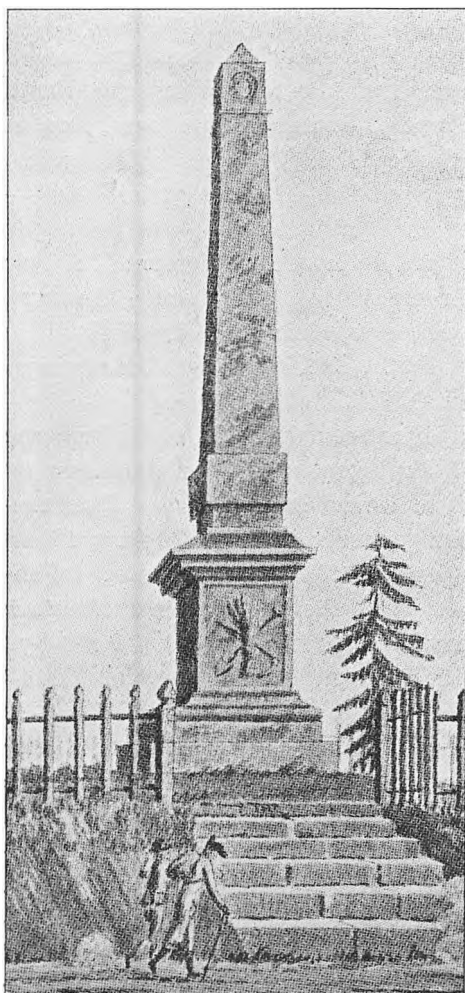
I Aarene 1765—1767 gennemførtes da de i 1. Bd. S. 167 nævnte Reformere. Som Godsforvalter havde Grev *Bernstorff* antaget sin daværende Hovmester *Torkel Baden*, der interesserede sig levende for vidtgaende Landboreformer, og som senere blev bekendt som Landbrugsforfatter. Grev *Bernstorff* selv var ikke særlig landbrugskyndig og kunde som Udlænding ikke ventes at være nøje kendt med danske Landvæsens- og Landbrugsforhold; des-

uden laa hans Virkefelt som bekendt paa ganske andre Omraader, særlig udenrigspolitiske. Man kan da gaa ud fra, at han har søgt Raadgivere med Hensyn til Godsspørgsmaalet. Det vides da ogsaa, at han navnlig drøftede dette med sin Brodersøn, den i det følgende omtalte Grev A. P. Bernstorff («den yngre Bernstorff»), og at denne indtrængende tilraadede Iværksættelsen af de paatænkte Foranstaltninger. Det var vistnok egentlig ham, der var Ophavsmanden til Planen. Der er næppe Tvivl om, at *Torkel Baden*, særlig ved Udarbejdelse af Planer og Overslag, ogsaa havde betydelig Indflydelse. Det blev da ogsaa ham — skøndt han ikke var yndet af A. P. Bernstorff — der planlagde og forestod Gennemførelsen af Reformerne, ligesom det var ham, der udformede det »Arvefæste- og Skiødebrev«, hvorved Godsets Bønder fik overdraget deres Gaarde (jvf. »Beskrivelse over den paa Godset Bernstorff . . . iværksatte nye Indretning i Landbruget« af *Torkel Baden*. 1774).

Af begge de anførte Beskrivelser fremgaar det, at Reformerne havde overmaade gunstige Virkninger baade for Godsejer og Bønder. Det opgives saaledes, at Kornavlen i 1764, da Overleveringsforretningen foretoges, var gennemsnitlig 3 Fold Rug, 4 Fold Byg og $2\frac{2}{3}$ Fold Havre; 1764 ansaaes for et Middel-Aar. I Gennemsnit for de 3 Aar 1780—82 var »efter de nøjeste indhentede Efterretninger«, Gennemsnitsavlen $8\frac{1}{3}$ Fold Rug, $9\frac{1}{3}$ Fold Byg og 6 Fold Havre. Før Udskiftningen havde hver af de 42 Gaarde gennemsnitlig 6 Køer, medens Antallet for 1780—82 var $9\frac{1}{2}$ i Gennemsnit for hver Gaard. Til Minde om dette Foretagende rejste Godsets Bønder i 1783 en 21 Fod høj Støtte med følgende Indskrift: »Æreminde efter Døden for Johan Hartvig Ernst Greve af Bernstorff, som gav udskiftede hovningsfrie arvelige Gaarde, med dem Stræbsomhed, Velstand, alt til Mønster for Efterslægten. 1767. Oprettet af Godsets takfulde Beboere 1783.« — Bønderne var straks meget tilfredse med Udsigten til at faa deres Gaarde i Arvefæste, til Fritagelse for Hoveri og til en bedre Ordning af Tiendeydelsen, hvorimod de saa med Uvillie paa Udskiftningen og Gaardenes Udflytning, da de frygtede for, at dette vilde gribe meget stærkt ind i de tilvante Forhold. De kom dog snart til Erkendelse af, at ogsaa disse Foranstaltninger var til deres Fordel. Dette skyldtes sikkert for en ikke ringe Del en Mand af deres egen Kreds, nemlig Fæstebon-

den *Hans Jensen*, hvis Gaard, Bjerregaarden i Gentofte, var den første, der blev udflyttet, 1766.

Hans Jensen, som der er Grund til her at dvæle lidt ved, var

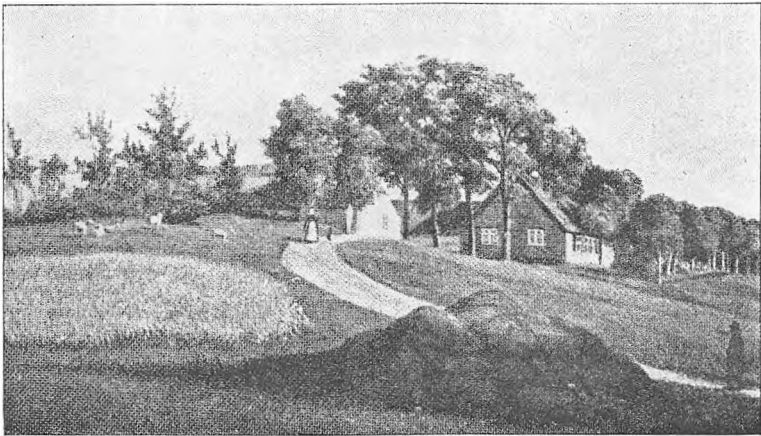

Bernstorff-Støtten i Gentofte. Rejst 1783 til Minde om *J. H. E. Bernstorff*. Efter Akvarel af *Søren Læssøe Lange*.

Søn af en Gaardfæster i Gentofte, hvor han fødtes 1728. Kun 22 Aar gammel fik han Bjerregaarden i Fæste. Da der blev Tale om Udskiftning af Godset og Udflytning af en Del af Gaardene, indsaa han den store Betydning heraf. Han blev den første Udflytterbonde her i Landet, og han var uden Tvivl sin Tids indsigtfuldeste og bedst oplyste Bonde — hans Kendingsnavn blev »den lærde Bonde« eller »den Sneedorffske Bonde«, fordi det — vistnok med Rette — mentes at være ham, *J. S. Sneedorff* havde for Øje i sin Skildring af en oplyst og praktisk dygtig Bonde (i »Den patriotiske Tilskuer« 1761). Gennem Samtaler med sine Byfæller søgte han — og sikkert efterhaanden med Held — at overbevise disse om de store Fordele, som den nye Ordning vilde medføre. Men *Hans Jensen* nøjedes ikke med at tale til Bern-

storff-Bønderne. 1771 optraadte han som Forfatter ved at udsende et Skrift med Titel: »Brev fra Hans Jensen, Selv-Eier-Bonde paa det Bernstorffske Gods, til sine Landsmænd, de øvrige danske Bønder om de nye Indretninger til Landvæsenets Forbedring i Danmark«.

Det er navnlig *Jordfællesskabet*, der her gøres til Genstand for Omtale. Som en af dem, der nylig har havt »Skoen paa«, fremdrager han i et jævnt men livligt og malende Sprog de mange og store Ulemper, som Fællesskabet fører med sig. Han nævner saaledes *Gøds kningen*, »som skulle være et af de største Drive-Hjul i Landvæsenet«, men som nu bliver meget mangelfuld og derhos meget besværlig, da Gødningen skal fordeles paa talrige smalle Agre, spredt over store Dele af Bymarken og delvis spildes ved den lange Kørsel ad daarlige Markveje. Ved Pløjning skal der opsøges 16 à 20 smalle Strimler i hver af Byens

Hans Jensens Gaard »Bjerregaarden«. Efter Maleri af *H. Buntzen*.

Vange; ofte kan man daarligt komme ind til de enkelte Agre for Vand og Morads; den Del af Ageren, der bliver pløjet vaad, binder siden sammen, saa Sæden ikke kan trives; men at udgrave Vandet fra de lave, vaade Steder er umuligt for de mange Lods ejere. Og »hvad Tid gaaer der ikke bort med at slæbe omkring med Plov og Kreaturer til de mange Stykker, og med at fare og maale, saa der ofte maa maales alle Agrene paa et Skifte for at udfinde det rette Maal, som dog ofte slaer feil, saa der pløies fra den Side, der skulde lægges til, og naar Naboerne kommer og pløier tilbage igjen, foraarsages ikkun Kiv og Splid.« Naar der skal saaes, har man det samme Besvær med at slæbe Saasæd omkring til de mange Smaastykker, og langs Agerskellene bliver de 2 Naboers blandet, saa man kan ikke have ren Sæd. Naar der krøges eller harves paa tværs, og man skal vende 3 à 4 Alen ind

paa begge Sider, er der ikke meget af Ageren tilbage, og det hele bliver sammentraadt og maa give en slet Høst. Heste, som er tøjrede paa ubesaaede Agre mellem Kornagrene, kommer løs og træder Kornet ned. Hvad Svin angaar, har de en Slags Rettighed til Vangen, thi det hedder, at de »saaes ind og høstes ud«. »Det hedder nok, at der er Byes Ret og Skiel med at skrive og pante, men hvem kommer saadan Mulct tilgode? Kroemændene«. Naar Høsten kommer, skal hele Vangen høstes paa een Gang, selv om Kornet paa lave Steder endnu er grøn. Ved Høstningen paa smalle Agre hugges der ofte, forsættelig eller uforsættelig, over Skellet. Megen Tidsspilde og Besvær volder Tiendeudtagningen paa Marken, naar Bonden skal køre omkring til alle de mange Stykker og udtage Negene. Engene er i saadant Fællesskab kun til ringe Nytte imod, hvad de kunde og burde være. De bliver oprodet af Svin, der vel »skulle ringes efter Lov og Forordning, men hvor er der en Bye i Sjælland, at de retter dem derefter, det hedder, at de er saa usle, at de ikke taale at ringes, som ogsaa ofte er Sandhed. Og hvem legger sig efter at fange Muldvarpe? Ja, det gaar i det ene som i det andet paa fælles Regning, og det hedder, at det ikke gaar mig værre end min Nabo.« Ofte staar Engene under Vand, der let kunde fjernes ved en liden Grøft, men det kan ikke lade sig gøre, dels fordi der ofte skal graves over andres Jord, dels fordi Bymændene ikke har lige Del deri; og saa bliver det ved det gamle, og Engen giver kun lidt og slet Hø. Naar smitsomme Sygdomme indtræffer paa Kvæg, Heste og Faar, bliver alle Dyrene smittede som Følge af den fælles Græsgang, »og i dette som i alt andet maa alle lide derunder«. — Endnu adskillige andre Ulemper ved Fællesskabet nævnes, og *Hans Jensen* sammenfatter det hele saaledes: »Tager man endelig den hele Forfatning i Betragtning, da møder man ikke andet end Forvirring og Uorden, hvor man vender Øinene hen, og ikke til den halve Nytte og Fordeel enten af Ager eller Eng«. — Som Modstykke fremhæves derefter de store Fordele ved Udskiftningen. Dette Afsnit indledes med følgende Ord: »Betragter man derimod den Herlighed, Nytte og Fornøjelse, det er for en Mand at have Frihed til at behandle, bruge og forbedre sine Jorder og Omstændigheder og saaledes at have fri Hænder til at giøde, pløie og saae samt til at inndele sine Jorder efter sin Villie og Indsigt, hvor forhadt bliver da ikke Fællesskabet?«

Hans Jensens Skrift vakte Opmærksomhed og blev velvilligt

omtalt i den Tids litteraturkritiske Tidsskrifter. I »Magasin for patriotiske Skribenter« hedder det, at det er heldig Sjældenhed at se en Bonde føre Pennen lige saa godt som Plovstangen; og da den velmenende Forfatter har Erfaring til Lærer, saa læses hans Bog med desmere Opmærksomhed og til Nytte for Bonden i Almindelighed.

Landhusholdningsselskabet benyttede sig ved flere Lejligheder af *Hans Jensens* gode Indsigt og sunde Dømmekraft. Han var saaledes virksomt Medlem af Dommerkomiteen ved den store Plovprøve 1770 (se 4. Bd. S. 446). Det er betegnende for ham, at han lod sin 18 Aar gamle Søn rejse til Tyskland »for at see, om han kunde hente nogen Kundskab for mig og for Bønderne i det hele . . . Jeg har ikke Formue til at give ham store Reise-Penge; men jeg har tænkt, at det kunde lade sig gøre for ham ligesaavel som for en anden fattig Haandværks-Karl, med en Pose paa Ryggen at gaa fra det ene Sted til det andet, og tiene for Klæden og Føden, og derved faae den rette Grund og see, hvorledes de giøder, pløier og behandler deres Jorder, hvorledes de føder og foder deres Creaturer, og tildeels den indvortes Huusholdnings Beskaffenhed«. — At *Hans Jensen* har forstaaet at faa noget ud af sin Bedrift, tør man maaske slutte deraf, at han i 1772 købte Herregaarden Løvegaard i Holbæk Amt. Han døde 1781.

Andre Skrifter fremstillede det uheldige og elendige ved Godsforholdenes Ordning og krævede gennemført dels økonomiske Reformer ved Udskiftning, Hoveri- og Tiendeafløsning, dels ogsaa sociale Reformer, der ordnede Retsforholdet mellem Ejer og Fæstere og gav Bonden den personlige Frihed.

Den hidsige Kritik af den bestaaende Ordning fremkaldte i 1782 en »Redegørelse« for Godsforholdet, skrevet af den ansete Godsejer og højt betroede Embedsmand Baron *F. W. Wedel-Jarlsberg*, der ejede Herregaarden Raunstrup paa Sjælland. Skriftets Titel var: »Vejledning til rigtige Begreb om de danske Jordegodders Indretning i Hovedgaarde og underliggende Hovnings-Bønder«. Dette Skrift er det første paa sin Vis betydelige Indlæg til Forsvar for de bestaaende Tilstande. Personlig var *Wedel-Jarlsberg* en velmenende Mand, hvem Bondens Velfærd i Virkeligheden laa paa Sinde, saa vidt hans Indsigt og Forstaaelse rakte. Af sin erklærede Modstander i Landbosagen, *Tyge Rothe*, der ejede Nabogaarden Tybjerggaard, nævnes han som en human Gods-

ejer, »der fortjener en Hædrelsens Tribut«. *Wedel-Jarlsberg* søger Oprindelsen til det daværende Godssystem i Enevældens Indførelse . . . Den uindskrænkede Vornedret herskede da blandt Adelens Bønder . . . Adelen blev anmodet om og tilbød selv frivillig at anvende en anselig Del af sin større Formue til Statens Bedste, Landvæsenets Opkomst og dens Medborgeres, især Bondestandens Gavn og Velfærd . . . De adelige Jordegodsejere søgte den største Ære og Fornøjelse i at vise sig patriotisk sindede . . . Hovedgaardenes Jorder udgør nu $\frac{1}{7}$ af Proprietærernes samtlige Ejendomsjorder, og de øvrige $\frac{6}{7}$ har de altsaa anvendt til Statens Bedste og Bondestandens Gavn og Velstand. Ved den ny Landvæsens-Indretning opfyldte de altsaa deres Pligter imod Kongen, Staten og Fædrelandet og viste sig som Bøndernes ædelmodige Velgørere og paa muligste Maade forbedrede Bondens haarde Vilkaar. De frasagde sig ikke alene den forhen havde uindskrænkede Magt og egenraadige Behandling af samme, men forpligtede sig ogsaa til at skaffe dem en vedvarende rigelig Underholdning paa en saadan Maade, at de uden Trældom og utaalelige Byrder kunde komme til Velstand og forhverve sig nogen Formue alt uden ringeste Bekostning for Staten«. *Wedel-Jarlsberg* vil hævde, at »Regeringen ikke har kunnet give Bønderne Frihed til at forlade Fødestedet, naar Agerdyrkingen ikke skulde mangle Hænder og Fædrelandet Forsvar og Sikkerhed. Som Forholdene har tvunget Regeringen til at paalægge Proprietærerne at overlade deres skattepligtige Jorder til Bøndernes Brug og forskaffe dem Boliger og Underholdning, havde den ogsaa maattet paalægge Bønderne Pligt til at modtage det Levebrød, Proprietærerne forskaffede dem«. — Hvis Hovedgaardsmarkerne udstykes til Bondegaarde, og Hoveriet saaledes afskaffes, vil de hoverifri Bønder ikke saa meget trænge til Husmændenes Hjælp, — man faar øde Huse, og Folkemængden formindskes, de hoverifri Bønder vilde ikke holde saa mange Tjenestefolk som nu. Forfatteren siger senere, at Bønderne er veltjente med Hoveri-indretningen, »da de uden mindste Bekostning kan forrette Hovarbejdet med de samme Tjenestefolk og Bæster, som de behøver til at dyrke deres fæstede Jorder, og uden at forsømme deres egen Avling«. Iøvrigt mener *Wedel-Jarlsberg*, at Arbejde paa Hovmarken er en Vindskibeligheds Skole for Bonden; det gør dem saaledes lykkelige og hjælper dem til Velstand og Formue; han anslaaer en Fæstebondes Indtægter af en Gaard med 6 Tdr.

Hartkorn til 50 à 60 Rdl. pr. Td. Hartkorn, altsaa ialt 300 à 360 Rdl.

En saa vrang og ensidig Udredning af den historiske Udvikling og en saa urimelig Fremstilling af det ubestemte Hoveris Betydning for Fæstebonden maatte fremkalde Imødegaaelser. Det betydeligste af de mange Modskrifter fremkom ved Inspektør *Søren Klestrup* paa Giesegaard i det østlige Midtsjælland. *Klestrup* kendte af Selvsyn Forholdene hos Bønderne i Egnens 20 à 24 Sogne. For en almindelig Fæstegaard med 6 Tdr. Hartkorn paa denne Egn opgør han den samlede Værdi af Kornavlen (16 Tdr. Rug, 34 Tdr. Byg og 34 Tdr. Havre) til $130\frac{2}{3}$ Rdl. og det aarlige Salg af Kreaturer og Fedevarer til 46 Rdl., tilsammen $176\frac{2}{3}$ Rdl. *Wedel-Jarlsberg* havde derimod anslaaet de aarlige Indtægter for en Fæstegaard af samme Størrelse til 300 à 360 Rdl. — *Klestrup* angiver, at en Fæstebonde aarlig kan sælge Kornvarer for ca. 20 Rdl., Kreaturer og Fedevarer for 50 Rdl. Samme Bondes aarlige Pengeudgifter til Skatter, Tiender, Landgilde, Folkeløn og forskellige Udgifter vedrørende Driften af Gaarden opgøres til nærvæd 73 Rdl., hvortil desuden kommer: Bropenge, Delinkventpenge, Fattigpenge, Mestermandspenge, Skoleholderløn, Hyrdeløn, Herredsfogedkorn, Stokkemandspenge, Soldatermarschpenge, Degnens Julerente, Væverløn, Skræderløn, Skomagerløn, Penge til Daglejere, Aftægt, Almisser m. m. At Fæstebønderne har fattige Kaar fremgaar bl. a. af Godsernes Skifteprotokoller, der viser, at der ej falder Arv ved hver halvtredsindstyvende Gaard, medens der ved de fleste er betydelig Gæld for Restancer af pligtige Ydelser og for ydede Forstrækninger fra Godsets Ejer. — Hovarbejdet for en almindelig Fæstegaard angiver *Klestrup* til 12 Pløjedage, 66 Spanddage og 152 Gangdage foruden Arbejde ved Hovedgaardsbygningernes Vedligeholdelse, Skovarbejde, Hegnsarbejde o. s. v., »og alt dette skulde efter Hans Excellences Forsikring kunne forrettes med samme Folk og Kreaturer, som han behøver til sin fæstede Jords Drift. Hvem vil og kan tro Umuligheder!«

Blandt den Tids ansete Forfattere maa endnu nævnes Nationaløkonomen *Andreas Schytte* og Godsejeren *Tyge Rothe*. Den første var bundkonservativ, og dog kan man i hans Skrifter mærke Paavirkning af frisindede Forfattere som *Montesquieu* og *Rousseau*. Han har Medfølelse med Bønderne, hvis Kaar han finder kummerlige; han ønsker Hoveriet mindre vilkaarligt, men han kan

ikke tænke sig, at Bonden bør have Frihed og Ejendom. »Bliver Bonden Selvejer, hvad Forvisning har da Staten for sine Indkomster af Bonden«. Han haaner derfor de »Projektmagere«, som vil have Hovedgaardene udstykkede til Bondegaarde, og han ser ingen Trang til Bondereformer: »Hvad har ikke Kongerne i Danmark foranstaltet i de senere Tider til Agerdyrkningens Udbredelse, og hvor stor er ikke den Frihed, de har skænket

Tyge Jesper Rothe, f. i Randers 1731, d. paa Frederiksberg 1795. Filosofisk og landøkonomisk Forfatter. Bondevenlig Godsejer.

Bonden i dette Aarhundrede?» — Som Nationaløkonom var *Schytte* »Kameralist«; han saa ensidigt paa Statens Interesser, som disse den Gang opfattedes.

Tyge Jesper Rothe blev 17 Aar gl. teologisk Kandidat. Ved *J. H. E. Bernstorffs* Velvilje fik han Lejlighed til derefter at opholde sig i 3 Aar i Tyskland, Schweiz og Frankrig. Her blev han stærkt grebet af Tidens Frihedsideer, som han mødte dem hos *Montesquieu*, *Rousseau* og senere hos Engländerne *Young* og *Adam Smith*. Ved Giftermaal kom han i Besiddelse af stor Fomue og købte Herregaarden

Tybjerggaard paa Sjælland. I Struenseetiden blev han Borgmester i København, senere Deputeret i Rentekammeret og en kort Tid Amtmand i Segeberg. Blandt hans mange Skrifter er der i denne Forbindelse især Anledning til at mærke: »Vort Landvæsens System som det var 1783« — et meget betydeligt Arbejde men, som alle hans Bøger, skrevet i et saa knudret og skruet Sprog, at det er meget vanskeligt at læse med fuld Forstaaelse; den lærde *Luxdorph* gav Udtryk herfor ved den Ytring, at »*Rothe* skriver virkelig et smukt Sprog; dersom han blev oversat, skulde jeg tilforladelig læse ham«. Læst blev han dog — ogsaa uden »Oversættelse« — og hans Stemme i Landbospørgsmaalet regnedes for en af de betydningsfuldeste i Lan-

det. Han priser den Frihed, der fandtes hos Oldtidens stolte Odelsbønder; senere Tider har berøvet Bonden denne Frihed og gjort ham til en ynkværdig Skabning. *Tyge Rothe* ønsker Bonden Frihed og Ejendom; Hoveriet bør indskrænkes eller ophæves ved frivillig Overenskomst. Han ønsker Hovedgaardene bevarede men mener, at Livsfæste bør afløses af kortvarige Forpagtninger, saaledes som Forholdene sædvanlig fandtes i England, hvis Landbrug ansaas for at være mønsterværdigt.

Foruden disse større skriftlige Arbejder havde den Tid ogsaa sin literære Overfladestrøm i Form af periodiske Skrifter og Aviser, der ved Siden af almindelige Nyheder ogsaa kom til at dvæle ved betydelige Begivenheder, der kunde give Anledning til Betragtninger over mangt og meget, og som ved Anmeldelse af de fremkomne Stridsskrifter holdt et større Publikum underrettet om Tidens brændende Spørgsmaal og fik det til at tage Standpunkt for eller imod dette og hint. I denne Presse bliver Tonen mer og mer paagaende under den langvarige Fortsættelse af det guldbergske Styre. Med større og større Utaalmodighed rejstes her Kravene om Forandringer i de bestaaende Forhold og ikke mindst paa Landboforholdenes Omraade.

For den Stemning, der førte til Regeringsskiftet i 1784 og den derefter følgende frugtbare Reformperiode fik ogsaa Det kongelige danske Landhusholdningsselskab en ikke ringe Betydning. Selskabet, som hvis egentlige Stifter Statsøkonomen *Chr. Martfeldt* maa nævnes, oprettedes i 1769 som et patriotisk Præmieselskab i Lighed med andre Selskaber, der i det 18. Aarhundrede var oprettet i flere evropæiske Lande. Dets Formaal var »ved Æren at opmuntre den borgerlige Dyd og ved Belønning efter Evne at befordre til en højere Fuldkommenhed . . . Agerdyrkning, Fiskerier, Kunster og Handel«. For Aaret 1770 udsattes 10 Præmier for Afhandlinger og 10 Præmier for nyttig praktisk Virksomhed. *J. H. E. Bernstorff* blev Selskabets første Præsident; dets Medlemmer var fortrinsvis Godsejere, Embedsmænd, Videnskabsmænd og større Næringsdrivende, men allerede fra Selskabets Stiftelsesaar var der som Medlem tillige en Bonde, nemlig den foran omtalte *Hans Jensen* fra Bjerregaarden. — Den første Belønning, som uddeltes, faldt dog ikke ved Præmieæskning, den tildeltes en fynsk Bonde, *Jørgen Christensen*, for behjertet Daad, idet denne Mand under en Ildebrand reddede sin syge og hjælpeløse Nabo fra at indebrænde, medens Ilden lagde hans

egen Gaard i Aske. Overfor de to Bondemænd har Selskabet saaledes offentligt givet tilkende som sin Opfattelse, at »Adel kan og Bonde være«.

I sine første Aar arbejdede Landhusholdningsselskabet paa Landboforholdenes Omraade især for Landbrugets økonomiske og tekniske Udvikling; blandt Selskabets allerførste Præmieopgaver var Spørgsmaal om Fællesskabets Ophævelse og om Hegnsplantning, og i 1770 lod det iværksætte den første Plovprøve for dernæst i de følgende Aar at indføre, forbedre og lade uddele Svingplove. Men fra lidt ind i 1770-erne begyndte Selskabet at udsætte Præmier for Afhandlinger vedrørende det efterhaanden stærkt brændende Spørgsmaal om Bondestandens Stilling. Blandt Selskabets Medlemmer var der Reformmodstandere saavel som Reformvenner; blandt de første kan nævnes Ministrene *Schack-Rathlou*, *Rosenkrantz* og *A. G. Moltke*, endvidere *Ove Høegh-Guldberg* og mange andre; af Reformvenner *A. P. Bernstorff*, *C. D. Reventlow*, *J. L. Reventlow*, *C. Colbjørnsen*, *H. Stampe* og *C. Martfelt*, sidstnævnte var i mange Aar Selskabets Sekretær. Der kunde da ikke være Tale om, at Landhusholdningsselskabet som Selskab tog Del i den standende Strid, men man har dog stadig Fornemmelsen af, at Selskabets Sympati overvejende gik i bondevenlig Retning, og de allerfleste ledende Stillinger i Selskabet besattes med Mænd, der tilhørte den reformvenlige Retning. Der forekom endogsaa Tilfælde, hvor Selskabet syntes at tage bestemt Standpunkt, saaledes naar det i 1781 udlovede Belønning for »Proprietærer, som paa deres Godser befordre borgerlig Frihed og Ejendom«. — Et talende Vidnesbyrd om den Sympati for de sociale Reformere, som var fremherskende indenfor Landhusholdningsselskabet, har man deri, at det, saaledes som det senere vil blive nærmere omtalt, var paa Selskabets Foranledning, at Frihedsstøtten rejstes.

Til Tidsrummet 1772—1784 var kun knyttet faa Regeringsforanstaltninger, som af Befolkningen modtoges med almindelig Anerkendelse eller taknemmelige Følelser; det var dog Tilfældet med den Omvæltning, der fjernede *Struensee*, dernæst Indfødsretsloven af 15. Januar 1776 og den Kendsgerning, at man ved Besættelse af højere Embeder syntes at foretrække borgerlig fødte danske Mænd, hvilket dog af Adelige følte som en Tilsidesættelse. De fortrinlige Udskiftningslove vurderede hin Tid næppe helt efter Fortjeneste, og de kom jo iøvrigt kun som en — gan-

ske vist meget virkningsfuld — Fortsættelse af en Udvikling, der var paabegyndt allerede i 1758. Der var derimod rigeligt af Foranstaltninger, som havde vakt Uvilje og Kritik, saaledes Pressefrihedens Indskrænkning. Statens Overtagelse af Kurantbanken (1773) havde Befolkningen i Øjeblikket vanskeligt ved at vurdere Betydningen af, men efterhaanden som Seddeludstedelsen tog Farl, mærkede man Følgerne heraf som den virkelige Aarsag til stigende Vexselkurs og Dyrtid, og da blev det guldbergske Styre kritiseret af dem, som led Tab. Kabinetstyret i sin stærkt overdrevne Form vakte Harme først blandt de højere Embedsmænd, og efterhaanden spredtes Uviljen i stedse videre Kredse. *Bernstorffs* Afskedigelse i 1780 følte som en Ulykke for Staten. *Guldbergs* Handelspolitik led Skibbrud, og da *Guldberg* i 1783 søgte at redde belrængte Handelshuse fra Fallit ved at yde dem Laan, og Sagen kom for i Overbankdirektionen, stemte *Stampe*, *Schimmelmann*, *Reventlow* og *Numsen* imod den ønskede Laanebevilling (280 000 Rdl.); de 4 genstridige Direktionsmedlemmer fik straks deres Afsked! Aaret før havde Kabinettet ligeledes fremtvunget et Laan til nødstedte Handelshuse; herover fortørnedes det mest ansete af Statsraadets Medlemmer, *Schack-Rathlou*, i den Grad, at han søgte (og fik) Afsked fra sine forskellige Embedsstillinger med Undtagelse af Sædet i Statsraadet. — En Kabinetsordre, der vitterlig stred mod Danske Lov, bragte den kamplystne og uforfærdede Kammerherre *C. F. T. Lüttichau* til Aakjær og Dybvad, saaledes i Harnisk, at han 1784 skrev til Kongen: ». . . Hvis disse (Kabinetsordrer) skulle have en saadan Magt, at de kan ophæve, forandre og i et og alt omstøbe og nedslaa de promulgerede Love, saa regerer De ikke over et frit Folk, men over et Par Millioner Slaver, hvis Arv, Liv og Gods alt er indesluttet i Deres Majestæts høje Cabinet. Bevare os Gud! hvem maa ikke grue for hver Posts Ankomst? Med hvem kan man handle i Landet? een Cabinetsordre kan jo hæve det alt«

Dette Kabinetstyre, der truede med at ende som det rene Despoti, og stod som en Hindring for Gennemførelsen af de Reformer, som »Tiden« med større og større Styrke krævede, stod imidlertid nu umiddelbart foran sin Afslutning. Det saa rigtig nok ud til, at »Herskabet« forberedte sig paa at bevare Magten ogsaa efter det Tidspunkt, da Kronprins *Frederik* havde naaet sin Myndigheds Alder som Tronarving; man haabede, at Kron-

prinsen ogsaa efter at have faaet Sæde i Statsraadet lydig og villig vilde gaa under Aaget, idet han da tillige skulde være det fjerde Medlem af Kabinettet, der selv forudsatte at skulle bevare sin despotiske Myndighed. Men Kronprins *Frederik* vilde det anderledes, og saa endte det guldbergske Regimente med en forholdsvis stiltfærdig Hofrevolution.

1784—1813.

Kronprins *Frederik* var født 28. Januar 1768. »Fra Vuggen var hans Puder haarde«. Moderløs fra sit fjerde Aar og med

Kronprins *Frederik*.

en sindssyg Fader havde han fra første Færd ikke havt nogen at skænke sin Fortrolighed og Tillid. Der udviklede sig hos den lille Prins en Haardsindethed, Indeslutethed, Mistæksomhed og Lunefuldhed, som senere blev vanskelig at overvinde. Indtil 5-Aars Alderen betroedes hans Opdragelse til Generalinde *Numsen*, derefter kom han »til Mandfolkene« og fik til Overhovmester General *Eickstedt*, der absolut savnede Betingelser for at være en vordende Konges Opdrager; til Lærer fik han *Benjamin Sporon*, en kundskabsrig men stolt og indbildsk Mand, der ikke formaade at vinde

Prinsens Hengivenhed, hvilket derimod i høj Grad lykkedes for den i 1773 hos Prinsen ansatte Kammerjunker *Johan Bülow*, der efter Prinsens Konfirmation blev dennes Hofmarskal og tillige hans fortrolige Raadgiver indtil 1793, da han fik sin Afsked — muligvis paa Grund af Kronprinsens voksende Selvfølelse og Selvstændighedstrang, der ikke kunde tillade blot et Skin af andres Indflydelse paa hans Handlinger. *Johan Bülow* købte nu Sanderumgaard paa Fyn og er navnlig bleven bekendt som rundhaandet Fremmer af videnskabelige Arbejder.

Allerede fra 1781 mærkede han hos Kronprinsen Længsel efter at faa Del i Regeringen; ret besect har det næppe været høje kongelige Tanker, der har fremkaldt denne Længsel, snarere har det været en dybt følt Trang til at frigøre sig for den hidtidige Underordnen under »Herskabet«s og *Guldbergs* Bestemmelser, der nu gav sig Udslag. Men Længselen maatte betvinges eller dog skjules. Kongeloven bestemte, at Myndighedsalderen for en Tronarving indtraadte med det fyldte trettende Aar. Men nu bestemte »Herskabet« og *Guldberg*, at han først efter sin Konfirmation skulde have Sæde i Statsraadet, og saa udkød man Konfirmationen til April 1784; til den Tid vilde Kronprinsen være over 16 Aar.

Ogsaa andre længtes efter den Stund, da Kronprinsen kunde faa Del i Regeringen; dette gjaldt saaledes Brødrene *Christian* og *Ludvig Reventlow*, *E. Schimmelmänn* og flere andre, som var misfornøjede med det hidtidige Kabinetsstyre, og som haabede, at naar Kronprinsen fik Sæde i Statsraadet, maatte Kabinettets Virksomhed ophæves eller dog bringes indenfor rimelige Grænser. Flere sluttede sig efterhaanden til disse misfornøjede, f. Eks. General *Huth* og *Schack-Rathlou*. Man satte sig i Forbindelse med *A. P. Bernstorff*, der efter sin Afskedigelse opholdt sig paa sit Gods i Meklenborg. Denne saavel som *H. Stampe* raadede til forsigtig og maadeholden Fremgangsmaade og til at afvente Kronprinsens Konfirmation og det Tidspunkt, da han indtog sit Sæde i Statsraadet. Dette besindige Raad blev fulgt.

Efter Kronprinsens Konfirmation den 4. April 1784 afholdtes det første Statsraadmøde den 14. April. Det var bestemt, at i dette Møde skulde foruden Kronprinsen *Guldberg*, *Stemann* og *Rosenkrone* efter Udnævnelse den 6. April for første Gang indtage deres Sæde som Medlemmer af Statsraadet. Tilstede var desuden de øvrige Medlemmer af Statsraadet, Arveprinsen, *Schack-Rathlou*, *J. G. Moltke* og *Thott* samt Kongen. I denne Forsamling, af hvilken kun *Schack-Rathlou* og *Thott* kunde ventes at ville yde Kronprinsen Støtte, optraadte denne — selvfølgelig efter en forud aftalt Plan — med beundringsværdig Ro og Fasthed. Da de tre nyudnævnte Statsraadsmedlemmer traadte frem for at overrække Kongen deres underskrevne Edsformularer, betydede Kronprinsen dem, at de maatte vente, hvorefter han med Tilladelse af Kongen oplæste en Indstilling om Kabinettets Afskaffelse og Udnævnelse af fire nye Statsraads-

medlemmer, nemlig *A. P. Bernstorff*, *Henrik Stampe*, General *H. W. Huth* og Geheimeraad *F. C. Rosenkrantz*. Skønt Arveprinsen ilede til for at hindre det, lykkedes det dog Kronprinsen at faa Kongens Underskrift og Approbation paa denne Indstilling og paa en dertil svarende Ordre til Kancelliet. Forskræmt ved de usædvanlige Begivenheder og ved at iagttage de ophidsede Gemytter forlod Kongen Statsraadssalen og forsvandt i de indre Gemakker fulgt af Arveprinsen; men Kronprinsen vendte sig mod *Moltke*, *Stemann*, *Guldberg* og *Rosencrone* og betydede dem, at Kongen ikke havde Brug for deres Tjeneste, og at de derfor burde søge deres Afsked. — Hermed var det betydningsfulde Regeringsskifte fuldbyrdet, og nu laa Vejen aaben for de Reformere, som Kronprinsen og Statsraadet maatte ønske at gennemføre. Da Kronprinsen næste Morgen gik sin sædvanlige Spascretur gennem Københavns Gader, kun ledsaget af sin Hofmarskal, *Johan Bülow*, hyldedes han af en jublende Befolkning. Man havde Følelsen af, at det skete var Indledningen til en ny, lykkeligere Tid

Ved Regeringsskiftet i 1784 var der indtraadt en meget væsentlig Forandring i Betingelserne for Fremkomsten af betydningsfulde Reformere. *Guldberg* og »Herskabet« havde fuldstændig mistet al Indflydelse; Kabinettet var ophævet, og al Magten laa nu hos Kongen og Statsraadet. Alle Ordre fra Regeringen skulde nu underskrives af Kongen og kontraskrives af Kronprinsen, men denne var selvfølgelig den egentlig styrende, saa meget mere som han førte Forsædet i Statsraadet, hvorfra Beslutningerne udformedes til Kongens Underskrift, der i Grunden kun var en ren Formsag. Det kunde ske, at Kongen i Desperation nægtede sin Underskrift, — saa afventede man blot en Dag, da hans Sind var fredeligere stemt, og han lod sig bevæge til at underskrive. Af ikke ringe Betydning var det, at *Bülow* indtil 1793 var Kronprinsens Hofmarskal og tillige hans fortrolige Raadgiver og Vejleder, som sammen med Kronprinsen gennemgik og overvejede en Mængde Sager, før de gik til Afgørelse i Statsraadet. *Bülow* var en ret frisindet Mand, som blandt andet tilraadte større Frihed for Pressen, og som ogsaa henstillede til Kronprinsen at arbejde for at skaffe Bondestanden bedre Kaar, f. Eks. ved Omordning og Formindskelse af Hoveriet, der i saa høj Grad sled paa Bondens Tid og Flid.

Efter Regeringsskiftet var *A. P. Bernstorff* den betydeligste Mand

i Statsraadet. Han havde, som foran omtalt, i Aarene 1765—1767 været virksom for Gennemførelsen af de fortrinlige Reformers paa Farbroderens Gods, Bernstorff ved Gentofte. Som Deputeret i Finanskollegiet deltog han i Arbejdet for Reformers paa det ansvarsskove og vordingborgske Krongods i Aarene 1768—1770, efter at dette var overdraget Overskattedirektionen til Forberedelse til Bortsalg fra Kronen. Det forberedende Arbejde her gik i Retning af Udskiftning af Fællesskabet, Bondegaardens Inddeling som Tilliggende til ældre saavel som til nyoprettede Hovedgaarde samt Indførelse af Kobbelfrug. Herved tilsigtedes et større Udbytte af Jorden og dermed en større Indtægt for Staten ved det endelige Salg af Krongodset; det var altsaa praktisk-økonomiske Reformers, der i første Omgang kom til at forøge Bøndernes Byrder ved Hovarbejdet, dels ved Rejsning af Hegn og Anlæg af Veje under selve Reformernes Gennemførelse, dels ogsaa ved Forøgelsen af Hovedgaardenes Antal og Areal. Under Forhandlingerne her viste *Bernstorff* stor Interesse for en hensigtsmæssig Udskiftning og for Gennemførelse af Kobbelfrugtet. Som Søn af en hannoveransk Godsejer og selv Ejer af Godser (i Holsten og Meklenborg) havde han god Indsigt i landøkonomiske Spørgsmaal.

Andreas Peter Bernstorff, f. i Hannover 1735, d. i København 1797. Greve. Dansk Statsminister. Virksom for Gennemførelse af Landboreformer.

A. P. Bernstorff var bleven fjernet af dansk Statstjeneste samtidig med Farbroderen *J. H. E. Bernstorff* i 1770, men kaldtes tilbage efter *Struensees* Fald i 1772. Han blev Deputeret i Finanskollegiet, i Rentekammeret, i Økonomi- og Kommercekollegiet og i Overskattedirektionen. Statens Finanser var i en meget sørgelig Tilstand paa Grund af det stadige og store Krigsbered-

skab under Syvaarskrigen (1756—1763), den truende Krig med Rusland (1762) og det spændte Forhold til Sverige. Hans Iver for at ophjælpe Finanserne førte ham da til sammen med *H. C. Schimmelmann* (»den ældre *Schimmelmann*«) at arbejde for Statens Overtagelse af Kurantbanken og for Udvikling af Industri, Handel og Søfart, som under Krigene mellem England og Frankrig og den nordamerikanske Frihedskrig (1775—1783) havde Mulighed for at give store Indtægter for Landet. I April 1773 blev han Udenrigsminister og fik Sæde i Statsraadet. Bestræbelser for at ophjælpe Statens Finanser gennem Landboreformer mærkes ikke meget hos *Bernstorff* i disse Aar, hvor Udenrigspolitikken tog al hans Tid og Omtanke. Da han i 1784 igen kom til Danmark efter 4 Aars Ophold paa sine Godser i Meklenborg, synes hans Tanker om Midlerne til Bedring af Landets Finanser at have ændret sig noget, men man maa da erindre, at den nordamerikanske Frihedskrig var endt og Betingelserne for økonomisk Opsving ved Handel og Søfart betydeligt forringede. Nu synes han at indse, at den grundige Bedring af Landets økonomiske Stilling maa opnaas gennem Landbruget og dettes Reformering fra Grunden.

Af Statsraadets andre Medlemmer var *H. Stampe* reformvenlig, men han var nu gammel og svag, og han havde aldrig været i Besiddelse af den Djærvhed og Kraft, som er fornøden, hvor en stor Sag skal fremmes imod Modstand og Betæneligheder fra anden Side. Om Kronprinsen vides det sikkert, at han var i høj Grad reformvenlig, og at Bondestandens Kaar laa ham stærkt paa Hjerte. Betegnende for hans Stilling til Reformerne er en Udtalelse af Grev *H. E. Schimmelmann* som Svar paa et Spørgsmaal om, hvorledes Kronprinsen var sindet mod Bønderne: »Han er kun altfor ivrig i denne Sag, og man har Møje med at holde ham fra at gøre noget overilet deri«. Grev *Heinrich Ernst Schimmelmann* selv var Finansminister men uden Sæde i Statsraadet; han var blandt de ivrigste Reformvenner og vistnok næst *Chr. Reventlow* den af Kollegieembedsmændene, der kraftigst bidrog til Gennemførelsen af Reformerne efter 1784. Blandt Statsraadets Medlemmer fandtes i hvert Fald to bestemte Modstandere af dybtgaaende Reformers, saaledes som disse med stigende Utaalmodighed krævedes i Litteratur og Presse. Den betydellgste af disse var *Schack-Rathlou*; han var meget konservativ men havde som dansk Gesandt i Stockholm i 7 Aar, fra

1760, ved et af Skæbnens Luner maattet arbejde for Bevarelsen af den ret frie svenske Stænderforfatning, fordi svensk Enevælde formentlig rummede en Fare for Freden mellem Sverige og Danmark. I 1768 blev han 1. Deputeret i Rentekammeret, kom senere i Konseillet, men tog sin Afsked her, da *Struensee* fik Magten. I 1772 blev han Medlem af Statsraadet, var stærkt medvirkende til Loven om Indfødsret (1776) og var i flere Henseender en Modstander af *A. P. Bernstorff* og dennes Udenrigspolitik; han sluttede sig ret nær til *Guldbergs* konservative Styre men medvirkede dog til Regeringsskiftet i 1784. Hans Ord havde stor Vægt i Statsraadet, og saa sent som i 1787 modtog han Udnævnelsen som Præsident i Danske Kancelli.

F. Chr. Rosenkrantz var maaske endnu mere konservativ end *Schack-Rathlou*. Efter en smuk Embedsmandskarrière var han i 1767 blevet Medlem af Konseillet men mistede denne Stilling, da *Struensee* tog Magten i 1770. Hans Adkomst til Pladsen i Statsraadet af 1784 laa nærmest deri, at han havde haft Sæde i det Conseil, som *Struensee* ophævede i 1770. Plasteret paa det gamle Saar kom sent — men dog tidsnok, idet det i Virkeligheden var ret ufortjent. *Rosenkrantz* gjorde sig bl. a. højst ufordelagtigt bemærket ved sit Forhold overfor den højtfortjente Præsident i Landhusholdningsselskabet, Fabrikmester *Henrik Gerner*, der med Hensyn til Landboreformerne var ivrig Fremskridtsmand og som saadan en udpræget Modsætning til *Rosenkrantz*, der derfor baade ad direkte og indirekte Veje udfoldede en ondartet Forfølgelse af *Gerner*.

Stillingen i Statsraadet var altsaa af en saadan Beskaffenhed, at man maatte vente Kamp, dersom store Spørgsmaal af afgørende Betydning for Bondesagen kom til at foreligge, og Fremkomsten af saadanne udeblev ikke længe — derfor sørgede Reformvenner, der sad som Embedsmænd i de Kollegier, hvorfra Sagerne forberedtes til Afgørelse i Statsraadet. De Kollegier, som mest umiddelbart kom til at staa i Forhold til de nu forestaaende Reformere, var Rentekammeret, Kancelliet og Finanskollegiet. Under Rentekammeret var saaledes henlagt Sager vedrørende Landvæsen, Skovbrug, Vejevæsen, Matrikelsvæsen og Udskiftning, og især var Krongodsets Administration nøje knyttet til Rentekammeret. Da Regeringen i 1767 efter *A. P. Bernstorffs* Forslag i 1766 havde givet Bønderne paa Krongodset i Københavns Amt deres Gaarde i Arvefæste (se 1. Bd. S. 156) havde man desværre

i den for Staten økonomisk vanskelige Tid undladt forinden at gennemføre den kostbare Udskiftning. Paa Antvorskov og Vordingborg Rytterdistrikter var der vel før Godssets Bortsalg i 1774 blevet foretaget nogen Udskiftning især af Overdrevene, men Hovedgaardenes Antal og Areal var blevet betydelig forøget, Hoveriet var vokset og Bøndernes Kaar forværrede. Det havde oprindelig været paatænkt, at man efter Gennemførelsen af Reformerne i Københavns Amt vilde have fortsat med Reformer og

Cristian Ditlev Frederik Reventlow, f. 1748, d. 1827. Lensgreve, Besidder af Christianssæde paa Lolland. Geheimestatsminister. En af Hovedmændene i Landboreformarbejdet.

med at overdrage til Arvefæste det Krongods, der fandtes i Frederiksborg og Kronborg Amter, men dette var hidtil blevet udsat. Da skete det betydningsfulde, at Grev *Christian Ditlev Frederik Reventlow*, Christianssæde, den 6. August 1784 udnævntes til Chef (1. Deputeret) for Rentekammeret. I 12 trange Aar var Bondesagen holdt nede paa Trods af stedse stigende Krav i Befolkningen. Et svindende Mindretal havde ydet Modstanden, spredte Reformer havde ved deres Eksempel haft gode Virkningen af baade Udskiftning, Hoveriafløsning og Selveje, men endnu havde man ikke faaet en saa grundfæstet Tro paa

den personlige Friheds gavnlige Virkninger, at man fra ansvarlig Side turde indestaa for, at den personlige Frigørelse vilde »give Grøde til en Sommerdag«. *Reventlow* havde denne Tro, den grundlagdes ved, hvad han i sin Ungdom havde hørt, set og oplevet, og den var blevet yderligere styrket og befæstet ved de Erfaringer, han senere som Godsejer og Statens Embedsmand i forskellige Stillinger havde gjort, men før han forlangte Magt til at gennemføre de afgørende Skridt til Gavn for det hele Samfund, benyttede han klogelig den Lejlighed, Udnævnelsen til Chef for

Rentekammeret gav ham, til at vise alle, baade Reformernes Venner og Modstandere, Gavnigheden af Reformen, der laa lige op ad den største af alle Reformen — den personlige Friheds.

Reventlow var ved dette Tidspunkt 36 Aar gammel, altsaa en Mand i sin kraftigste Alder; han havde faaet en udmærket god Uddannelse, blandt andet ved et treaarigt Ophold ved Sorø Akademi og dernæst ved Rejser og Studieophold i Tyskland, Schweiz, Frankrig og England og havde der med Interesse fulgt de begyndende Reformbevægelser — især i Tyskland — og studeret det praktiske Landbrug i de forskellige Lande, hvor han kom; i England lagde han især Mærke til Betydningen af Selveje og de frie Forpagtninger uden Hoveri. Under Studieopholdet ved Sorø Akademi og under det paafølgende toaarige Ophold i Udlandet var han stadig sammen med sin tre Aar yngre Broder *Johan Ludvig Reventlow*, og de to unge Grever ledsagedes og vejleddes af deres udmærkede Lærer og Hovmester Dr. med *C. Wendt*, der stadigt søgte at vække Brødrenes Sans og Interesse for almen vigtige Spørgsmaal, herunder ikke mindst Landboforholdenes Forbedring, som *Wendt* selv interesserede sig levende for. Der er ikke Tvivl om, at denne Mand havde meget stor og heldig Indflydelse paa de to Brødres hele Aandsretning og deres Syn paa og Stilling til de store Spørgsmaal, som var fremme.

Efter Faderens Død i 1775 deltes dennes store Godsbesiddelser mellem Sønerne saaledes, at *Christian Reventlow* overtog Grevskabet Christianssæde med flere andre Hovedgaarde og tilliggende Bondegods paa Lolland; *Johan Ludvig* fik Baroniet Brahetrolleborg paa Fyn, og en tredje Søn, den næstældste ved Navn *Conrad*, fik Grevskabet Reventlow i Hertugdømmerne.

Chr. Reventlow begyndte straks at reformere sine Godser paa Lolland. Paa Hovedgaardene indførtes Kobbelfruget. Landsbyerne udløstes af deres indbyrdes Fællesskab, hvorefter Fællesskabet mellem Gaardene i de enkelte Byer ophævedes. Allerede i 1785 var af hans 270 Bondegaaarde de 73 udskiftede af alt Fællesskab, og 22 af disse var udflyttede og forsynede med ny og solide Bygninger. Landgilden ændredes til en for Bønderne taaleligere fast aarlig Afgift, der skulde udredes i Penge eller Kornvarer, efter som det faldt Bønderne bekvemtest; Hoveriet blev formindsket eller delvis afløst mod billigt Vederlag. Husmændene blev ved Udskiftningen forsynede med Jordtilliggende, sædvanlig 3 Tdr. Land. Ogsaa for Skolevæsenets Forbedring viste

Chr. Reventlow Omsorg, nye Skoler byggedes og de allerede tilstedeværende istandsattes og forbedredes, Lærernes økonomiske Kaar bedredes og i 1802 oprettedes i Vesterborg et Seminarium med Præsten *P. O. Boisen*, den senere Biskop for Lolland-Falsters Stift, som Forstander. — Alle disse Foranstaltninger maa have medført et meget stort Arbejde for Ejeren saavel som for Fæsterne, men snart viste det sig, at Godsindtægterne forøgedes, og at Velstand bredte sig blandt de driftigere af Fæstebønderne, og disse fik da efterhaanden deres Gaarde i Arvefæste.

Johan Ludvig Reventlow, f. 1751, d. 1801. Greve. Reformerede Landboforholdene paa Brahetrolleborg. Virksomt Medlem af Kommissionen for Reformen i Frederiksborg og Kronborg Amter.

Chr. Reventlow var i Besiddelse af en overordentlig stor Arbejdsevne, og denne voksede med dens flittige Udnyttelse, ligesom hans Indsigt og hans klare, hurtige og sikre Greb paa at vælge de rette Fremgangsmaader ved en Sags Gennemførelse ogsaa øgedes; de lykkelige Resultater, han opnaaede, gav ham fornødent Mod til at tage fat paa stedse større Opgaver. Arbejdet paa hans private Godsomraade hjalp ham til at blive den sikre Foregangsmand ved de store Landboreformer, som forestod. Med Sikkerheden kom ogsaa en Myndighed i Optræden og i Fremsættelse

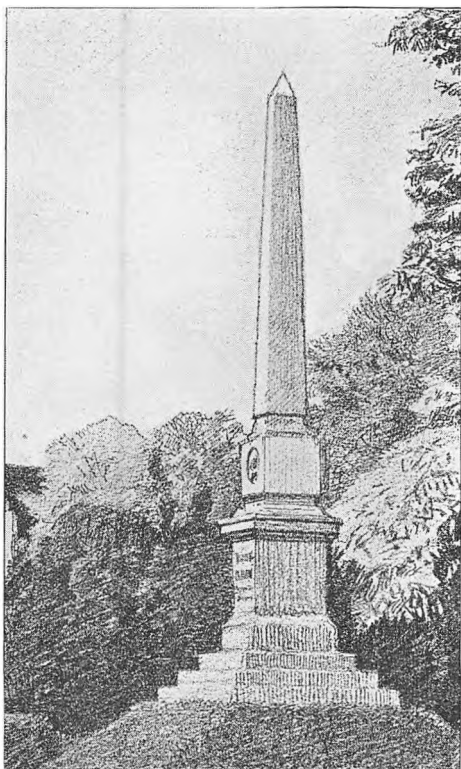
af Meninger, som undertiden skabte ham Modstandere.

Da *Ludvig Reventlow* overtog Brahetrolleborg, var saa vel Hovedgaarden som Fæstegaardene i en elendig Tilstand. Bygningerne var i høj Grad forfaldne. Regnen sivede gennem Tagene og ødelagde baade Tømmeret og de indbjergede Afgrøder. Mosehuller og sure Kær optog en betydelig Del af den Jord, der burde være dyrket. Den høje Jord var opfyldt med store Sten, Træstubbe og Kratbuske. Besætningerne var nylig hærget af Kvægpest. At Fæstebønderne under disse Forhold var forarmede

siger sig selv. Den 25-aarige Greve var temmelig blottet for Kendskab til Landbrug men indsaa dog, at saaledes kunde det ikke blive ved at gaa — her maatte indføres Forbedringer, først og fremmest af Hensyn til Godsets Bønder, hvis Velfærd var ham en Livssag. Efter at han, vistnok efter nøje Samraad med *Fr. Bagger*, der nu var Ejer af Juulskov, men som tidligere havde havt nær Tilknytning til Brahetrolleborg, i Hovedtrækkene havde planlagt de forestaaende Reformers, sammenkaldte han Godsets Fæstebønder, forklarede dem de Grundsætninger, som han agtede at følge, og bød nu Bønderne »i hans Nærværelse at ødelægge Træhesten, Skampælen og de øvrige Bondeplage-Redskaber fra en ulykkelig Tid«. Han skal i Følge *N. Rasmussen Søkilde* have udtrykt sig saaledes: »Kom nu, Børn! lad os ikke mere faa Anledning til at bruge disse slemme Tugtemestre, der har voldt eder saa mange sure Timer og fremkaldt megen Bitterhed i eders Hjerter. Slaar derfor dygtigt til, at de maa vorde tilintetgjorte, og lad os aldrig faa Anledning til at ønske dem tilbage.« — Derefter udvalgte han 4 af de dygtigste Bønder, der sammen med andre 4, som Bønderne efter Grevens Opfordring selv valgte, skulde bistaa med Raad og Daad ved Gennemførelse af de paa-tænkte Foranstaltninger. I de følgende Aar blev Godsets Jorder omhyggeligt opmaalte, Udskiftning og Udflytning af Gaardene fremmedes derefter med Kraft, og i 1788 gav han 88 af Godsets 110 Fæstebønder Arvefæste paa deres Gaarde. Samtidig afløstes Hoveriet. I en Tale til Bønderne skal Greven bl. a. have udtalt: »Jeg har nu forladt eder som Husbonde. I er frie, hæderlige og agtbare Bondemænd, der ikke længere er underkastet nogen vilkaarlig Behandling. Enhver her paa Godset, ingen undtagen, er fri. Der findes intet andet Baand mere imellem os, end det, Tillid og Fortrolighed kan give.« Med særlig Omhu tog han sig af Forbedring af Husmændenes Kaar. En anden Side af *Ludvig Reventlows* omfattende Virksomhed gik ud paa Forbedring af Skoleundervisningen (se sidste Afsnit i nærværende Bind). Ogsaa det i høj Grad vanrøgtede Skovbrug paa Brahetrolleborg fik han bragt paa Fode. Endelig skal nævnes, at han fremmede Indførelsen af forskellige landboindustrielle Virksomheder, særlig Hørindustri (se 2. Bd., Hør dyrkning).

Ludvig Reventlow havde ikke Broderen *Chr. Reventlows* klare Forstand og vidtrækkende Udsyn. Uden nøgtern Overvejelse lod han sig lede af sit varme Hjertelag, og hans gode Tro til sine

Medmennesker bragte ham baade Skuffelser og Tab — egen Fordel laa ham ikke paa Sinde —, og han døde nærmest som en fattig Mand. Men hans Minde lever endnu i den Egn, hvor han fortrinsvis udfoldede sin velsignelsesrige Virksomhed. 1888, paa Hundredaarsdagen for hans Indførelse af Arvefæste, rejste Godsets og Omegnens Bønder et Mindesmærke i Brahetrolleborgs Park for *Ludvig Reventlow*.

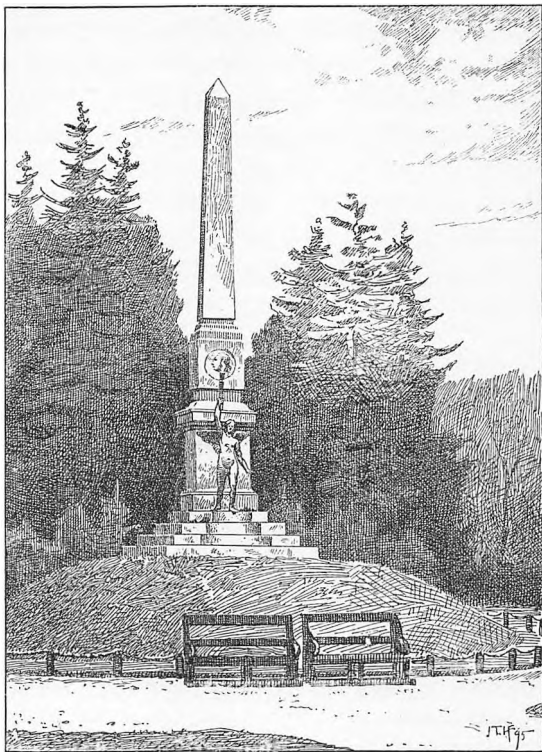
Mindestøtte for *Johan Ludvig Reventlow*. Afsløret i Brahetrolleborg Park den 14. September 1888.

Snart efter sin Udnævnelse til Chef for Rente-kammeret henledte *Chr. Reventlow* Kronprinsens Opmærksomhed paa de i sin Tid paatænkte men hidtil udsatte Reformers af Krongodset i Frederiksborg og Kronborg Amter. *Reventlow* lod udarbejde et Forslag angaaende de Foranstaltninger, der burde gennemføres og de Fremgangsmaader, der skulde benyttes. I Juli 1784 forelaa dette Forslag, og 3. November samme Aar beordredes nedsat en Kommission, der skulde lede Arbejdet. Kommissionen udarbejdede en omhyggelig overvejet Plan for de Forbedringer, den fandt ønskelige at faa gennem-

ført. Planen blev forelagt i Statsraadet og opnaaede Godkendelse, men under Forhandlingerne derom faldt dog en Udtalelse af *Schack-Ratlou*, der tydeligt vidnede om den Modstand, man vilde møde, hvis der skulde blive Tale om endnu videre gaaende Foranstaltninger: »Jeg nægter ikke, at jeg jo i denne Plan har fundet meget, som ikke er overensstemmende med mine Grundsætninger i Henseende til Jordegods; men da jeg meget let kan tage fejl, dels

af virkelig Ukyndighed i det Fag, som jeg aldrig har haft Lejlighed til at lægge mig efter, især i Praksis, og dels af Fordomme og af den særdeles store Frygt, jeg stedse har for alt, hvad der er nyt, helst naar det angaar en af Statens store Husholdninger saa kan jeg for min Del ikke fraraade, at man begynder paa denne Plan i Frederiksborg og Kronborg Amter, dog med Forsigtighed.« (De ved Kommissionens Foranstaltninger gennemførte Reformers er omtalte i 1. Bind S. 168).

Et Mindesmærke for *Chr. Reventlow* og hans Virksomhed for de nu omtalte Reformers afsløredes den 15. August 1888 i Frederiksborg Slots-park, Hundred-aarsdagen for den Dag, da de første Fæstebønder i de 2 Amter fik Arvefæsteskode paa deres Gaarde. Mindesmærket bestaar af en Obelisk med *Chr. Reventlows* Portræt. Ved Støttens Fod staar Frihedens Engel med en løftet Fakkell og et sønderbrudt Aag. Af 2 indhuggede Vers siger det ene:

Mindesmærke for *Chr. D. Fr. Reventlow* i Frederiksborg Slotspark. Rejst 1888.

Vi vil skrive i Sand, hvad de Gamle led,
men i Sten hans Navn, som for Frihed sted.

Endvidere følgende Indskrift: »Statsminister Christian Ditlev Frederik Greve af Reventlow gennemførte, støttet af højsindede Fæller, Bondens Frigjørelse for Stavnsbaandet i Aaret 1788.« — Mindesmærket tilvejebragtes ved Bidrag fra alle Samfundsklasser i næsten alle Landets Egne.

Det var store Resultater, der vandtes ved »den mindre Landbo-kommission«s Foranstaltninger, men Virkningerne kunde først efter et længere Aaremaal komme til at foreligge som soleklare Beviser for, at tilsvarende Reforme paa private Godser vilde være til Gavn for baade Ejere og Brugere, saaledes som det her var Tilfældet for Staten og de offentlige Institutioner paa den ene Side og for Fæstebønder og Husmænd paa den anden Side. — Og selv om tilsvarende Reforme ad Frivillighedens Vej efterhaanden gennemførtes paa en Del private Godser, vilde der dog overalt savnes noget meget væsentligt: et betryggende Grundlag for den enkelte Bondes Rettigheder og hans personlige Frihed. Dette Grundlag kunde kun tilvejebringes ved Indgreb ad Lovgivningens Vej, og her syntes Godsherrernes hævdvundne Rettigheder i Forbindelse med gamle Fordomme at staa som stærke Hindringer. De gamle Privilegier og de nyopdagede »Menneskerettigheder« stod som uforligelige Modsætninger. Knuden maatte hugges over. Men hvem skulde vove eller evne at føre Regeringen til et saadant Skridt? Dog, da det første Skridt skulde tages, var det, som om »usynlige Hænder« vendte Historiens Blad, — vendte det let, som Vinden vender Bladet i Skoven. At beskrive det vendte Blad blev vanskeligt Arbejde.

I 1783 indkom til Rentekammeret et Forslag fra Herredsfoged *Biering* i Viborg om, at Taxationsmændene i Fæstebøndernes Dødsboer maatte blive udnævnt af den stedlige Retsbetjent (Herredsfogden) istedet for som hidtil at vælges af vedkommende Proprietær i hans Egenskab af Skifteforvalter. Sagen kan nu forekomme os ret enkel, men stedlige Forskelligheder i de benyttede Fremgangsmaader gjorde en Undersøgelse nødvendig. Rentekammeret indhentede da Amtmændenes Erklæringer i det foreliggende Spørgsmaal; disse Erklæringer var saa stærkt afvigende indbyrdes, at Rentekammeret, hvor *Chr. Reventlow* i August 1784 var blevet 1. Deputeret (Formand), fandt det ønskeligt (22. December 1784) at indhente Betænkninger i Sagen fra Generalprokurør *Oluf Lundt Bang* og Kammeradvokat *Christian Colbjørnsen*. Men Rentekammeret gjorde samtidig de to Herrer opmærksom paa, at baade den hidtidige Ordning af Skiftevæsenet og tillige den gamle Sædvane, der tillod at tvinge Bønderne til at fæste en Gaard, uden at der var gaet en Taxation af Bygninger og Besætning forud, gav Bønderne til Pris for stor Vilkaarlighed.

De to højt ansete Juristers Betænkninger var ret nøje overensstemmende i Hovedsagen, men *Colbjørnsens* Betænkning var dog den klareste og grundigste. Idet han gaar ud fra Rentekammerets Bemærkninger om det usikre i Fæstebøndernes Retsforhold til Proprietærerne, skriver han i sin Betænkning, at »selv de Bønder, der havde de bedste Herskaber, maatte leve i Uvished om deres egen og deres Børns tilkommende Skæbne, naar Godset en Gang kom i en anden Ejermands Haand . . . Fæstebøndernes Rettigheder bør altsaa bestemmes ved en Lov, og denne maa, da den skal beskytte en ringere Stand mod en mægtigere, gives saadan Styrke og Fæstethed, at denne sidste ikke ved sin Vælde og hins Svaghed skal kunne rokke den eller hindre dens alvorlige Haandhævelse«.

I Begyndelsen af Juli 1786 refererede *Reventlow* det Bieringske Forslag for Kronprinsen og omtalte i den Forbindelse Bondens usikre Retsstilling og Nødvendigheden af Reformen; han fremhævede med det samme, at de bestaaende Indretninger, indlevede Sædvaner og indgroede Fordomme var Hindringer, der maaske kunde nødvendiggøre Reformernes Udsættelse endnu en Tid. Da udbrød Kronprinsen med ungdommelig Varme og Frejdighed: »Det forekommer mig dog, at i en saa vigtig Sag, hvor det gælder om Landets Vel, bør man ikke lade en eneste Dag gaa tabt. Kan man ikke lige saa godt tage fat derpaa i Morgen som i Overmorgen«. — Da *Reventlow* meddelte *Bernstorff*, hvad Prinsen havde sagt, udbrød *Bernstorff* glad: »Heri erkender jeg et Vink af Forsynet, der vaager over Danmark. Jeg vilde maaske have været i Tvivl, om vi ikke endnu skulde vente et Par Aar; men naar Prinsen selv er bestemt derpaa, have vi Lov at haabe det bedste«.

11. Juli 1786 indsendte Rentekammeret en Forestilling til Kongen, hvori efter en kort Redegørelse for det Bieringske Forslag med tilhørende Erklæringer og Betænkninger fremhæves. »at Proprietærenes, Fæstebøndernes, Husmændenes og det ved Fødestavnspligten bundne Mandskabs Rettigheder og Pligter imod Staten og imod hinanden indbyrdes i mange Henseender trænge til nøjere Bestemmelse«. Forestillingen gør opmærksom paa Proprietærenes tvivlsomme Ret til at tvinge en Karl til Gaardfæste eller Ret til at fratage ham en fæstet Gaard paa Grund af en paastaaet manglende Hørigheid og Lydighed; ogsaa det ubestemte Hoveri og Stavnsbaandets Varighed berørtes. Til nøjere Over-

vejelse af alt dette og til at fremkomme med Forslag om Bestemmelser, der ordnede disse Forhold, foresloges nedsat en Kommission, og det burde paalægges denne at gaa tilbage »til de Rettigheder og Pligter, som i Kraft af Vornedrettighedens Ophevelse maatte forblive for Husbonde og Fæstebonde og overveje, hvorvidt de Bestemmelser og Forandringer, der ved senere Anordninger var trufne deri, kunde forblive i Kraft.«

Kommissionens Nedsættelse var endnu ikke besluttet i Statsraadet, da *Chr. Reventlow* den 14. Juli skrev følgende vidunderligt sejrssikre Brev til sin Søster, Grevinde *Stolberg*: »Glad og taknemlig mod Gud skriver jeg dig hurtigst disse Linier til. Guds Velsignelse, Frihedsbudskabet er kommet. Der ligger Udplyndringen, Lænkerne, Aaget, de lange Piske, Træhestene, den spanske Kappe, borte er de. Hurra! Hurra! Hurra! raab, skrig det højt imod mig, at vore Stemmer kan blande sig, hvor de store Herrer med de blaa Baand sidder og korsrer sig over de vidunderlige Ting. Men den, der tager den tunge Handske op, skal føle den centnertunge Byrde af min Haand paa sine Skuldre, selv om de ogsaa var smykkede med det blaa Baand: hvem der siger et eneste Haansord mod *Frederik VI*, ham skal Drengene haane paa Gaderne. Hurra! Hurra! der ligger det gamle Kram; jeg har revet det ned med Tænderne, med Hænder og Fødder, jeg vil nu brænde det og kaste Asken i Havet, at det kan synke ned i Jordens Indvolde. Held mig, at jeg ikke gav efter for dit Raab, ikke for min Hustrus Raab, ikke for Raabet af min egen Tilbøjelighed; thi nu er det, som jeg haabede paa, lykkedes mig. Bladene, alle, der møder dig paa Gaderne, skal fortælle dig, hvad Christian Smed er for en Mand! Da jeg begyndte at tale, var det, som om Tordenen havde truffet Modstanden, og for mig var det, som om jeg vendte tilbage fra Helligdommen, som havde jeg været borttrykket til den tredie Himmel! Hvad *Frederik IV* ønskede at være, er *Frederik VI*, og hos mig skal hverken Legeme eller Sjæl hvile, før det hele Værk er fuldbragt, før Trældommens Tempel er nedbrudt og Frihedens er opbygget.«

19. Juli indgav *Schack-Rathlou* et Forslag til en kongelig Resolution i Anledning af Rentekammerets Indstilling. Han kunde gaa med til den foreslaaede Kommissions Nedsættelse, men han advarede imod at give Resolutionen en skarpere Partifarve. »Saafremt den kongelige Resolution ikke bliver i det mindste i den Esprit og Mening, saa tror jeg ikke, at nogen kan staa

inde for, at jo den Sensation, som en saadan Kommissionsanordning vil gøre i Landet, kan paa meget lang Tid foraarsage en skadelig Udsættelse af alle nye Indretninger og Forbedringer paa omtrent 800 Sædegaarde og deres underliggende Bøndergods, en almindelig Standsning i alt Køb og Salg af Jordegods i Danmark, en Miskredit af alle Kapitalister for at laane Jordegods-ejerne Penge, med et Ord, mange flere ikke forudsete Inconvenienser, som en *Terreur panique* hos nogle og et overdrevent Haab hos andre kan til Veje bringe, og jeg beder altsaa allerunderdanigst, at i Fald disse mine Tanker ikke bifaldes og noget sligt indtræffer, det da maa have i alles Erindring, at jeg for min ringe Del har søgt at forekomme det ved en saaledes forfattet Resolution som den, jeg har dristet mig til at tilraade.«

Den kongelige Resolution om Landbokommissionens (»Den store Landbokommission«) Nedsættelse blev givet den 25. August 1786 og havde følgende Ordlyd:

CHRISTIAN DEN SYVENDE, af Guds Naade Da Vort Rentekammer udi indkommen Forestilling, hvoraf herved følger en Udskrift, for Os haver refereret, at endskiønt de fleeste Jordrotter indsee, at deres egen Velstand beroer paa Bøndernes, der dog jevnlig indkomme Klager af Fæstebønder over Fornærmelser af deres Jordrotter, og at det, da Lovene ikke allevegne noksom synes at bestemme saavel Jorddrottens som Fæstebondestandens indbyrdes Rettigheder og Pligter, vilde være nødvendigt og særdeles gavnligt til Landvæsenets Fremme, om disse, med Hensigt til alle Vedkommendes Fordeel, saavidt mueligt, bestemmes, og nogle Misbruge derved forebygges for Fremtiden: og da Vi ansee det for een af Vore helligste Pligter, paa det kraftigste at handthæve og beskytte hver Mand uforkrænket ved sin lovlige Eiendom og Rettigheder, saavel Jorddrotten, paa hvis Formue Statens Styrke meget beroer, som den saa talrige mindre formuende Bondestand, hvis heldige Arbeidsomhed maae lægge Grunden til alle Vore øvrige Undersaatters tiltagende Velstand; Men vi tillige indsee, at Lovene, nemlig: saavel den Danske Lov selv, som de siden sammes Publication udgangne Anordninger, baade i Henseende til det Juridiske og Oeconomiske i denne Del af Landvæsenet, dels ikke ere saa fuldstændige og dels ikke saa tydelige, som de kunde være, hvorved, og ved de deraf flydende Sædvaner, da lige saa ofte, som ved Lovenes forsættelige Overtrædelse, adskillige Forurettelser kunne foranledi-

ges; Saa er det, efter den af Vort Rentekammer i denne Forestilling dertil allerunderdanigst givne Anledning, at Vi allernaadigst ville, og herved befale, at en Commission skal nedsættes, for nøie at igiennemgaae og overveie, samt i Overensstemmelse med bemeldte Vores allernaadigste Hensigt at bringe i Forslag, saavel til enhver Vedkommendes, som til Statens almindelige Fodeel, alle de Poster, som saavel i Henseende til det Juridiske, som til det Oeconomiske, enten endnu aldeles ikke ere bestemte i Loven og Anordningerne, eller og ikke ere nøie nok oplyste og satte ud af hinanden, angaaende det Forhold, som er imellem Proprietærer eller Selveiere paa den eene, og Fæstebønder, Huusmænd, samt andre af Bondestanden, der ere bundne ved Fødestavnen, paa den anden Side. Vi ville, at alle disse Posters Bestemmelse skal grundes paa de Rettigheder og Pligter, som, efterat Vornedrettigheden er ophævet, bør have Sted imellem Jorddrotten og Bondestanden, og skal det derfor paaligge Commissionen, hvor den maatte finde, at disse ved senere Anordninger eller indførte Skikke ere forandrede, eller tilsidesatte, at gjøre allerunderdanigst Forestilling om, hvorledes de igien kunde sættes i Kraft.

Overhovedet skal Commissionen være forpligtet at see paa alt, hvad der kan tiene til Forbedring af Bondestandens Vilkaar, saavidt saadant kan skee, uden at nogen af Jorddrotternes lovlige Eiendoms Rettigheder derved indskrænkes, og uden at Jorddrotterne hindres i deres Godsers lovlige Brug og Benyttelse, og derfor befale Vi herved, at Commissionen skal og indkomme med derhen sigtende Forslage. Ligeledes ville Vi, da Gienstandene for denne Commissions Undersøgelser ere af særdeles Vigtighed for alle Vore kiære Undersaatte, at alt, hvad i denne Sag bliver afhandlet, skal ved Trykken bekendtgjøres; dog undtages derfra saadant, som kunde angaa enkelte Personer uden for Commissionen. I denne Commission ville Vi allernaadigst at skal indtræde Geheimeraad BOLLE WILLUM LUXDORPH, Conferentsraaderne PETER AAGAARD og OLUF LUNDT BANG, som Medlemmer af Vores Cancellie-Collegio. Af Vores Rentekammer første Deputeret Geheimeraad Greve CHRISTIAN DITLEV FRIDERICH REVENTLOW, anden Deputeret Conferentsraad JOHN ERICHSEN, og tredie Deputeret Etatsraad WILHELM AUGUST HANSEN. Som Jurister, Cofentsraad STEPHAN HOFGAARD CORDSER, Etatsraad BARTHOLIN EICHEL, Justitsraad MADS

FRIDSCH og Hof- og Stadsrets-Assessor ANDREAS BANG. Som Landmænd, Geheimeraad og Amtmand CHRISTIAN LUDVIG SCHEEL PLESSEN, Kammerherre Baron POUL ABRAHAM LEHN, Justitsraad MORTEN QUISTGAARD, og Justitsraad PEDER WORMSKIOLD; og da det, som i Commissionen kommer under Oveivelse, i Henseende til Fødestavns Rettighed med videre, kan have Indflydelse paa Landmilicen, saa skal General-Auditeuren ved Land-Etaten, Conferentsraad WILHELM BORNEMANN, ligeledes i den Henseende tiltræde denne Commission. Endelig indtræder og i samme som Medlem og Secretair, Justitsraad CHRISTIAN COLBIØRSEN.

I øvrigt vente Vi, at Commissionen med Nidkierhed og Hurtighed vil sørge for denne vigtige Sags Tiendebringelse. Og ligesom Vi allernaadigst ville, at alle de Poster, som af Vort Rentekammer allerunderdanigst i denne Forestilling ere anførte, skal være et Formaal for denne Commissions Undersøgelser, saa tillade Vi og Vores Cancellie, Tiid efter anden, at indkomme med nærmere Forestilling, angaaende flere Poster at bringe i Forslag til Foretagelse i Commissionen, ifald dertil under Behandlingen skulle gives Anledning, Videre ville Vi og befale herved allernaadigst, at alle de Forslage, som i Følge af denne Vores allernaadigste Befaling af Commissionen maatte gøres, enten efterhaanden, eller paa eengang, skal foredrages Os igiennem Vort Danske Cancellie eller Vort Rentekammer, til hvilket af begge Collegier det maatte befindes, at Forslagenes Indhold fornemmeligen henhører, og ville Vi, at de af bemeldte Collegiers Lemmer, som Vi nu saaledes have udnævnt til at tage Sæde i Commissionen, skal efterhaanden aftale og overlægge med de øvrige Collegiernes Lemmer, hvad der i Commissionen bliver afhandlet, paa det Vi kunde være saa meget meere forvissede om, at Commissionen, forinden den i nogen Punkt gjør endelig Forslag, har kundet benytte sig af den mueligste Kundskab til at tage alle Grunde for og imod samme i tilstrækkelig Overveielse; Derefter I Eder allerunderdanigst have at rette; Befalende Eder Gud. Skrevet paa Vort Slot Friderichsberg, den 25de Augusti 1786.

UNDER VOR KONGELIGE HAAND OG SIGNET

CHRISTIAN R.

Schack Rathlou.

Luxdorph.

P. Aagaard.

Da *John Erichsen* 1787 afgik ved Døden, indtraadte den udpræget reformvenlige retskyndige Konferensraad *Jacob Edvard Colbjørnsen*, en Broder til *Chr. Colbjørnsen*, i Kommissionen. *Tyge Rothe* skal have været foreslaaet til Medlem af Kommissionen, men det menes, at *Schack-Rathlou* forhindrede hans Udnævnelse.

»Kommissionen var«, som Prof. *E. Holm* bemærker, »meget godt sammensat; den raadede over betydelig juridisk og landøkonomisk Indsigt; og skønt man fra et Nutidsstandspunkt kunde kalde den alt andet end folkelig i sin Sammensætning, da den overvejende bestod af høje Kollegieembedsmænd og store Godsejere — af de sidste var der 7 —, saa kunde Bondestanden ikke have bedre Forkæmpere end *Reventlow*, *Hansen* og *Colbjørnsen*. Paa den anden Side var der forstandigt nok sørget for, at modsatte Synsmaader kunde komme til at bryde sig mod hverandre. I det mindste *Lehn* og *Qvistgaard*, til Dels ogsaa *Wormskjold* og *Aagaard* vare kun lidet stemte for en Del af de vigtigste Reformere, om hvilke der vilde blive Tale«.

Sekretærposten var af betydelig Vigtighed, idet det var Sekretærens Opgave at lægge alt tilrette for Kommissionens Forhandlinger, indhente og bearbejde Oplysninger, modtage Kommissionsmedlemmernes indsendte skriftlige Indlæg og Betænkninger og omsider at redigere Kommissionens Forslag til Regeringen. Til en saadan Stilling var *Colbjørnsen* i mange Henseender fortrinlig skikket. Han var nu 37 Aar gammel, var allerede i 1773 blevet Højstetsadvokat, blev i 1780 Kammeradvokat og skulde som saadan føre de Sager, Rentekammeret paa Regeringens Vegne lod anlægge; fra 1784 kom han som Kammeradvokat i nær Forbindelse med *Chr. Reventlow*. 1785 fratraadte han som Kammeradvokat — under Foregivende af svagt Helbred, men formentlig mere paa Grund af stærk Uenighed med Justitiarius i Højesteret, Grev *v. d. Osten* — og bosatte sig paa Lystgaarden »Sophiehøj« i Nærum. Han havde været en ualmindelig dygtig Embedsmand, var udmærket som Taler, og hans skriftlige Indlæg og Debatter var ved Siden af Klarhed og ofte Skarphed præget af ualmindelig stilistisk Sikkerhed. Han var frisindet og varmtfølede, men han kunde være pirrelig, nervøs og opfarende, han taalte ikke Modsigelser og var derfor vanskelig i Forhandlinger; saglige Uoverensstemmelser med en Modpart forvandlede ved hans voldsomme Indlæg let til personlige Uover-

ensstemmelser. — Hans Embedsledighed i Forbindelse med hans overlegne Dygtighed lagde det nær at betro ham den Post i Kommissionen, der krævede det største Arbejde og stor juridisk Indsigt.

Ved Landbokommissionens første Møde, den 18. September 1786, fremlagdes *Bangs* og *Colbjørnsens* Betænkninger over det Bieringske Forslag og Rentekammerets dertil knyttede Bemærkninger. Dernæst forelagde *Colbjørnsen* en »Promemoria«, hvori han redegjorde for, hvilke Punkter Kommissionen formentlig først burde samle sit Arbejde om. Spørgsmaalene om Hoveriet og Tienden blev foreløbig udsat, og det blev da Spørgsmaalene om *Stavnsbaandet* og *Fæstebondens Retsstilling*, der først toges under Behandling. Møderne holdtes med kortere eller længere Mellemrum, og Forhandlingerne var kun delvis mundtlige, idet Kommissionsmedlemmerne i Møderne forelagde skriftlige Indlæg og Afhandlinger, eller saadanne blev indsendte til Sekretæren til Fremlæggelse. Kommissionens andet Møde afholdtes den 23. Oktober, og her fremlagde 8 af Medlemmerne skriftlige Betænkninger og Afhandlinger; den betydeligste af disse var *Bangs* »Afhandling om Bondestanden i Danmark«.

Den kongelige Resolution om Landbokommissionens Nedsættelse havde allerede sat Sindene i Bevægelse og derved fremkaldt en Række Stridsskrifter, men da *Bangs* Afhandling nu udkom i Trykken, samtidig med at den fremlagdes i Kommissionen, var dermed givet Anledning til Fremkomsten af en sand Syndflod af Skrifter for og imod de Reformere, som man af denne Afhandling kunde skønne var henvist til Forhandling i Kommissionen. — Naar man nu læser *Bangs* Afhandling, opdager man snart, at denne paa enkelte Punkter indeholder Paastande, som ikke er ganske holdbare, og disse Paastande især fremkaldte da ogsaa voldsomme Indlæg af Konferensraad *Esaias Fleischer*, Kammerherre *Chr. H. Adeler*, Kammerherre *C. W. Morgenstjerne*, Etatsraad *A. C. Teilmann* m. fl. Disses Angreb blev imødegaaet af *Bang*, *C. A. Fabricius*, Amtmand *Buchwald* o. m. a. En lige saa bitter men mindre omfangsrig Strid udkæmpedes offentligt, da Justitsraad *M. Qvistgaard* lod sin Kommissionsbetænkning udkomme paa Tryk; han havde i den hævdet, at *Stavnsbaandet* burde bestaa, indtil Bonden havde vundet langt større Velstand, — Bonden burde ikke have Ret til at opsigte en fæstet Gaard; Indgreb i det bestaaende Hoveri vilde være Indgreb i Proprie-

tærernes Ejendomsret; Proprietæren burde som Husbonde have Ret til at straffe Bonden, naar denne forsømte sit Arbejde paa Hovmarken eller i sin hjemlige Bedrift. — I et Modskrift: »Til Publikum« tilintetgjorde *Colbjørnsen Qvistgaards* historiske og juridiske »Beviser«, og han føjede til: »Her har da Bondestanden sin Dom beskreven under Hr. Justitsraad *Qvistgaards* Haand. Den danske Bonde skal være stavnsbunden til sin Dødsdag. Efter den Tid gør Hr. Justitsraaden ingen Fordring paa ham; han har altsaa Frihed til at lade sig begrave udenfor Godset, naar han først har bevist, at han er rigtig død«

Medens Striden rasede videre i Dagspresse og Flyveskrifter, gik Arbejdet nogenlunde støt i Kommissionen. Efter en Generaldebat om de tilsigtede Reformers samlede Arbejdet om Spørgsmaalet om Fæstebondens Retsstilling til Godsejeren. Det overdroges *Colbjørnsen* at forfatte et Forslag til en Forestilling herom til Kongen; Forslaget blev bifaldet og underskrevet af 12 af Kommissionens Medlemmer, nemlig *Luxdorph, Scheel Plessen, Reventlow, Cordsen, Bornemann, O. L. Bang, C. Colbjørnsen, Bartholin Eichel, Hansen, Fridsch, J. E. Colbjørnsen* og *A. Bang*. Derimod kunde *Aagaard, Lehn, Qvistgaard* og *Wormskjold* ikke tiltræde Forslaget. (*Erichsen* var forinden afgaaet ved Døden og erstattet med *J. E. Colbjørnsen*), indsendt som Forestilling og godkendt i Statsraadet, hvorefter det Ord til andet blev optaget i de to Forordninger, der udkom den 8. Juni 1787 (se 1. Bind S. 179—80).

Stavnsbaandsagen var allerede berørt i Kommissionens første Møde, idet *Colbjørnsen* i sin Promemoria fastslog, at der i Henhold til Kongens Befaling i Resolutionen af 25. August kun kunde være Tale om et Stavnsbaand, for saa vidt militære Hensyn gjorde det nødvendigt, og den, der havde udtjent som Soldat, maatte frit kunne rejse, hvorhen han vilde. I næste Møde blev, som før nævnt, af mange Medlemmer forelagt skriftlige Betænkninger; i disse gik man ud fra de ovennævnte Udtalelser af *Colbjørnsen* som Udgangspunkt. Nogle mente, at Bondens Forpligtelse til at blive ved Fødestavnen (Godset) burde afløses af Pligten til at forblive indenfor et vist Omraade: et Regimentsdistrikt, eller et eller flere Amter. *W. A. Hansen* mente, at Hæftelsen til Godserne straks kunde falde bort for dem, der var under 14 Aar, og for dem, der havde udtjent som Soldat eller var over 40 Aar. Andre foreslog, at Stavnsbaandet bortfaldt med Aaret 1800 og indtil da kun maatte omfatte dem, der var mellem 14 og 35 Aar.

Af flere foresloges, at Udskrivningen af Soldaterne skulde ske ved Lodtrækning og ikke som nu ved, at Proprietærerne stillede hvem de vilde. *Reventlows* skriftlige Indlæg blev afgivet næste Dag; det indeholder de udførligste og grundigste Udtalelser om Stavnsbaandet. Udover, hvad andre har foreslaaet, fremhæver han, at Udskrivningen ikke bør ske efter Hartkorn, men efter Folketal, 6 Aars Tjenestestraf for Nægtelse af Gaardfæste bør afskaffes, Tjenestetiden maa kunne indskrænkes.

Landbokommissionen indhentede derefter Generalitetskollegiets Betænkning om Stavnsbaandet og Soldaterudskrivning. Medens Landetatens Repræsentant i Kommissionen, *Bornemann*, var ret frisindet, viste Generalitetet sig meget konservativt og umedgørligt; dets Betænkning var holdt i en gnaven og fortrædelig Tone, og det udtaler sig bestemt imod Udskrivning efter Folketal og imod formindsket Tjenestetid; Proprietærernes Ret, Pligt og Kontrol maa bibeholdes ligesom iøvrigt de nu bestaaende Forhold. Generalitetet gør opmærksom paa, at der ikke synes at være nogen Grund til, at ikke ogsaa Købstadfolk og Haandværkere skal enrulleres! — *Reventlows* Imødegaaelse af Generalitetets Udtalelser var holdt i en skarpere Tone end han sædvanlig benyttede, og *Colbjørnsens* Svar blev endnu skarpere.

Den 28. April 1788 underskrev 13 af Kommissionens Medlemmer den af *Colbjørnsen* forfattede Forestilling til Kongen om Stavnsbaandets Ophævelse. Efter en Redegørelse for Landmilitsens Tilblivelse, Udskrivningens Ordning og Stavnsbaandets Fremkomst og Udvikling godtgøres det, at denne Indretning stemmer ikke med Regeringsformen, idet den Godsejerne tillagte Magt over Medborgere foregreb den kongelige Myndighed; den var dernæst skadelig for Landets Forsvarsvæsen, idet den lagde Soldatertjenesten for Had og Foragt, og endelig var den skadelig for Bondestandens moralske og politiske Forfatning, idet Tabet af den personlige Frihed nedbrød Bondens Mod, Vindskibelighed og Kærlighed til Fædrelandet. — Derefter fulgte Forestillingens Forslag til en ny Forordning. De mange Enkeltheder i disse Forslag blev Ord til andet gentaget i den Forordning, som omsider udkom den 20. Juni 1788.

Før Landbokommissionens Forslag kunde blive Lov, maatte de selvfølgelig passere Statsraadets Skærsild, og her var der Mulighed for, at der kunde rejses Krav om Afvisning eller dog Ændring i et eller flere af Forslagets Punkter. Man vidste paa For-

haand, at *Schack-Rathiou* og *Rosenkrantz* vilde være Modstandere af dybtgaaende Ændringer i de bestaaende Forhold. Kronprinsen og *Berustorff* turde derimod antages at være velvillig stemte for Bondens Frigørelse fra Stavnsbaandet. *H. Stampe* var saa gammel og svækket, at hans Ord næppe vilde have synderlig Vægt, om end hans Frisind, der var kendt fra gamle Dage, gav Haab om hans Stemme for Forslaget. Den gamle General *Huths* Stilling til Sagen var tvivlsom, den kendtes i hvert Fald ikke. Prinsen af Augustenborg, der fra 1786 var Medlem af Statsraadet, har rimeligvis stemt for Forslaget.

I Statsraadmøder den 9. Maj og 30. Maj afgav *Schack-Rathlou* Betænkninger, der gik imod Landbokommissionens Forestilling. Han fandt Forslaget juridisk forsvarligt og indrømmede, at Bondestanden fortjente Lettelse i sine Kaar; men Forslaget var for vidtgaende; en formelig Ophævelse af Stavnsbaandet vilde være et alt for farligt Eksperiment; han ønskede, at Sagen maatte faa et lykkeligt Udfald, men han kunde ikke stemme for dens Gennemførelse, saa meget mere som Generalitetet og Admiralitetet havde indsendt Erklæringer, der udtalte sig herimod. — Ogsaa *Rosenkrantz* udtalte sig mod Forslaget. Hidtil havde Proprietærene draget Omsorg for trængende Fæstebønders Familie og faderløse Børn. Naar Stavnsbaandet ophævedes, vilde gamle og svagelige Bondefolk blive ladte i Stikken af deres Børn, naar disse havde Lov til at flytte bort. Lediggang og Elendighed maatte blive Følgen af den Frihed, Forslaget bød Bønderne.

Baade *Schack-Rathlou* og *Rosenkrantz* indgav Begæring om Afsked fra deres Embeder. *Schack-Rathlou* var Chef for Danske Kancelli og skulde som saadan underskrive Forordningen om Stavnsbaandets Ophævelse. Han unddrog sig dette ved at nedlægge sit Embede Dagen efter, at Afgørelsen var faldet i Statsraadet. *Bernstorff* blev da Chef for Danske Kancelli og kom saaledes til at sætte sit Navn under en Forordning, til hvis Gennemførelse han utvivlsomt havde bidraget meget.

Forordningen af 20. Juni 1788 er udformet af Generalprokurør *Oluf Lundt Bang* paa Grundlag af *Colbjørnsens* og *Chr. Reventlows* Udkast. Dens Titel er: »Forordning om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkiøn i Danmark«. I denne Titel angives særdeles tydeligt det centrale i Forordningen. Dennes Indledning og dens første Paragraf lyder saaledes (se S. 146):

udkommet hos Landets Trykkeri. Hver Kope
Kostet 1 Rdl. 1 Schilling. København i Kongens
Bogtrykkeri den 22den Decbr. 1888.

Under V^{or} Kongelige Naade og Gjæst
Christian IX.

Albrechts

Kongens

Forordning om Stavnbaandets Løsning i Danmark

Si Christian Din.
Ejende, af Stavs Baade, Konge
til Danmark og Norge, der i H. M. Naade
og Guds Naade, H. H. S. H. H. H. H. H. H. H. H. H.
Thornæs, Porsmønstern og Deltarbejde, given
alle vilkårligt at de Stavnbaandets indløser
kun den halve Stavn af Landets Indbyggere,
og Stavnets Stavn saavel i H. H. S. H. H. H. H. H. H.
Naade, som den administrative Stavn, som
normalt den Stavn saavel i H. H. S. H. H. H. H. H. H.
H. H. S. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H.
Saavel i H. H. S. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H.
saavel i H. H. S. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H.
Almindelige gavnlige Ordre af H. H. S. H. H. H. H. H. H. H.
Kongelige Mjælsind, med alle anmerkede saavel
til at opmærksomhed i H. H. S. H. H. H. H. H. H. H. H. H. H.
med omhyggelig at bestemme og med H. H. S. H. H. H. H. H. H. H. H.

»VI CHRISTIAN DEN SYVENDE, af Guds Naade gjøre alle vitterligt: at da Bondestanden indbefatter den talrigeste Deel af Landets Indbyggere, og Statens Styrke saavel i Hensigt til Forsvars-Væsenet, som den almindelige Velstand, fornemmeligen beroer paa denne betydelige Nærings-Stands Vindskibelighed, Mod og Fædrenelands-Kierlighed; saa kunne Vi ikke gjøre et for Os selv kierere og for det Almindelige gavnligere Brug af Vor Kongelige Myndighed, end at anvende samme til at opmuntre disse borgerlige Dyder; ved omhyggeligen at beskierme og med Kraft haandthæve Vore kiere og troe Undersaatter af Bondestanden i deres Rettigheder, især den personlige Frihed, som af Vor Herr Oldefader, høylovlige Ihukommelse, Kong FRIEDERICH DEN FIERDE i Forordningen af 21de Februarii 1702, ved den i nogle Provinser da brugelige Vorned-Rets Ophævelse, er bleven dem skienket, og som ikke mindre tilkommer denne, end de øvrige Stænder.

Og da Vi have befundet, at det Stavnsbaand, som for nærværende Tiid hefter Bønderne i Vort Rige Danmark til det Gods, paa hvilket de have fyldt det 4de Aar, har sin Grund i den Indretning ved Land-Milicen, at Jorddrotterne have været pligtige til at fremstille det til Krigshærens Vedligeholdelse fornødne Mandskab, i Forhold af deres Eyendommers matrikulerte Hartkorn; saa ville Vi allernaadigst fritage Jordegods Eyerne fra at levere Folk til Krigs-Tienesten, hvilken herefter skal fordres umiddelbar, som en almindelig og personlig Pligt imod Os og Fædrenelandet; Og paa det at denne maa kunne opfyldes med desto større Lyst, have Vi forundt de af Land-Almuen udskrevne Soldater saadanne Fordeele, som ey alleene kan holde dem skadeløse for de med Krigsstanden forbundne Byrder, men endog være en passende Belønning for deres Tieneste.

I øvrigt erklære Vi paa det høytideligste og ved Vort Kongelige Ord, at den Frihed, som herved tilsiges Bondestanden i Vort Rige Danmark, ikke alleene skal have sin Virkning til de i denne Lovgivning fastsatte Tidspunkter, men endog stedse være uigenkaldelig og paa ingen Maade kunne svækkes eller indskrænkes.

Thi byde Vi herved og allernaadigst befale:

§. 1.

Stavnsbaandet til Godserne skal aldeeles ophøre fra den 1ste Januarii Aar 1800, saaat alle af Bondestanden i Danmark, som

da, i Følge de herefter anførte Bestemmelser, ere heftede til noget Gods, fra bemeldte Tidspunkt skulle have Frihed til at opholde dem i de, til Land-Milice-Indretningens Vedligeholdelse, foreskrevne Districter, indtil de af Sessionen have faaet Afskeeds- eller Friheds-Passer, da det derefter maa være dem tilladt at nedsætte dem og søge Næring overalt i Riget.«

Efter Forordningens 43 Paragraffer sluttes saaledes:

»Thi byde og befale Vi herved Vore Grever, Stiftbefalingsmænd, Friherrer, Biskopper, Amtmænd, Landsdommere, Præsidenter, Borgemestere og Raad, Amtsforvaltere, Fogder og alle andre, som denne Vores Forordning under Vort Cancellie-Segl tilskikket vorder, at de den paa behørige Steder, saavel som af Prædikestolene, til alle Vedkommendes Efterretning strax lade læse og forkynde. Givet paa Vort Slot Christiansborg udi Vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn den 20 Junii 1788.

Under Vor Kongelige Haand og Signet.

CHRISTIAN R.

A. P. v: Bernstorff.

Luxdorph. P. Aagaard. Schow.

Blandt de betydningsfuldeste Bestemmelser i Frdng. af 20. Juni 1788 skal her iøvrigt nævnes, at Proprietærene, som det fremgaar af det anførte Citat, fremtidig fritages for Forpligtelsen til at stille Soldater for deres Godser; Soldaterne udskrives efter Folketallet i de Distrikter (en Amtmands Virkekreds), hvori Landet inddeles. »Alt Mandkøn af Bondestanden, som ved Forordningens Udstedelse ei har fyldt 14 Aar, skal ikke være bundet til Godserne længere end til 3 Maaneder efter bemeldte Lovgivnings Bekiendtgjørelse at regne, efter hvilken de maa opholde dem i de herefter for det unge Mandskab og Landsoldaterne bestemte Distrikter, indtil de af Sessionerne har faaet Afskeds- eller Frihedspasser. De som ved Anordningens Bekiendtgjørelse har fyldt det 14. Aar, skulle forblive paa de Godser, til hvilke de henhører, indtil de har faaet Afsked fra Krigstienesten eller har opnaaet den Alder, at de ei dertil kan antages; dog skal dette Baand aldeles ophøre i Aaret 1800.« Den, som har faaet Afskeds- eller Frihedspas, maa nedsætte sig og søge Næring hvor som helst i Riget.

»Saa længe, der gives andet dygtigt Mandskab i Distriktet, skal de Husmænd, som er gifte, og fortrinligen de, der have Børn, ikke

udskrives til Soldater. I lige Tilfælde skal en gammel Gaardmands eller jordbrugende Enkes eneste Søn være befriet«. »Naar et ungt Menneske af Bondestanden med troværdigt Vidnesbyrd fra offentlige Lærere kan bevise at have gjort Fremgang i Studeringer og givet Prøve paa Duelighed og Flid, bør han ikke udskrives til Soldat; meget mindre naar han er blevet akademisk Borger«. — »Dersom nogen af det unge Mandskab bliver Eier eller Fæster af en Gaard, maa han fritages for Udskrivning mod at skaffe en anden«. »Adelens eller lige med samme privilegeredes saavel som geistlige og verdslige Embedsmænds samt Degnes, Skoleholderes og Substituters Børn maa være fri«. — Tjenestetiden nedsattes fra 12 til 8 Aar.

Ved Stavnsbaandets Løsning gennemførtes personlig Frihed for Bondestanden som for den øvrige Befolkning. Den Begunstigelse, Forordningen ydede gifte Husmænd samt Enkers og »Gammelmands« Sønner i Bondegaarde ved Fritagelse for Udskrivning, var et Udslag af Tidens Humanitetsfølelse. At Købstadfolk, Haandværkere, unge Studerende, Embedsmænd og Adelige fik samme Begunstigelse, skyldtes sikkert, at man ikke havde Øje for, at Lighed i Rettigheder og Pligter burde være fælles for alle Statsborgere; desuden mente man vel ogsaa, at Bønderne egnede sig bedre for og led mindre end de andre ved Soldatertjenesten; og endelig bestod der for Besidderne af Storgaarde et særligt Skattefriheds-Privilegium, der ikke lod sig bryde uden at vække Paastand om stærk og øjensynlig Retskrænkelse. — Almindelig Værnepligt blev først gennemført i 1849 under Trearskrigen.

Hundrede Aar efter Stavnsbaandsløsningen mindedes Digteren *J. Chr. Hostrup* denne Begivenhed med bl. a. følgende Ord:

»Da var løst den værste Knude,
da kom Bod for bundløs Nød,
da, som gennem aaben Rude,
frisk Luft ind i Huset brød,
da ved et mildt og myndigt Ord
Menneskerettens Banner
blev hejst over Danmarks Jord.«

Da Landbokommissionen havde underskrevet Forslaget om Stavnsbaandets Ophævelse, indstilledes dens Møder indtil 4. Februar 1790. Men der var da ogsaa ved Forordningerne af 8. Juni 1787 og 20. Juni 1788 sat saa mægtige samfundsom-

dannende Bestemmelser i Værk, at der var Grund til nøjere lagttagelse af disses Virkninger, før man skred videre paa Reformernes Bane; desuden vilde adskillige af de uheldige ældre Forhold af sig selv ad naturlig, frivillig Vej nu trække sig ilave. Det gamle Tvangsstyre var brudt med de to nævnte Forordninger; det nye, der skulde afløse, burde saa vidt muligt skyde frem i Frihed. Dog var der visse Skranker, som maatte brydes: Hoveri, Naturaltiende og visse Handels- og Omsætningsforhold stod fremdeles som Hindringer for Samfundets økonomiske Fremskridt. — Hoveriets og Tiendens Afløsning er omtalt i dette Værks første Bind, hvortil henvises.

Landbokommissionen ophævedes i 1816. I Løbet af dens 30-aarige Bestaaen skete der selvfølgelig adskillige Personalforandringer. Her skal blot gøres opmærksom paa et enkelt Personskifte: *Colbjørnsen* udtraadte som Medlem af Kommissionen, da han i 1788 udnævntes til Generalprokurør; han afløstes som Sekretær af Etatsraad *P. Chr. Zeuthen* til Tølløse. *Chr. Reventlow* vedblev til det sidste at være Kommissionens virksomste Medlem. — Om Kommissionens Forhandling i dens to første Arbejdsaar — indtil Forslaget om Stavnsbaandets Løsning var underskrevet — foreligger en trykt Beretning i 2 store Kvartbind: »Den for Landbovæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger«. Beretningens Form og Udførelighed er et Vidnesbyrd om, at Regeringen har ønsket at lade Befolkningen faa Lejlighed til at kende de Begrundelser, ud fra hvilke Bestemmelserne er taget om de store Forandringer, Loven fastslaar. Den viser os en vaagnende Hensyntagen til »den offentlige Mening«.

De i 1787 og 1788 udgivne Landbolove havde skabt Glæde og Tryghed blandt Reformvennerne og blandt de Fæstebønder, som Forordningene især kom tilgode. De havde ogsaa hos nogle Bønder skabt en Selvfølelse, som hist og her kunde udarte til Paa-staaelighed og Trods, som naar Bønderne nogle Steder nægtede Lydighed under Hovarbejdets Udførelse. Hos mange af Reformernes Modstandere fremkaldte de samme Forordninger en tavs Resignation, idet man bøjede sig for de kongelige Magtbud, men hos andre, især blandt Proprietærerne, var Harmen over de skete Forandringer saa stærk, at den fandt Udtryk i Bladartikler og Flyveskrifter, hvori man paastod, at der var sket stærke Krænkelser af hævdvundne og lovlige Rettigheder, og at de nu

lovfæstede Forandringer vilde blive til ubodelig Skade for hele Landet. Et Udslag af Reformmodstandernes Misfornøjelse maa i denne Forbindelse omtales nærmere, fordi det aabenbart tilsigtede en Reaktion, og fordi det tillige antog en opsigtvækkende dramatisk Form.

Ved Viborg Snapsting mødtes i Eftersommeren 1790 et stort Antal jydsk Proprietærer. Blandt disse opstod nu den Tanke, at der maatte gøres et kraftigt Forsøg paa at standse Reformbevægelsen. Man enedes om at sende et »Tillidsskrift« til Kronprins *Frederiks* Svigerfader, Prins *Karl* af Hessen, der boede paa Gottorp Slot. Den foran nævnte Kammerherre *Chr. F. T. Lüttichau* til Aakjær og Dybvad forfattede Tillidsskriftet paa Tysk, og dette fik 103 Underskrifter af tilstedeværende Proprietærer. Man vidste, at den nyformælede Kronprins *Frederik* opholdt sig paa det Gottorp nærliggende Lystslot Louisenlund og fandt det da paakrævet og formentlig formaalstjenligt at overrække Kronprinsen et lignende Skrift men affattet paa Dansk. Kammerherre *Fr. L. Beenfeldt* til Serridslevgaard paatog sig dette Arbejde; og da der ikke blev Lejlighed til at forelægge dette Skrift for alle Underskriverne af det første, mente *Beenfeldt* sig berettiget til at paaføre Skriftet de nu fraværendes Navne, da de to Tillidsskrifter dog var væsentlig overensstemmende. Han gjorde Underskrifterne yderligere troværdige ved at efterligne Originalerne paa det tyske Skrift. Tillidsskriftet var i Virkeligheden et Klage- og Anklageskrift, som bl. a. paastaar, at de ved Landbokommissionens Virksomhed trufne Foranstaltninger har medført Indgreb i Jordegodsejernes Rettigheder, der med Tiden vil gøre dem brødløse, forvolde en Forstyrrelse i det hele, bringe Landet nær til Undergang og gøre Efterslægten ulykkelig. Landets Jordegodser kunde regnes allerede at have tabt en Trediedel af deres Værdi. Proprietærene var blevet Genstand for Forfølgelse og maatte under Bøndernes voksende Opsætsighed gaa i største Usikkerhed for Liv og Gods. De Mænd, der havde foreslaaet Reformerne, var ikke optraadt som redelige danske Mænd, der upartisk havde fælles Medborgeres Vel til Formaal — og især sigtes der til den, der havde forfattet Udkastet til Forordningen af 8. Juni 1787 (d. v. s. *Colbjørnsen*).

Lüttichau og *Beenfeldt* fik Foretræde for Kronprinsen, overrakte ham Tillidsskriftet og gav et mundtligt Referat af dets Indhold. Kronprinsen skal have været meget naadig mod de to

Herrer, men fandt dog Anledning til at udtale: »Hvad, der er befaleet ved kongelig Anordning, kan ikke forandres«.

Kronprinsen lod Tillidsskriftet sende til Landbokommissionen, der lod *Colbjørnsen* affatte en Betænkning over det; men dernæst udbad han sig Kronprinsens Tilladelse til at offentliggøre og imødegaa Tillidsskriftet. Dette Skrift, hvis fulde Titel er: »Betragtninger i Anledning af en Del jydsk Jorddrotters Klage til Hans Kongelige Høihed Kronprindsen over deres Eiendommens Krænkelser, ved Forordningen om Bondestandens Frigivelse fra Stavnsbaandet til Godserne, og de flere udkomne Lovgivelser, om Bøndernes Rettigheder og Pligter. Helligede den oplyste Menneskelighed, den borgerlige Frihed og det danske Folk. Af Christian Colbjørnsen, Deputeret i det danske Cancellie, General-Procureur, Assessor i Høieste Ret og Medlem af det kongelige norske Videnskabernes Selskab«, og hvori Klagen gengives tiligemed samtlige Underskrifter, indledes med følgende Optakt:

»Imedens festlig Glæde omringede vore Boliger, og Fryderaa-bene lød høit fra Paladserne til Hytterne: imedens vi glemte vore Sorger, og velsignede Tronens Arving og hans Brud, hørtes et Skrig fra Cimbriens Land, ligt det, der forkynder Ulykker. »Mon Kongens Fred være brudt, eller noget andet Uheld have rammet Landet?« Saa spurgte vi Borgere hinanden med Bekymring, da Rytet sagde os, at Klager havde trængt sig ind for den ædle Fyrstes Øre midt i Bryllupshøitiden. Stor, tænkte vi, maa Nøden være, der afpresser disse Raab, og vigtig den Uret, over hvilken Hevnen fordres. Men — billig Fortrydelse fulgte paa denne vor Bekymring, da vi fornå, at det var nogle Jorddrotter, som vanhelligede Festens Glæde ved at klage over de retfærdigste af alle Lovgivelser, da vi saae, at disse torde søge at undergrave den borgerlige Frihed, og at de ikke blueedes ved at beskyldte Kongens Raad for Uredelighed, og at beføre hans Undersaatter af Bondestanden som Oprørere.«

Colbjørnsen foreholder Tillidsskriftets Forfattere og Underskrivere, at de har beskyldt Danmarks landsfaderlige Regent for »ved Lovene at hjemle Vold og Undertrykkelse og gennem disse stifte Landets Undergang og Efterslægtens Ulykke. Og dette vover disse dristige Jorddrotter at skrive til Kongens Søn!« — Med disse Ord har Colbjørnsen antydnet, at Jorddrotterne har gjort sig skyldige i en strafbar Handling.

Offentliggørelsen af Tillidsskriftet sammen med Colbjørnsens

skarpe Imødegaaelse af dets Indhold satte Sindene i hæftig Bevægelse; der kom i den følgende Tid et meget stort Antal Indlæg i Blade, Tidsskrifter og som Flyveskrifter. Skønt Forfatterne sikkert allesammen ønskede at regnes til de dannedes Kreds, var den Tone, der gik igennem en Del af disse Skrifter alt andet end dannet og gik ofte langt ud over Velanstændighedens og Sømmelighedens Grænser. Denne meget skarpe literære Strid blev senere betegnet som »den jydsk Proprietærfejde«.

Lüttichau tog selvfølgelig til Genmæle mod *Colbjørnsens* »Betragtninger« og udsendte et forholdsvis omfangsrigt Skrift med følgende Titel: »Fuldkommen Beviis, at Hr. Etatsr. Christian Colbjørnsen paa en forhen ubekjendt lovstridig Maade, ved hans Betragtninger over de jydsk Proprietairers Tillids-Skrift til Hans Kongelige Høihed Kronprindsen har fornærmet den oplyste Menneskelighed, den borgerlige Frihed og det danske Folk, følgelig og alle de, som have underskrevet og agnosceret Tillids-Skriftets Underskrift. Forfattet af Kammerh. Christ. Frid. Tønne v. Lüttichau til Aakiær og Dybvad, I. U. D. Medlem af det Kongelige Storbritanniske Tydske Selskab og det historiske Institut i Göttingen«. — Den ansete Nationaløkonom Baron *C. U. D. Eggers*, der interesserede sig levende for Landhospørgsmaalet, anmeldte begge de nævnte Skrifter i »Lærde Efterretninger« 1791. Det hedder heri bl. a.: »Etatsraad *Colbjørnsens* »Betragtninger« ere skrevne med den Indsigt, den Veltalenhed, den Varme for Menneskehedens og Bøndernes Sag, som man kunde vente af Forfatteren til ypperlige Afhandlinger i Landboevæsens-Commissions-Forhandlingerne«. *Lüttichaus* »Fuldkommen Beviis« faar bl. a. følgende Bedømmelse: »Derimod har Kammerherre *Lüttichau* skrevet i en Tone, som er under al Kritik, i en Tone, som man allermindst kunde vente af en Rangsperson, hvis Titel allerede skulde borge for, at han ikke glemte ordentlig Levemaade, naar han som Autor fremtræder for hele det literariske Publikum. Man kunde have tilgivet ham heftige, bittere Udtryk i Betragtning af, at han selv personlig var angreben, men ikke en aldeles Til sidesættelse af Anstændigheden, ikke Skiildsord, som man pleier at høre ved gammel Strand, ikke Vittigheder, som alene have Borgerret i Ølkielderne, ikke ærerørige Beskyldninger, som ingen kan svare paa uden at ned sætte sig selv«.

Der var imidlertid fremkommet Ytringer om, at Underskrifterne paa Tillidskriftet til Kronprinsen ikke alle var ægte. Kronprinsen lod nedsætte en Kommission, der sendtes til Jylland for at undersøge dette Forhold. *Lüttichau*, *Beenfeldt* og adskillige andre Proprietærer, hvis Navne var paa Tillidskriftet, stævnedes til at møde for Kommissionen. *Lüttichau* indgav en skriftlig Indsigelse mod sin Indstævning for en inkvisitorisk Undersøgelseskommission; en Adelsmand kunde ifølge sine Privilegier ikke behandles inkvisitorisk uden i Sager angaaende Majestætsfornærmelse. Han fremsatte med det samme den Beskyldning mod *Colbjørnsen* i Anledning af dennes Udtalelser mod Tillidskriftet i »Betragtninger«, at dette hans Forhold maa anses for »en stor Forbrydelse imod Kongens Værdighed, Høihed og den Tillid, som enhver Undersaat hidindtil har havt til det høikongelige Hus«.

Beskyldt for Majestætsfornærmelse maatte *Colbjørnsen* nødvendigvis anlægge Sag mod *Lüttichau*, fra hvem Sigtelsen kom. Sagen behandledes for Højesteret under meget stor Deltagelse fra Publikums Side. Ved Dommen erklæredes *Lüttichaus* Beskyldninger døde og magtesløse, og *Lüttichau* idømtes en Bøde paa 1000 Rdl. For sin Optræden overfor Undersøgelseskommission blev han senere frakendt Kammerherretitlen, og Kronprinsen lod ham tilkendegive, at dette var en mild Straf, da han egentlig havde fortjent at tiltales ved Generalfiskalen. I højeste Grad forbitret solgte *Lüttichau* sine Godser, forlod Danmark og drog til Tyskland, hvor han for saa vidt fik Oprensning, som der her tildeltes ham høje Titler (Geheimeraad og Rigs greve). Men, som *E. Holm* bemærker, han maatte fra Udlandet se, at den Sag, han havde kæmpet for, var uigenkaldelig tabt. — Her skal endnu anføres *C. F. Wegenes* forsonende Ord: »*Lüttichau* faldt som et Offer, hvilket de adelige Godsejeres gamle Brødre skyldte Bonden og Fædrenelandet, og dette Sone-Offer var ikke ringe. Thi han var i det mindste en Mand, der havde Mod til at være sin Overbevisning bekjendt, da de øvrige krøb i Skjul, og Bønderne selv i den Egn, hvor han levede, gavede ham det Lov, at han var en retfærdig Mand.« — Kammerherre *Beenfeldt* maatte for sit Forhold bøde 2000 Rdl. og fik desuden tilkendegivet Kongens Mishag.

I Hertugdømmerne var Forholdene i mange Henseender uensartede, ogsaa socialt. Fra Tyskland var Livegenskabet

trængt op gennem Holsten og havde tillige bredt sig over det oprindelig danske Sønderjyllands sydligere Del. Livegenskabet gjaldt for baade Mand og Kvinde og gjorde dem stavnsbundne fra Fødsel til Død. Med Livegenskabet fulgte et trykkende Hoveri, der gjaldt for baade Gaardmand og Husmand. — Da de store Krongodssalg foregik i Tiden fra 1764 til 1774, lod Regeringen en Mængde af sine Hovedgaarde og Ladegaarde i Sønderjylland udstykke i større eller mindre Brug, der overlodes Bønderne paa saa gunstige Vilkaar, at de nærmest kunde kaldes Arvefæstere. Livegenskabet og Hoveriet forsvandt dermed fra disse Egne. Men i Holsten og det sydlige Sønderjylland vedblev det, idet dog enkelte Godsejere hist og her havde ophævet det. Livegenskabets haarde Tryk og Ulighederne i Kaar paa de enkelte Godser fremkaldte Bondeuroligheder i 1780erne. *A. P. Bernstorff* opfordrede de holstenske Godsejere til at ophæve Livegenskabet. 1795 enedes Ridderskabet og de menige Godsejere om, at Livegenskabet burde ophæves; der nedsattes en Kommission, som efter Forhandlinger indstillede til Kongen, at Livegenskabet bragtes til at ophøre om 8 Aar (i 1805).

A. P. Bernstorff, der havde været meget virksom for denne Sag, opnaede kort før sin Død, der indtraf 21. Juni 1797, at modtage Kommissionens Indstilling, der gav ham Vished for, at Sagen vilde faa en lykkelig Afslutning om faa Aar.

REFORMERNES MODTAGELSE.

»Kampen om Landboreformerne«, det vil jo først og fremmest sige Kampen for og imod den danske Bondes Frigørelse, saaledes som denne Kamp nu havde sat sit Kronskud i Forordningen om Stavnsbaandets Løsning, vakte efterhaanden Interesse og Opmærksomhed i saa at sige alle Befolkningslag. At Bønderne, særlig i de Egne, hvor de havde været under det stærkeste Tryk, forstod og glædede sig over, at det nu bar mod lysere Tider, er forstaaeligt. At disse hist og her — dog nærmest undtagelsesvis — gjorde sig skyldig i den Misforstaaelse, at de nye Love udelukkende gav dem Rettigheder og ingen Pligter, og at de derfor nu mente at kunne gøre, hvad de vilde, kan i og for sig heller ikke undre; adskillige mente vel ogsaa at have et Mellemværende med en eller anden af deres tidligere Plageaander, som de nu ønskede at faa afviklet. Naar Sagen sees fra et Datids-Standpunkt, er

det heller ikke til at undres over, at den anden Hovedpart, Jordegodsejerne, »Proprietæerne«, ogsaa omfattede Reformarbejdet med levende Interesse, men for Flertallets Vedkommende som mer eller mindre forbitrede Modstandere. Den foran omtalte jyd-ske Proprietærfejde var jo et grelt Udtryk herfor, og der er ingen Tvivl om, at »Tillidskriftet« vilde have faaet et stærkt forøget Antal Underskrifter, hvis der havde været Tid til ogsaa at samle Godsejerne paa Øerne. Ved Bedømmelse af Godsejernes Syn paa Reformbevægelsen maa det erindres, at de gennem lange Tider — Slægtled efter Slægtled — var indlevede i de daværende Forhold, og det kan i Virkeligheden ikke med Billighed forlanges, at de straks kunde slutte sig til Tankerne om de paatænkte — og efterhaanden gennemførte — meget radikale Foranstaltninger. Det vilde være en grov Fejltagelse at mene, at Godsejernes Modstand udsprang af Bondeplager-Tilbøjelighed. Hvorvel der vitterligt fandtes adskillige — og vel ikke faa — brutale og samvittighedsløse Herremænd, er der neppe Grund til at betvivle, at en meget stor Part, rimeligvis største Part, af Godsejerne i Virkeligheden var brave og retsindige Mænd, men som i de nye Tilstande saa en alvorlig Fare baade for deres egen og for Samfundets økonomiske Eksistens. Men efterhaanden gjorde de sig fortrolige dermed, dels fordi de indsaa, at det nu ikke blev anderledes, dels fordi de efterhaanden erkendte, at det ikke var saa slemt, som de havde befrygtet, eller at det endog var betydelige Forbedringer.

Embedsstanden, der længe stod ret delt overfor Landbospørgs-maalet, idet navnlig Generalitetet og Admiralitetet var udprægede Modstandere, samledes i Hovedsagen efterhaanden i Erkendelse af de nye Foranstaltningers Gavnlighed. Selv den stokkonservative *Guldberg*, der havde udtalt Frygt for, at »Staten vilde rystes i sine Grundvolde«, hvis Bønderne befriedes for Hoveri og Stavnsbaand, erkender med den Loyalitet og Retsindighed, der var fremtrædende Karaktertræk hos ham, kort efter Forordningen om Stavnsbaandets Løsning sit tidligere Fejlsyn, idet han i et Brev skriver saaledes: »Naar nu Stavnsbaandet er løsnet og Mennesket, der af Naturen er fri, er ved Lovgiverens hellige Ord kaldet tilbage til en lovbestemt Frihed, saa ve den, der nu vilde krænke eller underminere den helligens forsikrede Rettighed, den jeg nu anseer som et væsentligt Stykke af Landets Konstitution og derfor glæder mig over, at dette Stykke faar sin gode og faste Indfletning i de øvrige Dele«.

Men ogsaa Bybefolkningen, særlig Københavns Befolkning, havde efterhaanden faaet Interesse for Landbospørgsmaalet. Denne Befolkningsdel, der jo havde lettere Adgang til Læsning end Landbefolkningen, paavirkedes dels af de mange skarpe Stridsskrifter, dels og særlig af Samtidens litterære Kredse, hvis betydeligste Repræsentanter var ret frisindede og tog Parti for Bønderne og Reformvennerne. Der er Grund til her, om end kun ved Navns Nævnelser, og uanset, at nogle af dem er omtalt i det foregaaende, at mindes nogle af de Mænd, der gennem deres — vidt forskelligartede — litterære Virksomhed væsentlig bidrog dels til at skabe Forstaaelse af, dels i hvert Fald Stemning og som Helhed en »offentlig Mening« for Landbospørgsmaalene. I alfabetisk Rækkefølge skal her nævnes: *W. H. F. Abrahamson, Jens Baggesen, Malthe Conrad Bruun, Chr. A. Fabricius, Henrik Gerner, Peter Andreas Heiberg, Ove Malling, Jacob Mandix, Rasmus Nyerup, Chr. H. Pram, Knud Lyne Rahbek, Tyge Rothe, Fr. Sneedorff, J. S. Sneedorff, Edvard Storm, P. F. Suhm, Thomas Thaarup, J. C. Tode, Jens Wadum*. Disse Mænd paavirkede Befolkningen dels gennem deres selvstændige Skrifter, dels gennem Tidsskrifter. Blandt disse maa særlig fremhæves det udpræget frisindede Maanedsskrift »*Minerva*«, der med *K. L. Rahbek* (i de første 5 Aar tillige med *Pram*) som Udgiver fra 1785 til 1807 udkom med 90 Bind, hvori saa at sige alle mulige Emner behandledes, gennemgaaende af Landets betydeligste Skribenter. Neppe noget andet dansk Tidsskrift har paavirket sin Samtid saa stærkt som »*Minerva*«. *R. Nyerup* skriver her om, at »det har havt en uberegnelig stor Indflydelse paa Tænksomhedens og Culturens Gang hos os«. At »*Minerva*« ogsaa bragte talrige Bidrag vedrørende et saa vigtigt og aktuelt Emne som Landboreformerne — »for at løse de Baand, som hildede Bondens Fjed«, som *Nyerup* udtrykker det —, er en Selvfølge. — Som det Tidsskrift, der næst »*Minerva*« maaske havde størst Indflydelse som Vejleder for »den offentlige Mening«, ogsaa med Hensyn til Landboreform-Spørgsmaalet, skal endnu anføres det tidligere nævnte og i det store hele ligeledes frisindede »*Lærde Efterretninger*«, der under skiftende Titler udgik lige fra 1720 til 1810. Dette Tidsskrifts Opgave var at anmelde og kritisere udkomne Skrifter, og den Bedømmelse og Vurdering, disse her fik, var i stor Udstrækning afgørende for Publikums Opfattelse af og Stilling til dem.

Adskillige Forfattere brugte med god Virkning Satirens Vaaben.

Dette var særlig Tilfældet med *P. A. Heiberg*, der haandterede dette Vaaben med Færdighed. En Prøve herpaa skal anføres. *Heiberg* havde bl. a. et godt Øje til »de jyske Proprietærer«. I sit satiriske Værk: »Rigsdaler-Sedlens Hændelser« kalder han Vendsyssel »Canaans Land« og det øvrige Nørrejylland »Pheresiten-Land«, og han fortæller nu »som noget der karakteriserer Pheresiternes og Canaaniternes Tænkemaade« følgende gamle »Anecdote, som endnu her i Landet er i alle Folks Munde: Det hændte sig, at en Konge, man veed ikke hvem, giftede sig. Et Hundrede af Canaaniternes og Pheresiternes smaa Fyrster sendte da Gensandtere for at lykønske deres Lehnsherre, men lod dem tillige bede, at Kongen, til Belønning for deres gode Ønske, ville ophæve det nylig gjorte Forbud, som fritog den almindelige Mand fra at være Fyrsternes Trældyr og Slaver. Dog forekommer denne Anecdote mig at ligne meget en Satire; det ville være at tænke sig alt for stort et Barbarie, om der skulle have været hundrede Fyrster i et saa lidet Land, alle saa onde og dumme som disse.«

Ogsaa Visedigtningen, der jo egnede sig godt til at gøre Indtryk paa Befolkningens brede Lag, toges i Brug. Megen Lykke gjorde en Selskabssang, som *P. A. Heiberg* skrev til en Klub-Fest paa Skydebanen, hvori han giver følgende Sidehug til »de jyske Proprietærer«:

»Her man despotiske Satser ei lærer,
Lighed blandt Mennesker drive vi paa,
Og ei, som Jydernes Proprietærer,
Ønske os Slaver og Bønder at flaa.
Selv vi os føde;
Agerens Grøde
Vi ei som Dosmere øde.«

Lüttichau kunde ikke modstaa Fristelsen til at tage til Gemæle herimod og indsatte en versificeret Imødegaaelse i sit foran omtalte Skrift »Fuldkommen Beviis« (dog, mærkeligt nok, ikke i hele Oplaget). Men Poesiens Gave var ham nægtet, og hans højst ubehjælpssomme Vers indbragte ham kun et nyt Nederlag.

FRIHEDSSTØTTEN REJSES.

Jordbunden var nu forberedt og Tiden syntes at være inde for Tilvejebringelse af et synligt og varigt Tegn paa Folkets Taknemmelighed for de opnaaede Goder. I »*Minerva*« for April 1791 skrives: »Landvæsens-Indretningernes . . . Fiender er (nu) saa

faa, at de ikke kan siges engang at udgiøre noget Partie; de føle og selv saaledes deres Sags Slethed og deres Afmagt, at de, medens ingen, som nyder nogen Grad af offentlig Agtelse, tør bekiende sig for at høre til dem, lade sig nøie med saare hemmeligen imellem sig at skumle over disse Foretagender til Fædrelandets Beste.«

I samme Hefte af nævnte Tidsskrift rettedes til Offentligheden følgende Henvendelse, som viser, at man baade i faglig, social, psykologisk og forretningsmæssig Henseende havde Blik for at slaa paa de rette Streng:

»Mange agtbare Medborgere yttrede ved de sidst forbigangne Hs. Majestæt Kongens og Hs. Kongelige Høiheds Kronprindsens Fødsels-Feste det Ønske: at der maatte samles Subscription til et Mindesmærke, som paa en beqvemt Sted her i Hovedstaden . . . kunde opreises til Erindring om de landsfaderlige Velgierninger, Hs. Majestæt i vore Dage har beviist den hæderlige Bondestand, især ved at ophæve Stavnsbaandet til Godserne, og at bestemme, efter nøie overveiede Retfærdighedens og Billighedens Grundsætninger, denne arbejdende og nyttige Borger-Klasses Rettigheder og Pligter: alt med kongelig og ædelmodig Opmærksomhed paa Menneskets Værd, gjensidige Eiendommens Betyggelse og almindelig Velstands Fremme: og alt paa en Tid, da Krige og Krigsødelæggelser have forstyrret eller svækket Agerdyrkning og Velstand i saa mange andre Lande i Europa. De have tillige erklæret sig villige til at bidrage til Bekostningerne, og anmodet os, *Suhm* og *Lund*, nuværende Formænd for Naturhistorie-Selskabet, *Fabritius*, *Malling* og *Colbiørnsen*, nu Præsidenter i Landhuusholdnings-Selskabet, og mig *Abildgaard*, da Directeur for Charlottenborg Kunst-Academie, at drage Omsorg for denne Sag.

I den Anledning har jeg, *Abildgaard*, givet Tegning til et Monument og derefter bragt samme i Model. Tegningen saavel som Modellen kan hos mig tages i Øiesyn af Subskribenterne.

(Herefter følger en Beskrivelse af Monumentet, hvorefter der fortættes:)

Hele Monumentet bliver 24 Alen høit og vil koste omtrent 10.000 Rdlr., til hvilken Sum Subscription hos enhver af os underskrevne modtages. Man kan tegne sig for saameget og saalidt som man behager, dog naar nogen maatte tegne sig for mindre end 5 Rdlr., ønskes det, der tegnes for, erlagt ved Underskrivningen; iøvrigt betales Subskriptions-Summen først til 11. Juni indeværende Aar. For det modtagne giver vi til enhver Subskribent vores Qvittering og nedsætte alt, hvad vi modtage, paa Folium i Banken, indtil Udbetaling efterhaanden fordres. Vi paa-tage os derhos alle tillige Bestyrelsen af Arbeidet, og skulle vi til sin Tid aflægge vort Regnskab over Indtægt og Udgift offentlig; ligesom vi og ville bestræbe os for, at Monumentet kan være færdigt ved Hs. Majestæt Kongens og Hs. Kongelige Høiheds Kronprindsens Fødsels-Feste 1792.

Allerede medens Modellen har været i Arbeide, og førend offentlig Indbydelse har kunnet skee, er tegnet for mere end det halve af Subskriptions-Summen.

Kiøbenhavn, den 23. April 1791.

Suhm. Lund. Fabricius. Malling. Colbiørnsen. Abildgaard.

At dømme efter den praktiske Sands, som Indbydelsen iøvrigt røber, kan det ikke antages, at Indbyderne selv har troet paa Muligheden af, at Monumentet skulle kunne staa færdigt til de kongelige Fødselsdage den 28. og 29. Januar 1792. Dette lykkedes da heller ikke. Først den 31. Juli 1792, Aarsdagen for Kronprinsens Bryllup, var Arbejdet saa vidt fremmet, at Grundstenen kunde nedlægges. Dette foregik under en Højtidelighed, der vidner om, hvilken overordentlig stor Betydning man tillagde hele denne Sag. Den oprindelige; fuldstændige Beskrivelse heraf fortjener, ogsaa som Tidsbillede, at gengives her og lyder saaledes:

»Den 31. Juli (1792) indviedes Begyndelsen til Opbygningen af Bondefriheds-Monumentet¹⁾, det Minde af frie og taknemmelige Borgers Skjønnen paa de Velgierninger, Fædrelandet har modtaget af *Christian den Syvendes* landsfaderlige Regiering, især den ypperste blandt disse Velgierninger, Ophævelsen af det Stavnsbaand, der forhen trykkede Landets Bondestand. Pladsen, hvor dette Monument opreises, nær udenfor Kiøbenhavns vestre Port, midt i den der anlagte Runddel, var tilberedt og opgravet. Rundtom paraderede Hovedstadens Borgere i Vaaben med dens 12 Faner, og ved Siden det borgerlige Artillerie med dets Kanoner. I et paa Pladsen anbragt Telt blev H. K. H. mødt af de kongelige Statsministre. Mange Tusinde Tilskuere vare tilstede. Hans Kongelige Høihed Kronprindsen, hilset ved en Torden af det borgerlige Artilleries Kanoner, blev der modtaget af Hovedstadens Magistrat, dens 32 Mænd, samt af de Fædrelandets Hædersmænd, der have paataget sig Monumentets Opbygnings Bestyrelse (Kammerherre *Suhm* undtagen, der ved Sygdom var forhindret). Den underste Halvdeel af Grundsteenen laa paa sit Sted; i den var hugget to Aabninger. Der var tilberedt en Guldplade, hvori var gravet følgende Indskrivt:

Aar efter Christi Fødsel 1792, satte enige Borgere her en Støtte af Steen, til Minde om deres Konges *Christian den Syvendes* Velgierninger imod Dannemarks Bondestand, og især ved at løse den fra Stavnsbaandet.

Statsraad og General-Procureur *Colbiørnsen* hilsede Hans Kongel. Høihed Kronprindsen med følgende Tale:

Naadigste Kronprinds!

Imedens Menneskeligheden sukker over Europas Skiæbne, og, bedrøvet, bortvender sit Øie fra hine Lande, hvor Borgere hvæsse Sværd

¹⁾ Saaledes kaldtes Frihedsstøtten oprindelig.

imod Medborgere; Imedens Krigens Luer rase fra Norden til Sønden, Tronerne vakle, og Tvedragtsaand udbreder ødelæggende Forstyrrelser rundt omkring sig; Da føle vi os lykkelige, Naadigste Prinds! at vi kunne see Dem, omringet af eenige og trofaste Borgere, at tage Deel i vor festlige Glæde over Kongens Velgierninger mod vore Brødre: — Vi helligholde i Dag en dobbelt Fest. — Vi ihukomme, Naadigste Prinds! at det var paa denne Dag, Deres Kongl. Høiheds huuslige Lyksalighed blev grundfæstet ved Forening med den yndige *Marie*, som Deres Hierte med saa megen Ret — saa meget Haab — valgte; — Og vi sætte tillige i Dag et Mindesmærke i taknemmelig Erindring om den Borger-Frihed, som vor elskede Konge stiftede for den agtbare Stand, hvis arbejdende Hænder underholde og forsvare Staten. — Skulde nogensinde en voldsom Naturbegivenhed (hvilket Himlen forbyde) omstyrte det Monument, vi her oprette, og dets Grundvold igien blive opkastet paa Jordens Overflade, da skal denne Indskrivt (her blev Guldpladen, tillige med Inscriptionen overleveret Hans Kongl. Høihed), som Deres værdige Haand her nedlægger, forkynde Efterslægten, at det var *Den Syvende Christian*, som løsede Danmarks Bondestand fra Stavnsbaandet ved uigienkaldelig Lov. — Men — Verdens Aarbøger, Naadigste Prinds! skulle tillige vidne, at denne retfærdige Lov blev fremkaldet ved Deres sindige Raad, udført ved Deres Standavtighed, og haandhævet ved Deres Kraft.

Nu steg Kronprindsen ned til Grundsteen og lagde Guldpladen i det dertil beredte Rum. Der mødte ham Justiceraad Ove Malling, talende saaledes:

Det er Sædvane, Naadigste Prinds! at i Grundsteene, som denne, nedlægges ikke allene Indskriver, der forkynde Sagen, for hvilken de bestemtes, men ogsaa Mynter eller Skuepenge, der vise, til hvilken Tidsalder de henhøre. Det være os tilladt, Naadigste Herre! at følge denne Skik, ved at lægge ved Siden af hin Plade denne Deres Kongl. Høiheds Fødselsmedaille. Fra den Tid af, da Deres Alder, som Deres Fødsel, kaldte Dem til Forsædet i Hans Majestæt Kongens, Deres Hr. Faders Raadsforsamling, have De, ved Tanke, Tale, Raad og Adfærd, saa viseligen understøttet, saa kraftigen fremmet den gode Sag, hvis Minde her skal indgraves i Steen, at ingen vil kunne nævne Bondens Frihed og Bondens Vel ved Friheden, uden tillige at nævne Dem.

Vi nedlægge da her den Medaille med den dybeste Ærbødighed for Deres Kongl. Høihed som den sindige og velordnede Bondefriheds virksomme Befordrer og Beskytter. Vi nedlægge den tillige med den Forvisning, at det Gode, De i Deres modne Ungdom lagde en fast Grundvold til, det vil De og i en hædret og lykkelig Alderdom, lige saa godmodig i Sindelav som standhaftig i Grundsætninger, pleie, befæste og væрге.

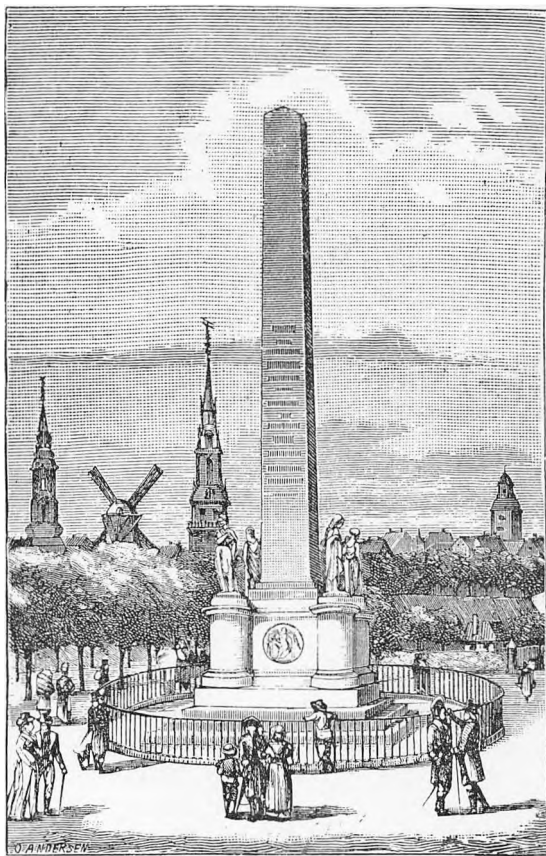
Justiceraad *Ove Malling* nedlagde derpaa i det andet Rum Hans Kongelige Høiheds Fødselsmedaille i Guld. Det andet Halve af Grundsteenen blev nu lagt derover, og Steenen befæstet og tilmuret; alt dette under vedvarende Torden af de borgerlige Kanoner.

Da Kronprindsens forlod Stedet, sluttede Acten med følgende Tale af Justiceraad *Ove Malling*:

Deres Kongl. Høihed har glædet alle Tilstedeværende, ja ogsaa alle fraværende Fædrenelandets, Kongehusets og den retfærdige Lovgivnings Venner ved at lægge Grundsteenen til det Monument, som her skal opreises. Dette Monument skal vidne for den nærværende og for de tilkommende Slægter, at Kongen, Deres Hr. Fader, gjorde i mange Maader vel imod Danmarks Bondestand, denne hæderlige Borgerklasse, paa hvis Flid, Velstand og raske Arme Fædrenelandets Velværd, Styrke og Forsvar saameget berouer. Men det skal tillige forkynde, at eenige og oplyste Borgere vidste at sætte Priis paa Kongens Velgierninger, og at de gladeligen skønnede paa dette som paa det meget andet Gode, de igien nem vise, retfærdige og godgjørende Love modtog fra Tronen.

Det er i en Kreds af saadanne Borgere, Deres Kongelige Høihed har givet Glands til denne Dags Højtidelighed. Med sand Ærbødighed og inderlig Glæde imodtage vi Dem. De samme Følelser skulle følge Dem herfra. Og denne Dag skal være os kier og uforglemmelig, som den, da De ved Deres Fødsel blev Danmarks og Norges Kronprinds, og som den, da De ved Deres Ægteforening blev det, Fyrsterne ikke altid ere, lykkelig Huusfader.

Kronprindsen blev paa Bortfarten fulgt af en stor Deel af den forsamlede Skare. Der strøedes Blomster paa hans Vei af nogle af Stadens ædle Borgerinder fra Altaner, hvor han drog forbi, hvorfra

Frihedsstøtten (set fra Vest, til Venstre ses Taarnene af Frue Kirke og Petri Kirke).

ogsaa Musik lød ham imøde. Resten af Dagen var en fortsat Glædesfest for dem, som havde været tilstede ved den egentlige Høitidelighed, og festlig er Dagen for Fædrelandets forstandige og skiønsomme Borgere.«

Den 6. November 1797 stod Bondefriheds-Monumentet eller Frihedsstøtten, som den senere blev kaldt, færdig, og havde da den Skikkelse, hvori den er kendt af alle. Dens Højde er 24 Alen. Den bestaar af en firesidet Søjle af bornholmsk Sandsten paa et Fodstykke af norsk Marmor. Saavel selve Søjlen som Fodstykket bærer fyndige Indskrifter, forfattede af Digteren *Thomas Thaarup*. Paa Søjleens Vestside staar:

KONGEN
BØD
STAVNSBAANDET
SKAL OPHØRE
LANDBOLOVENE
GIVES
ORDEN OG KRAFT
AT
DEN FRIE BONDE
KAN VORDE
KIEK OG OPLYST
FLITTIG OG GOD
HÆDERLIG BORGER
LYKKELIG

Paa Østsiden læses:

KONGEN
KIENDTE
AT
BORGERFRIEHED
BESTEMT
VED
RETFÆRDIG LOV
GIVER
KIERLIGHED TIL
FÆDRELAND
MOD TIL DETS VÆRN
LYST TIL KUNDSKAB
ATTRAAE TIL FLID
HAAB OM HELD

Fodstykkets Sydside bærer følgende Indskrift:

FOR
CHRISTIAN DEN SYVENDE
KONGE
AF
EENIGE OG TAKNEMMELIGE
BØRGERE

Paa Fodstykkets Nordside:

GRUNDSTENEN
BLEV LAGT AF
FREDERIK
KONGENS SØN
FOLKETS VEN
MDCXCII

Paa Fodstykkets Vest- og Østside findes indlagte kredsrunde Marmorbilleder (Relieffer), af hvilke det paa Vestsiden er en sindbilledlig Fremstilling af Retfærdigheden, det paa Østsiden skal forestille Bondens Frigørelse. Ved Fodstykkets 4 Hjørner staar 4 i hvidt Marmor udhuggede sindbilledlige Kvindeskikkelser, forestillende henholdsvis Troskab (nordvestre Hjørne), Agerdyrkning (mod Sydøst), Tapperhed (mod Sydvest) og Borgerdyd (mod Nordøst) — de forventede Frugter af Landbo-Reformerne.

FORTSAT LOVGIVNING

I det her behandlede Tidsrum (1784—1813) udstedtes endnu en Række Landvæsens-Forordninger. Enkelte af disse skal her nævnes. Forordn. af 23. April 1781 om Jordfællesskabets Ophævelse gav sig snart Udslag i ret omfattende Udskiftning; men dels ønskede man denne overmaade vigtige Foranstaltning endnu stærkere fremmet, dels foretoges der mange mer eller mindre uheldige Udskiftninger. I Erkendelse af, at det vilde være af Betydning for denne Sags gode Udvikling at faa Godsejerne interesserede i god Udskiftning af Bondegodset, udstedtes 15. Juni 1792 »Forordning angaaende adskillige Fordeele, der tilsiges Jorddrotterne i Danmark, som Opmuntring til at udskifte Bøndergods af Fælledskab«. Det tilsigtede Formaal naaedes i betydelig Grad.

Fæsteforholdet var endnu mangelfuldt ordnet, idet de herom gældende Bestemmelser i altfor ringe Grad sikrede Fæstebøndernes Rettigheder. Dette Forhold, som i det hele at beskytte de svagere, Bønderne, mod de mægtigeres, Jorddrotternes, Overgreb og Forurettelser var en Livssag for *C. Colbjørnsen*, der nu udarbejdede 2 herhen hørende Lovforslag, der begge omtrent ordret blev stadfæstede ved Kongens Underskrift den 8. Juni 1787, nemlig »Forordning angaaende de Rettigheder og Pligter, som bør have Sted imellem Jorddrotter og Fæste-Bønder i Danmark ved Fæste-Gaardes Til- og Fratrædelse«, og »Forordning, hvorved nærmere bestemmes de Tilfælde, i hvilke Fæstebønder i Danmark kan af Husbonden imod Godtgjørelse fratages nogen Deel af deres fæstede Gaardes Jorder, samt hvorvidt Fæstebønderne ere forpligtede til at lade deres i Fæste havende Gaarde udflotte«.

Et andet Forhold, der ligeledes laa *Colbjørnsen* saa vel som *C. Reventlow* meget stærkt paa Sinde, var en tidssvarende Ordning af Hoveriet. Hoveriforordningen af 12. August 1773, der for Bønderne forringede de tidligere gældende Bestemmelser (jvf. S. 67), stod endnu ved Magt, trængte haardt til Afløsning. Men denne Sag var vanskelig. Man søgte først i 1791 ved gentagen Udstedelse af kongelige Bekendtgørelser at formaa Godsjerne til med Bønderne at oprette Hoverikontrakter, der skulde indeholde Bestemmelser om det hoveripligtige Arbejde, og som skulde vedheftes Fæstebrevene. Samme Aar udkom en »Forordning, angaaende hvorledes god Orden skal haandhæves ved Hoveriet paa Jordegodserne i Danmark«, 1795 en Plakat om Ud nævnelse af Kommissioner til at bestemme Hoveriet, hvor frivillige Overenskomster ikke var truffet, og endelig den 6. December 1799 udkom den store »Forordning, som indeholder almindelige Regler for Hoveriet i Danmark«. Denne indeholder meget detaillerede Bestemmelser vedrørende Hoveriet.

Landbokommissionen havde endvidere sin Opmærksomhed henvendt paa den forældede og meget uheldige Tiendeydelse i Kærven og søgte at faa denne Ydelse afløst med en fast Pengeafgift. Ogsaa her prøvede man først (ved en Bekendtgørelse af 18. Marts 1796) at formaa Tiendetagerne og Tiendeyderne til at indgaa frivillige Overenskomster herom. Dette viste sig vanskeligt. Efter langvarige Forhandlinger ordnedes da

denne Sag ved den omfangsrige »Forordning om Tiendevæsenet i Danmark«, stadfæstet af Kongen den 8. Januar 1810.

Endnu skal nævnes, at Forordn. af 6. Juni 1788 ophævede det for Landbruget skadelige Forbud mod Indførsel af fremmed Korn til Danmark og det sønderjældske Norge (se S. 168), at det fra gammel Tid bestaaende Forbud imod, at Bønderne maatte fede Stude og handle med fedt Kvæg, ophævedes ved Forordn. af 11. Juni 1788 »Om Qvæg-handelen i Danmark, i Jylland især«, samt at »Forordning, angaaende skadeligt Vands Afledning, til Agres, Enges og Mosers Forbedring i Danmark« udkom den 25. Juni 1790 og »Forordning om Hegn og Fred for Jorder i Danmark« den 29. Oktober 1794.

Det for dansk Landbrug i Almindelighed og for Bondestanden i Særdeleshed overordentlig betydningsfulde Lovgivningsarbejde i dette Tidsrum skyldtes i overvejende Grad de 2 foran omtalte Mænd: *C. Reventlow* og *C. Colbjørnsen*, og man gaar neppe den førstnævntes uvisnelige Fortjenester for nær ved at

fremhæve *Colbjørnsen* som den, der havde den største Indflydelse herpaa og lagde det betydeligste og dygtigste personlige Arbejde heri, og den danske Bonde staar neppe i større Taknemmelighedsgjæld til nogen Mand end til *C. Colbjørnsen*, hvis Virksomhed paa Lovgivningens Omraade iøvrigt rakte langt ud over de landøkonomiske Reforme.

Christian Colbjørnsen, f. i Romerike i Norge 1749, d. i København 1814. Kammeradvokat, Generalprokurør, Justitiarius i Højesteret, Sekretær i den store Landbokommission.

FINANSVÆSENET

Statens finansielle Stilling var paa den Tid, der her nærmest haves for Øje, slet, og dette berørte selvfølgelig paa mange

Maader Landbruget føleligt. Statsgælden var stadig voksende. Pengevæsenet var i Forfald. Statens Overtagelse af Kurantbanken i 1773 havde ført til stærk Forøgelse af Seddelgælden, og Sedlerne faldt i Kurs, saa at de ved Regeringsskiftet i 1784 maa siges at have tabt $\frac{1}{5}$ af deres paalydende Værdi. *Guldberg* og den ældre *Schimmelmann* (*H. C.*) var omkring 1780 meget bekymrede over den finansielle Stilling. — Efter Regeringsskiftet

Heinrich Ernst Schimmelmann, f. i Dresden 1747, d. i København 1831. Greve, Stats- og Finansminister. Virksom for friere Handel og for finansiell Støtte til Landboreformernes Gennemførelse.

blev den yngre *Schimmelmann* (*H. Ernst*) Første Deputeret i Finanskollegiet og Medlem af Skatkammerdirektionen; faa Dage efter udnævntes han til Finansminister; man knyttede store Forventninger til, hvad der skulde kunne udrettes ved denne Mands Evner og gode Vilje. Han var en idérig Mand; men han var uheldigvis ikke i Besiddelse af Faderens praktiske Dygtighed paa Pengevæsenets Omraade, og det, som burde været hans Hovedopgave: Bedringen af Finans- og Pengevæsenet, vanskeliggjordes ham ved, at man i utilbørligt Omfang dyngede Embeder og Hverv paa hans ikke meget stærke Skuldre.

Som Barn af den ny Tid gjaldt det for ham mere om at erhverve end om at spare. — I den sidste Snæs Aar havde man været meget virksom for at udvikle Landbrugets Erhvervsevne gennem Udskiftning, Opdyrkning, Udbredelse af Selveje eller Arvefæste o. s. v., — men Farten maatte øges ved at skaffe Midler til praktiske Reformers ofte ret kostbare Gennemførelse.

Efter i 1785 at have gennemført en Omordning af Finansvæsenets mærkelige Skuffesystem (dette Ord taget i dobbelt Betydning), fik *H. E. Schimmelmann* Regeringen til 16. Aug. 1786 at udstede en Forordning »angaaende en Credit-Kasses Oprettelse

for Kongerigerne Danmark og Norge samt Hertugdømmerne Slesvig og Holsten«.

Kreditkassens Formaal skulde være ved Udlaan at fremme Grundforbedringer, Inddæmninger, Udskiftning og Udflytning, Fæstegaardes Overgang til Ejendom, Arvefæste eller Forpagtninger paa 90 à 100 Aar, Afløsning af Naturalafgifter mod Pengeydelse o. s. v. Kreditkassens Grundfond blev 750,000 Rdl., som dens Direktion bemyndigedes til efter Behov at laane i Banken mod en aarlig Rente af 2 Procent; den fik endvidere Tilladelse til med kongelig Garanti at optage Laan indtil et Beløb af 3 Mill. Rdl. Til Kreditkassens Direktion udnævntes bl. a. *E. Schimmelman, Chr. Reventlow og W. A. Hansen.*

Mod 2 pCt. aarlig Rente og et ringe Afdrag gav Kreditkassen Laan til Godsejere til Reformering af deres Bondegods ved Udskiftning, Udflytning, Hoveriafløsning, Vands Afgravning og lignende Foranstaltninger, der kunde tjene som Forberedelse til Fæstegaardes Salg til Selveje. Fra 1788 gaves Laan til Fæstebønder til Købet af deres Gaarde til Selveje, men dog mod 4 pCt. aarlig Rente og fra to Aar efter Laanets Stiftelse et aarligt Afdrag paa 2 pCt. af det oprindelige Laan, saaledes at hele Laanet var afdraget i Løbet af omtrent 28 Aar. Fra 1786 til 1798 udlaantes til »Grundforbedringer« 1,058,562 Rdl., hvoraf paa Sjælland 770,313 Rdl., i Jylland 240,300 Rdl. — Indtil 1804 havde ialt 853 Bønder ved Kreditkassens Hjælp erhvervet sig Selvejendom, men Antallet i de forskellige Landsdele var højst forskelligt, nemlig: Sjælland 124, Fyn 3 og Jylland 726.

Kreditkassens Virksomhed standsede ved Krigens Udbrud 1807, og Institutionen ophævedes i 1816.

I Begyndelsen af Maj 1787 nedsatte Regeringen en ekstraordinær Finanskommission, der skulde overveje Statens vanskelige finansielle Stilling og søge Midler til at bøde paa Vanskelighederne. Til Medlemmer af Kommissionen udnævntes bl. a. *H. E. Schimmelman, Chr. Reventlow, J. L. Reventlow, C. Wendt og Zoëga; Ove Malling* blev Kommissionens Protokolfører.

Snart kom man ind paa Overvejelser af Spørgsmaalet, om ikke en friere Handel end den hidtidige »maatte være fordelagtig for Kongens Stater«, og netop dette var stillet som en af Hovedopgaverne for Kommissionen.

I 1735 havde Regeringen udstedt en Forordning, der forbød Indførsel af Korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge;

man tilsigtede herved at skaffe højere Priser for danske Kornvarer til Fordel for Landbruget i Almindelighed og for Staten, som den Gang var stor Jordegodsejer. Dette Forbud havde været til øjensynlig Skade for Norge, der især i daarlige Høstaar maatte betale sin Kornforsyning med høje Priser. Man havde ganske vist søgt at give Norge nogen Gengæld ved at begunstige dets Udførsel til Danmark af Jern, Glas og Trælast, men i Norge var Misfornøjelsen med Forbudet mod fri Kornindførsel til Tider meget stor. For Danmark havde Forbudet bevirket stærkt svingende Priser; og naar Dyrtid meldte sig med alt for stor Voldsomhed, frigav man Indførselen for i følgende Aar med ændrede Forhold paany at gentage Forbudet. Det danske Korn begünstigede Stilling her og i det søndenfjeldske Norge medførte, at det oftest fremkom i daarlig rensed og daarlig tøret Tilstandi. I rige Høstaar maatte dansk Korn udbydes paa det udenlandske Marked; men var her næsten usælgeligt paa Grund af dets daarlige Kvalitet. I 1771 frigaves Kornindførsel for en Tid af 8 Aar; Gensidighedsforholdet i den dansk-norske Samhandel var hermed forrykket, og i 1774 vendte man atter tilbage til Indførselsforbudet. *Chr. Martfelt* (Sekretær i Landhusholdningsselskabet), der da var Medlem af Kommercekollegiet og meget kyndig i Handelsforhold — havde Titlen »Kommercekonsulent« — udarbejdede et Skrift: »Beviis at Dannemarks og Norges fyrretyve Aar gamle Korn-Handels-Plan . . . ikke naar sin Hensigt til Tronens og Statens Bedste, med Forslag til en ny Plan i Kornhandelen . . .«, hvori Ordningen kritiseredes meget skarpt. Skriftet, der udgør ca. 400 Sider, blev trykt 1774, men blev imidlertid holdt tilbage i 11 Aar og blev først tilgængelig for Offentligheden 1785, altsaa efter Guldbergs Fald. *Martfelt* ønskede Indførsel af Korn tilladt, men rigtignok mod Erlæggelse af en høj Indførselstold. Det var absolut ikke Frihandelsidéer, der var Udgangspunktet for *Martfelt* Skrift; han var endogsaa udpræget Merkantilist. Han paaviste, at Danmark, Norge og Hertugdømmerne tilsammen ikke kunde kornføde sig selv, og at Indførselsforbud derfor maatte fremkalde Dyrtid og Nød. Finanskommissionen foretog en grundig Undersøgelse af Ind- og Udførselsforhold for Korn i Aarene 1775—1784; det godtgjordes herved, at Danmark, Norge og Hertugdømmerne i disse Aar havde haft en gennemsnitlig aarlig Overskudsindførsel af 100,000 Tdr. Rug og 2000 Tdr. Byg.

Finanskommissionen foreslog, at medens Kornindførsel hidtil under sædvanlige Forhold havde været forbudt for Danmark og det søndenfjeldske Norge, men tilladt for Hertugdømmerne og det nordenfjeldske Norge, saa skulde nu Indførsel være fri overalt mod Erlæggelsen af en maadeholden Told: for Hvede pr. Td. 32 Skilling og 24 Sk. henholdsvis i Danmark og Norge; for Rug, Malt og Bælg sæd 24 og 16 Sk., for Byg 16 og 12 Sk., for Havre 12 og 10 Skilling. Kornhandelen skulde desuden støttes ved, at der for København og 7 andre danske Købstæder (i Norge 10) gaves Ret til Oplagring af Korn med Kredit paa Tolden. Det indenlandske Korns Afsætning skulde dernæst fremhjælpes ved Indretning af offentlige Magasier, hvor Hvede og Rug kunde renses og tørres og oplægges; for det indleverede Korn skulde der kunne udstedes Oplagsbeviser, hvorpaa Købmændene kunde gøre Laan. Forordningen om fri Kornhandel udkom 6. Juni 1788.

Ogsaa Kvæghandel og Stuedefning havde hidtil været hemmet af Lovgivningsforanstaltninger. De gældende Forordninger af 1747 og 1776 gav for Jyllands Vedkommende de privilegerede Sædegaarder Eneret til Staldfedning af Stude. Udførsel af magre Stude (Græsøksne), Køer og Ungkvæg fra Jylland var forbudt — derimod ikke fra Øerne og Hertugdømmerne. Fra Danmark til Hertugdømmerne og til Udlandet var Udførsel belagt med Told, 2 Rd. 40 Sk. pr. Stk. Hornkvæg, — fra Hertugdømmerne kun 72 Sk., og Hertugdømmernes hjemmetillagte Kvæg var fri for Udførselstold.

Efter Kommissionens Forslag ophævedes Storgaardenes og Købstadborgernes Eneret paa Staldfedning; enhver fik nu Ret til at fede og fodre sine Stude, som han vilde og kunde og sælge til hvem han vilde, og naar han fandt det belejligt. Udførselstolden nedsattes til 1 Rd. for Stude, for Køer, Kvier og Kalve til 4 Mark pr. Stk. — Forordningen udkom 11. Juni 1788.

De to Forordninger om Kornhandel og Kvæghandel (Stuedefning) var meget betydningsfulde baade for Landbruget og Handelen; især gælder dette dog for Kornhandelsloven.

Bestræbelserne for at skabe den friere Omsætning, som Planen for Finanskommissionens Arbejde krævede overvejet, førte dernæst til Lov af 31. Maj 1793 om Kreditoplagsret og den store Toldlov af 1. Febr. 1797. Indtil 1797 havde der været Indførselsforbud for 150 Varesorter og Udførselsforbud for 12, og For-

budene var ikke de samme over hele Landet; Afgifterne havde for mange Varer været urimelig høje og derved fristet til Smugleri. Nu sammendroges Toldafgifterne til et mindre Antal Varegrupper, formindskedes betydeligt og blev i stort Omfang sat i Forhold til Varernes Værdi. Alle Udførselsforbud ophævedes, og der bibeholdtes kun Indførselsforbud mod 7 Vareklasser. Tidligere havde man ved Varernes Fortoldning have en Række forskellige Afgifter: Told, Konsumtion, Accise, Recognition, Skriverpenge, Stempelpapirpenge, Vejpenge o. s. v.; nu samles disse Afgifter til en enkelt ved hver Vares Fortoldning, enten Indførselstold, Udførselstold (Varer til Udlandet eller til Hertugdømmerne), Transittold eller Konsumtion (naar indenlandske Varer førtes til konsumtionspligtige Steder i Kongerige).

De to Handelslove af 1793 og 1797, der var *Schimmelmanns* Værk, var for sin Tid ganske fortrinlige Love, der bragte os friere Omsætningsforhold, end de havde andre Steder, og de hjalp Danmark til betydelige Handelsindtægter i det korte Tidsrum, der forløb, inden det store Sammenbrud kom med 1807. Desværre blev Toldgrænsen efter 1797 fremdeles ved Kongeaen.

Blandt Finanskommissionens Overvejelser var ogsaa Spørgsmaalet om Tilvejebringelsen af et solidt Pengevæsen; paa det Punkt trængtes til gennemgribende Forandringer. Det var ikke tilstrækkeligt, at man gjorde Omsætningsforholdene friere, der maatte tillige sørges for, at Omsætningsmidlet, Pengene, var af en saadan Beskaffenhed, at Omsætningen kunde foregaa i fuldt Omfang og paa lønnende Maade. Her havde Staten fra 1773 paataget sig en Opgave, der hidtil var blevet forsømt.

Danmark fik sin første Bank, Courantbanken, i 1736. Den oprettedes som et privat Aktieselskab, der drev Veksel- og Laaneforretninger, men tillige fik Ret til at udstede Banksedler, der skulde kunne modtages i de offentlige Kasser som rede Penge. Den forpligtedes til at indløse sine Sedler med Sølv. Banken udstedte imidlertid snart saa mange Sedler, at disse fik Kurs mod rede Courantmønt. 1745—1747 syntes Forholdene saa vanskelige for Banken, at denne Forpligtelse til at indløse sine cirkulerende Sedler ophævedes midlertidigt. Under Syvaarskrigen, der kom til at omfatte det halve Europa og tvang Danmark til stadigt Krigsberedskab, blev Forholdene atter vanskelige for Banken; den fritoges paany (1757) for Forpligtelsen

til at indløse sine Sedler med Sølv — »indtil videre og for en kort Tid«; det blev i Virkeligheden for bestandigt. 1757 var Seddelomløbet 1,927,000 Rdl. Courant og Møntbeholdningen kun 55,000 Rdl. Cour. 1763: Sedler 4,766,000 Rdl. C., Møntbeholdning 71,700 Rdl. C. 1772: Sedler 5,700,000 Rdl. C. og Mønt: 83,800 Rdl. C. 1773 udkøbte Staten Aktionærerne, overtog Banken, og fra nu af var Courantbanken en Statsinstitution og dens Sedler uindløselige Papirspenge.

Idet Staten overtog Courantbanken, maatte der nødvendigvis komme til at paahvile den en Pligt til paa den ene Side at skaffe Erhvervslivet de fornødne Omsætningsmidler (Penge) og paa den anden Side at holde Pengevæsenet i en saadan Orden, at Tilliden til Sedlernes Købekraft bevarede. Men nu steg Sedlernes Mængde i uhyre Omfang, i Særdeleshed fordi Danmark under den nordamerikanske Frihedskrig 1775—1783, hvori England, Frankrig og Spanien kom til at deltage, oplevede en »glimrende Handelsperiode«. De krigsførende Landes Handelsskibe udsattes for at blive kaprede; de laa uvirksomme i Havnene. Danske Handelshuse købte og lod bygge Skibe og besørgede under »den væbnede Neutralitet« den almindelige Fragtfart for de krigende Nationer, og desuden hjembragte de fra Kina, Indien og Vestindien rige Ladninger, der med stor Fortjeneste solgtes til de varehungrende krigsførende Lande. Den storslaaede Søhandel krævede megen Kapital; denne tilvejebragte Staten ved Fremstilling af uindløselige Courantsedler, der gaves i Udlaan mod god Rente. Danmarks Betalingsbalance overfor Udlandet var i disse Aar i den bedste Orden; Udlandet havde Betalinger at yde Danmark, dansk Courant var efterspurgt, og Sedlerne holdt sig nær Pari, der overfor Hamborg Banco var $122\frac{1}{2}$, d. v. s. at $122\frac{1}{2}$ Rdl. C. var lig 100 Specier. Da Frihedskrigen ophørte i 1783 blev Stillingen ret fortvivlet; de store københavnske Handelskompagnier og Handelshuse kom i Vanskeligheder; deres store Spekulationslagre tabte mægtigt i Værdi. Staten traadte til for at redde, hvad reddes kunde af de bebrængte Handelshuse, men nu var Betalingsbalancen Danmark ugunstig, Danmark havde Betalinger at yde til Udlandet. Betalingen kunde selvfølgelig ikke ydes i Courantsedler, men maatte ske ved Veksler, og disse kunde kun købes til Overpriser i Courant. Sedlerne faldt i Værdi til langt under Pari. Deres Kursværdi laa i 1782—1783 mellem 130 og 144, var i 1784—1786

omtrent 136, i 1787 omtrent 145 $\frac{1}{2}$, og naaede i 1789 op til 162.

Allerede i 1781, da der begyndte at vise sig Udsigter til den store Krigs nære Afslutning, opstod der stærke Bekymringer hos *Guldberg* og den ældre *Schimmelmann*, idet de indsaa, at den store Mængde udækkede og uindløselige Sedler indeholdt en Fare for Fremtiden. *Schimmelmann* døde i Februar 1782, og med dette store Finansgenis Forsvinden steg Bekymringerne yderligere hos den i Finanssager ret ukydige *Guldberg*, og det saa meget mere som Seddelkursen allerede da var stærkt vaklende. 28. Marts 1783 udgik en kongelig Befaling til Overbankdirektionen om, at man skulde nedbringe Seddelmængden ved at ophøre med at give Udlaan til nye Foretagender og efterhaanden inddrage de tidligere Udlaan. Ved at laane 3 Mill. Rdl. i Udlandet haabede man at kunne bringe de betrængte Handels-huse fornøden Hjælp uden at behøve Udstedelse af ny Sedler. Maalet skulde være at gøre Sedlerne indløselige og dermed undgaa den generende Vekselkurs. *C. Reventlow*, som da havde Sæde i Overbankdirektionen, gjorde opmærksom paa, at den ugunstige Kurs for Sedlerne i og for sig ikke medførte Tab for Staten, thi lige saa meget som man ved ugunstig Kurs maatte betale mere for Varer fra Udlandet, lige saa meget fik man ogsaa mere for en tilsvarende Vareværdi, der solgtes til Udlandet. De udenlandske Varer vil fordyres, men Udførsel vil begunstiges ved en Art Udførselspræmie, naar vort Betalingsmiddel taber i Værdi. Men desværre er den ugunstige Kurs et Bevis paa, at Betalingsbalancen overfor Udlandet er os ugunstig, og Staten maa tabe ikke alene Underbalancens Beløb, men tillige saa mange Procent, som Kursen er over (under) Pari. Forhandlingerne mellem de høje Herrer er meget interessant og viser, at man, (d. v. s. *Reventlow*), den Gang havde lige saa klart Blik for Omsætningens Mekanik, som vi nu besidder 150 Aar senere. *Reventlow* er klar over, at det formentlig gjaldt om at udvide Produktionen, at producere (og sælge) mere end hidtil, og mod dette som Maal havde hans ivrige Bestræbelser for Gennemførelse af Reformen stedse været rettede. Oprettelsen af Kreditkassen i Aaret 1786 og Gennemførelsen af Lovene om Kornhandel, Studehandel, Kreditoplag samt Toldloven af 1797 havde *Reventlows* varme Tilslutning, fordi de ventedes at virke i Retning af Produktionens Forøgelse, foruden at de stemmede ud-

mærket med hans udprægede Sans for, hvad der var ret og billigt.

8. Juli 1785 udstedte Regeringen en Finansplan efter en Indstilling fra Finanskollegiet og sikkert udformet af *Ernst Schimmelmann*. Finansplanen gik ud paa, at Banksedlerne skulde tilstræbes gjort indløselige; ingen Sedler skulde udstedes uden at være funderede paa Sølv, Guld eller let realisable Effekter. Bankens Ledelse skal helt adskilles fra Staten, og denne indbetaler sin Gæld til Banken. Visse Statsindtægter henlægges til et »synkende Fond«, saaledes at Statsgælden kan afbetales i Løbet af 30 Aar. Planen saa meget tiltalende ud; den var løfterig nok, — men den var uigennemførlig, tildels paa Grund af tilstødende Omstændigheder, men ogsaa paa Grund af Regeringens manglende Principfasthed.

I Marts Maaned 1785 var Courantbankens Seddelgæld 15,7 Mill. Rdl. C. Statens Gæld til Banken udgjorde 8,25 Mill. Rdl. C. og dens udenlandske Gæld var 13,7 Mill. Rdl. C. — At gøre samtlige Courantsedler indløselige vilde nødvendiggøre store Laan i Udlandet, og Statsgælden var allerede betænkelig stor. Efter et Par Aars Overvejelser besluttede man sig til at gennemføre Pengevæsenets Reform stykkevis. Ved Frdng. af 29. Februar 1788 oprettedes — i Tilknytning til en allerede bestaaende Bank i Altona — en Speciebank, der fik Ret til at udmønte Specier og at udstede indløselige og solidt funderede Sedler, der skulde gælde i Hertugdømmerne, men ikke i Kongeriget, ligesom omvendt Courantsedlerne, der i Kongeriget var lovligt Betalingsmiddel og gjaldt efter Paalydende overfor offentlige Kasser, ikke gjaldt i Hertugdømmerne; Courantsedlerne kunde dér kun cirkulere til Dagens Kurs.

Speciebanken i Altona kom til at gøre stor Nytte i Hertugdømmerne; Pengevæsenet holdtes i Orden, og man undgik de store Tab, der senere kom over Kongeriget ved Statsbankerotten i 1813. Men at Hertugdømmerne fik fælles Mønt, der var forskellig fra Kongeriget, blev et Baand mere mellem hine, og det gjorde Skellet ved Kongeaen endnu skarpere.

16. Februar 1791 udgik et kgl. aabent Brev om Oprettelse af en Speciebank for Danmark og Norge. Den skulde være uafhængig af Staten og styres af Interessenterne, der ved deres Indskud skulde tilvejebringe Bankens Grundfond, 2,400,000 Specier, fordelt paa 6000 Aktier à 400 Sp. Aktionærernes Indskud kunde

ske i Specier, i Courantmønt eller i Courantsedler efter Dagens Kurs, i sidste Tilfælde dog med Tillæg af $2\frac{1}{2}$ pCt. til Møntningsudgifter. Bankens Speciesedler skulde kunne indløses med Speciemønt eller med Courantsedler efter Kurs; de skulde endvidere kunne modtages ved de kgl. Kasser i Hertugdømmerne, — fra 11. Juli 1794 tillige ved de kgl. Kasser i Danmark og Norge. Speciemønterne var bragt i fuld Overensstemmelse med den ældre danske Specie og med Hamborg-Banco. Pari Kursen for Courantdaleren blev nu 125, d. v. s. at 125 Rdl. Courantmønt var lig 100 Specier eller 100 Rdl. Hamborg-Banco. Courantbanken indstillede sin Bankvirksomhed og skulde ophøre med at udstede Sedler; dens Opgave skulde nu være at inddrage og kassere sine cirkulerende Sedler med et gennemsnitlig aarligt Beløb af 750,000 Rdl. C. 1791 var Courantsedlernes Masse 18 Mill. Rdl. C.

Medens Staten havde forsynet Speciebanken i Altona med en betydelig Metalfond, maatte Banken for Danmark og Norge skaffes et Grundfond alene ved Interessenternes Indbetalinger, og Indbetalingerne kunde ogsaa ske i Courantsedler efter Kurs; mindst Halvdelen af Indbetalingerne skete i Courantsedler; Metalfonden blev for lille, og Speciebanken var derfor hæmmet i sin Virksomhed. Dog voksede Bankens Virksomhed godt i de første Aar; i 1797 var dens Sølvbeholdning naaet op over 3 Mill. Rdl. Sp., og i 1798 havde den 6 Mill. Rdl. Sp. i Seddelomløb, men ved Siden deraf var der rigtignok 13 Mill. Rdl. Courantsedler i Omløb.

Da indtraf uheldigvis en europæisk Pengekrise efterfulgt af en Handelskrise. Speciebanken havde uforsigtigt overladt Asiatisk Handelskompagni 1 Mill. Rdl. Sp. i Sølv til Betalinger i Kina og Ostindien; Staten »laante« i sin Forlegenhed over 1 Mill. Rd. Sp. i Sølv, og under Kriserne vandrede det øvrige af dens Sølvbeholdning bort. Dens Virksomhed maatte standses paa et meget kritisk Tidspunkt. Regeringen fik efter Forhandlinger med Speciebanken oprettet en Depositokasse, der gav Udlaan i Courantsedler; Staten blev selv den store Laaner, og i Slutningen af Aar 1800 var over 19 Mill. Rdl. Courantsedler i Omløb; Statsgælden var 29 Mill. Rdl. C. Man var paa Vej til Statsbankerot!

Regeringen burde vel i de for Erhvervslivet gode Tider have forøget Statsindtægterne ved Skatteudskrivning, men det stred imod dens Princip, der gik ud paa, at Erhvervslivet skulde op-

hjælpes. Og søger man Forklaringen til den finansielle Nedgangsbevægelse, er der Grund til at mindes, at Krigen med Sverige i 1788 kostede 6 à 7 Mill. Rd. C.; Naturkatastrofer (Orkan og vulkansk Udbrud) paa de vestindiske Øer og Island, Kristiansborg Slots Brand i 1794, den store Ildebrand i København 1795 og Udbedringen af Københavns Søforsvar lagde Beslag paa store Værdier. Kampen paa Københavns Red 1801 og Krigen 1807—1814 fuldendte Ødelæggelsen af Statens Pengevæsen.

Ved Aarhundredskiftet var Forholdene i store Træk saaledes: I den forudgaaende Reformperiode havde Bonden genvundet sin personlige Frihed; Livsfæstet var i stor Udstrækning forandret til Arvefæste, og Selveje havde bredt sig blandt Bønderne, men i meget forskellig Grad i Landets forskellige Egne. Med Selvejendoms Erhvervelse var for Bonden fulgt en betydelig Prioritetsbyrde. Hoveriet var fastsat eller afløst for Bøndernes Vedkommende; men Husmandsklassen havde faaet en overordentlig stærk Tilvækst; ved Udskiftningen havde Husmændene mistet den gamle hævdvundne Græsningsret paa Byens Fællede eller Overdrev. Der var opstaaet et stort Antal Husmandsbrug med et Jordtilliggende af 3—4 Tdr. Land; Brugerne af disse var Ejere eller Fæstere; som Fæstere havde Husmændene i stor Udstrækning overtaget den Arbejdspligt, som Gaardmændene havde faaet afløst. De jordløse Husmænd maatte som Lejere eller Fæstere arbejde for en Løn, der var kummerlig lille i Forhold til de stærkt stegne Priser paa Livsfornødenheder. De store Jordegodsejere havde for en Del udstykket Hovedgaardene og bortsolgt Parceller, dernæst bortsolgt mer eller mindre af det tidligere Fæstegods, men saaledes, at de i de solgte Parceller eller Bondegaarde havde indestaaende Prioriteter som Rester af Salgssummerne.

For Byerhvervene var Handelen blevet friere og Laugstvangen for Haandværkerne mindsket. Paa næsten alle Omraader var der udført et Frigørelsesarbejde, men endnu var det væsentlig kun Rammerne for et nyt Samfund, der var tilrettelagt; der vilde kræves Tid, før Befolkningen fik tilpasset sig for de nye Forhold og lært at udnytte de givne Betingelser.

Statens Styre laa i en endnu uerfaren Herskers (Kronprinsens) Haand, og den klogeste og mest haandfaste Mand i Rege-

ringen, *A. P. Bernstorff*, var død i 1797. Det var paa et for Danmark meget uheldigt Tidspunkt, den store Storm med Napoleonskrigene brød løs.

PENGEFORVIRRING OG STATS BANKEROT

Ved Slutningen af Aaret 1794 var Courantsedlerne under de for dansk Handel og Søfart gunstige Forhold kommet i Pari, saaledes at 125 Rdl. C. gjaldt lige med 100 Specier. (1 Courantdaler var i Nutidsmønt 3,20 Kr.; 1 Specie: 4,00 Kr.). Og Sedlerne bevarede denne Kurs indtil Udgangen af 1798, men ved Slutningen af de nærmest følgende Aar var Kursen i 1799: 138, 1800: 135, 1801: 144, 1802: 138, 1803: 147, 1804: 150, 1805: 148, 1806: 151, 1807: 152; 1808 svingede Kursen mellem 146 og 190, 1809 mellem 200 og 388, 1810 mellem 366 og 648, 1811 mellem 554 og 885, 1812 mellem 740 og 1760 og endelig i 1813 naaedes en Kurs paa indtil 15,000. Ved den sidst nævnte Kurs var Courantsedlernes Værdi 120 Gange mindre end deres Paalydende, og 1 Specie i Sølv havde samme Værdi som 150 Courantsedler. I dette Værks 1. Bind, S. 187, er angivet Kapitelstakster for Kornvarer i Aarene 1807 til 1813. Kapitelstaksterne er Gennemsnitspriser; holder man sig derimod til de virkelig betalte Dagspriser, kan man komme til langt højere Varepriser. Kapiteltaksten for Rug pr. Td. var i 1813 419,20 Kr., men i Oktober 1813 solgte Gdr. *Schindler* i Ølstykke 3 Tdr. Rug for 525 Rdl. C., hvilket svarer til 560 Kroner for 1 Td. Rug.

Det fleraarige Krigsberedskab før 1807 og dernæst Deltagelsen i Krigen fra 1807 til Begyndelsen af 1814 medførte meget store Udgifter. Regeringen skaffede sig Betalingsmidler ved Udstedelsen af Courantsedler, ved at optage Laan i Udlandet og tildels ved Udskrivning af Skatter, men intet syntes at ville forslaa. I 1808 opfordredes Befolkningen til at give Smykker og Brugsgenstande af Sølv til Staten, som da vilde lade Sølvet udmønte. Der fremstilledes paa den Maade 93,000 Rdl. C. i Markstykker; dette var kun som en Draabe i Havet, men Regeringen viste dog sin Taknemlighed for Folkets Offervillighed. De prægede Markstykker fik Indskriften: »Frivilligt Offer til Fædrelandet«, og om Indskriften anbragtes en Egeløvkrans. Mønterne benævnedes derfor: »Kransemark« eller: »en frivilligt Offer«. Man lod i 1809 udmønte 130,000 Rdl. C. i En-Skillinger; i 1812

blev 40,000 Rdl. C. i En-Skillinger, der var bestemt til Brug i Norge, omstemplede til 12-Skillinger og derefter brugt her hjemme. Det paastemplede 2-Tal gav tilsyneladende Pengemængden en Værdi af 480,000 Rdl. C., hvorved 440,000 Rdl. C. syntes vundet, men naar de atter vendte tilbage til Statskassen som Betaling for Skatter m. m. blev Tabet for Staten lige stort med Fortjenesten ved Udgivelsen. Det viste sig at være en usolid Maade at »forny Mønten« paa, og som Hjælp til Pengevæsenets Forbedring betød det intet.

I 1812 var Seddelomløbet oppe paa 142 Mill. Rdl. C., hvilket Beløb, naar 1 Rdl. C. regnes = 3,20 Kroner, svarer til 454 Mill. Kroner. Man danner sig maaske bedst en Forestilling om, hvad dette uhyre Seddelbeløb betyder, naar man erindrer, at vort Seddelomløb i 1913 udgjorde 152 Mill. Kr. — i 1918: 450 Mill. og 10 Aar senere 360 Mill. Kroner; nu er Befolkningen over 3 Gange saa talrig og Omsætningen pr. Individ mange Gange større end da.

Omsider maatte Staten da erklære sig ude af Stand til at indløse sine udstedte Sedler. Ved Frdng. af 5. Januar 1813 oprettedes en ny Rigsbank og indførtes et nyt Møntsystem: Rigsbankdaler Rigsmønt. Rigsdaleren blev nøjagtig = en halv Specie, og idet Rigsbankdalersedlerne sattes i Forhold til den ældre Speciemønt, blev deres Paris-Kurs 200, d. v. s. 200 Rbd. = 100 Specier.

Rigsbanken traadte i Stedet for Courantbanken, Depositokassen og Speciebankerne i København og Altona. Dens Grundfond tilvebragtes paa den Maade, at alle faste Ejendomme blev paalagt en Hæftelse (Bankhæftelsen) forud for alle andre Prioriteter; den udgjorde 6 pCt. af Ejendommenes Værdi og skulde indtil Hæftelsens Indløsning med rede Sølv forrentes med $6\frac{1}{2}$ pCt. p. a. Sølvværdi. De $\frac{5}{6}$ af Landejendommenes Bankhæftelses-Renter blev dog godtgjorte af Staten ved Afskrivning paa de paagældende Ejendommers aarlige Skatter. Banken fik Ret til at udstede Rigsbanksedler til Beløb 46 Mill. Rbd., hvoraf 27 Mill. beregnedes til Indløsning af Courantsedlerne, 4 Mill. blev henlagt til et Laanefond, medens 15 Mill. bestemtes til Brug for Staten. Hertugdømmernes Befolkning vægrede sig saa bestemt mod Brugen af Rigsbanksedler, at de opnaaede, at Sølv blev eneste lovlige Omsætningsmiddel for deres Omraade. Kongeriget fik derfor en uforholdsmæssig stor Seddelmasse i Omløb.

Courantsedlerne ombyttedes fra Oktober 1814 med Rigsbankdaler, saaledes at der blev givet 1 Rigsbankdalerseddel for hver 6 Rdl. C. i Sedler. Værdiforholdet af de ombyttede Sedler var — udtrykt i Nutidsmønt — efter Paalydende 2,00 Kr.: 19,20 Kr., eller 5: 48. Staten slap saaledes af med $\frac{43}{48}$ eller næsten $\frac{9}{10}$ af sin Seddelgæld.

Møntforandringen af 5. Januar 1813 nødvendiggjorde en Tvangsregulering af alle Gældsforhold. De private Gældsfor-skrivninger blev omskrevet fra Rdl. C. til Rbd. Rm., men saaledes, at de i Rigsmønt omsattes til et højere Beløb, jo ældre de var; thi jo senere Gælden var stiftet, desto mindre var Gæld-beløbet værd paa Forskrivningens Tid. Gældforskrivningen fra Tiden før 11. September 1807 blev omskrevet fra Rdl. C. til Rbd. Rm. Daler for Daler, Gælden altsaa reduceret til $\frac{5}{8}$, hvilket var Pariforholdet mellem Rigsbankdaler og Courantdaler. Gældforskrivninger fra Tiden mellem 11. September 1807 og 5. Januar 1813 blev ved Omskrivningen nedskrevet desto stærkere, jo yngre de var, efter en i Forordningen fastsat Skala.

Skyldnerne fik desuden en Rentelettelse, der ligeledes sattes i Forhold til Gældens Alder, saaledes at Renten til at begynde med var fra 2 pCt. til $3\frac{1}{2}$ pCt. efter Gældens Alder. Denne Rentesats gjaldt for de to første Aar efter Freden; derefter steg Renten med fastsatte Brøkprocenter for hvert Aar indtil det 6. Aar efter Freden, da fulde 4 pCt. Renteydelse traadte i Kraft.

Endvidere fastsatte Forordningen et Moratorium for Gældsforhold, der ordnedes saaledes, at Kapitalen ikke straks kunde opsiges; fra det andet Aar efter Freden kunde Kapitalen opsiges, men Kreditor fik da kun 25 Gange Renten (den reduce-rede!) i det paagældende Aar. Først med det sjette Aar efter Freden (1819) kunde Kreditor faa den fulde Kapital udbetalt i Sedler — hvori Gælden sædvanlig var angivet.

Rigsbanken fastsatte for et Kvartal ad Gangen officielle Kurser («Sølvværdi-Kurs»), der angav, hvad 1 Rbd.-Seddel til enhver Tid var værd i Sølv og officielt skulde tages for. Bankens Sølvværdi-Kurs fald ikke sammen med Dagliglivets Børs-kurser; Sedlernes Værdi var af Banken sat for højt (Kurs-tallet altsaa for lavt), hvilket blev til Fortræd for Kreditor og til Gunst for Skyldneren. Ved Rbd. Navne-Værdi (N. V.) angav man, at et Beløb skulde regnes efter Sedlernes Paalydende uden Hensyn til Kursen. Betaling kunde endelig ydes i Sølv-Valuta,

d. v. s. i rede Sølv eller i sikre Bancoveksler. — Disse lidt indviklede Forhold maatte virke generende for Handel og Omsætning og medføre, at den mindre kloge ofte forfordeltes af den klogere.

Rigsbanksedlerne var som nævnt tilstede i stor Mængde; ogsaa de 15 Mill. Rbd. Rm. i Sedler, som var henlagt til et Reservecapital for Finanserne, blev i Løbet af det første Aar sat i Omløb. Da Handelen med Udlandet lidt efter lidt kom i Gang, var rede Sølv stærkt efterspurgt, vor Betalingsbalance overfor Udlandet var ugunstig, Veksler var derfor dyre, og af begge Grunde holdt Sedlernes Kurs sig i de første Aar efter Krigen høj (deres Værdi lav). Pari Kursen var 200 (200 Rbd. = 100 Specier). Naar Seddelkursen for de enkelte Aar anføres med Aarets højeste og laveste Kurstal, faas følgende Talrække:

	højst	lavest
1814.....	880	450
1815.....	715	550
1816.....	760	555
1817.....	585	420
1818.....	315	253
1824.....	256	224
1825.....	220	210

Sedlerne naaede Pari i Aaret 1838, de blev fra 1845 erklæret indløselige.

Ved Frdng. 8. Juli 1813 lovedes, at Rigsbanken skulde gaa over til at blive en privat Nationalbank; dette skete fra 1. August 1818. Den solide Ordning, der da blev truffet, bidrog ogsaa til Sedlernes Kursbedring.

VI.

LANDBRUGSKRISEN 1818—28

Napoleons-Krigene, som rasede indtil 1815, havde øget Forbruget og indskrænket Produktionen af Livsfornødenheder; overalt herskede Dyrtid. Hvor man som i Danmark fik et forstyrret Pengevæsen, bidrog dette yderligere til Forholdenes Forværrelse ogsaa for den følgende Tid. I Krigens Tid og under Pengeforvirringen naaede Priserne en forfærdende Højde for senere med Fredens Indtræden og Pengevæsenets Bedring at falde saa meget stærkere. Krigens og Pengeforvirringens blev i Danmark saa langvarig, at man fik Tid til at indstille sig paa de unaturlige Prisforhold.

Efter Krigens Ophør 1815 vendte Europas Befolkning sig med Kraft mod Fredens Gerning; fattige og forarmede, som man var, følte man sig tvunget til Flid og Nøjsomhed; Dyrtiden maatte vige, og Priserne faldt under den stærke Udvidelse af Produktionen. Landboreformer i Lighed med dem, vi havde gennemført i Slutningen af det 18. Aarhundrede, kom nu til Udfoldelse i flere af Europas Lande og bidrog yderligere til Landbrugsproduktionens Forøgelse. I Krigens Tid havde man lært at paaskønne Kartofflen som Fødemiddel; i den følgende Tid udvidedes Kartoffelavlens, Kornforbruget indskrænkedes, og Kornpriserne maatte ogsaa af den Grund bringes til at falde. Naar Tilbudet øges og Efterspørgselen formindskes, maa Priserne falde, men Prisfaldet bliver da stærkest for de tarveligere Kvaliteter, og danske Landbrugsprodukter var af meget tarvelig Kvalitet. Før Krigens Tid havde vi høvt fri Kornindførsel til Norge, og Nordmændene havde noget nær været nødsagede til at tage til Takke med, hvad vi vilde sende dem; vi havde ikke dygtiggjort os til en rimelig Kvalitetsproduktion.

Efter Krigens Tid havde vi mistet den begunstige Stilling i det

norske Marked, vi maatte søge ny Afsætningssteder. Det engelske Marked, som vi søgte, tog ikke vort Korn for gode Varer; det noteredes under Betegnelsen »skiden Sæd«, og dansk Smør gik under den foragtelige Betegnelse: »Mastesmør«. — Professor *Olufsen* havde i sin Tid undersøgt »en Prøve af det Tøjeri, hvorved vi forgav Nordmændene«; Prøven indholdt 32 pCt. Rug, 38 pCt. Hejre, 4 pCt. Klinte, 17¹/₂ pCt. Fejeskarn, Sand og Avner samt mindre Mængder af Hvede, Ærter, Havre, Byg og Mel-drøjer. — Det har dog sikkert ikke været nogen Gennemsnitsprøve! — Afsætningen af Korn paa det engelske Marked var usikker og vanskelig. Under Napoleonskrigene hindredes Englands Udførsel til og Indførsel fra det europæiske Fastland, hvorved Kornpriserne i England voksede til en svimlende Højde; Ejendomspriser og Forpagtningsafgifter fulgte med i denne Opgang. Ved Fredslutningen i 1815 blev der Udsigt til en fremtidig fri eller dog billig Indførsel af Korn fra Fastlandet. Under Paa-beraabelse af, at de engelske Landmænd, som under Krigen havde udvidet Englands Kornareal stærkt, men som nu sad med dyre Ejendomme, stor Prioritetsgæld eller høje Forpagtningsafgifter, saafremt fri Indførsel tillodes, vilde blive ruinerede og megen Jord gaa ud af Dyrkning, lykkedes det ved forenede Anstrængelser af Godsejere, Forpagtere og Gejstlighed (Tienden!) i 1815 at faa gennemført den berygtede engelske Kornhandelslov, der forbød Indførsel af Korn, naar Prisen gik under en vis Højde — for Hvede ca. 34 Kr. pr. Td. Steg Hvedepriisen i England til over 34 Kr., var Indførsel tilladt.

Priserne paa vore Landbrugsprodukter naaede deres laveste Punkt i 1823 og 1824 (se 1. Bind, S. 190). Landmændenes Indtægter mindskedes stærkt og Arbejdslønnen, som i Pengeforvirringens Tid havde været urimelig lav i Forhold til Livsfornødenhedernes Priser, var efterhaanden talmæssig steget og blev ved Produktprisernes Fald saa byrdefuld, at det næppe kunde betale sig ved lejet Arbejdskraft at høste en tarvelig Afgrøde. *Falbe Hansen* oplyser i »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne«, at man kun undtagelsesvis undgik Lønforhøjelser i Pengeforvirringens Tid (Vallø Kloster paa Sjælland og Stamhuset Estrup i Randers Amt); paa Giesegaard (Sjælland) steg Daglønnen fra Aar 1800 til 1814 fra 1 Mark til 8 Mark. Paa en fynsk Præstegaard steg Halvaarslønnen for Karl og Pige fra 1803 til første Halvaar af 1814 fra 16 og 6 Rdl. til 550 og 156 Rdl. C. —

Skatterne, som i Krigstiden Gang paa Gang var blevet forhøjede, men som dog indtil 1814 var lette at bære, blev nu overmaade byrdefulde. Prioritetsgælden, som ved de foregaaende Tiders høje Ejendomspriser var vokset mægtigt, blev nu yderst vanskelig at forrente eller udrede. Ejendomspriserne faldt med rivende Fart og sank i mange Tilfælde ned under de indestaaende Prioriteter. Prisleddet var stærkest for daarlige eller uheldigt beliggende Jorder og stærkere for store Ejendomme end for smaa.

Den stærke Bedring i Seddelkursen indtraadte omtrent 1817; fra dette Aar indtil 1823 faldt Kurstallet omtrent til det halve, hvilket gav Sedlerne dobbelt Værdi — dobbelt Købekraft eller Betalingsevne. Betaling i Sedler udsattes længst muligt; man opkøbte Sedler for Sølv i Haab om Sedlernes forsatte Værdistigning; Gæld, der var stiftet i Sølv-Værdi, forlangtes af gridske Kreditorer omskrevet i Navne-Værdi, hvilket en svag Skyldner maatte finde sig i, naar han ønskede Henstand med Restancer. I 1818 cirkulerede endnu 30 Mill. Rbd. i Sedler, men alle klagede over Pengemangel i Landet, fordi de Sedler, man før slog om sig med, nu laa paa Kistebunden for at afvente »bedre« Tider. — Renteydelsen for Prioritetsgæld, der var ældre end 5. Januar 1813, var som før nævnt, stigende, indtil den i 1819 naaede 4 pCt., og med dette Aar kunde Kreditor faa hele sit Udlaan udbetalt i Sedler, hvori Gælden sædvanlig var anført. Landmændenes Indtægter og deres Ejendommers Værdi var formindskede med Sedlernes Værdistigning; ogsaa Kreditorernes Tillid var formindsket. Saa kom da i 1818 Kapitalernes Opsigelse med Krav om Udbetaling i 1819. Nu kom Trængselstiden for Alvor, og man kan med Rette regne den store Landbrugs-krisens Begyndelse fra 1818.

I kort Tid blev Landmændenes sædvanlige Indtægter saavel som deres indbildte Formuer stærkt formindskede, og mangen Familie blev ved Tvangssalg drevet bort fra Slægtens gamle Eje. De Godsejere, som havde paadraget sig Gæld ved Reformering af deres Godsforhold, f. Eks. ved Bondegaardens Udskiftning af Fællesskab, Udflytning o. s. v. maatte lige saa vel som de Godsspekulanter, der var kommet i Besiddelse af Herregaarde i Svindelperioden, i stort Tal gaa fra Gaardene med tomme Hænder. Værst gik det ud over dem, der havde overtaget Ejendomme i de første Aar efter 1813, da Ejendomspriserne endnu

var høje, og for hvem Gæld og Prioritetsrenter ikke blev nedskrevet som for dem, der havde købt i Tiden mellem 11. September 1807 og 5. Januar 1813. Blandt de Bønder, der i de gode Tider havde købt deres Gaarde til Selveje eller Arvefæste, var der ogsaa mange, for hvem det gik galt. Især Selvejerne havde ofte ved Købet paadraget sig en betydelig Gæld, som dog under de øjeblikkelige Prisforhold ikke syntes farlig; og baade Selvejere og Arvefæstere indlod sig ofte paa ret kostbare Forbedringer af Ejendomme — de anvendte Kapitaler vilde jo komme Børnene tilgode! Men selv den rent driftmæssige Forbedring, som under en Højkonjunktur efter omhyggelig Beregning sikkert menes at kune forrente sig, vil under en følgende Tids lave Priser kunne vise sig at være ulønsum. Og man nøjedes ikke med Udgifter til driftmæssige Forbedringer; ogsaa paa Bolig, Klæder, daglig Levemaade og Selskabelighed anvendtes Beløb, som med bedre Resultat kunde være benyttet til Frigørelse fra Gæld. Meget Fæstegods var fra 1769 indtil 1807 med Regeringens Bevilling bortsolgt fra privilegerede Hovedgaarde, saaledes at disses skattepligtige Hartkorn var kommet ned under de 200 Tdr. Hartkorn, der oprindeligt var Betingelsen for Hovedgaardstakstens Skattefrihed. I sin Iver for at fremme Udbredelsen af Selveje tillod Regeringen, at Fæstegods helt eller delvis bortsolgte fra Hovedgaarden uden at denne derfor mistede sin Skattefrihed; men Hovedgaardens Ejer beholdt i mange Tilfælde Forpligtelsen til at indestaa for Skatterne af de bortsolgte Fæstegaarde. Nu blev dette en Grund mere til, at saa mange af de gamle Hovedgaarde kom til Tvangssalg paa Grund af Skatterestancer. — Fra 1785 til 1807 fik ialt 226 komplette Hovedgaarde Tilladelse til Bort salg af Fæstegods uden Tab af Hovedgaardens Skattefrihedsprivilegium.

Med særligt Henblik paa Godsspekulanterne, der i de længe opadgaende Prisers Tid var travlt paa Færde overalt, hedder det i 1824 fra Jylland. . . . »I Svindelperioden købte Folk uden Formue og uden Kyndighed i Landbrug: Kræmmere, Skrivere, Skomagere og Skrædere Bøndergaarde til uhørte Priser. Ofte gav de lige saa mange Tusinder, som Gaarden før 1808 kostede Hundreder. Teologer, Jurister, Købmænd og Sømænd købte Jordegodser til ligesaa fabelagtige Priser. Man fik jo 40 Rd. for en Td. Hvede, 60 Rd for en Fjerding Smør, saa den, som ingen Ting vidste, kunde eller gad, altid var duelig nok til at være

Herremand. Nu styrter Herligheden sammen, alle disse Mennesker raabe Jammer og Ve, og Slægt og Venner, som har laant dem deres Formue, mister denne. Nogle Proprietærer, som baade havde Formue og Indsigt i Landøkonomien, er gaaet til Grunde ved egen Skyld. De indlod sig i store paa Krigens Vedvaren beregnede Foretagender, vovede betydelige Kapitaler, der aldrig vendte tilbage, købte Godser i alle Verdens Hjørner, indtil de fik en Hale efter deres Navne af Herre til A, B, C, D, o. s. v., næsten lige saa lang, som nu Listen er paa de ved dem ruinerede Familier«.

Fæstebønderne klarede sig gennemgaaende bedst under Krisen; de havde haft mindre Fordel af Prisopgangen i de gode Tider end Selvejerne, men de havde heller ikke som disse været fristede til at anbringe Kapital i deres Gaards Forbedring; en Fæster vidste jo ikke sikkert, om hans Søn blev den fremtidige Bruger af Fæstegaarden, og selv om det kunde ske, var der nogen Sandsynlighed for, at denne ved Indfæstningens (Stedsmaalets) Forhøjelse kom til at betale en større eller mindre Del af de tilførte Forbedringer. Fæsteren var dernæst fri for Prioritetsgæld og dennes aarlige Renter, som med de under Krisen faldende Priser blev stedse vanskeligere at tilvejebringe. Fæsterens Landgilde ydedes i Naturalier eller betaltes i Penge efter Naturaliernes Kapitelstakst. Man oplevede da ogsaa flere Steder den Mærkelighed, at Bønder, som nogle Aar forud havde købt deres hidtidige Fæstegaarde, nu anmodede om paany at blive Fæstere; det skete f. Eks. paa Godset Hvededal og Landsbyen Vaalse paa Falster, hvor Gaardenes Overgang fra Fæste til Selveje var sket i 1816 og 1814; midt i Tyverne blev de atter Fæstere. Noget lignende skete i Odsherred og paa private Godser i Jylland (Nørre Vosborg og Lønborggaard).

De store Gaarde havde under Krisen den Fordel fremfor Bøndergaardene, at Skattetrykket paa dem var mindre, naar de havde »fri« Hovedgaardstakst. De mindre Ejendommes Besiddere maatte i Kampen for deres Bestaaen især benytte to Midler, som ikke med tilsvarende Virkning kunde udnyttes af Storgaardenes Besiddere, nemlig en Indskrænkning af Levefoden og især en flittigere Deltagelse af Familiens Medlemmer i Arbejdet ved Ejendommens Drift.

Landbrugets Produktionsevne indskrænkedes noget under Krisen. Dette gav sig tilkende ved en lidt formindsket Udførsel af

Landbrugsvarer. Produktionens Indskrækning skyldtes tildels, at adskillige Gaarde laa øde og udyrkede hen, ingen vilde overtage dem med Forpligtelse til at udrede paahvilende Skatterestancer; alene i Nørre Herred i Randers Amt (Grenaa-Egnen) stod i 1824 fjorten Selvejergaarde øde. Mange lod Ejendommens tarveligste Jord gaa ud af Dyrkning, fordi smaa Afgrøder ikke kunde bære saa store Driftsudgifter, som medførtes ved lejet Arbejdskraft til forholdsvis høj Arbejds løn. De Gaarde, som hyppigt skiftede Ejere, blev i mange Tilfælde stærkt udpinte og forsømte. Herregaarden Skjærsø (nær Æbeltoft) med over 72 Tdr. Hartkorn foruden Tiender, lidt Bondegods og et ret betydeligt Skovareal, solgtes i 1825 efter flere forgæves afholdte Auktioner for 2400 Rd. Egnens Folk sagde, at »Fuglene døde af Sult, naar de fløj hen over Skjærsøs Jorder«. — Ved stor Flid og Nøjsomhed og ved vel overvejede, forstandige Dispositioner kæmpede den ny Ejer (*Laurits U. la Cour*) sig frem til en betrygget økonomisk Stilling, og samtidig var den tidligere foragtede Ejendom forvandlet til en af Egnens mest ansete og bedst drevne Gaarde. Ved Købet af Skjærsø havde *la Cour* som egen Kapital 400 Rigsdaler; han fik Lejlighed til at vise de personlige Egenskabers Betydning for Driften af et stort Landbrug under vanskelige Forhold.

Som almindelige, kendetegnende Træk for Tiden under og umiddelbart efter den store Landbrugskrise kan nævnes, at den frejdige og dristige Foretagsomhed, som havde udviklet sig i de »gode« Tider, forsvandt, den afløstes af Flid, stor Sparsommelighed, sund Driftighed, oftest parret med en noget vidt drevne Forsigtighed; det storladne i Virksomhederne syntes afløst af det smaalige og snusfornuftige.

Flotheden i den selskabelige Omgang og i den daglige Levevis afløstes af et tarveligere og simple Levesæt; derved skete for saa vidt ingen Skade, men det bidrog til at give Livet i den Tids Danmark et Præg af Fattigdom. Det var utvivlsomt talt ud fra hjemlige Stemninger, naar Digteren *Poul Møller* netop i denne Tid i sin prægtige Sang: »Fjærnt fra Danmark«, kalder Danmark »et lidet fattigt Land«. — Heldigvis kunde *Poul Møller* til sit stille Suk over Fattigdommen føje Ordet: »Glad mit sorte danske Brød jeg bryder, takker Gud, mens fra min Læbe lyder . . .« Saa længe Takken ikke forstummer, er Bekymringerne ikke haabløse. Og var der end lidt rigeligt af økonomiske Bekymrin-

ger, saa savnedes dog ikke det daglige Brød. Jorden lønnede det ærlige Arbejde lige saa rundeligt som før. Krisetiden skabte en anden og mere ligelig Fordeling af de økonomiske Goder end den, man havde vænnet sig til, og det kunde føles af nogle som godt, af andre noget andet; men for Samfundet som Helhed var det sundt og godt. De Skel mellem Besiddende og Besiddelsesløse, Arbejdsgiver og Arbejder, som man har paastaet var i rask Udvikling i de saakaldte gode Tider, slettedes nu som noget ret naturligt og selvfølgeligt; manges Gaardejer, Proprietær ja selv stor Godsejer blev nu Husmand eller Indsidder, medens det paa den anden Side forholdsvis let lykkedes for en flittig, sparsommelig men kæk Ungersvend at arbejde sig frem til en selvstændig Stilling, som han fortjente, og fyldte bedre end det Lykkens Kælebarn, der tidligere indtog Pladsen. Desværre kom Ulykkerne ofte til at gaa ud over mange Uskyldige. Nemesis, Gengældelsens Gudinde, straffer i Flæng og er ikke altid iført Retfærdighedens Klædebon.

Godgørenhed og Hjælpsonhed med de Produkter, der var tilstede i samme Mængde som før men blot i lavere Pris, kom i større Brug end tidligere. Mange kunde med Grund beklage en haard Skæbne; kun faa led bitter Nød. Det var i disse Aar, *Grundtvig* skrev de kendte Verslinier: »Da har i Rigdom vi drevet det vidt, naar faa har for meget og færre for lidt«. — Det var en haard Storm, der gik over Danmark og dansk Landbrug; meget blev slaet i Stykker, men efter Uvejret voksede frem et sundere Samfund og et mere lønsomt Landbrug.

Nationalbankens Oprettelse i 1818 havde bidraget til at øge Tilliden til Landets Pengevæsen og kom derved til i første Omgang at fremkalde en yderligere Nedgang i Priserne. Først da Sedlerne var naaet nær Pari, fik det solidere Pengevæsen en gavnlig Betydning for Handel og Omsætning og dermed ogsaa omsider for Landbruget.

Staten var i stor Finansnød; Statsgælden havde naaet en frygtelig Højde, der maatte nu tænkes paa Gældens Afbetaling, og denne maatte tilstræbes ved Sparsommelighed men tillige ved Skatteudskrivninger. I 1818 sammendroges de gamle Hartkornsskatter med den fra 1802 indførte »Afgift af Besiddelse, Nytte og Brug af faste Ejendomme i Danmark« (en Art Ejendoms-skyld uden periodiske Omvurderinger) til en enkelt Skat, Land-

skatten, der af privilegeret og uprivilegeret Hartkorn ydedes med henholdsvis 6 Rd. Rm. og $8\frac{1}{3}$ Rd. Rm. pr. Td. Hk., svarende til 12 Kr. og $16\frac{2}{3}$ Kr. (I 1731 var Skatten paa Bondehartkornet kun $8\frac{2}{3}$ Kr. pr. Td.). De nedadgaaende Priser bevirkede nu, at Landskatten blev meget vanskelig at udrede, og hertil kom fra 1813 Bankhæftelsen, der af Landbruget maatte udredes med 1 pCt. af Ejendommens Værdi, som den var i 1802. Til disse Skatter kom desuden betydelige kommunale Byrder til Fattigvæsen (Frdng. af 1803) og Skolevæsen (Frdng. af 1814). Den byrdefulde Landskat oprævedes i 1818 og 1819 med de ovenfor nævnte Beløb, men Regeringen skønnede, at Skatternes Højde bidrog kendeligt til at fremkalde de mange Skatterestancer og Tvangssalg, og skønt den selv var i stor økonomisk Nød, søgte den dog nu at komme Landbruget og Landmændene til Hjælp ved Lempelser i Skattetrykket. Fra 1819 undlodes Oprævning af Marschpenge og Fouragepenge. 1820—1822 tillod Staten, at en Del af Skatten blev ydet i Kornvarer, som afregnedes til Priser, der laa over almindelig Markedspris. Staten lod Skattekorntet rense og tørre paa sine Magasiner og kunde da opnaa højere Priser, end Landmændene og de almindelige Købmænd kunde faa. Fra 1823 nedsattes Landskatten med henholdsvis 74 Skilling og 100 Skilling pr. Td. privilegeret og uprivilegeret Hartkorn. 1824 tillodes, at den Del af Skatten, der skulde ydes i Penge, betaltes med Sedler efter Paalydende. Seddelkursen var da ca. 250, saaledes at den paagældende Del af Skatten mindskedes med 20 pCt. — I Krigsaarene var paalagt Udførselstold for forskellige Varer; nu nedsattes eller ophævedes disse Toldsatser; 1820 ophævedes Udførselstolden for Smør og Ost, 1823 Udførselstolden for Korn ($2\frac{3}{4}$ pCt.), 1827 ophævedes Udførselstolden (Mellemrigstolden ved Jyllands-Sydgrænse) for Heste og Kvæg; 1818 udgjorde denne sidste Told omtrent en Femtedel af Værdien.

Staten søgte dernæst at støtte Landbruget og Landmændene ved at optage Laan i Udlandet (Hamborg og London) 1819, 1821 og 1825; man naaede derved ikke alene at dække Statens Fornødenheder uden at ty til Skatteudskrivninger; men Laanene var saa rigelige, at Staten i stor Udstrækning kunde yde Fremlaan til betrængte Landmænd. De Laan, Staten saaledes gav, skulde selvfølgelig forrentes og afdrages, men Staten var dog ret langmodig med Inddrivelsen af Renterne saavel som med Skatterestan-

cer. Under den længe fortsatte Krise maatte dog mange Landmænd give op, og deres Ejendomme kom da til Tvangssalg eller overtoges af Staten, som nu atter blev stor Jordegodsejer. Laanene blev især givet til Godsejere; disse skulde jo indestaa for deres Fæstebønders Skatter, det var derfor dem (og Staten) magtpaaliggende, at der kunde ydes Bønderne Henstand og Forstrækning, saa Gaardenes Drift kunde opretholdes. Adskillige Gods-ejere var kommet i stærkt Betryk ved at reformere og bortsælge Fæstegods paa saadanne Betingelser, at Dele af Salgssummerne var blevet staaende som Retsprioriteter i de solgte Gaarde og nu var vanskelige at faa inddrevet eller forrentede. Naar en paa denne Maade nødstedt Godsejer modtog Laan, var det en Forudsætning, at han var villig til at yde sin Skyldner Henstand saaledes, at mindst mulig blev »slaaet i Stykker«. — Staten maatte dog i Løbet af faa Aar overtage et halvt Hundrede Godser med et Tilliggende af ialt 11 800 Tdr. Hk. Ager og Eng samt 13 000 Tdr. Land Skov. Staten afhændede snart de overtagne Godser men undgik ikke at lide betydelige Tab ved de skete Udlaan.

Ogsaa fra anden Side søgte man at komme Landmændene og Landbruget til Hjælp. Landhusholdningsselskabet, hvis Virksomhed under Krigen 1807 til 1814 havde været noget formindsket, udvidede nu atter sin Virksomhed, hvilket gav sig talmæssigt Udtryk bl. a. derved, at medens Antallet af »ekspederede Sager« i 1817 var 95, saa var Antallet af disse i 1827 steget til 336. Dets Virksomhed var mangesidig. Literært virkede Selskabet ved Udgivelse af Præmieafhandlinger og ved (fra 1782) at udnytte en given Tilladelse til i Almanaken at faa optaget økonomiske Afhandlinger »Bonden i Særdeleshed til Oplysning og Nytte«. Disse smaa Afhandlinger har sikkert gjort megen Nytte, thi Almanaken kom ogsaa da i de fleste Hjem, og Afhandlingerne var gennemgaaende godt afpassede efter Bøndernes Tarv og Fatteevne. I Aarene fra 1816 til 1830 skrev den kendte Landøkonom og Industrimand *J. C. Drewsen* 13 Almanakstykker. 1813 fik samme Forfatter Landhusholdningsselskabets Sølvmedalje for en Afhandling om Vekseldrift, 1817 samme Selskabs Guldmedalje for en Afhandling om Kløveren. Fra 1819 til 1830 var Drewsen Præsident i Landhusholdningsselskabet. Fra 1816—1819 udkom hans Oversættelse af *Thaers* »Grundsætninger for Landøkonomien«. Fra 1815 til 1830 udgav Drewsen sammen med *B. F. Rønne*, *J. Collin* o. fl. a. »Landøkonomiske Tidender«,

der fra 1830 fortsattes under Titlen »Tidsskrift for Landøkonomi«. — I Forbindelse med ældre saavel som samtidig udkommende Skrifter af *L. M. Wedel*, *H. J. C. Høegh*, *E. Fleisher*, *S. A. Fjelstrup*, *G. O. B. Begtrup*, *C. Olufsen* m. fl. blev der saaledes budt Landmændene rig Adgang til landøkonomisk Vejledning ad boglig Vej.

Ogsaa paa andre Omraader udfoldede Landhusholdningsselskabet i Aarene fra omkring 1820 en rig Virksomhed, saaledes som det vil findes nærmere omtalt andet Sted i dette Værk, f. Eks. ved at arbejde for Udbredelse af Agerdyrkningsredskaber og for unge Landmænds praktiske Uddannelse.

Landhusholdningsselskabets Virksomhed for at fremme et bedre Landbrug især paa Bondegaardene støttedes ved Oprettelsen af landøkonomiske Selskaber; fra 1805 til 1823 oprettedes 12 saadanne Selskaber paa Foranledning af og under Ledelse af Godsejere og højere Embedsmænd. Selskabernes Formaal bestod for en meget væsentlig Del i at opmuntre og lede Bønderne til forøget og forbedret Landbrugsvirksomhed; de kaldte sig i adskillige Tilfælde »patriotiske Selskaber«, hvormed er antydet, at de tilstræbte Almenvellets Fremme. I den trange Tid under Landbrugskrisen maatte flere af disse Selskaber foreløbigt indstille deres Virksomhed. Resultaterne af deres og Landhusholdningsselskabets Virksomhed for at fremme det mindre Landbrug svarede maaské ikke helt til den udfoldede Iver, men en god Sag var sat igang, og med de bedre Tider i Trediverne og Fyrreerne kunde man bygge videre paa de tilstedeværende Rammer og støtte sig til de indvundne Erfaringer fra de første Virksomhedsaar. De her omtalte Bestræbelser for at støtte et forsømt og betrængt Landbrug maatte ifølge Midlernes Natur virke langsomt og være mindre vel egnede til at afbøde en Krisetids knugende Tryk, men de var et Tilskud til den Selvhjælp, som maatte være det naturligste og kraftigste Middel mod den økonomiske Krisetilstand, som ramte ogsaa Bondebruget. Og Selskabernes patriotiske Tilsnit bidrog til at slaa Bro mellem det store og det mindre Landbrug, mellem Godsejere og Embedsmænd paa den ene Side og Bønderne paa den anden Side; Kløften var dyb, og der skulde gaa mange Aar, før Broen var nogenlunde farbar. Ja selv helt ind i det 20. Aarhundrede maa vi tilstaa, at der savnes noget af den Fællesskabsfølelse i vort Folk — ogsaa blandt dem, der er direkte knyttede til Landbrugshver-

vet —, som for Alvor gør stærk i vanskelige saavel som i gode Tider.

Langt mere Betydning for Overvindelsen af den haarde Landbrugskrise fik den af Bønderne udfoldede overordentlige Flid, Nøjsomhed og Sparsommelighed. Aldrig har vel Danmark fostret et saadant Kuld af flittige, forsagende og viljestærke Mænd og Kvinder knyttede til dansk Bondejord som den Slægt, der levede i 1820'erne til 1850; og de gode Egenskaber, Flid og Nøjsomhed, blev gennem Opdragelse givet det følgende Slægtled i Arv.

VII.

LANDBRUGETS STILLING OG VILKAAR OMKRING 1830

OVERGANGEN FRA KRISEN

I de sidste Aar før 1830 var Forholdene for det danske Landbrug saaledes ændret, at den langvarige og dybt indgribende økonomiske Krise kunde betragtes som overstaaet. Vel var Kaarene endnu vanskelige og vedblev i en lang Aarrække at hæmme enhver kraftigere Udfoldelse, men de særlig ondartede Krise-Virkninger, der bragte den enkelte Landmands økonomiske Selvstændighed i Fare og førte mange uhjælpeligt til Ruin, var nu i det væsentligste forbi. Med den Forbedring i Konjunkturerne, der begyndte i 1826 og navnlig blev af fastere Karakter fra 1828, kunde Landmanden igen nære Tro til, at han kunde besejre Vanskelighederne og blive i Stand til at svare enhver sit. Flid og Nøjsomhed maatte der til, men ogsaa i stigende Grad Evne til at tage Landbrugets Fremskridt i Brug, saa vidt som de økonomiske Vilkaar var til det.

De første Aar efter Krisen bærer dog Mærker af, at Foretag-somheden havde lidt et Knæk under de strenge Vilkaar, hvor Ulykkerne ofte havde ramt haardest der, hvor Virkelysten havde været størst. Den Stilstand, der i disse Aar prægede Produktionslivet, skyldtes hovedsagelig ydre Hindringer, som manglende Kapital og usikker Afsætning; men den stod ogsaa i nær Sammenhæng med en Mistillid til Erhvervslivet, der ikke uden videre lod sig udrydde, og ikke mindst Landbefolkningen behøvede Tid til at sunde sig, før Lyst og Vilje til at føre Udviklingen fremad paa ny kunde sætte Frugt. Hvor haardt Krisen end føltes af dem, der havde lidt under den, var og blev den i den danske Landbostands Historie dog kun en afgrænset Begivenhed, som ikke blev skæbnebestemmende for fjernere Slægtled. De Kræfter, der havde formet

Landbrugets og Landboforholdenes Udvikling fra Slutningen af det 18. Aarhundrede, var trods alt af mere vedholdende Styrke end de, der foraarsagede de voldsomme Konjunkturbevægelser i det 19. Aarhundredes første Aartier.

Endnu var de store Reformbegivenheder ikke kommet paa længere Afstand, end at f. Eks. Stavnshaandsløsningen huskedes med Selvoplevelsens Styrke af de ældre blandt Datidens Bønder. *Chr. Colbjørnsen* og *Chr. Reventlow* var døde, men endnu levede og styrede som enevældig Konge *Frederik den 6.*, der som purung Kronprins havde skænket Bønderne Friheden. Med Beundring og Ærbødighed saa man tilbage til Reformtidens store Førere. Den humane, »bondevenlige« Aand, der havde besjælet dem, var nu blevet Grundsætninger for det store Flertal inden for Befolkningens forskellige Klasser, selv om de ingenlunde altid efterlevedes i Praksis i Forholdet mellem Godsejere og Bønder.

Men var man ikke kommet paa lang Afstand fra de store Reformers, saa var man heller ikke fjernet saa langt fra Paavirkningen af de Landboforhold, som Reformerne havde været rettet imod. Endnu var et stort Antal af Landbrugerne Bønder, som i deres Ungdom var blevet præget af den gamle Fællesskabstids Vaner, og de formaaede endnu ikke at hævde sig, hverken som Udøvere af et fremskredent Landbrug eller som jævnbyrdig Stand i Forhold til de andre Befolkningslag.

De Forhaabninger, som det 18. Aarhundredes begejstrede Reformatorer havde næret, var endnu langt fra opfyldte, men med de roligere økonomiske Forhold, man nu gled ind i, maatte Tiden være inde til at knytte Traaden igen, søge gennemført, hvad Reformerne havde manglet, og søge udnyttet de Fremskridtsmuligheder for Landbruget, som den opnaaede Frihed allerede havde medført. Der var meget, der maatte rettes i Forholdet mellem Godsejere, Gaardmænd, Husmænd og Landarbejdere — Fæsteforhold og Hoveri var endnu mange Steder snærende Baand — og der var meget at rette inden for Landbrugets Drift. Forskellen var stor mellem de veldrevne Ejendomme og den Drift, der var typisk for største Delen af Landets Jord.

Trangen til Ændringer i Landbrugets retslige og sociale Ordning var til Stede, men endnu manglede den samlede Bevægelse, der maatte til for med Vægt at føre de politiske Krav frem. Magten var overladt den enevældige Konge og den indflydelsesrige

højere Embedsstand. Folket som saadant var uden for enhver Deltagelse i politiske Afgørelser.

Langt mere levende var derimod Interessen for Landbrugets driftsmæssige Udvikling, baaret frem baade af Godsejere, Embedsmænd, Præster og adskillige oplyste Bønder, og med denne Interesse som den drivende Kraft maatte man ogsaa føres til Kritik af den bestaaende Landboordning. Man stræbte efter at udvikle et rationelt Landbrug og skaffe de bedre Metoder Udbredelse, og man stødte an ikke blot mod Uvidenhed og Træghed hos Bønderne, men ogsaa mod de Hindringer, som Fæsteforhold og Hoveri endnu frembød. Paa denne Baggrund udviklede der sig en Stemning mod de tilbageværende, overleverede Indretninger, som omsider førte til, at Reformerne paa disse Omraader maatte genoptages.

De Faktorer, der omkring Midten af det 19. Aarhundrede paa ny bragte Landboreformerne i Forgrunden, var foruden den stigende personlige Dygtiggørelse dels Bestræbelserne for ved forbedret Drift at øge Landbrugets Produktivitet, dels den Adgang, der blev givet Folket til politisk Repræsentation. I begge Henseender var Paavirkning fra Udlandet af største Betydning tillige med Afhængigheden af den almindelige Udvikling i Verdensøkonomien.

SAMMENHÆNG MED DEN ALMINDELIGE ØKONOMISKE UDVIKLING

Gennem Handelsomsætningen med Udlandet droges Danmark mere og mere ind i den internationale Arbejdsdeling, der har kendetegnet Udviklingen i det 19. Aarhundrede, og som igen har sin Forudsætning i den industrielle Udvikling. England var her gaaet i Spidsen allerede i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Ved Indførelsen af Maskiner og Dampkraft trængtes Haandværket til Side for den egentlige Fabriksvirksomhed, der samledes i Storbyer og Industricentre med en talrig Arbejderbefolkning. Over Frankrig og Belgien forplantede denne Udvikling sig videre ind over det europæiske Fastland, men her bredte den sig langsommere og havde endnu i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede ikke faaet gennemgribende Indflydelse paa Erhvervs- og Samfundsforhold.

Danmarks Muligheder for at komme stærkere med i det internationale Varebytte laa ikke i dets Industri, men saa godt som udelukkende i Landbrugsproduktionen. Forøget Velstand for Nationen maatte søges ved en stærkere Udnyttelse af Landets Jord. Med Landbrugsvarer som Byttemiddel maatte den danske Befolkning drage sin Part af Udlandets Raastoffer og Industrivarer til sig. I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede var Fremskridtene i denne Henseende ikke store, men Grunden lagdes til en senere Tids raske Udvikling. Afgørende for dansk Landbrug blev det, at den industrielle Udvikling navnlig i England samtidig skabte et Marked for Landbrugsprodukter, foreløbig især Korn, hvortil Forsyningerne maatte hentes fra de omliggende Lande.

I Merkantilismens Tid havde de enkelte Lande i Hovedsagen været selvforsynende med saa grove Varer som Landbrugets, ikke blot paa Grund af økonomiske Principper, men ogsaa paa Grund af de teknisk daarligere Transportforhold. Omslaget kom for Englands Vedkommende allerede i 1760'erne, da dets Landbrug ikke længere var i Stand til at brødføde den forøgede Befolkning. Mellemeuropas og ogsaa Danmarks Landbrug havde dermed faaet en Mulighed for Korneksport, fulgt af sligende Priser, der blev af væsentlig Betydning for Gennemførelsen af de grundlæggende Landboreformer, men de Mængder, der omsattes, var dog paa denne Tid forholdsvis smaa.

En skarpere Arbejdsdeling mellem de kornkøbende Industriegne og de kornsælgende Landbrugsegne i Europa indtraadte især fra 1830'erne, samtidig med at Befolkningen som Helhed voksede stærkt. Europas Folkemængde steg i det 19. Aarhundredes første Halvdel fra 187 Mill. til 267 Mill. Handel med Levnedsmidler Landene imellem fik fra denne Tid et stadigt voksende Omfang, og dens Betydning for de europæiske Landes Næringsliv blev langt mere gennemgribende end den Handel, der havde fundet Sted i ældre Tid. Tidligere havde Udenrigshandelen navnlig omfattet Kolonialvarer og andre forholdsvis kostbare Varer, der hovedsagelig tjente de mere velstaaende Klassers Forbrug, men nu drejede det sig om at oparbejde Omsætningen af disse Landes egne Frembringelser — Raastoffer og Industrivarer mod Landbrugsvarer —, og for Landbrugsvarernes Vedkommende var det samtidig en Sag, der angik den store Befolknings vigtigste Forbrug, først og fremmest Hovednæringsmidlet Korn.

De store Krige havde hæmmet denne Produktions- og Han-

delsudvikling, og efter Krigen var fulgt en Periode, hvor Freden ganske vist var til Gavn for Produktionen, men hvor Magthaverne i de enkelte Lande under den almindelige Kriſes Tryk ſtræbte at værne om de Erhvervsinteresser, der truedes af den fremmede Konkurrence. Kraftige Beskyttelsesforanstaltninger var rundt om blevet Resultatet, men Modstanden mod dem havde mange Tilhængere, og inden længe viſte der ſig Tegn til, at diſſe Baand igen vilde løſnes. Den omſætningshindrende Handelspolitik ſtred ſtærkt imod de økonomiſke Frihedsideer, ſom Fysiokraterne i Frankrig og de engelske liberale Økonomer havde gjort ſig til Talsmænd for. Ideerne var dog ikke gaaet til Grunde, ſelv om andre Fremgangsmaader en Tid havde faaet Overtaget paa væſentlige Omraader. De liberale Anskueller prægede ſtadig den nationaløkonomiſke Teori. Paa mange Maader gjorde de ſig gældende i det økonomiſke Liv, og efterhaanden trængte de ogsaa igennem i Handelspolitiken.

Den friere Kornhandel var imødeſet med Forventning i Lande ſom Tyskland og Danmark, hvor man havde det ſtore Kornoverſkud. I »Nye landøkonomiſke Tidender« (Bd. 6, 1828) er optaget en Artikel: »Anskuelse af vor Tid, med Hensyn til den landøkonomiſke Haandtering« af *Albrecht Thaer*, hvori Tidens højt anſete, da aldrende, tyſke Landøkonom med Styrke hævder den frie Handels Nødvendighed for Landbrugets Fremgang. Han udtaler om Selvforsyningspolitikens Prohibitiv-System: »Dette anſeer jeg næſt den offentlige Gæld for Hovedaarsagen til alle Haandteringers Standsning og Nationernes Forarmelse«. »Man raader Bod paa een Feil ved en anden; ſaaledes opſtaaer Regulativ-Systemet, der iførſtningen ſmiggrer Magthaverne meget, men ſnart indvikler dem i de ſtørſte Forlegenheder«. Thaer indrømmer, at pludſelige Forandringer i Systemet kan faa ſkadelige Virkninger, men hilſer med Glæde de engelske Beſtræbelſer for en gradviſ Frigørelſe. Han ſætter ſin Lid til Fredens Bevarelſe gennem »vore Herskeres hellige Forening« og haaber, at de vil »forene Nationerne, ſom Borgere af *een* Stat, til giensidigen at overlade hverandre deres Frembringelſer«.

Et Skridt i Retning af ſtørre Varcudveksling var den Ændring, der fandt Sted i Englands Kornpolitik i 1828. Godſejerne, der ganske beherskede det engelske Landbrug, og ſom gennem Parlamentet havde betydelig politiſk Magt, havde i 1815 været

stærke nok til at faa Kornindførsel næsten udelukket (jvf. S. 181). I de store Industribyer næredes en stærk Uvilje mod Kornloven baade fra Industriledernes og fra Arbejderbefolkningens Side, og i 1828 lykkedes det en liberalt præget Gruppe inden for den iøvrigt konservative Regering at faa gennemført en Nedsættelse af Tolden med Anvendelse af den saakaldte glidende Skala. Tolden blev sat i Forhold til Prisen paa indenlandsk Korn, saaledes, at hvis Prisen steg ud over en vis Grænse, blev Tolden forholdsmæssigt nedsat, og Indførslen derved forøget. Man opnaede herved et fastere indenlandsk Prisleje, men for den engelske Befolkning blev Ændringen ikke af stor Værdi, og Kampen mod Kornloven blev i de følgende Aar endnu mere forbitret, indtil dens Ophævelse endelig vedtoges i 1846. For det danske Landbrug bragte Indførelsen af den glidende Skala derimod en særlig Fordel, fordi den stillede de kornsælgende Lande, der laa nærmest ved det engelske Marked, heldigst i Konkurrencen. En Prisopgang kunde udnyttes ved hurtig Korntilførsel, der igen snart bragte Priserne ned. Det berettes, at »Selv i et og samme Aar viser sig undertiden en høi Priis paa Sædevarerne i en kort Tid, men forsvinder derpaa, som var det et Meteor«.

Set i Forhold til den fuldstændige Frigivelse af Handelen, der maatte være Idealet for det eksporterende danske Landbrug, var den Ændring, der skete i 1828, i og for sig ikke imponerende, men den var dog et Varsel om en Udvikling i mere heldbringende Retning end hidtil, og praktisk Betydning fik det, at den danske Udførsels Fordeling mellem Aftagerlandene i Løbet af faa Aar ændredes. Tidligere solgtes den største Mængde Korn til Norge, medens England aftog forholdsvis lidt, i Femaaaret 1820—24 kun 10 pCt., men i 1828 var Englands Andel steget til 38 pCt. Selv om den samlede Udførsel ikke derved forøgedes — paa Grund af daarlig Høst var den endog i nogle af de følgende Aar særlig lav — var der dog aabnet Mulighed for at opnaa højere Priser. At der tillige stilledes større Krav til Kvaliteten virkede udviklende i samme Retning. Virkningen af de ændrede Udførselsforhold træder ikke klart frem ved Betragtning af de stærkt varierende Priser i de enkelte Aar¹⁾ paa

¹⁾ Kapitelstaksten for Hvede (Lolland-Falster) og Rug (Sjælland) var i Kr.

pr. Td.:	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832
Hvede	4,85	5,83	9,80	6,92	14,27	8,35	13,60	13,56	8,54
Rug	3,94	5,24	10,14	6,04	8,10	8,70	10,87	11,56	7,72

denne Tid, da Ændringen fandt Sted — Høstens Størrelse og andre Forhold spillede ind. Først Udviklingen i de følgende Tiaar kunde vise, at der var indtraadt en varig Forbedring.

Afsætningsforholdene for de enkelte Landbrugsprodukter skildres i andre Dele af dette Værk i Forbindelse med de forskellige Driftsgrenes særlige Historie. Til Belysning af de store Hovedgruppers indbyrdes Forhold paa denne Tid og deres Betydning i den udenrigske Omsætning meddeles her en Oversigt fra et enkelt normalt Aar.

Udførslen af Landbrugsprodukter 1829 fra Kongeriget og Hertugdømmerne¹⁾.

	Mill. Rdl.
Kornvarer 1700 000 Tdr.	4,6
Heste (8300), Okser (23 300), Køer (6600), Kalve (6600). Tilsammen 45 000 Stkr.....	1,5
Andre Dyr, Skind, Huder, Flæsk, Kød o. a.....	1,1
Ost 3500 Skpd.	0,05
Smør 47 000 Tdr.	2,35
Tilsammen....	9,6

¹⁾ *Marcus Rubin*: Frederik VI's Tid. 1895. S. 133.

Omkring Halvdelen af den samlede Udførselsværdi stammede fra Hertugdømmerne, der især paa Mejeribrugets Omraade var førende. Af Smørudførslen kom ca. $\frac{3}{4}$ fra Hertugdømmerne.

For Kongeriget var det først og fremmest Kornudførslen, der bragte Indtægter til Landet. Af en samlet Kornhøst, der for disse Aar kan anslaaes til 9 à 10 Mill. Tdr., udførtes aarligt godt 1 Mill. Tdr. Den aarlige Smørproduktion antages fra 1820'erne til 1830'erne at være steget fra ca. 10 Mill. kg til ca. 14 Mill. kg (jvf. Bd. IV S. 228), hvoraf der aarligt udførtes 1 à 2 Mill. kg.

Hovedparten af Landbrugets Produkter blev, som Tallene viser, forbrugt inden for Danmarks egne Grænser. Landbrugsudførslens Betydning for Landets økonomiske Udvikling var dog langt større, end dens forholdsvise Andel i den samlede Mængde af Produkter kunde tyde paa. Det var den, der skulde bringe Overskudet frem, som kunde sætte Liv i Omsætningen, tilføre Landet ny Kapital og Købekraft og derved give Betingelser for en Opblomstring ogsaa i de andre Erhverv. I første Omgang kom navnlig Handelen til at nyde godt deraf.

Den industrielle Udvikling, der lagde Grunden til Vesteuropas økonomiske Fremgang, havde kun i ringe Grad sat sit Præg paa Byerhvervene i Danmark. Fabrikkernes Antal var ringe, og Dampmaskiner var endnu i 1830 Sjældenheder. En Hovedgrund hertil var naturligvis de manglende naturlige Hjælpekilder. Kul og Jern, som andre Lande kunde fremskaffe gennem deres Mine-drift, maatte her indføres. Til Trods herfor havde den tekniske Udvikling og den nye Tids Industri sine ivrige og dygtige For-kæmpere. En af de virksomste, som selv forstod at føre Tan-kerne ud i Livet, var Landhusholdningsselskabets mangeaarige Præsident, den som Industrimand og Landøkonom lige fremra-gende *J. C. Drewsen*, der blandt andet ejede Papirfabrikken Strandmøllen Nord for København, hvortil han 1820 havde an-skaffet en af Landets første Dampmaskiner. Men trods enkelte Eksempler paa Foretagsomhed var det dog Stilstand, der satte sit Præg paa Forholdene.

For Landbruget vilde en stærkere Fremgang i Industri og Haandværk i Indlandet være en vigtig Støtte, men den hæmme-des af 2 Forhold, Mangel paa Kapital og Mangel paa Nærings-frihed. Udvikling af Storindustri havde til Forudsætning Sam-ling af Kapital, og jævnsides med, at dette var sket i de typiske Industrilande, var der aabnet for den frie Konkurrence, der til-lod de store Foretagender at slaa sig op, selv om mange mindre Haandværksvirksomheder derved maatte gaa til Grunde. Den frie Konkurrence var den liberale Økonomis Grundsætning, i grel Modsætning til den ældre Tids Statsregulering af Næringslivet med Forbud, Beskyttelse og Ophjælpning.

De liberale Principper var trængt dybt ind i det danske Sam-fund og havde tidligt ført til Bondefrigørelsen og til en væsent-lig Grad af Frihandel for Udenrigsomsætningen. Men for By-erhvervenes Virksomhed inden for Landets Grænser var Frihe-den ikke slaaet igennem. Der herskede endnu den overleverede, middelalderlige Laugsordning, der gav de enkelte Laug af Haandværkere og Handlende Eneret inden for deres Fag, hvor-til Adgangen var stærkt begrænset, samtidig med at disse Er-hverv ved Tvangsforholdsregler væsentligst var bundet til Byerne. I den udprægede liberale Fremgangsperiode omkring 1800 havde der været Tilløb til at føre den frie Konkurrence ind ogsaa her, men Bevægelsen var atter trængt tilbage. Et

friere Næringsliv blev da ogsaa i de kommende Aar et Hovedkrav i den liberale Politik.

Som Tilstanden var for Byerhvervene omkring 1830, kunde der ikke fra denne Side ventes megen Støtte for den økonomiske Udvikling i Landbruget eller i Samfundet som Helhed. Paa et specielt Omraade som Fremstillingen af Landbrugsredskaber var der ganske vist sket bemærkelsesværdige Fremskridt af Værdi for Landbruget, og praktisk Dygtighed saavel som teknisk Videnskab kunde udvise betydningsfulde Resultater, men nogen virkelig Oplomstring af Næringslivet kunde ikke lykkes uden dybtgaaende Reforme. Landbrugets Hjemmemarked var derfor kun i langsomt fremadskridende Udvikling, og den Velstandsforøgelse, som Tiden ved Krisens Afslutning førte frem til, var for en væsentlig Del at betragte som Virkninger af de forøgede Indtægter, der bragtes hjem ved Landbrugets Udførsel.

Naar alle Forhold paa Hjemlandets og Udlandets Markeder toges i Betragtning, havde Landøkonomerne Grund til at regne med, at en stigende Produktion under de kommende Tidens Udvikling vilde kunne finde Afsætning. Den bærende Tanke i Dattidens Drøftelse af Landbrugets økonomiske Forhold er da ogsaa den, at en stærkere Udnyttelse af Landets Jord maa være den Vej, der skal følges.

Helt uden Tvivl har man dog ikke været. Af den liberale teoretiske Økonomi havde man lært, at naar det private Initiativ fik fri Adgang til at raade med de økonomiske Værdier, vilde Kapitalen og Arbejdet blive ledet derhen, hvor de kunde frembringe de mest tiltrængte og derfor værdifuldeste Produkter. Efter den Tilføjelse, som Englænderen *Robert Malthus* i 1798 havde givet den liberale Lære, maatte ikke mindst Efterspørgslen efter Landbrugets Produkter ventes at ville beholde sin fremtrædende Plads. Han hævdede, at Befolkningsmængden altid vilde have Tilbøjelighed til at vokse stærkere end Næringsmiddelproduktionen. En naturlig Fortsættelse af denne Lære var hans Landsmand *David Ricardos* Paavisning af, at Jorden under disse Forhold paa Grund af sin Begrænsning vilde faa en særlig Værdi. For Næringsmidlerne maatte der under Befolkningsstilvækstens Pres ventes Priser, som mere end dækkede normal Arbejdsløn og andre Omkostninger til Bygninger, Redskaber med videre. Denne Merindtægt, Jordrenten, vilde tilfalde Jordens Ejere.

Landbrugskrisen havde imidlertid givet Jordejernes Tro paa Jordrentens Sikkerhed og Stigning et alvorligt Stød. I visse Egne af Landet havde Jordrenten været svundet ind til intet, og lignende Forhold havde man oplevet i andre Lande. En Følelse af, at for stor Rigelighed af Landbrugsprodukter svækkede Landbrugets Stilling, kunde derfor meget naturligt dukke op, og det kan ikke undre, at Spørgsmaalet om Folkeformerelse og Produktionens Forøgelse blev drøftet af Landøkonomer ogsaa ud fra dette Synspunkt.

Tvivlen blev dog forjaget. Saaledes skriver i 1831 en Godsejer, *Malthe Bruun Nygaard*, i en Afhandling om Danmarks Landboforfatning, efter at have henvist til *Malthus'* Befolkningslære: »Herved forsvinder Agerdyrkernes Frygt for, at den forbedrede Cultur skal frembringe for mange Producter, som af Mangel paa Consumentere, skulle synke under Productionsprisen. De senere Tidens Erfaringer kunne ei heller bestyrke denne Frygt; thi vel sandt, Kornpriserne i Aarene 1821 til 1825 vare mange Steder under Productionspriserne«, men dette tilskrives forbigaaende Kapitalmangel i Kornhandelen, der har forhindret Kornoplagingens regulerende Indflydelse, og han fortsætter: »Da disse Betragtninger synes at aabne en trøstelig Udsigt for Landmanden, er det høist sandsynligt, at flere Kapitalister ville anvende deres Kapitaler i Landejendomme«. Ogsaa *Thaer* udtaler sig i forannævnte Afhandling udførligt om disse Spørgsmaal og kommer til det Resultat, at »Det synes uden for al Tvivl, at denne almindelige Folkeformerelse aabner Grundeierne og Agerdyrkerne blidere Udsigter i Fremtiden«.

Forventningerne med Hensyn til Landbrugsprodukternes Afsetning blev opfyldt, og Formodningerne om stigende Jordværdier bekræftedes fuldt ud ved Landejendomsprisernes Opgang i de følgende Aar.

DRIFTSØKONOMISKE FORHOLD OG UDVIKLINGSLINIER

Det gamle Landsbyfællesskab havde været meget tungtvirkende over for alle Forandringer i Landbrugets Driftsforhold. De aarligt tilbagevendende Arbejder maatte planlægges; Nyopdyrkning og Ændringer i de enkelte Jordstykkers Brug kunde give Anledning til Overvejelser og Forhandling; men selve Drifts-

systemet ændrede ikke Karakter. Gode og daarlige Aar vekslede under Indflydelsen af Vejrlig og Priser; Sygdommenes Angreb kunde for lange Tider forstyrre det sædvanemæssige Forhold mellem Agerdyrkning og Husdyrbrug; men som Regel stræbte man med Tiden tilbage igen, hver Egn efter sine Ejendommeligheder.

Kun paa Hovedgaardene med den mere driftsmæssige Uafhængighed havde der været Anledning til at skænke Driftsformen større Opmærksomhed, hvad der allerede i det 18. Aarhundrede havde medført en almindelig Indførelse af Kobbelfrugt paa disse Ejendomme. Det var ogsaa paa Hovedgaardene, at man paa denne Tid havde kunnet gaa over til forøget Malkekvæghold og Mejeribrug og derigennem søgt en Erstatning for den Tilbagegang i Studeudførslen, som bl. a. Udlandets og Hjemlandets Handelspolitik gennem en længere Periode havde været Aarsag til. I nogen Grad indstillede Hovedgaardene sig derved paa de ændrede Markedsforhold. Men ogsaa Godsejerne hæmmedes stærkt af den gamle Landboordning i deres Forsøg paa at tilrettelægge Driften efter en ny Tids Forhold. Naar Arbejdet skulde udføres ved Hoveri, var ikke blot Arbejdsydelsen ringe, men den var ogsaa vanskelig at lede ind under nye Former.

Gennem Aarhundreder havde Landbrugsteknikkens hele Stade været saa lavt, at der ikke fra den Side opstod stærkere Tilskyndelser til Forandring i Driftssystemet. Først i det 18. Aarhundrede fik man saadanne Eksempler paa Fremskridt, hvor Forholdene tillod det, at de sammen med de stigende Priser kunde give det fornødne Grundlag for Kravet om Fællesskabets Ophævelse.

Med Gennemførelsen af de store Landboreformer, den personlige Frigørelse, Udskiftningen, Fæsteforholdets Sikring, Hoveriets Fastsættelse eller Afløsning og Selvejes Udbredelse, skulde de værste Hindringer for Fremskridtet være ryddet til Side for Bønder saavel som for Godsejere.

Tilsammen banede Friheden og de gode Konjunkturer indtil Landbrugskrisen Vejen for Udbredelsen af de mere produktive Driftsformer. Alene det, at de store Overdrev blev draget med ind til Dyrkning, var et stort Skridt til Produktionens Forøgelse, men derved rokkedes ogsaa ved selve Grundlaget for den gamle Driftsordning. At opretholde en ensidig Korndyrkning i Ager-

marken, som den fandt Sted baade i Trevangsbruget og Alsædbruget, var ikke muligt uden den Hjælp til Besætningens Sommerernæring som Overdrevenes Græsning havde givet. Hvor man ikke havde Eng i tilstrækkelig Mængde, maatte baade Sommer- og Vinterfoder i Fremtiden skaffes paa Agermarken. Kornproduktion og Foderproduktion maatte indbyrdes tilrettelægges under helt nye Former. Fra det 18. Aarhundredes Slutning kom det danske Landbrug derved ind i en Brydningstid med Hensyn til Driftsformer, hvor en Række sammensatte Forhold af teknisk og økonomisk Art blev medbestemmende for den Udvikling, der fandt Sted.

I Bondebrugene — og forøvrigt ogsaa ofte paa de større Gaarde — fjernede man sig dog til at begynde med ikke mere end strengt nødvendigt fra det gammelkendte. Agermarken fik Lov til ligesom hidtil under Trevangsbruget at bære Korn og Græs, men hyppigst i en længere Omdrift, 7 à 11 Aar, saaledes som det fra gammel Tid havde været brugt i Vestjylland (i nyere Tid kaldt Græsmarksbrug). Ved at have Korn i en Aarrække og derefter Græs i en Aarrække kunde det indbyrdes Forhold mellem de to Hovedafgrøder afpasses efter de stedlige Betingelser med Hensyn til Jordbundsforhold og Besætning. Endnu langt ind i det 19. Aarhundrede var saa lidet produktive Driftsformer almindelige, dengang undertiden betegnet som den gamle danske Drift. Men af Foregangsmænd anvistes Forbedringer, der kunde sætte Produktionen op. Især anbefaledes Helbrak og Kløverdyrkning, der var kendt fra det paa mange Hovedgaarde tidligt indførte holstenske Kobbølbrug.

Ogsaa med Udgangspunkt i Trevangsbruget foresloges Forbedringer ved Brakning og Kløverdyrkning, men under denne Driftsform maatte man for at skaffe Foder nok faa særlig Interesse for den dyrkede Brak, hvor »Brakfrugterne« kunde være Kartoffler, Roer eller Grønfoder. Ved mere udvidet Dyrkning af Foderplanterne nærmede man sig Vekselbrugets Principper med aarlig Veksling mellem »langstraaede« og »bredbladede« Afgrøder. Desuden virkedes for Staldfodring, hvorved man kunde anvende Grønfoderet og undgaa mangeaarigt Græsleje, samtidig med at man blev i Stand til at raade med Gødningen paa den mest hensigtsmæssige Maade.

Ved den vidtrækkende Omlægning af Landejendommens Drift drejede det sig ikke blot om Indførelsen af en højere Tek-

nik, men ogsaa om den rette økonomiske Tilpasning. Den almindelige Udvikling med dens Befolkningstilvækst og udvidede Efterspørgsel opfordrede til og næsten fremtvang Driftsændringer i Landbruget. Den ændrede Betingelserne for, hvor meget der med Fordel kunde sættes ind paa at drive Produktionen frem, men der sattes dog paa ny en økonomisk Grænse, som paa hvert enkelt Sted var bestemt af de naturlige Dyrkningsbetingelser, Prisforhold og Afstande fra Afsætningsstederne, Landmandens Dygtighed og andre Omstændigheder. Hvor eftertrykkeligt denne Kendsgerning end viste sig i det praktiske Liv, blev den dog ikke altid paaagtet efter Fortjeneste af dem, der i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede med personlig Opofrelse og Idealisme førte an i Kampen for Landbrugets Fremskridt.

Det er forstaaeligt, at en vis Ensidighed maatte udvikle sig hos dem, der satte Kræfterne ind paa en saa vanskelig Opgave. Paa den ene Side saa de Bondens træge Vedhængen ved al gammelkendt Sædvane — »den gamle Slendrian« er et staaende Udtryk i Tidens Landbrugsdiskussion — og hans Mistro til ny og fremmed Lærdom. Paa den anden Side havde de en sikker Overbevisning om, hvad der var »rationel Agerdyrkning«. I Særdeleshed havde man i Vekselbruget lært et Driftssystem at kende, som af mange blev anset for det Ideal, man overall skulde have for Øje. Vekselbrugets Principper forfægtedes med Energi og Dygtighed, men undertiden ogsaa med overdreven Forherligelse, der ophøjede dem til det eneste rigtige.

I det meste af det 19. Aarhundredes første Halvdel var Striden om Driftsformerne standende og optog en stor Plads i de mest fremskredne og interesserede Landmænds Tanker. Langt ud i Landmændenes Kreds naaede den vel ikke og navnlig ikke blandt Bønderne, men i det lange Løb satte den dog sine Spor. En væsentlig Side af Sagen var den planteavlsmæssige Opgave at faa Klarhed over, hvorledes Sædskiftet skulde indrettes for at give de bedste Betingelser for store og sikre Afgrøder. Men Kærnen i Striden var af økonomisk Art, saa vist, som det var Hensynet til Driftens samlede Økonomi, som i det praktiske Landbrug maatte blive afgørende for, hvilke Systemer, der vilde vinde Fremgang. Kunde det betale sig at tage de større Omkostninger, navnlig til Arbejde, som Vekselbruget vilde medføre? Kunde Husdyrbruget gennem sin egen forøgede Produk-

tion betale de større Omkostninger ved Dyrkning af Foderafgrøder til Afveksling med Korn? Eller var den forøgede Gødningsproduktion til saa stor Fordel for Kornavlén, at ikke noget tilsvarende kunde opnaas mere økonomisk ved andre Midler som Helbrak og Mergling?

Til at begynde med havde Vekselbrugets Forkæmpere baade for Teoriens og for de praktiske Eksemplers Vedkommende støttet sig til Udlandets Erfaringer. Fra Midten af det 18. Aarhundrede havde England afløst Flandern som det Land, der gik i Spidsen for de landøkonomiske Fremskridt. I England som i Nordtyskland havde Reformerne ført til Storlandbrugets Udvikling og Bøndernes Fortrængning. I Sammenligning med de andre Lande i Europa, hvor Bondebruget ogsaa efter Reformerne var den almindelige Ejendomsstørrelse, havde de engelske Landmænd baade personligt og økonomisk større Forudsætninger for at gaa over til det »højere Landbrug«. I visse Egne af England udvikledes et intensivere Agerbrug med stort Husdyrhold, og derfra spredtes viden om Kendskabet til det rene Vekselbrug i dets klassiske Form: 1. Rodfrugter, 2. Byg, 3. Kløver, 4. Hvede. I Tyskland udformedes det videre af *Albrecht Thaer* med en noget længere Omdrift, der skulde gøre det muligt at lægge det til Grund for et samlet rationelt Landbrugssystem, hvor Agerdyrkning og Husdyrbrug afpassedes paa en saadan Maade, at Jordens Frugtbarhed kunde bringes i Vejret og stadig vedligeholdes. Gennem sine Skrifter og gennem sin Skole paa Möglin fik Thaer et stort Antal begejstrede Elever, deriblandt ogsaa mange danske. Der var noget særdeles blændende over den Konsekvens, hvormed *Thaers* Landbrugssystem var fremstillet, og det blev navnlig i hans Udformning, at de nye Ideer vandt Indpas i Danmark.

Den utrættelige Forkæmper for det rationelle Landbrugs Udbredelse her i Landet var *J. C. Drewsen*. Fra sin Ungdom havde han selv praktiseret Vekselbrug med Sommerstaldfodring og udstrakt Dyrkning af Kartofler, Roer og andre Foderplanter paa forskellige Bondegaaarde, han ejede i Nærheden af Strandmøllen. Allerede i 1798, da han var 21 Aar gammel, fik han den første Gaard, som han selv drev, samtidig med at han uddannedes til en Gang at kunne overtage Papirfabrikken efter sin Fader. Drewsen forenede praktisk Dygtighed med en human og fordomsfri Personlighed. Uegennyttigt og uforfærdet stræbte

han at fremme Bondestandens Vel gennem sin store oplysende Skribentvirksomhed, gennem sin Virksomhed som Præsident i Landhusholdningsselskabet 1819—30 og senere som Medlem af Roskilde Stænderforsamling. Det Arbejde, der i disse Aar udrettedes af Drewsen sammen med de 2 andre højt fortjente Mænd i Præsidiet *Jonas Collin* og *Anders Sandøe Ørsted*, og den Aand, hvori det blev udført, bidrog til for Samtid og Efter-tid at skabe Hæder om Landhusholdningsselskabets Navn. *Collin* var vel Førstemanden inden for Selskabets Ledelse, men i det faglige Oplysningsarbejde var det *Drewsens* Sagskundskab og friske udadvendte Virkelyst, der var den bærende Kraft.

Landhusholdningsselskabet støttede de mangeartede Bestræbelser for at forøge Landbrugets Produktionsevne. Det gav Plads for en fri saglig Drøftelse, og det kunde godt præmiere Afhandlinger, der hævdede modsatte Opfattelser. Men især under *Drewsens* Førerskab gav det efterhaanden sit Arbejde for Driftsformerne en tydelig Retning og erklærede

sig uforbeholdent for Tilhænger af et stærkt producerende Landbrug efter Veksellbrugets Principper i Forbindelse med Staldfodring. Drewsen veg ikke tilbage for de klare Standpunkter — uden at andre dog derfor blev hindret i at fremsætte deres Meninger i de af Selskabet udgivne Skrifter. I 1826, da Selskabet udsendte det første Bind i den lange Række af »Amtsbeskrivelser« erklærede de tre Præsidenter i Forordet, at Forfatterne havde Ytringsfrihed og selv maatte indestaa for deres Stilling til de omstridte Spørgsmaal, og man henviste som Eksempel til det paagældende Binds Beskrivelse af Vejle Amt med »Hr. Dalgas's Domme over Svingplovene, Vexellbruget og Staldfodringen, Domme, som man ikke kan billige, da de ere ganske modsatte dem, Selskabet i

Johan Christian Drewsen, f. paa Strandmøllen 1777, d. i København 1851. Landøkonom og Industridrivende. Bondevenlig Politiker. Virksom for forbedret Agerbrug.

over eet Decennium har viist at hylde, og af mangfoldige Erfaringer paa det bestemtteste maa hylde«. I Tyverne og Trediverne uddelte Selskaber 37,000 Rdl. til Støtte for Indførelse af bedre Driftsformer i Bondebrugene, og Sædsifterne paa de udvalgte Ejendomme viser, at Vekselbrugets Principper i høj Grad blev givet Fortrinnet, dog med den Tillempning, at man gik med til 2 undertiden 3 Aars Græsleje.

Formaalet med de ihærdige Bestræbelser var at gøre Landbruget mere intensivt. *Drewsen* skrev i sine efter *Collins* Opfordring udgivne »Landøconomiske Betragtninger« i 1834: »Nu begaaes en Forbrydelse mod Menneskeheden af de Agerdyrkere, som ei stræbe at frembringe den størst mulige Mængde af animalske og vegetabiliske Producter, til lavest mulige Pris«. Vanskelighederne kan overvindes. Den fattige Agerdyrkers Mangel paa Kapital kan kun sinke, ikke hindre. Har han ikke Raad til at købe en Tønde Kartofler, saa lad ham begynde med en halv Skæppe, som han kan lægge i sin Have, og efterhaanden naar han frem til at have de Læggekartofler, han behøver. Om det forøgede Arbejde siges det, at »for Alvor kan dog vel ingen falde paa at beklage sig over det større Arbejde, som rigere Afgrøder paalægge Dyrkeren«. Afsætningen af den forøgede Mængde Husdyrprodukter volder heller ikke *Drewsen* Betænkeligheder: »dels formene vi at Afsætning paa en større Mængde velfodret Qvæg ikke kan fattes, . . . og dels kunne vi ikke ansee det som en Ulykke for Samfundet, om Prisen paa de dyriske Frembringelser, vi mene Kiød, Smør, Talg, Uld, i Forhold til den større Mængde deraf frembragtes, dalede, og Arbeidsklassen derved sattes istand til at erhverve sig Nydelser, der nu er den ubekjendte«.

I sit Forsvar for den intensivere Drift henviste *Drewsen* med Varme til de sociale Virkninger; men hvorledes det forholdt sig med Økonomien for Producenten ved de forskellige Former for Omlægning af Driften, var ikke søgt nærmere klarlagt. For Bondebrugets Vedkommende var det mindre paakrævet at undersøge dette ved indgaaende Beregninger. Produktionen og den samlede Indtægt vilde blive bragt i Vejret, og Forøgelsen paa Omkostningssiden faldt væsentligt paa Arbejdet, hvoraf Familien selv udførte en Hovedpart. For saavidt havde man Ret i, at det her var et Spørgsmaal om Kundskab, Kraft og Vedholdenhed. Anderledes stillede det sig derimod i de større Land-

brug. At Hoveriet endnu i Tiden omkring 1830 var en Hindring, var en Sag for sig, men hvorledes forholdt det sig med de forskellige Driftsformers Økonomi, naar ogsaa alt Arbejdet var en Omkostning, der skulde betaales?

I Drewsens Oversættelse af Thaers »Grundsætninger for Landoekonomien« (2. Del) havde man en Beregning over Driftssystemernes indbyrdes Forhold, der viste en stærkt stigende Fortjeneste ved de intensivere Brugsformer. Ved en Sammenligning under iøvrigt lige Forhold mellem 1) Trevangsbrug med Overdrev, 2) holstensk Koppelbrug og 3) Vekselbrug med Staldfodring fik man for en Ejendom paa 1450 Tdr. Land efter Fradrag af Arbejdsomkostningerne en »Reen Indtægt«, der omregnet i Tdr .Rug var henholdsvis 1321, 2514 og 4904. Saadanne Tal bidrog sikkert til en Overvurdering af Vekselbruget, især naar de blev antaget for at udtrykke en almindelig Regel, saaledes som *Thaer* især i den første Tid havde været tilbøjelig til. Det blev den tyske Landøkonom og Nationaløkonom *Johann Heinrich v. Thünens* Fortjeneste at paavise, hvorledes Landbrugenes Driftsformer var afhængige af de forskellige Egenes Beliggenhed i Forhold til Markederne. I sit grundlæggende Værk »Der isolirte Staat« fra 1826 viste han, hvorledes de intensive Driftsformer hører hjemme, hvor Priserne er høje, det vil sige, hvor Afstanden til Markedet kun medfører lave Transportudgifter; men i de fjernere beliggende Egne har de ekstensive Driftsformer deres Bortrettigelse.

I de fleste af Danmarks Egne maatte Landbruget i den første Del af det 19. Aarhundrede siges at have en heldig Beliggenhed for Afsætningen paa Grund af de korte Afstande til Udskebningsstederne. Kun for Egnene i det indre af Jylland var Vejenes Længde — og slette Tilstand — en væsentlig Hindring for Afsætningen af Korn og Mejeriprodukter. Der maatte man holde sig til Studene, som transporterede sig selv. Men som Helhed var den kongerigske Del af Danmark dog ikke saa gunstigt stillet som Holsten eller som Nederlandene og visse Egne af England. Det var derfor ikke uden videre givet, at de Driftsformer, der bedst svarede Regning der, ogsaa var de rigtige hos os.

De danske Landmænd, større som mindre, var meget utilbøjelige til at gaa saa vidt som til Vekselbrug og Staldfodring. I Amtsbeskrivelserne var Forfatterne anmodet om at give Op-

lysning om denne Driftsforms Udbredelse, men de maatte lede Eksemplerne frem enkeltvis. Undertiden kunde de fortælle om, at Vekselbrug en Aarrække havde været forsøgt, men atter var opgivet. Nogle havde kun de Gaarde at henvise til, hvor denne Drift var indført med Landhusholdningsselskabets Støtte, og heller ikke her var Resultaterne altid varige.

I Virkeligheden arbejdedes der paa de Gaarde, hvor Forbedringer overhovedet fandt Sted, med en Vrimmel af Overgangsformer afpasset efter de enkelte Egenes særlige Forhold, men i det store og hele var det Kobbeldbrugets forskellige Typer, der var de foretrukne. Kornproduktionen forøgedes ved Brak og Mergling. Græsmarkerne forbedredes ved Kløverdyrkning, og Besætningen forøgedes gradvis. Gødningsmængden blev noget rigeligere, om end stadig utilstrækkelig. I de mest fremskredne Landbrug blev Kobbeldbrugets lange Række af Kornafgrøder overskaaret ved Hjælp af Kløveren eller ved at indskyde Mellemfrugter som Kartoffler, Bælgsæd og Raps, og paa denne Maade udnyttedes Vekselbrugets gode Principper til Forbedring af Kobbeldbruget, hvor Forholdene tillod det.

Vejen gik i Retning af Produktionsforøgelsen, men den blev tilbagelagt med smaa og forsigtige Skridt. Denne Langsomhed maa for en væsentlig Del tilskrives saadanne Forhold som manglende Kapital, tekniske Vanskeligheder i Forbindelse med Jordens og Besætningens Tilstand samt utilstrækkelige personlige Evner og manglende Lyst baade hos Landmændene og deres Medhjælpere. Men alt dette kan dog ikke give hele Forklaringen paa, at ikke de mest produktive Driftsformer blev foretrukket. Selv de Landmænd, der havde baade Pengemidler og Dygtighed, holdt i Reglen ogsaa igen.

Kravet om Produktionsudvidelse mødte ude omkring hos Landmændene — i deres Overvejelser og mere eller mindre klart forstaaede Erfaringer — den økonomiske Grænse. Bonden havde, som Præsten *O. D. Lütken* i en Diskussion (Nye landøkonomiske Tidender, 1823) med *Drewsen* udtrykte det, Forsigtighed til »aldrig at anvende mere paa Produktionen, end Produktet er værd«. »Den danske Bonde forstaaer ei alene at sammenholde, han forstaaer ogsaa at erhverve, og det trods alle os andre, med samt vore baileyske Plove, Extirpatorer, Radsaemaskiner etc. etc., men han beregner nøiere, om et Foretagende kan betale sig«. Adskillige driftige Landmænd havde fortalt ham,

at deres Gaarde »aade sig selv op, og det uagtet de brugte baade Kartoffelavl, Staldfoering, Vexeldrift«

Nogen udtømmende, økonomisk Begrundelse for Valget af Driftsform kunde man dog i Reglen ikke give. Af Amtsbeskrivelserne fremgaar det endog som et ganske karakteristisk Træk, at Landmænd anerkender Vekselbruget som den i Almindelighed bedste Driftsform, men anfører, at netop for deres Egn er der talrige Grunde til at foretrække en Form med længere Græsleje og noget mindre af de besværlige Rodfrugter og Afgrøder til Sommerstaldfodring. Man ansaa Vekselbruget for den »kraftfuldeste« Drift, men man fandt, at den ikke økonomisk kunde svare sig. Vekselbruget kunde give større Produktion af baade Korn og Husdyrprodukter end Koppelbruget, men dets Produktionsmaade var for kostbar efter Tidens Forhold mellem Produktpriser og Omkostninger. Priserne var lave — sammenlignet med en senere Tids Forhold var de særligt lave for Husdyrprodukterne, men til Gengæld var disse mere stadige end Kornpriserne.

Betragtet som selvstændig Driftsgren kunde Husdyrbruget kun betale sig, naar det var grundet paa en billig Foderproduktion, saaledes som det var Tilfældet med Koppelbrugets lange Græsleje. Men naar man holdt sig til denne Produktionsmaade, var der ogsaa forholdsvis god Tilfredshed med Husdyrbrugets Økonomi. I store Dele af Jylland gjorde de naturlige Forhold og den mere afsides Beliggenhed Husdyrbruget — Studeopdrættet — fremherskende; men ogsaa paa Øerne, hvor man var vant til at se paa Kornavlens som Hovedsagen, var der under de lave Priser Interesse for Udvidelse af Husdyrbruget, naar det vel at mærke kunde ske uden forøgede Dyrkningsomkostninger.

Den anden Opgave, Husdyrbruget havde, var at tilvejebringe Gødning og derigennem understøtte Kornavlens. Denne indirekte Virkning var i et vist Omfang simpelt hen en Livsbetingelse for Driften, og den noget større Gødningsproduktion, som fulgte med de forbedrede Græsmarker, var en betydelig Fordel, som kunde erhverves uden Fordyrelse; men naar Gødningsproduktionen skulde drives stærkere frem ved Dyrkningen af Rodfrugter og ved Staldfodringen, kom man før eller senere til den Grænse, hvor Omkostningerne oversteg Virkningerne. Med den Teknik, der stod til Raadighed, og med de Priser, man havde

omkring 1830, kunde man ikke tillade sig at gaa ret vidt paa denne Maade.

Vekselbrugets økonomiske Mangler var i første Række en Fordyrelse af Foderdyrkingen og Husdyrholdet og i anden Række en dermed følgende Fordyrelse af Gødnings- og Kornproduktionen. Kobbeldbrugets økonomiske Fortrin var ikke en større Kornproduktion end i Vekselbruget, men derimod den billigere Foderproduktion. Det var som Helhed en svagere og billigere Drift, der passede til Tidens Vilkaar. Samtidig tillod det en gradvis stærkere Indførelse af de mere fordringsfulde Afgrøder og dermed Overgangen til mere intensive Driftsformer, efterhaanden som der blev Betingelser for saadanne.

Et Forsøg paa en økonomisk Klarlæggelse af Spørgsmaalet ud fra en kritisk Indstilling overfor Vekselbruget blev gjort af *Carl Dalgas*, Landvæsenskommissær og Ejer af Gaarden Aldebertsminde ved Vejle. Han havde i sine helt unge Dage været udsendt af Landhusholdningsselskabet for at studere Hampens Dyrkning i Udlandet og havde blandt andet ogsaa været Elev hos *Thaer*. I 1882 havde han udgivet et af Landhusholdningsselskabet belønnet »Forsøg til en kort og fattelig Lærebog i Agerbruget«, hvori han kraftigt talte Vekselbrugets Sag. I en senere Udgave af Bogen fjernede han sig fra dette Standpunkt, og da han forfattede tre af Selskabets Amtsbeskrivelser over Vejle, Ribe og Svendborg Amter, erklærede han under mange Forhold Vekselbrugets intensivere Form for uøkonomisk og bragte sig derved i en saglig Modsætning til Selskabets Ledelse, som foran nævnt. Allerede i sin første Udgave af Lærebogen havde han dog antydnet, at han ikke hørte til de af *Thaers* Elever, som ubetinget fulgte dennes Principper. Han skrev der: »I et maaeligt befolket Land med en ringe Afsætning af Landmandens Frembringelser bliver vel det oprindelige, ukunstlede Kobbeldbrug, formedelst dets simple og ei kostbare Drift, det fordelagtigste . . . Men saasart en nogenlunde sikker Afsætning aabner sig, og den fornødne Arbeidskraft er at faae for en taalelig Priis, kan en hensigtsmæssigere og mere fordeelagtig Drift finde Sted« — nemlig Vekselbruget.

Da han udsendte Svendborg Amts Beskrivelse i 1837, var han naaet til den Overbevisning, at den største rene Indtægt naas ved et forholdsvis lille Kornareal, hvor der til Gengæld avles større Afgrøder ved Hjælp af Brak og Mergel. Ved et me-

get langvarigt Græsleje gøres Husdyrbruget fremherskende uden at Dyrkningsomkostningerne — som ved Vekselbrug og Staldfodring — forøges. Landhusholdningsselskabet tog Afstand fra disse Anskuelser og fandt ikke sin Overbevisning rokket.

Daigas støttede sin Opfattelse paa nogle Undersøgelser, han samme Aar havde offentliggjort i en Afhandling: »I hvilket Forhold stiger Productet og den rene Indtægt af en Jordlod efter den paa Dyrkningen anvendte forøgede Arbeidskraft«¹⁾. Grundlaget for Beregningerne var 8 Aars meget indgaaende og udførlige Driftsregnskaber fra hans egen Gaard tillige med Oplysninger om Avlens Størrelse under andre Forhold. Resultatet viste, at naar alt Arbejdet regnedes med som Omkostning, steg Udbyttet ved de mere kostbare Driftsformer ikke saa stærkt som de forøgede Udgifter.

Driftsformer ordnet efter stigende Intensitet.	Brutto- udbytte		Drifts- udgifter		Drifts- udbytte	
	Kr. pr. Td. Ld.	Td. Ld.	Kr. pr. Td. Ld.	Td. Ld.	Kr. pr. Td. Ld.	Td. Ld.
»Gammel Drift«, 5 Aar Korn, 5 Aar Kløver og Græs	20		15		5	
Kobbelbrug med 4 Aar Korn efter Brak og Mergel, 4 Aar Kløver og Græs.....	28		18		10	
Vekselbrug med Korn, Rodfrugter, Vikke- havre og 2 Aars Kløver.....	34		24		10	
Vekselbrug med Staldfodring og kun 1 Aars Kløver	44		36		8	
Forbedrede Driftsformer						
uden Forøgelse af Driftsudgifterne.						
4 Aar Korn efter Mergel, 8 Aar Kløver og Græs	24		15		9	
3 Aar Korn efter Brak og Mergel, 10 Aar Kløver og Græs.....	28		15		13	

¹⁾ Afhandlingen havde været indsendt til Det kgl. Videnskabernes Selskab som Besvarelse af en Prisopgave. Selskabet havde givet den følgende Dom: »Afhandlingens med Devis: Nøiagtige Oplysninger om den sande Forfatning af Tingene o. s. v., røber en Forfatter af fortrinlige Kundskaber, og som viser at han forstaaer at gjøre Beregninger over Landbruget; men han synes ikke ved egen Erfaring at være fortrolig med den kraftfuldere Agerdyrkningsmaade, saa at hans Beregninger herover ikke er byggede paa saa sikker en Grundvold som de hvorover han har kunnet lægge egne Erfaringer til Grund. Selskabet kan derfor ikke tilkjende Forfatteren Præmien, uagtet man paaskjønner hans viste Indsigter«. *Dalgas* forsvarede sig ved Henvisning til sine Erfaringer fra Svendborg Amt. Han havde bl. a. ogsaa anvendt andres Erfaringer om belgiske Driftsforhold. De er ikke medtaget i den her givne Oversigt.

Undersøgelsen var et bemærkelsesværdigt Forsøg paa at klarlægge Tidens vigtigste driftsøkonomiske Spørgsmaal. Nogen afgørende Løsning bragte den dog ikke. Dertil var Udbyttetallene for usikre, selv om de var valgte efter Erfaringer fra forskellige af Landets Egne. Navnlig syntes Kornafgrøderne efter langt Græsleje og Brak at være overvurderet i Forhold til Kornafgrøderne i Veksellbruget.

Trods Manglerne giver *Dalgas'* driftsøkonomiske Undersøgelser dog et i væsentlige Henseender karakteristisk Billede af Landbrugets Økonomi i 1830'erne. Den simple Driftsform, der er Udgangspunkt for de øvrige Beregninger, var typisk for et stort Antal af Landets Ejendomme, som endnu kun var lidet berørt af Fremskridtene, og det stemmer med Tidens øvrige Vidnesbyrd, at der med denne almindelige, »gammeldags« Drift ikke kunde forrentes nogen Kapital af Betydning, ligesom Bondefamilierne under disse Forhold kun havde et yderst tarveligt Udkomme.

Grundlaget for Beregningen er en Gaard paa 50 Tdr. Land middelgod Jord, der drives efter en for saadanne Jorder almindelig benyttet meget simpel Driftsmaade med halvt Korn og halvt Græs uden Eng. Sædskiftet er 1. Byg (gødet), 2. Rug, 3. Byg, 4 og 5. Havre, 6. Kløver til Slet, 7—10. Græsleje. Der holdes 3 Heste og 11 à 12 Køer samt Opdræt og nogle Svin. Kornavlens er 6 Tdr. pr. Td. Land, ialt 150 Tdr. Korn, hvoraf 68 Tdr. opfodres, 29 Tdr. anvendes til Sædekorn og 53 Tdr. til Salg eller Husholdningen. Køernes Udbytte er pr. Ko $1\frac{1}{4}$ Fjerdings Smør og 130 Pd. Ost. Flæskeproduktionen er afhængig af Koholdets Størrelse, saaledes at der regnes 8 Lpd. Flæsk for hver 10 Køer. Alt Arbejde regnes udført ved lønnede Folk, og der er medregnet saavel Naturalløn som Pengeløn. Hestenes Foder og Sædekornet af egen Avl indgaar i Driftsudgifterne og medregnes derfor ogsaa i Bruttoudbyttet. Der er ikke taget Hensyn til Værdi af Bolig og Have. Omsætningen er vist i følgende summariske Oversigt, angivet i Nutidsmønt.

	Kr.
Bruttoudbytte.	
Korn til Salg, Husholdning og Udsæd.....	522
Udbytte af Kvæg og Svin ved Salg og Husholdningsforbrug.....	418
Hestefoder	77
Ialt Bruttoudbytte....	1017
Driftsudgifter.	
Udgifter ved Markbruget til Mænd, Heste og Redskaber.....	314
Sædekorn (af egen Avl)	110
Udgifter vedrørende Kvæg og Svinehold.....	222
Vedligeholdelse af Bygninger og Veje og forskellige andre Udgifter	85
Ialt Driftsudgifter....	731
Driftsudbytte....	286

Selv om Ejeren med Familie ikke har arbejdet med i Bedriften, er et Driftsudbytte paa 286 Kr. dog saa ringe, at der ikke under disse Forhold kunde anbringes Kapital af nogen Betydning i Landbruget med Udsigt til Forrentning. Det meste maatte gaa til Skatter og Afgifter. Efter en anden samtidig Angivelse maatte der for en Gaard som denne regnes med Skatter og Afgifter til det offentlige paa 120 Kr. og Tiende 56 Kr. Det Beløb, som derefter vilde være til Rest: 110 Kr., svarer omtrentlig til det beskedne Beløb, en Ejer kunde faa i aarlig Afgift, hvis Gaarden bortfæstedes (Tidsskr. f. Landøk. 1839 S. 431). Et Overskud der ud over kunde denne Drift ikke ventes at frembringe.

Efter den Forskydning, som under Landbrugskrisen var foregaaet mellem Produktpriser og Arbejdsløn, var Forholdet da ogsaa blevet det, at paa større Gaarde, der overvejende blev drevet med lønnet Arbjdskraft, var det ikke muligt at bevare den økonomiske Ligevægt uden i nogen Grad at følge med i Tidens Fremskridt. En Overgang til forøget Produktion, som f. Eks. ved Kobbølbrug med Brak (se Driftsform Nr. 2 i foranstaaende Oversigt), var en økonomisk Nødvendighed. Efter *Dalgas'* Beregninger kunde Produktionen derved sættes op med 40 pCt. og Driftsudbyttet omtrent fordobles, og det var ogsaa nærmest denne Driftsform, der mere og mere blev den foretrukne i 1830'erne. Et ikke for vidt drevet Vekselbrug (Nr. 3) gav efter Beregningerne et tilsvarende Driftsudbytte, men ikke saa meget, at det i Almindelighed fristede til at overvinde Vanskelighederne.

Paa Bondegaardene var det økonomiske Pres mindre. En væsentlig Del af, hvad der i den foranstaaende Beregning var Driftsudgift, vilde paa Bondegaarden erstattes af Familiens eget Arbejde og udgøre den Indtægt, hvorved den fik sit tarvelige Livsophold. Saa meget mere paakrævet var det for Fremskridtets Talsmænd netop at sætte Kraft ind paa Bestræbelserne for Forbedring af Bondebrugenes Driftsformer. Her maatte Foregangsmands Eksempel til for at vise, at selv om det kunde slæbe rundt paa den gammeldags Maade, saa gav nye Driftsmaader dog en sikker Fordel. Bonden kan kun »bringes til det Bedre ved Exempler lige for Øinene«, havde *Drewsen* skrevet i 1814. Hvor svært det var for ham som for mange andre at opretholde Troen paa Bondestandens Muligheder som selvstændige Ledere af et udviklingsdygtigt Landbrug, kan man se af den Tilslutning, der i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede blev givet

til Tanken om, at Bondegaardene frit skulde kunne nedlægges. Ved i deres Sted at oprette større Forpagtergaarde haabede man paa en hurtigere Fremgang i Landbrugets Drift. Selv en Mand, der som *Drewsen* oprigtigt ønskede at gavne Bondestanden, gik i Begyndelsen af Tyverne ind for denne Tanke. I et Foredrag i Landhusholdningsselskabet, hvor Spørgsmaalet gentagne Gange havde været ført frem, udtalte han, at »vore Bønder fattes Kundskab og Virksomhed, saavel som Capital til at dyrke saa stort et Areal som det, der udgøre en Bondegaards Jorder«. I Stedet for fattig Gaardmand maatte Bondens Søn i Fremtiden blive enten Forpagter eller Daglejer og Husmand under betryggende Kaar. Det blev dog ikke til noget med at dreje Udviklingen i Retning af Storlandbrug. De Baand paa Jordbesiddelsen, der beskyttede Bondegaardene, blev ikke brudt, derimod voksede Uviljen mod de Baand, der som Fæsteforhold og Hoveri endnu mange Steder hindrede Udviklingen og bidrog til at gøre Bønderne uinteresserede i Forbedringer.

Fremskridtsmændene gik maaske nok med deres Krav til Forbedringer og Intensitet videre, end Tidens økonomiske Forhold i 1820'erne og 1830'erne berettigede til. Den Udvikling, der faktisk fandt Sted, saavel som driftsøkonomiske Beregninger giver Grund til at antage det. Ikke desto mindre var det Arbejde, der paa denne Tid udførtes for et intensivere Landbrug med en stærkere Dyrkning af Foderafgrøder, af banebrydende Betydning for Landbrugets senere Udvikling under ændrede Vilkaar.

BEFOLKNINGSTILVÆKSTEN OG DEN ØKONOMISKE KLASSEDELING I LANDBRUGET

En Stigning i Folkemængden havde igennem Aarhundreder været et af de vigtigste Formaal for den økonomiske Politik. I Enevældens første Tidsrum var det Hensynet til Statens Magt, der vejede stærkest til for Økonomer og Statsmænd, og vilde man fremme Statens økonomiske og militære Styrke, maatte man skabe Mulighed for en Forøgelse af den arbejdende Befolkning. Men ogsaa Hensynet til selve Befolkningens Velstand gjorde en større Folkemængde ønskelig. Ødegaardene var et stærkt Vidnesbyrd om, at der manglede Mennesker til Udnyttelse af Landets naturlige Hjælpkilder, og den Omstændighed, at man havde

maattet gribe til Vornedskab og Stavnsbaand for at binde Jordens Dyrkere til Stedet, forstærker yderligere Billedet af Folkemangel.

I Landets Jord laa der Muligheder for en forøget Produktion, hvis et større Antal Menneskers Arbejde kunde sættes ind derpaa. Samtidig vilde der blive bragt forøget Velstand baade til Godsejerklassen og til Byernes Næringsliv.

Fra Slutningen af det 17. Aarhundrede og indtil Landboreformernes Tid ved Udgangen af det 18. Aarhundrede fandt der ogsaa nogen Befolkningstilvækst Sted, men den foregik kun langsomt og var ikke større, end at den maa antages at have opvejet en Tilbagegang siden det 13. Aarhundrede.

Det kunde være nærliggende at tænke sig, at de daarlige økonomiske Forhold for Bondestanden, som jo udgjorde den store Hovedpart af Befolkningen, virkede som Hindring for Stiftelsen af Familie og derved fik den yderligere Virkning, at der blev født forholdsvis faa Børn, men dette synes dog ikke at være Tilfældet. Opgørelse over Antallet af Fødsler og Dødsfald i Danmark haves helt tilbage til 1735, og de viser, at der paa denne Tid i Forhold til Befolkningens Størrelse fødtes lige saa mange Børn som i det 19. Aarhundrede, nemlig ca. 3 pCt., medens vi nu i det 20. Aarhundrede er nede paa ca. 2 pCt.

Naar Tilvæksten dog var saa ringe, skyldtes det den store Dødelighed. I Kampen mod Sygdom stod man svagt, og under Epidemiernes Hærgen kunde Befolkningen blive sat betydeligt tilbage. Før 1800 var det ikke sjældent, at Dødsfaldenes Antal i enkelte Aar oversteg Antallet af Fødsler. Det gennemsnitlige aarlige Fødselsoverskud var derfor i største Delen af det 18. Aarhundrede kun ca. 1400 Mennesker.

Fra Tiden omkring 1790, altsaa i Aarene samtidig med Stavnsbaandsløsningen, indtraadte en betydelig Forandring i Befolkningstilvæksten. I de følgende Tiaar var den stærkt stigende, som det ses af følgende Oversigt, der viser aarlige Gennemsnitstal.

Det er iøjnefaldende, at den stigende Befolkningstilvækst, der præger det 19. Aarhundrede, tager sin Begyndelse samtidig med de store Landboreformers Gennemførelse. Det er derfor meget nærliggende og ogsaa almindeligt i Skildringerne af det danske Landbrugs Historie at se Sammenhængen mellem disse 2 Foreteelser, saaledes at Befolkningstilvæksten for en væsentlig Del opfattes som en Virkning af Reformerne. I de grundlæggende

	Indgaaede Ægteskaber	Fødte	Døde	Fødsels- overskud
1735—39		23520	22020	1500
1740—49		24190	22480	1710
1750—59		25620	23960	1660
1760—69		25900	25050	850
1770—79	7500 ¹⁾	25830	24930	900
1780—89	7170	25770	24180	1590
1790—99	8050	27670	22870	4800
1800—09	7869	29872	23363	6509
1810—19	9254	32468	22757	9711
1820—29	9432	36138	24802	11336
1830—39	9854	37362	29146	8216
1840—49	10576	40927	27776	13151

¹⁾ 1775—79.

Undersøgelser over Reformernes nationaløkonomiske Virkninger, som *V. Falbe Hansen* offentliggjorde i »Stavnbaandsløsningen og Landboreformerne« 1888—89, skildres saaledes, hvordan den gamle Landboordning med sit Tvangssystem holdt Befolkningens Tal nede; dels derved, at den direkte gjorde det vanskeligt for de unge at sætte Bo og stifte Familie, dels derved, at de usle Kaar forøgede Dødeligheden. Og det beskrives videre, hvordan Landboreformerne forandrede disse Forhold ved at give rigelig Adgang til Bosættelse og Erhverv, saaledes at der med dem var kommen nyt, frodigt spirende Liv i det danske Folk.

En nærmere Betragtning af Tallene for Fødsler og Dødsfald vil imidlertid vise, at det nye, der greb ind og ændrede Udviklingen fra Slutningen af det 18. Aarhundrede, var Nedgang i Dødeligheden og ikke Stigning i Fødselshyppigheden. Fødslernes Antal steg kun i samme Forhold som Befolkningensmængden. Paa Grundlag af Folketællingen i 1769, der var noget ufuldstændig, maa Folkemængden i Danmark da anslaaes til ca. 798 000. Ved Tællingerne i 1787, 1801 og 1834 blev Folketallet opgjort til henholdsvis 840 045, 925 680 og 1 223 797. Fødslernes Hyppighed var ved Sammenligning med disse Folketal næsten uforandret godt 3 pCt. gennem hele det omhandlede Tidsrum. Derimod var Dødeligheden stærkt aftagende. Efter at have været næsten lige saa høj som Fødselshyppigheden gaar den i 1790'erne ned til 2,6 pCt. og endnu længere ned i de følgende Tiaar. Helt ind i 1830'erne kunde Dødeligheden dog i enkelte Aar stige voldsomt,

men alt i alt fortsattes Nedgangen, saaledes at man omkring Midten af det 19. Aarhundrede var naaet ned paa 2 pCt.

Nedgangen i Dødeligheden sammen med den Omstændighed, at Tilvæksten ikke var et særligt Forhold for Landbefolkningen, men gjorde sig lige saa stærkt gældende i Byerne, peger paa, at det er i de forbedrede Sundhedsforhold, man maa se en Hovedaarsag til Befolkningens stærke Vækst i det 19. Aarhundrede. Den almindelige Hygiejne var i god Fremgang baade paa Land og i By, og stor Betydning fik det, at man fik bedre Midler til Bekæmpelsen af Epidemierne. Særlig bemærkelsesværdigt var det Fremskridt, som indførtes med Vaccinationen mod Kopper, der fra 1810 blev tvungen her i Landet.

Landboreformernes Betydning for Befolkningstilvæksten var mere indirekte. De bedre økonomiske Kaar, som Reformerne medførte for en stor Del af Landbostanden, maatte bidrage væsentligt til at skabe sundere Levevilkaar. Reformernes Virkning til Forbedring af Befolkningens Levevis strakte sig dog ikke til den talrige Husmands- og Arbejderklasse paa Landet.

Men selv om Landboreformerne ikke ligefrem skabte Befolkningstilvæksten og heller ikke gav hele Landbefolkningen bedre Levevilkaar, saa fik de dog en væsentlig og særlig Betydning i Forbindelse med Folkeformerelsen. Reformerne gennemførtes i Danmark paa et saa tidligt Tidspunkt, at da Befolkningstilvæksten tog Fart, var Landboforholdene gennem Lovgivningen i Hovedsagen lagt saaledes til Rette, at den forøgede Befolkning overhovedet kunde finde Eksistensmuligheder. Havde Reformerne ikke allerede været tilrettelagt, maatte Befolkningspresset utvivlsomt have gennemtvunget væsentlige Ændringer i Landbrugets økonomiske Liv under en eller anden Form eller ogsaa have ført til Bortvandring fra Landbruget. Nu blev Forholdet det, at Befolkningstilvæksten ikke blot kunde optages i Erhvervslivet, men Side om Side med Landboreformerne virkede den til, at de tekniske Fremskridt og den friere Omsætning i det 19. Aarhundrede kunde udnyttes af det danske Landbrug til en betydelig Forøgelse af Produktionen.

Den stigende Folkemængde gav ikke til at begynde med nogen Anledning til Vandring fra Land til By, saaledes som det senere blev Tilfældet. Udskiftningen og Overdrevenes Opdyrkning havde samtidig ført til Oprettelsen af en stor Mængde Husmandsbrug,

hvor nye Familier kunde finde Hjemsted. Hos Bønderne havde man fuldt ud Brug for Gaardens egen Arbejdskraft, og efterhaanden som Hoveriet indskrænkedes, opstod der paa de store Gaarde et stærkt Behov for flere Arbejdere. Landdistrikterne kunde alt i alt optage deres Part af Befolkningstilvæksten, og Forholdet mellem Land- og Bybefolkning forblev praktisk talt uændret. I 1769 udgjorde Landbefolkningen ca. 80 pCt. af den

Jonas Collin, f. i København 1776, d. 1861. Finansdeputeret. Geheimekonferensraad. Præsident i Det kgl. danske Landhusholdningsselskab fra 1809 til 1855. Grundlægger af Danmarks officielle Statistik.

samlede Befolkning, og denne Stilling blev holdt omtrent uforandret indtil Midten af det 19. Aarhundrede. I 1834 var Landbefolkningens Andel endnu 79 pCt.

Til nærmere Belysning af Landboreformernes Betydning for Befolkningsforholdenes Udvikling og for de sociale Forhold paa Landet i den første Del af det 19. Aarhundrede vilde det være af stor Interesse at kunne følge de talmæssige Forskydninger for den egentlige landbrugende Befolkning alene. De direkte Oplysninger, som Folketællingerne giver herom, er imidlertid kun daarligt egnede til Sammenligning. Dels er Sagen i sig selv van-

skelig, fordi en stor Del af Landbefolkningen var Haandværkere, Industriarbejdere, Fiskere o. a., som foruden disse Erhverv ogsaa drev Landbrug; mange havde selv en lille Jordlod og andre tog Arbejde i de forskellige Erhverv, efter som Aarstiderne bød, og skiftede f. Eks. regelmæssigt mellem Fiskeri og Landarbejde. Dels er man ikke gaaet frem paa samme Maade ved Optællingen og Bearbejdningen af de forskellige Folketællinger.

Først i 1833 kom der et fastere System i den danske Stats officielle Statistik ved Dannelsen af »Tabelkommissionen«. Den var stiftet paa Initiativ af *Jonas Collin*, og det var hans udførlige Planer, der blev lagt til Grund for Arbejdet. Tabelkommissionen

paabegyndte straks i de følgende Aar Udsendelsen af de statistiske Tabelværker, som i vore Dage fortsættes af Det statistiske Departement. Dens første Arbejde var Folketællingen i 1834, hvis Resultater er vist i efterfølgende Oversigt tilligemed Resultaterne fra Tællingen i 1787 og 1801; men det maa straks fremhæves, at Tallene ikke uden videre kan sammenlignes.

Landbefolkningens Fordeling efter Erhverv.

	1787	1801	1834
Godsejere	3590	4449	
Gaardmænd	267167	261307	
Husmænd med Jord.....	75124	142884	
' uden Jord		76576	
Inderster	16964	22806	
Landbrugere i alt	362845	508022	
' iberegnet Tyende			593929
Daglejere, Arbejds mænd o. l.....			118442
' ' og Tyende.....	175734	156589	
<i>Landbrugsbefolkning i alt</i>	538579	664611	712371
Fiskeri og Søfart.....	16147	9008	23274
Haandværk og Industri	66778	17783	126847
Handel og Omsætning.....	4576	5382	6373
Immateriel Virksomhed	15174	15294	31519
Pensionister o. l.....	2143	2669	32081
Offentligt understøttede.....	21000	19499	33337
Uangiven Virksomhed	2768	542	6493
<i>Landbefolkningen i alt</i>	667165	734788	972295
<i>Bybefolkningen</i>	172880	190892	251502
<i>Hele Landet</i>	840045	925680	1,223797

I 1834 var Landbrugsbefolkningens Størrelse ca. 712 000 og saaledes langt den største Erhvervsgruppe i Landet. Af den samlede Befolkning udgjorde den 58 pCt., og indenfor Landdistrikternes Befolkning alene udgjorde den 73 pCt.

Ved Sammenligning med ældre Tider har det størst Interesse at benytte Tællingen fra 1787. Den maa anses for at være den mest paalidelige, og den viser Forholdene paa den Tid, da Befolkningstilvæksten og Landboreformerne endnu ikke havde gjort sig gældende. I 1787 udgjorde Landbrugsbefolkningen 64 pCt. af hele Befolkningen og i Landdistrikterne alene 81 pCt. Medens Landdistrikterne som Helhed fulgte med i Stigningen, giver disse Tal Udtryk for, at Landbruget trods Fremskridtene ikke fuldt ud optog sin Part af Befolkningstilvæksten i dette Tidsrum.

En Betragtning af Tallene fra 1801 giver Indtryk af, at Udviklingen er forløbet ganske anderledes i det korte Tidsrum fra 1787 til 1801, med en meget stærk Forøgelse af Landbrugsbefolkningen netop paa denne Tid, hvor Bondefrigørelsen fandt Sted, og hvor Udskiftningen gik særlig rask frem. At Landbruget i disse Aar i særlig Grad kunde give Arbejde til flere Mennesker end tidligere, stemmer med, hvad man iøvrigt kender til denne Tid; men Folketællingen i 1801 er ganske uegnet til at godtgøre det. Dens Tal har givet Anledning til overdrevne Forestillinger om Befolkningsforandringerne i Forbindelse med Landboreformerne. Den særlig store Stigning, som Tallene udviser for Landbruget, maa nemlig ses i Forbindelse med den ganske usandsynlige Tilbagegang for den øvrige Landbefolkning, f. Eks. for Landhaandværkere o. l., hvis Antal skulde være reduceret til en Fjerdedel, for derefter igen at mangedobles i den følgende Tid. Man kan af disse Sammenligninger kun slutte, at Grupperingen i Erhvervsklasser maa være foretaget anderledes i 1801 end ved de 2 andre Tællinger, saaledes at man i større Udstrækning end ellers har regnet Haandværkere, Fiskere og andre, der tillige drev Landbrug eller Landbrugsarbejde, med blandt Landbrugerne.

Men ser man bort fra disse usandsynlige Forskydninger mellem Erhvervene, bliver der dog staaende et Billede af Befolkningsforholdenes Udvikling i Tiden fra de store Landboreformer til omkring 1830, som viser en Landbrugsbefolkning i rask Tilvækst sammenlignet med den tidligere Stilstand.

Inden for Landbruget fordelte Tilvæksten sig meget ensidigt, idet den ganske overvejende tilfaldt Husmands- og Landarbejderklassen. Efter hvad man kan skønne, har Befolkningen paa Landets Gaarde, store og smaa, kun faaet en forholdsvis ringe Del af Forøgelsen.

Ved Folketællingen i 1834 blev der ikke gennemført nogen Deling i enkelte Klasser indenfor Landbrugsbefolkningen. Ved de tidligere Tællinger havde man, som vist i foranstaaende Oversigt, foretaget en saadan Sondring; men Resultaterne maa, som nævnt, anses for mangelfulde. *Falbe Hansen* har i »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« meddelt en anden Inddeling af Landbrugsbefolkningen i de to Aar 1787 og 1801, hvorefter Tyendet sammen med den øvrige Husstand er henregnet til den Klasse, som de er i Tjeneste hos. Der skulde derefter for Gruppen Gods-

ejere og Gaardmænd have været en Tilbagegang i disse Aar fra 394 000 til 388 000, men for Husmænd og Landarbejdere en Fremgang fra 145 000 til 276 000, altsaa en Fremgang for den sidste Klasse paa over 130 000 i Løbet af $13\frac{1}{2}$ Aar. Tallene bekræfter, at den Forøgelse, Landbrugsbefolkningen fik, tilfaldt de lavere Lag, men da det er den omtalte usandsynlige samlede Forøgelse, der regnes med, fremkommer der et Billede af en langt mere overvældende og pludselig Fremvækst af Husmands- og Landarbejderklassen, end der i Virkeligheden kan være foregaaet. Antagelig er Udviklingen foregaaet nogenlunde gradvis og stærkere op gennem den første Del af det 19. Aarhundrede.

Et vigtigt Bidrag til bedre Belysning af Befolkningsforholdenes Udvikling finder man i Oplysningerne om den Forøgelse, der fandt Sted i Antallet af Landejendomme. Tabelkommissionens andet store Arbejde var Tabelværket over Danmarks Landejendomme i 1835. Indirekte faar man herigennem et Billede af, hvordan Landbefolkningen var fordelt paa denne Tid, idet dens Bosteder udgjordes af ca. 67 000 Gaarde, ca. 63 000 Huse med Jord og ca. 27 000 Huse uden Jord. Husmands- og Landarbejderklassens Andel fremtræder ikke selvstændigt, fordi en Del af Husene var i andre Erhvervsklassers Besiddelse. For Gaardenes Vedkommende er Forholdet mere klart og anvendeligt til et Skøn over den tilsvarende Befolkningsgruppes Størrelse i Sammenligning med ældre Tider.

Antallet af Gaarde og Huse i Tiden umiddelbart før de store Reformers kendes ikke med fuld Sikkerhed, men formentlig var Forholdene ikke væsentlig forandrede fra den Tid, da Matriklen af 1688 blev udarbejdet. I nyere Tid er det store Materiale, som denne Matrikel omfatter, blevet bearbejdet af *Henrik Pedersen* paa en saadan Maade, at det lader sig sammenligne med Ejendomsstatistiken fra 1835, saaledes som vist i nedenstaaende Tabel. *Henrik Pedersens* Undersøgelser er efter hans Død udgivet i 1928 under Titlen »De danske Landbrug«.

Sammenligningen viser, at den Fordobling af Ejendommenes Antal, som fandt Sted i det paagældende Tidsrum, ganske overvejende skyldtes den stærkt stigende Mængde af Huse.

Med Hensyn til Fremgangen inden for Landbrugets forskellige Befolkningsklasser viser Tallene, at der dog maa være sket nogen Forøgelse inden for Godsejer- og Gaardmandsklasserne, som med Husstande i 1787 regnedes tilsammen at udgøre 394 000

<i>Landejendommenes Antal.</i>		
	1688	1835
Over 20 Td. Hartk.	707	} 8535
12—20 » »	1929	
8—12 » »	8129	
4— 8 » »	28656	28705
2— 4 » »	13580	18444
1— 2 » »	5171	11599
<i>Gaarde i all.</i>	58172	67283
$\frac{1}{4}$ —1 Td. Hartk.	5564	} 63481
0— $\frac{1}{4}$ » »	7416	
Uden Jord	9180	26557
<i>Huse i all.</i>	22160	90038
<i>Ejendomme i all.</i>	80332	157321

Tallene for 1688 omfatter ikke Bornholm. I 1835 er Bornholm medregnet med 950 Gaarde og 2171 Huse.

Mennesker. Antagelig er Forøgelsen i Antallet af Gaarde fra den Tid og indtil Folketællingsaaret 1834 mindst 10 pCt. Selv om der regnes med en noget mindre Forøgelse af Befolkningen paa Gaardene, fordi det var de smaa Gaardes Antal der voksede, maa man dog antage, at denne Gruppe er naaet op til at udgøre mindst 425 000 Mennesker i 1834. Størrelsen af den samlede Landbrugsbefolkning var i det Aar 712 000. Husmands- og Landarbejderklassen skulde derefter i 1834 højst være naaet op paa et Antal af 287 000.

Selv om dette Tal tyder paa en mindre voldsom Tilgang til disse Befolkningslag, end man paa Grundlag af Tællingen fra 1801 maatte faa Indtryk af, saa viser det dog, at Husmands- og Landarbejderklassen, som i 1787 regnedes at omfatte 145 000 Mennesker, maa antages at være omtrent fordoblet i det følgende Tidsrum indtil Midten af 1830'erne.

Hvor stor Tyendeklassen i Landbruget var, kan ikke ses af Folketællingen i 1834. De faste Tjenestefolk medregnedes da under Gaardenes Husstande. Men i 1840 var deres Antal ca. 135 000, og Tyendeklassen var saaledes siden 1787, da Antallet var ca. 123 000, kun forøget omtrent i samme Grad som Gaardenes Antal var vokset.

Forskydningerne inden for Landbrugets Befolkning i Reformperioden og i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede fik en saa

indgribende Betydning for den Udvikling, der siden er foregaaet i det danske Landbrug, at man ikke kan komme uden om at maatte danne sig et Billede deraf, selv om den foreliggende Statistik ikke giver tilstrækkelige Oplysninger. En nøjagtigere Udrødning af Forholdene kan ikke forsøges her; men selv om de foranstaaende Betragtninger i flere Henseender kun kan støtte sig paa et Skøn, skal de dog for Overskuelighedens Skyld samles i følgende Oversigt, som viser det Billede, der maa antages at have størst Sandsynlighed for sig.

Landbrugsbefolkningens omtrentlige Fordeling.

Klasser	Antal Personer		I pCt. af Landbrugsbefolkningen	
	1787	1834	1787	1834
Godsejere	4000	4000	1	1
Gaardmænd	267000	288000	49	40
Tyende	123000	133000	23	19
<i>Befolkning paa Gaardene i all ...</i>	394000	425000	73	60
Husmænd og Inderster	92000	169000	17	24
Daglejere	53000	118000	10	16
<i>Husmands- og Landarbejderklassen i all.....</i>	145000	287000	27	40
<i>Landbrugsbefolkning i all.....</i>	539000	712000	100	100

Hovedparten af Danmarks Befolkning var i Tiden omkring 1830 ligesom tidligere henvist til at søge sin Næring direkte ved Landbruget, men ved den Maade, hvorpaa den var knyttet til Erhvervet, opstod en stadig dybere gaaende social Deling. Foruden de større Landbrugere bestod Landbrugsbefolkningen af en til Jordbesiddelsen fast forbunden Gaardmandsklasse, der ikke gik stærkt frem i Tal, og dernæst af en stor og stadig voksende Befolkningsgruppe, der som jordbesiddende Husmænd, jordløse Husmænd eller Daglejere undertiden havde godt Fodfæste i Landbruget, men hvoriblandt ogsaa en meget stor Part havde en særdeles slet betrygget Stilling inden for Erhvervet.

Fra den jordbesiddende Bondestand fremkom et Overskud af unge, som ikke kunde faa samme Vilkaar som deres Fædre. De maatte gaa over i den langt ringere stillede Husmands- og Land-

arbejderklasse og bidrog betydeligt til at forøge dennes Tilvækst. Den stærke Fremvækst af den fattige, økonomisk afhængige og retsligt daarligt sikrede Arbejderklasse paa Landet, som fandt Sted i de første Menneskealdre efter de store Landboreformer skabte det 19. Aarhundredes alvorligste sociale Problem for Landbruget.

Ønskerne fra det 18. Aarhundrede om en stigende Folke­mængde var gaaet i Opfyldelse og det i en saadan Grad, at Stemningen i store Dele af Folkets ledende Kredse havde vendt sig. Bekymringen for den fortsatte Tilvækst vandt mere og mere Udbredelse, efterhaanden som det blev klart, at det var de fat­tigste Lag, der fik Forøgelsen, og man frygtede, at de i stigende Udstrækning vilde falde Fattigvæsnet og dermed det øvrige Samfund til Byrde.

Sammenligner man Landbrugets Befolkningstilvækst med den Produktionsforøgelse, der havde fundet Sted siden Tiden før Landboreformerne, skulde man i og for sig ikke vente et saa­dant Omslag i Bedømmelsen af Befolkningsspørgsmaalet. Fra 1770'erne til 1830'erne steg Kornproduktionen fra ca. 4,5 Mill. Tdr. til 9 à 10 Mill. Tdr., og samtidig forøgedes Antallet af voksent Hornkvæg fra ca. 325 000 til ca. 632 000. Produktionen blev altsaa fordoblet, og i samme Tidsrum forøgedes Landbrugs­befolkningen kun med godt en Trediedel. For hvert Menneske, der arbejdede ved Dyrkningen af Landets Jord, frembragtes langt flere Produkter end forhen.

Alligevel var der, saaledes som Samfundsforholdene havde ud­viklet sig, en vis Begrundelse for det mørke Syn paa Befolknings­forholdene. Der var ganske vist Jord nok og dermed ogsaa Ar­bejds- og Ernæringsmuligheder nok for en Landbrugsbefolkning, der som Datidens næsten helt levede i Selvforsyning; men de mange, der kun ejede lidt ud over deres Arbejdskraft, var stærkt hæmmet i Udnyttelsen af Mulighederne. Der skulde Kapital til eller gøres Gæld med tilhørende Renter og Afdrag for at blive Ejer af saa megen god Jord, at en Familie kunde ernære sig derved. De unge, der kun havde smaa Midler, kunde fæste et Hus mod Afgift i Arbejde, men Lodden var som Regel for lille til at give Familien Føden, eller de kunde søge ud til de Steder, hvor den ringeste eller helt uopdyrkede Jord var at faa for næsten ingen Betaling, men hvor de til Gengæld kun med Møje kunde faa Livets Ophold ved Arbejdet.

De økonomiske Kaar for Landbrugets Befolkning, dens daglige Levevis og Arbejde formede sig meget forskelligt efter de enkelte Klassers særlige Forhold, selv om den økonomiske Ulighed netop i Aarene efter Landbrugskrisen midlertidigt var mindre iøjnefaldende, fordi Prisfaldet især havde ramt Besidderne af de større Ejendomme, men havde sænket Leveomkostningerne for Arbejderne.

Nogen Overdaadighed i Livsførelse tillod Tiderne ikke. Største Delen af Landbrugets Befolkning, der var knyttet til Landets større og mindre Gaarde, maatte leve i Nøjsomhed, uden dog at lide egentligt Savn paa Livets materielle Goder, og uden at Bonden behøvede at give ganske Afkald paa Fornøjelsen ved et godt Gilde. I de lavere Klasser var Fattigdommen derimod meget udbredt, og Nød var ikke sjælden.

DE STØRRE LANDBRUGERE

Efter at Nedgangsperioden var overstaet, var der trods alt en betydelig økonomisk Magt i den store Jordbesiddelse baade for dem, der havde evnet at bevare den i Trængselsaarene og for de mange, der under de lave Jordpriser var traadt ind i Storlandbrugernes Rækker. Den Befolkning, der levede paa Landets store Gaarde, havde ikke samme ublandede Landbopræg som Bondestanden. Det var en Klasse, der rummede store Modsætninger. Den omfattede Godsejerslægter, for hvem Jordbesiddelsen var vedvarende knyttet til Slægten ved fideikommissariske Baand i Form af Grevskaber, Baronier og Stamhuse; men mange af disse Slægter var lige saa meget præget af Embedsgerning som af Landbrug. En Del af dem havde i mange Led været knyttet til Landbruget; andre var først opstaaet i nyere Tid, ofte derved at Mænd, der havde arbejdet sig frem i Samfundet uden for Landbruget, erhvervede sig Gods og fik dette baandlagt til Fordel for deres Efterkommere, saaledes som Lovene gav Adgang til. De mange Hovedgaarde og andre større Gaarde, som ikke hørte til Fideikommissgodserne, var derimod hyppigt Genstand for Ejerskifte, og adskillige af disse Gaardes Besiddere tilhørte Slægter, som havde lige saa megen Tilknytning til Embedsstanden og Byernes Forretningsverden som til Landbruget.

Baandlægningen af Godserne, som Enevælden havde indført, havde for mange Slægter været af afgørende Betydning

for deres Eksistens ved Landbruget. Op gennem det 18. Aarhundrede havde der været stigende Interesse for Oprettelsen af Len (Grevskaber og Baronier) og Stamhuse, og ved de store Landboreformers Tid omkring 1790 var deres Antal blevet 80. Reformtiden med dens Ændringer i Landboforholdene og de paafølgende forstyrrede økonomiske Forhold bragte ikke blot en Standsning i Oprettelsen, men i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede endog en Nedgang i Fideikommisgodsernes Antal. Mange havde i udstrakt Grad benyttet sig af Adgangen til Pantsætning af Godsernes Indtægter, og i flere Tilfælde blev der givet kongelig Bevilling til Ombytning af Godset med en ofte forholdsvis meget lille Fideikommiskapital som Erstatning til Efterkommerne. Omkring 1830 var Fideikommisgodsernes Antal ca. 70, men med de bedre Tider, der da indtraadte, viste der sig igen Lyst og økonomisk Evne til Grundlæggelse af nye Familiegodser, særlig Stamhuse.

Adelens Stilling blandt de danske Landbrugere havde ligesom Godsejerklassens i det hele taget været i Tilbagegang med Hensyn til Besiddelsen af Bondegods, efterhaanden som dette gik over til Selveje (jfr. om Jordbesiddelsen Bd. 1 S. 184 ff.); men ser man alene paa, hvem der ejede Landets Hovedgaardsjord, viser det sig, at Adelens Stilling i det store og hele var lige saa fremtrædende i den første Del af det 19. Aarhundrede, som den havde været i det 18. Aarhundrede. Den gamle danske Adels Besiddelser var i stor Udstrækning gaaet over til borgerlige Godsejere, dengang Adelens Eneret til at besidde Hovedgaarde var blevet ophævet ved Enevældens Indførelse. Til Erstatning for de gamle Slægter, der var uddøde eller trængt tilbage, fremkom der nye ved Adling af borgerlige eller ved Indflytning af fremmed Adel. Men det gik i Tidens Løb et stort Antal af de nye Adelslægter, som det var gaaet de ældre, og kun ved en fortsat Optagelse af nye Slægter i Adelsstanden blev det muliggjort at bevare det Forhold, at den mest fremtrædende Del af Landets Jordbesiddere var adelige. I 1770 ejedes ca. 74 pCt. af Hovedgaardsjorden af adelige. Den følgende Tid bragte nogen Tilbagegang, men ogsaa i dette Forhold fik Ændringen i de økonomiske Forhold omkring 1830 Betydning. Efter at Krisens Uvejre var trukket bort, og Forholdene var faldet til Ro efter de mange Ejerskifter paa Hovedgaardene, blev der fornyet Tilgang til Adels-

standen, saaledes at det tidligere Forhold med omtrent tre Fjerdedele af Hovedgaardsjorden i adelig Besiddelse genoprettedes.

Adelens talmæssige Betydning inden for Godsejerklassen stod ikke i Forhold til dens Besiddelsers Udstrækning. Naar saa stor en Part af den frie Jord var i Adelens Eje, skyldtes det, at det overvejende var de største blandt Hovedgaardene, som tilhørte den. Adelen havde navnlig sit Hjemsted paa de store Gaarde, som især fandtes i de »komplette« Hovedgaardes Klasse. Af Landets 793 Hovedgaarde — som alle tidligere havde været Midtpunkt i et Gods — havde i 1835 endnu 344 saa meget Fæstegods, mindst 200 Tdr. Hrtk., tilbage, at de regnedes for komplette og besad de dertil hørende Rettigheder. Af disse Gaarde, hvis gennemsnitlige Størrelse var 67 Tdr. Hrtk., hørte godt Halvdelen ind under Len eller Stamhuse. Adelens Besiddelser var mest udbredt paa Sjælland, og her var de komplette Hovedgaardes Gennemsnitsstørrelse endog 87 Tdr. Hrtk. Den største Godsrigdom var samlet hos Lensbesidderne. Om den lavere Adel udtalte *A. F. Bergsøe* i 1844 i »Den danske Stats Statistik«, at velhavende var den langt fra at være, og naar Stamhusene undtages, var kun en ringe Del af Landets Jordegodser i dens Hænder.

Adskillige Ejere af komplette Hovedgaarde og største Delen af de øvrige Hovedgaardes Besiddere var borgerlige Godsejere og Proprietærer. Fra mange tidligere komplette Hovedgaarde var Bondegodset helt eller delvist afhændet, men paa saadanne Betingelser, at de alligevel havde bevaret deres særlige Privilegier. Det var i Reglen ret store Gaarde. I 1835 var deres Antal 238 med gennemsnitlig 30 Tdr. Hrtk. Men desuden fandtes adskillige gamle Hovedgaarde, der aldrig havde haft saa meget Gods, at de havde været komplette, og i Reformtiden var denne Gruppe af upriviligerede Hovedgaarde yderligere forøget ved Udstykningen af Godser, som kun havde beholdt forholdsvis smaa Hovedparceller. I 1835 fandtes 211 upriviligerede Hovedgaarde med en Gennemsnitsstørrelse af godt 20 Tdr. Hrtk. Navnlig i Jylland var mange af disse Gaarde smaa med kun lidt over 12 Tdr. Hrtk., undertiden endda mindre, og som Regel var de blottet for tilhørende Bondegods.

I Landets Ejendomsfordeling stod man saaledes ikke ganske uden Overgange mellem større og mindre Landbrug, selv om det stadig var den gamle historiske Inddeling i Hovedgaarde og Bondegaaarde, der var gældende. Hertil svarede det, at der trods

al eksisterende Standsforskel dog ogsaa var nogen Overgangsled mellem Befolkningsklasserne. Til ikke faa af de mindre og mellemstore Hovedgaarde er fra denne Tid knyttet Fortællinger om Mænd, der havde arbejdet sig frem fra beskedne Kaar, og som undertiden i nogle Led tilbage havde deres Herkomst i Bondeslægter. Over Godsforvalterkontorerne eller gennem en Avlsforvalters Virksomhed gik Vejen for adskillige energiske og velbegavede unge Mænd til selvstændig Besiddelse af en større Gaard. I mundtlige saavel som ogsaa i trykte Beretninger er bevaret mange Erindringer fra denne Tid om Foretagsomhed og Dristighed, som lagde Grundlaget til en Slægts senere Velstand. Flere ansete Landmandsslægter stammer fra indvandrede Familier, navnlig holstenske, som bosatte sig paa større Gaarde her i Landet i disse Aar.

Skildringer af Livet paa de større Gaarde før Landbrugskrisen fortæller som Regel om Tilfredshed og gode Kaar, som naar det berettes om Hjemmet paa en lollandsk Hovedgaard — hvis Ejer stammer fra Selvejerbønder — at det var »et smukt udstyret Hjem, hvor Intet savnedes til Livets Behageligheder og Bequemmeligheder«. Efter Krisen lyder Beretningerne her som andre Steder fra om økonomiske Sammenbrud, Indskrænkninger og Nøjsomhed mange Aar frem i Tiden. Men selv om Godsejer- og Proprietærfamilier ofte var tvunget til at leve i stor Sparsommelighed, bærer Skildringerne af Dagliglivet, selskabelig Omgang og Børnenes Opdragelse dog Præg af, at man satte meget ind paa at hævde sin sociale Stilling over »Almuen«.

GAARDMANDSKLASSEN

Den økonomiske Stilling for Gaardmandsklassen var som Følge af de store Landboreformer og Tidens økonomiske Udvikling som Helhed taget blevet gennemgribende ændret. Den gamle Landsbyordning, som holdt Bondegaardene sammen i arbejdsmæssigt og økonomisk Fællesskab, var ophævet, men sammen med Tvangen var ogsaa et socialt Fællesskab forsvundet, som i umindelige Tider havde sat sit Præg paa Bøndernes Levevis. Godssystemet var gaaet i Opløsning, og dermed var der gaaet Brud paa en Udvikling, som gennem flere Aarhundreder havde gaaet i Retning af at gøre Bondegaarden til et selvstændigt Til-

behør til et Storlandbrug, Hovedgaarden, hvortil den leverede Arbejdskraft og Naturalier.

Tiden omkring 1830 fik sit særlige Præg deraf, at Landsbyopløsningen var gennemført i det ydre, i Jordfordelingen, men havde endnu ikke fuldt gennemtrængt Bøndernes Sæd og Skik. Endvidere var den stærkt præget af, at Godsopløsningen kun delvis var gennemført, og i denne Henseende var man kommet ind i en Stilstandsperiode. Forklaringen paa, at Udviklingen paa dette Omraade var standset, maa søges i flere Forhold. Landbrugskrisen havde bidraget væsentligt dertil; Bønderne havde under disse Omstændigheder hverken Penge eller Lyst til at købe Gaardene til Selveje. Men ogsaa Baandlæggelsen af Jorden under Len og Stamhuse virkede til at opretholde Godserne, og endvidere havde Godssystemet i Virkeligheden endnu en vis Livskraft i sig. Ganske vist havde denne Livskraft mest Karakter af Sejglivethed, nogen Vej til Fornyelse af Systemet fandt man ikke.

Godssystemets Sejglivethed maa ikke mindst ses i Forbindelse med Naturaløkonomiens Modstandsevne over for Pengeøkonomien. Den nye Tid med dens voksende Arbejdsdeling og Om sætning nødvendiggjorde en stigende Overgang til Pengeøkonomi. Gaardmandsbrugene maatte for at være med i Udviklingen i stærkere Grad ind paa forøget Produktion beregnet for Salg. Den naturlige Følge heraf var, at man stræbte efter fuld økonomisk Handlefrihed, saaledes at ogsaa Afgifterne ordnedes ved Penges Mellemkomst. Men Pengeøkonomien havde sin Skyggeside. Skulde det gaa godt, maatte det være en Forudsætning, at Samfundet havde Herredømmet over Pengevæsnet. Dets hele Funktion maatte være saaledes udviklet, at man trygt kunde handle og træffe Aftaler i Penge med Henblik paa Fremtiden. Men netop i denne Henseende havde Pengeøkonomien ikke haft Heldet med sig. Det Nederlag, den havde lidt gennem »Pengeforvirringen« og dens Følger, bidrog stærkt til en Vedhængen ved Naturalafgifter, baade i Forholdet overfor Godsherrer og over for Samfundet.

Uden for Hovedgaardenes Klasse fandtes der i 1835 ialt 66 490 Gaarde. Tallet omfatter ikke blot de egentlige Bondegaarde, men ogsaa Præstegaarde og en Del større Gaarde paa udstykkede Hovedgaardsparceller. Af disse var endnu 24 795 Fæstegaa r d e, og af det samlede Hartkorn uden for Hovedgaardene,

314 497 Tdr., hørte 137 410 Tdr. til Fæstegaardene. Paa Øerne havde over Halvdelen af Bønderne deres Gaarde i Fæste, i Jylland kun omtrent en Fjerdedel.

HOVERI OG OFFENTLIGT ARBEJDE

Noget direkte Tal for, hvor mange Gaarde der maatte yde Hoveri, haves ikke fra disse Aar; men for Hartkornets Vedkommende angives det, at i 1837 var 53 831 Tdr. fuldt hoveripligtigt og 26 505 Tdr. var delvis hoveripligtigt. *A. F. Bergsøe* antog ved en tilsvarende Beregning nogle Aar senere, at man kunde se bort fra Halvdelen af det delvis hoveripligtige Hartkorn som værende uden større Betydning; der paahvilede det kun nogle Rejser, Gødningskørsel, Mødepligt ved Klapjagter o. l. Ud fra en lignende skønmæssig Deling kan Antallet af hoverigørende Fæstegaarde i Midten af 1830'erne anslaaes til godt 12 000. Forholdet var altsaa det, at Halvdelen af Fæstegaardene eller en Femtedel af alle Bondegaarde maatte gøre Hoveri af betydeligt Omfang. Gaardmændenes Hoveri paa Hovedgaardene fandt saaledes endnu Sted i ikke ringe Udstrækning, selv om det var indskrænket stærkt siden Tiden før de store Reforme. I 1788 maa det antages, at der ydedes Hoveri af ca. 200 000 Tdr. Hrtk. og i 1807 var det formindsket til ca. 80 000 Tdr.; men siden den Tid var man kørt fast med Hoveriafløsningen.

Blandt Bønderne herskede megen Misfornøjelse med det Arbejde, de stadig var forpligtede til at udføre paa Hovedgaardenes Marker. Men der var dog ikke Tale om, at Hovarbejdet var en saadan Byrde, som det havde været i det 18. Aarhundrede og tidligere. Ved frivillige Overenskomster havde man paa de fleste Godser i Løbet af 1790'erne faaet Hoveriet gjort til en een Gang fastsat Ydelse for hver Gaard, saa Bønderne blev sikrede mod de Vilkaarligheder, der tidligere havde gjort saa megen Fortrød, og ved Forordningen af 6. December 1799 blev det endelig fastslaaet ved Lov, at alt Gaardmandshoveri før Fremtiden skulde være bestemt. (Se om Reforme vedrørende Hoveriet S. 164 og Bd. 1, S. 183). Enhver Gaardfæster skulde nu sammen med sit Fæstebrev have en fuldstændig Fortegnelse over alt det Hovarbejde, han havde Pligt til at forrette. Det var dog ingen ringe Arbejdsydelse, der efter Overenskomsterne kunde forlanges. Almindeligt Hoveri af en Gaard paa ca. 6 Tdr. Hrtk. var 8—9 Pløjedage, 50 Spanddage og 150—170 Gangdage. Det kunde ogsaa

forekomme, at en Forvalter krævede langt ud over, hvad Overenskomsten gav Ret til, uden at Bønderne turde vægre sig ved at møde.

Sammenlignet med ældre Tider var ogsaa de Former, hvorunder Hoveriet ydedes, blev meget forbedrede. Tidligere betragtedes alle, der forrettede Hoveriarbejde, som Tyende, og Gods-ejeren eller hans Betjente var berettigede til at anvende legemlig Revselse over for dem; men ved Forordningen af 25. Marts 1791 var nu Gaardfæsteren og hans Hustru udtrykkeligt undtaget fra denne Regel af Hensyn til den Agtelse, der tilkom dem selv som Husfædre og Husmødre. Der skulde ogsaa vises Bønderne mere Hensyn end tidligere ved Tilsigelse til Hoveriet Aftenen, før de skulde møde. De kunde ikke tilkaldes til mindre end fulde Arbejdsdage, og saa vidt muligt skulde de i Forvejen have Besked om hvad Arbejde, der skulde udføres. Hvis Vejrliget under Hø- og Kornhøst gav Anledning til det, kunde der dog ske Tilsigelse samme Dag, naar blot Bonden havde faaet et ikke forbindende Varsel Dagen forud. Arbejderne paa Hovmarken havde Ret til 1 Times Middagshvil og skulde, naar Dagene var lange nok, arbejde i 10 Timer, ellers fra Solopgang til Solnedgang.

Samtidig med, at de gældende Forordninger og Overenskomster vedrørende Hoveriet søgte at fastslaa Bøndernes Forpligtelser, indeholdt de en stor Mængde Enkeltheder, der tog Sigte paa at forhindre, at Hovarbejdet mere end nødvendigt kom i Vejen for Arbejdet i Gaardmandens egen Bedrift. Men trods alle velmente Bestræbelser for en passende Ordning af Hovarbejdet vedblev det dog for de Fæstegaarde, som det paahvilede, at være en væsentlig Hindring for Forbedringer i Landbruget. Det kunde ikke være anderledes end, at det meste Hovarbejde maatte kræves paa de Tider, hvor Fæsteren selv havde stærkest Brug for Arbejdskraften. Paa adskillige Godser søgte Godsejer og Bønder at faa Arbejdet til at gaa med fornuftig Hensyntagen til begge Sider, men talrige Beretninger har man dog fra den første Del af det 19. Aarhundrede ligesom fra de ældre Tider om, hvordan der sløsedes med Arbejdet paa Hovmarkerne, hvordan Gødningen spildtes paa Vejene og Korn og Hø kom daarligt i Hus.

Undertiden fremførtes Paastande om den mest aabenlyse Uvilje, som naar en Godsejer meddeler, at han maatte have Vagtmandskab opstillet langs Vejene, naar der kørtes Gødning ud, og tilføjer: »Thi mine Bønder er det ligegyldigt, om Gødningen

kommer paa Ageren eller forbliver paa Veien; dem er det blot om at gjøre, at faae Møddingen udaget, og jo mindre Ageren faaer deraf, jo mindre have de siden at høste.« *St. St. Blicher* fortæller i sin Beskrivelse af Viborg Amt, at »Det er en næsten almindelig Vedtægt blandt Hovbønder: at arbejde saa løseligt, sløsevoren og slet, som de kunne faa Lov til, og uændset gjøre: pløie grundt og ujevnt, harve overfladisk og hjaskevornt; saae sluddervornt, meje ligesaa og med store Skaarbalker, rive ovenhen saa meget bliver liggende, binde Kornet slet o. s. v.« De samme daarlige Vaner slæbtes med hjem til Skade for Arbejdet paa Bondegaardene.

Bedre Arbejdsforhold havde man paa de Fæstegaarde, der var helt eller praktisk talt hoverifrie, og paa Selvejrgaardene, som tilsammen udgjorde den store Hovedpart, ca. $\frac{4}{5}$ af Bondegaardene. Men Forpligtelser til Arbejde uden for Gaarden paahvilede dog ogsaa denne Del af Bondestanden.

Offentligt Arbejde blev endnu paa denne Tid i stor Udstrækning udført paa den Maade, at det afkrævedes som Arbejdsydelse i natura fra de Gaarde, der ikke var særligt privilegerede. I ældre Tid havde Ordningen i Princippet været fuldt ud rimelig og hensigtsmæssig, om end den havde kunnet give Anledning til Overdrivelser og Misbrug; men den enevældige Stats stærke Udvidelse af Administrationen og dens Bestræbelser siden Midten af det 18. Aarhundrede for at udbygge Vejnettet til bedre Forbindelse mellem Landsdelene havde medført en stærk Forøgelse af det »offentlige Hoveri«, som det ofte blev benævnt. Til Misfornøjelsen med den voksende Byrde, der var meget ulige i Landets forskellige Egne, kom stigende Vanskeligheder med en rimelig Fordeling af Arbejdet.

Naar Embedsmændene skulde omkring i Landet, var det Bøndernes Pligt at befordre dem ved de saakaldte Frirejser. Ligeledes maatte de gøre Kørsler for Militæret og for en Mængde mere eller mindre officielle Personer, som i vore Dage vilde faa deres Rejseudgifter dækkede af det offentlige. Da Kørslerne ikke kunde paalægges de Bønder alene, der boede umiddelbart ved de Steder og Strækninger, hvor Rejserne hyppigst foregik, maatte man lade dem gaa paa Omgang. I Praksis havde man dog forlængst fraveget Bestemmelserne, der ud fra en gammel Forordning (²⁰/₁ 1682) paabød, at ingen skulde køre anden Gang, før Omgangen havde været hele Amtet rundt. Det blev Sædvane at

holde sig fortrinsvis til de nærmere liggende Gaarde og saa vidt muligt undgaa de urimelige Forhold, som kunde medføre, at en afsides boende Gaardmand maatte anvende et Par Dage, naar Til- og Hjemkørsel medregnes, for at præstere en offentlig Ægt paa 2 à 3 Mil. Sognene, der laa nærmest ved de store Landeveje, fik derfor den største Byrde, og Fordelingen blev ordnet ved Omgang inden for det enkelte Sogn. Trods Begrænsningen laa det dog inden for de anvendte Rammer for Frirejserne, naar f. Eks. en Ægt paa $2\frac{1}{2}$ Mil fra Ullerslev Kro til Odense kunde paalægges en Gaardmand fra Landsbyen Taarup i Svendborg Amt, som derved med Tilkørsel $2\frac{1}{2}$ Mil og Hjemkørsel omtrent 5 Mil fik en samlet Køretur paa 10 Mil ud deraf. Om det Tidsspild, som Frirejserne medførte, vidner ogsaa Bestemmelsen om, at den, der var tilsagt til Kørsel, i Almindelighed ikke behøvede at vente paa de Rejsende mere end 8 Timer om Vinteren og 6 Timer om Sommeren. Man forargedes over den Flothed, hvormed Embedsmænd krævede Kørsler, som naar der klages over, at 3 Vogne affordres, hvor 1 kunde gøre det, og Skriver og Tjener bryster sig paa hver sin Vogn i Stedet for at tage Plads bag ved deres Herre.

Arbejdet ved Anlæg og Vedligeholdelse af Landevejene saavel som af det øvrige Vejnet tillige med de nødvendige Materialer af Sten og Grus maatte ligeledes leveres in natura og blev derfor i mange Egne af Landet en trykkende Byrde for Bønderne. Kun hvis de boede i 2 Mils Afstand fra Landevejen, kunde de ligesom de privilegerede Jorders Ejere lade en Pengeafgift træde i Stedet for Arbejdet med Gaardens egne Folk, Heste og Vogne.

GAARDMANDSKLASSENS INDTÆGTSFORHOLD OG LEVEVIS

Selvejrbønderne, hvis Antal i 1835 var ca. 41 000, havde i Almindelighed haft de bedste Betingelser for at drage Fordel af de gode Tider før Landbrugskrisen. Til Gengæld havde de af dem, der endnu havde betydelig Gæld fra Overtagelsen, haft vanskeligere ved at klare deres Forpligtelser end Fæstebønderne. Alt i alt var det dog i 1830'erne det almindelige Indtryk, at Selvejernes Kaar var betydelig bedre end Fæsternes. De havde faaet deres Gaarde noget bedre i Drift, havde bedre Bygninger og havde ofret mere paa Jordens Grundforbedring. Da Tiderne igen

begyndte at vise Tegn paa Opgang, kunde de hurtigere faa Fordeel deraf ved Forøgelse af Avl og Besætning. Fæstebøndernes økonomiske Kaar skildredes i Reglen som meget ringere end Selvejernes, men de stærke Ord om, hvordan Fæsteren henslæber sit usle Liv under stedsevarende Savn, var vel ikke altid upaa-virket af Uviljen mod den ufrie, underordnede Stilling. Ud fra rent økonomiske Betragtninger træffes endog paa Udtalelser, som gaar i modsat Retning. Saaledes skriver *Joh. P. Hage* i 1839 i sin Beskrivelse af Københavns Amt: »Der er — det er ubehageligt nok at tilstaae — ingen afgjort Forskjel mellem Selveiere, Arvefæstere og Livsfæstere, hoveriefrie og hoverieggjørende, i Kreaturhold, Dyrkningsmaade og Velstand Alt synes at komme an paa Enkeltmandens Arbeidsomhed, Orden og paa den Afgift han aarlig skal svare, enten saa denne bestaaer i Rentepenge, Kornafgift eller Arbeide.«

Hvis man vil danne sig et Billede af Gaardmændenes Indtægtsforhold paa denne Tid, vil det kun være utilstrækkeligt oplysende at søge Fortjenesten udtrykt i Penge, saaledes som det sker i en senere Tids Landbrugsredskaber. Skal man kunne bedømme den pengemæssigt udtrykte Indtægt, maa man igen have den omsat i, hvad den var værd til Fremskaffelse af det nødvendige til Livets Ophold og af andre Goder. Nu var Forholdet endnu i den første Del af det 19. Aarhundrede det, at Pengeøkonomien kun i ringe Grad havde sat sit Præg paa Gaardmandsfamiliernes Økonomi. Den Indtægt, Gaarden gav, fremkom for største Delen paa den Maade, at Familien fik Opholdet, Husrum, Føde og til Dels Klæder og andre Fornødenheder direkte af Gaardens Produkter. Dernæst kunde Indtægten afsætte sig som Forbedringer af Jord, Bygninger og Redskaber ved Hjælp af eget Arbejde eller som Forøgelse af Besætningen ved eget Tillæg. Ud over disse Former for Fortjeneste kunde der fremkomme en Indtægt i Penge, som da kunde anvendes til andre Fornødenheder og Anskaffelser, til Afbetaling paa Laan i Gaarden eller til Opsparing.

Netop i Tiden ved Landbrugskrisens Afslutning og i de første Aaringer derefter tyder alle foreliggende Oplysninger paa, at Bondegaardene med den da almindelige svage Drift kun gav et yderst ringe Overskud af rede Penge. (Jfr. ogsaa Regnskabet Side 212). For Fæsteren kunde der, naar alle Afgifter var betalt, næsten intet blive til overs af rede Penge til eget Forbrug. De

fleste Selvejere maatte udvise den største Paapasselighed for at kunne klare baade Renter og Afdrag paa deres Gæld; men for saa vidt som det lykkedes, hvad det gjorde for de fleste, betød det samtidig, at de Aar for Aar forbedrede deres Formuesomstændigheder. Velstandsforøgelse ved Forbedring af Gaardene skete endnu kun i beskedent Omfang.

Den væsentligste Del af Gaardmandsfamiliernes Indtægt maa man derfor finde et Udtryk for ved Betragtning af den almindelige Levevis paa Bondegaardene.

Om Kostforholdene paa Landet ved det 19. Aarhundredes Begyndelse indsamlede Professor *G. Begtrup* udførlige Oplysninger fra de forskellige Landsdele og offentliggjorde dem i sin »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark« (1803—12), og i senere Beskrivelser af Landboforholdene omkring 1830 og Tiden derefter findes adskillige Meddelelser om Kost og Levevis, navnlig i Amtsbeskrivelserne, som Landhusholdningsselskabet udsendte.

I hele den første Halvdel af det 19. Aarhundrede undergik Levemaaden ikke store Forandringer. Kriseaarene tvang vel mange til en yderliggaaende Sparsommelighed med alle Produkter, og Bedringen i 1830'erne bragte ogsaa i denne Henseende en Lettelse. Men i Hovedtrækkene er Billedet det samme. Fra Ager og Enge, fra Tørvemose og Skov og fra Gaardens Husdyr fik Familien og Tjenestefolkene det meste af, hvad de behøvede til Livets Ophold, og dette Forbrug gik sin jævne Gang, samtidig med at Priserne paa det forholdsvis lidt, der var at sælge fra Bondegaardene, var udsat for de voldsomme Svingninger.

Hos Forfattere, der i 1830'erne og 40'erne beskrev Bøndernes Levemaade, finder man Skildringer af et overdaadigt Forbrug af Fødevarer. Statistikerens *A. F. Bergsøe* mente, der kunde spares 10 Mill. Rdl. aarlig paa det, Bønderne spiste mere, end de behøvede, og han siger om Bonden, at han tror ikke, man kan være glad uden Overflødighed i Mad og Drikke. »Børnene opmuntres formelig fra Barnsben af til Forslugenhed og Karle og Piger ere derfor paa mange Steder baade betagne af Ædelyst og Kræsenhed... Denne megen Æden gjør de Paagjeldende dumme, trevne søvnagtige og phlegmatiske, og den skader Sundheden og berøver Bonden et betydeligt Beløb af hans Produkter.« *Bergsøe* mente, med en enkelt Undtagelse, at finde denne Anskuelse bekræftet i Tidens topografiske Arbejder, og han klager over, at

Bøndernes Levevis forvænder Tjenestefolkene, særligt til Besvær for de større Landmænd uden for Bondestanden, der »oftere i saa Henseende gjør Brud paa det Sædvanemæssige, hvilket stedse betragtes med Uvillie«.

Det er sikkert rigtigt, at man hos Bønderne i Almindelighed fik en bedre Kost end den, de plejede at give Folkene paa de større Gaarde; men deri laa ikke noget Bevis for Overdaadighed hos Bønderne, og Forfatterne af disse Skildringer tilhørte ikke selv den arbejdende Bondestand, saa deres Forudsætninger for en rigtig Bedømmelse netop af disse Forhold var maaske ikke de bedste.

De faktiske samtidige Oplysninger om Kostforholdene berettiger ikke til en saadan Karakteristik, og et andet Billede af Bøndernes Levemaade i denne ældre Del af det 19. Aarhundrede træder da ogsaa frem gennem de Meddelelser, der hidrører fra gamle Folks Erindringer, og som — undertiden efter mundtlig Genfortælling gennem nogle Slægtled — i en senere Tid er blevet nedskrevet og bevaret gennem Indsamlingen af Folkeminder.

I Folkeminde-Fortællingerne er det Bønderne selv, der faar Ordet. De beretter om en simpel og ensformig Kost, sammensat af Gaardens Produkter, saadan som man gennem Aarets forskellige Tider bedst havde Mulighed for. Men paa Rigeligheden havde man i de fleste Egne af Landet ikke noget at klage, saa længe det angik Gaardenes Husholdning. Husmoderen satte næsten altid en Ære i at byde Mad nok. Den, der skulde arbejde, skulde ogsaa have Lov til at faa et ordentligt Foder og uden Madlyst ingen Sundhed. Dermed var dog ikke sagt, at man ruttede med Fødemidlerne. Al Spild af Mad har i Bondens Stue til alle Tider været anset for en grov Uskik.

Man spiste sig mætte, men det skulde ske ved at tage for sig af det, der fyldte, Grøden og Brødet, medens Sulet var »Tilmaden«. »Flæsket suler godt«, sagde man, naar det bragte en til at spise godt med Brød, og naar paa Hedeboegnen den erfarne Husmoder kom lidt fed Faaremælk i ved Ostelavningen, var det ogsaa for at faa Osten til at »sule« bedre til Brødet. Hovednæringsmidlet var Kornvarerne, i første Række Produkterne af Rug og Byg. Rugen gav det egentlige daglige Brød Aaret rundt, det grove Rugbrød, og desuden Sigtebrød til finere Brug. Hvedebrød var Kage, som man i de fleste Egne af Landet kun blev trakteret med ved særlige Lejligheder. Efter et daarligt Høstaar

kunde det knibe med at have Brødkorn nok hen paa Sommeren, og man søgte da undertiden at hjælpe sig med Indblanding af Havre, Byg, Ærter og andet. I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede interesserede man sig blandt andet inden for Landhusholdningsselskabet for Undersøgelser over Indblanding f. Eks. af Kartoffelmel, men Bestræbelserne førte ikke til Resultater af Betydning.

Bygget blev som Mel og Gryn brugt til Grød og Vælling og til den vigtigste Drik, Øllet. Alt sammen Fødemidler, der ligesom Brødet stod paa Spisesedlen Aaret igennem. Øllebrøden var mange Steder den daglige Morgenret. Ogsaa Havre, Boghvede og Ærter var af Vigtighed, tillavet som Grød eller paa anden Maade.

Kartofler var endnu ikke blevet noget Hovednæringsmiddel i Aarhundredets første Del, derimod spillede Kaal og flere andre Grøntsager en stor Rolle i Husholdningen.

Den vigtigste Kødspise paa Bondegaardene var Flæsk tillige med den øvrige Slagtemad, man fik ved Hjemmeslagtning af Svin. Dertil kom Kød af Kvæg, Faar og Fjerkræ. Stort Kvæg blev dog sjældnere slagtet paa Gaardene. De større Kreaturer var en Handelsvare, der leveredes til Byerne til Slagtning eller til Udførsel. Oksekød og Oksekødssuppe var derfor ikke sædvanlig i den daglige Kost. Det var Retter, der hørte til paa Festdagene og som Gildesmad.

I Slagtetiden om Efteraaret spistes en Del ferske Kødvarer, men den store Part blev saltet og hengemt som Forraad til Vinteren og den følgende Sommer. Om Foraaret og Sommeren fik man igen noget fersk Kød ved Slagtning af Kalve, men iøvrigt maatte der ofte spares paa Kødet i Sommertiden. I ældre Tid var det mest almindeligt at koge Flæsket og spise det som Tilmad til Brød, medens Suppen anvendtes sammen med Kaal og Ærter, eller undertiden med Gryn som Sulevælling. Henimod Midten af Aarhundredet blev Brugen af stegt Flæsk mere almindelig sammen med den stigende Anvendelse af Kartofler.

Kunde det om Sommeren knibe med Kødet, saa var det til Gengæld paa denne Tid, man havde rigeligst af Mælkemad. Mælken anvendtes ikke blot til Grøden, men ogsaa til selvstændige Retter som »Syltemælk«, der tillavedes ved at røre Mælkens Ostemasse op med lidt Sødsmælk. Osten spistes ofte til tørt Brød, men den var da ogsaa paa Bondegaardene af en federe Kvalitet,

end det senere blev almindeligt paa Landet. Til det federe Paa-læg var det ikke nødvendigt at have Smør eller Fedt paa Brødet, men ellers anvendtes det, og f. Eks. ved de Mellem-Maaltider, der om Sommeren spistes i Marken fik man sædvanlig Smørrebrød, ogsaa kaldet »Smidemad«. Mellemmad eller »Melmad« blev ligefrem Benævnelsen paa Smørrebrød.

De fleste indkøbte Varer som Sukker og Krydderier af forskellig Slags var vel af en vis Betydning for Madens Tilberedning, men for Økonomien og Ernæringen spillede de en underordnet Rolle i Bondehusholdningerne. Kaffedrikningen var endnu ikke omkring 1830 blevet en almindelig Skik paa Landet, saaledes som det blev Tilfældet senere. Derimod var Brugen af Brændevin almindelig overalt, hvor man overhovedet kunde faa Raad dertil, og paa Gaardene, hvor der holdtes Tjenestefolk, betragtedes Brændevin som et næsten uundværligt Tilbehør til den daglige Kost. Hjemmebrænding var forbudt, men fandt dog Sted i stor Udstrækning.

Blandt de Varer, der i Reglen maatte indkøbes, var der dog en af særdeles stor Betydning i de fleste Landbohusholdninger, nemlig Fiskene. Næsten overalt i Landet var Sild en daglig Ret om Morgenen. Foraar eller Efteraar forsynede man sig med Fisk for hele Aaret, som opbevaredes tørret eller saltet. I nogle Egne udgjorde Fisk en særlig stor Del af Føden. Det var saaledes Tilfældet i Vestjylland, hvor det var almindeligt, at Bønderne kørte til Havet ofte langvejs fra og hentede Fiskene hjem i hele Vognlæs.

Fra Skjernegnen kørte man om Foraaret den over 5 Mil lange Vej til Holmslands Klit, saaledes at man var ved Havet, naar Fiskerne kom ind med Fangsten. Gaardmanden havde Brændevin og Sigtekage med til Fiskerne som delvis Betaling. Ogsaa andre Produkter gav man undertiden i Bytte, men ellers betaltes med Penge. Som Regel var der ikke Dyrtid paa Fisk, og Manden kunde køre hjem med Læsset svingende fuldt. Naar han efter at have kørt om Natten naaede hjem tidlig næste Morgen, stod alle parat til at gaa i Gang med Fiskens Behandling.

Det første af Dagens regelmæssige Maaltider var Davren. Var man usædvanligt tidligt oppe om Sommeren fik man dog nogle Steder en særlig Frokost inden Morgenarbejdet begyndte. Paa Møen fik man i saa Fald Smørrebrød med en Snaps, andre Steder et lille Stykke Ost og Brød. Til Davre var det meget almin-

deligt at spise, hvad der fra Dagen i Forvejen var levnet af Grød, serveret i Mælk, og iøvrigt fik man Retter som Spegesild og Øllebrød, undertiden stegt Flæsk.

Til Sommertiden hørte Formiddags-Mellemmaden Kl. 9 eller 10. Paa Sjælland kaldtes dette Maaltid ogsaa Halgaamiddag (Halvgaaen-Middag). Hyppigst bestod det af Rugbrød med Flæsk, Ost, Smør eller Fedt. Skulde Maden spises i Marken bestod den altid af Brød, hjemme kunde f. Eks. ogsaa gives Syltemælk.

Hovedmaaltidet var overalt Middagen Kl. 12, sædvanlig med 2 Retter. Først Søbemad, der om Sommeren ofte bestod af Mælke-mad, Grød eller Vælling, men ellers hyppigst var Sulevælling eller lignende. Eftermaden var Tørmad, oftest Brød med Sul eller Fisk som Tilmad. Kartofler kom dog i Brug i stigende Grad.

Eftermiddags-Mellemmaden om Sommeren, ogsaa kaldet Mid-aften, bestod af samme Kost som Formiddagsmaaltidet. Til Dagens sidste Maaltid, Nadveren, fik man næsten altid Grød.

Et Indtryk af Mængden af Fødemidler o. a., der regnedes med i en Husholdning, kan man bl. a. faa gennem de Aftægtskontrakter, der oprettedes paa denne Tid. En »Op-holds-Kontrakt« fra 1807 fra en større vestjydsk Bondegaard kan anses for at være typisk i al Fald for denne Landsdel. Sønnen, som overtager Gaarden, forpligter sig til at pleje sine Forældre, skaffe dem Bolig af nærmere beskrevet Størrelse og Indretning, og deri lover han at yde dem aarlig: »3 $\frac{1}{2}$ Td. Rug, 2 $\frac{1}{2}$ Td. Byg, halvt hver Martiny og halvt hver May, og altid forud, og godt reent Korn; jeg fører det frit til og fra Møllen; viidere 1 $\frac{1}{2}$ L ø saltet Flesk, hver Mortens-Dag, 6 Sneese friske Æg, 2 Torsk, 2 Skader og 2 Sneese Hvilling naar forlanges, og daglig 4 Potter sød Mælk«. Forældrene skal desuden have Yngel og Uld af 8 Faar, Brændsel, Kaal-Jord i Haven o. a. — Et karakteristisk Træk er det iøvrigt, at Sønnen tillige paatager sig Forsørgerpligt for en uforsørget 24aarig Broder »i Tilfælde af Svag-hed eller naar han er tjenesteløs«. For alt dette faar Forældrene første Prioritets Rettighed i Gaarden.

Fra en anden vestjydsk Gaard blev der i 1841 truffet Aftale om Aftægt til et Par Forældre, hvorefter der aarligt skulde ydes dem: 3 Tdr. 2 Skpr. Rug, 3 Tdr. Byg, 1 Skp. Boghvedegryn, 2 Lpd. Oksekød, 2 Lpd. Faarekød, 1 $\frac{1}{2}$ Lpd. Flæsk, 4 Snese Hvilling, 8 Snese Æg, 1 $\frac{1}{2}$ Skp. Salt, 1 $\frac{1}{2}$ Pd. Humle, 8 Pd. Tælle,

4 Pd. Hør, 1 Td. Kartoffler, 8 Pd. Uld, $\frac{1}{2}$ Pd. Smør hver Uge, 13 Læs Lyngtørv, 4 Læs Klyne, 4 Traver Lyng, 3 Potter Mælk daglig, 1 Pot Kærnemælk hver Uge, 16 Potter Brændevin.

Virkelige Regnskaber er sjældne fra denne Tid, men fra Aarene omkring 1830 haves dog Uddragene af de Regnskaber, som *Carl Dalgas* førte paa sin Gaard paa Vejleegnen (Jfr. Side 211 ff.). De giver et tydeligt Vidnesbyrd om, hvor udpræget Selvforsyningen var i Landbohusholdningerne. Det aarlige Forbrug pr. Mand var af Gaardens Produkter: 1 Td. 5 Skpr. Rug til Brød, 1 Td. 7 Skpr. Byg og Boghvede til Mel og Gryn, 3 Skpr. Malt, 1 Td. Kartoffler, $2\frac{1}{2}$ Lpd. Flæsk, $3\frac{1}{2}$ Lpd. Kød, $1\frac{1}{2}$ Lpd. Smør og Fedt, 20 Pd. Ost, 500 Potter skummet Mælk og $2\frac{1}{2}$ Snees Æg. Angivet i Nutidsmønt var Værdien af disse Produkter tillige med Forbruget af Køkkenurter ca. 48 Kr. Til Brændevin ($13\frac{1}{3}$ Potter) anvendtes godt 4 Kr. og til Humle godt 1 Kr., medens Indkøb af Salt, Kaffe, Sukker, Krydderier m. m. kun beløb sig til ca. 4 Kr.

I Vestjylland var Levemaaden noget tarveligere end i Østjylland og paa Øerne, men de ringeste Kaar havde man i Vendsyssel. I Beskrivelsen af Hjørring Amt fra 1828, som forfattedes af Amtsforvalter *L. C. Brinck Seidelin*, findes vedrørende Bøndernes Levemaade blandt andet følgende Skildring: »Hans Nøisomhed i Mad og Drikke gaaer saavidt, at man maatte blive mismodig derover, om den ei var aldeles nødvendig, naar han skulde svare enhver sit: Om Sommeren er hans Søbemad bestandigt Melk, sød eller suur, og hans Drik Valle; Oxekjød og Flesk sælger han, paa saare lidet nær; af Faarekjødet beholder han det meste for sig; lidt tørret Fisk, dyppet i Madfit, bruges og til Eftermad, og til sine Kartoffler har han oftest kun Salt; det meste Smør sælges, og naar intet Arbeide falder i Marken, maa han nøies med mager Ost og Brød; de fleste Bønder forbruge aarligen en Snees Ole Sild; til Fødekorn tager han det agterste, i Høstens Tid og om Vinteren troer han at drikke Øl, men det er saa tyndt og saa slet behandlet, at denne Drik ei fortjener dette Navn, ligesom og hans Brændeviin er en væmmelig Drik. Meget spiser Bonden, og alt fra den tidlige Ungdom animeres han dertil af de Ældre; men en Sandhed er det, at Beskaffenheden af Føden er desto ringere, saa at det ved Quantitet og ikke ved Qvalitet maa forstaaes, naar Pontoppidan siger: »De æde og drikke vel«.

HUSMANDS- OG LANDARBEJDERKLASSEN

Inddelingen af Landbrugerne i Gaardmænd og Husmænd angav ikke blot en økonomisk Forskel, men var ogsaa i landboretlig Henseende af stor Betydning. Lovgivningen indeholdt ikke nogen almindelig Regel for, hvilke Ejendomme der skulde betragtes som Gaarde og hvilke som Huse. I en Række Forordninger vedrørende særlige Forhold var der dog draget en klar Grænse, saaledes at Ejendomme med et Tilliggende af under 1 Td. Hrtk. skulde anses for Huse. Boelsteder var i almindelig Tale Smaagaarde, der stod paa Grænsen mellem Gaarde og Huse, men i retlig Henseende havde denne Tredeling af Bondeejendommene ingen Betydning.

En Del af de Husmandsbrug, der siden Reformtiden var oprettet ved Udstykningen, var saa store, at Familierne med Nøjsomhed kunde ernære sig ved dem. Navnlig i Jylland fandtes mange saadanne Smaabrug i Selveje, og deres Forhold adskilte sig ikke stærkt fra Smaagaardenes. Men det almindeligste Forhold var, at ogsaa de Husmænd, der havde en Jordlod, maatte søge Arbejde paa Bondegaardene eller i de større Landbrug. Et stort Antal af Husmændene var derfor i væsentlige Henseender at betragte som Landarbejdere. Dette Synspunkt laa ogsaa til Grund for den Lovgivning, der særlig vedrørte deres Forhold og som i Hovedsagen var tilrettelagt i Reformperioden.

Den Fremgang, som Landbolovgivningen havde bragt Gaardmandsklassen, var, bortset fra Stavnsbaandsløsningen, kun i ringe Grad kommet Husmændene til Gode. Reformerne havde hovedsagelig taget Sigte paa at frigøre, ophjælpe og beskytte Gaardmandsbrugene i Forholdet til Landsbyfællesskabet og Gods-systemet. Man stræbte at give Gaardmændene selvstændigt Herredømme over Gaardene, selv hvor Ejendomsretten forblev hos Godsejeren. Et stærkt Net af regulerende Lovbestemmelser indskrænkede Ejendomsretten og Kontraktfriheden og forhindrede derved Storlandbruget i at udvide sig ved Hjælp af Bondegaardenes Jord og Arbejdskraft. Medens Tidens liberale Bestræbelser i Retning af at indføre fri Konkurrence i det økonomiske Liv saaledes var blevet kraftigt bremset i Forholdet til Gaardmandsbruget, saa havde de til Gengæld faaet Lejlighed til at præge Udviklingen i Forholdet til Arbejderklassen.

For Godsejerne var det af Vigtighed at have Raadighed over en Stab af Landarbejdere til Erstatning for den Arbejdskraft, de mistede ved Fæstegaardenes Salg eller ved Hoveriets Afløsning eller Indskrækning. Med de mange Tvangsbestemmelser, der hindrede den frie Udnyttelse af Gaardmandshoveriet, var det endog en ikke ringe Fordel at faa Husmænd i Stedet. Over for dem stod Godsejeren langt stærkere og kunde ret utvungent betinge sig saadanne Arbejdskontrakter, som han kunde faa Husmændene til at gaa ind paa.

Godsejerne var derfor direkte interesserede i Oprettelsen af Fæstehuse, og med den stigende Befolkningstilvækst var der ingen Mangel paa Efterspørgsel. Mange unge Karle og Piger ogsaa fra Gaardmandshjemmene kunde kun gifte sig og sætte Bo ved at overtage et Hus og gaa paa Arbejde hos fremmede. Efterspørgslen efter Huse gjorde det fordelagtigt at afhænde Lodder til Selvejehuse, og mange Gaardmænd, der købte deres egne Gaarde til Selveje, skaffede sig Midler ad denne Vej.

Regeringen havde i Reformperioden støttet Bevægelsen for Oprettelse af Huse, fordi de store Landbrug derved fik Adgang til at skaffe sig Arbejdskraft, og det saaledes blev lettere at faa Afløsningen af Gaardmandshoveriet fremmet. Men man prisgav dog ikke helt og holdent Husmændenes Interesse for disse FormaaIs Skyld.

Den sociale Forstaaelse, der iøvrigt havde præget Reformerne, viste sig ogsaa i Omsorgen for at skaffe Husmændene Jord. Under den gamle Landboordning havde de som Regel ikke været helt besiddelsesløse, men haft en vis Andel i Jordfællesskabet. Ved Udskiftningen var de sædvanlig blevet tildelt 3—4 Tdr. Land Middeljord, og ved den senere Lovgivning havde Regeringen stadig stræbt at hævde den Regel, at der til Husene skulde høre en Jordlod af mindst denne Størrelse. Jordløse Huse, der gjorde Besidderne helt afhængige af det lønnede Arbejde, ønskede man ikke, ogsaa — og maaske ikke mindst — fordi disse Mennesker, naar de blev gamle eller syge, let vilde blive en Byrde for det Offentlige.

Et stort Antal Huse var dog blevet oprettet under og efter Reformperioden med intet eller et meget lille Jordtilliggende, der ofte var af daarlig Beskaffenhed og afsides beliggende. Og særlig uheldigt for Udviklingen i det 19. Aarhundrede var den Maade, hvorpaa Besiddelsesforholdene var ordnet for Fæstehusene, idet

Afgiften hovedsagelig bestod i Pligtarbejde. En stor Del af de nye Husmænd, især paa Øerne, var paa den Maade knyttet som »Ugedagsmænd« til Storgaardene, ligesom Gaardmændene før havde været det, men uden at nyde den særlige Beskyttelse, som disse havde faaet gennem Fæste- og Hoverilovgivningen.

Ud over Bestræbelserne for at skaffe Jord til Husene havde Regeringen ikke foretaget sig noget væsentligt for ved Reformlovgivningen at tage sig af Landarbejdernes Sag. De var henvist til at tage de Kaar, der kunde opnaas under fri Konkurrence om Arbejdsmulighederne. Det kunde synes at vidne om en Mangel paa Humanitet, som harmonerede daarligt med den øvrige Lovgivning, at lade de ellers saa omfattende regulerende Bestræbelser for at skaffe den almindelige Befolkning gode Kaar standse netop over for denne Sag. Men det maa heroverfor erindres, at paa den Tid, de store Landboreformer gennemførtes, havde Befolkningstilvæksten endnu ikke grebet stærkt ind i den økonomiske Udvikling. Udsigterne for Landarbejderne tegnede sig derfor ikke saa slette. Endnu var deres Tal ikke større end, at man maatte vente, der let vilde blive Brug for dem under de nye Forhold med Landbruget i Fremgang baade paa Herregaarde og Bondegaarde. Under stigende Efterspørgsel efter Arbejdere i Forhold til Antallet vilde Kontraktfriheden ikke kunne skade dem. Landmændene maatte da byde de bedst mulige Vilkaar for at faa Arbejdet udført.

Vanskeligheden for Landarbejderne viste sig, da Folkemængden stadig forøgedes i det 19. Aarhundrede. Derved ændredes Forholdene, og navnlig, medens Priserne paa Livsfornødenheder var høje, kom Arbejderne til at staa meget svagt, naar der skulde forhandles om Betingelserne for Overtagelse af et Fæstehus. Gods ejerne og de Gaardmænd, der ejede Huse, havde under disse Omstændigheder ikke vanskeligt ved at betinge sig et meget betydeligt Pligtarbejde.

Der kunde da have været Anledning til at udvide Beskyttelseslovgivningen til ogsaa at omfatte Fæstehusmændene; men det skete ikke. Ved en Forordning af 30. Januar 1807 havde man ganske vist lovordnet Forholdet mellem Godsejerne og Fæstehusmændene og deri givet Bestemmelser om Pligtarbejdet. I væsentlige Henseender svarede Ordningen til Lovgivningen vedrørende Gaardmandshoveriet; men der var den afgørende Forskel, at for Husmændene gjaldt de anførte Normer og Regler kun, for saa

vidt som der ikke ved Kontraktens Indgaaelse var truffet anden Aftale. Den Kontraktfrihed, som man havde frataget Godsejerne i Forholdet til Gaardmændene, havde man endnu paa dette Tidspunkt ikke kunnet bekvemme sig til at fratage Godsejere eller Gaardmænd i Forholdet over for Husmændene.

Lovgivningen dannede saaledes kun et svagt Værn for de hoverigørende Husmænd og hindrede ikke, at deres Arbejde kunde udnytted, saa det grænsede til Misbrug. Et ejendommeligt inhumant Træk, som yderligere viser deres slette retslige Stilling, var det, at der ikke var givet noget Forbud mod at anvende legemlig Revselse overfor Fæstehusmænd, saaledes som det var sket for Gaardfæsterne.

Over for ubillige Fordringer kunde Fæstehusmanden vanskeligt sætte sig til Modværge, hvis han ikke vilde udsætte sig for at blive sat fra Huset. Der gjaldt nemlig ikke for Husenes Vedkommende noget Paabud om, at de skulde gives i Livsfæste, saaledes som det var Tilfældet med Gaardene. Det var lovligt at give Husene i Fæste eller Leje paa de Vilkaar og paa saa lang Tid, man kunde enes om.

De unge, der ønskede at sætte Bo, havde ofte ikke anden Udvej end at tage et Hus paa de Vilkaar, der blev budt, selv om det derved paa Forhaand var givet, at de gik ind til slidsomme og fattige Forhold. I de Egne, hvor Fæsteforholdet endnu var fremherskende, indsnævredes Mulighederne yderligere for dem derved, at det stadig, som i ældre Tid, var forbudt Fæstere at tage Inderster til Huse uden Husbondens Tilladelse.

Forholdene havde i Begyndelsen af Aarhundredet fremkaldt adskillig Kritik fra økonomisk og socialt interesserede Mænd. Kritikken vendte sig dog navnlig imod selve Udstykningen ud fra Forestillingen om, at det var den, der gav Anledning til de lavere Lags slette Kaar ved at befordre Folkeformerelsen uden samtidig at tilvejebringe et tilstrækkeligt Grundlag for deres Tilværelse. Man frygtede for, at de i stigende Grad vilde falde Fattigvæsenet til Byrde.

Fra Regeringens Side greb man da heller ikke ind paa anden Maade end netop over for Udstykningen. Efter en Forordning af 3. December 1819 begrænsedes Selvejergaardmændenes Ret til Udstykning, saaledes at Gaardens Hovedparcel kun maatte nedbringes til mindst 20 Tdr. Ld. til Takst 24, svarende til ca. 4 Tdr.

Hrtk. Hvor Udstykning derefter var tilladt, maatte de fraskilte Lodder ikke gøres mindre end 3 Tdr. Ld. Middeljord.

Staten havde en Interesse i at bevare Bondegaardene af Hensyn til det offentlige Arbejde, som Husmændene ikke havde Midler til at udføre. Nogen Forbedring af de sociale Forhold kunde derimod ikke opnaas ved at skabe Hindringer for Udstykningen. Befolkningen formerede sig, og de unge giftede sig aabenbart uden Hensyn til Udstykningslovgivningen. Boliger fik de trods alt. Om ikke andet var at faa, maatte de tage Tjeneste som gifte Arbejdsfolk eller leje sig ind som Inderster, hvor det lod sig gøre.

Der var paa denne Tid (indtil 1847) intet, der hindrede en Selvejer i at bortleje en Del af sin Ejendom paa saa lang eller kort Tid, han ønskede. Denne Ret blev benyttet i stor Udstrækning til at give baade jordløse Huse og Parceller i Brug ganske uden om Udstykningslovgivningen. Fra Gaarde, hvor Udstykning i Lovenes Forstand ikke var tilladt, blev Parceller ikke sjældent bortlejet paa indtil flere Hundrede Aar. I saadanne Tilfælde var en virkelig Afhændelse tydeligt nok tilsigtet, men de nye Besiddere havde dog en daarlig retslig Beskyttelse, navnlig i Forholdet over for Jordejerens Kreditorer. Endnu værre var det, naar Parcellerne lejedes ud paa Opsigelse. I Smaabrug, der dannedes paa disse ganske usikre Vilkaar, var der ikke Udsigt til nogen landbrugsmæssig Fremgang.

Der var i Tiden omkring 1830 — hvor Amtsbeskrivelserne giver et fortrinligt Materiale til Bedømmelse af Forholdene — overvejende Enighed om, at Oprettelse af Smaabrug var en heldig Foranstaltning, naar de var saa store, at en Familie i Hovedsagen kunde faa Føden paa dem. Desuden var Udstykningen et udmærket Middel til at bøde paa den uheldige Udskiftning, der fandtes mange Steder. De fleste Steder havde man faaet Erfaring for, at Fattigforsørgelsen ikke forøgedes, men tværtimod holdtes nede ved Hjælp af en fornuftig Udstykning.

Ikke mindst i Jylland klarede »Parcellisterne« sig godt i Sammenligning med Gaardmændene. De havde ingen Folkehold og i det hele meget smaa Udgifter. Dertil kom, at de i store Dele af Jylland havde Mulighed for at forøge Ejendommenes Værdi ved Opdyrkning. Netop med Henblik paa disse Egne var Forordningen af 1819 derfor særlig uheldig. Her var Gaardene sjældent saa store, at de opfyldte Betingelserne for reglementeret Udstyk-

ning. Ganske vist gav Forordningen Adgang til Dispensation, men Brugen deraf synes først noget senere hen i Aarhundredet at være bleven almindelig. I Hjørring Amts Beskrivelse (1828) siges det, at disse Forhold »har forledet mange til at bygge elendige Hytter paa Heden, som de bortleie mod Arbeide eller Penge. Ved saadan Husmand, som ingen Credit kan faae, og som ei er Eier, vil kun ringe Opdyrkning ventes, og de ville snart falde Fattigvæsenet til Byrde. Med Ret grue vi her for Følgerne.«

Rundt om fra Jyllands Egne berettes om saadanne »Hytteboeres« fattige og usikre Tilværelse paa anden Mands Jord, hvor de hyppigt selv har rejst de tarvelige Bygninger. De unge Par, der i de Aar fulgte deres egne Ønsker, stiftede Hjem og gik i Lag med en slidsom Hedeopdyrkning paa Trods af alle de Vanskeligheder, som baade Naturforholdene og Lovgivningen beredte dem, vandt ikke just Berømmelse derfor i Samtiden. De Mænd, der virkede for at forbedre Almuens Kaar, havde svært ved at forstaa en saadan »Letsindighed«. Saaledes taler Landhusholdnings-selskabets Sekretær *J. C. Hald* i Beskrivelsen over Ringkøbing Amt om »den gængse Uskik, at Karle og Piger hellere løbe sammen i Haab om at bosætte og ernære sig paa en Hede-Parcel, end de tage fast Tjeneste«.

For dem, der iagttog Udviklingen, maatte det blive mere og mere klart, at Folkemængdens Forøgelse ikke i nogen væsentlig Grad lod sig regulere ved Foranstaltninger som Udstykningslovgivningen. Der kunde kun blive Tale om lokale Forandringer ved Til- og Fraflytning. Desuden var der nu en voksende Forstaaelse af, at der ved Indførelse af mere produktive Driftsformer i Landbruget var Beskæftigelse nok for mange flere Mennesker end før. Alt i alt var der derfor stigende Tilslutning til Ønsket om friere Adgang til Udstykning.

Husmændenes *Levevis* spændte over mange Grader fra jævnt gode Forhold, som paa Bondegaardene, til den mest kummerlige Livsførelse. I Almindelighed maatte Kosten være endnu simplere end paa Gaardene. Særlig smaat var det naturligvis ofte for de Husmænd, der ikke havde Jord. De havde næsten ingen Mulighed for at samle de Forraad, som paa Gaardene dannede Grundlaget for Husførelsen. Men selv hvor man havde en mindre Jordlod, kunde det til Tider knibe stærkt. Det hedder f. Eks. om Husmændene i Præstø Amt, at det er godt de har en Jordlod, naar Kornet er dyrt. Den kan føde Familien med Korn i nogle Maaneder. Mandens Fortjeneste som Tærsker skaffer Brød i

endnu nogle Maaneder. Derfor indtræder »Brødtrangen« hos Husmandsklassen først ret føleligt henimod Foraaret, og Trængselsperioden bliver ikke saa langvarig, som hvor Husene er jordløse.

Naar Forholdene kunde være saa vanskelige for Husmænd paa Sjælland, er det ikke at undres over, naar det siges med Henblik paa Hedehusmanden, at en Karl er billigere at have end en Daglejer, »især da den Sidste er forsulten og spiser dobbelt saa meget som de andre Folk, i den Tid han gaaer i Dagleje«.

BONDESTANDENS RETSLIGE OG SOCIALE SÆRSTILLING

Trods den økonomiske Klasseinddeling inden for Landbruget, som Befolkningstilvæksten førte med sig, blev det dog ikke alene den sociale Forskel mellem bosiddende og besiddelsesløse, der traadte i Forgrunden, da Landbefolkningens politiske Interesse i 1830erne begyndte at vaagne. Den gamle Stands-Inddeling i Samfundet gjorde sig stærkt gældende. Gaardmænd, Husmænd og Landarbejdere hørte alle til Bondestanden, og som saadan følte de sig solidariske med fælles Interesser paa væsentlige Omraader i Modsætning til Godsejere og Proprietærer og til Dels ogsaa i Modsætning til Embedsstanden og Bybefolkningen.

Som Stand havde Bønderne engang været Led af et stænderdelt Samfund med visse Rettigheder over for de fælles Anliggender ved Siden af de andre Stænder, Adel, Gejstlighed og Borgerstand. Ganske vist havde dens politiske Indflydelse været ringe allerede fra den Tid, da Adskillelsen i Stænder fandt Sted i Middelalderen, men værre var det, at den personlige Retsstilling og Besiddelsesretten forringedes for Bondestanden, navnlig i Forhold til Adelstanden, med Vornedskabets Indtrængen i store Dele af Landet som det grelleste Udslag. Enevælden havde hidtil i nogle Henseender udjævnet Standsforskellen, men paa andre Maader var den blevet skærpet. De politiske Særrettigheder for de højere Stænder var ved Enevældens Indførelse blevet ophævet, og en vis demokratisk Indflydelse fik Lejlighed til at gøre sig gældende i Lovgivningen gennem borgerliges Deltagelse. »Danske Lov« af 1683 og Vornedskabets Ophævelse 1702 er Vidnesbyrd om de alvorlige Bestræbelser i Enevældens første Tid for Gennemførelse

af Lighed. Paa den anden Side bragte Enevældens Værnepligtsordning Bondestanden over hele Landet ind i en Godsejerafhængighed, saa udpræget som nogen Sinde, og skabte et Misforhold mellem Bondens og de andre Stænders Forpligtelse overfor Staten, som først blev rettet ved Enevældens Ophør. De store Landbo-reformer havde ganske vist bragt det afgørende Skridt i Retning af Anerkendelse af Bondestandens borgerlige Ligestilling; men det var ikke sket fuldt ud.

Endnu i den første Halvdel af det 19. Aarhundrede laa der i Begrebet »Stand« noget mere end blot et Udtryk for forskellig Virksomhed og Levevis. Det havde stadig en i Lovgivningen fastslaaet praktisk Betydning, om en Mand hørte til Bondestanden eller ej, saaledes som det blev udtrykt paa den Tid af *Jacob Mandix* i hans udførlige »Haandbog i den danske Landvæsensret«: »I Henseende til de Mennesker, som henhøre til Bondestand er et og andet ved vore Love fastsat, som deels paalægger disse Mennesker, eller en betydelig Deel af dem, Byrder, som andre Statens Borgere ere fritagne for, deels synes at forudsætte, at de, i det Hele tagne, udgjøre en mindre formuende og mindre oplyst Klasse end de øvrige Statsborgere.«

Den betydeligste af de Byrder, der var paalagt Bondestanden alene, var Værnepligten. Ved Stavnsbaandsløsningen i 1788 var Godsejernes Andel i Soldaterudskrivningen ophævet og samtidig deres Krav paa, at Bønderne skulde blive ved Godset. Bønderne havde vundet i Frihed over for Godsejerne, men ved samme Lejlighed var Værnepligten i Stedet for at være paalignet Hartkornet gjort til en personlig Forpligtelse for alle Mænd af Bondestand, medens alle andre Klasser af Befolkningen gik fri.

En anden fra ældre Tid stammende Bestemmelse, der var blevet bevaret som en Undtagelsesordning for Bondestanden, var Forpligtelsen til at tage fast Tjeneste. Som almindelig Regel gjaldt det, at enhver af Bondestand, som ikke var Gaardmand, Husmand, Haandværker eller gift Daglejer med stadigt Arbejde (Inderste), skulde tage fast Tjeneste for mindst et halvt Aar ad Gangen. En Karl, der havde forsømt at faa en Plads, kunde straffes med Fængsel eller Tugthus. Kunde han ikke selv skaffe sig en Plads, skulde Sognefogden offentlig ved Kirkestævne tilbyde hans Tjeneste, og lykkedes det ikke i det ene Sogn, maatte han forsøge i det næste. Ogsaa Bondestandens ugifte Kvinder truedes paa denne Maade til at tage Tjeneste.

En Rest af Stavnsbaand, som et Magtmiddel over for den svage stillede Del af den arbejdende Befolkning, var endnu tilbage i den Bemyndigelse, Amtmanden havde til at nægte en værnepligtig Flyttetilladelse, hvis der var Mangel paa Tjenestefolk i Amtet.

De Bestemmelser, Lovgivningen iøvrigt indeholdt om en anden Behandling af Folk af Bondestand end af Landets andre Borgere, var mindre væsentlige og skyldtes nærmest Hensynet til at yde de svagere stillede en vis Hjælp og Beskyttelse, f. Eks. ved Kontraktens Indgaaelse og lignende; men Tilstedeværelsen af saadanne Regler var samtidig Udtryk for en Betragtning af Bondestanden som en socialt ringere og mere ubehjælpelig Klasse end andre. Navnlig af Hensyn til de særlige Pligter havde det en praktisk Betydning at kunne fastslaa, hvem der hørte til Bondestand. Det var ingenlunde let, hverken i Princippet eller i de i Praxis talrigt forekommende Tvivlstilfælde.

Bondestanden var efter sin historiske Oprindelse Folkets Grundbestanddel, hvortil hørte alle de, der ikke var gaaet over i en anden Stand, som ved Privilegier eller andre Bestemmelser var givet en Særstilling inden for Samfundet. Endnu i det 19. Aarhundrede maatte man derfor som Hovedregel regne med, at Bondestanden omfattede alle, der ikke kunde bevise, at de tilhørte en anden Stand.

Uden for Bondestanden stod foruden Hovedstadens og Købstædernes bosiddende Befolkning ogsaa adskillige af dem, der boede paa Landet, nemlig Adelen og alle Ejere eller Forpagtere af Hovedgaarde, desuden den verdslige og gejstlige Embedsstand samt enkelte mindre Grupper. Hørende til Bondestanden var derefter i Hovedsagen de, der boede paa Landet og drev Landbrug paa upriviligeret Jord — den, der fra gammel Tid havde været Bondejord — enten det saa var Gaardmandsbrug, Boelsteder eller Husmandsbrug, og i øvrigt alle, som ernærede sig ved Landbrugsarbejde eller ved de paa Landet tilladte Haandværk.

Hjemsted og Virksomhed var saaledes det særligt afgørende for et Menneskes Stand, men ogsaa Hensynet til Slægtskab spillede en betydelig Rolle. Den, der var bondefødt, maatte bære sin Stands Forpligtelser, med mindre han fik særlig Fritagelse. *Anders Sandøe Ørsted* ønskede at fastholde Standsforholdets Afhængighed af Herkomst, og ved hans Indflydelse kom dette Hensyn til at præge Værnepligtsforordningen af 8. Maj 1829. For-

ordningen tog Sigte paa at klare Begreberne om, hvem der skulde henregnes til Bondestanden og søgte derved at bøde paa den Uklarhed, der havde været om dette Forhold lige siden Stavnsbaandsløsningen. Man stræbte efter at udvide Rammerne om Bondestanden og fastslog, at hertil hørte ikke blot Bønder i Be-

Anders Sandøe Ørsted, født 1778 i Rudkøbing, død 1860. Jurist, Politiker, Generalprokurør, Deputeret i det danske Kancelli. Ledede som Kommissarius Forhandlingerne i begge kongerigske Stænderforsamlinger.

Statsminister 1842—48, Premierminister 1853—54.

tydningen Jordbrugere, men ogsaa alle Landboere, som »efter deres Forhold og Beskæftigelser« var ligestillet med dem. Navnlig gennem Kollegialtidendes Forklaring af Forordningens Indhold faar man et tydeligt Indtryk af, at Bestræbelserne især var rettet imod at sigte Landbefolkningen. Man vilde have alle med, som ansaas for »grove« nok til Soldatertjenesten, men samtidig anvendtes adskillig Omhu paa at fritage unge Mænd af saadanne Klasser, der maatte antages at være for sarte til at gaa i Geled med Bønderne. Det anføres saaledes om Forvaltere, Kontorbetjente og Skovridere, som var født uden for Bondestanden, at: »Det maa og antages, at disse

Personer ifølge deres Kundskaber staae over den simple agerdyrkende Klasse og at de, naar de kunne ernære en Familie, ville give deres Børn en Opdragelse, som vil gjøre dem Værnepligtens Opfyldelse mere besværlig.« Skolelærerne fandt man derimod, i Modsætning til, hvad der tidligere havde været Skik, at maatte henregne til Bondestanden. De burde ikke føle sig som hævet over Bønderne, da de jo dog »fornemmeligen leve for og af Bonden«.

En uoverstigelig Mur omkring Bondestanden var der dog, trods de noget skærpede Bestemmelser fra 1829, ikke Tale om.

En Bonde kunde bosætte sig paa fri Jord og derved ændre sit Standsforhold, saaledes at hans Sønner ikke blev værnepligtige, men saa skulde han rigtignok ogsaa købe eller forpagte enten en Hovedgaard eller ogsaa en Hovedgaardsparcel paa mindst 200 Td. Ld. Naar en Bonde var over 36 Aar, kunde han frit flytte til Købstaden, og de Sønner, der derefter fødtes ham, var ikke værnepligtige. Endelig kunde Bondesønner studere og derved gaa over i Embedsstanden, men det var paa denne Tid mere sjældent end baade før og senere, at Universitetet fik Tilgang fra Bondestanden, hvorfra jo ellers i Tidens Løb adskillige af dets højest begavede Mænd var kommet.

Ligesom Landets Lovgivning endnu kun mangelfuldt indrømmede Bonden Ligestilling med Samfundets øvrige Borgere, saaledes var Standsforskellen ogsaa langt fra udryddet i det almindelige Omdømme og i Omgangsformerne. En vis Overlegenhed i Behandlingen af Bønder bl. a. fra Embedsmændenes Side var ikke ualmindelig, og gav sig f. Eks. Udslag i, som det blev sagt af en af Bøndernes Talsmænd, at enhver Skrивerdreng mente sig berettiget til at sige »Du« til »den frie odelsbaarne Bonde«, medens Tiltaleformen »De« ellers gjaldt for almindelig Høflighed. Bøndernes egen Optræden overfor Folk af anden Stand var paa de Egne, hvor Ufriheden tidligere havde været størst, endnu hyppigt præget af, at de ikke let frigjorde sig for en nedarvet Følelse af Underdanighed. Alt dette var dog naturligvis kun Livets Overflade, og den følgende Tids politiske Bevægelse skulde snart vise, at der i Bondestanden fandtes baade Selvstændighed og Handlekraft, og at dette ogsaa fra andre Sider blev forstaaet og respekteret.

FÆLLESSKAB I BYSTYRE OG FORENINGER

Det Samarbejde, Bymændene i en Landsby i ældre Tid havde haft, ophævedes i det væsentlige sammen med Landsbyens Organisation. Bylagets Betydning forsvandt sammen med Jordfællesskabet, og det kom ikke til at danne Grundlaget for en senere Landkommunalordning. Kun paa meget begrænsede Omraader fortsattes Rester af Bylagets Organisation. Saaledes bevaredes undertiden Oldermændens Embede med visse Forpligtelser, f. Eks. den Opgave at sørge for Snekastning, som senere er

overgaaet til en særlig Snefoged. Oldermænden kunde ogsaa faa til Opgave at bistaa Sognefogden, hvis Stilling var oprettet ved Forordningen af 11. November 1791. Til Sognefoged skulde beskikkes duelige Mænd af Bondestanden. Ofte var de tillige Lægds mænd, og deres Opgave var at være stedlig Medhjælp for Forvaltningen og Politimyndighederne.

Iøvrigt fandtes der omkring 1830 endnu kun svage Spirer til Indretning af Kommuner paa Landet, hvor Bønderne kunde være medbestemmende. Paa enkelte Omraader overdrog man dog Bønder Hverv vedrørende den lokale Forvaltning. Det gælder saaledes Fattigdistrikterne, som oprettedes ved Forordningen af 5. Juli 1803. De omfattede de Sogne, som hørte under et Præstekald, og hvert Distrikt bestyredes af en Sognekommision, hvoraf foruden Præsten og en af de større Lodsejere ogsaa 3 eller 4 af de bedste Sognemænd var Medlemmer. Ligeledes fik 2 af de »hæderligste« Bønder i Sognet sammen med Præsten og de største Jordbesiddere Sæde i de Skolekommisioner, der i Henhold til Forordningen af 29. Juli 1814 skulde føre Tilsyn med Skolevæsenet i de enkelte Distrikter paa Landet.

Det landøkonomiske Foreningsliv var endnu slet ikke blevet Bøndernes Sag. De eksisterende Selskaber var i Forhold til Bondestanden vedblivende filantropisk indstillet. De virkede navnlig for at ophjælpe Bondelandbruget, men havde stadig kun i ringe Udstrækning Bønder som Medlemmer. Forøvrigt var deres Virksomhed som foran omtalt (S. 189) stærkt svækket under Landbrugskrisen. Embedsstanden, der havde skaffet en Hovedpart af Medlemmerne, var blevet føleligt ramt af Pengeforvirringens Vanskeligheder, og de patriotiske Selskaber kom til at lide af Mangel baade paa Medlemmer og Pengemidler. Af de tidligere oprettede var nogle helt ophørt at eksistere, nemlig: Aarhus Amts økonomiske Selskab (oprettet 1810), Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab (opr. 1810), Det Randlevske Distrikts Selskab (opr. 1810), Møens landøkonomiske Selskab (opr. 1812) og Københavns Amts Agerdyrkningselskab (opr. 1818). — De Selskaber, der eksisterede omkring 1830, var foruden Landhusholdningsselskabet følgende: Efterslægtsselskabet paa Bornholm (opr. 1805), Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme i Lolland-Falsters Stift (1809), Fyens Stifts patriotiske Selskab (1810), Randers Amts Husholdningsselskab (1810), Holbæk Amts økonomiske Selskab (1812), Det slesvig-holstenske

patriotiske Selskab (1812), Holstebro og Omegns økonomiske Selskab (1820) og Vejle Amts økonomiske Selskab (1823). Af disse var særlig Selskaberne paa Bornholm, Fyn og i Randers midlertidigt bragt næsten til Standsning af Virksomheden. Men allerede i Begyndelsen af 1830'erne begyndte de bedre Tider for Landbruget ogsaa at faa Indflydelse paa Foreningsarbejdet. Virksomheden blev flere Steder genoplivet, og snart begyndte igen Nyoprettelse af Foreninger. Sporet, man fulgte, var stadig Præmiering og Opmuntring, og navnlig et stort Antal af Præster udrettede et betydeligt og uegennyttigt Arbejde som Vejledere og Foregangsmænd. Driften af Præstegaardene bragte dem i nærmeste Tilknytning til Landbrugets Udvikling, og adskillige af dem havde under Studierne i København hørt *Begtrups* eller *Olufsens* Forelæsninger over Landøkonomi. Hist og her begyndte ogsaa fremmelige Bønder at tage Del i Foreningerne uden dog at sætte Præg paa dem.

Paa nogle Omraader fandtes dog ogsaa Sammenslutning mellem Bønder vedrørende økonomiske og rent praktiske Forhold. Saaledes fulgtes endnu adskillige Steder den gamle Landsbyskik at have Tyr og Orne i Fællesskab, og nogle Steder fortsatte man dermed til langt op i det 19. Aarhundrede. Bønderne skiftedes til at holde Bytyren eller Byornen, og Aarets Fodervært havde Ret til en Afgift fra de andre Deltagere. Den betaltes hyppigt i Korn, og Afleveringen heraf ligesom Dyrets Overflytning til næste Mand gav kærkommen Anledning til Gilder. Traditionen at holde »Tyregilde« eller »Ornegilde« en bestemt Dag i Aaret er, trods den oprindelige Anlednings Bortfald, paa nogle Egne blevet bevaret til vore Dage.

Foreningsdannelse er ogsaa tidligt begyndt med Hensyn til Forsikring af Husdyr. 1812 stiftedes Kirkeballes Kreatur Laug og i 1820'erne Hesteassurancekassen i Stokkeby, begge paa Ærø. Om denne sidste meddeles, at den arbejdede meget formløst ved, at Medlemmerne i hvert enkelt Tilfælde sammenskød den ved Vurdering fastslaaede Erstatning. Muligvis har der bestaaet mange tilsvarende simpelt organiserede Kreaturforsikringsforeninger.

VIII.

LANDBOFORHOLDENE 1830—80.

BONDESTANDENS DELTAGELSE I STATS- OG KOMMUNESTYRE

I Tiden kort efter 1830 faar Billedet af de danske Landboforholds Udvikling et nyt og fremtrædende Træk. Bønderne begynder nu selv at rykke frem der, hvor Kampen for Standens Interesser føres. Da Frihedsbevægelsen i det 18. Aarhundrede fik Overtaget, var det Folk af anden Stand, Embedsmænd og Godsejere, der talte Bondestandens Sag, og som prægede hele den Frigørelses- og Beskyttelseslovgivning, der udgjorde de store Landboreformer. Det var ogsaa Mænd uden for Bøndernes Rækker, der bar Oplysningsarbejdet frem og førte an i Landbrugets driftsmæssige Fremskridt, selv om den personlige Dygtighed og Selvstændighed blandt Bønderne gjorde ikke ringe Fremskridt i den første Menneskealder efter Reformperioden, og adskillige Bønder udmærkede sig som Foregangsmænd for deres Egn. Først efter 1830'erne var Udviklingen naaet dertil, at Bønderne, hvor det drejede sig om deres samfundsmæssige Stilling, ikke blot kunde klage over Uret — det havde de ogsaa gjort i det 18. Aarhundrede — men de lærte nu efterhaanden at rejse en Folkebevægelse bag Klagerne og Kravene. De naaede frem til i Stænderforsamlingerne at være med i Drøftelserne af Landbopolitikken sammen med Mænd af andre Samfundsklasser og direkte overfor Regeringens Repræsentanter, og de erhvervede ved den frie Forfatning politisk Medbestemmelsesret. Bondestanden rykkede nu frem til personlig Deltagelse i et offentligt Liv og til begyndende personlig Indflydelse paa den faglige og økonomiske Udvikling af Landbrugserhvervet gennem Foreningslivet og økonomiske Fællesforetagender.

Det første vigtige Skridt til Bondestandens selvstændige Optræden, som fik indgribende Betydning for den kommende Tids Udvikling, var dens Opnaaelse af politisk Repræsentation, dens Adgang til at vælge Medlemmer til Stænderforsamlingerne, som senere fulgtes af Valgret til Rigsdagen. Opnaaelsen af denne Repræsentation skete for Bondestandens Vedkommende uden, at nogen forudgaaende Bevægelse havde stillet Krav derom, og denne Foranstaltning staar derved selv netop paa Overgangen mellem en ældre Tid, hvor alt Initiativ kom fra andre, og en ny Tid, hvor Bønderne begynder at kunne selv.

Anledningen til Indførelsen af de raadgivende Stænder kom fra det Røre, som efter Julirevolutionen i Paris 1830 bredte sig til en stor Del af de europæiske Lande, og som ogsaa skabte nogen Bevægelse indenfor det danske Monarkis liberale Borgerkab, navnlig i Hertugdømmerne. Kongen besluttede at give Holsten en Stænderforfatning og blev snart overbevist om, at noget tilsvarende i saa Fald ogsaa maatte gennemføres for Slesvig og Kongeriget. Den 28. Maj 1831 udstedtes Anordningen om Stænderforsamlingernes Indførelse og allerede heri fastslaas, at baade Selvejrbønder og Fæstere med Gaarde over en vis Størrelse skal have Valgret og Valgbarhed, men ingen Bonde kom dog med blandt de 35 »oplyste Mænd«, der skulde tage Del i Forfatningens Forberedelse. Ved Anordning af 15. Maj 1834 blev der givet Bestemmelse om den nærmere Ordning af Stænderforsamlingerne, der skulde være raadgivende over for Regeringen, og hvoraf der for Kongeriget skulde indrettes 2, en for Øerne med Mødested i Roskilde og en for Nørrejylland med Mødested i Viborg. Ved Bestemmelserne om Antallet af Repræsentanter for henholdsvis Byernes Grundejere, Ejere af Sædegaarde og øvrige Landejendomsbesiddere var der givet Landbruget et betydeligt Antal Repræsentanter. Antallet for disse 3 Grupper var for Øerne henholdsvis 23, 17 og 20, for Jylland 14, 12 og 22; dertil kom nogle kongevalgte Medlemmer. Godsejerne fik saaledes en særlig stor Repræsentation. Valgret havde kun Grundejere, men deriblandt baade Selvejrbønder og Fæstere, for saa vidt som deres Gaarde mindst var paa henholdsvis 4 og 5 Tdr. Hartkorn, og de gjorde straks fra de første Valg stærkt Brug af deres Valgret. For at medføre Valgbarhed skulde Ejendommene være dobbelt saa store. De mindre Gaardmænd, Husmænd og Landarbejdere kom ikke i Betragtning.

En Udvidelse af Valgretten, saaledes at den ogsaa kom til at omfatte Befolkningens og derunder ogsaa Landbrugets mindre velstaaende Lag, fandt Sted ved Gennemførelsen af den frie Forfatning med Grundloven af 5. Juni 1849, som bestemte, at den lovgivende Magt skulde være hos Rigsdagen og Kongen i Forening, og som gav Valgret til alle selvstændige Mænd over 30 Aar. Bondestanden i alle dens Lag havde hermed erhvervet en Indflydelse paa Landets Lovgivning lige med Godsejerne og Landets øvrige Befolkning, som dog atter begrænsedes ved den reviderede Grundlov af 28. Juli 1866. Herved ændredes Lands-tinget paa en saadan Maade, at de højstbeskattede Vælgere kunde vælge lige saa mange af dets Medlemmer som alle de andre til- sammen, og der blev herved givet Godsejerne en særlig Magt- stilling.

Bondestanden var saaledes fra første Færd med i det politiske Liv, da Folket ved sine valgte Repræsentanter blev delagtig i Forhandlingerne om Landets Forfatning og om dets kulturelle og økonomiske Forhold. Bøndernes politiske Interesse var ikke vanskelig at vække, især vedrørende de Spørgsmaal, der angik deres egne økonomisk-soziale Forhold, og som rummede Stof nok til megen politisk Kamp. Men samtidig blev deres Interesse paa- kaldt overfor andre Statssager, og de kom gennem det politiske Arbejde og den politiske Agitation i Berøring med andre Klasser af Befolkningen, Borgere og Akademikere, paa en Maade, som ikke tidligere havde fundet Sted. Den frie Drøftelse og Nødven- digheden af at lære den Kunst at skabe Samling om store Op- gavers Løsning var utvivlsomt vækkende og udviklende for alle Parter.

Bøndernes politiske Indstilling var meget naturligt i første Række bestemt af Standens egne nærliggende Interesser, og dette skulde bl. a. vise sig i Spørgsmaalet om Landets Forfatning. Gennem lange Tidsrum var den jævne Landbefolknings Tanke- gang præget af Interesses modsætningerne i Forhold til Godsejer- klassen, og den var indlevet i Følelsen af, at den i den enevæl- dige Stats Kongemagt havde det Værn, der var stærkt og uafhæn- gigt nok til at kunne støtte den svage overfor en overlegen Mod- stander. Denne Indstilling hos Bondestanden var blevet styrket ved Enevældens Bestræbelser for at skabe Lighed for Loven og for Gennemførelsen af de store Landboreformer; men Regerin- gens afvisende Holdning over for Bøndernes Krav om Videre-

førelse af Landboreformerne, navnlig i 40'erne, bidrog paa afgørende Maade til det Omslag i Stemningen, der førte dem i Armene paa de liberale Politikere, som krævede Enevælden erstattet med et frit Folkestyre, og som var villige til at fremme Landbosagerne i Samarbejde med Bondestanden.

For Bondestandens selvstændige Optræden til Varetagelse af dens egne Anliggender blev Udviklingen af det kommunale Selvstyre af megen Betydning. Allerede under de første Stænderforsamlinger meddelte Regeringen, at den havde til Hensigt at gennemføre en Nyordning paa dette Omraade. Et Forslag hertil forelagdes Stænderne 1840 og førte til den nye Landkommunalordning ved Forordningen af 13. August 1841. Grundlæggende for Kommuneinddelingen blev nærmest de bestaaende Fattigdistrikter, omfattende Sognene under et Præstekald, og til Varetagelse af de kommunale Anliggender, særlig Fattigvæsen, Skolevæsen og Vejvæsen, skulde der vælges Sogneforstanderskaber. Valgret havde Besiddere af mindst 1 Td. Hartkorn, medens Lodsejere med over 32 Tdr. Hartkorn ligesom Sognepræsten var selvskrevne Medlemmer af Raadet.

Godsejerne fik saaledes en særlig Indflydelse, hvad der efter Tidens almindelige Forhold i Almindelighed følte som velbegrundet, og det samme blev Tilfældet i de nyoprettede Amtsråd. Men for Bønderne var det et vigtigt Skridt, at de blev draget med ind i det kommunale Arbejde, fik deres Interesse stærkere vakt for de fælles offentlige Anliggender og blev skolede i Forhandling og Administration.

GODSSYSTEMETS AFVIKLING

Bondestandens Selvstændiggørelse og voksende Indflydelse kom dog ikke til at give den landbrugspolitiske Udvikling nogen ny Retning. Gennem det 18. Aarhundredes Reformers var i det store og hele lagt de Linjer, som Bønderne ogsaa nu kunde følge. Ikke mindst gælder dette med Hensyn til Jordbesiddelsen, som hører til det centrale i en Skildring af Landboforholdene, men som er nærmere behandlet i første Bind af dette Værk og derfor her kun kan omtales i nogle Hovedtræk.

Godssystemet var uigenkaldeligt bragt under Afvikling. Pengeøkonomiens Vanskeligheder og Landbrugskrisen havde

bragt en Standsning, men da de økonomiske Forhold bedredes, var det igen Godsopløsningens Linje, der blev fulgt. Godssystemet var præget af Naturaløkonomi og Formynderskab, to Forhold, der ikke lod sig forene med det 19. Aarhundredes Bestræbelser for at skabe forøget Produktion og Omsætning og for at drage alle Befolkningslag frem til fri Deltagelse i den økonomiske Kappelstrid. De Vanskeligheder, som i dette Aarhundrede rejste sig overfor Afviklingen af Fæsteforholdet og hvad dermed fulgte, bundede ikke i noget egentligt Forsvar for de ældre Tidens Godsforhold, hvor Herregaard og Bondegaard var driftsmæssigt afhængige af hinanden.

Den Strid, der udkæmpedes om Besiddelsesforholdene, navnlig i Aartierne omkring Aarhundredets Midte, savnede ikke Voldsomhed — efter dansk Maalestok. Den opflammede Gemytterne til heftige Debatter i Stændersal og paa Rigsdag, og den rejste en hidtil ukendt Samling og stærkt indgribende Bevægelse i Bondebefolkningen. Men den var dog ikke i samme Grad som under det 18. Aarhundredes store Reformperiode en Kamp om Retningslinjer i den fremtidige Jordpolitik. Man kæmpede først og fremmest om Formen for Afviklingen, nu da den tilbageværende Del af Boet skulde gøres op mellem Godsejer og Bonde. Fæstegaardene repræsenterede økonomiske Værdier, som endda var i stadig Opgang. Landbrugets Fremgang og den almindelige Prisstigning afsatte sig ogsaa i forøgede Jordværdier, og fra begge Sider holdt man med Sejghed fast ved sine Interesser i Fæstegaardene.

Bøndernes Krav, hvortil de fik betydelig Støtte indenfor det liberale Borgerskab, gik først og fremmest ud paa, at der skulde gennemføres en tvungen Afløsning af Fæsteforholdet, saaledes at Fæstebønderne fik deres Gaarde overladt paa visse fastsatte billige Vilkaar. Som Begrundelse for dette Kravs Retfærdighed hævdede man, at Godsejernes Ejendomsret til Bondejorden i Forvejen var stærkt begrænset, navnlig derved, at det gennem Lovgivningen var fastslaaet, at Bondejordens Brug var forbeholdt Bønderne, den maatte ikke henlægges til Drift under en Hovedgaard og var undergivet Fæstetvang. Godsejerne modsatte sig dog med Held Planerne om en tvungen Afløsning, trods de mange Tilløb til en Lovgivning herom, og alt imedens foregik det frivillige Salg af Fæstegaarde, saaledes at deres Antal indskrænkedes fra 24 795 i 1835 til 5436 i 1885 (Bd. 1, S. 197). Om

end Spørgsmaalet om Tvangsafløsning for det tilbageværende Fæstegods blev holdt aabent — til det endelig løstes 1919 — saa var dets almene Betydning dog stadig aftagende.

Et andet Spørgsmaal, der nu ligesom tidligere blev fremdraget i Godsafviklingens Kølvand, var af nok saa stor Interesse med Henblik paa den fremtidige Jordpolitik i Landet, nemlig Spørgsmaalet om den frie Raadighed over Jorden med Ret til at samle og sammenlægge Jord til Oprettelse af nye Storlandbrug eller til Forøgelse af de allerede eksisterende. Konjunkturerne var i Tidsrummet 1830—80 i det store og hele gunstige for Storlandbruget, der egnede sig godt for Driftsformen, hvor Kornsalg var herskende i Forbindelse med et Husdyrhold væsentligst baseret paa Græsning og Høproduktion, og da yderligere Mejeriproduktionen efterhaanden kom mere i Forgrunden, var det til at begynde med — i Tiden før Andelsmejerierne — ogsaa de store Gaarde, der bedst beherskede Teknikken. Fra Godsejernes Side genoplivedes derfor ogsaa Kravene, der havde været stærkt fremme i den store Reformperiode, om Ret til at inddrage Fæstegaarde under Hovedgaardsdrift, men lige saa lidt som den Gang førte disse Bestræbelser til en Ændring af Grundprincipperne i den danske Jordpolitik, som vedblivende tog Sigte paa at bevare og beskytte Bondegaardsdriften. Ganske vist opnaaedes i dette Tidsrum en vis begrænset Adgang for Godsejere til at inddrage tidligere Fæstegaarde under Hovedgaardene og frit at raade over denne Bondejords Anvendelse, men Friheden opnaaedes kun som Undtagelser fra Reglen og blev ikke Udgangspunkt for en ny Fremtidslinje i den almindelige Jordlovgivning. Hvad der vandtes i Retning af Frihed i Jordbesiddelsen, fremkom som politisk Handel uden afgørende principiel Betydning, og i det samlede Billede af Jordpolitikken virker det snarere som en Understregning af, at den herskende Regel var Fastholdelsen af de Baand, der bevarede Bondejorden som saadan. Undtagelserne, der blev gjort, sammenkædedes med Foranstaltninger til Afløsning af Hoveri (Plakat af 9. Marts 1838) og Salg af Fæstegods (Love af 19. Februar 1861 og 9. Marts 1872), saaledes at Godsejerne tilskyndedes til at fremme disse Bestræbelser mod at faa fri Raadighed over en Del af den Bondejord, de var Ejere af (Bd. 1, S. 192 og 196).

Antallet af Fæstere, der ikke var løst ud af Forholdet til Godset, var som nævnt stærkt nedadgaaende, men de var dog saa

talrige, at Spørgsmaalet om Fæsternes Retsstilling kunde skabe et stærkt politisk Røre. Hvad der her gennemførtes var ligeledes paa Linje med den ældre Reformlovgivning, men bragte tillige vigtige Forbedringer. Den gældende Retsordning gav Sikkerhed for, at Fæsteren og hans Kone kunde beholde Gaarden i deres Levetid og selv faa Gavn af det Arbejde og de øvrige Omkostninger, som de anvendte paa Ejendommens og Driftens Forbedring. Meget almindeligt var det ogsaa, at en Fæstegaard efter Fæsterens Død gik over til en af dennes Arvinger, som paa rimelige Vilkaar indgik nyt Fæste; men Arvingerne havde ingen Ret til at faa Fæstet overdraget, og Vilkaarene maatte der frit træffes Overenskomst om baade for Indfæstningens og for den aarlige Landgildes Vedkommende. Arvingerne kunde derfor, hvor de ikke overtog Fæstet, meget vel gaa Glip af den Værdiforøgelse, Faderen havde bibragt Ejendommen, og selv i det Tilfælde, at en Søn blev Fæster efter sin Far, kunde det ske, at han gennem Indfæstningen eller gennem Forhøjelse af Landgilden kom til at betale for, hvad Faderen havde udrettet. Ogsaa den almindelige Værdistigning for Landejendommene bidrog til at bringe Indfæstningssummerne i Vejret, og det var derfor ikke ringe Beløb, der blev betalt paa en Maade, der betød et Spil med Tilfældigheder, fordi man ikke kunde vide, om Fæsterens Levetid blev lang eller kort. Den betalte Indfæstning var Godsejerens uden Hensyn til, om Fæsteforholdet saaledes blev afbrudt efter kort Tids Forløb. For Fæstegaardmændenes Vedkommende — men ikke for Husmændene — blev disse Forhold rettet ved Loven af 19. Februar 1861, der gav Bestemmelser om Tilbagebetaling til Boet af en forholdsmæssig Del af Indfæstningen og om Erstatning for Forbedringer paa Ejendommen. (Bd. 1, S. 196).

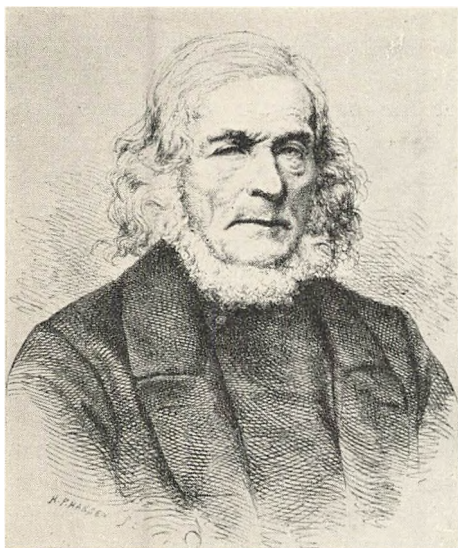
Af det gamle Godssystemes overleverede Indretninger var Hoveriet, der endnu var en betydelig Byrde for mange af de tilbageværende Fæstere, et Forhold, som vel mere end noget andet umiddelbart for de fleste faldt i Øjnene som uhensigtsmæssigt og forældet. Ønsket om at faa denne gamle Naturalydelse bragt ud af Verden var levende baade blandt Bønder og Godsejere, og ogsaa her var det Formen for Afløsningen, der gav Anledning til langvarige Forhandlinger. Atter viste det sig, at Bondestanden, da den nu selv traadte frem til Varetagelse af sine Interesser, var indstillet paa en radikalere Fremfærd end den, der havde været fulgt af de gamle Reformvenner. Medens man den Gang forsigtigt havde søgt Hoveriydelserne begrænset

ved Mægling og derefter ved Lov fastslaaet, at Fæsteren skulde være sikret mod Forøgelse af Hoveriet, saa rykkede Bønderne nu frem med Krav om en ved Regeringens Hjælp gennemtvungen fuldstændig Afskaffelse af Hoveriet. Man hævdede, at naar Lovgivningen i Forvejen kunde begrænse Godsejernes Raadighed over Fæstegodset, saaledes som Tilfældet var, saa kunde Regeringen ogsaa gaa det Skridt videre, at paabyde en Afløsning paa bestemte og for Bønderne rimelige og billige Vilkaar. Imidlertid stødte disse Krav paa stærk Modstand ud fra den Opfattelse, som ogsaa havde været gjort gældende under den store Reformtids Forhandlinger, at Hoveriydelsen var en Forpligtelse, som Bonden havde paataget sig ved Fæstets Indgaaelse som et frit Kontraktforhold, og vilde man have den afløst, maatte det ske ved en fri Forhandling mellem Parterne om Afløsningssummens Størrelse. I Virkeligheden skred da ogsaa den frivillige Afløsning godt frem, medens Kampen stod paa. Godsejerne tilskyndedes dertil ved, at man 1838 gav dem Udpantningsret for Hoveriafløsningssummerne og samtidig en vis Adgang til at inddrage Bondejord under Hovedgaard drift. Det fuldt hoverigørende Hartkorn gik ned fra 53 831 Tdr. i 1837 til 13 089 Tdr. i 1849, medens det delvis hoverigørende Hartkorn angives til 26 505 Tdr. i 1837 og 23 988 Tdr. i 1849. Først derefter gik man kraftigere til Værks fra Lovgivningsmagtens Side ved Loven af 4. Juli 1850, der ikke var en absolut Tvangslov med Betingelserne fastsat paa Forhaand, men som lagde et ganske virkningsfuldt Pres paa Parterne ved Bestemmelsen om Voldgift, hvor Enighed ikke kunde opnaas, efter at enten Godsejeren eller en Trediedel af Bønderne havde rejst Sagen. I Løbet af det følgende Tiaar afløstes næsten alt det Hoveri, der kunde siges at være en væsentlig Tyngde for Landbruget, og dermed var det Forhold, som mere end noget andet havde givet Godssystemets Driftsforhold sit Særpræg, bragt ud af Verden — selv om mindre betydningsfulde Rester kunde forekomme helt ind i det nuværende Aarhundrede.

Efter nogen Forhandling i Stænderforsamlingerne gennemførtes en Forordning af 20. Maj 1840 vedrørende Jagten, som gav Fæstebønderne Ret til at jage forskellige skadelige Dyr, selv om Jagtretten iøvrigt tilkom Grundejeren, og samtidig mildnedes de urimeligt strænge Straffe for Jagtforseelser. Der fastsattes Bestemmelser om Erstatning for Skade paa Fæsternes Afgrøder og om, at Tjeneste ved Klapjagt skal være fastsat i Henhold til Hoverireglementet.

BONDESTANDENS LIGESTILLING GENNEMFØRES

For en Bondestand som 1830'ernes og 40'ernes, der havde følt sin Selvbevidsthed vokse ved Opnaaelsen af politiske Rettigheder, maatte det blive en Æressag at faa fjernet ethvert Mærke af at blive opfattet som en afgrænset og socialt ringere Stand, og Ønsket om at faa saadant Misforhold rettet, maatte føles saa meget stærkere, for saa vidt som det bundede i Statens Lovgivning og ydermere paalagde Standen særlige Byrder. Ønsket om at faa

Ole Kirk, født 1778 i Stadil ved Ringkøbing, død 1876. Gaardejer i Ulfborg 1823—72. Fremtrædende Talsmand for Bønderne i den jyske Stænderforsamling 1836—48.

anerkendt den personlige Ligheds Princip stemte i og for sig overens med en udbredt Tankegang i de andre Befolkningslag, selv om ogsaa andre Synspunkter kom til Orde, og naar der alligevel kunde opstaa adskillig Vanskelighed for en for Bønderne tilfredsstillende Udvikling paa dette Omraade, skyldtes det fortrinsvis almindelig menneskelig Tilbøjelighed til at slippe for sin Part af Byrderne.

At faa V æ r n e p l i g t e n udvidet fra alene at gælde for Bondestandens unge Mænd til at omfatte alle Samfundsklasser, maatte blive et fremtrædende Punkt paa den vaagnende Bonde-

bevægelses Program. Allerede i den første jyske Stænderforsamling i Viborg 1836 var Spørgsmaalet blevet rejst. først ud fra Hensynet til at styrke Forsvaret, men umiddelbart efter blev det ført frem af den vestjyske Bonde *Ole Kirk* som et Krav om en Retfærdighedshandling mod Bondestanden, og i godt og vel et Tiaar kom Sagen til at staa paa Dagsordenen i den offentlige Diskussion, i Stænderforsamlingerne og senere paa Rigsdagen. Lighedskravet fik Tilslutning fra mange Sider, men mødte ogsaa Mod-

stand ud fra Hensyn til de hidtil fritagne Klasser. Under Stænderforhandlingerne 1836 hævdede saaledes *A. S. Ørsted* over for Kirk paany det Standpunkt, at Soldatertjenesten under Hensyn til de rent legemlige Krav, den stillede, bedst kunde klares af Bondesønnerne, og desuden vilde det for unge Akademikere, Forretningsfolk o. a. være

en langt større Ulempe at blive afbrudt i deres normale Virksomhed. I Overensstemmelse hermed indeholdt det Regeringsforslag til en ny Værnepligtordning, som forelagdes 1842, en lang Række Fritagelser, saaledes at det væsentligt kun var den jævne Købstadbeboelse, der vilde blive draget med under Pligten.

Stænderforsamlingerne kunde dog ikke tiltræde denne Ordning. Der var overvejende Stemning for at gøre Skridtet helt ud, men man forholdt sig usikker og tøvende. Navnlig den

ublide Behandling, Soldaterne var udsat for, spillede en stor Rolle i Modstanden mod at lade andre Klasser dele disse Kaar med Bondestanden, og som en naturlig Følge deraf rettede man da ogsaa i Stændertidens sidste Afsnit sin Interesse mod en Reformering af den mildere Straffelov. Først herefter banedes Vej for den almindelige Værnepligt.

Allerede under Trearskrigen gennemførte Regeringen paa Krigsminister *A. F. Tschernings* Initiativ ved en provisorisk Anord-

A. F. Tscherning, født 1795 i Frederiksværk, død 1874. Officer, Politiker. Som Krigsminister 1848 gennemførte han den almindelige Værnepligt. Formand for Bondevennernes Selskab 1846—56.

ning af 23. September 1848 Udskrivning blandt de frie Klasser. Den første Krigsbegejstring var da afsvækket, og den tvungne Udskrivning vakte adskillig Uvilje og Protest blandt Bybefolkningen. Ogsaa i Rigsforsamlingen i 1849 blev Regeringen heftigt angrebet i denne Sag, uden at Modstanden dog rettedes stærkt imod selve Hovedprincippet, og da den almindelige Værnepligt endelig gennemførtes ved Loven af 12. Februar 1849, skete det trods alt under en almindelig Følelse af, at der blev handlet ret over for Bondestanden ved, at dette gamle Skel slettedes.

Ogsaa den Særlovgivning for Bondestanden, der forpligtede de ugifte Bønderkarle til at tage fast Tjeneste, søgte man at faa fjernet. Dette Forhold stemte daarligt med det ellers almindeligt anerkendte Hensyn til den personlige Frihed, og navnlig syntes det ubilligt, at den ugifte Karl uden Hensyn til Alder og selv efter mange Aars Tjeneste til Stadighed skulde være afskaaret fra at tage løst og bedre betalt Akkordarbejde, f. Eks. i Tørve-moser og hvor det ellers kunde faas. Ikke desto mindre viste det sig ogsaa her, at Meningerne var delte, da Spørgsmaalet blev rejst i Stænderforsamlingerne. 1835 forelagde den reformvenlige Grev *Chr. D. Reventlow* for Stænderforsamlingen i Roskilde et Forslag, der tog Sigte paa at løse Tjenestepligten, men trods Støtte af baade *Drewsen* og *Ørsted* blev det stemt ned, og endog nogle af Gaardmændene satte sig imod det. 1836 blev det optaget af Borgmester *H. A. Fleischer* i Forsamlingen i Viborg, og her vedtog man med stort Flertal at anmode Kongen om Ophævelse af Tjenestepligten for Karle over 25 Aar. Da Sagen endelig af Regeringen blev taget op til Løsning skete det paa en endnu forsigtigere Maade, som ogsaa fik Stændernes Tilslutning, idet en Plakat af 16. December 1840 bestemte, at Tjenestepligten skulde bortfalde for Karle, der var fyldt 28 Aar.

Foruden Værnepligten var, som tidligere nævnt, ogsaa andre offentlige Byrder paalagt Bondestanden alene eller i højere Grad end andre, og ogsaa overfor disse Forhold rejstes nu Kravene om Reform. Dels kunde saadanne Særbyrder ikke vel forenes med det almindelige Krav om social Lighed, og dels var disse Byrder for en væsentlig Del Naturalydelse og passede derfor daarligt til det mere fremskredne Landbrug, som var under Udvikling. Bondestandens Selvtændighedstrang maatte vende sig imod de ofte meget ubelejlige og tidsspildende Udskrivninger til at møde med Mandskab og Køretøj til de offentlige Kørsler og

til Arbejdet paa Landvejene, og den ulige Beskatning af privilegeret og uprilegeret Hartkorn maatte være dem en Torn i Øjet.

Stænderforsamlingen i Roskilde fik 1835 forelagt et Forslag af *Drewsen* om en Omordning af Frirejserne, saaledes at kun Sognerejserne vedblivende skulde præsteres in natura, medens Statens og Amtets skulde afløses med en Pengeafgift, og Aaret efter blev et tilsvarende Forslag forelagt Forsamlingen i Viborg. Det var ikke vanskeligt at blive enige om, at Naturalydelseerne burde afskaffes, men her som i andre Spørgsmaal havde man sit Besvær med at finde en Form for Afløsningen og Fordeling af Byrderne, der kunde tilfredsstille Bønderne uden at gaa de hidtil privilegeredes velerhvervede Rettigheder for nær. Delvis Afslutning paa Sagen naaedes med Forordningen af 26. Juni 1844, der stærkt begrænsede Fribefordringsvæsenet uden dog helt at afskaffe det, og hvad der blev tilbage af Kørsler blev mere ligeligt fordelt. Kørsel kunde vedblivende kræves af Sognet i Forbindelse med Kirkers og Kirkegaardes Vedligeholdelse, Opførelse og Vedligeholdelse af Skolebygninger og i Anliggender vedrørende Fattigvæsenet, f. Eks. ved Kørsel efter Læge. Rejser i Statens Tjeneste, de saakaldte Kongerejser, eller for Amtet skulde derimod saa vidt muligt ske ved de paagældendes egen Foranstaltning; de maatte kun ganske undtagelsesvis paalægges Landboerne og i saa Fald mod Betaling. De offentlige Kasser skulde afholde Omkostningerne ved Rejserne.

Samtidig naaede man at faa gennemført en Afløsning eller i al Fald en stærk Begrænsning af Vejarbejdet, og ogsaa her var det *Drewsen*, der med et Forslag i Stænderforsamlingen i Roskilde 1835 førte an i Kampen mod det offentlige Pligtarbejde og for en ligelig Fordeling af Byrderne. Efter Forordningen af 29. September 1841 bortfaldt Bøndernes Forpligtelse til Arbejde paa Landvejene og erstattedes med en Pengeafgift ligesom for de store Gaarde. Ogsaa for Bivejene blev Hovedreglen herefter, at Arbejdet skulde udføres paa det offentliges Bekostning, men Sogneraadet kunde dog bestemme, at det skulde udføres som Naturalarbejde, og samtidig tilstræbtes da ogsaa her en mere ligelig Fordeling.

Ved en Plakat af 14. Marts 1838 afskaffedes Bøndernes Forpligtelse til at levere Fourage in natura, der ogsaa havde givet Anledning til langvejs Kørsel. Selv efter alle disse Reformers havde Landboerne mange Slags offentligt Pligtarbejde, men som

Regel ikke af en saadan Karakter, at det kunde føles som nogen væsentlig eller urimelig Byrde, og dertil kom, at man mere og mere fra Statens og Kommunernes Side søgte at undgaa at gøre saadanne Rettigheder gældende. Størst Betydning havde det fortsatte Pligtarbejde i Forbindelse med Brandvæsenet og Snekastningen, men endvidere kunde der bl. a. kræves Arbejde for Skolerne, Kirkerne, Bjergningsvæsenet, Sandflugtsdæmpning og i Nødstilfælde til Postbefordring. Ogsaa overfor Private kunde Landboerne beordres til Arbejde, f. Eks. ved Genopførelse af Bygninger efter Brand. De ved Stændertidens Afslutning opnaaede Forbedringer i det meget offentlige Arbejde betød et stort Fremskridt i Bøndernes Forhold ved at fri dem for de mest generende Naturalydelse, men fuld Ligestilling var ikke vundet ved Afløsningen, der delvis gennemførtes ved Pengeafgifter, som paalagdes det upriviligerede Hartkorn. Naar dette toges i Betragtning tillige med den store Forskel, der vedvarende fandtes i den almindelige Beskatning af privilegeret og upriviligeret Hartkorn, var der Anledning nok til fortsat Utilfredshed. Ligestilling af alt Hartkorn med Hensyn til Beskatning og andre Byrder var en af de Fordringer, som de liberale Politikere og Bondebevægelsens Førere stillede i Forgrunden, og Stænderforsamlingerne fik adskillige Begæringer om at søge denne Sag løst. I 1844 kom Sagen frem til Drøftelse i Stænderforsamlingerne, og navnlig i Roskilde gav den sammen med Spørgsmaalet om Fæsteflæsning Anledning til en skarp Strid. Den rejstes her af *Balthasar Christensen* og *Drewsen* samtidig med et stærkt Røre, særlig i den sjællandske Bondebefolkning. Flertallet i Forsamlingen var dog afgjort Modstander af, at man forgreb sig paa de hidtil privilegeredes formentlige Rettigheder, og til Slut vedtoges en Henstilling om Hartkornudligning, men kun mod vidtgaaende Erstatninger. Den jyske Forsamling udtalte sig i 1846 i samme Retning, og Regeringen erklærede sig villig til at fremme Sagen. Gennemført blev den dog først efter at være nærmere forberedt i Landbokommissionen af 1849, hvis grundige Arbejde til Fremme af Landboreformerne blandt andet førte til Loven af 20. Juni 1850 (Bd. 1, S. 236). Herved blev Princippet om Ligestilling af alt Hartkorn, hvad offentlige Byrder angik saa godt som fuldstændigt gennemført. Ikke blot udlignedes Forskellen i den almindelige Beskatning, men ogsaa alle væsentlige Uligheder mellem privilegeret og upriviligeret Hartkorn, som endnu bestod med

Hensyn til Frikørsler, Vejarbejde og andet offentligt Arbejde eller dettes Afløsning. For de store Gaardes forøgede Andel i Kommunernes Kørsel og Vejarbejde blev der ikke givet nogen Godtgørelse; det skete derimod for selve Skatteprivilegiet under Hensyn til, at det i Tidens Løb havde paavirket Prisen for de paagældende Ejendomme, men Erstatningen dækkede dog ikke fuldt ud Privilegiets Kapitalværdi, og Lensbesidderne maatte se deres Skatteprivilegium ophævet uden nogen Erstatning.

Til de øvrige Naturalydelsers Afløsning sluttede sig Reformering af Tiendeydelsen (Bd. 1, S. 239). Den afgørende Ulempe ved Tienden i den Form, den fra gammel Tid havde haft, var, at den hvilede paa Landbruget som en Bruttoafgift, der voksede for den Landmand, som drev sin Gaard frem til en større Produktion, og den blev herved en Hindring for Fremskridtet. Dertil kom den besværlige og sinkende Udtagelse af Tiende i Kærven. Efter Forordningen af 8. Januar 1810 kunde Korntienden kræves forandret til en fast aarlig Afgift at betale i Penge eller Korn in natura, men naar Afløsningen var gaaet langsomt frem, skyldtes det vel især Bestemmelsen om 10 pCt. Tillæg til Ydelsens hidtidige Værdi (for derved at give Modtageren nogen Erstatning for Afkald paa fremtidig Værdistigning). 1834—48, da Landbrugets Produktion var i betydelig Fremgang, nedbragtes den Mængde Hartkorn, hvoraf der ydedes Tiende i Kærven, fra 34 til 9 pCt. af det samlede tiendepligtige Hartkorn, og ved Lovene af 14. April 1852 og 12. December 1860 gennemførtes Tvangsafløsning for den lille Rest, der var tilbage. For Kvægtienden gennemførtes ved Lov af 19. Februar 1861 tvungen Omregning til en fast Afgift ansat i Byg, at betale efter Kapitels-takst. Med Udgangen af 1862 kan det regnes, at Tienden i Form af en skadelig Bruttoafgift paa det upriviligerede Landbrugs Produktion var bragt ud af Verden. Derimod kom der ikke noget ud af de Krav, som var fremsat af Bøndernes Talsmænd i 1840'erne, og som gik ud paa at faa Tiendebyrden fordelt paa alt Hartkorn.

FORBEDRING I HUSMÆNDENES RETSSTILLING

Ligesom den store Reformbevægelse i det 18. Aarhundrede havde taget mere Sigte paa Gaardmændenes end paa Husmændenes Forhold, saaledes gik det ogsaa med den Videreførelse

af Reformerne, der fandt Sted midt i det 19. Aarhundrede. Ganske vist kom Husmændenes Kaar til at spille en betydelig Rolle i Bondebevægelsens Agitation og i den offentlige Forhandling, men de virkelige Resultater, der opnaaedes, var af væsentlig ringere Værdi end det, der opnaaedes for Gaardmændene. Fæste- og Lejehusmændene fik heller ikke i dette Tidsrum den samme Retsbeskyttelse som Fæstegaardmændene, og Bestræbelserne for at løse Gaardmandsbruget fra Arbejdsforpligtelserne over for det store Landbrug blev ikke med tilsvarende Virkning ført igennem for det helt lille Landbrugs Vedkommende. Husmandsbrugene havde i Almindelighed endnu i Tiden helt henimod 1880 en helt anden Stilling i det samlede Landbrug end Gaardmandsbrugene. De var i mindre Grad selvstændige Bedrifter, hvis Om-sætning betød noget for Markedet og dermed for Landets øvrige Erhvervsliv. Husmændenes samfundsøkonomiske Betydning knyttede sig vedblivende fortrinsvis til den Arbejds-kraft, de kunde stille til Raadighed for andre, og det store Landbrugs Arbejdsgiverinteresse stillede sig derfor som en betydelig Hindring for de Reformer, som baade humane Hensyn til Husmands-familjerne og Hensynet til Driften af de smaa Landbrug ellers opfordrede til.

Fra Godsejernes Side hævdedes i Almindelighed stærkt det Synspunkt, at der maatte herske Kontraktfrihed i Forholdet til Arbejderne. Hvad en Mand frivilligt vilde gaa ind paa, skulde Lovgivningsmagten ikke stille Hindringer i Vejen for, og dette udpræget liberale Grundprincip fandt overvejende Tilslutning i den Tankegang, som var raadende i Tiden. De ledende Mænd i Politik og Nationaløkonomi var stærkt præget af den Opfat-telse, at Erhvervslivet maatte have Frihed for at kunne tjene den almindelige Velstand bedst, og Fattigdommen kunde ikke varigt bekæmpes ved at hindre Arbejdsgiveren i at opnaa saa fordel-agtige Betingelser som muligt. Den liberale Bevægelses Mænd var dog ingenlunde blinde for det sociale Hensyn til den daar-ligt stillede Del af Befolkningen, og stillet overfor det faktiske Afhængighedsforhold, hvorunder mange Husmænd maatte leve og indgaa Overenskomster om deres Arbejdsydelse, kunde man ogsaa fra denne Side sætte Teorierne i Baggrunden og medvirke til en Reformlovgivning.

Husmændene selv havde ikke faaet Andel i den politiske Re-præsentation i Stænderforsamlingerne, dertil kunde deres Hart-

korn ikke slaa til, og heller ikke til Sogneforstanderskaberne fik de Valgret. Først med Grundloven i 1849 rykkede Husmændene ind blandt de valgberettigede, men da var Husmandsreformen allerede gennemført et Aar forinden, dog først efter langvarige Forhandlinger i Stænderforsamlingerne (Bd. 1, S. 191). Her var det til at begynde med især Bonderepræsentanterne for Øerne, der førte Husmændenes Sag frem, støttet til Andragender, som blev indsendt af Husmænd allerede i Stændernes første Aar. Der henvistes baade til Medfølelse med Husmændenes haarde Kaar under Arbejdet for andre og til det Forhold, at mange Husmænd efter et opslidende Liv alt for tidligt faldt Fattigvæsenet og dermed den øvrige Befolkning til Byrde, naar de var saa slet sikret i deres Besiddelse af Hus og Jord. Husmændene fik stærk Støtte af Mænd som den fynske Proprietær *Chr. H. Hansen*, der førte deres Sag frem i 1840, Provst *U. A. Plesner* fra Langeland og Professor *H. N. Clausen*, der protesterede imod at affærdige Husmændenes Sag under Henviisning til Kontraktfrihed og Ejendomsret, og *Orla Lehmann*, der angreb Revselsesretten og ligesom Grev *Ahlefeldt-Laurvig* vendte sig imod det overhaandtagende Pligtarbejde. I Jylland talte bl. a. *Ole Kirk* for Husmændene. Men Modstanden fra Flertallet af Godsejere formaaede en Tid at holde Sagen hen, støttet til *A. S. Ørsteds* juridiske og Professor *C. N. Davids* liberale nationaløkonomiske Synspunkter, der fik Tilslutning af en ellers reformivrig Mand som *J. Chr. Drewsen*. Efterhaanden vendtes dog Stemningen til Fordel for en Reform, og da Regeringen 1846 forelagde et Forslag hertil, vedtoges der i Stænderne, navnlig i Roskilde, Henstillinger om videregaaende Foranstaltninger, som ogsaa blev fulgt i den endelige Forordning af 27. Maj 1848 angaaende Forbedring af Husmænds og Indersters Kaar.

Hvad der her gennemførtes var et Fremskridt, men nogen dybtgaaende Reform blev det ikke. Til de væsentligste Fordele, der var opnaaet for Husmændene, hørte Bestemmelsen om, at der i Fremtiden ikke maatte betinges Pligtarbejde som Vederlag for Fæste- eller Lejehuse. I Forbindelse med den senere Lov af 4. Juli 1850 om Afløsning af det fra tidligere Tid bestaaende Pligtarbejde skabte Reformen Lettelse for mange Husmænd, især blandt dem, der havde deres Huse paa langt Aaremaal eller i Livsfæste. Samtidig gennemførtes en stærk Begrænsning af det offentlige Pligtarbejde, som indtil da i vidt Omfang havde

været paalagt Husmænd og Inderster som en personlig Forpligtelse. Ud over de Byrder, der hvilede paa Hartkornet, kunde deres Tjeneste i Fremtiden kun kræves inden for bestemte Grænser til Snekastning, Hjælp i Tilfælde af Brand og i enkelte andre Anledninger. Blandt Fremskridtene var tillige Bestemmelserne om Hustugtens Afskaffelse og om, at Opsigelse skulde ske med halvt Aars Varsel til 1. Maj, saaledes at en Husmand ikke kunde tvinges bort kort før Høst. Der blev ogsaa lettere Adgang for Husmændene til at finde sig en anden Bolig, efter at en særlig Lov af 4. Juli 1850 havde ophævet Forbudet for Fæstere mod at tage Inderster tilhuse.

Reformens Utilstrækkelighed viste sig især i Ordningen af Besiddelsesforholdene. Medens der tidligere kunde rejses Tvivl om Lovligheden af at bortleje Husmandsbrug, der laa paa Jord, som oprindeligt havde været underkastet Reglen om Livsfæste, blev det nu fastslaaet, at Huse i alle Tilfælde kunde bortfæstes eller bortlejes paa Opsigelse. Livsfæstets Beskyttelse blev altsaa ikke paabudt, og Reformens Svaghed blev særlig aabenbar ved den udtrykkelige Bestemmelse om, at der frit kunde sluttes særlige Kontrakter om Arbejdsforhold ved Siden af Fæste- eller Lejekontrakten. Husmanden kunde saaledes vedblivende bringes i en haard Tvangssituation, naar han skulde forhandle om Arbejdsvilkårene. Heller ikke blev der givet nogen Regel om Erstatning for Forbedringer, og da denne Reform sammen med andre Fremskridt gennemførtes for Gaardfæsterne i 1861, kom Husmændene ikke til at nyde godt deraf.

De opnaaede Forbedringer i Husmændenes Retsstilling var ikke af en saadan Karakter, at de kunde blive Udgangspunkt for en virkelig Fremgangstid for denne Befolkningsklasse, saa meget mindre som den økonomiske Udvikling, der senere vil blive behandlet, heller ikke var det lille Landbrug særlig gunstig, saa længe Kornproduktionen prægede Landbrugets Driftssystem, og saa længe den stadig voksende Landbefolkning i det væsentlige var henvist til at søge Beskæftigelse ved Landarbejde.

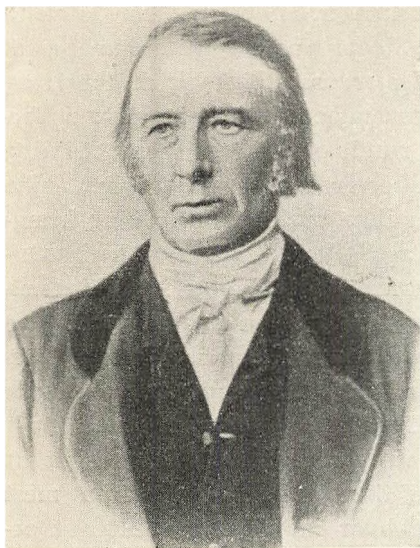
BONDEBEVÆGELSEN

Jævnsides med Arbejdet i Stænderne og senere i Rigsdagen for at faa gennemført Love til Landboforholdenes Reformering fulgte en stærk Bevægelse ude i selve Bondebefolkningen. Den

blev til Dels fremkaldt af Forhandlingerne i de politiske Forsamlinger, men virkede ogsaa selv ansporende paa disse. Det har været nævnt, hvorledes der allerede i de første Stændermøder i 1835/36 blev forelagt Andragender fra Husmænd og Gaardmænd som umiddelbart Udtryk for Ønskerne hos dem, der følte Trykket af de uheldige Tilstande, og i de følgende Aar, navnlig i 40'erne, voksede denne Strøm af Henvendelser efterhaanden omfattende Tusindvis af Underskrifter. Bønderne havde vel i Bevægelsens første Aar mange Steder fundet det naturligst at henvende sig til deres egen Godsejer om Afløsning af Fæste og Hoveri eller Forbedring af Husmændenes Kontrakter, og i Virkeligheden foregik der jo ogsaa rundt om i Landet en Afvikling af de utidssvarende Ordninger efter fredelig Overenskomst. Men ofte blev Bønderne afvist og vel ikke sjældent haardt og krænkende. I al Fald var det den Slags Tilfælde, der tiltrak sig Opmærksomheden og blev udnyttet i en skrap Agitation. Modsætningen mellem Godsejere og Bønder traadte skarpest frem i de Landsdele, hvor Fæstevæsenet endnu havde en betydelig Udbredelse, langt mere paa Øerne end i Jylland, og særlig voksede Misfornøjelsen og Bitterheden i Egne som Nordvestsjælland, hvor 80 pCt. af Bondejorden endnu var Fæstegods. Holbæk Amt og Langeland blev i fremtrædende Grad Hjemsted for den mest yderligtgaaende Bondebevægelse, hvor man tidligst lærte at organisere en Klasse til samlet politisk Optræden. Mistilliden til Godsejerne var her almindelig udbredt, og man fulgte gerne de Førere, som nu kaldte Bønderne frem til at handle selv og gøre Brug af de politiske Muligheder, der var givet dem.

Grundlaget blev skabt ved et ihærdigt personligt Agitationsarbejde, hvis Førstemænd var Skolelærer *Rasmus Sørensen*, Venslev, og Husmand *Peder Hansen*, Lundby, som begge var opfyldt af en brændende Iver efter at hjælpe Almuen. *Rasmus Sørensen* var Gaardmandssøn fra Jelling, og havde virket som Lærer forskellige Steder, inden han kom til Sjælland. Religiøst grebet sluttede han sig til den gudelige Bevægelse, som rundt om i Landet havde bragt den jævne Befolkning i Modsætning til Statskirken, og ogsaa han kom som Lægprædikant i Strid med Myndighederne. Med Begejstring virkede han i *Grundtvigs* Aand for den folkelige Oplysning, og samtidig søgte han at vække Almuens Vilje til Arbejde for bedre sociale Kaar. Paa sin Fod gik han fra By til By og fra Gaard til Gaard, hvor Bønder af alle

Lag samledes for at høre ham, og mangfoldige Gange var han deres Hjælper ved Affattelse af Andragender til højere Steder. Sammen med den tidligere Skomager *J. A. Hansen* udgav han fra 1842 Bladet »Almuevennen«, hvis Opgave det blev at være Bondestandens politiske Organ. *J. A. Hansen* stammede fra Rudkøbing, kom senere til Slagelse, og ogsaa han havde taget Del i

Rasmus Sørensen, født 1799 i Jelling, død 1865 i København. Lærer i Venslev 1827—44. Agitator for Bondebevægelsen.

den religiøse Bevægelse. Han havde længe søgt at arbejde sig op af sine ringe Kaar, men uden Held. 1842 fik han Plads som Bud ved det nationallibérale Blad »Fædrelandet«, og samtidig redigerede han *Almuevennen*. Med sin betydelige Dygtighed og politiske Realitetssans kom han snart i Forgrunden som Hovedredaktør og blev efterhaanden en af Bondebevægelsens førende Politikere, medens den mere naive og sværmeriske *Rasmus Sørensen* trak sig tilbage fra Bladet. 1844 opgav *Rasmus Sørensen* sit Lærereembede for helt at ofre sig for sin Virksomhed blandt Bønderne.

Peder Hansen havde et Fæstehus i Lundby i Sydsjælland og havde tillige Bestillinger som Skriver paa Lundbygaard, Stævnvidne o. a. Med fanatisk Energi angreb han Godsejerne for Overgreb mod de smaa i Samfundet, og han var utrættelig i at finde Eksemplerne frem og bringe dem til almindelig Kundskab. Allerede fra 1840 begyndte han at skrive i Bladene, og i *Almuevennen* blev han en af de flittigste Medarbejdere. Hans Artikler ramte, som han ønskede det, og med sin voldsomme Udtryksmaade blev han anset for en af de farligste Anstiftere af Uro, som levede i evig Strid med Godsejere og Politimestre. Men inden for Bondestanden vandt han en overordentlig Popularitet. Ligesom *Rasmus Sørensen* virkede han først og fremmest som den stadig omrejsende Agitator, som direkte opsøgte Bønderne

ved smaa Sammenkomster i deres egne Stuer, hjalp dem i talrige Retstrætter og samlede Underskrifter paa Klager og Adresser.

Efterhaanden udviklede Bondebevægelsen sig efter større Linjer. Landkommunalordningen fra 1841 havde givet Anledning til Oprettelse af flere Landkommunalforeninger, undertiden ogsaa kaldet Landboforeninger, hvor Bønderne mødtes til Drøftelse af kommunale Anliggender, men som fik deres største Betydning ved at samle dem om de almindelige landbopolitiske Opgaver. Med størst Kraft virkede Holbæk Amts Kommunalforening, som stiftedes 1843 og snart efter fik Skolelærer *Asmund Gleerup* til Formand. Han havde i sin Ungdom ført en meget omskiftelig Tilværelse til Dels i Udlandet, indtil han blev Lærer paa Ourø, hvorfra han 1842 forflyttedes til Udby ved Holbæk. Med stor Energi og glimrende Veltalenhed kastede han sig ind i Arbejdet for Bøndernes Sag.

Fra Midten af 40'erne gjorde Bevægelsen sig kraftigst gældende, og navnlig i 1844 strømmede Begæringerne ind til Stænderne og dannede Baggrunden for den lidenskabelige Debat, hvorunder *Balth. Christensens* og *Drewsens* Forslag om en ny stor Landbokommission forkastedes. Regeringen var nu imidlertid blevet stærkt betænkelig ved den temmelig revolutionære Tone, der syntes at komme frem i Agitationen, og søgte i Februar 1845 at bremse *Rasmus Sørensen* og *Peder Hansen* ved at foranstalte en Undersøgelse særlig rettet mod dem. De trak sig dog ikke tilbage, men optraadte begge som Talere sammen med *Balth. Christensen*, *Drewsen* og *Gleerup* ved en stor Folkefest paa Ulkestrup Mark 5. Juni 1845, hvor henved 8000 Mennesker var forsamlede. Samme Aar foretog Regeringen det Skridt, der beseglede Bruddet mellem den og Bondestanden, ved 8. November at udsende det meget ildesete Bondecirkulære, som forbød Bønderne at afholde Møder om Standens Retsforhold. Umiddelbart efter samledes fra Landets forskellige Egne en Bondedeputation for at overbringe Kongen en Adresse med over 9000 Underskrifter, hvori man særlig krævede almindelig Værnepligt og Afskaffelse af Fæstevæsen og Hartkornsprivilegier, men noget positivt Resultat opnaaede man dog ikke. Paa Kongens Foranledning ophævedes Cirkulæret 12. Maj 1846.

Røret omkring Bondecirkulæret virkede stærkt til at fjerne, hvad der ellers kunde være tilbage hos Bønderne af Vedhængen

ved den enevældige Statsstyrelse, og i Stedet bane Vejen for dem, der søgte at knytte Bondebevægelsen nær til den politiske Liberalisme og dermed til Kravet om en fri Forfatning. Som Formand for Kommunalforeningen i Holbæk Amt havde *Gleerup* rettet en Henvendelse til *Balth. Christensen* og *Drewsen* om at forberede Dannelsen af en stor Landboforening, der skulde omfatte hele Landet og virke for Bondestandens Frigørelse og Ligestilling med andre Samfundsklasser. De tog imod Opfordringen og 5. Maj 1846 kunde Bondevennernes Selskab oprettes. Formand blev Kaptajn *A. F. Tscherning*, der i en lang Aarrække baade i Skrift og Tale havde været en virksom Forkæmper for at give Bondestanden Ligeberettigelse ikke mindst gennem Indførelse af almindelig Værnepligt. Bondebevægelsen fik hermed en fast politisk Organisation, i Løbet af et Aar steg Selskabets Medlemstal til henved 6000, og midt i 50'erne havde det 18 000 Medlemmer. Programmet fastslog, at man vilde virke for de sædvanlig fremførte Krav angaaende Værnepligten, Fæstegodset og Husmændenes Forhold samt for ligelig Næringsfrihed for Købstad og Land og for Folkeoplysningens Fremme. *Gleerup*, der havde maattet forlade sit Lærerembede, blev snart efter Selskabets Sekretær og en solid Støtte for dets Virksomhed i de første betydningsfulde Aar. Senere afløstes han af *J. A. Hansen*, som i den politiske Virksomhed rykkede frem i Forgrunden og tog levende Del i Arbejdet paa at faa de opstillede Reformkrav ført igennem.

Med Dannelsen af Bondevennernes Selskab gik Bevægelsens øverste Ledelse over til erfarne Politikere uden for Bøndernes egen Kreds, til Mænd som *Tscherning*, *Drewsen* og *Balth. Christensen*. De første Ledere som *Rasmus Sørensen* og *Peder Hansen*, der personligt havde taget den haardeste Tørn, gled fra den Tid i Baggrunden. Samtidig viste der sig et andet for denne Tid karakteristisk Træk deri, at Bønderne nu paa det faglige og økonomiske Omraade søgte at gøre sig gældende ved Siden af de større Landmænd. Bønderne sluttede stærkere op om de egentlige Landboforeninger, der i stigende Tal oprettedes efter 1830, og økonomiske Foretagender som Brandforsikringsforeninger begyndte de at tage i deres egen Haand. Saaledes oprettedes 1846 paa Forslag af *Rasmus Sørensen* en Brandkasse for Holbæk Amt, hvor Maksimum for Forsikringerne var sat saa lavt, at

Godsejere og Proprietærer udelukkedes, og lignende Amtskasser oprettedes flere Steder.

Bondebevægelsen, som her er omtalt, havde sociale og politiske Formaal, men den stod i en nær Sammenhæng med Tidens hele folkelige, religiøse og nationale Vækkelse. Meget deri var paa en vis Maade smaatskaaret og ensidig præget af Strid om de nærmest liggende materielle Forhold, og dette kunde gælde baade Gaardmands- og Husmandsfolk, men medens det for Gaardmandsklassen for en væsentlig Del var en Kamp om at sikre den en passende Andel i den fremadskridende Velstand, saa drejede det sig for Husmændene snarere om at sikre det nødvendige Grundlag for Tilværelsen. Mange af de Mænd, der var mest virksomme i den sociale Kamp, var dog tillige levende med i det folkelige Røre, der havde videre Formaal og større Synskreds. De forstod fuldt ud den Værdi, der laa i en bedre Folkeoplysning, som ogsaa sattes i Forgrunden paa Bevægelsens Program. Højskoletanken og den grundtvigske Folkevækkelse i det hele havde varme Tilhængere i denne Befolkning — hvor fjernt end *Grundtvig* stod over for meget af det politiske Bonderøre. Folkefesten paa Ulkestrup Mark blev Begyndelsen til en Række store Sammenkomster, der for Sjælland blev noget af det samme, som de stemningsbaarne Skamlingsbankemøder og *St. St. Blichers* Himmelbjergfester blev for Jylland. I 40'erne beredes Grunden for de danske Bondeskoler, Folkehøjskolerne og Landbrugsskolerne, saaledes som nærmere fremstillet i sidste Afsnit i dette Bind.

Kravet om Landboreformer havde som nævnt allerede i Stændertiden givet Resultater af ikke ringe Værdi, men det var dog først efter Regeringsskiftet og den liberale Politiks Sejr i 1848, at Bondebevægelsens Mænd i større Udstrækning fik at se deres Bestræbelser kronet med Held. Straks gennemførtes Husmandsloven og den almindelige Værnepligt. Grundloven gav den almindelige Valgret, sikrede borgerlig Frihed, ophævede alle Forrettigheder, som var knyttet til Adel og Rang, og gav Løfter om Næringsfrihed og om Overgang til fri Ejendom af Len, Stamhuse og Fideikomisser.

Et vigtigt foreløbigt Resultat naaedes med den af Indenrigsminister *P. G. Bang* nedsatte Landbokommission af 10. Februar 1849. Stiftamtmand *I. J. Unsgaard* blev Formand, og blandt dens

øvrigte 10 Medlemmer var de fremtrædende Bondevenner *Balth. Christensen* og *Gleerup* og 2 Bønder, *Ole Kirk* og *L. A. Hækkerup*. Kirk havde dog svært ved at forlige sig med den skrappere klassepolitiske Retning blandt Bondevennerne og trak sig snart efter tilbage. Kommissionen gik med stor Energi i Gang med

P. G. Bang, født 1797 i København, død 1861. Juridisk Professor og administrativ Embedsmand. Medlem af Stænderforsamlingen for Øerne. Medlem af en Række Ministerier 1848—56. Som Indenrigsminister forberedte han Arbejdet i Landbokommissionen af 1849.

Arbejdet, som i det væsentlige udførtes i Løbet af et Aar, men den havde ogsaa et fortrinligt Arbejdsgrundlag i de udførligt motive-rede Forslag, som *P. G. Bang* forelagde den. Blandt de vigtigste Spørgsmaal, der behandledes, var Ligestilling af privilegeret og uprivilegeret Hartkorn, Afløsning af Gaardmands- og Husmandshoveri og Tiende samt Fæstjords Overgang til Selveje. Enighed kunde der ikke opnaas i Kommissionen, men gennem dens Betænkning blev de forskellige Opfattelser grundigt belyst, og Bangs Forslag blev paa de fleste Omraader grundlæggende for de Love, hvorved de nævnte Reformere i de føl-

gende Aar blev gennemført. En vigtig Undtagelse var dog Forslaget om den tvungne Fæsteafløsning. Paa dette Punkt blev Bondestandens Ønsker ikke opfyldt.

Landboreformerne omkring Midten af det 19. Aarhundrede var en Fortsættelse af Opgøret med den overleverede Landboordning. Helt til Bunds naaede man endnu ikke, navnlig ikke for Husmændenes Vedkommende, men der skabtes dog friere Rammer om Bondestandens Liv og Virke, saaledes at den kunde drage Nytte af den samtidige Forbedring i Landbrugets økonomiske Vilkaar. En betydelig Nyskabelse i dansk Landbrug i dette Tidsrum var dets faglige og organisatoriske Udvikling.

Forudsætningen herfor var dog ikke alene den politiske og sociale Frigørelse af Bondestanden, men tillige den økonomiske Udvikling.

TIDENS ALMINDELIGE ØKONOMISKE UDVIKLING OG DET DANSKE LANDBRUGS YDRE KAAR

De Hovedtræk, der kendetegner den almindelige økonomiske Udvikling i de mere fremskredne Lande i dette Tidsrum, er Industrialiseringens fortsatte Udbredelse og den fortsatte stærke Vækst i Befolkningstallet, der fulgtes af stigende Priser paa Landbrugets Produkter. Transportmidlerne forbedredes, Vareomsætningen voksede og medførte Opblomstring af Pengeøkonomien, stærkere Udnyttelse af de forskellige Landes naturlige Hjælpekilder, Forøgelse af Kapitalen og en Velstandsforbedring, som dog i mindre Grad kom den stærkt voksende Arbejderbefolkning til Gode.

Industrialiseringen gik stadig stærkt fremad i England og bredte sig med voksende Hastighed særlig i Vest- og Mellem-europa og i De forenede Stater i Nordamerika. Trods Maskiner og Teknik blev der Brug for menneskelig Arbejdskraft i stærkt øget Omfang. En besiddelsesløs, industriel Lønarbejderklasse, delvis rekrutteret fra den ligeledes tiltagende Landbefolkning, vokser frem. Købstæderne faar stigende Betydning, nye Byer opstaar, og Stationsbyer med købstadlignende Præg myldrer frem langs de nye Transportlinjer, Jernbanerne, der spreder deres Net stadig tættere ud over Landene. I Knudepunkterne for den hastigt stigende Produktion og internationale Handel opstaar lidt efter lidt virkelige Storbyer.

Industriens Fremvækst var et stort og betydningsfuldt Skridt mod den gennemførte Arbejdsdeling inden for Erhvervene, en Erhvervsspecialisering, som førte til voksende Handel og Transport, og som fik indgribende Betydning for Landbrugets Udformning. Industrien overtog flere og flere af de særlige, mindre Produktionsgrene, som tidligere blev varetaget i Forbindelse med det oprindelige Landbrugserhverv, som f. Eks. Tilvirkning af Klæder, Redskaber og Bygningsmaterialer, Fremstilling af forskellige Levnedsmidler og Drikkevarer og videre Bearbejdelse af Landbrugets Produkter. En Mængde af det, som Landbefolkning-

gen tidligere selv havde forarbejdet, for en stor Del som Husflidsarbejde i de lange Vinteraftener, begyndte nu i stigende Grad at komme frem gennem Fabrikernes billige Masseproduktion, og Landbruget tvinges derfor til, men kun gennem en langsom Udvikling, at specialisere sig i Fremstillingen af de egentlige Landbrugsprodukter. Landbruget lægges mere og mere an paa at producere for Markedet, baade Hjemlandets og de fremmede Industrilandes, samtidig med at det slipper den ene Hjemmeproduktion efter den anden for i Stedet at aftage Industrivarer. Let gik det ikke at bryde de gamle Sædvaner, og Forandringen medførte jo ogsaa en mindre fuldstændig Udnyttelse af Arbejdskraften, baade Familiens og Tjenestefolkenes, men Udviklingen var i Gang, og saaledes gled Landbruget i Danmark saavel som i de andre af Europas mere udviklingsdygtige Lande langsomt ind i den almindelige Erhvervsspecialisering, i det store økonomiske arbejdsdelte Fællesskab, som i det følgende Tidsrum skulde vokse til at omfatte samtlige Erhverv og saa at sige alle Verdens Egne.

Stigningen i Befolkningens mængden, muliggjort ved den aftagende Dødelighed, fortsattes igennem det 19. Aarhundrede saavel i Europa som i de oversøiske Lande med indvandret europæisk Befolkning. Europas Folketal steg fra 1830 til 1880 fra ca. 235 Mill. til ca. 335 Mill. Mennesker, og ved denne Tilvækst skabtes den store Befolkning af Arbejdere paa Land og i By, hvis økonomiske Kaar næsten overalt blev slette, fordi de stod uden Besiddelse og uden virkningsfuld Beskyttelse i den frie Konkurrence paa Arbejdsmarkedet. Men i dette Tidsrum begyndte tillige Udvandringen fra de gamle Kulturlande i Europa at tage et saadant Omfang, at den kunde mærkes paa de sociale Tilstande. Strømmen gik ganske overvejende til De forenede Stater i Nordamerika, hvis samlede Befolkning, dels ved egen Tilvækst, dels ved Indvandring i Aarene 1830—1880 voksede fra 13 Mill. til 50 Mill. Fra Landbefolkningen foregik baade Udvandring og Bortvandring til Byerne, og for Landarbejderne kunde der efter Aarhundredets Midte i største Delen af Nordvesteuropa mærkes en Forbedring i Kaarene.

Befolkningsforøgelsen og den industrielle Udvikling tilsammen skabte Betingelser for en fordelagtig Udvidelse af Landbrugsproduktion, gennem en stærkt forøget Efterspørgsel efter Forbrugsvarer, først og fremmest Levnedsmidler, og med den al-

mindelige Levestandard for det store Flertal af Mennesker betød det især øget Forbrug af Korn og Kornvarer, som taget i store Træk kunde afsættes til stigende Priser. Bortset fra England, hvor Priserne i Forvejen var holdt oppe ved Korntold, blev Tiden 1830—80 ganske overvejende præget af Stigning i Kornpriserne. Ogsaa for Husdyrprodukterne skabte Befolkningsfølgelsen en stigende Afsætning, som voksede endnu stærkere fordi den forbedrede Velstand efterhaanden medførte nogen Ændring i Ernærings-sædvanerne og Overgang til større Forbrug af Kød og andre Fødemidler af dyrisk Oprindelse. Under Udvidelsen af Landbrugets Produktion fik Husdyrbruget stigende Betydning, selv om Priserne paa dets Produkter endnu i dette Tidsrum laa en Del under Planteavlprodukternes sammenlignet med Nutiden. Husdyrbruget var henimod Periodens Slutning paa Vej fremad fra at være en Driftsgren, der tjente til billig Udnyttelse af naturlige Græsarealer, eller som ved sin Gødningsproduktion og Arbejdsydelse tjente Korndyrkningen, til at blive en virkelig selvstændig Produktion paa Grundlag af Agermarkens Afgrøder. Dyrkning af Foderafgrøder paa Agermarken, f. Eks. Kartofler, gjorde Fremskridt, samtidig med at Anvendelse af Foderkorn blev mere almindelig. Alligevel var det dog Korndyrkningen i Forbindelse med Kornsalget, der prægede Europas Landbrug, og som bragte gode Konjunkturer og jævnt stigende Velstand ogsaa til de Lande og Egne, som ikke ved Raastofrigdom havde de naturlige Betingelser for Industri, men maatte bygge deres Økonomi paa Landbruget, som Tilfældet var for Danmark.

Transportmidlernes Utilstrækkelighed bevirkede, at Vesteuropa med Hensyn til Kornhandel endnu indtil Midten af det 19. Aarhundrede dannede et Selvforsyningsomraade, som kun i ringe Grad fik Tilførsler andre Steder fra. England, der maatte indføre omkring en Femtedel af sit Hvedeforbrug, var det faste betydelige Afsætningsmarked, som Danmark med sin nære Beliggenhed og sine korte Afstande til Kysthavnene havde særlig gode Betingelser for at udnytte, men Transportmidlernes Udvikling skabte en gennemgribende Ændring i disse Forhold. Vej- og Kanalbygning havde tidligere gjort store Fremskridt, men først med Anvendelsen af Jernbaner og Dampskibe, begge Dele fra omkring 1830, begyndte den afgørende Forandring. De tekniske Fremskridt tjente dog til at begynde med særlig Indu-

striudviklingen i Vesteuropa og gav Landbruget her gode Afsætningsvilkaar uden paagaende Konkurrence, men fra 1850'erne begyndte den stigende Korntilførsel fra fjernere Egne. Fra Østeuropa, særlig Ruslands Sortehavsegne, førtes nu betydelige Mængder af Korn til Vesteuropa, og fra 1860'erne aabnedes for den gyldne Kornstrøm fra de fremmede Verdensdele, særlig Nordamerika, hvor store Omraader i det indre af Landet blev tilgængelige; men Markedet var dog til helt henimod 1880 i Stand til at tage de voksende Tilførsler, uden at det afgørende Prisfald indtraadte.

For Danmarks Landbrug blev det af største Betydning, at Frihandelen slog igennem, først og fremmest i England, hvis store Industri- og Handelsinteresser krævede fri Bane for den voksende Vareomsætning. Trods de engelske Landmænds Klage over Priserne vedtoges Kornlovens Ophævelse 1846 med en Overgangstid, saaledes at Toldskrankerne i Hovedsagen bortfaldt 1849. Smørtolden nedsattes væsentligt 1853 og forsvandt sammen med største Delen af den øvrige Landbrugsbeskyttelse 1860. I Løbet af 50'erne fulgte de fleste Lande i Englands Spor, og ogsaa den danske Toldlov i 1863 var en Videreførelse af det Frihandelsprincip, der her var indført allerede med Toldloven i 1797.

Indadtil beherskede det gamle Laugsvæsen endnu i vidt Omfang baade Haandværk og Handel og var ofte en direkte Hindring for Fremskridt, men efterhaanden fremtvang Udviklingen trods heftig Modstand Laugenes Ophævelse. Her i Landet skete det efter langvarige politiske Kampe ved Loven om Næringsfrihed fra 1857, som tillige i Hovedsagen ophævede Købstædernes Privilegier, og som i Forbindelse med anden Lovgivning muliggjorde en rask Opløstning af Byerhvervene i Landdistrikternes Smaabyer.

Fremgangen i Erhvervslivet blev kraftigt understøttet af den stærke Forøgelse i Produktionen af Guld og Sølv fra Aarene omkring 1850, da de første Guldfund i Kalifornien og Australien fandt Sted. Den Pengerigelighed, som herved fremkom, bidrog paa afgørende Maade til de gode Konjunkturer i de følgende Tiaar, hvor Verdenshandelen fik sit store Gennembrud. Pengøkonomien trængte stærkere og stærkere ind i alle Erhvervslivets Grene, og ogsaa i Landbruget trængtes Naturaløkonomien fortsat tilbage ved Afløsning af Arbejdsydelser og private og of-

fentlige Afgifter. Samtidig med at den politiske og tekniske Udvikling gav Erhvervene Frihed og større Virkeplads, blev deres Økonomi og derunder ogsaa Landbrugets i stigende Grad kapitalistisk præget. Den nye Tids Produktion og Omsætning krævede langt mere af egentlig Kapital, Realkapital, end tidligere, f. Eks. i Form af Skibe, Jernbaner, Maskiner o. s. v., og Landbrugets Fremgang stillede Krav til Bygninger, Redskaber og Besætning og til Jordens Forbedring ved Afvanding og Mergling; men Erhvervslivet udviklede sig ogsaa kapitalistisk i den Forstand, at Privatkapitalen fik en førende Stilling, samtidig med at Stordriften bredte sig i Industri og Handel. Den nødvendige Kapital tilvejebragtes til Dels af selvstændige Erhvervsdrivende, men hyppigt af Folk uden for de paagældende Virksomheder ved Dannelsen af Aktieselskaber og lignende, og denne Finansiering støttedes ved bedre Organisation af Pengevæsenet gennem nye Bank- og Kreditinstitutioner.

Samtidig med, at Bønderne her og i større eller mindre Udstrækning i andre Lande frigjordes i deres Forhold til Godejerne ved Overtagelse af Gaardene til Selveje, gled ogsaa de delvis ind i det kapitalistiske System. Paa det lave Stade, som Landbruget indtog, og svækket, som det var, af daarlige Konjunkturer før 1830 havde det svært ved selv at gennemføre den Opsparing, der var Brug for til Driftens Udvidelse og Forbedring. Dog var det ikke blot denne egentlige Kapitalforøgelse, men ogsaa selve Ejendomserhvervelsen, der nu under en langvarig Prisstigning delvis finansieredes udefra, saaledes at ogsaa Jordbesiddelsen kom under Kapitalismens Indflydelse. Nogle Steder som i England og i de nordøstlige Dele af Tyskland havde Udviklingen allerede forlængst gennemført Stordrift i Landbruget paa den økonomisk svage Bondestands Bekostning. Anderledes gik det, hvor man som i Danmark ikke havde indladt sig paa en liberal Jordlovgivning, der aabnede Adgangen til Bondegaardernes Nedlæggelse. Her bevaredes Bondebruget, men under en fremadskridende Gældsstiftelse.

Ligesom den almindelige liberalistiske og kapitalistiske Bevægelse i de store Lande gjorde sig gældende her, saaledes fik Danmark ogsaa Paavirkninger fra landøkonomiske Fremskridt i Udlandet. Megen landbrugsfaglig Oplysning bragtes hertil fra England og Tyskland, bl. a. ved Oversættelser af Tidsskriftafhandlinger og Bøger, f. Eks. vedrørende den betydnings-

fulde Udvikling inden for Agrikulturkemi. Fremskridt i Agerdyrkning, Kvægavl og Mejeribrug kom i ikke ringe Omfang her til fra de nordtyske Egne. Holsten var særlig paa Mejeribrugets Omraade et Foregangsland, og Forbedringer, som naaedes her, udbredtes ogsaa nordpaa i Slesvig og i det øvrige Danmark. Statssamhørigheden mellem Hertugdømmerne og Kongeriget havde Betydning for den landøkonomiske Udvikling ved paa flere Maader at lette Vejen for Fremskridtets Udbredelse. Mange veluddannede Medhjælpere fra Holsten og Sønderjylland fik Pladser i Nørrejylland eller paa Øerne, og adskillige fremragende Landmænd fra Hertugdømmerne erhvervede sig Ejendomme i Kongeriget, hvor deres Landmandsgerning kom til at øve stor Indflydelse.

Medens Trearskrigen 1848—50 ikke fik nævneværdige Virkninger for Landbruget i Danmark, saa berørte Krigen i 1864 og Tabet af Hertugdømmerne dansk Landøkonomi føleligt. Værdifulde økonomiske og kulturelle Forbindelser blev, om ikke afbrudt, saa dog svækket, og dansk Landbrug førtes ligesom andre Grene af Landets Erhvervsliv ind i en Nyorientering. Tydeligst viste dette sig paa Handelens Omraade. En væsentlig Del af Danmarks Handelsforbindelse med Udlandet var tidligere gaaet over Hamborg, men nu knyttedes Forbindelsen efterhaanden stærkere til England. Allerede 1848 var der begyndt en direkte Dampskibsforbindelse mellem Hjørring og London, men en regelmæssig ugentlig Rutefart lykkedes det først paa Landhusholdningsselskabets Initiativ at faa gennemført fra 1865 med Aabning af Ruten København—Leith. Dampskibsfarten mellem Danmark og England øgedes stærkt i de følgende Aar sammen med den stadigt voksende Eksport, og af særlig Betydning blev Anlægget af Havnen i Esbjerg, hvorfra der 1875 oprettedes nye vigtige Dampskibslinjer til engelske Havne.

For Landbrugets Udvikling i Landets forskellige Egne blev det af største Betydning at have god Forbindelse til Eksporttruterne, og fra flere Provinshavne tilvebragtes direkte Forbindelse til England, men desuden blev nu Jernbanerne af stor Værdi. Den første Jernbane i Danmark aabnedes 1847 mellem København og Roskilde. 1864 kunde man køre fra København til Korsør, foruden ad nogle nordsjællandske Linjer. 1869 havde man Forbindelsen færdig over Fyn, gennem Østjylland fra Grænsen til Aal-

borg og en Tværbane fra Langaa til Holstebro. I 70'erne byggedes Jernbane gennem Sydsjælland og over Falster og Lolland til Nakskov, desuden Baner til Kalundborg og Frederikssund. Samtidig gennemførtes ogsaa de meget omdebatterede Jernbane-anlæg gennem det fattigere Vest- og Midtjylland ved Tværbanen til Esbjerg og Linjen Esbjerg—Holstebro. Ogsaa Frederikshavn og Silkeborg fik Baneforbindelse, og det samlede Jernbanenet forbandt saaledes ved 70'ernes Slutning alle Landets Hoveddele, men dets Virkning paa Landbrugets Fremgang i de enkelte Egne kom først rigtigt til Syne i det følgende Tidsrum.

Landboreformernes Fuldførelse havde givet Bondestanden den fornødne Frihed og Selvstændighed, gode Afsætningsmarkeder voksede frem og lod sig udnytte ved en fri Handelspolitik og gode Transportforbindelser, Penge- og Prisforhold udviklede sig til Landbrugets Fordel. Det er derfor intet Under, at Landbrugets Produktion voksede stærkt. Det kunde nu betale sig at ofre noget paa Landejendommene, og vi ser da ogsaa, hvorledes Produktionens Grundlag forøges ved Udvidelse af Landbrugsarealet, Oprettelse af mange nye Gaarde og Huse, som giver Virkeplads for en større Landbrugsbefolkning, og ved Forøgelse af Landbrugskapitalen i Form af flere og bedre Bygninger, Besætning og Inventar.

PRISFORHOLDENE

Priserne paa Landbrugets Produkter fulgte i Danmark 1830—80 den samme opadgaende Bevægelse, som var almindelig paa det øvrige europæiske Fastland, og som England ogsaa efterhaanden kom med i. De Svingninger, der forekom i Prisbevægelsen, var til Tider ret betydelige, men de var ikke saa langvarige, at de kunde ændre Billedet af en jævn Opgangsperiode, og de kunde navnlig ikke forstyrre Prisbevægelsens almindelige Virkninger paa Landbrugets Intensitet og Produktionsretning.

I Aarene omkring 1830 var Kornpriserne som foran omtalt stærkt varierende og i enkelte Aar særlig høje. Navnlig Hvedepriserne var i Femaaret 1826—30 ualmindelig høje, saaledes at Prisbevægelsen fik et ujævnt Forløb, men naar ogsaa det foregaende Femaar tages med i Betragtning, tegnes et tydeligt Billede af Fremgangen i Forhold til Landbrugskrisens Aar. Gennemgaende forbedredes Priserne paa Landbrugets Salgsvarer indtil

1870'erne lige saa meget som under den store Reformperiodes langvarige Prisstigning fra omkring 1750 til lidt ind i det 19. Aarhundrede. I det omhandlede Tidsrum som Helhed nød Landbruget godt af den almindelige Hævning af Prisniveauet, som fra Prisernes Lavpunkt i 1820'erne til omkring 1880 beløb sig til over 50 %, og som væsentlig maa tilskrives Virkningen af Pengenes synkende Værdi som Følge af den stærkt forøgede Produktion af Ædelmetal. Landbrugsvarernes Priser steg imidlertid endnu stærkere end det almindelige Prisniveau. Den stadig fortsatte Befolkningsstilvækst og den forbedrede Købeevne i Byerne gjorde sit til en fordelagtig Udvikling af Landbrugets Afsætningsmuligheder. Stærkt medvirkende til de bedre Priser, der opnaaedes, var ogsaa Fremgangen i Kvalitet baade for Kornvarer og Mejeriprodukter. Mulighederne for stigende Udførsel til England lod sig kun udnytte, naar Varerne samtidig forbedredes i Forhold til den slette Kvalitet, der var almindelig endnu omkring 1830. De danske Købmænd, som fra Midten af Aarhundredet efterhaanden helt afløste Hamborgs Handelshuse som Opkøbere og Eksportører af danske Landbrugsprodukter, lagde i stigende Grad Vægt paa ved Hjælp af Kvalitetsbetaling og Produktudstillinger at skærpe Interessen for Varernes Godhed.

Kapitelstakster for Korn, Smør og Flæsk 1820—80.

	Hvede	Kr. pr. Td.			Øre pr. Pd.	
		Rug	Byg	Havre	Smør	Flæsk
1821—25	5,99	4,55	3,38	2,18	26	14
1826—30	10,58	8,31	5,32	3,72	30	20
1831—35	8,52	8,22	5,19	3,15	30	20
1836—40	11,57	7,95	5,73	3,90	35	25
1841—45	11,86	9,42	6,13	3,99	36	23
1846—50	13,47	8,75	6,63	4,51	38	27
1851—55	19,01	14,62	9,86	6,49	50	34
1856—60	15,88	11,18	9,66	6,36	60	37
1861—65	15,36	11,51	8,39	5,84	59	38
1866—70	19,51	14,13	11,32	7,60	70	48
1871—75	20,07	14,32	12,48	8,24	85	50
1876—80	17,88	13,21	11,88	7,85	85	53

De Svingninger, der forekom i den almindelige Prisbevægelse, skyldes foruden de skiftende Markedsforhold i Udlandet for en stor Del Svingningerne i Landets Høstudbytte. I enkelte Aar med en ringe Høst paa Grund af uheldige Vejrforhold eller Sygdoms-

angreb kunde Priserne drives stærkt i Vejret, for paany at falde brat. Det var Tilfældet ved 1830'ernes Begyndelse, men derefter forløb Prisopgangen ret jævnt under Paavirkning af den friere Adgang til det engelske Marked. 1840'erne havde enkelte Aar med høje Priser, bl. a. paa Grund af Kartoffelskimmelen, der paa denne Tid havde begyndt sin ondartede Optræden i Europa og saaledes i 1846 forarsagede en Kartoffelmisvækst, som førte til en pludselig Prisstigning ogsaa for Kornet. I Aarene 1848—50 var Priserne lave til Trods for Krigen, men derefter gik de hastigt opad indtil Midten af 50'erne i Forbindelse med en almindelig Opgang i Verdenskonjunkturerne. Frigivelsen af den engelske Kornhandel 1849 og den følgende almindelige Frihandelsbevægelse gjorde sig gældende, samtidig med at store Guldfund forøgede Pengerigeligheden. Krimkrigen 1853—56 hindrede Tilførslen af russisk Korn til det vesteuropæiske Marked og blev derved Aarsag til disse Aars særlig høje Kornpriser. 1857 ramtes navnlig Byerhvervene af en Krise, som dog ogsaa fik Virkninger for Landbruget ved et Fald i Kornpriserne paa gennemsnitlig 12 %. Det gik dog snart opad igen, navnlig Tidsrummet 1865—81 udmærkede sig ved høje Kornpriser, men nu begyndte man ogsaa at mærke Virkningerne af den stadige Forøgelse i Udbudet af Korn. I Midten af 70'erne indtraadte et Vendepunkt i Prisbevægelsen, men det afgørende Prisfald kom først 1882.

Samtidig med den almindelige Prisstigning foregik der en Forskydning i Forholdet mellem de enkelte Landbrugsprodukter, saaledes som det ses ved at betragte de enkelte Produkters Prisudvikling i Forhold til Prislejet ved Tidsrummets Begyndelse.

Den relative Prisstigning for Korn, Smør og Flæsk.
Priserne 1831—40 sat lig 100

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Smør	Flæsk
1821—30	82	78	84	86	84	74
1831—40	100	100	100	100	100	100
1841—50	125	117	119	121	116	109
1851—60	174	171	188	193	169	157
1861—70	175	172	188	198	200	183
1871—80	191	182	223	237	263	226

Velstandsforøgelsen i store Dele af Befolkningen her og i andre Lande, hvor Industri og Handel havde gjort Fremskridt, bragte især en øget Efterspørgsel efter Husdyrprodukter, som steg stær-

kere i Pris end Brødkornet. Priserne paa Husdyrprodukterne havde i ældre Tid i højere Grad end Kornpriserne haft Karakter af Sædvanepriiser, som vel fulgte med i de store Forskydninger, men ikke fra Aar til Aar var udsat for store Svingninger. De kom nu under stærkere Indflydelse af skiftende Markedsforhold, hvor Produkternes Kvalitet blev af væsentlig Betydning for Opnaaelsen af gode og nogenlunde stabile Priser. I alle de førende Lande steg Priserne stærkere for Husdyrprodukterne end for Planteavlsprodukterne. Her i Landet begyndte Smørpriserne omkring Midten af Aarhundredet at stige mere end Landbrugets almindelige Priseniveau, og efterhaanden fulgte ogsaa Flæskepriserne med. Tydeligst blev denne Forskel i Udviklingen, da Prisstigningen for Planteavlsprodukterne standsede i 70'erne, og Nedgangen begyndte, medens Husdyrprodukterne endnu formaaede at holde Stillingen.

En Forskydning fandt tillige Sted mellem Priserne paa Planteavlens Produkter. Med de stigende Priser fulgte Forøgelsen af Husdyrholdet, og samtidig begyndte Overgangen til en stærkere Fodring med et stigende Forbrug af Korn til Opfodring. I ældre Tid havde Korn som Foder været anvendt ved Studedefning og undtagelsesvis ved Svinefedning, men omkring 1840 blev der i enkelte fremskredne Landbrug ogsaa givet Korn til Malkekøerne, og fra 60'erne kan en stærkere Vinterfodring regnes at være bleven mere almindelig, samtidig med at forskellige Oliekager begynder at finde Anvendelse. Indført Kraftfoder kom dog i Tidsrummet før 1880 ikke til at spille nogen fremtrædende Rolle for Landbruget i Almindelighed. Den stærkere Fodring gennemførtes paa Grundlag af Landets egen Kornavl og bidrog til at bringe Foderkorn op i høje Priser sammenlignet med Tiden før 1830. Som det fremgaar af Tabellen over den relative Prisstigning for Korn, Smør og Flæsk, var Stigningen for Byg og Havre ikke saa lidt stærkere end for Hvede og Rug, nemlig 130 % mod 87 % i Perioden 1831—80.

DRIFTSFORM OG PRODUKTION

Forandringen af Landbrugets Driftsform og Produktion foregik kun langsomt i den første Tid efter 1830, men efterhaanden kommer Udviklingen i Gang, og efter Midten af Aarhundredet kan

man med Rette tale om, at en ny Tid er begyndt. Overgangen til de mere produktive Driftsformer, som man tidligere uden store Resultater havde agiteret for, blev i stigende Grad virkeliggjort i Tidsrummet 1830—80, og Baggrunden for Udviklingen var Prisstigningen, som først nu gjorde det fordelagtigt at udvide Produktionen.

Mest umiddelbart viste Fremgangen sig i Udvidelsen af Landbrugets Areal, og gennem hele Perioden var der stigende Fremgang i Opdyrkningen. Medens man i Tiden 1830—60 næppe kan regne med en Forøgelse paa mere end 75.000 ha, saa var den alene i Tiaaret 1861—71 148.000 ha og 1871—81 235.000 ha. Landbrugsarealet var derved kommet op paa 2.832.000 ha eller nær op mod det Maksimum, der naaedes ved Aarhundredets Slutning.

Fremgangen skyldes først og fremmest Opdyrkningen af den jyske Hede, dernæst Mosekultivering, Inddæmninger og Udtørringer, men ogsaa paa anden Maade skred Opdyrkningen frem. Endnu omkring 1830 laa der betydelige Strækninger af gammel Overdrevsjord, som vel ganske vist betragtedes som landbrugsmæssigt benyttet Areal, men som med sine mange stenede eller kratbevoksede Strækninger, sine Vandhuller og ofte tarvelige naturlige Vegetation i Virkeligheden var meget slet udnyttet. Af store samlede Overdrev opdyrkedes endnu i 40'erne og 50'erne Tusinder af ha, men desuden hørte der næsten overalt til Gaardene adskillige store og smaa Pletter af lignende daarligt udnyttet Jord. Rundt om i Landet, hvor man kender noget til de enkelte Gaardes Historie, er der utallige Vidnesbyrd om, at man med øget Foretagsomhed tog fat paa at faa saadanne Arealer i Brug, da Tiderne havde begyndt at bedre sig i 1830'erne.

Ikke mindst de lave Arealer, daarlige Enge og Kær, gik man mange Steder i Gang med at forbedre, og ved de større Besættninger, der herved blev skabt Betingelser for, opnaaede man den Forøgelse af Gødningsproduktionen, som var saa overordentlig vigtig for det øvrige Opdyrkningsarbejde og for den bedre Dyrkning af Agerjorden.

Hvor stærkt det gik med at kultivere Kærjorder og tidligere Fælleder, kan Tidens Statistik ikke helt oplyse, men 1861—71 gik Arealet med Eng og Fælleder tilbage med 19.000 ha, og 1871—81 med 28.000 ha. For Kærjorderne er Statistikken ufyldstgørende. Agermarkens Areal voksede derfor endnu stærkere

end det samlede Landbrugsareal. 1861—71 var Tilvæksten 167.000 ha og 1871—81 237.000 ha.

Opgangstiden medførte tillige en stærkere Udnyttelse af den dyrkede Jord. Det kunde nu betale sig at ofre mere Arbejde og andre Omkostninger paa Driften. Der blev Fordel ved at indføre tekniske Fremskridt, som kunde sætte Produktionen op, og for saa vidt som Fremskridtene kunde billiggøre Produktionen, bidrog de til at skabe de økonomiske Betingelser for yderligere Intensitetsforøgelse.

Tiden 1830—80 blev en stor Grundforbedringsperiode, navnlig fra Midten af Aarhundredet. Merglingen tog Fart omkring 1840, og særlig meget blev der merglet i 60'erne. Ved de mange Afvandsarbejder, der udførtes i Periodens første Del, anvendtes aabne Grøfter, men midt i Aarhundredet indførtes det store Fremskridt i Afvandingsteknikken, Dræningen ved lukkede Rør, efter at Godsejer A. *Valentiner* 1848 havde gjort Begyndelsen paa Gjeddesdal. Endnu i 1861 var der kun drænet 2 % af Agermarken, men i 1881 21 %.

Ogsaa en forbedret Jordbearbejdning bidrog til den forøgede Produktion. Nye hensigtsmæssige Redskaber vandt Udbredelse i dette Tidsrum, hvor nu langt om længe den gamle Hjulplov gik helt af Brug. Endnu omkring 1830 var Hjulploven i flere af Landets Egne den almindeligste, men i Løbet af 40'erne blev den de fleste Steder fortrængt af Svingploven, men der kunde dog findes Egne i Vestjylland, hvor Hjulploven var i almindelig Brug endnu helt ind i 50'erne. Et andet betydeligt Fremskridt for bedre Jordbearbejdning var Anvendelsen af Svenskharven, der indførtes her til Landet 1840 og hurtigt fik stor Udbredelse.

Fremgang fandt ogsaa Sted i den egentlige Plantedyrkning, men den havde dog i det meste af Perioden et noget tilfældigt Præg. Bedre Kulturformer udvalgte af det forhaandenværende Materiale, men uden at der endnu kunde være Tale om nogen rationel Planteforædling, og nye Sorter (især af Hvede, Rug, Byg og Kartofler) indførtes fra England, Tyskland og andre Lande. De indførte Sorter var dog hyppigt mindre modstandsdygtige over for Sygdomsangreb, og i Kampen mod Plantesygdommene i det hele taget var man kun svagt rustet. Vel kendte man Midler til Afsvampning af Kornet, men de mere effektive Metoder kom først i Brug omkring 1870. Fra Aarhundredets Begyndelse, da

Rustangreb hærgede Rugen, var der ført en energisk Udryddelseskrig mod Berberisbusken, selv om man først midt i 1860'erne naaede til fuld Enighed om dens Skadelighed som Værtsplante og Smittespreder. Overfor Kartoffelskimmels svære Angreb, der begyndte i 40'erne, stod man magtesløs indtil Slutningen af 80'erne.

Først omkring 1870 begyndte der at komme mere Plan i Arbejdet for Plantedyrkningens Forbedring, og det var da ikke mindst den stigende Interesse for Græsmarkerne, der gjorde sig gældende. Paa denne Tid begyndte *P. Nielsens* botaniske Studier at tage en mere praktisk landøkonomisk Retning med Undersøgelse over Ukrudt og Græsmarker. Han tog nu efterhaanden hele Skolelødden i Ørslev ind til sine Dyrkningsforsøg og grundlagde dermed det Forsøgsarbejde, der senere udviklede sig til Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur. Fra 70'erne kan ogsaa nævnes *E. Møller-Holsts* Oprettelse af Dansk Frøkontrol 1871 og Markfrøkontorets Oprettelse 1872, der blev banebrydende for god Frøhandel, og som under *Chr. P. Jacobsens* og *J. L. Jensens* Ledelse indførte mange nye Sorter af Kulturplanter til Danmark, og endelig ved Periodens Slutning stiftedes det meget virksomme Selskab »Foreningen til Kulturplanternes Forbedring« 1876.

De samme Fremskridt i Grundforbedring, Jordbehandling og Plantedyrkning satte ogsaa andre Steder i Europa i de mere fremmelige Landbrugslande deres Præg paa Udviklingen omkring Midten af Aarhundredet, og i Forbindelse med de bedre Konjunkturer førte de i første Række til en Forøgelse af den store Næringsafgrøde Korn.

Ogsaa i Danmark forøgedes Kornproduktionen, dels fordi Kornavlen fik sin Part af den almindelige Arealudvidelse, dels fordi Foldudbyttet steg. Men Kornarealets Forøgelse staar dog ikke helt Maal med Fremgangen for de andre Arealer, som det vil fremgaa af Oversigten paa næste Side over Arealbenyttelsen i den sidste Del af Perioden. For Tiden længere tilbage foreligger ikke fyldestgørende Statistik over Arealfordelingen.

Store Forskydninger er der ikke Tale om, og den lille Tilbagegang i Kornets procentiske Andel i Arealet falder alene paa Jylland, hvor det gik ned fra 44,4 % til 42,1 %, medens det paa Øerne holdt Stilingen og endda lidt til med henholdsvis 49,3 og 50,0 %.

Benyttelsen af Arealet i Omdriften.

	1861	1881
	%	%
Korn	46,6	45,3
Bælgsæd og Boghvede	3,4	2,0
Kartofler	1,5	1,8
Foderroer	0,1	0,7
Græs og Grønfoder	38,9	38,7
Andre Afgrøder	0,7	0,8
Helbrak	8,8	8,2
Halvbrak	—	2,5
	100,0	100,0

Til Fremgangen i Areal, der dog for en stor Del hidrørte fra Jord af ringere Bonitet, kom Fremgangen i Foldudbytte, takket være Forbedringerne af Jorden og af Kornsorterne og takket være den rigeligere Gødskning, som blev muliggjort ved forøget Husdyrhold.

Udbytte i hkg pr. ha.

	1837	1875—79
Hvede	13,6	21,4
Rug	9,8	16,1
Byg	9,7	16,2
Havre	9,1	13,3

Tallene fra 1837 er dog muligvis lidt for lave. Det formodes, at der blandt Landmændene har været en Tendens til at opgive for lidt af Ængstelse for øget Beskatning.

Alt i alt førte Areal fremgangen og Stigningen i Foldudbytte til en stærk Forøgelse af Landets samlede Kornproduktion. Fra 1770 til 1830 var Kornhøsten fordoblet, og fra 1830 til 1880 kan den atter regnes at være fordoblet. Efter den officielle Opgørelse fra 1837 var Kornhøsten $8\frac{1}{2}$ Mill. Tdr., men som nævnt blev Opgivelserne anset for at være for lave, og sagkyndige fra Samtiden har anslaaet det rigtige Tal til at ligge mellem 9 og 11 Mill. Tdr. Den samlede Kornproduktion pr. Aar skulde derefter kunne illustreres ved følgende omtrentlige Tal: 1837 10 Mill. Tdr., 1847 12 Mill., 1863—68 gennemsnitligt 19 Mill. og 1875—84 20 Mill. Tdr.

Med den forøgede Kornhøst fik ogsaa Salget af Korn stigende Betydning for Landbruget. Hjemmemarkedet aftog større Mæng-

der til den forøgede Befolkning, men ogsaa Korneksporten var i Fremgang. Fra ca. 1,5 Mill. Tdr. omkring 1840 steg Udførselsoverskuddet i de følgende Aar og naaede 1865—74 2,7 Mill. Tdr. i aarligt Gennemsnit. Dermed havde ogsaa den danske Korneksport kulmineret, og 1875—79 var Merudførslen kun 1,2 Mill. Tdr. aarlig.

Det var det store Kornsalg og Kornsalgets særlig store Stigning midt i Perioden, der paa mest iøjnefaldende Maade satte sit Præg paa Landbrugets Økonomi, og det er derfor ikke med Urette, at dette Afsnit af dansk Landbrugs Historie har faaet Betegnelsen *Kornsalgsperioden*. Men selv om det er rigtigt at fremhæve Kornsalget, navnlig ved Sammenligning med den Udvikling, Landbruget siden er undergaaet, saa er det dog ikke mindre vigtigt at iagttage, hvorledes man allerede i denne Periode finder Begyndelsen til den *Omlægning til Foderproduktion og Salg af Husdyrprodukter*, der senere er blevet det karakteristiske for dansk Landbrug.

Denne Begyndelse er fremkaldt af den økonomiske Opgangstid og den dermed følgende Intensivering af Landbruget og skyldes ikke — som man undertiden har villet opfatte det — i første Række Landbrugskrisen omkring 1880. Med Fremgangen i Velstand fulgte navnlig en Stigning i Forbruget af Husdyrprodukter, og denne Efterspørgsel fremkaldte den førømtalte Prisforskydning til Gunst for Husdyrproduktionen. Men selv bortset fra denne Forskydning var der Anledning til at lægge større Vægt paa Husdyrbruget. Det højere Prisniveau for Landbrugsprodukter som Helhed gjorde en stærkere Intensitet fordelagtig. Det betalte sig ikke blot at ofre mere paa Planteavl, men viste sig i særlig Grad lønnende at omsætte Afgrøderne gennem Husdyrholdet, ja, en Forøgelse af Husdyrproduktionen var simpelthen en Nødvendighed, hvis man vilde opnaa et Bruttoudbytte af den Størrelse, som Forholdet mellem Priser og Omkostninger opfordrede til.

Produktionsforøgelsen indenfor saavel Agerbrug som Husdyrbrug medførte et mere indgribende driftsmæssigt Samspil mellem de to Sider af Landbruget, og dette udfoldede sig efterhaanden saaledes, at der blev Tale om en virkelig Forandring i Landbrugets Driftsform. Mens Husdyrholdet tidligere i Hovedsagen var blevet ernæret ved Græsarealer, som man ofrede lidet eller intet paa, og Agermarken især var blevet anvendt til Korn, der ikke kom Husdyrene til gode, gik Udviklingen nu i Retning

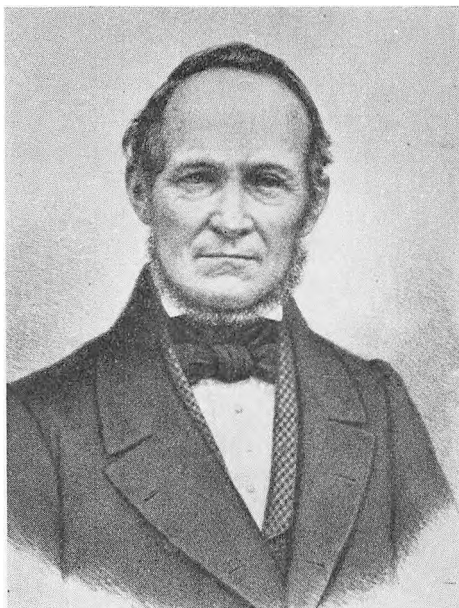
af at forbedre Græsmarkerne i Sædskiftet, dyrke flere andre Foderafgrøder og anvende Korn til Foder. Dyrkningen af Agermarken kom i stigende Grad til at give Grundlag for Husdyrholdet, og paa den anden Side bidrog det forøgede Husdyrhold til at skabe Betingelser for et mere intensivt Agerbrug, idet der blev større Gødningsmængder til Raadighed. Men det maa understreges, at hele denne Udvikling i Tiden før 1880 endnu kun var i sin Begyndelse. Tendensen til at udvide Husdyrholdet og omlægge Agermarkens Benyttelse, saa at den i højere Grad kunde tjene dette Formaal, bredte sig langsomt i det danske Landbrug.

Den stærkeste Tilskyndelse til at forøge Besætningerne skyldtes i mange Tilfælde det stigende Gødningsbehov. Man havde ved Arealforøgelse, Mergling, Dræning og bedre Jordbehandling opnaaet en større Kornproduktion, men ofte maatte man gøre den Erfaring, at de Gødningsmængder, man raadede over, var for smaa til at muliggøre fuld Udnyttelse af de øvrige Fremskridt. Selv om det for en Aarrække lod sig gøre at forøge Høstudbyttet, viste dog Gødningsmangelen før eller senere sine uheldige Virkninger. Fremgangen i Planteavlen førte, naar Gødningsproduktionen ikke holdt Skridt dermed, til Rovdrift og udpinte Jorder.

Anvendelsen af Kunstgødning spillede næsten ingen Rolle før i Periodens allerseneste Afsnit. Der blev anvendt smaa Mængder af Benmel, og fra Begyndelsen af 1840'erne indførtes en Del Guano. Man fremstillede fortrinsvis Blandingsgødninger, der indeholdt baade Fosforsyre og Kvælstof, men Fosforsyregødningerne blev snart dominerende. De indførtes efter 1860 i stigende Mængder. I 1870 var Forbruget 7 Mill. kg og i det følgende Tiaar var det gennemsnitlige Aarsforbrug 15 Mill. kg Fosforsyregødninger og blandede Gødninger. De forøgede Gødningsmængder maatte dog i Almindelighed fremskaffes som Staldgødning ved større Husdyrhold. Udnyttelsen af Agermarken lykkedes bedst, hvor man tillige havde god Eng eller andre lave Arealer, der ved Kultivering kunde give et godt Grundlag for en forøget Besætning, og i Beskrivelsen af enkelte Ejendommers Driftsforhold finder man talrige Eksempler paa, at Fremskridtet har holdt sit Indtog netop ad denne Vej. De omtalte Kultiveringsarbejder var navnlig et Spørgsmaal om Arbejdskraft, og den var forholdsvis billig. Med den større Produktion af Staldgødning skabte man derefter Betingelser for at gaa videre med en stærkere Drift af Agerjorden.

Som Eksempel paa Fremskridtsarbejde af denne Art kan nævnes *Laurits la Cours* Opdyrkning og Forbedring af Herregaarden Skjærsø ved Grenaa. la Cour var som saa mange andre blevet selvstændig Landmand ved med meget smaa Pengemidler at købe Gaard i Landbrugskrisens Tid. Han ejede Skjærsø fra 1825 til 1871. Til den forsømte Ejendom hørte betydelige Arealer, som var yderst daarligt udnyttet.

Kun Markerne nærmest Gaarden var i nogenlunde Kultur, og da Besætningen var lille, manglede der Gødning til at bringe den øvrige Del af Gaarden i bedre Drift. Hvad han havde var Arbejdskraft, og han tog derfor fat paa Kultivering af de ret udstrakte Kærjorder, som han fik udgrøftet og opdyrket, saa at de kunde give gode Afgrøder baade af Korn og Hø. Derefter fulgte Besætningsforøgelse og Gødningsproduktion, og med større Kraft kunde han nu tage fat paa Agerjordernes Forbedring. I Kæret dyrkedes ogsaa gode Rapsafgrøder, der hurtigt kunde give tiltrængt

Laurits la Cour, født 1802 i Odder, død 1875 paa Skjærsø, som han ejede 1825—71, og som han ved Opdyrkning og Forøgelse af Besætningen drev frem til et Mønsterbrug.

Driftskapital, og snart efter gennemførte han Kartoffeldyrkning i et Omfang langt ud over, hvad man ellers havde set. Kartofflerne sejlede han selv til København, hvor de kunde sælges til gode Priser. Da Konkurrencen blev større, slog han om og brugte Kartofflerne til Studedefning. I 1840'erne tvang Kartoffelsygen ham til at indskrænke denne Produktion, og for en Tid maatte han ogsaa formindske Studeholdet. Men atter var han blandt dem, der tidligt fandt frem ad nye Veje. Ved Dyrkningen af Foderroer fik han i 1860'erne fornyet Grundlag for et stort Studehold, ligesom han forstod at udnytte den gode Kon-

junktur for Faarehold omkring 1850. Han indførte Merinosvædere og havde i en Aarrække en betydelig Uldproduktion. Takket være la Cours store Rydnings- og Opdyrkningsarbejder gik Skjærso jævnt og stadigt frem i Produktionsevne. Den forbedrede Drift og større Produktion i Forbindelse med Prisstigningen skabte efterhaanden en solid Velstand, der satte ham i Stand til at opføre

nye rummelige Bygninger, saavel Avlsbygninger som Stuehus. Laurits la Cour blev en Foregangsmand for sin Egn og gav ved sit Eksempel mange andre Landmænd stærkere Tiltro til de nye Foretagender.

Fra Sjælland kan Herregaarden Gjeddeshal nævnes som Eksempel paa et Landbrug, hvor Agermarkens Kulturtilstand blev meget væsentligt forbedret ved Gødningsmængder, der skyldtes den stærkt forøgede Besætning. Gaarden købtes i 1822 af *H. C. Valentiner*, der var af flensborgsk Slægt, men en Aarrække havde været Landmand i Holsten og virksom Deltager i det der-

A *Valentiner*, født 1803 paa Futterkamp i Holsten, død 1868 paa Gjeddeshal, som han ejede fra 1831. En af Foregangsmændene for den mere intensive Driftsform.

værende landøkonomiske Fremskridtsarbejde. Paa Gjeddeshal fik han de udpinte Jorder i god Gødningskraft takket være det store Kvæghold. Ved Opkøb af billigt Korn fedede han en Besætning paa 3—400 Stude, som slagtedes hjemme, hvorefter Kødet blev saltet og eksporteret til Frankrig og Holland. Omkring 1830 gik han over til Malkekvæghold og lod indrette Mejeri paa Gaarden. Ogsaa ved Forbedring af de dengang saa forsømte Græsmarker udførte den ældre Valentiner et Pionérarbejde. Hans Søn, *A. Valentiner*, der ejede Gjeddeshal fra 1831 til 1868 og med stor Dygtighed førte Driften videre, offentliggjorde i 1858 sine Regnskabsresultater som et Bevis for den mere intensive Drifts Gennemførlighed.

Han var bl. a. Foregangsmand ved Dræningens Indførelse her i Landet 1848, og Gjeddeshal vandt i hans Tid Ry som Mejerigaard og Uddannelsessted for et stort Antal dygtige Mejersker.

Gaard efter Gaard kunde paa lignende Maade nævnes som Eksempel paa, hvorledes driftige Landmænd ved Besætningsforøgelse opnaaede betydelig Fremgang i Agerbruget, og almindeligt var det i disse Landbrug, at Forbedring af Græsmarkerne gennemførtes som en nødvendig Forudsætning for større Husdyrhold. Rødkløveren var her et særlig betydningsfuldt Hjælpe middel, og fra omkring 1840 synes Kløverdyrkingen at være almindelig kendt i alle Egne af Landet. Kløveren blev dyrket i de mere veldrevne Landbrug og nu efterhaanden ogsaa i større Udstrækning blandet med Græsser, navnlig Timothe eller Almindelig Rajgræs.

Ved Græsmerkernes Forbedring kunde man uden dybtgaaende Ændringer i Driftsform og uden væsentligt forøgede Driftsomkostninger opnaa en langt større Foderproduktion end tidligere. Slog man derimod ind paa Dyrkning af Grønfoder til Staldfodring eller paa Dyrkning af Kartofler og Foderroer for derved at tilvejebringe Grundlag for Besætningsforøgelse, var man inde paa den Vej, der kunde føre til en virkelig indgribende Driftsændring og give større Resultater, men i saa Fald ogsaa maatte kræve betydeligt større Arbejdsforbrug og Driftsomkostninger.

Som Helhed var Landbruget gennem hele Perioden før 1880 meget forsigtigt i sin Overgang til stærkere Drift, navnlig dog i 1830—40'erne, indtil Prisstigningen rigtig havde naaet at gøre sig gældende. Man holdt sig helst til de moderate Fremskridt, der kunde naas ved en Forbedring af Korn- og Græsproduktionen og ved den Besætningsforøgelse, som der ad denne Vej kunde skabes Betingelser for. Men da Priserne i 1850'erne kom op i et højere Niveau, leverede Landbrugets Foregangsmænd i stadig større Udstrækning Beviser for, at den mere bekostelige Dyrkning af Foderafgrøder nu kunde betale sig, og Rodfrugtarealet blev forøget, selv om det stadig kun udgjorde en meget lille Del af det samlede Areal i Omdriften. Foderroearialet voksede 1861—81 fra 0,1 til 0,7 % og Kartoffelarealet fra 1,5 til 1,8 %.

Den stigende Interesse for Dyrkning af Foderafgrøder førte til en Udvikling i den Retning, som Veksellbrugets Forkæmpere saa ihærdigt havde agiteret for. Kærnen i denne Sag havde i Virkeligheden mindre været et Spørgsmaal om Sædskifteteknik end om Overgang til en mere intensiv Driftsform med større Husdyr-

produktion. Under denne Udvikling paavirkedes nu ogsaa mange Steder Sædskiftet, men Overgang til rent Vekselbrug skete stadig kun undtagelsesvis. Forandringerne i Arealbenyttelsen var kun smaa, og tilmed indskrænkedes Dyrkningen af flere Afgrøder, der tidligere var blevet anset for gode Vekselafrøder, saaledes Bælg-sæd, der viste sig usikker, samt Raps og Hør, der efterhaanden blev konkurreret ud af dansk Landbrug. Det rene Vekselbrug, der f. Eks. kunde være Kartofler, Byg, Kløver, Hvede, Ærter, Rug, Vikker, Byg, Kløver, Rug og Havre, gav for lidt Sommergræsning og nødvendiggjorde Sommerstaldfodring, men Springet til denne Driftsform var for voldsomt.

Forandringerne i Sædskiftet fandt da ganske overvejende Sted inden for Kobbeldbrugets Rammer, hvor Udvidelsen af Foderproduktionen kunde ske ved Forbedring af Græsmarkerne i fleraarigt, som oftest treaarigt, Græsleje. Korn flere Aar efter hinanden vedblev at være almindeligt, og Sædskiftet kunde da være: Brak, Vintersæd, Vaarsæd i tre Aar og derefter Græsmark i tre Aar. Den lange Række af Kornafgrøder kunde dog brydes af andre Afgrøder, navnlig Kartofler, Bælg-sæd og Boghvede, omkring Midten af Aarhundredet ogsaa Raps, mens Hør dyrkningen gennem hele Perioden var i jævn Tilbagegang (jfr. Tabellen Bd. II, S. 138). Undertiden blev en Kløverafrøde skudt ind mellem Kornafgrøderne, og man fik derved det »overskaarne Kobbeldbrug«, der dog ofte medførte, at Kløveren kom for hyppigt og Afgrøden svigtede. Ved Bælg-sæds- og Rapsdyrkningens Tilbagegang skete der undertiden en Forringelse af Sædskiftet, og Usikkerheden som Følge af Sygdomsangrebene paa Kartoffelmarkerne kunde paa Gaarde, hvor man havde drevet Avlen stærkt frem, føre til Indskrænkning. Men som Helhed var Kartoffeldyrkningen i Fremgang, og det blev Kartoflerne, der sammen med Roerne skabte den væsentligste Sædskifteforbedring.

Foderroer var helt op til 1880 en Afgrøde, som hørte til i de mere veldrevne Landbrug, mens det store Flertal af Landmænd ikke kendte meget til Roedyrkingen. Men mange af Landbrugets Foregangsmænd godtgjorde i Praksis Rigtigheden af den Opfattelse, at Tiden navnlig efter 1850 havde ændret sig for Landbrugets Økonomi i en saadan Grad, at Husdyrbruget burde have en anden og mere betydelig Plads i Driftsordningen. Vilkaarene for Afsætning af Husdyrprodukter var nu blevet saa gunstige, at Husdyrbrugets Omfang ikke længere behøvede at være betin-

get af den billigst mulige Foderproduktion, som den fandt Sted paa naturlige eller praktisk talt oplejede Græsarealer. Husdyrholdet skulde heller ikke nødvendigvis bedømmes ud fra dets Værdi som Producent af Gødning til Fremme af Salgsafgrøden Korn. Husdyrbruget var nu blevet en Driftsgren, der kunde konkurrere med Salgsafgrøderne, saaledes at Foderafgrøderne kunde trænge disse tilbage og der kunde blive Tale om at holde Korn tilbage fra Salg for i Stedet at anvende det til Foder.

Allerede omkring Midten af Aarhundredet havde de økonomiske Forhold ændret sig til Gunst for en større Intensitet i Husdyrbruget, og adskillige havde forstaaet at udnytte Mulighederne. En væsentlig Hindring var det dog, at Husdyrproduktionen rent teknisk stod paa for lavt et Trin. Besætningernes Kvalitet maatte forbedres, og der blev lagt megen Energi i Avlsarbejdet, men man stod usikkert overfor Problemerne, og med Hensyn til Avlsmaterialet maatte man begynde saa at sige fra Bund. Intet Under, at Resultaterne ofte stod i Misforhold til Anstrengelserne og Forventningerne.

Den første Del af Perioden stod i Krydsningens Tegn med megen Indførsel af Avlsdyr af fremmede Racer, det gjaldt saavel Heste og Kvæg som Svin og Faar, men omkring 1850 sejrede Tilhængerne af Renavlsprincipperne, med Professor V. *Prosch* som den mest fremtrædende Talsmand. Fra da af begyndte Fremgangen for de nationale Racer af Heste og Kvæg. Samtidig voksede Interessen for rationel Fodring og Forstaaelsen af en rigeligere Ernærings Betydning. Ved Fremgangen for Græsmarkerne forbedredes i første Række Sommerernæringen, og for Vinterernæringens Vedkommende var den større Hø- og Halmproduktion naturligvis ogsaa et Fremskridt i Forhold til ældre Tidens slette Tilstande. Det afgørende Skridt var dog Anvendelsen af Kartofler og senere Roer, hvortil desuden kom Kornfedningen og den begyndende Anvendelse af andet Kraftfoder.

I 1860'erne og 70'erne naaede Konjunkturudviklingen et Stadium, hvor der krævedes en betydelig Intensitet, hvis Mulighederne skulde udnyttes fuldt ud. Landbrug baseret paa Kornsalg prægede paa den Tid Driftsformen stærkt, men kunde ikke sikre den mest fordelagtige Produktion. Utilstrækkelig var ogsaa den Forøgelse af Husdyrproduktionen, der kunde opnaas ved Dyrkning af almindelige Foderafgrøder, selv om den baade gav Gødning og direkte Salgsprodukter. Den største Produktionsværdi

kunde opnaas ved ogsaa at anvende Korn til Foder, naar ellers Besætningens Kvalitet var tilstrækkelig god.

Korn havde ogsaa i ældre Tider været anvendt ved Studedefiningen, men som Foder til Malkekøer fandt det først Anvendelse i 1840'erne, i Begyndelsen kun paa enkelte Herregaarde, senere ogsaa paa mange Bøndergaarde. I 1850'erne og 60'erne blev der slaaget kraftigt til Lyd for den stærke Fodring med Anvendelse af Korn, og blandt de førende i Kampagnen var Mænd som Inspektør *N. P. J. Buus* og Godsejerne *Edw. Tesdorpf* og *A. Valentiner*. De fremhævede stærkt, at det var god Økonomi at anvende Kornet paa denne Maade, selv om Kornpriserne var høje. Ogsaa Oliekager begyndte man i 50'erne paa enkelte Gaarde at anvende i smaa Mængder, men kun i det store Landbrug vandt Foderkagerne efterhaanden nogen Udbredelse i de følgende 20 Aar.

Fremgangen i Husdyrbrugets Størrelse (i Tusinder) ses af følgende Oversigt.

	Heste	Hornkvæg ialt	Malkekøer	Faar	Svin
1837	325	855	578	1645	235
1861	325	1121	757	1749	304
1871	317	1239	808	1842	442
1881	348	1470	899	1549	527

Det var den direkte produktive Del af Husdyrholdet der forøgedes, mens Hesteholdets Størrelse gennem det meste af Perioden var uforandret. Fremgangen i Hestenes Kvalitet førte i Forbindelse med Hoveriets Tilbagegang og Forbedringen af Markredskaberne til, at man mange Steder kunde nøjes med færre Heste, mens paa den anden Side Areal- og Produktionsudvidelserne stillede stadig større Krav til Hestearbejde. Ved Periodens Slutning begyndte Hesteholdets Størrelse derfor ogsaa at stige.

Antallet af Faar var siden Aarhundredets Begyndelse gaaet stærkt frem, og Tilvæksten fortsatte til omkring 1870, men dermed havde Faareholdet ogsaa kulmineret. Uldpriserne faldt under Trykket af oversøisk Konkurrence, og den store Tilbagegang for dansk Faarehold tog sin Begyndelse.

Det var gennem Kvæg- og Svinebesætningerne, man havde Betingelser for at skabe et intensivt Husdyrbrug. Fjerkræet var endnu i denne Periode uden større Betydning som selvstændig

Driftsgren. Antallet af Kvæg forøgedes 1837—81 med 72 % og Svineantallet med 124 %, men disse Tal giver ikke Udtryk for hele Produktionsstigningen. Fremgangen i Dyrenes Kvalitet og Overgangen til stærkere Fodring betød en Produktionsforøgelse, der langt oversteg Fremgangen i Besætningsstørrelse. For Mælkeproduktionens Vedkommende har man forsøgt at beregne Forøgelsen paa Grundlag af Antallet af Malkekøer og den gennemsnitlige Ydelse pr. Ko (Bd. III, S. 572). Regnes der med 1000 kg Mælk pr. Ko i 1861 og 1600 kg i 1881, skulde den samlede Mælkemængde i dette Tidsrum være forøget fra 760 til 1440 Mill. kg, altsaa en Fordobling i Løbet af 20 Aar. Den beregnede Smørmængde (hvis al Mælken var anvendt til Smør) vilde med det større Fedtindhold i Mælken være lidt mere end fordoblet. Hertil kommer den betydelige Fremgang i Kødproduktionen, som der netop i dette Tidsrum blev lagt særlig Vægt paa. Ogsaa for Svineholdets Vedkommende overstiger Produktionsfremgangen langt Tallene for selve Svinebestandens Tilvækst. Saavel Raceforbedringen ved Indførsel af fremmede Racer og ved Krydsning som Overgangen til bedre Fodring og Røgt medførte kortere Fednings-tid og lavere Alder ved Slagtningen, og dermed fulgte stærkt forøget Produktion pr. Dyr i Besætningen.

Et talmæssigt Udtryk for Husdyrproduktionens Forøgelse vilde bl. a. have stor Interesse til Sammenligning med Forøgelsen i Planteproduktionen, men et egentligt statistisk Grundlag herfor foreligger ikke. Ud fra de her nævnte Forhold vil man dog kunne skønne, at Husdyrproduktionens Forøgelse betydeligt har oversteget Fremgangen i Kornproduktionen, som efter de ovenfor S. 290 anførte Opgørelser maa regnes at være fordoblet i Tidsrummet 1830—80.

Sammenligningen bekræfter den Opfattelse, at den lange økonomiske Opgangsperiode i Midten af det 19. Aarhundrede trods det forholdsvis store Kornsalg dog m. H. t. Driftsformens Udvikling maa anses for nærmest sammenhørende med den følgende Tid, hvor Husdyrbruget klart kom til at indtage Førstepladsen som Producent af Landbrugets Salgsvarer.

LANDBRUGSOMSÆTNINGEN

Som Følge af den stærke Befolkningstilvækst i Danmark og dets Aftagerlande fandt de danske Landbrugsprodukter i Perioden 1830—80 voksende Afsætning, og Priserne, der steg fra Tiaar til Tiaar, maatte opmuntre til den Produktionsforøgelse, der er skildret i det foregaaende. Hvad Eksportforholdene angik, skete der omkring 1864 en betydningsfuld Omlægning af Handelens Hovedveje og omtrent samtidig en væsentlig Forandring i Forholdet mellem Landbrugets forskellige Eksportvarer. Gennem det meste af Perioden var Landbrugsimporten af ringe Betydning. Først efter 1860 spiller Importen af Kunstgødning, Frø og navnlig Foderstoffer en nævneværdig Rolle for Landbruget i Almindelighed, men dens Værdi var meget beskeden sammenlignet med Landbrugseksportens. Derimod steg Arbejdsudgifter og Skatter betydeligt fra omkring Midten af Aarhundredet.

Paa det danske Hjemmemarked blev der i den 50-aarige Periode Afsætning for stigende Mængder af Landbrugsprodukter. Ved Folketællingen i 1834 havde det kongerigske Danmark 1 231 000 Indbyggere, ved Tællingen i 1880 1 969 000. Bybefolkningen var vokset fra 255 000 til 552 000, og paa Landet var den egentlige Landbrugsbefolkning vokset forholdsvis mindst, nemlig til ca. 1 Million eller godt Halvdelen af Landets samlede Indbyggerantal. Vi savner fyldestgørende Oplysninger om den Del af Landbrugsproduktionen, der blev afsat til Bybefolkningen og de Landboer, der ikke selv var Jordbrugere, men den anførte Befolkningsfordeling og den ovenfor omtalte Prisstigning understreger i sig selv Betydningen af det hjemlige Marked for Landbrugsprodukter. Iøvrigt voksede Bybefolkningen langt stærkere efter 1855 end i Periodens første Halvdel, og paa Landet faldt Befolkningstilvæksten mellem Folketællingerne 1860 og 1880 overvejende paa de helt smaa Landbrug og de jordløse Huse. Den Udvidelse af Hjemmemarkedet, som disse Kendsgerninger er Udtryk for, overskygges i den almindelige Bevidsthed af Ikke-Landbrugerbefolkningens endnu langt stærkere Tilvækst i de følgende Perioder, og det er navnlig Landbrugseksportens store Opsving efter 1864, der tiltrækker sig Opmærksomheden.

Handelsmæssigt fik Tiden mellem 1814 og 64 sit Præg af de nordtyske Byers og fremfor alt Hamborgs overvejende Indfly-

delse paa Importhandelen, i mindre Grad ogsaa paa Eksporten, der næsten udelukkende omfattede Landbrugsprodukter. En meget stor Del af Landbrugseksporten gik dog til England, og da den direkte Handelsforbindelse med dette Land efter 1864 fik stigende Betydning, blev Hamborgindflydelsen, der siden Tre-aarskrigen havde været aftagende, meget snart trængt stærkt tilbage (jfr. ovenfor S. 282). I Perioden 1865--82 aabnede ikke mindre end 10 Dampskibsselskaber regelmæssig Rutefart paa England. De fleste Dampskibsruiter udgik fra Jylland, men Det forenede Dampskibsselskab (af 1866) overtog efterhaanden en Række af dem, og København blev i fremtrædende Grad Midtpunkt for Handelen med danske Landbrugsprodukter.

Indtil Slutningen af 1850'erne var Stigningen i Korneksporten mest iøjnefaldende, men ogsaa Udførslen af Smør og levende Kreaturer fik et betydeligt Opsving. Den aarlige Landbrugseksport fra Kongeriget og Hertugdømmerne under eet kan illustreres ved følgende Gennemsnitstal for de fem vigtigste Udførselsprodukter:

	Korn og Raps 1000 Tdr.	Smør 1000 Tdr.	Heste 1000 Stk.	Hornkvæg 1000 Stk.	Svin 1000 Stk.
1830—39	1682	58	10	40	(13) ¹⁾
1840—49	2258	74	12	52	21
1852—62	3367	76	13	62	48

¹⁾ Kun Oplysninger om Aarene 1836—39.

Landbrugseksporten fra det kongerigske Omraade kan kun udskilles for de Produkters Vedkommende, der er udskibet fra danske Havne. Da langt den overvejende Del af de udførte levende Kreaturer er gaaet over Hertugdømmerne, faar man ikke noget sikkert Billede af Stigningen i det kongerigske Kontingent af Heste-, Hornkvæg-, Faare- og Svineeksporten. Heldigere stiller det sig med Udførselstallene for Korn, Smør, Flæsk og Kød, idet antagelig kun en lille Brøkdæl af disse Landbrugsprodukter er eksporteret over Land. Hvad Flæsk og Kød angaar, kan det dog indvendes, at man ikke har nogen Maalestok for Forskydninger i Forholdet mellem Eksporten af levende og slagtede Kreaturer. Talmaterialet vedrører saavel Indførsel som Udførsel 1838—1863. Hvor Eksportmængderne ikke er angivet for samtlige Aar, anføres Gennemsnittet for de foreliggende Aar i Parentes.

	Korn		Smør		Kød og Flæsk	
	Mill. Tdr.		Mill. Pd.		Mill. Pd.	
	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.
1838—40	0,1	1,6		4,8		3,7
1841—45	(0,1)	2,2		3,4	(0,6)	2,4
1846—50	(0,1)	2,7		3,0	0,5	2,2
1851—55	0,1	2,7		3,2	0,4	2,6
1856—60	0,1	2,4		2,5	0,4	3,3
1861—63	0,3	2,7		6,4	0,1	3,6

Hertil kan føjes endnu et Par Udførselsprodukter af Betydning, bl. a. Uld, hvoraf der omkring 1840 udførtes ca. 1¹/₂ Mill. Pd. fra danske Havne, 1846—55 gennemsnitlig 2 Mill. Pd. om Aaret og i Begyndelsen af 1860'erne over 3 Mill. Pd. Samtidig indførtes der gennem hele Perioden ³/₄—1 Mill. Pd. Uld pr. Aar. Af Huder og Skind udførtes der fra kongerigske Havne lignende Vægtmængder som af Uld, men indførtes forholdsvis mere, navnlig i Begyndelsen af Tredserne. Ægeksperten var ubetydelig, kun 6000 Snese pr. Aar i Periodens Begyndelse og 11 000 1861—63.

En Sammenligning mellem de to Tabeller lader formode, at Kongerigets og Hertugdømmernes Korneksport indtil omkring 1850 er steget i nogenlunde samme Forhold, hvorefter Udførslen fra de kongerigske Havne snarest har været nedadgaaende, muligvis som Følge af den voksende Afsætning til Hovedstadens og Købstædernes Forsyning. Eksporten søværts af Smør, Kød og Flæsk var ret betydelig i Slutningen af Trediverne, derefter aftagende, men i Periodens senere Del, da Priserne paa Fedevareer stiger relativt stærkt, bliver Udførslen væsentligt forøget.

Byg var gennem hele Perioden indtil 1864 den vigtigste Eksportvare. Den udførtes i 1830—40'erne navnlig til Norge, men efter 1850 var England Hovedaftager. Mindre Partier gik til Holland, Belgien, Sverige m. fl. Lande. Hvede, Rug og Havre udførtes i mere afvekslende Kvanta, af Rug var der enkelte Aar Overskudsindførsel. Over Halvdelen af Hveden gik som Regel til England, deraf en Del som Hvedemel, men ogsaa Norge og i Tidsrummets sidste Del navnlig Tyskland aftog ret betydelige Hvedemængder. Rug udførtes især til vore nordiske Nabolande og Tyskland, der efterhaanden købte de største Mængder. Havren blev afsat til England og Tyskland, visse Aar ogsaa til Norge. Det samme gjaldt Ærter, hvoraf dog Hovedparten udførtes til England. Boghvede, Vikker og Hørfrø eksporteredes kun i meget

smaa Mængder. Derimod var Raps i en kortere Periode Danmarks næstvigtigste Udførselsartikel, hvad Værdi angik. 1840—45 udførtes der fra Kongeriget og Hertugdømmerne op mod 100 000 Tdr. Raps pr. Aar, men efter 1850 gik baade Produktionen og Eksporten gennemgaaende tilbage. Raps fandt navnlig Afsætning i Holland og Belgien, England og Tyskland. Kartofler blev gennem det meste af Perioden eksporteret i betydelige Mængder, i 1850'erne og Begyndelsen af 60'erne i Reglen over 100 000 Tdr. aarligt, hvoraf de fleste avledes paa Sjælland og blev afsat i Tyskland, mindre Partier dog i Norge og Sverige.

Dansk Smør havde sit Hovedmarked i England, hvor det oprindeligt var berygtet for sin ringe Kvalitet. Omkring Midten af Aarhundredet skete der dog en meget betydelig Kvalitetsforbedring. Smørret udførtes for en stor Del over Kiel (»Kieler-Butter«) og senere over Hamborg til England. Ogsaa Norge var Aftager af dansk Smør. Eksporten af Heste og Hornkvæg anslaaes i 1820'erne til henholdsvis 3000 og 15—20 000 Stk. pr. Aar, men blev i den omhandlede Periode væsentligt forøget. Tyskland var Hovedaftageren, og Hornkvæget kom for Størstedelen fra Jylland. Den direkte Eksport til England, der blev forsøgt paa Trearskrigens Tid, fik først efter 1864 nogen større Betydning. Som det fremgaar af Tabellen over den vigtigste Landbrugsudførsel fra Kongeriget og Hertugdømmerne, var navnlig Svineeksporten i hurtig Udvikling før 1864, selv om den varierede ret stærkt endnu i denne Periode. Der udførtes levende Svin til Norge og England, men i det lange Løb overvejende til Tyskland. Faar og Lam blev i Periodens første Del navnlig eksporteret til Norge, senere blev England og Tyskland Hovedaftagerne. I Begyndelsen af Tredserne udførtes der ca. 50 000 Faar og Lam om Aaret. Ulden blev fortrinsvis afsat i England og Sverige, men ogsaa Tyskland og Norge var blandt Aftagerne. Af Kød- og Flæskeeksporten gik Hovedparten til de to sidstnævnte Lande.

Hvorledes den samlede danske Landbrugseksport fordeler sig paa Aftagerlande, foreligger først nogenlunde nøjagtigt oplyst for Perioden 1847—64. England var da ubetinget Hovedaftageren, Norge, hvis Betydning som Marked for danske Landbrugsprodukter var svindende, kom sammen med Sverige og Tyskland (Prøjsen) i anden Række, men vor sydlige Nabos Værdi som Kunde var som Helhed stigende. Eksporten til Holland, Belgien og Frankrig var ligesom Afsætningen til vore Bilande (Island, Grønland

og de vestindiske Øer) kvantitativt og værdimæssigt af mindre Omfang.

Landbrugsimporten var i hele denne Periode af ringe Betydning for selve Landbruget. Der indførtes dog i 1840'erne og senere en Del Kunstgødning (Guano, mineralske Superfosfater), og fra omkring 1860 begynder Indkøbene af Foderstoffer og Frø saa smaaat at stige. Importen af Landbrugsmaskiner betød endnu overordentlig lidt.

Efter 1864 stod dansk Landbrugshandel overfor en helt ny Tid. Hertugdømmerne var blevet Udland, de gamle Handelsforbindelser over Hamborg, Lybæk og andre nordtyske Byer stod ikke længere ved Magt, og den tyske Toldgrænse gik ved Kongeaen. Udførslen af Husdyrprodukter, der før Krigen overvejende var gaaet sydpaa, ændrede nu Retning og gik direkte til England. Der skete omtrent samtidig en ny Kvalitetsforbedring, navnlig for Smørrets Vedkommende, og den samlede Landbrugsudførsel steg overordentlig stærkt i den følgende Periode. Fremgangen omfattede i den første halve Snes Aar næsten alle Landbrugsprodukter, men efter 1873 skyldes Stigningen saa godt som udelukkende den forøgede Udførsel af Smør og levende Kreaturer (Heste undtagen), mens Korneksporten gik noget tilbage.

Landbrugets aarlige Indførsel og Udførsel
1865—79.

a. Korn og Husdyrprodukter.

	Korn		Smør		Kød og Flæsk		Æg	
	Mill.	Tdr.	Mill.	Pd.	Mill.	Pd.	Mill.	Snese
	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.
1865/66—69/70 ..	0,3	3,0	1,1	9,9	0,9	11,6	0,002	0,039
1870/71—74	0,4	3,0	3,7	20,7	2,3	12,7	0,025	0,739
1875—79	1,2	2,4	4,9	30,3	5,0	12,0	0,051	1,290

b. Levende Kreaturer.

	Heste		Hornkvæg		Svin		Faar	
	1000	Stk.	1000	Stk.	1000	Stk.	1000	Stk.
	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.	Indf.	Udf.
1865/66—69/70 ..	2,1	8,6	12,0	52,3	8,1	44,7	7,7	16,9
1870/71—74	3,0	12,0	14,0	62,3	14,7	125,6	14,8	31,0
1875—79	2,6	9,2	18,6	99,7	10,4	195,9	14,7	60,4

Kornudførslen naaede sit Maksimum 1865/66, men var iøvrigt underkastet store Svingninger fra det ene Aar til det andet. Bort-

set fra 1877, da Importen af Korn kun var 34 000 Tdr. mindre end Eksporten, var Udførslen vedblivende meget betydelig, 1879—80 endog stærkt stigende. I Halvfjerdserne udførtes Mel, Gryn og Brød i forholdsvis store Mængder, navnlig Hvedemel. Udførslen af Raps, der 1865/66 udgjorde 146 000 Tdr., gik 3—4 Aar senere ned til nogle faa Tusinde Tdr. Eksporten af Heste var ret konstant, bortset fra den stigende Afsætning under den tysk-østrigske og navnlig under den mere langvarige fransk-tyske Krig. Forskydninger mellem Korn- og Husdyrprodukter gjorde sig tydeligt gældende fra 1872 og var særlig udpræget 1875—77. Smøreksperten kulminerede i 1876 med 16 Mill. kg og Udførslen af Hornkvæg samme Aar med 115 000 Stk., mens Antallet af eksporterede Svin laa højest i 1877 og 80 med henholdsvis 221 000 og 251 000. Af Faar og Lam udførtes der i Slutningen af 60'erne kun 8 à 10 000 om Aaret, men i 1880 87 000. Mere konstant var Udførslen af Kødvarer og Flæsk, men begge disse Varegrupper viste mod Slutningen af Halvfjerdserne nedadgaende Tendens.

Byg eksporteredes gennemgaaende i omtrent lige saa store Mængder som Hvede, Rug og Havre tilsammen. Forholdet mellem disse tre Kornsorter varierede iøvrigt stærkt fra Aar til Aar. Overskudsudførslen af formalet Hvede og Rug steg meget betydeligt, mens den for Byg og Havres Vedkommende nærmest var uforandret. Af Malt blev der gennemsnitligt udført 5000 Tdr. aarligt. Udførslen af Boghvede, Bælgsæd og Hørfør var ligesom Kartoffel-eksporten af ganske underordnet Betydning i denne Periode, men der udførtes nu lidt Kløver- og Græsfrø. Antallet af eksporterede Kalve var meget lille, men dog stigende, mens Smaagrisene udgjorde en forsvindende ringe Brøkdel af den stadig voksende Svineeksport. Æg udførtes indtil 1875 i stærkt forøgede Mængder, hvorefter Eksporten holdt sig mellem 1 og 1½ Mill. Snese pr. Aar. Uldeksporten naaede op paa henved 2 Mill. kg pr. Aar, men Importen var mod Periodens Slutning næsten halvt saa stor. Noget mindre var Overskudsudførslen af Huder og Skind.

England var i endnu mere fremtrædende Grad blevet det vigtigste Marked for danske Landbrugsprodukter. Det aftog især Byg, Havre og formalet Hvede, endvidere næsten hele vor Eksport af Smør, Æg, Faar og Uld og omtrent Halvdelen af det udførte Hornkvæg samt af Flæsk og Skinker. Heste og Svin gik praktisk talt kun til det tyske Marked, der ogsaa aftog Halvdelen af Hornkvæget og ligesom Norge og Sverige en Del Kornvarer. Begge vore

nordiske Naboer kom nu i tredje Række som Aftagerlande. Foruden Korn og Mel aftog dog Norge Oksekød og Kødvarer, men Sverige især Flæsk og Skinker, Fedt, Ister og Uld.

Indførslen af Landbrugsprodukter gik efter 1864 stærkt i Vejret, navnlig Kornindførslen, der i Løbet af 1870'erne stiger fra ca. $\frac{1}{4}$ til over $1\frac{1}{2}$ Mill. Tdr. Der indførtes fortrinsvis Hvede, Rug, Majs og Klid. Importen af europæiske Foderstoffer som Klid og Oliekager var saa smaat begyndt omkring 1850, mens Majsimporten fra Amerika var betinget af de store Fremskridt i Transportmidlernes Udvikling, og først fra Midten af Halvfjerdserne blev Majs indført i betydelige Mængder, iøvrigt samtidig med en kraftig Stigning i Indførslen af Oliekager. Ogsaa Frø indførtes i stigende Mængder. Smørindførslen omfattede væsentlig Varer af ringere Kvalitet og tjente i stor Udstrækning industrielle Formaal. Levende Kreaturer indførtes navnlig fra Sverige. Et Tidens Tegn var den stærkt forøgede Import af Kunstgødning. Mens der omkring 1850 kun indførtes ca. 150 000 kg pr. Aar, naaede man i 1876 op paa 25 Mill. kg, overvejende Fosforsyregødninger.

Værdien af Landbrugets Overskudsudførsel var næsten uafbrudt stigende indtil 1877, da Landbrugskrisens første Fase indledtes. I de følgende Aar var der dog atter en mindre Opgang. Perioden viser imidlertid en meget kraftig Forskydning i Overskudsudførselens Fordeling mellem de forskellige Landbrugsprodukter.

Overskudsudførselens Værdi 1866—78 i Mill. Kr.

	1866—70	1871—74	1875—78
Korn og Kornvarer.....	38,3	40,8	26,4
Heste og Føl.....	4,7	3,3	5,5
Hornkvæg.....	8,5	15,3	19,1
Andre levende Dyr.....	1,4	12,8	16,7
Flæsk og Skinker.....	4,3	3,7	3,4
Kød og Kødvarer.....	0,5	0,5	0,2
Smør.....	7,8	21,6	23,2
Æg.....			1,2
	65,5	98,0	95,7

Skønt Overskudsudførslen af Korn formindskes med over 50 %, bevirkede de forholdsvis gode Priser paa de udførte Produkter, at Kornet til Nød beholdt sin Plads som den vigtigste Vare, hvad Salgsoverskud angik. Smørret stod som smuk Nr. 2,

idet Overskudsudførslen af Smør blev fordoblet i Mængde, men tredoblet i Værdi. I Halvfjerdserne gav Omsætningen af levende Kreaturer dog langt større Overskudsforøgelse. Kød, Flæsk og Skinker viste gennem det meste af Perioden aftagende Overskud, mens Æg i Virkeligheden gav et ret betydeligt Udførselsoverskud lige fra 70'ernes Begyndelse.

De vigtigste Landbrugsprodukters Andel i Eksportoverskuddet fremgaar af følgende Procenttal:

	1866—70	1871—74	1875—78
Korn og Kornvarer	58	42	28
Levende Kreaturer	23	32	43
Smør	12	22	24
Andre Husdyrprodukter	7	4	5
	100	100	100

Tallene viser med stor Tydelighed den allerede langt fremskredne Overgang fra ret ensidig Korndrift til udvidet Husdyrbrug. Produktionsomlægningen var, som ovenfor paapeget, begyndt allerede under Højkonjunkturerne.

Sammenlignet med de anførte Summer er Landbrugets Udgifter til Indkøb af Foderstoffer, Kunstgødning m. v. endnu ret smaa trods deres relativt stærkere Stigning. Betydeligst var Udgifterne til Foderstofindkøb. Majs og Klid, Oliekager og Oliefrø (til Presning her i Landet) naaede omkring 1880 op paa 7 Mill. Kr. i Overskudsindførsel, mens Frø til Udsæd androg det halve og Kunstgødning kun ca. 600 000 Kr. Langt mere betød i Almindelighed de stærkt forøgede Arbejdsudgifter (se Omtalen af Landarbejderforhold i et følgende Afsnit). Selv om Folkelønnen blev mere end fordoblet fra 1840 til 1870'erne, kunde denne Forøgelse af Arbejdsudgifterne dog med Lethed bæres i en udpræget Opgangstid. Først med Landbrugskrisens begyndende Tryk bliver de stigende Udgifter til Folkeløn en tyngende Post i Bondebrugets Regnskab. Ogsaa Udgifterne til Haandværkere steg betydeligt i Perioden 1830—80. Endelig voksede Skatteydelse rne efter Midten af Aarhundredet meget stærkt, trods Udjævningen af Forskellen mellem Skatterne paa privilegeret og uprivilegeret Hartkorn (jfr. Bd. I, S. 236). Mest iøjnefaldende var Kommuneskatternes Stigning. 1844—46 paalignedes der Landsognene 2,7 Mill. Kr. i kommunale Afgifter, i 1858 5,7 Mill. og 1876 9 Mill. Kr., Amtsskatterne var til de samme Tidspunkter henholdsvis 1,2, 3.1 og

4,5 Mill. Kr. Det er bemærkelsesværdigt, at mens Naturaludgifterne endnu i 1858 udgjorde 48 % af de samlede Kommunaafgifter, var de i 1868 naaet ned paa 31 og i 1874 paa kun 20 % af dette Beløb. Sidstnævnte Aar udredede Landkommunerne ca. 750 000 Kr. i Naturalier (fortrinsvis Rug, Byg, Hø, Halm og Tørv) og 935 000 Kr. i Form af Naturalarbejder, navnlig til Sognevejenes Vedligeholdelse. Alle disse Afgifter varierede overordentlig stærkt fra Sogn til Sogn, og et Faatal af Skatteyderne betalte i Reglen Hovedparten af Kommuneskatterne. Den største Udgiftspost var gennem hele Perioden Fattigvæsenet, næst efter kom Skolerne og Vejvæsenet.

Meget værdifuldt vilde det være, om man ud fra paalidelige Regnskaber kunde belyse Landbrugernes driftsøkonomiske Resultater. Hvad der findes af Regnskabsmateriale fra Perioden 1830—80, er dog gennemgaaende for uensartet til, at man ad denne Vej kan danne sig et sikkert Overblik over den skete Udvikling. Men det er af Interesse at se, hvorledes Opfattelsen af Regnskabsføringens store Betydning faar Fodfæste og vinder Terræn allerede i denne Periode.

LANDBRUGETS REGNSKABSFØRING¹⁾ DRIFTSRESULTATET

Landbrugets Udvikling i det 19. og 20. Aarhundrede har i stigende Grad gjort Regnskabsføring til en Nødvendighed. Saa længe en Bondegaards Produktion først og fremmest tjente til at forsyne dens egne Beboere med Livsfornødenheder, var der ikke nogen Anledning til at føre Regnskab. Anderledes blev det, efterhaanden som Produktionen med Salg for Øje fik den største Betydning.

Regnskabsføringen slog først igennem paa de store Gaarde. Fra det 18. Aarhundrede er der bevaret en stor Mængde Godsregnskaber, der dog for Kornavlens og Mejeribrugets Vedkommende mere er Produkt- end Pengeregnskab. Men allerede i ældre Perioder blev der ført Regnskab over Indtægter af Bøndergodset, i mange Tilfælde ogsaa over Arbejdsudgifter, Skatter m. v. (Jordbøger, Lensregnskaber), men Bortforpagtningen af de større Gaarde bevirkede, at en stor Del af det egentlige Landbrugsregn-

¹⁾ De Afsnit, der skildrer Regnskabsføringens Historie, skyldes i det væsentlige Aksel Milthers.

skab blev Godsejeren uvedkommende og derfor næsten uden Undtagelse er gaaet tabt. I det mellemstore og det mindre Landbrug trænger Regnskabsføring sent igennem og er vel aldrig blevet helt almindelig. De færreste Landmænd ynder det Kontorarbejde, som et omhyggeligt Regnskab nødvendiggør; Tiden synes for kostbar i Forhold til Udbyttet, og der savnes ofte faglig Medhjælp. Men Regnskabsføringen har ogsaa haft sine ihærdige Forkæmpere, som i Regnskaberne ikke blot fandt et Middel til bedre Orden i Økonomi og Forretningsførelse, men ogsaa en god Vejledning for Landmanden ved Valg af Driftsform og ved Driftens rette Genneførelse.

Ønsket om at gøre Regnskabet saa praktisk og let gennemførligt som muligt og desuden anvendeligt som Driftsvejledning har bragt Spørgsmaalet om Regnskabsmetoderne stærkt i Forgrunden. Den landøkonomiske Regnskabsførings Historie bliver derfor i ikke ringe Grad Regnskabsmetodernes Historie.

Som et Hjælpemiddel ved rationel Driftsledelse blev Bogføringen taget i Brug fra Slutningen af det 18. Aarhundrede, samtidig med at Storbesidderne i voksende Omfang opgav de faste, gennem Aarhundreder tilvante Driftsformer. Godssystemet som herskende Driftsform var da i begyndende Opløsning, og med den stigende Interesse for nye og mere rationelle Driftsmaader, i Forbindelse med Pengeøkonomiens forøgede Betydning, var det kun naturligt, at de større Landbrugere prøvede at finde andre Former for Bogføring, end man var vant til i Godsregnskaberne.

I Vest- og Mellemeuropas førende Landbrugslande var der i Tiden omkring 1800 en levende Interesse for Landbrugsvidenskaben som Helhed, men ikke mindst søgte man at finde frem til de i økonomisk Henseende mest fordelagtige Driftsmetoder. Derfor maatte man blive interesseret i at udvide Bogføringens Rammer til ogsaa at omfatte Oplysninger om Driften, og man indsaa tidligt Nyttens af et overskueligt Aarsregnskab, der kunde vise Driftens økonomiske Resultat. Ad to Veje søgte man at forbedre Regnskabsvæsenet. Mens man fra nogle Sider lagde mest Vægt paa en videre Udvikling af gammelkendte Regnskabsformer ved at anvende Tabeller, som man søgte at forbedre baade med Hensyn til Indhold og Overskuelighed, rettede man fra anden Side Opmærksomheden mod det dobbelte Bogholderi med dets Opdeling i Konti for Virksomhedens enkelte Grene. Allerede i Middelalderen havde denne Bogføringsform fundet Anvendelse

indenfor Handelsbogholderiet, og man søgte nu at overføre den til Landbrugsbøgføringen.

I 1805 blev der til Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Bedømmelse indleveret et Arbejde, der maa regnes for et af de betydeligste i sin Art, og som iøvrigt ogsaa vakte Opmærksomhed i Udlandet. Forfatteren var den svenske Baron *C. F. Gyllembourg-Ehrensvärd*, Forfatterinden Fru Thomasine Gyllembourgs Ægtefælle, der efter at være landsforvist fra Sverige havde slaet sig ned som Landmand i Midtsjælland. Hans Forslag til en forbedret Landbrugsbøgføring omfattede en meget udførlig Jordebog med Oplysninger om Ejendommen, og hertil føjedes en saakaldt Journalafdeling med et stort Antal Tabeller til Bogføring af Iagttagelser vedrørende Driften. Med disse Hjælpemidler skulde man kunne indsamle Erfaringer ikke blot om Indtægter og Udgifter, men ogsaa med Henblik paa en teknisk Vurdering af Driftsmetoderne. Gyllembourgs Regnskab havde, som han skrev, »to Øjemed: det videnskabelige og det mercantile«. Hvad angik det sidste, det egentlige Pengeregnskab, optog han det italienske dobbelte Bogholderi. Kun Jordebogen og Journalerne blev dog trykt. De udkom 1808 under Titlen »Forsøg til et Landbrugsbogholderi«, men havde allerede forinden været Genstand for en interesseret Drøftelse i danske og tyske Tidsskrifter. Selve Skriftet var for omstændeligt til at finde større Udbredelse til praktisk Brug, men ved de Hovedlinjer, hvorefter det er opbygget (Tabeller til den indre Omsætning og dobbelt Bogholderi til Pengeregnskabet), og ved den forøgede Interesse for Regnskabssagen, som Gyllembourgs Værk bidrog til at vække, er det dog et bemærkelsesværdigt Pionerarbejde.

En fuldstændig regnskabsmæssig Adskillelse mellem de enkelte Driftsgrene ved en gennemført Anvendelse af det dobbelte Bogholderi var navnlig praktiseret af den store tyske Landøkonom *Albrecht Thaer*. Han havde til Brug for sit Gods Möglin udviklet et Bogholderi af denne Type. Fra en Kassebog, en Journal for Landbrugets indre Omsætning og en Arbejdsjournal foretog han hver Maaned Overføring af alle Omsætninger til Hovedbogens Konti. Systemet kom til mange danske Landmænds Kendskab gennem *Joh. Chr. Drewsens* Oversættelse af Thaers Hovedværk, der udkom i Danmark 1816 under Titlen »Grundsætninger for Landoeconomien«. Thaer indrømmede heri, at Anvendelsen af Tabelformen kunde være at foretrække til Erstatning for Journa-

lerne ved den løbende Bogføring af den indre Omsætning, naar blot Hovedbogen efter dobbelt Bogholderi blev bibeholdt. I denne modificerede Form, der svarer til Gyllembourgs Forslag, fik dette Bogholderi ikke ringe Betydning for den praktiske Landbrugsbogføring i Danmark i den følgende Tid. En gennemført Sondring mellem de forskellige Driftsgrene, i streng Overensstemmelse med det dobbelte Bogholderis Krav, fandt mange dog for vidtgaaende og nøjedes derfor med et enkelt Bogholderi, hvor det daglige Regnskab førtes i Kassebog og Tabeller, og hvor Aarsopgørelsen afsluttedes med en simpel Beregning af det samlede Aarsoverskud. Ogsaa Thaer havde givet et Eksempel herpaa.

Landbrugsbogføringens Udvikling i det 19. Aarhundrede og indtil vore Dage har medført en stadig Forbedring i Anvendelsen af saavel det enkelte som det dobbelte Bogholderi, og denne Udvikling er foregaaet under en ofte meget levende Diskussion om Fordele og Mangler ved de to Regnskabssystemer sammenlignet med hinanden. Herom vidner det store Antal Regnskabsbøger og Skrifter om Regnskabsføring, der er udkommet her i Landet, navnlig efter at Landbruget i 1870—80'erne havde bragt sin Omsætning stærkt i Vejret ved Overgangen til overvejende Salg af Husdyrprodukter i Forbindelse med stærkt forøget Foderstofindkøb. Pengeomsætningen voksede med den stigende Produktion til Afsætning paa Markedet, og samtidig blev der ogsaa større Mulighed for at variere Driftsformerne. Det syntes derfor nødvendigt, at Regnskabsføringen fik større Udbredelse blandt Landmændene, og dette kunde bedst ske, naar Regnskaberne blev indrettet paa en saadan Maade, at de ogsaa kunde give driftsmæssig Vejledning.

Regnskabssagen fandt mange Forkæmpere saavel blandt praktiske Landmænd som blandt de nye Landbrugsskolers Mænd. Naar der navnlig fra det 19. Aarhundredes senere Aartier blev sat saa mange Kræfter ind paa Løsningen af Regnskabsføringen Problemer, skyldes det netop dette, at der ikke blot var Tale om den ydre Form, men om den driftsøkonomiske Udnyttelse af Regnskaberne. Af Hensyn hertil har man fra én Retnings Side arbejdet paa i selve Regnskaberne at gennemføre en Analysering af Driftsresultatet, med Opdeling af Landbruget i Driftsgrene med selvstændige Konti efter Thaers Mønster. Da *C. G. V. Ræder*, Dyrehavegaard ved Kolding, i 1877 fordanskede von der Goltz' »Den landøkonomiske Bogføring«, forsynede han Bogen med et

udførligt Regnskab af denne Art. Ræder gjorde sig allerede 1878 til Talsmand for en ensartet Regnskabsføring, hvis Resultater kunde bearbejdes og offentliggøres. Først en Menneskealder senere kunde Landbrugsorganisationerne føre denne Tanke ud i Livet.

En anden af det dobbelte Bogholderis varme Fortalere var *J. Friis*, der i 1859 overtog Lillerup ved Horsens og fra samme Aar indførte dobbelt Bogholderi over Gaardens Drift. Han udarbejdede et specielt Mejeriregnskab, skrev om Sagen i Landbrugsbladene, og fra 1866 udgav han særlige Mejeriregnskabsbøger sammen med *Th. R. Segelcke*, der fra 1874 underviste i Landbrugsbogholderi paa Landbohøjskolen.

I den sidste Del af Aarhundredet stod det enkelte Bogholderis Forkæmpere dog stærkest, og en Overgang var det dette mere lettilgængelige Regnskabssystem, der fandt størst Udbredelse. Paa Foranledning af Sorø Amts landøkonomiske Selskab, der ønskede udformet et brugbart System for de almindelige Bøndergaarde, udgav Godsforvalter *L. P. Lützen*, Holsteinborg, i 1880 en Regnskabsbog, der ogsaa indeholdt Skemaer til Optegnelser vedrørende Produkterne og deres Anvendelse i Landbruget og i Mejeriet. Det er iøvrigt karakteristisk for Udviklingen, at Landbrugsorganisationerne fra o. 1880 gør Arbejdet for Regnskabsføringens Udbredelse til et Led i Landbrugets faglige Oplysningsarbejde, men Resultatet af disse Bestræbelser blev først kendelige i den følgende Periode.

Der foreligger fra Perioden 1830—80 en hel Del Regnskabsmateriale til Belysning af mange større Landbrugs Driftsresultater, men de bevarede Regnskaber giver næppe noget typisk Billede. Det drejer sig overvejende om Landbrug, der driftsmæssigt adskiller sig fra det store Flertal. Hertil kommer, at Regnskaberne fra en længere Periode ofte er ret uensartede, saaledes at Udviklingslinjen ikke fremtræder saa klart som ønskeligt. Ejendommeligt nok findes der fra Periodens Slutning forholdsvis meget Materiale til Belysning af de smaa Landbrugs Driftsresultater, men det drejer sig næsten udelukkende om særdeles veldrevne Husmandsbrug, hvor Ejerens personlige Arbejdsindsats er den væsentligste Post under Omkostningerne.

Som Eksempel paa en Bondegaards Pengeomsætning i Periodens første Del har man sædvanlig holdt sig til et af *A. F. Bergsøe* fremdraget Overslag, der er udformet i en Forsamling af sagskyndige Landmænd. Det belyser de omtrentlige Indtægter og Udgifter paa en sjællandsk Fæstegaard med ca. 6 Tdr. Hartkorn

eller 50—60 Tdr. Land god Jord midt i 1840'erne. Naar Rigsdaler omregnes til Kroner, bliver Regnskabsoverslagets Indhold som følger:

I n d t æ g t.		Kr.
40 Tdr. Hvede à 10 Kr.	400
15 » Rug » 8 »	120
80 » Byg » 6 »	480
75 » Havre » 4 »	300
8 » Vikker » 8 »	64
25 » Ærter » 8 »	200
Indtægt af 6 Køer	120
» » Faar og Svin	20
» » Bolig og Have	40

Ialt 1744

U d g i f t.

	Kr.
Skatter og Kommuneafgifter	160
Tiendepenge for alle tre Tiender	100
Hoveripenge	72
Landgilde	90
6 % Rente af 1800 Kr. (nemlig Indfæstningen fordelt paa Fæsteperioden)	108
Fødekorn: 12 Tdr. Rug, 1 Td. Hvede, 12 Tdr. Byg og 45 Tdr. Havre	280
Sædekorn	120
Købmandsregning for Jern, Tjære, Salt, Brændevin etc.	90
Brændsel	20
Mindre Driftsudgifter, Reparationer m. v.	100

Ialt 1140

Da Overslaget ogsaa omfatter Korn, der ikke sælges, men indgaar i egen Bedrift, er Indtægten ved Kornsalg altsaa kun 1164 Kr. Salget af Husdyrprodukter indbringer det selv efter øst-danske Forhold yderst ringe Beløb af 140 Kr., og her oplyses intet om Hjemmeforbruget. Fra Slutningen af det 18. Aarhundrede kendes Overslag, der viser relativt højere Indtægter ved Salg af animalske Produkter, ligesom C. Dalgas ved sine drifts-økonomiske Undersøgelser fra 1830'erne regner med omtrent lige saa store Indtægter af Husdyrbruget som ved Kornsalg (jfr. ovenfor S. 212). Naar der paa Udgiftssiden ganske savnes Oplysninger om Folkeløn, kan dette maaske tyde paa, at Arbejdet paa Gaarden næsten udelukkende udføres af hjemmевærende Børn. Et Overskud paa ca. 600 Kr. var ikke særlig betydeligt, hvis det ogsaa

skulde dække de voksne Børns Forbrug af Klæder og andre Fornødenheder, eventuelt bidrage til senere at give dem en Startkapital i Livet. Under disse Forhold kunde der ikke blive meget til Fornylse og Opsparing. Da der ved Eksemplet udtrykkeligt forudsættes, at »Bonden er en flittig, dygtig og med behørig Driftskapital forsynet Mand, der har en Fæstegaard i en af Landets bedre Egne«, giver Regnskabsoverslaget ikke noget lysende Billede af Gaardbrugets Økonomi endnu i 1840'erne. Paafaldende smaa er Udgifterne til Købmandsvarer, Haandværkere m. v. Bondegaarden var praktisk talt selvforsynende og ret ukendt med det større Kultursamfunds Goder.

Til Sammenligning har *V. Falbe-Hansen* fra Aaret 1880 fremskaffet et virkeligt Regnskab fra en østsjællandsk Fæstegaard af samme Størrelse (7 Tdr. Hrtk., 49 Tdr. Land) og i jævnt god Drift. Der er to Familier paa Gaarden, idet Ejerens Søn er gift og har et Barn. Regnskabet omfatter hele Pengeomsætningen, bortset fra Indtægterne af Smaakreaturer, som er medgaaet til Dækning af de to Bondekoners personlige Forbrug. Desuden indeholder Regnskabet Oplysninger om Høstudbytte, Udsæd og Fødekorn, angivet i Tdr. Korn, mens Forbruget af Smør, Ost, Flæsk og Uld (til Vadmel, Dynevaar, Strømper m. v.) ikke belyses ved noget Talmateriale. Mest detaljeret er Regnskabets Udgiftsside. Et Par Poster, Læge (»Doktor«) og Apotek, er paa Grund af Gaardmandens Sygdom usædvanligt store; det samme gælder muligvis Udgifterne til Folkeløn.

En Menneskealders Udvikling er ikke gaaet sporløst hen. Paa Indtægtssiden mærker man sig, hvorledes Kornsalget og Afsætningen af Husdyrprodukter har byttet Plads, hvad Pengeomsætningen angaar. Af 359 indavlede Tdr. Sæd blev ikke mindre end 224 Tdr. anvendt til Kreaturfoder, 24 Tdr. til Fødekorn og 33 til Udsæd. At Kornsalget kun indbragte 1560 Kr., men Kvægavlsprodukterne 2656 Kr., markerer den allerede fremskredne Overgang til Mejeribrug og Svinefedning. Mens 6 Køer ca. 35 Aar tidligere kun anslaaes til Salgsindtægter paa 120 Kr., giver 11 Køer efter Regnskabet fra 1880 1472 Kr., et tydeligt Udtryk for den forøgede Produktionsevne og Varernes Kvalitetsforbedring. Ser man bort fra private Udgifter til Læge og Apotek, Aviser, Rejser m. v. samt en skønsmæssig Del af Vedligeholdelsesudgifterne (20%), bliver der et Overskud paa ca. 975 Kr. til privat Forbrug ud over Kost og Bolig.

I n d t æ g t.

	Kr. Ø.
78 Tdr. Hvede à 20 Kr.	1560 00
Smør og Ost	924 00
Fedekalve	433 00
En Udsætterko.....	115 00
Fedesvin	960 00
Pattegrise	91 00
7 Lam à 19 Kr.....	133 00
Ialt	4216 00

U d g i f t.

	Kr. Ø.
Skatter og Afgifter til Staten	203 60
Kommuneafgifter	181 41
Tiendevederlag	219 70
Landgilde	373 23
Folkeløn og Akkordarbejde	960 00
Foderstoffer (Rapskager og Klid)	150 00
Købmandsvarer m. v.....	321 00
Møllerregning	168 00
Dyrlæge	25 00
Læge og Apotek	105 00
Ildebrændsel	87 00
Bageren for at bage Rugbrød og for at levere Hvedekager....	85 00
Slagteren for Kød	25 00
Haandværkere	238 00
Vedligeholdelse af Bygninger og Inventar.....	315 00
Avisregning	19 00
Diverse, bl. a. Jernbanebilletter og andre Rejseomkostninger	76 00
Ialt	3551 94

Sammenlignet med Regnskabsoverslaget fra ca. 1845 er de samlede Indtægter og Udgifter vokset omtrent lige stærkt (man maa ved Sammenligningen se bort fra Arbejdsudgifter). I Forhold til Hartkornet er saavel Skattebeløb som Tiendevederlag og Landgilde (Hoveripenge iberegnet) næsten nøjagtigt fordoblet. Stats- og Kommuneskatter steg dog noget stærkere i Landet som Helhed (jfr. ovenfor S. 307), og i Perioden 1840—80 var Bygafgiften pr. Td. Hartkorn gennemgaaende 3 à 4-doblet i Østsjælland. Fæsteforholdet hindrer dog ikke, at en ny Tid paa andre Omraader har holdt sit Indtog. Det betydelige Foderstofindkøb, Udgifterne til Bager og Slagter samt de ret store Haandværkerregninger viser, hvorledes Bondegaardens Selvforsyning fra Oldtid af omsider afløses af en Pengeøkonomiens Tidsalder med vidtgaende Arbejds-

deling. Udgifterne til Avishold og Jernbanebilletter røber nye Kulturvaner og en Horisontudvidelse, som 30—40 Aar tidligere var sjælden blandt Bønder.

Fælles for de to Eksempler paa mellemstore Bøndergaardes Økonomi er Fæsteforholdet, der endnu i 1840'erne var meget udbredt paa Øerne, men omkring 1880 hørte til Undtagelsen ogsaa der. Fæsteafgifterne præger Driftsregnskabets Udgiftsside, mens man til Belysning af Landbrugets Kapital- og Gældsforhold i første Række maa beskæftige sig med Selvejrgaardene, der ved Periodens Slutning omfattede ca. 90 % af Landets Bøndergaarde.

LANDBRUGSKAPITALEN

Efter Landbrugskrisen 1818—28 var det danske Hovederhverv yderst kapitalfattigt. Jordens Værdi var ringe, Kreaturbesætningerne smaa, og den Kapital, der var bundet i Bygninger og Inventar, beløb sig kun til beskedne Summer sammenlignet med Forholdene 50 Aar senere. Lavkonjunkturerne holdt Trangen til Driftsudvidelser nede, Laanemulighederne var begrænsede og Kreditten dyr. Endnu i 1830'erne var Pengeøkonomien meget svagt udviklet.

Paa denne Baggrund blev Perioden 1830—80 som Helhed en støt Fremgangens Tid, ikke mindst med Hensyn til Landbrugets Kapitalanvendelse. I Kriseaarene havde Landbrugserhvervet i Reglen kun givet sine Udøvere det strengt nødvendige Eksistensgrundlag, om Kapitalforøgelse var der sjælden Tale. Fra omkring 1830 ændredes dette Forhold lidt efter lidt. Ejendomspriserne steg atter, og det betalte sig at indføre Forbedringer. Man genoptog de Rydningsarbejder, der mange Steder var gaaet i Staa under Krisen: Planering, Hegning og Afvanding blev atter fremmet med større Kraft. Mens disse Grundforbedringsarbejder, der kan betegnes som en Arv fra den store Reformperiode omkring 1800, krævede en betydelig Arbejdsindsats, nødvendiggjorde de i Reglen ikke større Kapitalanlæg. Dette var i langt højere Grad Tilfældet med de tekniske Forbedringer, der præger Landbrugets Udvikling gennem det meste af den 50-aarige Periode, i første Række Mergling, Dræning, rationelle Vandingsanlæg og i visse Egne omfattende Udtørningsarbejder. Merglingen, der tidligere fortrinsvis havde fundet Anvendelse paa Herregaardsjorder, blev omkring

1840 mere almindelig paa Bøndergaardene, og dens store Tid fælder efter 1850. Størst var Merglingens Betydning for det sydvestlige Jylland, mens Dræningen navnlig blev til Gavn for Landbruget paa den sjællandske Øgruppe. De store Opdyrkningsarbejder, der i særlig Grad udmærkede dansk Landbrug i Tiden efter 1860, krævede en meget betydelig Kapitalindsats. Forbedringerne var mest omfattende i Jyllands Hedeegne, hvor en stor Del af Landets fattigste Jorder nu blev bragt under Kultur. Det var kun naturligt, at Ejendomspriserne — og Prioritetsgælden — gennem det meste af Perioden steg særlig stærkt i Jylland.

Den Stigning i Landbrugsproduktionen, som er belyst i det foregaaende, betød en meget væsentlig Forøgelse af Landbrugskapitalen. Besætningerne voksede og Husdyrkvaliteten forbedredes. Nye Redskaber og Maskiner indførtes i Driften, og ældre Former ændredes i Overensstemmelse med Udviklingens Krav. Mange Landbrugsbygninger udvidedes eller fornyedes. De stadig stigende Forsikringsværdier blev en nogenlunde paalidelig Maalestok for Kapitalforøgelsen paa det sidstnævnte Omraade.

Ved Udskiftningen var mange Tusinde Bøndergaarde blevet udflyttet og genopført i noget forbedret Skikkelse. Ogsaa Indliggerens gamle Gaarde i Landsbyerne var for en Del blevet fornyede i den efterfølgende Opgangsperiode. Under Krisen havde Landbrugsbygningerne ganske vist i stor Udstrækning faaet Lov at forfalde, men allerede i 1830'erne fandt mange Ejendomsforbedringer Sted. Den omfattende Fornyelse af danske Landbrugsbygninger i Tiden frem til 1870'erne skyldtes ikke blot fortsat Udstykning og Udflytning, men efterhaanden i endnu højere Grad Gaardbrugernes stigende Velstand. Begge disse Forhold havde mer eller mindre Forbindelse med Fæstevæsenets Afvikling, ja, Bygningskapitalens Forøgelse stod vel endog i ligefremt Forhold til denne Reforms Fremadskriden i Landets forskellige Egne. Allerede i 1830'erne og de gode Aar i Slutningen af 40'erne skete der store Fremskridt. De større Gaarde gik i Spidsen, men efter 1850 kom mange af de mindre Brug ogsaa med i Udviklingen. Maaske blev der i kortere Perioder bundet større Kapitaler i Landbrugsbygninger, end det var økonomisk forsvarligt. Dette gjaldt de mange nyopførte og meget rummelige Stuehuse, for en stor Del smukke Bindingsværksbygninger, der var Udtryk for det bedste i den gamle Bygningskultur, og som den Dag i Dag glider naturligt ind i det danske Landskab. Efter 1840 begyndte de ind-

til da næsten ukendte grundmurede Landbrugsbygninger at finde større Udbredelse. Egeskovene gav for lidt Tømmer til Bindingsværket, mens Antallet af Teglværker voksede stærkt, hvilket ogsaa stod i Forbindelse med Drænrørsproduktionens rivende Udvikling efter Midten af Aarhundredet. I 1870'erne medførte de ændrede Prisforhold store Besætningsforøgelser, der stillede Krav om udvidede og — med Henblik paa den ønskelige Kvalitetsforbedring — mere hygiejniske Ko- og Svinestalde. I Kraft af den fortsat stigende Velstand og den lettere Adgang til Kredit kunde Landbruget netop i Aarene umiddelbart før Landbrugskrisens Optakt i 1877 ofre særlig meget paa Byggeriet, og det var store Kapitaler, der efterhaanden investeredes i Landbrugsbygninger.

Ved Periodens Begyndelse var Brandforsikring endnu ikke almindelig udbredt i alle Egne af Landet. Godsejerne forsikrede i Reglen Hovedgaardbygningerne, men langtfra altid samtlige Fæstegaarde og -huse, og mange Selvejrbønder undgik helst nye Udgifter, der ikke var dikteret af bydende Nødvendighed. Fra Fællesskabets Dage bestod endnu den Sædvane, at den brandlidte kunde holde sig nogenlunde skadesløs ved at gaa med »Brandbrev« (eller »Brandstødbrev«). Denne Ret til at bede om Brandhjælp indenfor et nærmere angivet Omraade blev dog fra 1859 stærkt indskrænket. Naar Tilslutningen til Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger (af 1792) lod noget tilbage at ønske, skyldtes det dog for en Del, at der skulde betales samme Forsikringspræmie for alle Landbygninger uanset deres Værdi og Anvendelse. I Stænderforsamlingerne blev der i 1836 stillet Forslag om en vis Klassificering af Præmietarifferne, men denne Reform blev først gennemført i 1857. Senere indførtes endnu flere Satser, og ved Lov af 23. April 1870 gik Ledelsen af Landbygningernes Brandforsikring over til Interessenterne, mens Justitsministeriet havde Tilsyn med Administrationen. 1854—55 begyndte et Par mindre Assuranceselskaber deres Virksomhed, der dog kun omfattede 4 à 5 pCt. af Brandforsikringerne paa Landet.

I Begyndelsen af 1830'erne steg Forsikringssummerne i Landbygningernes Brandforsikring med nogle faa Millioner Kr. aarligt, men derefter i hurtigere Tempo. Eksempelvis kan nævnes, at Det Classenske Fideicommis fra 1831 til 1849 fik Assurancesummen for Fæstegodssets Bondebygninger fordoblet. Som det vil fremgaa af følgende Tal for Forsikringssummer i Landbygningernes Brandforsikring (bortset fra Københavns For-

stæder), gik Udviklingen i Periodens Begyndelse noget langsommere i Landet som Helhed, men senere med saa meget større Hast.

Aar	Samlet Forsikringssum
1835	224 Mill. Kr.
1840	244 » »
1850	310 » »
1855	366 » »
1860	504 » »
1865	588 » »
1870	684 » »
1875	847 » »
1880	1044 » »

Da disse Tal omfatter alle forsikrede Bygninger i Landdistrikterne, er de ikke et nøjagtigt Udtryk for den forøgede Kapitalinvestering i danske Landbrugsbygninger. Omkring 1830 betød Ikke-Landbrugsbygningerne i Landdistrikterne kun lidt, men med Næringsfrihedens Indførelse og de mange Jernbaneanlæg fik Handel, Haandværk og stedvis ogsaa Industri en langt større Plads ved Siden af Hovederhvervet, og dermed voksede naturligvis ogsaa disse Erhvervs Andel i de samlede Forsikringsværdier paa Landet. Endvidere maa det erindres, at Pengenes Købekraft var aftagende. Men selv om disse Forhold tages i Betragtning, maa det antages, at Landbrugsbygningers reelle Værdi mellem tre- og firedobledes i Perioden 1830—80. Efter at Tilstandene gennem Aarhundreder kun havde vist smaa Forskydninger, var Bondebruget ogsaa bygningsmæssigt kommet under Udviklingens Lov. Byggeriets stærke Opsving i sidste Halvdel af den omhandlede Periode skyldes dog ikke blot Landbrugets stærkt forøgede Indtægter, men sikkert i mindst lige saa høj Grad Kreditvæsenets betydningsfulde Udvikling efter 1850.

Ogsaa Husdyrholdet repræsenterede en efterhaanden stærkt forøget Landbrugskapital. De ovenfor S. 298 anførte Tal til Belysning af Kreaturbesætningernes Størrelse viser, at den samlede Kreaturstyrke fra 1837 til 1881 voksede med ca. 45 %. Indtil Halvfjerdserne var Stigningen ret jævn, men fordelte sig iøvrigt ulige paa de forskellige Husdyrarter. Lige til Periodens Slutning gik Antallet af Heste tilbage, mens Hornkvægbestanden 1837—81 forøgedes med over 70 %. Henimod 1880 havde Mejeribrugets Udvikling begyndt at øve Indflydelse paa det almindelige Bonde-

brug. Faareholdet gik ved samme Tid noget tilbage i Tal, mens Svineavlen mere end fordoblede paa ca. 40 Aar, med særlig stor Fremgang i 1860'erne.

Husdyrholdets Værdi steg dog langt mere end Kreaturantallene, idet Dyrenes Størrelse og Kvalitet efterhaanden i høj Grad ændredes til det bedre. Et Udtryk herfor har man i de Stykværdier, man til forskellige Tidspunkter anvendte ved Beregningen af den samlede Udførselsværdi. Stykværdien af udførte Dyr var saaledes i Kroner:

	o. 1840	1860'erne	1880'erne
Heste	200	4—500	900
Okser	133		222
Køer	60		222
Kalve	13 $\frac{1}{2}$		57
Faar	7	20	40

Hvad Svineholdet angik, var de gamle danske Svineracer fremherskende i Periodens Begyndelse. Det var lidet trivelige Dyr, der først blev slagtet eller solgt, naar de var 1 $\frac{1}{2}$ til 2 Aar gamle. Ved mere hensigtsmæssig Avl og omfattende Krydsning navnlig med engelske Svin blev dette Forhold efterhaanden saa afgørende ændret, at Slagte- og Salgsalderen gik ned til 6—9 Maaneder. I 1837 var Flertallet af samtlige optalte Svin over 1 Aar, i 1861 gjaldt dette kun godt 20 % og i 1881 knap 11 %. Svineproduktionen fik herved en helt anden Karakter.

Selv om det foreliggende Talmateriale ikke muliggør en nøjere Beregning af den Landbrugskapital, der til de forskellige Tidspunkter har været investeret i Husdyrholdet, vil man uden Overdrivelse kunne regne med, at Kreaturbesætningernes Værdi blev tredoblet i Perioden 1830—80. Under disse Forhold var det forstaaeligt, at Forsikringstanken fandt Jordbund ogsaa paa dette Omraade.

Allerede i Begyndelsen af Aarhundredet var Kreaturforsikring blevet praktiseret enkelte Steder i Landet (jfr. ovenfor S. 253). Større Udbredelse fandt denne Forsikringsgren dog først i 1860'erne, da det mere rationelle Kvægbrug efterhaanden lærte mange Landmænd Betydningen af at faa Hovedparten af de tilfældige Tab udlignet paa en Kreds af Landbrugere. Først naar dette var sket, vilde den enkelte med Tryghed kunne udvide sit Kvæghold. Den i 1859 stiftede »Kreaturforsikrings-Forening for Kongeriget Danmark« fik ikke megen Betydning for Landbruget,

men i den følgende Tid blev der oprettet over 100 smaa gensidige Foreninger. De fleste tegnede kun Forsikringer indenfor et snævert lokalt Omraade. Kreaturforsikringerne omfattede navnlig store Husdyr (en Del af dem udelukkende Heste), men paa dette Omraade naaede man saa langt, at Flertallet af Heste og Køer synes at være indtegnet allerede i Firserne. Man fulgte det Princip kun at udbetale $\frac{4}{5}$ eller $\frac{5}{6}$ af Forsikringssummen. Medlemmerne var da vedvarende økonomisk interesserede i, at Dyrene ikke blev udsat for Smitte eller daarlig Behandling. I de helt smaa Foreninger var det ret vanskeligt at tilpasse Forsikringspræmien efter Risikoen, men Administrationsudgifterne var lave, Medlemmerne udøvede en vis Kontrol med hinanden og havde en naturlig Interesse i Foreningens Trivsel. Derfor gik det gennemgaaende godt. I Virkeligheden blev ogsaa Kreaturforsikringsselskaberne et lille Led i Bondeselvstyrets Udvikling.

Den ældre Tids Landbrugsredskaber var for Størstedelen af Træ og deres Værdi ringe. Først efter 1830 afløste Jern i større Udstrækning Træ som Landbrugets vigtigste Redskabsmateriale. Nyt var det ogsaa, at man fra da af bevidst søgte at gøre Redskaber og Maskiner lettere og mere hensigtsmæssige. En hel Skare initiativrige og haandsnilde Landhaandværkere havde en væsentlig Andel i denne Udvikling, og det var ikke mere saaledes overalt, at de allerfleste Landbrugsredskaber var Husflidsarbejde fra Bøndergaardenes Huggehuse. I Fabrikationen af Landbrugsmaskiner gør noget tilsvarende sig gældende, idet der i mange Købstæder og senere ogsaa i enkelte større Landsbyer (Stationsbyerne) blev anlagt Jernstøberier og Værksteder, der kunde tilfredsstille Landbrugets voksende Maskinbehov. Krigen 1848—50 og den Mangel paa Arbejdskraft, som Indkaldelserne medførte, stimulerede i ikke ringe Grad Herregårdenes og til Dels ogsaa de større Bøndergaardes Efterspørgsel efter arbejdsbesparende Maskiner, især Tærse- og Hakkelsemaskiner.

I »Kornsalgperioden« maatte navnlig den stigende Velstand opmuntre til mere udstrakt Anvendelse af nye Redskaber og Maskiner, en af Grundene til, at Øerne — især Odense Amt — i lang Tid var forud for Jylland paa dette Omraade. Indtil 1870'erne klarede Landbruget sig snarest med mindre Hestekraft end tidligere, skønt Driftsintensitet og Produktionsmængde blev stærkt forøget i denne Periode. At dette lod sig gøre, skyldtes for en væsentlig Del Indførelsen af nye Maskiner jævnsides med For-

bedring af gammelkendte Landbrugsredskaber. Landhusholdningsselskabet og lokale landøkonomiske Foreningers Arbejde for at skaffe lette 2 Hestes Svingplove stigende Udbredelse paa Bekostning af den tunge 4—6 Hestes Hjulplov lykkedes efterhaanden. Omkring 1840 var Svingploven almindelig udbredt paa Lolland, Nordfyn og Dele af Sjælland, mest dog paa Herregaardene. I andre Egne af Landet anvendtes i stor Udstrækning forbedrede Hjulplovformer. Disse hævdede sig i Vestjylland til henimod Periodens Slutning, mens Hjulploven allerede i Begyndelsen af Halvtredserne var ved at forsvinde i det øvrige Land og da navnlig paa Øerne. Svenskharvens Indførelse ved samme Tid betød en værdifuld Arbejdsbesparelse under det travle Foraarsmarkarbejde. Flere andre Markredskaber vandt Indpas, men fik mindre varig Betydning. Hesteriver og Frøsaamaskiner blev efter 1850 i flere Egne ret almindelige paa de større, hist og her ogsaa paa de mindre Gaarde. Kornsaamaskiner kom i Brug paa en Række Herregaarde, selv om Frøsaamaskiner fandt større Udbredelse i denne Periode. Mejemaskinen dukkede op i 1852, men blev først i 70'erne almindelig paa Herregaardene; de første Slaa- og Mejemaskiner var gennemgaaende for vanskelige at arbejde med og blev atter stillet til Side. Endnu omkring 1830 var Tærskemaskinen kun i Brug paa en Del større Gaarde, og først henimod 1880 er den blevet helt almindelig paa Herregaardene, samtidig med at lettere Former har fundet Anvendelse paa en Del Bøndergaarde. Dette gælder i endnu højere Grad haanddrevne Hakkelsemaskiner, Kornrense- og Kastemaskiner. Efter 1860 blev Dampkraften efterhaanden taget i Brug paa mange større Gaarde, mest ved Mejeribruget og til Tærskning. Hvad Haandredskaber angik, fik ikke mindst det almindelige Bondebrug stor Fordel af den fortsatte Udvikling i Retning af lettere og mere formaalstjenlige Redskabsformer.

Der foreligger ikke noget fyldestgørende Talmateriale til Belysning af den betydningsfulde Værdiforøgelse paa Landbrugsredskabernes og -maskinernes Omraade i Perioden 1830—80. Skønmæssigt har man ment, at det drejer sig om en 3 à 4-Dobling af det danske Landbrugs samlede Redskabs- og Maskinkapital. Nogen større Forskydning mellem den i Bygninger, Husdyr og Redskaber investerede Landbrugskapital skulde efter dette ikke kunne paavises. Fremgangen fordeler sig dog langtfra jævnt paa alle Brugsstørrelser. Gennem hele Perioden tegner det større

Landbrug sig for en uforholdsmæssig stor Part af den stærkt forøgede Maskinkapital.

Med Landbrugsværdiernes hurtige Tilvækst i Lade, Stald og paa Mark voksede som allerede omtalt ogsaa Ønsket om at sikre denne Del af Landbrugets Kapital mod Tilintetgørelse. Løsøreforsikringen daterer sig fra Slutningen af det 18. Aarhundrede, men Udviklingen gik paa dette Felt kun langsomt. Værdierne var længe forholdsvis smaa, mens Vurdering og Kontrol med Forsikringsgenstandene faldt mere besværlig. Omkring 1840 blev der dog oprettet gensidige Forsikringssselskaber i de tre Hovedlandsdele, og da saavel Besætningernes som Afgrødernes Værdi forøgedes overordentlig stærkt i det følgende Tidsrum, vandt Brandforsikringen for Løsøre efterhaanden almindelig Udbredelse gennem de mange lokale Brandkasser.

Ejendomspriserne laa overordentlig lavt ved Landbrugskrisens Afslutning, men begyndte allerede omkring 1830 at stige, og Stigningen fortsatte saa godt som uafbrudt, om end med varierende Hastighed indtil 1875. Som Følge af Kornprisernes Fald gik Ejendomspriserne omkring 1877 ned med en halv Snes Procent. Der fulgte derefter en kortvarig Bedring før det forstærkede Prisfald under den fortsatte Landbrugskrise.

Prisstigningen var i 1830'erne svag, men ret betydelig i første Halvdel af 40'erne, da selv Herregaarde, hvor ingen væsentlige Forbedringer havde fundet Sted, efter Bergsøes Oplysninger gik 50—60 % op i Pris og Bøndergaarde endnu mere. Allerede i denne Periode syntes Prisstigningen mest udpræget i Jylland, hvor Priserne var særlig høje i Forhold til Ejendommenes Afkastnings-evne. I god Overensstemmelse med de senere statistiske Opgørelser anslog Bergsøe Prisen paa en Td. Hrtk. Herregaardsjord i 1845 til ca. 3000 Kr. i Landets bedre Egne, mens den i visse Egne af Jylland kun var ca. 1800 Kr., hvilket svarede til Prisen paa Selvejer-Bøndergaarde, der i Reglen var i mindre god Drift. Gennemsnitsprisen for Fæstegods, der gennemgaaende var i endnu ringere Kulturtilstand, kunde næppe anslaaes til mere end ca. 1100 Kr. pr. Td. Hartkorn. Jordpriserne var som Regel højest paa de smaa Øer, hvor Udbudet var ringe i Forhold til Efterspørgslen. Paa Fyn laa baade Ejendomspriser og Forpagtningsafgifter omtrent en Tredjedel højere end paa de øvrige Øer.

Fra 1845—49 samt fra 1860 og Perioden ud foreligger der omfattende statistiske Oplysninger om Salgspriser paa Landejen-

domme. Prismaterialet omfatter ikke Landbrugshuse. Den nedestaaende Oversigt viser Prisbevægelsen for Selvejergaarde afhændet saavel i frit Salg som ved Tvangssalg og Familiesalg. Indbefattet er ogsaa Landejendomme med væsentlige Indtægter udenfor Landbrugsbedriften (navnlig Kroer og Møller) samt fra 1870 Arvefæstegaarde med Ret til at sælge og pantsætte. Priserne gælder Ejendomme med Besætning og Inventar.

Gennemsnitspris i Kr. pr. Td. Hartkorn.
Selvejergaarde.

	Øerne	Jylland	Hele Landet
1845—49	2 910	1 956	2 268
1860—64	5 143	3 944	4 374
1865—69	5 773	4 115	4 732
1874—75	6 848	5 132	5 845
1875—79	8 160	6 593	7 259

Den relativt største Prisstigning finder Sted allerede i Halvtredserne, men her savnes en officiel Statistik vedrørende Ejendomspriserne. Efter 1857 var der dog midlertidigt en vis Standsning i den opadgaaende Bevægelse. De jyske Landejendomme steg som Helhed væsentligt mere i Værdi end Øernes. Forholdet mellem Hartkornsprisen paa Øerne og i Jylland var 1845—49 ca. 3:2, men 1875—79 omtrent 5:4. De nye Jernbaneanlæg i afsides jyske Egne har i Forbindelse med Hedeopdyrkningen og en meget betydelig Udvidelse af Husdyrholdet drevet de jyske Ejendomspriser stærkt i Vejret. Dette stemmer med, at Prisstigningen (bortset fra Bornholm) var størst i det sydvestlige og det nordlige Jylland, noget mindre i Sydøstjylland og paa Øerne, navnlig Fyn. Naar de sjællandske Ejendomspriser sidst i 70'erne distancerer de øvrige Øer, skyldes det udelukkende, at Priserne i Københavns og Frederiksborg Amter ligger en halv Snes Procent højere end i det øvrige Sjælland. Gennemsnitsprisen i Kr. pr. Td. Hartkorn i de forskellige Landsdele fremgaar af efterfølgende Tabel, der kun vedrører Gaarde under 12 Tdr. Hartkorn.

	Sjælland	Bornholm	Lolland-Falster	Fyn	Sydøstl. Jyll.	Nordl. Jyll.	Sydvestl. Jyll.
1845—49..	2790	1110	2110	3000	1930	1380	1540
1860—69..	5680	3490	4510	6040	4800	3460	3470
1870—74..	7119	5704	5532	7212	5862	4800	4323
1875—79..	8667	7879	6867	8026	7371	5897	6032

En Særstilling indtager Bornholm, hvis Jordbrug i Periodens Begyndelse stod langt tilbage, men sidst i Halvfjerdserne hævdede sig smukt ved Siden af Bondeejendommene paa de øvrige Øer. At Lolland-Falster og Fyn ikke helt kunde hævde Stillingen, maa ses i Sammenhæng med Prisudviklingen for de forskellige Ejendomsgrupper. Den stærke Tilvækst i Landbefolkningen medførte naturligt nok en forholdsvis stor Efterspørgsel efter mindre Landejendomme, og disse kunde derfor opvise langt den største Prisstigning.

Gennemsnit i Kr. pr. Td. Hartkorn af forskellige Brugsstørrelser.

	1—2 Td. H.	2—4 Td. H.	4—12 Td. H.	12 Td. H. og derover
1845—49 . . .	1838	1624	2140	3296
1860—64 . . .	4068	3718	4426	5510
1865—69 . . .	4456	4108	4904	6051
1870—74 . . .	5690	5364	5873	6748
1875—79 . . .	7685	7050	7075	7717

De mindre Landejendommers Værdi fordobles i de første 15—20 Aar og kan notere en ny Fordobling inden Periodens Udgang. De mellemstore Gaarde fulgte med i den første Opgang, der faldt sammen med den mest udprægede Kornsalgstid, men i Løbet af 1870'erne kommer de smaa Gaarde med 1—2 Tdr. Hartkorn i Spidsen og kan i Kraft af deres stærkt voksende Besætninger endog naa op paa Højde med de store Gaarde, hvis Hartkorn i Perioden 1845—49 betaltes med omtrent dobbelt saa høje Priser som det mindre Gaardhartkorn. Denne Udvikling gjorde sig navnlig gældende i Jylland, hvor de mindre Bøndergaarde (1—4 Tdr. Hrtk.) i Aarene 1875—79 betaltes med $4\frac{1}{2}$ Gange saa høje Priser som 30 Aar tidligere, mens Storbrugenes Hartkornsværdi kun var fordoblet. Paa Øerne, hvor Prisforskellen mellem de fire Ejendomsgruppers Hartkorn ikke var særlig stor i Aarene 1845—49, laa Smaabrugene paa 1—2 Td. Hrtk. allerede i Begyndelsen af Halvfjerdserne klart foran.

Prisstigningen for Landejendomme uden Besætning og Inventar viser næsten ganske den samme Bevægelse. Prisen pr. Td. Gaardhartkorn i almindelig Handel (ikke Tvangssalg, Familiehandel m. v.) var 1845—49 2041 Kr., 1860—64 3937 Kr. og 1875—79 6533 Kr., altsaa gennemgaaende ca. 10% mindre Priser end for Landejendomme med Besætning og Inventar.

I Perioden 1830—80 gik den overvejende Del af det tilbageværende Fæstegods eller ca. en Tredjedel af Landets Bøndergaarde over fra Fæste til Selveje. Om Antallet af Fæstegaarde solgt efter 1845 er der givet Oplysninger andetsteds i dette Værk (se Bd. I, S. 197). Det kan her fremhæves, at det store Flertal af Selveje- og Arvefæstekøbene efter 1850 foregik paa Øerne, hvor der fra 1845 til 79 ialt blev omsat 10 777 Gaarde mod kun 5 533 i Jylland. Skønt Øernes Gaardhartkorn i fri Handel som ovenfor paapeget stod i langt højere Pris end det tilsvarende jyske, blev Fæstegaardene gennemgaaende afhændet til lavere Priser end Hovedgaardsjord og Selvejergaarde. Forholdet var jo det, at fæsteledige Ejendomme som oftest blev tilbudt Fæsteren eller dennes Slægtninge paa billigere Vilkaar, end fremmede Liebhaveere kunde opnaa, idet den Del af Indfæstningssummen, der svarede til Fæsterens sandsynlige Restlevetid, normalt blev regnet ham til gode ved Købet. Af de i Aarene 1845—49 afhændede Fæsteejendomme blev kun 10 % solgt til fremmede, og efter 1860 faldt denne Procentdel endog til 5—6. Paa Øerne var Salg til Arvefæste iøvrigt almindeligere end Salg til Selveje bortset fra 1850'erne, da Selvejekøbene ganske dominerede. Prisbevægelsen var nogenlunde den samme for begge Grupper.

Gennemsnitspris i Kr. pr. Td. Hartkorn.
Fæstegaarde.

	Salg til Selveje	Salg til Arvefæste	Under eet
1845—49	1090	1370	1210
1860—64	2400	2630	2520
1865—69	2720	2760	2740
1870—74	3220	3700	3520
1875—79	4130	4810	4490

Ved denne Sammenligning med Salg til Selveje er der taget Hensyn til den kapitaliserede Værdi af de Arvefæsteafgifter, der paa hvilede bortsolgte Fæstegaarde. Til Forklaring paa den betydelige Prisforskel tjener, at en væsentlig Del af Salgssummen normalt blev indestaaende som Prioritet i Ejendommen, naar denne blev overdraget til Arvefæste. Iøjnefaldende stor er derimod Afstanden mellem Selvejergaardenes og Fæstegaardenes Hartkornspriser, selv om Indfæstningsafgiften tages i Betragtning. Denne Prisforskel paa Selvejer- og Fæstegaarde var dog relativt mindre mod Slutningen af Perioden.

Ejendomspriserne var gennem det meste af Perioden steget stærkt og forholdsvis konstant. Fra den dybe Nedgang i 1820'erne var Landbruget naaet til hidtil ukendte Værdihøjder. Selv paa Baggrund af den almindelige Prisopgang var Landejendommens Værdistigning iøjnefaldende stor, en mægtig Forøgelse af Nationalformuen, der i overvejende Grad var afhængig af Landbrugets Velfærd. Ogsaa Byerhvervene høstede i stigende Grad Fordel af Landbrugets Fremgang.

Men denne Prisstigning, der som paavist var særlig stor for de mindre Landejendommens Vedkommende, gjorde ikke ubetinget Landmandens økonomiske Tilværelse lettere. De gode Landbrugs-konjunkturer, alle de med større eller mindre Bekostninger indførte Forbedringer, ogsaa de, der skyldtes Landbrugernes større faglige Dygtighed, blev forholdsvis hurtigt kapitaliseret, og det samme gjaldt i stor Udstrækning Forventningerne om stigende Indtægtsforøgelse i Fremtiden. Det var ikke blot Driftsforbedringer og Køb af Fæstegaarde, der krævede betydelig Kapitalanvendelse, men i en udpræget Opgangsperiode, hvor Selveje var blevet langt den almindeligste Besiddelsesform, blev Ejendomsovertagelse gennemgaaende forbundet med Gældsstiftelse af et Omfang, som var utænkeligt endnu ved Periodens Begyndelse.

Det voksende Behov for Landbrugskapital kunde ikke tilfredsstilles gennem Opsparing eller Laan hos Private. Den nødvendige Kapital maatte for en væsentlig Del tilvejebringes gennem en nyorganisereet Kreditgivning.

LANDBRUGETS FINANSIERING

Under Landbrugskrisen 1818—28 havde selv de Landmænd, der klarede sig igennem, maattet tære haardt paa Reserverne, og Indtægterne steg kun langsomt. Der var under disse Forhold kun ringe Udvidelsesmuligheder for den Sparekassebevægelse, der i sidste Halvdel af Perioden 1830—80 skulde faa saa stor Betydning for Landbostandens Selvhævdelse og Landbrugets Finansiering. Sparekassernes Udvikling blev en Slags Barometer for den stigende Velstand og Lyst til Driftsudvidelser, der kendetegner en stor Del af Gaardmandsbefolkningen i denne Periode.

De første Sparekasser var stiftet med det Hovedformaal at appellere til Sparevnen og -viljen hos den fattigste Del af Befolk-

ningen, paa Landet altsaa i særlig Grad Husmænd og Tjenestefolk. Paa Holsteinborg Gods blev der saa tidligt som i 1810 oprettet en Sparekasse, men først i 1830—40'erne opstod der lignende Institutioner i de fleste større Købstæder og en Del paa Landet. Der fandtes i 1848 36 danske Sparekasser med en Indlaanssum paa 16 Mill. Kr., Udlaansvirksomheden var endnu ret betydningsløs. Men Udviklingen tog en anden Retning, efterhaanden som Landbrugskonjunkturerne bedredes og derved opmuntrede Bønderne til at udvide og forbedre Bedriften: bygge, mergle, dræne m. v., og der i 1850'erne atter kom god Gang i Selvejekøbene. Mange Bønder havde forlængst overvundet deres oprindelige Mistillid til Sparekasserne. I Strømpeskiftet og paa Kistebunden gav Spareskillingerne jo ingen Renter. Og i en Udvidelsesperiode var der — ved Siden af Kreditforeningerne — god Brug for blandede Spare- og Laanekasser, der kunde imødekomme Landbrugernes dobbelte Interesser. Men saa længe Flertallet af Sparekasser blev ledet af Købstædernes Mænd, og Bønderne kun sjælden var repræsenteret i Bestyrelserne, holdt det haardt for jævne Landboere at opnaa Laan, skønt en stor Del af Indlaanene skyldtes Landbrugets stigende Fortjeneste. Den Trang til økonomisk og social Selvstændighed, der siden 1840'erne havde ansporet Bondens stadig forøgede Indsats i det offentlige Liv, skulde fra 1860'erne ogsaa komme til Udtryk i Oprettelsen af en Mængde Landbosparekasser, en Slags »Landbrugsbanker«, der gennem Smaalaan kunde tilfredsstille Landmændenes Behov for Driftskredit.

I Danmark Nord for Kongeaaen, hvor Udviklingen hidtil var foregaaet med mindre Kraft end i Hertugdømmerne, fandtes der i 1864 74 Sparekasser med ialt 72 Mill. Kr. i Indskud. Men i Femaaret 1864—69 blev der oprettet ikke mindre end 219 nye Sparekasser og ti Aar senere var Antallet 446 med en samlet Indlaanskapital paa 254,2 Mill. Kr. Sparekassebevægelsen havde selv organiseret det store Flertal af de nye Kasser og indrettede dem saaledes, at de imødekom de stedlige Krav. Det var iøvrigt næppe tilfældigt, naar der opstod flest Sparekasser i Egne med livligt politisk Røre.

Ved Siden af flere Hundrede Sognesparekasser blev der oprettet en Del større Pengeinstitutter, der havde Landbrugets Trivsel for Øje. Størst Betydning fik den sjællandske Bondestands Sparekasse (stiftet 1856), der gennem sine Hundreder af lokale Tillidsmænd holdt nøje Kontakt med østdanske Landbrugere og navnlig

ydede en god Haandsrækning til Fæstebønder, der overtog deres Gaarde som Arvefæste eller Selveje. Denne Sparekasse blev taget til Mønster, da Bønder i Aarhus Amt i 1862 oprettede deres Landbosparekasse, der i den følgende Tid bl. a. finansierede en Række Forsikringsselskaber af landøkonomisk Natur. En Del af de større Sparekasser (»Herredssparekasser«) havde hver især Virksomhedsomraade fælles med en af de nye Landboforeninger og var oprettet af omtrent samme Kreds af Landbrugere. Mere undtagelsesvis forekom det, at en Landboforening direkte medvirkede ved Oprettelsen af en Sparekasse.

Mange Sparekasser ydede betydelige Prioritetslaan, ofte lige saa billigt som Kreditforeningslaanene. De korte Sparekasselaan betød dog utvivlsomt mest for Landmændene. Blandt disse præsterede Gaardmændene ikke blot de største Indskud, men var ogsaa i Flertal blandt Laantagerne. De fleste Laan blev stiftet for at imødekomme det rent øjeblikkelige Kreditbehov, og de var som Regel ganske smaa, fra 50 Kr. til nogle faa Hundrede Kr. Laanetiden var i Begyndelsen meget kort, oftest under 1 Aar, og for mange af disse løse Laan blev der ikke stillet nogen Sikkerhed. Ved de større Laan spillede Haandpanter en Rolle i Stedet for eller ved Siden af Kautionen, Hovedsagen var, at der gennem Sparekassernes talrige Udlaan blev skabt Muligheder for mange Smaaforbedringer, som der næppe saa let blev Udvej for, naar den fremskridtsivrige Landmand skulde laane hos Private.

Kreditforeninger. I Perioden 1790—1807, da Overgang fra Fæste til Selveje fandt Sted i meget stort Omfang, opnaaede Bønderne Prioritetslaan ad flere Veje. Den kongelige Kreditkasses Virksomhed er omtalt ovenfor (se S. 167). Endnu mere betød det formentlig, da de mange smaa Overformynderier, der fandtes rundt i Landet, stillede Midler til Raadighed for Selvejekøb. Godejerne var Overformyndere for deres Fæstere og i Reglen interesseret i Bøndergodssalg. Den almindelige Enkekasse skaffede ligeledes de nye Selvejere betydelig Laan mod 1. Prioritet. I den pengerigelige Tid var det ikke vanskeligt at skaffe Laan, men den meste Kreditgivning foregik efter de vante Regler for privat Laangivning.

I Kreditkassens Virksomhed var der et Par Punkter, der pegede frem mod nye Former for Realkreditens Ordning. Med det Formaal at fremme Udskiftning og indføre bedre Driftsmaader kunde der saaledes ydes Laan til solidariske Foreninger, hvis

Medlemmer af deres egen Midte skulde vælge Repræsentanter med Fuldmagt til at indstille Laansøgere og bestemme de nærmere Laanbetingelser. En Del Selvejekøb blev finansieret paa denne Maade, Bønderne var jo under Landsbyfællesskabet vant til at samles om visse økonomiske Opgaver. Men Forestillingen om, at den driftige Landmand blev holdt nede, naar han skulde søge Samarbejde med andre, mindre foretagsomme Bønder, bevirkede, at man snart gik over til at yde Laan til Enkeltmand. Ved Tiendekøb var det ikke usædvanligt, at Bønderne sluttede sig sammen landsby- eller sognevis og stiftede Laan paa solidarisk Grundlag. Selve Kreditforeningstanken skulde dog først i Løbet af 1840'erne komme til Udvikling paa dansk Grund.

Planen til en Kreditforening blev først udformet af den prøjsiske Købmand *Büring* i 1767, og i Tyskland blev der allerede i sidste Trediedel af det 18. Aarhundrede stiftet et stort Antal gensidige Laaneforeninger for Landmænd. Staten ledede dem, og Medlemmerne var Godsejere, der indenfor hver enkelt Forening hæftede solidarisk for Laanene; Medlemsskabet var obligatorisk. I Norden optog man Kreditforeningstanken i dens tyske Form, men tillempede den efter hjemlige Forudsætninger. Sverige, der tidligt havde organiseret sin Hypotekcredit, fik sin første Kreditforening i 1836, og flere fulgte hurtigt efter. De svenske Kreditforeninger var i Modsætning til de tyske private Foreninger og drev iøvrigt ogsaa nogen Bankvirksomhed. Først i 1861 blev der gennem Lovgivningen skabt et Centralorgan for Sveriges Kreditforeninger.

Under Landbrugskrisen 1818—28 fremkom der her i Landet et løst skitseret Forslag til en Kreditforening, og i 1820 tillod Regeringen Oprettelse af en Kreditforening for Jordejere paa Sjælland (her virkede i Forvejen Kreditforeningen for Husejere i København), men Forsøget mislykkedes. Efter 1830 blev Kreditforeningstanken mere aktuel i Landbrugets Verden. I den jyske Stænderforsamling drøftede man uden Resultat et Forslag om Oprettelse af en Kreditkasse med Statsgaranti. Mere Slagkraft var der i Nationaløkonomen *A. F. Bergsøes* Skrift »Motiveret Udkast til en Creditforening for danske Grundbesiddere« (1839). Med Udgangspunkt i Oplysninger om Kreditforhold i andre Lande, navnlig Prøjsen, stillede Bergsøe et udførligt Forslag til Statutter for en dansk Kreditforening, der skulde tælle baade Godsejere og Bønder som Medlemmer og bl. a. finansiere Selvejekøb. Kredit-

foreningslaanene vilde give større Sikkerhed end andre Laan og fritage Laantagerne for meget Besvær og mange ydmygende Henvendelser, men navnlig vilde Laanenes Uopsigelighed og Afbetaling ved Amortisation være en stor Fordel for Grundejerne. Større Driftskapacitet maatte blive Følgen, og Kreditforeningsobligationer vilde blive en udmærket Anbringelse af mangen Kapital, der hidtil havde ligget ufrugtbar hen.

Regeringen stillede sig ret afvisende overfor Bergsøes Forslag, men det blev livligt diskuteret i visse Godsejerkredse og kom bl. a. frem paa Landmandsforsamlingen i Randers 1845. Bergsø blev Sekretær for et Udvalg, der energisk arbejdede med Sagen og Aaret efter foretog en Henvendelse til Kongen for at opnaa Stadfæstelse af Kreditforenings Statutter. Svaret blev et motiveret Afslag, der holdt Forhandlingsvejen aaben. Den enevældige Regering formodede ikke helt uden Grund, at Godsejerne kunde ønske Kreditforeningen oprettet for ved Hjælp af den udvidede Laangivning at sikre sig bedre Priser for Fæstegaardene. Man saa fra den Side nødigt, at Godsejerne gav efter for deres Spekulationstrang og slap Kontrollen med Bøndergodset. Tanken om Statsstøtte maatte i hvert Fald opgives. Regeringsskiftet i 1848 og Forfatningsændringen i 1849 lagde Magten i Hænderne paa de Nationalliberale, der var den økonomiske Liberalismes erklærede Tilhængere, mens Bondevennerne i deres Bestræbelser for at fremme Overgangen til Selveje interesserede sig stærkt for Oprettelsen af en Kreditforening. Hertil kom, at ogsaa en Del konservative Godsejere vedvarende støttede Tanken, selv om Opbygningen af Kreditforeningerne maatte ske paa liberalistisk Grundlag, uden økonomiske Statsgarantier.

En Lov af 20. Juni 1850 fastsatte de Vilkaar, hvorunder Kreditforeninger og Laanekasser skulde arbejde, og de Krav, der maatte stilles til dem. En Kreditforening kunde oprettes, naar der meldte sig Interessenter til et Beløb af 1 Mill. Rigsdaler, og disses Ejendomme skulde ligge indenfor et begrænset Omraade, saaledes at Bestyrelsen kunde paatage sig den nødvendige Kontrol med Taksationer og Panter. Ejendommenes Behæftelse maatte ikke overstige 60 % af Taksationsværdien, og Laanene ydedes i Reglen kun mod 1. Prioritet.

Kreditforeningerne skulde først og fremmest faa Betydning for Landbruget med dets stærkt stigende Kapitalbehov. Hidtil havde man i alt for høj Grad været henvist til Laan Mand og Mand

imellem, og dermed fulgte Afhængighed og anden Ubehagelighed. De lokale Sparekasser magtede langtfra den store Opgave. Kreditforeningernes faste, uopsigelige Laan til fastsat Rente bød Laantageren mere betryggende Forhold, end han tidligere havde kendt, samtidig med at Kapitalen opnaede større Sikkerhed i Kraft af den sagkyndige og velorganiserede Vurdering og ikke mindst som Følge af Risikospredningen gennem det solidariske Ansvar.

I December 1851 fik Landbrugets to første Kreditforeninger deres Statutter stadfæstet. Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere havde i Starten mindre Tilslutning end den sjællandske Forening, der — efter at dens Virksomhed var blevet udvidet til Lolland-Falster og til Fyn — i 1854 fik Navnet Kreditforeningen af Grundejere i de danske Østifter. Kreditvæsenet var i Forvejen mest udviklet paa Øerne, og sidstnævnte Forening omfattede ogsaa Grundbesiddere i Byerne. Virksomheden gik frem med hurtige Skridt. Krisen i 1857 hemmede ikke i særlig Grad Udviklingen paa Landet, men ramte dog Kreditforeningerne i Form af Kursfald og dyre Laan i en Række Aar. I Forbindelse med Bestræbelserne for at skabe større Interesse for Kreditforeningsobligationerne hos et købedygtigt Publikum skete der i 1861 en Omordning af Kreditforeningsvæsenet. Man vilde undgaa Konkurrence mellem en Række Kreditforeninger, som man havde set det i Sverige. Efter Lov af 19. Februar 1861 blev Laanene inddelt i Serier og det solidariske Ansvar begrænset til den enkelte Serie; Kreditforeningens Ledelse var dog fælles for alle Serier. Samtidig blev den frie Adgang til at danne Kreditforeninger spærret, idet nye kun kunde stiftes i Henhold til særlig Lov. Umiddelbart forinden var der oprettet to nye Foreninger: Kreditforeningen for Grundejere i Fyns Stift og Den vest- og sønderjyske Kreditforening (1860), den første omfattede ogsaa Byejeendomme. Naar en Kreditforening skulde føre effektiv Kontrol med Panterne i alle Egne, var det nødvendigt med en saadan Opdeling i lokale Foreninger; Trafikforholdene gjorde endnu paa denne Tid Repræsentanternes Rejser temmelig vanskelige og bekostelige.

Kreditforeningernes Udlaan var allerede i det første Tiaar meget betydeligt og naede i 1861 ca. 50 Mill. Kr., fordelt paa godt 5000 Laan. I stor Udstrækning havde de nye Foreninger finansieret Fæstebøndernes Selvejkøb i 1850'erne. For Afsætningen af Kreditforeningsobligationer var det af Betydning, at Loven om Søsters lige Arveret med Broder efter 1857 gjorde

mange enlige Damer til Kapitalister; de ønskede i Reglen en sikker Anbringelse af deres Midler. Krigen 1864 betød ingen Katastrofe for Kreditforeningerne, selv om Forholdene var vanskelige nok for de jyske Foreninger. I Tredserne laa Obligationskurserne dog gennemgaaende lavt, til Dels en Følge af Overgangen til Selveje, der fremskyndedes ved Regeringens Politik i disse Aar. Laantagerne havde et Kurstab paa omkring 10 Procent, og Pengeknapheden hemmede i den første Tid efter 1864 Kreditforeningernes Virksomhed, men Udlaanene steg dog til næsten 74 Mill. i 1870.

En ny Forening, Creditkassen for Landejendomme i Østifterne, blev dannet i 1866. Baggrunden var den (kortvarige) politiske Forstaaelse mellem »store og smaa Bønder«, der vendte sig mod de Nationalliberale som et Byparti. Indbydelsen til Foreningens Oprettelse fremhævede meget stærkt Landejendomsværdiernes Stabilitet sammenlignet med Købstadejendommenes.

Krigen 1870—71 og de betydelige franske Erstatningsbetalinger bragte større Pengerigelighed ogsaa herhjemme. Nye Storbanker og store Industriforetagender startede i de følgende Aar, og Obligationskurserne bedredes noget, navnlig da flere Foreninger fik Ret til at udstede 4½ pCt.s Obligationer, og det tyske Pengemarked begyndte at interessere sig for disse Værdipapirer. Senere indtraf der atter Kursfald, bl. a. i Forbindelse med Landbrugskrisen 1877, men Stigningen i Kreditforeningernes Udlaansmængde var særlig betydelig i Halvfjerdsernes sidste Halvdel. Udlaanene var i 1879—80 oppe paa 223 Mill. Kr. Møntforandringen 1875 øvede ingen væsentlig Indflydelse.

De danske Bøndergaarde var under Landbrugets gunstige Konjunkturforskel et overmaade godt Pant, og den voksende Prioritetsgæld virkede ikke foruroligende. Udviklingen havde gennemløbet flere Faser. Prioritetsgælden var under Landbrugskrisen blevet nominelt formindsket, men den var dog mere tyngende som Følge af de synkende Landejendomspriser. I Perioden 1830—49 steg Ejendomsværdierne derimod stærkere end Prioritetsgælden. Landmændene var blevet forsigtige med at gøre Pantegæld efter de Erfaringer, de havde gjort i Landbrugskrisens Tid. Derimod steg Ejendomsværdien meget stærkt. Statistisk Bureau opgjorde i 1849 de daværende Godsers Prioritetsbehæftelse (bortset fra Fideicommissgodser) til 33 pCt. I de opadgaaende Tider fra 1850 til henad 1880 voksede Prioritetsgælden med ca. ½ Milliard Kr. og et Gennemsnit for Perioden 1870—84 viser en

Prioritetsgæld paa godt 40 pCt. af Landejendomsværdien. Med disse Bevægelser i Pantegældens relative Størrelse for Øje afviste Nationaløkonomen Falbe-Hansen den ofte fremførte Paastand om, at »Nutidens Landmænd skulde være mere letsindige til at gøre Gæld end Fortidens . . . ; thi det er ikke rimeligt, at Menneskene med den stigende Kultur skulde blive mere letsindige i deres økonomiske Forhold«. Heller ikke kunde det antages, mente han, at Landmændene i Forhold til deres Indtægter var blevet mere ødsle end i ældre Tid. Falbe-Hansens Opfattelse, der iøvrigt blev bestridt af andre Landøkonomer, lagde næppe tilstrækkelig Vægt paa Betydningen af den langt lettere Adgang til Gældsstiftelse, tilmed paa Betingelser, der maatte tiltale den ærkære og selvstændige Landmand, idet hverken Privatmand eller Statsmagt fik nogen Lejlighed til at blande sig i hans Forhold.

Dette gjaldt det store Flertal af Gaardmændene. For Husmandsbefolkningen stillede Sagen sig anderledes. De fleste Husmænd levede overvejende af at arbejde for andre. Deres Ejendomme — for saa vidt de overhovedet ejede deres Huse — var gennemgaaende meget smaa og Jorden ringe og i daarligere Drift end de øvrige Landbrug. Husmændene havde i høj Grad Brug for Driftskapital, men skulde den fremskaffes ved Laan hos den større Landbruger, betød det Afhængighed, da Husmanden i mange Tilfælde var henvist til at laane af sin Arbejdsgiver. Den Sikkerhed, Husmanden kunde stille, var som oftest afhængig af hans Indtjeningsevne, idet hans Ejendom var forholdsvis lidt værd som Pant. Disse Overvejelser førte til Oprettelse af særlige Kreditforeninger for mindre Landbrugere (Lov af 28. Maj 1880). Husmandskreditforeningerne skulde nyde direkte Statsstøtte, idet de udover de tidligere Kreditforeningsbegunstigelser af Staten fik garanteret en Rente af 4 pCt. p. A., og desuden ydedes der af Statskassen hver Forening en Understøttelse paa 10 000 Kr. ved dens Oprettelse. For at blive Medlem maatte man være Ejer af en Ejendom takseret til højst 4000 Kr., og Laanet for Landbrugshuse maatte ikke udgøre mere end 50 %, for jordløse Huse ikke over 40 % af Taksationssummen. En Række Kontrolbestemmelser indførtes i Loven om Husmandskreditforeninger. Valget af Bestyrelsens Formand skulde saaledes godkendes af Indenrigsministeriet, der ogsaa udnævnte den ene af Revisorerne og fastsatte Reglementet for Revisionen. Statutændringer krævede Indenrigsministerens Samtykke.

Paa det Grundlag, som den nye Kreditforeningslov havde lagt, stiftedes kort efter to Husmandskreditforeninger, nemlig Kreditforeningen af Ejere af mindre Ejendomme paa Landet i Jylland og den tilsvarende Forening for Østifterne. En enkelt Mand, Sagsfører *E. E. Elmquist* havde med særlig Energi taget sig af denne Opgave, der kunde blive et vigtigt Led i Arbejdet for en Forbedring af Husmands- og Landarbejderbefolkningens Kaar (jfr. nedenfor S. 364 f). Elmquist øvede stor Indflydelse ved Udformningen af Loven om Husmandskreditforeninger og af Statutterne for den jyske Forening, hvis administrerende Direktør han blev. Det var iøvrigt karakteristisk for den Husmandsomsorg, der gjorde sig gældende under det daværende Styre, at begge de nye Kreditforeninger lededes af Godsejere.

Husmandskreditforeningernes betydningsfulde Virksomhed tilhører den følgende Periode. Men naar $\frac{2}{3}$ af de Laan, der blev bevilget i deres første Leveaar, gik til Afbetaling af Smaabrugernes Gæld til Banker, Sparekasser og Private, viste dette klart, at Husmændene i særlig Grad havde Brug for en Institution, der kunde modvirke ældre og mere bekostelige Former for Gældsstiftelse.

IX.

DET DANSKE LANDBOSAMFUND OMKRING 1880

Mellem Landbrugskrisen 1818—28 og den langvarige Krise, der satte ind i 1877, laa et halvt Aarhundrede med næsten uafbrudt Fremgang for det danske Landbrug. Langsomt var Bedringen begyndt, og navnlig Bondebruget kom sent med, ja Flertallet af de jævne Landmænd havde endnu ikke bevidst sluttet op i Fremskridtsmændenes Rækker ved Aar 1880. Men i større Udstrækning, end man almindeligvis ser det fremstillet, var dansk Landbrug allerede dengang slaaet ind paa den Vej, der skulde blive Fremtidens. »Kornsalgperioden« kulminerede i 1860'erne, og Halvfjerdserne stod i Husdyrproduktionens Tegn. Noget andet var, at der til den paabegyndte Produktionsomlægning endnu ikke svarede et mønstergyldigt Produktionsapparat af den Karakter, vi nu kender.

Til Landbrugets økonomiske Fremgang føjede sig andre Udviklingstræk af blivende Betydning for det danske Landbosamfund. Allerede i Tidsrummets første Tiaar, 1830'erne, indførtes de raadgivende Stænderforsamlinger, hvor baade Godsejeren og den mellemstore Gaardmand indtog sit Sæde, den sidste i Haabet om, at Enevælden nu vilde fuldføre de store Landboreformers Værk. Denne Forhaabning opfyldtes ikke helt. Der var trods al kulturel Højnelse, trods Folkestyrets Vækst, Selvejets almindelige Udbredelse og Oprettelsen af mange Tusinde nye Landbohjem, i selve Landbosamfundets Opbygning endnu saa meget, der mindede om ældre Tidens skarpe Standsskel og alt for ulige Erhvervsvilkaar for Landbrugets Udøvere. Den Udvikling, som i de fleste Henseender skulde stille »store og smaa Bønder« paa lige Fod og navnlig give det lille Landbrug uanede Muligheder, hørte endnu Fremtiden til.

EJENDOMSANTAL OG LANDBRUGSBEFOLKNING

I det egentlige Danmark, der ved det 19. Aarhundredes Indgang endnu ikke mønstrede en Millionbefolkning, blev Folketallet fordoblet, før man naaede 1880. Landbefolkningen udgjorde ved Folketællingen i 1834 79 % af samtlige Indbyggere, men var nu nede paa 72 % — 1 442 000 af 1 969 000 — og knyttet til selve Landbrugserhvervet var i 1880 kun ca. en Million Mennesker, godt 51 % af Danmarks Befolkning. Tilbagegangen var ganske vist kun relativ. I Perioden 1834—80 voksede Landbrugsbefolkningen med ca. 300 000, og endnu i 1870'erne var der en betydelig Tilvækst, selv om Vandringen fra Land til By og Udvandringen til de oversøiske Lande ved denne Tid havde faaet et Omfang, der varslede den absolutte Nedgang, som blev en Realitet i Landbrugskrisens værste Aar.

Gennem hele Aarhundredet havde Antallet af Landejendomme været i stadig Vækst. En Ejendomstælling fra 1805 viser — naar enkelte mindre Huller i Talmaterialet udfyldes ved Hjælp af andre samtidige Oplysninger — at der paa dette Tidspunkt fandtes 116—118 000 Bosteder paa Landet, ca. 56 000 Gaarde og godt 60 000 Huse. Omtrent en Trediedel af Husene var jordløse. I Forbindelse med Overgangen til Selveje, der navnlig prægede Udviklingen i Jylland i de følgende Aartier, forøgedes Antallet af Gaardret betydeligt baade ved Deling og Udstykning; i 1835 fandtes der 67 000. Mest iøjnefaldende var dog Stigningen i Husantallet. Den var begyndt over 100 Aar tidligere, især paa Sjælland var Husenes Antal blevet stærkt forøget allerede i det 18. Aarhundrede, men med den livlige Befolkningstilvækst paa de store Landboreformers Tid og senere skete der en endnu kraftigere Forskydning i Ejendomsfordelingen til Fordel for Husene. Fra 1805 til 1835 steg Husantallet til ca. 90 000, og i 1873 var det oppe paa 165 000. Samtidig var Gaardantallet vokset til 74 000. I Aarhundredets første Trediedel blev der oprettet een Gaard for hver tre nye Huse, men i Perioden 1835—73 11 Huse for hver ny Gaard paa Landet. De fleste nye Landejendomme var Huse med et mindre Jordtiliggende.

Besiddelsesforholdenes Udvikling i det 19. Aarhundrede er i det foregaaende blevet belyst ved et Par Tabeller (se ovenfor S. 222 og Bd. I, S. 198). Her skal da kun gives en Oversigt over, hvorledes Antallet af Landejendomme fordelte sig paa de forskel-

lige Ejendomsstørrelser i Tiden før Landbrugskrisen og før Udvandringen kom til at øve en væsentlig Indflydelse. Ved at sammenholde Ejendomsstillingerne i 1860 og 1873 faar man samtidig et Skøn over, hvorvidt Nyoprettelsen af Landbrugsejendomme holdt Skridt med Befolkningstilvæksten i Landkommunerne.

	Antal Landejendomme		Tdr. Hartk.
	1860	1873	1873
Over 20 Tdr. Hartk.	824	847	37 400
12—20 » »	1 054	1 114	16 474
8—12 » »	4 284	4 034	37 839
4—8 » »	27 474	25 908	147 908
2—4 » »	20 793	22 558	65 503
1—2 » »	17 600	19 694	28 502
Gaarde ialt	72 029	74 155	333 626
1/4—1 Td. Hartk.	59 769	66 535	33 833
1 Fdk.-1/4 Td. »	30 428	39 415	5 128
Under 1 Fdk. »	18 517	26 688	370
Uden Hartkorn	30 572	32 626	
Huse ialt	139 286	165 264	39 331
Landejendomme ialt	211 315	239 419	372 957

I Perioden 1805—73 var Antallet af danske Landejendomme fordoblet, en Stigning noget stærkere end Befolkningstilvæksten, hvilket stemmer meget vel med, at Fremgangen helt overvejende falder paa Landbrugshuse. Iøvrigt fordelte Ejendomsantallene sig ret ujævnt paa de forskellige Brugsstørrelser.

De egentlige Storbrug var i den nye Matrikels Tid forøget i Tal og i Hartkornstilliggende, for en stor Del i Kraft af den Lovgivning, der havde fremskyndet Bøndergaardenes Overgang fra Fæste til Selveje. Til Ejendomme med over 12 Tdr. Hrtk. hørte i 1873 14,3 % af Hartkornsarealet. Af Storgodser med over 30 Tdr. Hartkorn fandtes der 505. I denne Gruppe træffer man de gamle Lensgodser, der var særlig fremtrædende paa Lolland-Falster, i Holbæk, Sorø og Præstø Amter, samt i visse østjyske Egne. I Ribe Amt var der kun tre Godser af denne Størrelse. De ret faatallige Herregaarde med 20—30 Tdr. Hrtk. fordelte sig jævnt paa de forskellige Landsdele, mens de større Landbrugs Hovedgruppe (12—20 Tdr. Hrtk.) var fyldigst repræsenteret i Københavns Omegn, paa Bornholm og Nordfyn og i Sydvestjylland.

Under Bøndergaardene laa tre Fjerdedele af Hartkornsarealet. Antallet af større Bøndergaarde var dog i Aarhundredets Løb gaaet stærkt tilbage. Der fandtes i 1873 kun 4000 Gaarde af Brugsstørrelsen 8—12 Tdr. Hrtk. Særlig talrige var disse »Proprietærgaarde« i Nord- og Midtsjælland, i Randers Amt og i den nordøstlige Del af Vejle Amt. Ogsaa de »mellemstore« Gaarde paa 4—8 Tdr. Hrtk. var formindsket i Tal, men paa Øerne udgjorde de næsten Halvdelen af Gaardbrugene, i Jylland kun en Fjerdedel. 44 % af Landets Hartkorn tilhørte denne Brugsstørrelse, men i Præstø Amt ikke mindre end 70 %. Bøndergaarde paa 2—4 Tdr. Hrtk. var særlig fremtrædende i Nord- og Vestjylland. De var ofte ret anselige Gaarde, der repræsenterede det større Bondebrug i de paagældende Egne, hvor Hartkornsansættelsen gennemgaaende var lav, bl. a. fordi den nyere Tids Hedeopdyrkning her havde bragt store Arealer under Kultur. Af de helt smaa Gaarde paa 1—2 Tdr. Hrtk. laa ligeledes mere end to Trediedele i Jylland, forholdsvis flest i de mindre frugtbare Egne, hvor Opdyrkningsarbejdet i den foregaaende Periode havde haft betydelig Fremgang. Paa Øerne udgjorde de knap 20 % af samtlige Bøndergaarde, men i Hjørring Amt, hvor der fra ældre Tid fandtes mange Bolssteder, var de oppe paa 43 %. Faatallige var Smaagaardene i Egne, hvor Fæstevæsenet længe var blevet opretholdt i stor Udstrækning og havde dæmmet op mod Udstykning.

Allerede i 1860 fandtes der henved 109 000 Huse med Hartkorn, og Smaaejendomsgrupperne var i rivende Fremgang. De talte i 1873 ca. 133 000 Huse, langt over Halvdelen af samtlige Landejendomme, men med kun 10,6 % af det samlede Hartkornstiliggende, eller lidt mere end Lolland-Falsters Jorder kunde opvise. De henved 27 000 Huse med mindre end et Fjerdingskar Hartkorn kunde dog ikke regnes til Landbrugshusene, men maatte snarere sammenstilles med de 32 600 Huse uden Hartkorn. I Ribe, Ringkøbing, Viborg, Thisted og Hjørring Amter hørte der mere Jord til Husene end til Herregaardene; i det øvrige Land var dette blot Tilfældet i Aarhus og Frederiksborg Amter.

Kun i den første Gruppe — Huse med mindst 2 Skp. Hartkorn — havde Brugerne Betingelser for at kunne leve som selvstændige Landbrugere, der i Reglen ikke søgte Arbejde hos andre. De andre Smaabrugere havde deres Hovederhverv udenfor egen Bedrift, de fleste som Medhjælpere ved selvstændige Landbrug. Af de egentlige Husmandsbrug var der næsten lige mange i Jyl-

land og paa Øerne, dog forholdsvis flest i det nordlige og vestlige Jylland, hvor som nævnt ogsaa Smaagaardene dominerede. Men overalt var det karakteristisk, at Husenes Tilliggende fortrinsvis hørte til Egnens daarligste Jorder.

Ejendomsstillingen giver dog ikke noget egentligt Billede af Husmandsbefolkningens Erhvervsgruppering. I Stedet maa man gaa til Folketællingerne. Her møder man det bemærkelsesværdige Forhold, at Folketællingen 1880 med større Held end tidligere Tællinger udskiller de Daglejere og Arbejdsmænd, der har fast Tilknytning til et bestemt Erhverv. De anføres som Medhjælpere ved Jordbrug, Industri, Handel etc. Tilbage bliver dog en Daglejerklasser, der i Landdistrikterne omfatter 108 600 Personer. Det faktiske Forhold var jo, at en stor Mængde Arbejdsmænd — ligesom mange Landhaandværkere, Smaahandlende, Fiskere m. fl. — afvekslende arbejdede ved Landbruget og ved andet Erhverv. Skønmæssigt har man antaget, at tre Fjerdedele af den nævnte Daglejergruppe maa henregnes til Landarbejderne, af hvilke desuden 45 500 Hovedpersoner (ialt 144 600 Personer) ved Folketællingen udtrykkeligt er opført som Medhjælpere ved Landbruget. Derefter faar man følgende Fordeling:

Landbrugsbefolkningen 1880.

	Hoved- personer	Personer ialt	I pCt. af Landbrugs- befolkn.
1. Godsejere, Forpagtere og Gaardmænd	70 400	323 300	32,1
2. Husmænd	65 900	241 800	24,0
3. Indsiddere	4 300	10 600	1,1
4. Medhjælpere, Daglejere m. v.	69 100	226 000	22,5
5. Aftægtsfolk	25 800	35 700	3,6
6. Gartnere	1 700	5 500	0,5
7. Tjenestefolk		163 300	16,2
	237 200	1006 200	100,0

Den danske Landbrugsbefolkning var ved Aar 1880 delt i tre nogenlunde lige store Grupper, der omfattede henholdsvis Brujerne af de større og mellemstore Landbrug, Smaabrujerne og de næsten jordløse Landarbejdere. Af Tyendet tjente 155 000 hos Gaardbrugerne, men det store Flertal af Tjenestefolkene var Husmands- og Landarbejderbørn, mens Gaardmændene, som Antallet

af Personer i Gaardmandsfamilien tydeligt viser, helst beholdt deres Børn hjemme. Ogsaa Aftægtsfolkene maa nærmest henregnes til Husmands- og Indsidderbefolkningen.

Siden Folketællingen i 1834, der er omtalt ovenfor Side 223, havde der været en betydelig relativ Tilbagegang for Godsejere og Gaardmænd (fra 41 til 32 pCt.) og for Tyendegruppen (fra 19 til 16 pCt.). Husmandsbefolkningen, der ved de ældre Folketællinger uden alt for klare Afgrænsninger fordelte sig paa Husmænd, Indsiddere (Inderster), gifte Medhjælpere, samt Arbejds mænd og Daglejere, var gaaet tilsvarende frem. Halvdelen af Landbefolkningen havde til Huse i Husmands- og Landarbejderhjem, og endnu flere var opvokset ved disse gennemgaaende saa jordfattige Bosteder.

Antallet af Godsejere i 1880 kendes ikke, men mange af de 2239 Forpagtere var Brugere af flere Landbrugsejendomme, og det samme gjaldt en Del af Gaardmændene. Et betydeligt Antal Gaarde blev drevet af Præster, Kromænd, Møllere og andre, hvis Hovederhverv laa udenfor Landbruget (alene af Møllere fandtes der 2116 i Landdistrikterne; mange af dem var dog Husbeboere). Det kan derfor ikke overraske, at Antallet af Hovedpersoner i første Gruppe er ca. 4000 mindre end Gaardantallet ved samme Tid. I anden Gruppe har man de nogenlunde selvstændige Husmænd, ca. 66 000 i Tal, hvilket svarer meget godt til Antallet af Husmandsbrug paa mindst 2 Skpr. Hartkorn. Indsidderne maa naturligt henregnes til den tredje større Landbogruppe, den udpræget jordfattige Landarbejderstand, der kunde opvise den mest iøjnefaldende Tilvækst i Aarhundredets Løb.

Sammenligner man Antallene af Husmænd og gifte Medhjælpere ved det større Landbrug, bekræftes i det store og hele de Forandringer, Ejendomsfordelingen giver Formodning om. Det viser sig, at i Jylland var de forholdsvi selvstændige Smaabrugere omtrent dobbelt saa mange som de Husmænd, der ved Folketællingen blev opført som Medhjælpere hos de store Landbrugere. Kun i Randers Amt stod de to Grupper omtrent lige. Paa Øerne var Medhjælper-Husmændene i Reglen flest, i Sorø og Præstø Amter endda i betydeligt Overtal. Hartkornsfordelingen svarer ret nøje hertil, idet Husene i de jyske Amter undtagen Randers og Aalborg havde mellem 11 og 15½ pCt. af Amtets Hartkorn. Paa Øerne udgjorde Hushartkornet kun i Frederiksborg og Svendborg Amter henimod 12 pCt. eller noget nær Gennemsnittet for Jylland.

Landbefolkningen var fremdeles langt den talrigste, men Forskydningen mellem Land og By var i fuld Gang i 1870'erne. Befolkningstilvæksten i Landdistrikterne havde kulmineret i Perioden 1850—70 og dalede ret betydeligt i det Tiaar, der fulgte. Indbyggerantallet i Hovedstad og Provinsbyer steg i Halvfjerdserne med 108 000, i Landkommunerne kun med 76 000. I Vest- og Nordjylland, hvor Nyopdyrkningen medførte forholdsvis mange nye Bosættelser, var Tilvæksten dog ret uforandret, i Ringkøbing Amt endog stigende, men i Østjylland og de fleste ødanske Amter voksede Folkemængden i Landdistrikterne kun med 1 til 3 Promille pr. Aar, mens Købstædernes Indbyggerantal steg med lige saa mange Procent.

Denne stærke Forskydning, der skulde blive et fremtrædende Træk i Udviklingen efter 1860'erne, skyldtes dog ikke blot den voksende Indvandring fra Land til By. Ogsaa Udvandringsproblemet var blevet aktuelt.

Endnu i 1860'erne var *Udvandringen* til de oversøiske Lande ikke særlig betydelig, selv om den siden 1857 i Reglen laa over 1000 pr. Aar. I Tiaaret 1871—80 steg Tallet imidlertid til 3900 og 1881—90 til 8200 pr. Aar, men faldt saa atter i Halvfemserne. I Firserne, da Udvandringen var paa sit højeste, betød omtrent Halvdelen af samtlige Bortflytninger Udvandring til Amerika. I Begyndelsen var de fleste Emigranter Folk af Mellemstanden, efter 1865 ogsaa Bønder, men Haandværkere og ufaglærte Arbejdere var dog endnu i Landbrugskrisens første Periode i Flertal. I Aarene 1879—82 var saaledes kun 17 pCt. af Udvandrerne Agerbrugere, 45½ pCt. Arbejds mænd og Tyende (sikkert overvejende Landarbejdere), godt 26 pCt. Haandværkere, mens Resten — godt 12 pCt. — tilhørte forskellige Erhverv.

Paa de mindre Øer havde Udvandringen til Amerika forholdsvis tidligt bidraget til at standse Befolkningstilvæksten, saaledes paa Langeland, hvor Folketallet 1870—80 kun steg 272, mens der i samme Tiaar udvandrede 12—1500 Personer. Ogsaa fra Vendsyssel foregik der lige siden Tredserne en meget betydelig Udvandring. De øvrige nord- og vestjyske Amter fastholdt derimod indtil Firserne Landbefolkningen langt bedre, end det var Tilfældet i Østdanmark, hvor Købstæderne og navnlig Hovedstaden samtidig forstærkede deres Tiltrækningskraft.

Taget under eet var Bortflytningen fra Landdistrikterne i 1860'erne 31 000, steg i det følgende Tiaar til 96 000 og kulmine-

rede i 1880'erne med 155 000 for derefter at gaa ned til 122 000 i Perioden 1890—1901. I Firserne bortvandrede aarligt over 1 pCt. af Middelbefolkningen, og paa Sjælland (bortset fra Københavns Amt) samt i Odense og Vejle Amter var Udvandringen i dette Tiaar saa betydelig, at den helt opslugte Befolkningsoverskuddet. I Halvfemserne faldt Bortflytningerne atter til $\frac{3}{4}$ pCt. pr. Aar, men først nu kulminerede Bortvandringen i de vestjyske Amter. En særlig bred Strøm af Udvandrere gik gennem hele Perioden fra Hjørring Amt til det fjerne Udland. Her bortvandrede 1860—1901 henved 39 000 Personer eller aarligt ca. 1 pCt. af Amtets Middelbefolkning.

Selv om »Flugten« til Byen og til Amerikabaadene ikke ramte alle Landdistrikter lige haardt, blev Udvandringen dog et Problem, der optog Landbruget meget stærkt, navnlig da Landbrugs-krisen kom. Det var iøjnefaldende, at det ikke mindst var den dygtige Landboudom, der drog ud. Udviklingen viste jo, at Adgangen til selvstændige Landbrug blev stadig mere begrænset, Huslodderne voksede vel i Tal, men Gennemsnitsstørrelsen aftog, og Udsigten til at skulle arbejde for andre var ikke tillokkende for den foretagsomme Ungdom.

DET STORE LANDBRUG

Perioden fra 1830'erne til 1877 havde i økonomisk Henseende været gunstig for det store Landbrug. Det havde Midler til at udnytte de Eksportmuligheder, der fulgte med de gode Landbrugskonjunkturer. De første, største og i Reglen ogsaa de bedst gennemførte Grundforbedringsarbejder fandt Sted paa de større Brug. Godserne, der fra gammel Tid blev regnet for Landets Kornmagasiner, var vedblivende store Kornproducenter, men samtidig gik Storbruget ubetinget i Spidsen, naar det gjaldt nye Fremstød for dansk Landbrug, ofte med Udnyttelse af Videnskabens nyeste Resultater, ikke mindst paa Kvægavlens og Mejeribrugets Omraade. Hertil kom, at Storbrugets Mænd ogsaa i det politiske Liv havde bevaret en Magtstilling, der gav dem mange Gange større Indflydelse, end deres Tal berettigede dem til.

De store Gaarde var som nævnt vokset betydeligt i Antal og i Hartkornstilliggende, en Udvikling, der stod i Forbindelse med Bøndergodsets Overgang til Arvefæste eller Selveje. Ved Fæste-

afløsningen fik Hovedgaardsejerne Penge mellem Hænderne, Landbrugskonjunkturerne opmuntrede dem til at købe Jordegods, og Loven af 19. Februar 1861 gav de Godsejere, der afhændede mindst 9 Gaarde til Brugerne eller deres Børn (Svigerbørn) Ret til frit at disponere over saa meget som $\frac{1}{3}$ af det bortsolgte Hartkorn. Den gamle Godsejeradel blev da i denne Periode rigere paa Hovedgaardsjord, mens den navnlig i Aarhundredets første Trediedel havde mistet en Del ved Udstykning. Paa Øerne besad Adelen i 1844 næsten tre Fjerdedele af Hovedgaardsjorden (iøvrigt et Begreb, der med Privilegiernes Bortfald tabte sin Betydning), i Jylland 37 pCt., men navnlig paa Halvøen forøgede den sine Besiddelser i den følgende Periode. Omkring 1880 fandtes der mellem de egentlige Storbesiddelser i Danmark 21 Grevskaber, 14 Baronier, 34 Stamhuse og 11 Fideikommissgodser, foruden en Række Stiftelser (Herlufsholm og Sorø Skoler, Vallø og Vemme-tofte »Klostre« m. fl.)

Den faatallige, men godsrige Adel havde bevaret meget af sin Indflydelse i det offentlige Liv. Junigrundloven af 1849, der iøvrigt stillede i Udsigt, at Len, Stamhuse og Fideikommisser skulde overgaa til fri Ejendom, syntes at knæsatte et Folkestyre, der vilde undergrave Adelen politiske Magt, ligesom den ophævede alle Privilegier, der var knyttet til Adel, Titel og Rang. En kort Periode var de borgerlige Elementer mest fremtrædende i dansk Politik, men den reviderede Grundlov af 1866 skabte et privilegeret Landsting, et stærkt Rygstød for den følgende Tids Godsejeregeringer under Navne som *C. E. Frijs-Frijsenborg*, *L. Holstein-Holsteinborg* og 1875—1894 *J. B. S. Estrup* til Kongsdal og Skaføgaard. Som højestbeskattet Vælger fik en Godsejer ofte lige saa megen Indflydelse paa Landstingsvalget som alle de øvrige Vælgere i hans Kommune tilsammen. Ogsaa i Kommunalpolitikken gjorde de større Landbrugere sig stærkt gældende, selv om de højestbeskattede Vælgere efter Valgordningen af 1855 kun kunde vælge den mindre Halvdel af Sogneraad og Amtsråd med deres altid ulige Medlemsantal. Men Storbesiddernes kommunalpolitiske Magt beroede ikke udelukkende paa Hartkornsprivilegier og Pengemidler, i mange Tilfælde skyldtes den i første Række den Anseelse og Tillid, de havde vundet ved dygtig og retskaffen Indsats i Sogn eller Amt. Allerede i Halvfjerdsernes politiske Kampaar, da Modsætningerne skærpedes, var Godsejernes Indflydelse dog paa Retur.

I Perioden 1850—80 maatte Landbrugets Foregangsmænd fortrinsvis søges blandt de større Landmænd (Godsejere, Proprietærer og Forpagtere), som delte Æren med Videnskabsmænd fra Landbohøjskolen, der var oprettet 1856, samt med enkelte Landbrugsskoleledere og en Del mindre Landbrugere. I et af *M. Galschiøt* udgivet Skrift om danske Landmænd i Hundredeaaret 1788 til 1888 vil man iagttage en karakteristisk Ændring i Landbrugets Elite gennem de tre Menneskealdre. Til henimod Midten af det 19. Aarhundrede er det for en væsentlig Del Kollegieembedsmænd, Amtmænd, Præster og andre Embedsmænd, der sammen med et stort Antal adelige og borgerlige Godsejere nævnes som Foregangsmænd paa Landbrugets Omraade. De søgte gennem Landhusholdningsselskabet og de ældre landøkonomiske Foreningers Virksomhed saavel som ved privat Indsats at gavne Landets Hovederhverv, ikke mindst ved at vejlede og opmuntre de mindre Landbrugere. I Perioden efter 1850 er de større Landbrugere snarest mere dominerende indenfor Landbrugseliten end tidligere. Embedsmændene er ikke længere særlig fremtrædende, Videnskaben og Landbrugsskolen er repræsenteret ved ansete Navne, men de er faa i Tal, og det samme gælder Foregangsmændene af Bondestand. I afgjort Flertal er Storbrugets Mænd. Holder man sig alene til det praktiske Landbrug, omfattede Galschiøts Smaa-biografier her 40 Godsejere og Proprietærer, 11 Forpagtere (flere af disse var samtidig Ejere af større Gaarde), 8 Gaardmænd, 2 Husmænd og 6 andre Landbrugere.

Til denne Landbrugerelite hørte adelige Storbesiddere som *L. H. Holstein-Holsteinborg*, *C. F. Danneskiold-Samsøe*, *G. J. Wedel-Wedellsborg*, *E. O. Skeel*, *Birkelse*, og *C. Lüttichau*, Tjele. De gamle Godsejerslægter var stærkt repræsenteret paa Landmandsforsamlingerne, i Bestyrelsen for Landhusholdningsselskabet, som Ledere af de lokale Landboforeninger og som Formænd for de samvirkende Landboforeningers nystiftede Provinsorganisationer. Talmæssigt kunde Godsejeradelen dog ikke maale sig med Storbrugets borgerlige Repræsentanter, der som Ejere eller Forpagtere bidrog overordentlig meget til at hæve de danske Herregaardes Anseelse i denne Periode. Det mærkes, at Hoveriets Tid var forbi. Endnu i 1837 havde Historikeren *H. J. F. Estrup* (Statsministerens Fader) kunnet udtale som sin Formodning, at det ene Hoveri maatte afløse det andet, saa længe Godtkøbs Arbejde svarede bedst Regning. Men Landbrugets Fremskridts-

mænd var mindre interesseret i den billige Arbejdskraft end i forbedrede Driftsmetoder og en stadig Udvidelse af Landbrugsproduktionen, navnlig af de mest rentable Produktionsgrene.

En Del af Foregangsmændene kom oprindeligt fra andre Erhverv, og flere af dem havde militær eller akademisk Uddannelse, før de opmuntret af Højkonjunkturerne slog ind paa Landvæsenet. I Reglen fik den unge vordende Godsejer eller Forpagter sin praktiske Uddannelse paa een eller flere større Gaarde, om muligt suppleret med Kendskab til det mere fremskredne Landbrug i Udlandet, som det bedst kunde erhverves paa Rejser i Tyskland og England. De yngste Fremskridtsmænd fra Tiden omkring 1880 mødte ofte med et nyt Led i Uddannelsen, nemlig den teoretiske Undervisning paa Landbohøjskolen. Landbrugs-kandidatens Eksamen blev dog ikke altid vurderet højt blandt det store Landbrugs Praktikere. Han maatte først vise, hvad Lærdommen duede til i det praktiske Liv.

Storbrugets ældre Pionerer havde alle lært i Erfaringens alsidige Skole. Det gjaldt ogsaa Gehejmerraad *Edw. Tesdorpf*, der ved denne Tid stod som dansk Landbrugs store gamle Mand, vel den mest ansete Landbruger i det 19. Aarhundredes Danmark. Han var Søn af en rig Hamborgerkøbmand, men havde dog som helt ung lært Landvæsen i Holsten, før han i 1842 overtog Driften af Ourupgaard paa Falster. Tesdorpf blev efterhaanden Ejer af en hel Række Avlsgaarde, der under hans energiske og fremsynte Ledelse blev til lige saa mange Mønsterbrug. I Tesdorpf's utrættelige Landmandsgerning indgik de fleste af de Elementer, der havde præget Udviklingen indenfor danske Herregaardsbrug i dette Tidsrum, fra de store Grundforbedringsarbejder paa Hovedgaard og Fæstegods til en højtudviklet Mejeridrift, baseret paa forbedrede Mælkekvægracer, rigere Græsafgrøder, stærkt udvidede Rodfrugtarealer og stort Forbrug af Kraftfoder. Tesdorpf var en af de første, der udførte Dræningsarbejder, indførte Mejemaskiner og anvendte Kunstgødning. Som den største af sine Forgængere blandt Godsejerne paa de sydlige Øer, Grev *C. D. Reventlow* til Christianssæde, havde han paa Rejser i andre europæiske Lande høstet Erfaringer paa Omraader, hvor de paagældende Lande var førende, men han havde sin Styrke i Tillempningen efter danske Forhold. Og han omfattede alle Brugsstørrelser med Interesse, selv om det var hans Opfattelse, at Storbruget maatte have større

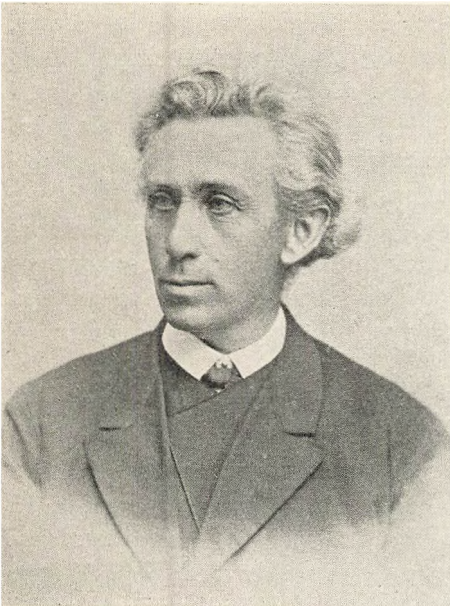
Udvidelsesmuligheder, hvis det skulde staa sig i Konkurrencen med de store kornproducerende Lande.

Det var langt fra alle Storbrugere, der nærrede en personlig Interesse for Landbrugets Trivsel. Forpagter Chr. Sonne omtaler fra sin Læretid henimod 1880 en Godsejer, hvis Forhold til Bedriften nærmest var symboliseret ved, at man udenfor Hovedbygningen altid saa ham udstyret med høj Hat, selv paa Kostaldsbesøg. Adskillige Herremænd havde alsidige kulturelle Interesser, for andre spillede Selskabslivet, Jagterne og Vinteropholdet i Hovedstaden en væsentlig Rolle, som det til Overflod er skildret i Novelle- og Romanlitteraturen fra Aarhundredets sidste Halvdel. Mange Storbesiddere overlod hele Godsstyrelsen til deres Forpagtere, Godsinspektører og Forvaltere, der ofte var Mænd med en udmærket praktisk og teoretisk Uddannelse. Efterhaanden som Bøndergodset blev bortsolgt, kunde Godsejerne bedre koncentrere sig om Hovedgaardsdriften, der ogsaa havde vundet meget ved den gennemførte Hoveriafløsning og den stigende Anvendelse af Landbrugsmaskiner.

En stor Del af Datidens Godsejere var begyndt som Forpagtere af Avlsgaarde eller Mejerier og havde efterhaanden arbejdet sig op. Den langelandske Forpagter *Jørgen Hansen*, Nedergaard, der oprindeligt levede i smaa Kaar, havde en Tid ikke mindre end 10 Gaarde i Forpagtning paa Langeland, Fyn og Sjælland, var desuden Ejer af et Par Landbrug og ejede eller bestyrede Møller, Bryggerier, Savværk o. a. Virksomheder. Ikke for intet kaldte man ham »Generalforpagteren«. Ogsaa hans Interesse for Landvindings- og Beplantningsarbejder, for Trafikanliggender og andre lokale Opgaver gav betydningsfulde praktiske Resultater.

Et mere særpræget landøkonomisk Initiativ møder man hos Forpagter *Otto Lawaetz*, der i Firserne blev Ejer af Kalundborg Ladegaard, en god Repræsentant for de nye borgerlige Godsejerslægter. Han var Søn af en holstensk Gaardejer, der i 1838 blev Mejeriforpagter paa Koldingegnen, og her fik O. L. sin første praktiske Uddannelse. Kun 20 Aar gammel overtog han i 1849 Faderens Virksomhed og fik efterhaanden en Række Forpagtninger. I 1858 forpagtede han Mejeriet Birkendegaard ved Kalundborg og to Aar senere Kalundborg Slots Ladegaard. 1866 købte han Refsnæsgaard. Begge Ejendomme drev han med stor Dygtighed, men Lawaetz' Landmandsgerning blev af særlig Betyd-

ning for Kvægavlens og Mejeribrugets Udvikling i Amtet og i videre Kredse. Hans »Praktisk Anvisning til Kvægavl og Mejeridrift« fik stor Udbredelse, og i Aarenes Løb uddannede han mange unge Landmænd paa sine Gaarde, samtidig med at han tog sig af Landboforeningsopgaver og i sin kommunale Virksomhed ikke mindst interesserede sig for Spørgsmaal af social Natur.

Otto Lawaetz, født 1829 i Bünzen, Holsten, død 1914. Forpagter og senere Ejer af Kalundborg Ladegaard og Refsnæsgaard. Foregangsmand paa Kvægbrugets og Mejeribrugets Omraade.

Da Fæstevæsenet tabte sin Betydning, kunde Godsejernes Landbrugsinteresse mere udelt samle sig om Hovedgaardsdriften. De færreste Storbesiddere saa sig i Stand til personligt at lede den væsentlige Del af Bedriften, og af deres Forhold til Forpagtere og Godsforvaltere var meget afhængigt i et Tidsrum, hvor Driftsforbedringer atter og atter stod paa Dagsordenen. De forholdsvis korte Forpagtningsperioder svarede til det ældre Driftssystem, mens den nyere Tids mere rationelle Drift krævede en større økonomisk Indsats fra Brugerens Side. Enhver Forandring i Bedriften vilde i Begyndelsen let medføre Tab, som Forpagteren

maatte søge at undgaa. Dette hemmede i alt for høj Grad Overgangen til bedre Driftsformer og blev navnlig en Hindring for den Udvidelse af Rodfrugtdyrkningen, som var af saa stor Betydning for Mejeribrugets Udvikling. Ejer og Forpagter kunde begge være interesserede i længere Forpagtningsperioder, naar sidstnævnte gennem det meste af Perioden fik Ret til at drive Ejendommen, som han vilde, men i de sidste Aar blev bundet til en bestemt Driftsplan, som Godsejeren fastsatte. Nogle Herremænd søgte efter udenlandsk Forbillede at reformere Forpagtningsforholdet i Retning af et Interessesfællesskab, der gav Forpagteren

større Mulighed for at høste Udbytte af indførte Forbedringer, hvorimod Ejeren fik Del i et Driftsoverskud, som tidligere tilfaldt Forpagteren alene, og desuden blev Herre over Spørgsmaal af driftsmæssig Betydning.

Ogsaa Forholdet til Godsernes underordnede Funktionærer og Arbejdere var Genstand for Overvejelser i Halvfjerdserne, da Udvandningsbevægelsen voksede, og Dønninger fra de første Arbejds-kampe i Byerne hørtes ud over Landet. Indsigtsfulde Godsejere forstod, at de utilfredsstillende Kaar, som navnlig den gifte Landarbejder levede under, kunde blive en gunstig Jordbund for socialistiske Krav, i hvert Fald indeholdt de en farlig Opfordring til at søge til Byerne eller det fjerne Udland, hvor der var flere Erhvervsmuligheder. Et af de interessanteste Forsøg paa at afværgе denne Risiko kunde iagttages i Aarene efter 1873, da Lensbaron *Zytphen-Adeler* indførte Andelsdrift paa Dragsholm. Det nærmeste Forbillede var en Reform paa Godset Tellow i Mecklenburg, hvor Herregaardsarbejderne fik Del i Nettoudbyttet og befandt sig saa godt derved, at Godsejeren i Modsætning til en Række Kolleger kunde beholde sine Arbejdere. Forsøget med Andelsdrift paa Sjællands største Avlsgaard maa tillige ses i Forbindelse med *Zytphen-Adelers* Indførelse af et nyt Forpagtnings-system, ved hvilket Interessesefællesskabet spillede en væsentlig Rolle. Betegnelsen Andelsdrift er dog temmelig misvisende, idet Arbejderne ikke ydede noget Kapitalindsud og kun modtog en beskeden Procentdel af Udbyttet. Arbejdsvilkaarene var iøvrigt ret strenge, og der blev fastsat Bøder for Forsømmelser saavel som Præmier for udvist Flid og Omhu. Hensigten var paa den ene Side at spare Arbejds-kraft og knytte de faste Arbejderfamilier nærmere til Gaardens Drift, mens *Zytphen-Adeler* paa den anden Side gjorde sig Haab om at rejse Arbejdernes Selvfølelse og lette det Offentliges Byrder, naar de paa denne Maade blev opmuntret til at foretrække Arbejdsfortjeneste for Almisse. Forsøget blev dog allerede i 1878 afbrudt ved *Z.-A.s* Død.

GAARDMÆNDENE

Herregaardsudvidelserne og Oprettelsen af de mange Tusinde Husmandsbrug havde ikke ændret det Grundforhold, at Gaardmændene drev den langt overvejende Del af Landbrugsjorden, i

1880 ca. 74 pCt. af Hartkornsarealet mod 78 pCt. i 1850. Havde Gaardbrugerne mistet en Del Hartkorn, saa var deres Besiddelsesforhold til Gengæld blevet mere selvstændige. I 1850 havde næsten en Trediedel af de ca. 68 000 Bøndergaarde været almindelige Fæstegaarde, men i 1873 var Tallet kun 8831 mod 56 414 Selvejergaarde og 8910 Gaarde, hvis Brugere var Arvefæstere med Ret til at sælge eller pantsætte Ejendommen.

I dansk Politik havde Bondevennernes Arbejde for Gennemførelse af tvungen Fæsteafløsning ikke givet det Resultat, de fleste Fæstebønder haabede paa, men en Række Love fra Perioden 1851—72 havde dog fremmet Fæsteafløsningen og i flere Henseender stillet Gaardbrugerne gunstigere (se Bd. I, S. 194—97). Særlig vigtig var Loven af 19. Febr. 1861, der som nævnt gav Godsejeren Ret til ved Bortsalg af 9 Fæstegaarde at udtage saa megen Jord til fri Raadighed, som svarede til en Niendedel af det bortsolgte Hartkorn. Denne Bestemmelse udvidedes i 1872 til at gælde uden Hensyn til Antallet af solgte Fæstegaarde. Til Gengæld sikrede Loven af 1861 Gaardfæsterne en rimelig Erstatning for hensigtsmæssige Forbedringer af Bygninger og Inventar, samt for de Grundforbedringer, som de ved Besiddelsesopholdets Ophør ikke havde naaet at faa det fulde Udbytte af. Loven af 9. Marts 1872 fastsatte iøvrigt, at ingen Fæstegaard ved Omlægning af Fæstegodset maatte nedbringes til mindre end 20 Tdr. Land. Paa dette Punkt vilde man altsaa modvirke en Udstykning til Husmandsbrug.

Det egentlige Fæstevæsen svandt ind, og i Jylland blev Selvejet næsten eneraadende. Af godt 40 000 jyske Bøndergaarde var i 1873 næsten 95 pCt. Selveje og godt 1 pCt. Arvefæste med Ret til at sælge og pantsætte Ejendommen. Paa Øerne var de tilsvarende Tal $54\frac{1}{2}$ og 25 pCt. Arvefæste har altsaa haft en særlig Tilløkkelse paa Øerne, hvor det i næsten et Aarhundrede havde været fremherskende paa de gamle Krongodsomraader i Københavns og Frederiksborg Amter. Nærmest kom Præstø Amt, hvor 38 pCt. af Bøndergaardene regnedes for Arvefæste. Her var ogsaa det almindelige Fæstevæsen meget udbredt, det omfattede $28\frac{1}{2}$ pCt. af Gaardene, men i Svendborg Amt var der 40 pCt. Fæstegaarde. I Jylland havde kun Aalborg Amt et betydeligt Antal Gaardfæstere. — Bevægelsen fortsattes, og i 1885 var der kun 5436 Fæstegaarde tilbage. Alene i Perioden 1870—84 blev 2206 Gaarde solgt til Selveje og 2479 til Arvefæste, de sidste overvejende paa Øerne,

men selv i Jylland var der en svag Bevægelse i Retning af Arvefæste, som ofte bød Fæsteren de bedste Vilkaar ved Overgangen til selvstændig Besiddelse.

Gaardbrugerens økonomiske Kaar i Tiden før Landbrugskrisen er omtalt i det foregaaende, men det bør understreges, at Fremgangen siden 1830'erne ikke blot var af økonomisk Natur. »Der kan næppe paavises en større Udvikling i nogen Samfundsklasse her i Landet end den, som har fundet Sted i Bondestanden i de sidste halvhundrede Aar«, skrev Forfatteren og Højskolemanden Anton Nielsen midt i Firserne. Med Rette tilføjede han, at hvad Bonden 50 Aar tidligere havde manglet, ikke saa meget var selve Friheden som en virkelig Frihedsfølelse. Baade aandeligt og materielt havde han savnet Driften til Fornylse, men her var der ved at ske en lykkelig Ændring.

Den nyvundne Frimodighed viste sig i Forholdet til andre Stænder. Den Tid var forbi, da Bonden overalt og i næsten alle Henseender følte sig som den ringere overfor de andre Samfundsklasser. Denne Udvikling havde Rødder dybt i det 19. Aarhundredes Muld. I to Menneskealdre havde den danske Folkeskole bestaaet og trods sine Mangler skabt Grundbetingelser for, at Bonden i almindelige Skolekundskaaber fuldt ud kunde maale sig med den jævne Købstadbefolkning. Takket være Højskolerne og det politiske Røre var Bondestanden endda ved at komme et Hestehoved foran Byboerne i social og politisk Oplysning. I 1850'erne havde *Lars Bjørnbak* ladet Gaardmændene høre ildt for deres Evneløshed i Kommunalpolitik, siden de i Reglen lod Præst eller Herremand være Sogneforstander (Sogneraadshoved): »Hvor ofte maa I ikke mod eders Vilje vælge eders baade politiske og kommunale Modstander til Formand for eders Forstanderskaber, fordi I ikke mellem eders Ligemænd fandt nogen anden, der var istand til at besørge de ikke meget besværlige eller vidtløftige Skriverier, som et Forstanderskabs Formandspost medfører?« Omkring 1880 laa Forholdene væsentlig anderledes. I mange Egne havde Bonden en fremtrædende Plads i Sognestyrelsen. Oplyste Gaardmænd havde forlængst faaet en personlig Overbevisning og vundet en Selvtillid, der gav dem Mod til at hævde deres Mening om Spørgsmaal af Betydning for det lille Sognesamfunds, ja for hele Rigets Trivsel.

Konservativ og smaatskaaren var den danske Gaardmand ofte, naar det gjaldt Familiens, Byens eller Sognets Vel. De sociale og

politiske Modsætninger vedligeholdt en gammel Mistillid til »de Fine«, i Særdeleshed til Godsejerne og Byernes Embedsstand, som i Aarhundreder havde ladet Bonden føle, at han var den uvidende og afhængige. Men det politiske Liv giver samtidig mange Eksempler paa, at den, der éngang havde knyttet Bønder til sig i Tillid og Hengivenhed, senere hen fik et trofast Følge. Offentlige Hverv var dog ikke mere en Sjældenhed for Mænd af Bondestand. Gaardmændene begyndte at gøre sig gældende i Sogneraad, i Landboforeninger og paa Tinge. Deres bedste Repræsentanter førte sig med en fri, naturlig Værdighed, som skabte Respekt hos andre Stænder. Meget fremtrædende i faglige og politiske Diskussioner var Bonden ikke, men adskillige Gaardmænd kunde, naar det gjaldt, fremsætte Indlæg med solidt sagligt Indhold og i en uangribelig Form, som ældre Slægtled af Bønder yderst sjælden mestrede.

Kulturens nivellerende Indflydelse i Forbindelse med den stigende Velstand i Gaardmandshjemmene satte ogsaa sit Præg paa den almindelige Levevis. Baade Kost, Klædedragt og Boligforhold ændredes meget i Løbet af blot en Menneskealder. Der var naturligvis store Forskelligheder fra Egn til Egn, og paa de mindre Brug, hvor Familien som oftest arbejdede haardt for sit Underhold, kunde man ikke tillade sig en Levemaade som Husbonden og hans Familie paa de større Gaarde. Men den daglige Kost var dog nogenlunde den samme, gennemgaaende en Smule tarveligere i Jylland end paa Øerne, hvor Fyn var »Smørhullet«.

Naar man ser hen til de ret modstridende Beretninger om Bondens Levemaade i Begyndelsen af Aarhundredet, er det svært at sige, om *Kosten* omkring 1880 var blevet saa meget rigeligere eller bedre. Men Hovedindtrykket er, at den havde faaet en mere alsidig Sammensætning, og at Forbruget navnlig var vokset i de Egne, der før stod mest tilbage. Langt flere Kolonialvarer indgik nu i Bondens daglige Husholdning, og samtidig var Forbruget af Flæsk aftagende i den østlige Del af Landet, mens Faarekød og Tørfisk i Vestjylland veg lidt til Fordel for Flæske- og Oksekødspiser. Mælkemaden kunde ogsaa serveres rigeligere Aaret rundt, ikke som i ældre Tid væsentlig om Sommeren. Om den daglige Husholdning foreligger der saa mange Beretninger, at man med nogenlunde Sikkerhed kan fremhæve visse typiske Træk.

Paa Sjælland begyndte Morgenmaaltidet gerne med et Stykke Spegesild til bart Brød, mens den egentlige Davre bestod af

Mælk og Brød, eller Mælkegrød. Nogle Steder fik man Øl i Stedet for Mælk, men dette Morgenmaaltid var ikke saa yndet, hedder det. Paa Lolland spiste man kogt salt Sild til Frokost, i Slagtetiden ogsaa Finker, men sjældnere Øllebrød, som derimod var ret almindelig Davre paa Fyn og i Jylland. Fra Aasum Herred paa Fyn nævnes foruden Øllebrøden en Efterret, der om Sommeren gerne bestod af stegt Flæsk, om Vinteren skiftevis af Sild med stuede Kartofler, stegt Flæsk eller Finker. I Vestjylland var Davren som Regel kogt Mælk med Smørrebrød, eller 2 Retter, f. Eks. opstuede Kartofler med Plukfisk, Spegeflæsk, Spegeaal el. lign., og desuden kogt Mælk. Fra Thy oplyses, at baade Spegesild og Spegeaal gik mere og mere af Brug; Aalen var blevet en god Eksportartikel, da Transportforholdene i Nordjylland skabte bedre Afsætningsmuligheder.

Om Sommeren fik man Formiddags-Mellemmad («Halvgaaen Middag»), et Par solide Rundtenommer Rugbrød med Smør eller Fedt og Paalæg af Ost og Kød. Det var almindeligt med Øl til Maden, og ofte fik Karlen desuden en Snaps.

Middagsmaden var nogenlunde ens i de fleste Egne og bestod af Grød og Vælling (om Søndagen ofte Risengrød), Kaal eller Ærter til Formad, mens Efterretten var mere ensformig end i vore Dage, nemlig Flæsk de fleste af Ugens Dage. Ganske vist Flæsk i forskellige Skikkelser: kogt, stegt, røget eller speget. Ogsaa Faarekød (efter Søbekaal) var en almindelig Spise, og i Vestjylland fik man gerne fersk Fisk eller Klipfisk 2 à 3 Gange om Ugen, men her forlyder det, at Forbruget af Kød, Flæsk og fersk Fisk i Firserne var større end 50 Aar tidligere, mens der spistes mindre tørret Havfisk. Øllebrød og Pandekager var almindelig Lørdagsret overalt. Om Søndagen og til Højtiderne forekom som Forret Risengrød, Bollemælk, »Sød Mælk og Hvedebrød«, fersk Suppe og Sødsuppe, mens der som Efterret ofte blev serveret Æggekage, Æbleskiver, Kød (efter fersk Suppe) eller stegt Flæsk. Til Hverdags fik man mange Steder, navnlig i Jylland, kun een varm Ret til Middag, men saa var der desuden Brød og Smør paa Bordet.

Efter Middagsøvnene om Sommeren var det i Firserne ikke ualmindeligt med Kaffe, mens Mælk derimod gik af Brug. Eftermiddags-Mellemmaden («Midaften») lignede Formiddagens, men om Søndagen fik man sine Steder Hvedebrød med Smør. Nadveren var afvekslende nykogt Vandgrød og Mælk eller kold Grød

med Sødmeik paa. Ret almindelig var sur Grød, d. v. s. Byggrynsgrød kogt paa Kærne­meik. Om Vinteren, naar Eftermiddags-Mellemmad og Nadver blev slaet sammen, spiste man først Paalægsmad.

I Høstens Tid fik man usædvanlig god Kost i Gaardmandshjemmene, en Fordel ogsaa for de Husmandsfolk, der særlig paa denne Aarstid i stort Tal deltog i Arbejdet ved Gaardbrugene. De lange Dages haarde Slid maatte opmuntres og belønnes. Derfor fik Høstfolkene ekstra Sigte- og Hvedebrødsmellemmad, til Middag var Risengrød eller fersk Suppe ingen Sjøldenhed, og til Nadveren fik man i Stedet for Kærne­meiksgrøden ofte sød Grød med Smør i. Men navnlig blev der drukket rigeligt af det hjemmebryggede Øl (sine Steder fortrængt af Bajerskøllet), Brændevin og Kaffe. I den danske Humles Hjemstavn, Fyn, var Gammeløllet mangan Gang saa stærkt, at Daglejeren kunde faa sig en halv Rus fra Formiddagen af, og hveranden Time bød Husbonden sine Folk Æbleskiver og Dram, fortælles der. Snapsen hørte til ved Høstarbejdet. Paa Næsgaard Agerbrugsskole (Falster) var Ledelsen ganske vist en Smule betænkelig ved at skænke for Eleverne, der deltog i det praktiske Arbejde, men i hvert Fald i Tredserne mente man — karakteristisk nok — ikke at kunne nægte dem denne Stimulans, siden de fleste hjemmefra var vant til Snaps i Høstens Tid. Sammenlignet med Nutiden var Spiritusnydelsen paa­faldende livlig, men det er sikkert korrekt, naar det i Firserne hedder, at Brugen af Brændevin til daglig var stærkt paa Retur i de fleste Egne af Landet, undtagen netop i Højbjergningens og Kornhøstens Tid.

Gildesmeden og den Kost, der blev sat frem paa Langbordet, naar der kom en Gæst, afveg meget fra Hverdagskosten. Gæstfriheden fornægtede sig ikke. Paa­faldende lyder allerede vore Forældres Fortælling om, hvorledes de som Børn kun spiste Sigtebrød og Hvedebrød hele Juletiden igennem, mens Rugbrødet var Hverdagskost Resten af Aaret. Ved festlige Lejligheder blev der i Reglen ikke sparet. Da var det ikke ualmindeligt med Syltetøj, Kager og Budding. Ved store Bryllups- eller Barselgilder blev der med korte Mellemrum serveret den ene Ret bedre end den anden og Hovedmaaltidet ofte først, naar Gæsterne var begyndt at tale om Hjemturen. Navnlig fik man Suppe og Steg og forskellige Slags Kage. Der var heller ingen Mangel paa Øl og Brændevin, men fra Fyn hedder det, at Bajerskøl ved mindre Selskaber be-

gyndte at fortrænge baade Vin og Brændevin. Pudsigt forekommer det, at der dengang ofte maatte skænkes paa Omgang, siden Glassene var faa og Gæsterne mange. Ogsaa Kaffen hørte først og fremmest til ved festlig Lejlighed. Ofte tilbragte man et Par Timer ved Kaffebordet, før Dansen kunde begynde. De mere velstillede Bondehjem gik naturligvis i Spidsen, hvad Gildeskosten angik, og i Halvfjerdserne var det en ret udbredt Skik, at Gaardmandsdøtre tog til en Herregaard for at lære Kogekunst.

Der kan næppe være Tvivl om, at Bonden som Helhed fik en bedre Kost end i 1830'erne. Hverdagskosten var ikke saa ensformig paa Bøndergaardene som i Herregaardens Folkestuer, hvor Rationerne desuden var mere afmaalte. I Gaardmandshjemmene spiste Husbond og Tjenestefolk som oftest ved samme Bord, ja søbede paa gammeldags Vis af samme Fad. Hvad Madens Sammensætning angaar, er der Grund til at fremhæve, at det tunge Brød og de fede Spiser var noget aftagende. Kartofler var i Løbet af henved 100 Aar blevet en uundværlig Del af den danske Bondes Kost. Derimod havde han ikke særlig Smag for Grønsager, bortset fra Grønkaalen, der fra gammel Tid holdt en Førsteplads. Kun i visse Egne var Havebruget ret udviklet. Den mest iøjnefaldende Forskel, naar man sammenligner Datidens og Nutidens Bondehusholdning, er vel den ringe Anvendelse af Frugt og Grønsager og det store Forbrug af Brændevin i Tiden omkring 1880. Hertil maa hurtigt føjes, at Forbruget af Sukker og Kolonialvarer var meget beskedent i Forhold til Nutidens. Selv om den Købmand, der aftog en stor Del af Gaardmandens Korn og øvrige Landbrugsprodukter, efterhaanden fandt Afsætning for et stort Antal Husholdningsartikler og Nydelsesmidler, fra Sago og Svedsker til Chokolade og Cigarer, var mange landlige Kunder dog mere Sælgere end Købere i deres Forhold til Købstadens Handlende.

Paa Klædedragtens Omraade havde den ny Tids udliggende Tendenser gjort sig stærkere gældende end i Husholdningsspørgsmaalet. I Firserne hedder det, at der snart ikke mere er Forskel at se paa Bonde, Herremand og Købstadborger. De gamle Nationaldragter var ved at forsvinde. Længst holdt de sig i Brug paa visse mindre Øer, Halvøer og andre mere afsides Egne, saaledes paa Fanø, Fur og Samsø, paa Refsnæs og Helnæs. Derimod kunde Amagerens Dragt allerede betegnes som et »Grønthandlerskilt«. Da Nationaldragterne mest var for Velhave-

re, betød Købetøjets Fremtrængen paa Landet til en vis Grad en Demokratisering af Klædedragten. Til daglig gik Gaardmanden dog i Vadmelsklæder ligesom sin Daglejer og Tjenestekar, og i alle Landsdele var der Egne, hvor Bonden ogsaa havde Stadsklæder af hjemmegjort Vadmél, helst mørkeblaat, sjældnere brunt eller sort Tøj. Til graa Habit hørte gerne Overfrakke af blaat Dyffel, »for det meste kjøbt syet for Billighedens Skyld«. Selv om Bønderne ved festlige Lejligheder og efterhaanden ogsaa til Søndagsbrug klædte sig som Købstadfolk, fik de dog gerne syet hos Landsbyskrædderen, og til Søndagstøjet var det godt nok med solide, velpudsede Træsko eller Trætøfler. Omkring 1880 var hvid Krave, Flipper og Manchetter ogsaa naaet ud paa Landet, mangen Bonde regnede dem for et nødvendigt Tilbehør til Stadsdragten. Paa Øerne trængte de nye Moder tidligt igennem hos de yngre, mens der navnlig blandt de ældre faldt Drillerier af til en og anden »Gaardmandsjunker«, der var for fin paa det til at betro sin Moder at vaske sit Stadslinned. Den sorte Krave stod sig bedre i Jylland, hvor den bl. a. blev holdt i Hævd af adskillige fremtrædende Landbopolitikere, fra Jens Busk til Kr. Touborg Jensen.

Kvindernes Søndagstøj var som Regel af hjemmegjort Hvergarn, men til Selskabsbrug saas uldent Købetøj, ja endog Silke. Maaske blev de nye Moder mest kritiseret, naar det gjaldt Kvindekønnen. En folkelig og særdeles bondevenlig Forfatter som Anton Nielsen kunde ikke forsone sig med Synet af fynske Piger, der gik paa Skovbal i hvide Musselinskjoler. »Deres fyldige, rødmosede Ansigter med de storskaarne Træk og deres tykke, røde Hænder stak afskyeligt af til de fine Klæder.« Naturligvis havde jævne Folk svært ved at vælge de nye Stoffer med Skønsomhed. Stærke, skrigende Farver blev ofte foretrukket, og naar Anton Nielsen skulde karakterisere Datidens Bønder, blev »Bondestil« i hans Sprog ensbetydende med usikker og uheldig Smag.

Paa eet Omraade blev gammel Skik længe fastholdt med stor Sejghed, ikke mindst i nogenlunde velhavende Bondehjem, nemlig naar det gjaldt at samle Sengeklæder, samt uldent og linned Tøj som Udstyr til Børnene. Hvad der blev gemt hen i Kister og Skabe, ofte som Resultat af Husmoderflid gennem flere Slægtled, var overvældende. Det var mange Steder almindeligt, at det unge Par rykkede ind i Ægteskabet hver især forsynet med 20—24 Stykker Linned, 10 Par Lagner og 12 Haandklæder. Man hører

om en Arv, der bl. a. omfattede 100 Skjorter! Ogsaa de tunge Fjerdynner, der fik Sengene i Storstuen til at løfte sig mod Loftet, repræsenterede Pengeværdier, som mange unge kunde ønske bedre anvendt. Ret meget af den Slags Arv fik de, der drog til Amerika, i hvert Fald ikke med sig.

I den indbringende Kornsalgsperiode havde Bonden ogsaa faaet Raad til at forbedre B o l i g f o r h o l d e n e. Landskabeligt set var og blev det tydeligste Udslag af Opgangstiden de mange nye, velbyggede Gaarde, der efter 1850 skød frem i alle Egne af Landet. De afløste i Reglen Bygninger fra det 18. Aarhundrede eller Udskiftningstiden, Bindingsværkshuse, der sjælden var mere end 8—9 Alen brede, med lerklinede eller Raastens Vægge, tækket med Straa eller med Lyng og Straa i Blanding. Uanselige saa de ud, og Rummene i de gamle Bygninger var lavloftede, mørke og fugtige. I Udhusene var Gulvene sjælden brolagte, Vinduer var der ingen af, men Lyset faldt sparsomt ind gennem Korshuller, Luger eller Halvdøre, ofte med maleriske Virkninger, som man kender det fra Johan Th. Lundbyes Interiører fra 1840'ernes Kostalde. Men om Vinteren maatte Dørene lukkes og alle Væg-aabninger tilstoppes med Halm eller Græstørv, og da kunde der blive kvalmt under Stænget i de lave Staldbygninger. I strenge Vintre gik Kulden dog ubarmhertigt gennem de tynde Lervægge.

Lavt var der ogsaa under Loftsbjælkerne i de gamle Stuehuse med de lerstampede Gulve, de fastnaglede Vinduer og indelukkede Alkovesenge. Her tjente Dagligstuen ikke blot til Spisestue for Beboerne, dér sov hele Familien, dér varetog Husmoderen de fleste af sine mangeartede Sysler, og dér var ofte Sygestue for Smaa-creaturer, i det mindste Fjerkræ. I Reglen var der kun een Stue til, den store, halvtomme Øverstestue, som næsten kun blev benyttet ved Gilder, og som gav Plads til gamle Kister og Skabe, malet i stærke Farver og med pyntelige Aarstal, indvendig bugnende af det gamle Bondehjems traditionelle Rigdom paa Linned og Klæder. Her stod ogsaa Gæstesengene velfyldte med Dynner. I mange Bøndergaarde var der dog blevet indrettet »Mellemstue« eller Sovekammer, hvor Familiens egne Medlemmer kunde opholde sig, naar de vilde føle sig ugenerte af Tjenestefolkene, og hvor de ogsaa tit indbød Gæster. De nye Stuehuse blev i det hele rummeligere og mere praktisk indrettede.

I Egne med udbredt Fæstevæsen havde der før i Tiden været ret stor Forskel paa Selvejer- og Fæstegaarde; ved de sidste var

Bygningerne betydeligt ringere. Dette gjaldt dog næppe mere, idet Godsejerne var velhavende nok til at støtte Fæsterne ved Nyopførelser. Paa den anden Side begyndte Hedeegnenes mange Nybygninger ofte smaat, udvidede først efterhaanden som de fik Raad, og det betød gennemgaaende ret tarvelige Bygninger. Jernbanerne i Vest- og Midtjylland lettede dog Transporten af Bygningsmateriale og drog flere Haandværkere til disse før saa afsides Egne.

Den firlængede Bondegaard adskilte sig vedblivende paa karakteristisk Maade fra Byggeskikkene i vore Nabolande, fra den sachsiske Gaard, der samlede alle Gaardens Rum under eet Tag, saavel som fra de norske og svenske Bøndergaarde med deres spredtliggende Enkelthuse. De nye Gaarde, der blev opført efter 1850, havde Firkanten fælles med de gamle, selv om den ikke længere var lukket. Stuehuset kom nu som oftest til at ligge frit ligesom ved Herregaardene, og de større Bøndergaarde fik Gennemkørsel. Endnu omkring Midten af Aarhundredet blev der opført mange Bygninger med Egebindingsværk, men senere foretrak man grundmurede Huse, der var lettere at vedligeholde. Kun paa den fynske Øgruppe var de pyntelige Bindingsværksbygninger stadig fremherskende. I Aartierne før Landbrugskrisen blev der, navnlig paa Fyn og i Østjylland, rejst mange nye Bøndergaarde med brede, rummelige og forholdsvis høje Bygninger. Ved de lidt større Ejendomme saa man nu Stuehuse i forskellige Stilarter og ofte med Kvist og Kælderetage som paa Herregaarde. Straataget maatte vige for andet Tækkemateriale, omkring 1870 var det ofte Spaantag, senere blev Tagpap, røde og sortglaserede Teglsten eller Skifer mere udbredt. Ogsaa mange Udhuse blev tækket med Spaan eller Pap, men her beholdt Straataget dog Overvægten. Ved Opførelsen af nye Avlsbygninger sørgede man i Kornproduktionens store Opgangstid navnlig for mere anselige Lader, men med det forbedrede Kreaturhold og begyndende Mejeribrug fulgte Kravet om udvidede Staldbygninger og Stuehuse med rummelige Mælkekældere.

Men med Byggeriet voksede Prioritetsbyrderne. Da Landbrugskrisen kom, blev det fra flere Sider hævdet, at uøkonomisk Pengeanvendelse var en stærkt medvirkende Aarsag til Bondens Vanskeligheder. I »Tidsskrift for Landøkonomi« skildrede Forstander *J. C. la Cour* i 1878 Skyggesiderne ved den forudgaaende Udvikling. »Store, kostbare og ofte slet indrettede Vaaningshuse rejste sig byvis, man kan næsten sige sognevis, i Løbet af nogle Aar,

hvad enten Jordens Kultur og Bedriftens Bæreevne harmonerede dermed eller ikke. Og det var ikke alene selve Byggesummen, der gik tabt for de nævnte Jordbrugs Driftskapital, men de nye Bygninger medførte mange andre Udgifter; i det nye Hus skulde nyt Bohave og ny Levevis, man blev mindre sparsommelig, mindre paapassende med de smaa Indtægter, som dog har saa stor Betydning i ethvert Landbrugs Balance, saa at ikke blot Husbonden selv, men ogsaa hans Døtre og Sønner unddrager sig for et alvorligt, fast og regelmæssigt Arbejde, og desuden blev Huslivet mindre patriarkalsk, og herved forvoldtes muligvis det største Tab.«

Sandsynligvis generaliserede J. C. la Cour lovlig stærkt, naar han paapegede Sammenhængen mellem overhaandtagende Byggestyrelse og en nymodens Levevis, der rokkede ved en af Grundpillerne i Gaardmandshjemmets Tilværelse, nemlig det Arbejdsfællesskab, der underbyggede det gode Forhold mellem Husbonden og hans Børn paa den ene Side og Tjenestefolk eller Daglejere paa den anden. Ved de fleste danske Bønderbrug var det ikke mindst Gaardmandsbørnene der var Landbrugsmedhjælpere, vant til at gaa med i Arbejdet fra de var smaa og som voksne optaget af de samme Pligter som fremmede Medhjælpere. Og Tjenestefolkene, der ofte var meget længe i deres Pladser, regnedes næsten til Familien. Paa mange større Bøndergaarde var der dog sket en Ændring i Forholdet mellem Husbondfamilien og Tjenestefolkene. Det viser de mange Klager over nyindrettede Folkestuer, der efterlignede Herregaardsskik, og Kritikken af Gaardmandsdøtre, der lærte Fornemhed paa Herregaardene og holdt sig for gode til at malke eller hjælpe ved Markarbejdet. Men saa fremskreden var »Forfinelsen« næppe, at den alvorligt kunde svække Bondesamfundets Modstandskraft, da Landbrugskrisen kom.

En tydelig Delingslinje spaltede dog Bondestanden. Udviklingen siden de store Landboreformer havde ikke for intet gjort Gaardmændene til Landbo-Mellemstand, mens Landarbejderne stadig var udpræget Underklasse. Men det maa ikke overses, at selv om Forskellen i økonomisk Henseende var blevet større under Landbrugskonjunkturer, der især gavnede det selvstændige og kornsælgende Bondebrug, saa var der samtidig sociale og politiske Momenter, der bidrog til at udjævne Kløften mellem Gaardbruger og Landarbejder. Den langvarige Tovtrækning mellem Gaardmand og Herremand om Fæsteproblemer og andre økonomisk betonede landboretlige Problemer afløstes under 1866-Forfatningen af en

dybtgaaende politisk Konflikt, en Kamp om selve Grundloven, præget af en Forskel i Opfattelsen af Folkestyrets Karakter. Her var det navnlig Godsejerne, der maatte appellere til det »patriarkalske« Forhold, naar det gjaldt om at faa Fæste- og Lejehusmænds Stemmer paa deres Side ved den offentlige Valghandling, Gaardmændene havde langt mere Grund til at fremhæve Ligerettens Princip og slaa paa, at Husmændene var lige saa selvstændige Vælgere som de besiddende Klasser. De færreste saa dog saa fordomsfrit paa denne Sag som den Gaardmand, der i 1866 gik imod Tanken om at give de største Skatteydere Hovedindflydelsen i dansk Politik, og gjorde det ud fra den demokratiske Betragtning, at Landets Love ikke burde begunstige dem, der i Forvejen stod stærkest i Kraft af Kundskab og Pengemagtl.

HUSMÆND OG LANDARBEJDERE

Ogsaa blandt Husmændene var Fæstevæsenet stærkt paa Retur. Ved Ejendomsstillingen i 1873 fandtes der 126 115 Selvejer- og Arvefæstehuse, men kun 36 300 Fæste- og Lejehuse, hvoraf godt 26 000 paa Øerne. Her besad de selvejende Husmænd 67 pCt. af Husene og en lige saa stor Del af Hushartkornet. I Jylland var de tilsvarende Tal henholdsvis 88 og 91 pCt. Selvejet var paa Halvøen særlig udbredt blandt Husmænd med større Jordlodder, mens de fleste Fæste- og Lejehuse var jordløse; Antallet af Fæstehuse uden Jord steg endog i Perioden 1860—73. Paa Øerne havde Selvejet derimod haft mest Fremgang blandt Husmænd med ringe Jordtilliggende, og navnlig paa Sjælland var der langt igen, før Husmandsbefolkningen kom fri af de ældre Besiddelsesformer. I Sorø og Præstø Amter betød Fæste- og Lejehusvæsenet vedvarende mere end Selvejet, i Holbæk Amt omtrent lige saa meget som dette, og i Svendborg Amt var Forholdet 1 : 2. I de øvrige Amter var det store Flertal af Husmændene Selvejere. I Jylland var Fæstevæsenet endnu ret udbredt i visse nord- og østjyske Egne, men af ringe Betydning i Syd- og Vestjylland.

Selv om Reformerne i Aarene 1848—50 (se Bd. I, S. 192 ff.) havde haft heldige Virkninger, fandtes der vedblivende mange Godser, hvor Husmændene som Fæstere eller Lejere var stærkt afhængige af Storbesidderne. Herregaardsarbejdere, der havde

bundet sig baade ved Arbejds- og Lejekontrakter, fik undertiden at mærke, hvor langt Arbejdsgivernes Magtomraade strakte sig. Ved Rigsdagsvalg kunde Afhængigheden give sig det iøjnefaldende Udslag, at Husmændene blev kørt til Valgstedet paa Herregaardens Høstvogne for ved den offentlige Valghandling at stemme, som Godsejeren ønskede det. I Sognepolitikken gjorde tilsvarende Forhold sig gældende, men Husmændene interesserede sig næppe for offentlige Anliggender i samme Grad som Gaardmændene.

Gennem to Menneskealdre har Almueskolen haft den store Betydning, at den satte Gaardmands- og Husmandsbørn paa Skolebænk sammen og gav dem nogenlunde lige Muligheder for at tilegne sig det Fond af elementære Kundskaber, der var blevet en nødvendig Ballast i Samfundslivet. Derimod kan man ikke se bort fra, at Husmændenes Deltagelse i det aandelige Røre, som Højskolen førte med sig, blev hemmet af deres svigtende økonomiske Evne i Forbindelse med en social Mindreværdsfølelse. Højskoleforstander Anton Nielsen vilde i 1880'erne hævde, at Husmændene ofte viste den største Modtagelighed for det nye aandelige Liv, men ligesom ikke havde Raad til at leve det igennem.

Den økonomiske Opgang havde ikke gavnet Husmandsbefolkningen i samme Grad som Gaardmændene, og det hang sammen med, at Husmændene mere var Landarbejdere end selvstændige Landbrugere. Udviklingen indenfor Smaabruget fulgte endnu den Linje, der blev angivet ved de store Landboreformer. Det var dengang Lovgivernes Tanke, at Husmanden kun skulde have saa megen Jord, som kunde tjene ham til nødvendig Binæring, samtidig med at han opfyldte »sin Bestemmelse som Landarbejder«. Husmændenes vaagnende Selvstændighedstrang, der meget vel taalte Sammenligning med Gaardmændenes, medvirkede til, at der — som omtalt — efterhaanden blev oprettet en stor Mængde Landbrugshuse, men overvejende smaa Brugsstørrelser. Det gik, som Landøkonomen *Oluf Chr. Olufsen* skarpt havde fremhævet under den livlige Diskussion om »Udparcelleringen« i Aarhundredets Begyndelse: Husmændenes Mangel paa Driftskapital, til Dels ogsaa paa landbrugsfaglig Indsigt, blev skæbnesvanger for Smaabrugets Trivsel. Gennemgaaende blev Husmandslodderne daarligt drevet og forrentede sig forholdsvis ringere end de større Landbrug, der havde gode Indtægter ved Kornsalg. Mangelen paa egen Trækkraft bevirkede desuden, at de fleste Husmænd blev uselvstændige Jordbrugere.

Oprindeligt havde saavel Lovgiverne som Landbrugets ledende Mænd anset det for bedst med en vis gensidig Afhængighed mellem Gaardmænd og Husmænd: Gaardmanden, der ofte kunde have Brug for Husmanden som Medhjælper, burde til Gengæld hjælpe sin Daglejer med Markredskaber og Hestekraft til Husloddens Drift. Man saa gerne, at Husmanden i sin Afhængighed blev mere arbejdsvillig, og »Gaardmandens Hoveri til Husmanden«, som en Godsejer lejlighedsvis kaldte det, syntes baade tids- og pengebesparende for Smaabrugeren, der i Reglen ikke havde Raad til at holde Hest paa sine faa Tdr. Land. Siden de store Landboreformers Dage havde Landøkonomerne indtrængende advaret mod uøkonomisk Hestehold. »Min gode Husmand, skal Hesten ind, da maa du ud!« skrev allerede Pastor *Høegh*, Gentofte, i sin Vejledning til Dyrkning af Huslodder (1794). Hist og her i Landet dannede Husmænd Pløjelag og Vognlag sammen, men som Helhed spillede dette Husmandsfællesskab ingen større Rolle. Derimod havde baade Enkeltmænd og landøkonomiske Foreninger efter Pastor Høeghs Eksempel opmuntret Husmændene til at drive deres Jord ved egne Kræfter og spare den dyre Pløjeløn. Tusinder af Husmænd var i Tidens Løb ved Vejledning og Smaa præmier blevet tilskyndet til at pløje med Køer. Landboforeninger, der tog denne Opgave op, sørgede undertiden for, at Husmændene fik anskaffet Markredskaber, som Hornkvæget kunde trække. Men Køerne var langsomme Trækdyr, og sparede Husmanden Penge, saa sparede han i hvert Fald ikke Tid ved at spænde dem for Ploven. I Landbrugets travle Arbejdssæsoner blev Husmandsloddens rettidige Drift som Regel forsømt, hvad enten Gaardmandens manglende Imødekommenhed eller Hensynet til Malkekoens Røgt lagde Hindringer i Vejen.

Der blev i 1870'erne talt og skrevet meget om en Forbedring af Husmandsbruget og Landarbejdernes Kaar. Man var bl. a. opmærksom paa det uheldige i en vidtdreven Udstykning af Husmandslodder fra Ejendomme, som i Forvejen var betænkeligt smaa. Mangan Selvejerhusmand solgte sin Udlod og beholdt Hjemmelodden eller omvendt. Men betegnende nok for Datidens Opfattelse af Husmandsbrugets Muligheder blev denne Fremgangsmaade ikke skarpt kritiseret af dem, der arbejdede for Husmændenes Selvstændiggørelse. Mange fandt det tilstrækkeligt, naar hver Huslod var saa stor, at Ejeren kunde holde en Ko. I Almindelighed vilde Husmanden ikke kunne leve af sin Jordlod, men

det burde komme dertil, at han drev den ved eget Arbejde. »Ligesom Gaardmændene i forholdsvis kort Tid blev frie for det tids-spildende og fordærlige Hoveri til Herremændene, saaledes vil det heller ikke vare længe, før Husmændene med Jord ville vide endog med egen Kraft at gjøre sig frie for det fordærlige Hoveri til Pløjemanden«, skrev *N. E. Hofman (Bang)* i 1873. Ogsaa Husmændenes egne Ansøgninger om Præmier for veldyrkede Husmandslodder understregede ofte det ydmygende i Husmændenes Afhængighed af Gaardmanden paa dette Punkt. En fynsk Fæstegaardmands Søn, der var blevet Selvejerhusmand, kunde føle sig tilfreds med de tarvelige Kaar og det haarde Slid, som han var vant til fra sin Opvækst, men — tilføjer han — »hvad jeg ikke godt kunde finde mig i, var det Afhængighedsforhold, hvori jeg skulde staa til den Gaardmand, som pløjede min Jord.« Hans Ejendom var paa $4\frac{1}{2}$ Td. Land, og Pløjningen kostede ham 40 Dages Arbejde for Gaardbrugeren, som oftest endda i den travleste Sommertid, saa at der kun blev ringe Lejlighed til Daglejerfortjeneste. Ansøgningerne fra 1872, da Staten første Gang ydede Tilskud til Præmiering af veldyrkede Husmandslodder, gav ofte Udtryk for Husmændenes Selvstændighedstrang, men i Almindelighed regnede de dog med Daglejararbejde hos Fremmede i den Tid, de kunde faa tilovers fra deres eget Landbrug.

De Smaabrug, der deltog i Konkurrencen ved Præmiering af veldyrkede Huslodder, hørte for Størstedelen til Husmandsbrugenes Elite, men de indsendte Beretninger viser klart nok, hvilke Vanskeligheder det lille Brug havde at kæmpe med. Blandt Ansøgerne var ofte kun et Mindretal Jordbrugere og Arbejds mænd. I Virkeligheden havde adskillige Haandværkere, Landpostbude o. a. Smaabrugere med betydelige Indtægter udenfor Landbruget bedre Betingelser for at gennemføre den mere intensive Drift, da Landarbejderne i Reglen ikke fik noget Overskud, der kunde anvendes til Driftsforbedringer, ligesom de oftere var udsat for at forsømme deres eget Brug for ikke at gaa Glip af Daglejerfortjenesten i Landbrugets travleste Perioder. Og Driftsforbedringer var yderst paakrævede ved de mange Husmandsbrug, der i sin Tid var henlagt til Udmarkerne, til »de raa, udyrkede og af Naturen ringest udstyrede Jorder«. Selv hvor der var anvendt megen Flid paa Grundforbedringsarbejder, skortede det ofte paa hensigtsmæssig Drift og tilstrækkelig Gødning. Husdyrholdet var gennemgaaende tarveligt og Kvæget i daarlig Foderstand. Paa

Fyn, hvor Husmandsbruget vistnok var fremmeligst og Præmieansøgerne stod paa omtrent samme Stade som Flertallet af Gaardbrugerne, kunde godt Halvdelen af de veldyrkede Brug opvise et Høstudbytte paa 7—8 Gange Udsæden eller lidt derover, men mange havde dog betydeligt mindre. Endnu havde kun faa med Held forsøgt Rodfrugtdyrkning i lidt større Stil. Mange af de største Husmandssteder fandtes i Sydvestjylland, hvor Husmanden ofte dyrkede sin Jord med egen Hest eller Stud for Ploven. Driftsmaaden var den samme som ved Gaardbrugene, men da Husmændene ikke havde Raad til at ofre saa meget paa Driften, stod de i Reglen tilbage for Gaardejerne.

Som Helhed svarede Husmandsbrugets Stilling til den Karakteristik, en af dets ivrige Foregangsmænd, Gartneren *Frantz W. Wendt* i 1870 havde givet, naar han i et Foredrag i Københavns Amts Landboforening erkendte, at Husmandslodderne med faa Undtagelser hørte til de daarligst dyrkede Jorder. Men det kunde ikke anses for fastslaaet, at Spadebrug og Pløjning med Køer betalte sig væsentligt bedre end Byttehandelen med Gaardmanden, der ydede Pløjning og Kørselshjælp mod Husmandens Daglejerarbejde. Spadekulturen var dyr, siden det tog 26 Dage at græve $\frac{1}{2}$ Td. Land, og det kneb med at skaffe tilstrækkelig Gødning. Mads Johansen, Sødinge, der senere blev en kendt Frugtekспортør, havde som yngre Husmand gjort Forsøg med Spadekultur og Røedyrkning, men kom efter 10 Aars Forløb til det Resultat, at Udbyttet ikke stod i et rimeligt Forhold til det store Arbejde og den nødvendige Kunstgødning. Og der var delte Meninger om, hvorvidt Husmænd i større Udstrækning havde Udsigt til at kunne klare sig ved Havebrug.

I 1875 havde Indenrigsministeriet nedsat en Arbejderkommission, hvis Undersøgelse ogsaa vedrørte Husmænds og Landarbejderes Forhold. Kommissionen afgav i 1878 en Betænkning, der fremhævede Betydningen af, at Husmændene lærte bedre Jorddyrkning. Ved grundig, næsten havemæssig Drift af den lille Lod burde den jordbrugende Husmand kunde blive saa økonomisk velstillet, at han ikke behøvede at konkurrere med den jordløse Landarbejder om Daglejerfortjenesten og derved trykke Arbejdslønnen. Men Vejledning og Præmiering var ikke nok, og Kommissionen foreslog bl. a. Oprettelse af Laanekasser, der kunde skaffe Smaabrugere Midler til de haardt tiltrængte Driftsforbedringer. Som direkte Statstilskud vilde disse Pengemidler dog ikke række

langt. Loven af 28. Maj 1880 gav derfor Hjelpeforanstaltningen en mere praktisk Form (jfr. ovenfor S. 335). Der skulde oprettes to statskontrollerede Husmandskreditforeninger, og Staten garanterede Kreditorerne den aarlige Rente af deres Udlaan, hvorved det blev Kreditforeningerne muligt at yde Smaabrugere ret betydelige Laan paa meget rimelige Vilkaar. Navnlig de jyske Husmænds Kreditforening blev i det følgende Tidsrum i Stand til at give flere Tusinde Smaabrugere en værdifuld Haandsrækning.

Husmandsspørgsmaalet var dog ligesom tidligere i særlig Grad et **L a n d a r b e j d e r** spørgsmaal. Ved de omfattende Grundforbedringsarbejder i Perioden efter 1850 havde det store og det mellemstore Landbrug haft god Brug for Husmændenes Assistance, og med det stigende Høstudbytte forstærkedes ogsaa Kravet om Daglejrhjælp, hvilket i mange Tilfælde betød, at der i de travle Perioder blev levnet Smaabrukerne endnu mindre Tid til deres eget Landbrug. Bortvandringen fra Landbruget var begyndt, men ramte som omtalt navnlig Landets østlige Egne, mens Jernbanebyggeriet i Vest- og Midtjylland trak mange Landarbejdere til sig. Den jordløse Husmands og Landarbejders Tilværelse var utvivlsomt mindre tillokkende end andre Landboeres, uanset den ret betydelige Lønstigning siden Midten af Aarhundredet. Det største Lyspunkt vilde være, om Udsigten til fast Beskæftigelse var vokset i de foregaaende 20—30 Aar, Grundforbedringens Stortid. Men dette var næppe Tilfældet overalt, Antallet af Landarbejdere med og uden Jord voksede stærkt, og Lønvilkaarene var navnlig i 1880'erne relativt ugunstige.

I 1872 havde Indenrigsministeriet ladet foretage en Undersøgelse af Arbejdsforholdene paa Landet. Den gav et meget mørkt Billede af jordløse Husmænds og Indsidderses Kaar. Af saadanne Husmandsfamiliers Erhvervsindtægter medgik næsten to Trediedele til Levnedsmidler, overvejende Tørkost. Boligforholdene var gennemgaaende daarlige, selv de nyopførte Landarbejderhuse var i Reglen smaa og tarvelige, og Bohavet i de lavloftede Stuer indskrænkede sig ofte til det nødvendigeste: Bord og Bænk, et Par Stole, Seng, Klædeskab og maaske Dragkiste. Og i børnerige Landarbejderfamilier løstes Beklædningsproblemet som Regel kun ved Tilskud fra Gaardenes mere solide Beholdninger.

De jordløse Landarbejders erhvervsmæssige Fremgang stod ikke Maal med Jordbrugernes. Undersøgelser over Landarbejdernes Indtægtsforhold viser en Lønstigning efter 1850, i 1860'erne

dog nærmest Stilstand, men 1870—77 en betydelig Forøgelse af Daglejernes normale Aarsfortjeneste udregnet paa Grundlag af Daglønnen. I Følge *P. F. Lundes* Oplysninger vedrørende 218 sjællandske Landarbejderfamiliers Aarsindtægter i 1877 var Gennemsnitsindtægten 385 Kr. Ud fra de førnævnte Undersøgelser havde Indenrigsministeriet beregnet Gennemsnitsdaglønnen til kun lidt over 1 Kr. paa Landarbejderens egen Kost, hvilket efter Landøkonomen *V. Falbe-Hansens* Opfattelse kun faa Steder vilde kunne dække en lille Landarbejderfamilies nødvendige Forbrug. Paa Herregaardene laa de faste Daglejeres Pengeløn vistnok noget højere end paa Bøndergaardene, hvor der til Gengæld oftere blev ydet Tilskud i Naturalier. Professor *Jørgen Pedersen* beregner saaledes, at Aarslønnen for Daglejerne paa den sydsjællandske Herregaard Fladsaa steg fra 300 Kr. i 1870 til 409 Kr. i 1877, hvorefter Landbrugskrisen medførte en mindre Nedgang.

En virkelig Opgørelse af en Landarbejderfamilies normale Arbejdsfortjeneste er vanskelig, idet man navnlig savner Oplysning om Fortjenesten ved Akkordarbejder, om Landarbejderkonernes Indtægter ved Høstarbejde, Malkning og andre Arbejder (Roelugning spillede endnu kun en ringe Rolle), samt om Naturalindtægter. Disse havde dog langt fra samme Betydning som i ældre Tid, da det i mange Egne var almindeligt, at Husmænd og Indsiddere i Sommerhalvaaret fæstede sig til Gaardbrugere nogle Dage om Ugen og fik deres Løn i Korn, der ogsaa var et naturligt Vederlag for Plejltærskning om Vinteren. Andre Former for Naturallønniug var Husmandens Ret til nogle Skæpper Udsæd paa Gaardmandens Ager, til en vis Mængde Kreaturfoder eller Ildebrændsel. Det var næppe nogen Fordel for Landarbejderen, at Naturallønnen for Størstedelen bortfaldt, længe før Priserne paa Landbrugsprodukter havde kulmineret.

I samtlige Fremstillinger skildres den jordfattige Husmandsbefolkning ofte som en forsømt Klasse, hvis Kaar Samfundet ogsaa med den kulturelle Udvikling for Øje maatte have Interesse i at forbedre. »De ydre Kaar, hvorunder den egentlige Landarbejder lever, er i det Hele saa fattige og trykkende, at han vanskeligt kan have Aandsfriskhed nok til at tilegne sig nogen synderlig Del af Livets højere Kultur; han maa nøjes med den blotte Tilfredsstillelse af de materielle Fornødenheder,« skriver Falbe-Hansen ved Firsernes Slutning.

Den Hjælp, der kunde ydes de daarligst stillede i Landbosamfundet, fik i den økonomiske Liberalismes Tidsalder helst Karakteren af Hjælp til Selvhjælp. Den private Godgørelighed havde utvivlsomt sin Andel i, at det blev lettere for mange fattige Landarbejderfamilier at holde sig fri af Fattigvæsenet. Men organiseret Hjælp var haardt tiltrængt, og Selvhjælpsforeninger af forskellig Art opstod i mange Egne. Hertil maa regnes de første »Arbejderforeninger« eller Husholdningsforeninger, som de ældste Brugsforeninger i Reglen blev kaldt. Enkelte Steder var det ikke blot Tanken at skaffe ubemidlede Familier billigere Vareindkøb, men at danne økonomisk Basis bl. a. for Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser. De fleste af disse stiftedes dog uafhængigt af Husholdningsforeningerne, i mange Tilfælde paa Initiativ af Landbrugets større Arbejdsgivere. Paa Frijsenborg Grevskab fandtes der saa tidligt som i 1850 en »Forening til Understøttelse af gamle Husmænd og Indsiddere, samt Husmænds og Enkers uforsørgede Børn«. Henimod 1870 opstod en Række Organisationer af denne Art. Langvarig og uhelbredelig Sygdom samt Alderdomssvækkelse havde i hvert Slægtled forvandelt mange Tusinde Husmænd til Betlere eller sendt dem paa Fattigvæsenet, til Byrde for Hjemstedskommunen. Det var forstaaeligt, at Hjælpeforeningerne satte ind her, men de virkede alt for spredt og med for svage Kræfter. Bedst blev Syge- og Hjælpekassevirksomheden vistnok varetaget af »Jydsk Husmandsforening«, der stiftedes i 1882 med det Formaal at understøtte »værdige trængende jydske Husmænd, Fæstere, Indsiddere og deres Efterladte«. Den fortsatte sin Virksomhed, efter at Alderdomsforsørgelses- og Sygekasselovgivningen i 1890'erne var traadt støttende til. Ogsaa Spare- og Laaneforeninger opmuntrede hist og her Landarbejdernes Selvhjælpsbestræbelser, dog især Tjenestefolkenes. De ca. 15 socialistiske Foreninger, der opstod paa Landet i Perioden 1870—77, bidrog næppe direkte til en Forbedring af Landarbejdernes Kaar, men fremmede naturligvis Drøftelsen af Landarbejderforholdene.

Tjenestefolkene var økonomisk set bedre stillet end de gifte Landarbejdere. Folkelønnen var siden 1850 steget meget betydeligt. I Aarhundredets første Halvdel havde Naturallønnen spillet en større Rolle, idet baade Karle og Piger ofte fik Vadmel, Lærred, Skjorter, Strømper og Træsko, undertiden ogsaa Furage eller Græsning til et Faar som en Del af Lønnen. Henimod 1880

var denne Form for Aflønning stærkt paa Retur i de fleste Egne af Landet; stedvis møder man dem endnu ved Aarhundredskiftet. Men bevaret var naturligvis den vigtigste Del af Tyendets Natural-løn, nemlig Kost og Logis, og Kosten var gennemgaaende bedre end 40—50 Aar tidligere, selv om den langsomme Forandring i Kosten næppe var et Fremskridt, som de yngre Tjenestefolk bemærkede. Mere iøjnefaldende var Pengelønnens Stigning. Fra 1840'erne til 1872 fordobledes, saa vidt det kan ses, baade Karle- og Pigelønnen. Paa sidstnævnte Tidspunkt var den gennemsnitlige Karleløn efter de foreliggende Opgivelser i de fleste Landsdele mellem 120 og 130 Kr., Pigelønnen omkring 70 Kr. aarligt. Væsentligt højere var Lønnen kun paa Fyn og i Ribe Amt, samt for Pigernes Vedkommende i Københavns Amt. I Hjørring og Thisted Amter samt paa Lolland-Falster var Pigelønnen kun ca. 60 Kr. om Aaret og paa Bornholm lidt lavere. Som Helhed var der siden Aarhundredets Begyndelse sket en vis Udfligning mellem Karle- og Pigeløn. Forholdet skal kort efter 1800 have været omtrent 7 : 3, men var i 1872 snarest 7 : 4 og i 1888 paa det nærmeste 7 : 5, d. v. s. relativt højere Pigeløn end paa noget Tidspunkt før 1920.

Med megen Ret har en lidt senere Tids sociale Medfølelse samlet sig om den yngste, ingenlunde faatallige Gruppe indenfor Tyendet, de smaa Tjenestedrenge og -piger. Børn fra Husmands- og Indsiddershjem kom gerne ud at tjene i 8—10 Aarsalderen, ofte endnu tidligere. Landarbejderfamilier havde naturligvis ikke Indtægter til en stor Børnefloks Underhold. De lidt større Piger kunde maaske passe deres mindre Søskende, men Drengene maatte ud at tjene paa Gaardene. Tilværelsen som Hyrdedreng blev mangan Gang en streng Skole for Landarbejderbarnet, hvad talrige Livserindringer og Gendigtninger (fra Anton Nielsen til Aakjær og Andersen Nexø) vidner om. Lønnen var ringe, men Hyrdedrengen kunde dog tjene til Føden i det mindste i Sommerhalvaaret og maaske til Beklædning Aaret igennem. Naar Drengen voksede til, paatog han sig andre Arbejder, blev »Stordreng« eller »ung Karl«, men paa de større Gaarde blev han først som 18—20-aarig betroet Arbejdet med Hestene, og »fuld Karl« blev han først, naar han havde været i Kongens Klæder, hedder det.

Som gift og hjemfaren Husmand blev den tidligere Tjenestekarls ofte Daglejer paa den Gaard, hvor han var begyndt som Hyrdedreng. Lang Tids Tjeneste paa samme Sted var endnu al-

mindeligt, og det bevirkede, at mange Husmandsfamilier følte sig nøje knyttet til et enkelt Gaardbrug. Det fremmede næppe Landarbejderens Udsyn og Erhvervsduelighed, men paa den anden Side kunde han føle sig mere økonomisk betrygget.

Forholdet mellem Husbond og Tjenestefolk var som Helhed næppe daarligere end i ældre Tid, Lønnen steg og Kosten var som nævnt noget bedre end tidligere. Paa de almindelige Bøndergaarde hørte det vistnok til Undtagelserne, at Tjenestefolkene kun blev regnet for »Arbejdsmaskiner«. Endnu eksisterede noget af Husbondfolkenes gammeldags Omsorg for Karls og Piges personlige Forhold: hvorvidt de var ordentlige i Tøj og i Væsen, redelige i Pengesager, solide og sædelige af Karakter. Men der bestod som altid før Interesse modsætninger, der vanskeligt kunde bedømmes upartisk. *J. B. Krarup* har i sin store Landbrugshistorie fra o. 1900 en Bemærkning om det ejendommelige i, at Landbrugets Arbejdsgivere baade i gode og daarlige Tider klagede over den høje Arbejds løn og Arbejdernes Uduelighed. Og naturligvis lød der fra den anden Side Klager over strenge og nærige Husbønder. I den offentlige Bevidsthed var det navnlig Bebrejdelsen for Størgtighed, der ramte en Del af Gaardmandsstanden. En iøjnefaldende ydre Foranledning hertil var ofte den, at større Gaardbrugere i deres nyopførte statelye Stuehus lød indrette en særlig »Folkestue«, mens Husbonden og hans Familie havde deres egen Spise- og Opholdsstue. Folkestuen havde intet godt Ord paa sig. En anset jysk Bonde, *Per Odgaard* paa Tastumgaard, skildrede den som det mørkeste og mest uhyggelige Værelse i Bondens Stuehus. I Folkestuen vendte Stemningen blandt de lidet kultiverede Tjenestefolk sig ikke helt uden Grund mod »de til Stuehusets Sofaværelse hørende Personer«. Afskaffelse af alle Folkestuer og Borgestuer var efter Odgaards Mening den første Betingelse for at faa en dygtigere og mere paalidelig Landarbejderstand. Tjenestefolkenes Boligforhold blev sjældnere diskuteret, men der tales dog om de mange usunde, mugne eller brandfarlige Karlekamre i Staldbygningerne, ofte med Lergulv, og om snævre Pige kamre, hvor der savnedes Lys og Luft.

Mange saa med Sorg det gamle patriarkalske Forhold mellem Husbond og Arbejder gaa sin Opløsning i Møde, mens andre i god Overensstemmelse med Tidens fremherskende liberale Synsmaader sympatiserede med en Udvikling i Retning af et mere frit Kontraktforhold. Arbejderne vilde da faa Mulighed for at

ryste gammel Afhængighed af sig. Paa den anden Side blev det ofte betonet, at »Husbondens Personlighed er en af de væsentligste Betingelser for gode Tyendeforhold«.

For den nederste brede Del af Landbosamfundet tegnede Fremtidsudsigterne sig endnu omkring 1880 i mørke Farver. Det store Flertal af Husmænd og Landarbejdere havde praktisk talt ingen Mulighed for at arbejde sig op. Datidens Husmandsbrug var saa smaa, og Daglejerlønnen saa lav, at det sociale Skel, der havde bestaaet siden de store Landboreformer, ikke kunde slettes ved Husmændenes Arbejdsindsats, navnlig da den økonomiske Udvikling i henved 50 Aar væsentligt havde begunstiget det større, kornproducerende Landbrug. Hertil kom, at den sociale Forsorg var saa lidt udviklet, at Landarbejderklassen var udsat for at lide Nød, naar Sygdom eller Alderdomssvækkelse nedsatte Forsørgereens Arbejdsevne. Selv det mest prisværdige private Initiativ kunde ikke løse dette Problem. Hvad der tiltrængtes, var en almindelig Forbedring af Smaabrugernes og Landarbejdernes Erhvervsvilkaar. Gennem Landboforeningernes Arbejde og enkelte Lovgivningsresultater (Præmieringen af veldrevne Husmandsbrug, Loven om Husmandskreditforeningerne) var der dog skabt visse Betingelser for, at det lille Landbrug skulde kunne hævde sig bedre. Men først under Landbrugskrisen ændredes de økonomiske Forudsætninger for Husmandsbrugets Trivsel efterhaanden paa afgørende Maade.

LANDBRUGETS ORGANISATIONER

Det landøkonomiske Foreningsliv havde siden 1840 været i stærk Udvikling. De ældste Foreninger var oprettet i Aarhundredets Begyndelse (jfr. ovenfor S. 252), men af de ca. 25, der fandtes i 1850, var de fleste oprettet i Fyrrerne. Lederne tilhørte i den ældste Periode næsten udelukkende det store Landbrug. Ved Siden af Godsejere og Forpagtere hørte dog ikke faa Præster, Møllere og fra omkring 1850 ogsaa en Del Selvejerbønder til de mere fremtrædende. Den betydelige Opgang i Medlemstal vidnede klart om Bøndernes voksende Tilslutning. Landhusholdningsselskabet opmuntrede stadig til Dannelselse af nye Landboforeninger. I Perioden 1850—80 stiftedes der i hvert Tiaar henved en Snes Foreninger, og det samlede Antal naaede op paa ca. 75.

Ved Siden af de ældre Foreninger eller (land)økonomiske Selskaber, der i Reglen ompændte et Stift eller Amt, fik man nu en Række Landboforeninger, der kun omfattede en enkelt Købstads Opland, et Herred eller et lignende begrænset Omraade. Efter 1864 tog Landboforeningsbevægelsen et kraftigt Opsving, og i 1870'erne udgjorde Bønderne det store Flertal af Medlemmerne. Mange Gaardmænd indvalgtes i Landboforeningernes Styrelse, men det hørte endnu til Undtagelserne, at en Gaardmand fik Formandsposten.

Nye Tider krævede nye Opgaver, og Landboforeningerne udvidede stadig deres Virksomhedsomraade. Efter 1850 var det i Reglen ikke længere nødvendigt at indskærpe Markfred og opmuntre til Rydning og Hegning eller til Indførelse af planmæssig Drift. Derimod stod Mergling og Dræning paa Dagsordenen, og Foreningerne virkede i særlig Grad for Husdyrbrugets Forbedring. Efter Husdyrloven af 1852 ydede Staten betydelige Tilskud til Præmiering af Avlsdyr, og fra dette Aar lod næsten alle Landboforeningerne afholde aarlige Dyrskuer. I Begyndelsen omfattede disse Skuer kun Heste og Kvæg, men snart kom Faar og Svin med, i god Overensstemmelse med Husdyrlovens Hensigt, og i 1870'erne blev ogsaa Fjerkræet repræsenteret ved Dyrskuerne. Ved Præmieuddelinger søgte man at opmuntre til Deltagelse, og da Redskabsudstillinger, Bortlodninger og selskabelige Arrangementer blev knyttet til Dyrskuerne, øvede de stor Tiltrækning og fik ofte Karakteren af en Slags Folkefester.

Interessen for Mejeribruget voksede stærkt efter 1860; Landboforeningerne modtog her Tilskyndelser gennem Landhusholdningsselskabet. Nogle Foreninger udsendte Rejsemejersker, og Maribo Amts økonomiske Selskab, der allerede i 1869 havde ansat en Mejeriassistent, antog i 1875 den første egentlige Landbrugs-konsulent. Mejeriudstillinger blev almindelige, og i Løbet af Halvfjerdserne tog Vintersmør-Udstillingerne Overhaand, mens Sommersmørret forsvandt. I Viborg stiftedes i 1869 efter engelsk Mønster en Forening til Indkøb af Kunstgødning. Det var den første Specialforening indenfor dansk Landbrug, men snart oprettedes der tilsvarende Foreninger flere Steder i Landet. Samarbejdet med Videnskaben blev styrket ved, at en Række Forskere, Specialister hver paa sit Omraade, kom ud i Landboforeningerne som Foredragsholdere. Et godt Bindeled mellem Foreningerne fik man, da Redaktøren af »Ugeskrift for Landmænd«, *E. Møller-Holst*, i

1866 begyndte Udgivelsen af »Landboforeningernes Tidende« med Referater af Foredrag og Diskussioner.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab (af 1769) fortsatte sin mangesidige Virksomhed. Selskabet støttede alle Slags Grundforbedringsarbejder, nye Dyrkningsforsøg og Bestræbelser for at beskytte Landbrugsplanterne mod Sygdomme og Insektangreb.

Erhard Møller-Holst, født 1825 i Nyborg, død 1889. Landøkonom. Udgiver af en Række Landbrugstidsskrifter og en Landbrugsordbog. Banebrydende ved sin Virksomhed for Dræning og Frøkontrol.

Det lod fra 1857 foretage Laboratorieanalyser af Kunstgødning og andre Landbrugsvarer (»Steins Laboratorium« hed det fra 1867), og fra alle Egne af Landet lod det fremskaffe Materiale til Brug for en dansk Landbrugsmeteorologi. Ogsaa paa Husdyrbrugets Omraade gjorde Selskabet en betydelig Indsats. I 1860 udstrakte det den landøkonomiske Konsulentvirksomhed til dette Omraade, idet den unge Polytekniker *Th. R. Seigelcke* blev Landhusholdningsselskabets Konsulent i Mejeribrug. Og der knyttes en fastere Forbindelse mellem Landboforeningerne, da Selskabet i 1872 gennemførte en Lov-

ændring, der gav de lokale Foreninger Ret til at besætte Halvdelen af Pladserne i Selskabets Bestyrelsesraad, d. v. s. med et Medlem for hvert af de 18 Amter.

Det var kun naturligt, at de nu saa talstærke Landboforeninger fik Indflydelse paa Landhusholdningsselskabets Virksomhed. Men ogsaa et organiseret Samarbejde mellem Hovedlandsdelenes forskellige Landboforeninger vilde være af største Betydning for Landbrugs Trivsel. De lokale Foreninger i Jylland gik i Spidsen, da de i 1872 dannede en Fællesorganisation, Foreningen af jyske Landboforeninger. I 1880 oprettedes De samvirkende Landbo-

foreninger i Sjællands Stift og i 1881 De samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift. Det følgende Tidsrum — Andelsbevægelsens og den store Produktionsstignings Tid — blev ogsaa for Landboforeningerne en rig Arbejdsperiode med stærkt voksende Tilslutning fra det mindre Landbrugs Side.

Landmandsforsamlingerne tilhører derimod navnlig Perioden før 1880. Paa dansk Grund havde de deres Udspring i 1840'ernes faglige Landbrugerbevægelse. Forbilledet var de »Wanderversammlungen deutscher Land- und Forstwirthe«, der fra 1837 blev organiseret i Tyskland. Flere danske Landøkonomer havde besøgt disse »Forsamlinger«, og en af dem, Forstander *N. B. C. Krarup*, Haraldslund, fik udvirket, at Randers Amts Husholdningsselskab tog Initiativet til »Den danske Landmandsforsamling«, der startede med et Møde i Randers i September 1845, hvor der samtidig afholdtes en »landøkonomisk Bazar«. I 1846 og 47 blev der afholdt Landmandsforsamlinger i henholdsvis Odense og Aarhus. Treaarskrigen bevirkede en Afbrydelse, men 1852—78 gennemførtes Landmandsforsamlingerne ret regelmæssigt med to à tre Aars Mellemlum, ialt 11 Forsamlinger. Efter 1880 afholdtes kun fire, den sidste i Odense 1900.

En dansk Landmandsforsamling formede sig i Reglen som et 5-Dages Stævne og afholdtes som oftest i Juni eller Juli Maaned. Mødestedet var tre Gange København, men i de fleste Tilfælde en af de større Provinsbyer, i 1854 Flensborg. Den Forsamling, der efter Planen skulde afholdes i 1865, blev som Følge af Krigen henlagt til Aarhus 1866. Udgifterne til Stævnerne blev dækket ved frivillige Tilskud, navnlig fra Storlandbrugets og lokale Sparekassers Side, i den sidste Tid dog for en Del ved Stats-tilskud.

Deltagerne i de første Landmandsforsamlinger var overvejende større Landbrugere, men ogsaa andre Erhvervsgrupper, især Handelen, var repræsenteret. Blandt 332 Mødedeltagere i Randers 1845 tilhørte kun ca. 30 den almindelige Gaardbrugerstand, mens lige saa mange var Købmænd. 50 Aar senere, da Tilslutningen kom op paa det tidobbelte, var de jævne Landbrugere i Flertal. En Landmandsforsamling blev i den første Tid i Reglen arrangeret paa den Maade, at man paa Forsamlingerne valgte næste Mødested, samt to Mænd fra den paagældende Egn til i Samarbejde med Præsidenten for det foregaaende Møde at forberede det kommende Stævne. Fra 1866 paatog Landhusholdningssæl-

skabet sig at organisere Landmandsforsamlingerne i Samarbejde med Landboforeningsdelegerede.

Ved Starten var Landmandsforsamlingerne i første Række Forhandlingsmøder, men Udstillinger af Avlsredskaber og Landbrugsprodukter spillede dog en væsentlig Rolle ved en Del af Stævnerne (Arbejdsprøver med nye Landbrugsmaskiner blev ofte foretaget umiddelbart før en Landmandsforsamling). En Mængde landbrugsfaglige Spørgsmaal blev diskuteret paa Landmandsforsamlingerne, ikke mindst de Opgaver, der var af stor Betydning paa langt Sigt, saaledes i Forbindelse med Husdyrbrug Problemer som Dyrskuer og Bedømmelsesprincipper, Mælkens Behandling og Udnyttelse m. v. Svineproduktionens Betydning blev Genstand for livlig Drøftelse paa Landmandsforsamlingen i 1863. Dræning og Gødskning blev navnlig drøftet paa de tidligere Stævner, senere kom socialt betonedede Problemer som Udstykning og Sammenlægning under heftig Debat; *Edw. Tesdorpf* var en af Sammenlægningsfrihedens ivrigste Talsmænd. I 1870'erne traadte Mejeribrugets i Forgrunden under Diskussionerne. Som Foredragsholdere og Forhandlingsdeltagere ved Landmandsforsamlinger kan Landbrugslærere og Videnskabsmænd som Professor *B. S. Jørgensen*, *Th. R. Segelcke*, *N. J. Fjord* og blandt de lidt yngre *T. Westermann* nævnes Side om Side med Landbrugets fremtrædende Praktikere, Mænd som *Edw. Tesdorpf*, *N. P. J. Buus* og *P. Nielsen*, Tystofte. Megen lødig Kritik og mange praktiske Reformforslag og værdifulde Demonstrationer fremkom første Gang paa de store Landmandsforsamlinger for senere at blive diskuteret i Landbruger kredse Landet over. Et af de Spørgsmaal, der til forskellige Tidspunkter kom under Debat, var de unge Landmænds Uddannelse. Betegnende nok blev Rødding Højskoles Formaal drøftet paa et af de første Møder, hvor to af dens bedste Kræfter, Professor *Chr. Flor* og Dr. *C. M. Poulsen*, deltog i Forhandlingerne, og i 60'erne mødte Højskolernes Indsats megen Interesse og Forstaaelse paa disse Stævner.

De danske Landmandsforsamlinger ydede deres største Indsats i en Tid, hvor Landbruget endnu var svagt organiseret og Tyngdepunktet laa hos de større Landbrugere. Forsamlingerne fik deres Start og bedste Tid under stigende Konjunkturer, men ebbede ud, da Landbrugskrisen og den politiske Strid med særlig Skarphed vendte sig mod Storbrugets Mænd. De fleste Landmandsforsamlinger fik deres Præg af de mange nye erhvervs-

mæssige Fremstød. Det bør ogsaa nævnes, at Planen om et videnskabeligt Landbrugsinstitut (Landbohøjskolen) blev udkastet og indgaaende drøftet paa de første Landmandsforsamlinger, før den 1856—58 blev ført ud i Livet. En anden Opgave af største Betydning for den fremtidige Udvikling, nemlig Mulighederne for at udvikle en økonomisk Samvirksomhed indenfor dansk Landbrug, blev med stor Kraft taget op paa Landmandsforsamlingerne i 1870'erne og 80'erne. Ejendommeligt nok skulde disse Landmandsstævner, hvis Ledere overvejende tilhørte et Landboaristokrati, yde et betydningsfuldt Bidrag til, at Udviklingen med Andelsbevægelsens Fremkomst paa afgørende Maade blev drejet ind i et demokratisk Spor.

Da de mere fast organiserede Landbrugssammenslutninger, fremfor alt Landboforeningerne og Andelsorganisationerne, henimod Aarhundredets Slutning voksede sig store og tilsidst gik op i landsomfattende Fællesforetagender, havde Landmandsforsamlingerne udspillet deres Rolle. Men i en Overgangens og Nyorienteringens Tid for dansk Landbrug var de et Forum, hvor banebrydende Idéer kunde gøre sig hørt, og interesserede Landmænd i stort Tal havde her et ansproende Møde med Erhvervets Elite af Videnskabsmænd og praktiske Udøvere.

LANDBRUGSKRISE OG LANDBO- FREMGANG (1877—1914)

KRISEAARSAGER

Mod Slutningen af 1870'erne blev det danske Landbrugs økonomiske Opgangslinje omsider brudt. En af Hovedaarsagerne var, at Teknikkens Sejrs gang ikke som tidligere fortrinsvis kom den vesteuropæiske Kulturverden til gode, men gav de fjernere Produktionslande en hidtil ukendt Chance paa Verdensmarkedet.

Vort Hovederhverv havde under den fremadskridende Industrialisering i Vesteuropa nydt store Fordele. De forbedrede Transportforbindelser maatte i første Omgang begunstige et Agrarland som Danmark, der fra gammel Tid var Leverandør til den ældste og største af de europæiske Industristater og laa det stærkt voksende tyske Marked endnu nærmere. De nye og hurtigere Dampskibsruiter og det Aar for Aar udvidede Jernbanenet i Hjemland og Udland betød jo desuden, at Landbruget fik lettere Adgang til Kraftfoder, Kunstgødning og andre Raastoffer og dermed Mulighed for en stærkt forøget Fremstilling af forædlede Produkter. Men fremsynte Landmænd havde forlængst set Faren ved denne Udvikling. De tekniske Fremskridt i andre Landbrugslande og ikke mindst de billigere oversøiske Fragter skaffede os nye Konkurrenter paa Verdensmarkedet og fremskyndede et Prisfald, der kunde blive en alvorlig Trusel mod den danske Landbrugseksport.

Omkring 1850 havde Vesteuropa endnu nogenlunde kunnet brødføde sig selv, men i de følgende Aartier ændredes dette Forhold. Ruslands Korneksport, der indtil da havde været ret minimal, steg nu meget betydeligt og udgjorde i 60'erne 1 Mill. Tons Hvede og godt $\frac{1}{4}$ Mill. Tons Rug. Ogsaa fra Amerika og

Indien modtog Europa nu store Mængder Hvede. De amerikanske Veststaters vældige Prærieland var efterhaanden bragt under Kultur, og Eksporten af Hvede og Majs voksede med rivende Hast, efterhaanden som de stærkt forbedrede Transportmidler kom til Hjælp. Allerede omkring 1860 havde de nordvestlige Stater næsten en Trediedel af Amerikas Jernbaneanlæg, og gode Hovedlinjer førte til Østkysten. De store Fragtdampere i hurtigere Fart paa Europa bidrog yderligere til at reducere de oversøiske Fragter. Fragtomkostningerne for Hvede paa Ruten Chicago-Liverpool gik ned fra Kr. 4,82 pr. 100 kg i sidste Halvdel af 60'erne til Kr. 2,06 i Femaaret 1876—80, og 80'erne bragte yderligere Nedgang. De europæiske Kornproducenter blev haardt trængt under disse Forhold.

1860'erne betegnede et Vendepunkt i Vesteuropas Ernærings-situation, idet man blev afhængig af Kornimporten fra Østeuropa og fra de oversøiske Lande. Det første Tiaar var det navnlig de forøgede Tilførsler fra Rusland og Donaulandene der prægede det vesteuropæiske Marked, men snart blev Kornimporten fra de nye Verdensdele dominerende. Mest betød Hvede og Majs, der i 70'erne udgjorde henholdsvis 30 og 25 % af Verdensproduktionen, mens Rug og Havre kom paa Trediepladsen, hver især med godt 17 %. Den aarlige Hvedeeksport kan belyses ved følgende Gennemsnitstal (Mill. Tons):

	Rusland	U. S. A.	Indien	Argentina
1871—80	1,6	2,3	1,0	
1881—90	2,3	3,4	1,4	0,1
1891—1900	2,8	4,7	1,6	0,9
1901—10	2,5	3,9	1,4	2,1

Af denne stærkt forøgede Hvedeudførsel, der kulminerede omkring 1900, var det amerikanske Kontingent som Helhed stigende, idet Kanada i Perioden 1900—10 udførte næsten 1 Mill. Tons pr. Aar, og paa Majsmarkedet var kun de forenede Stater og Argentina Storleverandører. Derimod udførtes der stadig store Mængder russisk Rug, og Rugproduktionen i Vesteuropa var stigende.

I det 19. Aarhundredes senere Aartier fremkom der efterhaanden en skarp og varig Deling i kornsælgende og kornkøbende Lande, og Danmark fandt efter kort Tids Vaklen sin naturlige Plads blandt de sidste. Med klart Fremsyn havde *Edw.*

Tesdorpf saa tidligt som i 1863, paa Landmandsforsamlingen i Odense, advaret mod at lade upaaagtet »den næsten knusende Konkurrence, der truer os fra Amerikas Side«. Han regnede dog dengang med, at Danmark ved en stærkere Udvikling af det store og mellemstore Landbrug havde Mulighed for at opretholde en rentabel Kornproduktion. Men i den følgende Tid gik *Tesdorpf* ligesom en Række andre Fremskridtsmænd i Teori og Praksis ind for en Forøgelse af Husdyrproduktionen, navnlig med Englandseksport for Øje. Den begyndende Produktionsomlægning havde som allerede nævnt givet sig iøjnefaldende Udslag flere Aar før Krisen. I 1872 oversteg Merudførselsværdien af dyriske Produkter det tilsvarende Beløb for Korn og Kornvarer, og et Par Aar senere merudførte Danmark Smør til en større Værdi end Merudførslen af Korn. Men dette var ikke ensbetydende med, at Landbruget havde indstillet sig paa en jævn Overgang fra Kornsalg til Korn- og Foderstofindkøb som Basis for en intensiv Husdyrproduktion. Man maatte gennem en Kornsalgskrise, der varede i flere Aar, inden Produktionsomlægningen var gennemført i Flertallet af de danske Landbrug.

Næppe var dette Resultat naaet, før Prisfaldet ogsaa ramte animalske Produkter. At ogsaa Husdyrbruget kom ud for en Krise, skyldtes ikke blot de lave Priser (Foderstoffer var jo ogsaa forholdsvis billige), men fuldt saa meget de omskiftelige Afsætningsforhold. Naar Krisen blev saa langvarig og ikke mindst i 90'erne saa haard for vort Landbrug, maa Aarsagen søges i Samspillet mellem en Række Faktorer, der lagde alvorlige Hindringer i Vejen for den danske Landbrugseksport. Husdyrproduktionen viste sig dengang som under senere Kriser temmelig saarbar. Ikke blot maatte vor Eksport paavirkes stærkt af den oversøiske Konkurrence og visse Aftagerlandes Toldbeskyttelse af den hjemlige Produktion, men pludselige Indførselsforbud eller skrappe Karantæneforanstaltninger kunde, hvad Eksporten af levende Dyr angik, skade Landbruget overordentlig meget. Hertil kom i visse Perioder Kreatursygdomme og andre uheldige Produktionsforhold, der ogsaa i nogen Grad influerede paa Afsætningen til Hjemmemarkedet. Bybefolkningens stærke Tilvækst — fra 552000 i 1880 til 937000 i 1901 — og sikkert ogsaa relativt forøgede Købekraft betød ganske vist en meget væsentlig Udvidelse af Markedet for Husdyrprodukter, men ogsaa her gjorde den udenlandske Konkurrence undertiden uønskede Erobringer.

Prisfaldet forstærkedes som Følge af Guldmangelen. Overgangen fra Sølv møntfod til Guldmøntfod i en Række europæiske Lande (i Danmark 1873) medførte en forøget Efterspørgsel efter Guld paa et Tidspunkt, hvor Produktionen var aftagende. Følgen blev, at Gullet steg i Værdi i Forhold til Sølv, og Varepriserne gik yderligere ned. I Perioden 1873—1900 forøgedes Guldets Værdi fra 16 til 25 Gange Sølvets, før store Guldfund i Alaska og Sydafrika atter fremkaldte en Prisstigning. En Række Lande havde Interesse i at standse Sølvets Prisfald, ikke mindst U. S. A., der sammen med Meksiko præsterede $\frac{2}{3}$ af Verdens Sølvproduktion, men hverken de nordamerikanske Fristaters særlige Møntpolitik eller Bestræbelserne for at gennemføre en international Dobbeltmøntfod førte til positive Resultater. Den Forøgelse af Pengemængden, der vilde følge med Indførelsen af Dobbeltmøntfoden (det bimetalliske System), maatte medføre, at Nedgangen i Varepriserne blev bragt til Standsning. Mange Landmænd i Tyskland og herhjemme sluttede sig derfor til den bimetalliske Bevægelse i Haab om, at den kunde gøre Ende paa Landbrugskrisen. Som Medlem af den skandinaviske Møntunion kunde Danmark dog ikke paa egen Haand udvirke nogen Forandring, og der var stor Uenighed mellem Staterne om, hvorledes Værdiforholdet mellem de to Metaller skulde fastsættes.

Kornpriserens Fald 1876—77 blev Optakten til en Landbrugskrise, der varede i mere end 20 Aar, men hvis Forløb aldrig har været Genstand for nogen sammenhængende og indgaaende Skildring. Andelsbevægelsen og de øvrige Landbofremskridt, der kom i dens Følge, har overstraalet den og stjaalet Interessen fra selve Krisebegivenhederne. I Modsætning til Landbrugskrisen 1818—28, der staar lige saa fast i Historien som en Konges Regeeringsperiode, er denne Krise ikke skarpt tidsafgrænset. Man taler om Landbrugskrisen »i Firserne« og »i Halvfemserne«, en Tidsfæstelse, der kan skyldes de kortvarige Standsninger i Prisnedgangen omkring 1880 og 1890. Ved Aarhundredskiftet havde man endnu ikke nogen sikker Fornemmelse af bedre Tider. Det tog Tid, før man kom paa Afstand af de Krisemomenter, der gennem det meste af Perioden 1877—1900 gjorde Landbruget til en vovelig Forretning.

I store Træk kan man skelne mellem tre Faser i Landbrugskrisens Historie. Først Tiden mellem 1876. da den danske Korn-

eksport faar et Skud for Boven, og det afgørende Aar 1883, der nedslaar de sidste Forventninger om, at Kornsalget atter kan blive rentabelt. Danmark gik ud af Kornsalgskrisen som et kornindførende Land. 1883—89 drog man Prisfaldets Konsekvens og rejste i Stedet Mejeridriften paa Andelsgrundlag, med Betingelser for et stærkt udvidet Svinehold. I 1890'erne bredte Krisen sig for Alvor til Husdyrproduktionen, der længe havde nydt godt af de lave Korn- og Foderstofpriser. Det blev en Kamp om Markeder, der »kunstigt« lukkede sig af eller kræsent stillede Kvalitetskrav, som Landbruget maatte anstrenge sig for at honorere.

Ser man paa Landmændenes Indstilling i det store og hele, har de tre Faser ret forskellig Karakter. I den første raader den økonomiske Individualisme, hvad enten Landbrugerne klynger sig til den gamle Hovedproduktion eller søger frem ad nye Veje. Den anden Fase præges ikke blot af Andelsbevægelsens Gennembrud, men Kampen for at overvinde Krisen bliver i stigende Grad de faglige Organisationers Sag. I Halvfemserne føjes et nyt Træk til, der i Prisfaldets værste Aar bliver det mest iøjnefaldende: Kravet om, at Staten gennem Lovgivningen skal lette Landbrugets Byrder. Mens første og tredje Fase minder om Landbrugskrisens Forløb i Flertallet af de vest- og mitteuropæiske Lande, er det kooperative Indslag i den anden Fase af særegen dansk Karakter og blev i Virkeligheden bestemmende for Udgangen af Krisen, for saa vidt det stod i Landbrugernes Magt at forbedre Produktionen og paavirke Markedsforholdene.

KORNSALGSKRISEN

I sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede havde Verdensmarkedets Priser faaet en hidtil ukendt Betydning for Landbruget i de fleste Lande. I ældre Tider var Kornprisen næsten kun afhængig af den hjemlige Produktion. En god Høst betød i Reglen synkende Priser, men var dog en Fordel, da Landbrugerne havde noget at sælge, hvad det for mange Bønders Vedkommende kunde skorte paa efter en daarlig Høst, ikke at tale om Misvækstaar, naar Priserne til Gengæld steg til det dobbelte eller flerdobbelte. Transportomkostningerne var gennemgaaende saa store, at Indførsel af Korn ikke bragte nogen almindelig Prisudjævning. Den fremkom først, da Samfærdselsmidlernes Udvikling havde mulig-

gjort større Korntilførsler fra fjerne Lande til en forholdsvis lav Pris. Prisansættelsen blev da international, afhængig af Verdensthøsten og de store Aftagerlandes Forbrug, mens Høstudbyttet ikke havde større Indflydelse paa Prisen i Produktionslandet.

Skønt den oversøiske Konkurrence længe havde truet, var det noget af en Overrumpling, da de vesteuropæiske Landbrugere efter en forholdsvis daarlig Høst i 1876 saa sig stillet overfor et Prislefald. Paa Baggrund af den lange Opgangsperiode kunde det synes mærkeligt, at Landbrugets Vejledere herhjemme med nogen Ængstelse forhørte sig om Erhvervets Modstandskraft. Det var Tilfældet, da »Tidsskrift for Landøkonomi« i 1877 lod sine Korrespondenter besvare en Række Spørgsmaal, der var egnet til at kaste Lys over Landbrugets Tilstand i det første Kriseaar.

Af Svarene fremgaar det, at det begyndende økonomiske Tryk ikke standsede de store Grundforbedringsarbejder. Der meldes om fortsat Mergling og Dræning, nogle af de mest betydningsfulde Udtørringsarbejder var netop i Gang (Lolland, Kolindsund), og i Jylland skred Kultiveringen af Hede-, Kær- og Mosearealer stadig frem. I Fremskridtets Interesse noteredes det, at opdyrket Hede ved Anvendelse af Kunstgødning kunde frembringe gode Afgrøder (Viborgegnen). Derimod blev Engvandingen i de midtjyske Egne hemmet ved, at Landbrugerne endnu ikke rigtig havde lært at løse Opgaven i Fællesskab.

Mindre opmuntrende var Svarene paa Spørgsmaalet om Indførelse af nye og bedre Driftsmaader. Overgangen fra 5 à 6-Marksdrift til 9 à 10-Marksdrift karakteriseres i Vestlolland som et betydningsfuldt Fremskridt, men fra flere Egne hedder det, at Driften ofte er den gamle, eller at den er forskellig fra Gaard til Gaard (Fyn-Langeland). Et springende Punkt var Afskaffelsen af Helbrakken, der endnu var almindelig for Gaardbrugenes Vedkommende. De fleste Meddelelser gaar ud paa, at Forsøgene paa at fortrænge Helbrakken stod stille, kun i nogle faa Egne vandt Halvbrakken frem paa dens Bekostning. Og der var vest- og midtjyske Strøg, hvor Brak fandt stigende Udbredelse, fordi den gav Anledning til, at Vintersæden blev lagt i god Tid, mens man derimod vilde hævde, at Forsøgene paa at udnytte Brakmarken til Kartofler og Roer havde vist sig uhensigtsmæssige og tabgivende.

Rodfrugtdyrkningen gjorde som Helhed kun smaa Fremskridt. Den var snarest i Tilbagegang, hed det endog fra Vestfyn og fra

Vest- og Midtjylland, og dette skyldtes Vanskeligheden ved at skaffe tilstrækkelig Arbejdskraft til Roelugningen. Paa Fyn fik større Børn 40—50 Øre daglig paa egen Kost for Roearbejde under Opsyn af en ældre Daglejer. Særlige Forhold gav dog sine Steder Anledning til udvidet Rodfrugtavl, saaledes Studedefdingen i Salling, og paa nyopdyrkede Jorder i Midtjylland var navnlig Roedyrkingen i Fremgang.

Ogsaa Forbedringen af Husdyrholdet lod for det almindelige Bondebrugs Vedkommende meget tilbage at ønske. I flere Egne fremhæves det udtrykkeligt, at Fremgangen var begrænset til de større Gaarde, mens Bønderne gennemgaaende holdt sig tilbage, da de ikke mente, det kunde betale sig at koste for meget paa denne Produktionsgren. Paa Randerskanten var Hesteholdet respektabelt, men der var næsten ingen gode Køer paa Bøndergaardene. Kreaturfedningen havde dog medført bedre Røgt og sine Steder strengere Udvalg af Handyr. Men det kneb med Tillæg. Alt for faa lagde Vægt paa at danne gode Stammer af Malkekvæg, og fra Nordøstfyn klages der over, at der sjælden indkøbes Kvæg fra Angel og Nordslesvig. Fra Vardeegnen hed det, at man nok havde Sans for »kønne Dyr med runde Former«, navnlig Marskkvæg og Korthornskvæg, i det hele for gode Handelsdyr, men for udprægede Malkekøer havde man ikke megen Sans. Det var svært at faa Bugt med den Opfattelse, at godt Fedekvæg ogsaa var godt Malkekvæg. I en Landbrugsartikel et Par Aar senere betones det, at den engelske Opdrætter stod »uendeligt højere« i Valget af Tillægsdyr efter Plan og Overvejelse. De mange nye Stuehuse med rummelige Mælkekældere viste dog, at større Bøndergaarde efter Evne søgte at vinde med paa Mejeridriftens Omraade. Flere og flere solgte iøvrigt deres Mælk til Privatmejerier (»Fællesmejerier« eller Herregaardsmejerier).

Udviklingen gik heller ikke med Stormskridt, naar det gjaldt Anskaffelse af Landbrugsmaskiner. Man havde ganske vist efterhaanden afskaffet mange af de tunge og klodsede Redskaber og indført mere lettaandterlige i Stedet. Gode Plov- og Harvetyper var naaet ud til afsides Egne. Allerede i Halvtredserne var Rensemaskiner blevet almindelige paa Bøndergaardene, og lidt senere kom ogsaa Hakkelsemaskiner og nogle Steder Haandtærskværker. I mange Egne paa Øerne og i Østjylland havde Meje- og Slaamaskiner fundet betydelig Udbredelse. Hesteriver og Tærskmaskiner vandt ogsaa frem, og selv i Egne, hvor Landbruget nær-

mest stod tilbage, var der dukket enkelte Tærskværker op; de ejedes i flere Tilfælde af et Interessentskab af Bønder. I Vestjylland begrænsede Nyanskaffelserne sig væsentlig til lettere og bedre Haandredskaber, mens Maskinerne endnu var faatallige. »Nye Redskaber hører til de store Sjældenheder«, skriver en Korrespondent fra Ringkøbingegnen, »jeg tvivler paa, at nogen Slaa- eller Høstmaskine har været brugt her i flere Miles Omkreds, uagtet en dygtig Mand derved kunde have tjent godt.« Det er en bemærkelsesværdig Omstændighed, at Landbrugsredskaberne Standard i høj Grad var afhængig af de lokale Fabrikanters eller Handelsmænds Foretagsomhed. En større Redskabs- og Maskinudstilling kunde dog have betydelig Indflydelse. Paa Fyn blev der efter en Udstilling i Svendborg 1878 langt livligere Afsætning af Landbrugsmaskiner.

Trods alle Klager over Stilstand eller alt for langsom Udvikling — Korrespondenterne var som Regel selv Foregangsmænd — er Helhedsindtrykket dog, at den gradvise Overgang til Erstatningsdrift, som havde fundet Sted paa mange større Gaarde, nu ogsaa vandt Terræn blandt de mindre Gaardbrugere. I stigende Tal erkendte de, at der krævedes Forbedringer indenfor Driftssystemet, navnlig bedre Husdyrhold og et mere hensigtsmæssigt Mejeribrug. Men endnu var man i stor Usikkerhed m. H. t. de Midler, der skulde føre til Maalet. Betegnende nok blev der ofte anket over, at det stigende Forbrug af Kunstgødning og indkøbte Foderstoffer ikke gav det ventede Udbytte. Af Mangel paa Indsigt havde mangan Landmand gødsket eller fodret alt for dyrt.

De gamle Tidens Selvforsynings-Tankegang havde ikke sluppet sit Tag i alle kyndige Landmænd. I Tilknytning til en Kritik af de voksende Foderstofindkøb skriver en Meddeler fra Ebeltoftegnen saaledes i 1878 til »Tidsskrift for Landøkonomi«: »Det var ikke blot en Selvproduktion af eget Kraftfoder, der var mere almindelig i ældre Tider, men den Gang bagte Landmanden selv sit Brød, bryggede sit Øl, sigtede sit Mel, lavede sit Malt, avlede sit Hør og Hamp, slog sine Reb, støbte sine Lys, lavede sit Kartoffelmel, Brændevin, Lærred, Drejl, Vadmel og meget andet selv; og spørges der, hvorfor vi ikke gør det selv mere, maa vi vel nærmest svare: fordi det er gaaet af Mode i den Tid, da Landmanden kunde blive rig nok foruden.«

I dette Hjertesuk over gamle Bondefærdigheder, der var ved at gaa i Glemme, vender Anklagen sig mod de saakaldte gode

Tider paa lignende Maade, som naar *J. C. la Cour* lastede den dyre Byggeskik (jfr. ovenfor S. 358 f.). Beklagelser over den fordyrede Levemaade var ogsaa almindelige. Den ene vilde ikke staa tilbage for den anden, hed det, men dette havde ulykkeligvis til Følge, at den overdaadige Selskabelighed holdt sig, selv da Tiderne blev nedadgaaende. Nu følte ogsaa den i 70'erne stigende Arbejdsløn som en forøget Byrde for Landbruget, selv om der gennemgaaende ikke var nogen Mangel paa Arbejdskraft og Karlelønnen sine Steder gik noget ned. Men Landmændenes Gældsforhold var meget ofte af en saadan Karakter, at Krisens Virkninger meldte sig hurtigt og pinagtigt. Rentebyrderne vejede tungere til, da Indtægterne blev smaa, og værre var det som Regel for de mange Landmænd, der blev Vekselryttere eller maatte optage Laan hos deres Købmænd og afbetale det med fremtidige Leverancer af Korn og Smør. En Forbedring af Landbrugernes Kreditforhold var stærkt paakrævet. »Vore Pengemænd og Banker og den dem betjenende Hærskare af Kommissionærer, Prokuratorer, Agenter o. lign. har Magten og benytter sig deraf lige overfor et Publikum, der har saa lidt Rutine i og Lejlighed til at være fortroligt med Pengemarkedet som Landmændene,« hedder det i en Landbrugsartikel fra denne Tid.

I Landbrugskrisens andet Aar (1878) udtalte det danske Landbrugs grand old man, Godsejer *Edw. Tesdorpf*, sig paa lignende Vis om Aarsagerne til det økonomiske Tryk. Det skyldtes efter hans Opfattelse langt sjældnere overdreven Luksus end svigtende Dygtighed og Flid, Mangel paa Driftskapital og den Omstændighed, at man havde købt for dyrt. Landmændene viste gennemgaaende for ringe Modstandskraft overfor midlertidige Vanskeligheder, og Bankerne havde — i Modsætning til Sparekasserne — alt for megen Interesse i at skaffe dem dyre Laan. Den almindelige Jordbruger kunde ikke maale sig med »den højere Pengeverdens Repræsentanter« i Intelligens eller Energi.

I sin Karakteristik af Landbrugets Stilling under Krisen inddelte *Tesdorpf* Landmændene i tre Grupper. I den første fandtes de Mænd, der efterhaanden paa solid og systematisk Maade havde gennemført de Grundforbedringsarbejder, der karakteriserer et Fremskridtslandbrug, og som med sikker Sans for, hvad der betalte sig i det lange Løb, havde gjort Brug af de Hjælpemidler, der stod til den danske Jordbrugers Raadighed. Disse Landmænd vilde vedblivende klare sig, selv om de fik betydelige Vanskelig-

heder at kæmpe med. Anden Gruppe omfattede »den talrige Flok af unge Landmænd, for hvem Opgaven ligger klar, og som med Ihærdighed har begyndt paa den rette Maade«. De var først nu midt i Arbejdet, og det kunde næppe undgaas, at enkelte af dem bukkede under, men det store Flertal vilde forhaabentlig staa Krisen igennem. Til den tredje Gruppe regnede Tesdorpf de mange, der ikke havde forstaaet Tidens berettigede Krav til Landmanden og næppe var kommet af Stedet, »enten af naturlig Tilbøjelighed til at blive ved det gamle eller af Ladhed eller endelig af Frygt for ej at kunne gennemføre, hvad de for Resten anser som det rette«. Denne sidste Gruppe vilde i det lange Løb blive den daarligst stillede.

Det er karakteristisk for Krisen i dens første Fase, at de landbrugskyndige i særlig Grad henvender sig til den enkelte Landmand med Advarsel, Kritik og Opmuntring. Den Tanke, at Landbrugsorganisationerne med Statens Hjælp skulde kunne løse alvorlige Kriseproblemer, var Tiden fremmed. Undtagelser var Kreditforeningsproblemet og Landhusholdningsselskabets Bestræbelser for en Forbedring af Afsætningsforholdene. Forslag om at samle Krisehjælp til haardt ramte Landbrugere fremkom ganske vist i enkelte Landboforeninger, men havde svært ved at trænge igennem hos det liberalistisk indstillede Erhverv. Derimod blev der fra de jyske Landboforeningers Side rejst Krav om, at Statens Tilskud til Præmiering af Huslodder i højere Grad burde rette sig efter Smaabrugernes Trang. Og det var et Tidens Tegn, at Forslaget om et Landbrugsministerium fremkom i 1879.

De første Kriseaars Forløb gav iøvrigt Haab om, at Forholdene vilde trække sig i Lave efter en kortvarig Depression.

1876 og 77 var daarlige Høstaar, og Foderknapheden medførte, at Husdyrholdet blev formindsket en Del. Der var tilmed i 1877—78 Fare for, at Kreatureksporten til England skulde blive standset. Landhusholdningsselskabet sendte i den Anledning Politikeren, Kammerherre *C. St. A. Bille*, der var fortrolig med de engelske Forhold, til London, og det lykkedes indtil videre at sikre den fri Indførsel af Kvæg fra Danmark.

I 1878 var Høstudbyttet herhjemme bedre end i Europa som Helhed, men der var ingen Aarsag til Optimisme. Krisen havde næsten lammet det engelske Forbrug, og de oversøiske Konkurrenter laa ikke paa den lade Side. Korn og Mel, levende Dyr, Smør og Flæsk blev i stigende Mængder ført til det engelske Mar-

ked fra det billigt producerende Amerika. Endnu satte dog Landøkonomerne deres Lid til, at Transportomkostningerne vilde lægge en Dæmper paa denne Konkurrence. Og Modet voksede, da det følgende Aar bragte Prisøpgang efter en Høst, der var bedre end ventet. Det værste syntes overstaaet. »Tilstanden er omtrent en lignende som Rekonvalescentens, der atter begynder at bevæge sig med lidt Frihed efter en overstanden farlig Sygdom, men som dog længe vil mindes ikke blot Sygdommens ængstelige Periode, men ogsaa de tildels selvforskyldte Uforsigtigheder, der havde fremkaldt Sygdommen«, skrev »Tidsskrift for Landøkonomi« ved Aarets Udgang, atter med en Hentydning til Landbrugets Gældsvanskeligheder. Den tyske Toldlov af 1879 reducerede ganske vist Indtægterne ved Salg af Fedekvæg og Svin, men en hel Del Ungkvæg blev heldigt afsat til England, og Haabet om forøget Korneksport rejste sig atter og syntes at skulle faa fast Grund under Fødderne. 1879 og 80 udførte Danmark omtrent lige saa meget Korn som i Halvfjerdsernes Begyndelse. Skønt Importen samtidig var 5-doblet, blev Udførselsoverskudet atter meget betydeligt.

Men 1880 skuffede, selv om Høstudbyttet var godt. Prisfaldet sidst paa Aaret kastede paany truende Skygger over det danske Landbrugs Fremtidsvej. Den amerikanske Konkurrence, som man en Overgang var tilbøjelig til at anse for en »Bussemand«, viste sig at være en skæbnesvanger Realitet, nu ogsaa paa Husdyrproduktionens Omraade, idet det engelske Marked modtog stigende Tilførsler af Kvæg og Faar fra U. S. A. og Kanada. Mange Landbrugere havde ikke i Mands Minde arbejdet under saa ugunstige Forhold, og Vinteren 1880—81 blev ogsaa streng for de gifte Landarbejdere.

Vanskelighederne var store, men det danske Landbrugs Vejledere indskærpede, at Konkurrencen maatte tjene til at udvikle Landmændenes Energi og deres Paapasselighed i Bedriften. Husdyrholdet maatte forbedres og Gødningsproduktionen forøges, selv om Landbruget savnede Driftskapital. I Forbindelse med Loven om Husmandskreditforeninger (1880) drøftede man Mulighederne for at skaffe Landbrugere bedre Laanebetingelser. Vigtigt var det ogsaa, at Eksportvejene stadig blev forbedret. Det danske Jernbanenet udvidedes Aar for Aar, og der var Planer om nye Havneanlæg enten ved Limfjorden eller ved Hirtshals. Det største

praktiske Resultat var dog Udviklingen af Esbjerg, der snart blev langt den vigtigste Udførselshavn.

1881 var ikke noget godt Høstaar, selv om Kornprisernes forbigaaende Stigning var et Lyspunkt. De store Kornlandes Konkurrence paa Verdensmarkedet kommenteredes livligt, og det samme gjaldt Centrifugens Terrænvinding i Udlandet og herhjemme. Man havde frygtet, at den maskinmæssige Udskilning af Fløde vilde blive til størst Fordel for vore Konkurrenter paa Smørmarkedet, men Ængstelsen fortog sig, da Fabrikkerne i 1881—82 modtog flere Ordre, end de kunde effektuere, saa at snart henved 200 Centrifuger var i Gang, deraf mange paa større eller middelstore Gaarde. »Det er mærkeligt at se den Tryghed, hvormed Landmændene efter saa kort Tids Erfaring slutter sig til dette nye System; for et Par Aar siden var Sagen ikke blot ny, men endnu ubekendt for de fleste; nu har den vundet Tilslutning i alle Landets Egne.« Hovedæren herfor tilkom *N. J. Fjords Forsøg* (jfr. 4. Bind, S. 341 f.), men Resultatet af Samarbejdet mellem den dygtige Forsøgsleder, Landbrugets egne Foregangsmænd og virksomme Fabrikanter blev ved denne Lejlighed fremhævet som et opmuntrende Eksempel, der ogsaa burde praktiseres paa en Række andre Omraader.

Som et Forvarsel om Kornsalgskrisens endelige Udgang blev saa 1882 et Mærkeaar i den danske Kornhandels Historie, idet Ud- og Indførsel af Korn og Kornvarer for første Gang vejede hinanden op. Mange fandt det dog opsigtsvækkende, naar Nationaløkonomen *V. Falbe-Hansen* spaaede, at Danmark i Løbet af Firserne vilde ophøre at være et korneksporterende Land.

Frem til 1882 havde danske Landmænd kunnet bevare Haabet om bedre Tider for den Produktionsgren, der hidtil havde været Landets vigtigste. Men 1883 slog ubarmhertigt Haabet ned. Høsten var lille og Kvaliteten saa daarlig, at Verdensmarkedet delvis vragede de danske Kornprodukter. Da ikke blot de store Gaarde, men i hvert Fald paa Øerne ogsaa Flertallet af de mindre endnu søgte deres Hovedindtægt ved Kornsalg, var det en alvorlig Situation. Produktionsomlægningen var blevet en tvingende Nødvendighed. »Det er en hasarderet og urimelig Spekulation vedblivende at holde fast ved det gamle Kornsystem i Stedet for at søge Basis for sit Jordbrug i Husdyrholdet og derfor give Fodermærkerne, Rodfrugterne og Græsmarkerne en større og omhyggeligere

Stilling i Sædskiftet end hidtil«, skrev *J. C. la Cour* ved Nytaar 1884. Det var ikke længere nok, at Landbrugets Foregangsmænd var enige herom, nu gjaldt det om at faa alle med.

I MEJERIDRIFTENS TEGN

Forholdene krævede hurtig Handling, og gennem Landboforeningernes Foretagsvirksomhed udførtes der i disse Aar et betydeligt Arbejde for Husdyrsagen. Overalt i Landet blev der talt og diskuteret om Kvægopdræt og Kvægfedning, Gødnings- og Foderstofindkøb, Græsmarksforbedring, Rodfrugtdyrkning og Mejeribrug, altsammen Emner, der berørte det nye System, »Husdyrsystemet«. Selv om Husdyrbrugets Status tog sig pænt ud med den talmæssige Fremgang 1876—81 for Øje, var Kvægholdet vedblivende udsat for skarp Kritik.

Nu gjaldt det om at udnytte alle Husdyrbrugets Muligheder. Foreløbig var Priserne ret høje, og Danmark naaede i 1883 op paa en større Produktion af Kvæg, Faar, Svin og Smør end i noget tidligere Aar, en Merudførsel paa 107 000 Stkr. stort Hornkvæg, 95 000 Faar og 351 000 Svin. Kun for Hornkvægets Vedkommende kunde Landbruget senere opvise et større Antal levende Dyr til Eksport. Hvad Kvægeksperten angik, var navnlig Udførslen af magert Kvæg til det nordengelske Marked en stor Opmuntring. Den skarpe Kontrol som Følge af Mund- og Klovesygen i England havde ikke ramt den skandinaviske Eksport. Af Faar udførtes der stadig mange, og det var gennemgaaende mere værdifulde Dyr end tidligere. Svineholdet nød godt af den udvidede Mejeridrift. Efterhaanden havde mange Fællesmejerier anskaffet Centrifuger, og Skummetælken i Forbindelse med det billige Korn tilskyndede til Svinefedning i større Stil. Svinepriserne var dog ret lave, og Vanskeligheder paa det tyske Marked medvirkede til, at man søgte andre Afsætningssteder. Der blev saaledes oprettet et Par større Svineslagterier med Englandseksport for Øje. »Svinet er nu engang det Dyr, som overalt er blevet anerkendt og har vundet Tilliden, ogsaa hvor man endnu ikke stoler paa Koen som Produktionsdyr«, hedder det i 1884. For det lille Landbrug var Mejeridriften endnu Fremtidsmusik.

1884 gav Middelhøst, men som Kornpriserne laa, maatte Fremgangen komme fra Husdyrbruget. I Stedet bragte Aaret et alvor-

ligt Bagslag. Kvægeksperten skuffede, ikke blot fordi Arbejdsløsheden i England havde svækket det derværende Markeds Købeevne, men ogsaa fordi det danske Kvæg gennemgaaende var for magert. Og mere overrumplende end den amerikanske Konkurrence kom nu de store Tilførsler af frosset Faarekød fra Australien og Sydamerika, der truede med at ødelægge vor Faarekøddproduktion, ganske som Australien tidligere havde gjort det af med den danske Uldeksport. De forbedrede Transportforhold og den fortrinlige Afkølingsteknik gav de oversøiske Produktionslande et klart Forspring, selv om vor Eksport af Faar og Lam lige til 1892 var ret betydelig.

Usikkerheden paa Verdensmarkedet vedblev. I 1885 gik ogsaa Smørpriserne væsentligt ned. At Mejeridriften skulde blive det sikreste Holdepunkt i det Kaos af Krisevanskeligheder, der taar nede sig op om dansk Landbrug i 1880'erne, kunde ikke straks fastslaaes, og navnlig var det uvist, hvilke Følger Udviklingen af denne Driftsgren kunde faa for de mindre Landbrug.

Efter Centrifugens Fremkomst blev det endnu mere iøjnefaldende, at de fleste Landmænd vilde faa deres Produkter for daarligt betalt, hvis de selv skulde behandle Mælken. Opfattelsen af, hvad der tjente de mindre Landbrug bedst, var stærkt delt. Veterinæren *P. Jessen*, der var Konsulent i Husdyrbrug fra 1876 til sin Død 1885, anbefalede Landmændene at sælge Mælken, naar de ikke kunde faa den ordentligt betalt ved Smørtilvirkning i egen Bedrift. I Efteraaret 1884 blev Mejeriernes Betydning diskuteret ved et Møde i de jyske Landboforeninger, hvor *Chr. Sonne* fremhævede, at Mejeridriftens Opsving paa de større Gaarde havde vist, hvilken Gren af Landøkonomien der var den mest rentable. »Det tør vel derfor siges, at Maalet for Mælkeribruget her i Landet bør være, at enhver nok saa lille Gaard bringes til med Fordel at kunne behandle Mælken selv og ikke mindst, fordi det enkelte Landbrug herved bliver ganske anderledes funderet, end hvor Mælken sælges bort fra Gaarden.« Foreløbig var det Fællesmælkerierne, der bedst var i Stand til at fremstille Smør af god Kvalitet, ligesom Afsætningsforholdene lagde Hindringer i Vejen for de smaa Mejeribrug paa de mindre Gaarde. Sonne mindede i denne Forbindelse om, at det bedste kunde blive det godes værste Fjende. Resultaterne af Docent *N. J. Fjords* fremadskridende Forsøg, som mange Landmænd i disse Aar paa Afstand fulgte med vaagen og spændt Interesse, syntes i hvert Fald at fastslaa, at det moderne

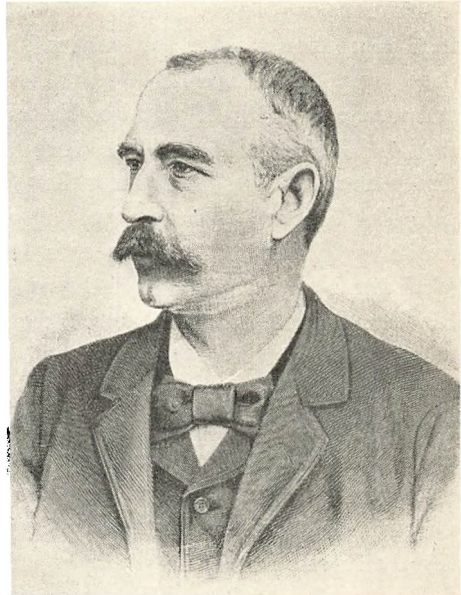
Mejeribrug maatte blive »det Anker, der skal sætte vort Landbrug i Stand til at kunne ride en Storm af uden uforholdsmæssig skæbnsvangre Følger«.

Og Stormen syntes at rejse sig. 1885, der i dansk Politik prægedes af den bitre Strid omkring de første Provisorier, blev det hidtil sværeste Aar under Landbrugskrisen. Kun de gamle, der havde tydelige Erindringer om de trange Aar før 1828, kunde se tilbage paa en Tid, hvor der hvilede et endnu tungere økonomisk Tryk over Landets Hovederhverv. Det ret gode Høstudbytte og den stærkt forøgede Indførsel af Klid og Oliekager kunde ikke hindre en væsentlig Nedgang i Udførslen af Husdyrprodukter. Kvægpriserne laa lavere end de foregaaende Aar, Prisen paa eksporterede Faar sank katastrofalt, kun Svinepriserne hævede sig lidt af Bølgedalen, selv om de tyske Toldsatser for Eksportkreaturer samme Aar blev forhøjet betydeligt. Mange Landejendommers økonomiske Bæreevne blev under disse Forhold haardt belastet, saa meget mere som nye Stalde og Mejerianlæg samt Indkøb af Kunstgødning og Foderstoffer betød store Ekstraudgifter for de Landbrugere, der med fuld Kraft var gaaet i Gang med Produktionsomlægningen. Der maatte spares paa andet Hold, og det fremhæves ofte i de landøkonomiske Korrespondancer fra omkring 1885 og senere, at de gamle Tidens Sparsommelighed atter var ved at komme i Højsædet. Nyt er derimod det forstærkede Krav om en Regnskabsføring, der kan give mere præcise Oplysninger om Driften og medføre en tiltrængt Kontrol med Udgiftsposterne. Men samtidig fremhævede Landbrugspressen — som Modvægt mod nærliggende, men kortsynede Ræsonnementer — at den besindige Fremskridtsmand i det lange Løb ubetinget havde Udsigt til at klare sig bedre end den gammeldags Landbruger. Vanskeligst stillet var en stor Del af de unge, der havde haft en dyr Start, samt Forpagtere, hvis Kontrakter var indgaaet under andre Forhold (det viste sig nu uheldigt, at Pengeafgifter i saa stor Udstrækning havde afløst de gamle Naturalafgifter). Bedst stillet var i Reglen de ældre, der sad inde med Erfaringer fra vidt forskellige Perioder og havde Bevægelighed nok til at følge med i det »moderne« Landbrug med Rodfrugtavl, stort Kraftfoderforbrug og udviklet Mejeridrift eller intensiv Fedning.

Som Helhed raadede der dog megen Tillid til, at Landbruget kunde redde sig gennem Krisen ved egne Kræfter. Der blev appelleret stærkt til den enkeltes Omtanke og Foretagsomhed, men na-

turligvis ogsaa til Landboforeningernes og de mange nye Kvægavlsforeningers Indsats i de vanskelige Aar. Der var Enighed om, at Forenings- og Konsulentarbejdet krævede større Statstilskud. Forventningerne paa dette Punkt blev i nogen Grad imødekommet ved Husdyrloven af 1887. Der blev endvidere foreslaaet nye Kreditforanstaltninger til Hjælp for Landbruget under Krisen. Men Tanken om direkte Statsstøtte vandt ikke stærk Tilslutning, og Krav om Toldbeskyttelse blev enten skarpt afvist eller efter moden Overvejelse køligt behandlet fra Landboforeningernes og Landhusholdningsselskabets Side (jfr. nedenfor).

Dette var ogsaa Tilfældet, da Proprietær *Harald Branth*, Sdr. Elkjær, ved et Møde i Landhusholdningsselskabet i Marts 1866 fremhævede det som Statens første Pligt at støtte »den Samfundsklasse, der er Bærer af hele den materielle økonomiske Udvikling herhjemme«. Kun, en en lille Procentdel af Landmændene kunde klare sig gennem Krisen ved egen Hjælp og kun i Kraft af fremragende personlig Dygtighed, mente Branth. Han

Harald Branth, født 1844 paa Høstemark ved Aalborg, død 1915. Landmand og Kvægopdrætter. 1873 Forpagter, fra 1882 Ejer af Sdr. Elkjær, der blev et søgt Lærested for unge Landmænd. Virksom indenfor Landboforeningerne og som Agitator for Aagrarebevægelsen.

vendte sig skarpt mod nogle Udtalelser i en Tidsskriftartikel af *V. Falbe-Hansen*, hvori det bl. a. hed: »For Landbruget er der ingen Fare, selv om de senere Aars lave Priser skulde holde sig vedblivende . . . En Synken af Ejendomspriserne vilde ødelægge mange Landmænd, men ikke Landbruget, det vilde heller ikke være nogen Svækkelse af Landbrugets Velstandskilder.« Af Branth og adskillige andre blev disse Bemærkninger fortolket som et: »Lad kun Landmændene gaa i Stykker!« Som Landhusholdnings-

selskabets Præsident udtalte derimod *Edw. Tesdorpf* ved samme Lejlighed, at Landbruget ikke i de 50 Aar, han havde virket i dets Tjeneste, var blevet forurettet fra Statens Side, men tværtimod begunstiget bl. a. ved det udstrakte Jernbanenet, der i særlig Grad havde fremmet Landbrugets Afsætningsmuligheder. Man maatte heller ikke glemme, at andre Erhverv ogsaa følte Krisens Tryk.

Tanken om »Krisehjælp« af forskellig Art harmonerede ikke med den økonomiske Liberalisme, som gennem snart et Aarhundrede var gaaet danske Landmænd i Blodet, hvad enten de ræsonnerede derover eller ikke. Hertil kom, at den politiske Situation i Visnepolitikken Tid forøgede det store Landboflertals Uvilje mod at gaa til Estrups Regering med saadanne Krav. Den politiske Splittelse kunde vel ogsaa lejlighedsvis gribe forstyrrende ind i Landboforeningernes Arbejde, men samtidig manede Modsætningerne i Provisorietiden Bønderne til Sammenhold. Det blev en Organisationstid som aldrig før, men de allerfleste Sammenslutninger var af faglig og økonomisk Art og Led i Kampen for at overvinde Landbrugskrisen. Midt i Firsernes mørkeste Periode blussede det nye Foreningsliv op i Egn efter Egn, indtil de mange Organisationer omspændte det hele Land. Flertallet af de nye Foreninger tog Sigte paa Husdyrproduktionen, men ingen Organisation fik saa hurtige og gennemgribende Virkninger som **A n d e l s m e j e r i e t**.

De første »Andelsmælkerier« opstod paa det Tidspunkt, da Kornsalgskrisen var paa sit højeste og Resultatet maatte forudses. Det var givet, at Mejeridriften vilde faa en fremtrædende Plads i hele Landbrugets Udvikling og ikke blot som hidtil væsentlig paa de større Gaarde. Spørgsmaalet var da i første Række, om de mindre Landbrugere saa sig i Stand til selv at behandle deres Mælk, eller de nødvendigvis maatte levere den til større Mejerier. Selv om baade Aktie- og Andelsmejerier meget hurtigt mødte Anerkendelse som »virkelige Fællesmejerier«, havde adskillige fremtrædende Landmænd og Konsulenter visse Betænkeligheder. I »Vort Landbrug« skrev den senere Husdyrbrugskonsulent *S. P. Petersen* saaledes i 1884, at de lange Mælketransporter maatte anses for uheldige. De Gaardmænd, der besad fornøden Dygtighed og Arbejdskraft samt havde Husplads nok, burde anskaffe Centrifuge og købe deres Naboers Mælk. Derved kunde der spares Udgifter til Anlæg og Vedligeholdelse, til Mejeribestyrer og Mælketrans-

port, og der kunde i saa Fald opnaas gode Indtægter ved Mælkesalg, men ganske vist — »Bønderne er saa bange for, at deres Nabo skal tjene for meget ved den« (Mælken). Senere paa Aaret fremkom i samme Blad en anden Artikel, der afgjort tog Parti for Andelsmejeriet med tydelig Understregning af, at ogsaa de lidt større Landbrugere med Fordel kunde deltage i Andelsvirksomheden. »I det sydøstlige Jylland er der ikke faa Gaarde paa 20—30 Køer, der afhænder Mælken til Andelsmælkerier.«

Dette sidste Træk, som man ofte møder i Beretninger fra den følgende Tid, indeholder et Moment af vidtrækkende social Betydning. Det blev ikke de store Landbrugere, der købte deres mer eller mindre mistænksomme Naboers Mælk for at behandle den i eget »Fællesmejeri«, det blev derimod »Naboerne«, de mange mindre Landbrugere, der anlagde Mejerier og gennemgaaende drev dem med saa stort Held, at de større Landmænd efterhaanden saa deres Fordel ved at levere Mælk til Andelsmejeriet. Denne Udviklingslinje viser paa een Gang det almindelige Fremskridt og det mindre Landbrugs relative Fremgang. Ved at organisere sig lykkedes det paa faa Aar Smaabruget at erobre de Særfordele, som Stordriften, med Centrifugen som afgørende Faktor, havde faaet paa Mejeridriftens Omraade. Andelsmejeriernes Gennembrud betød ikke blot, at man fik en større og mere ensartet Smørproduktion, en mægtigt stigende Eksport, som direkte bødede paa de økonomiske Tab, Krisen havde forvoldt. Lige saa vigtigt var det, at Landbruget fik lettere ved at bære Krisens vedvarende Tryk, som Følge af at dette nu ikke længere hvilede tungest paa de mindre Brug, der kun havde smaa Reserver at tære paa.

I sin Mælkeribrugsoversigt for 1886 omtalte den unge Mejeribrugskonsulent *Bernhard Bøggild* Andelsmejeriernes forbavsende Fremgang i næsten alle Egne af Landet. Der var Eksempler paa saadanne Interessentskaber, der paa 3 Aar havde afbetalt, hvad Mejerianlægget havde kostet, samtidig med at Andelshaverne havde faaet lige saa meget for deres Mælk, som Fællesmejerierne vilde have betalt. Om dette økonomiske Samarbejdes store Betydning for de mindre Landbrugere var der ingen Tvivl. Derimod raadede der længe nogen Ængstelse for, at Produktet af »den sammenblandede og sammenkørte Mælk« ikke vilde blive 1. Klasses Smør, naar Fodring og Mejeridrift ikke mere hvilede i samme Haand. Smørkvaliteten blev dog over Forventning, navnlig efter at mange Andelsmejerier var gaaet over til at betale efter Fedtprocent, og

Mangelen paa kyndig Ledelse blev heller ikke særlig mærkbar. Fra 1887 uddannedes aarligt Mejerister i stort Tal ved 5 Maaneders Kursus paa Ladelund Landbrugsskole.

I Mejeridriftens Historie blev 1888 det store Aar, da der oprettedes over 200 Andelsmejerier. Paa den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i Sommeren 1888 var Landbrugsbygningens moderne Mejeri, der dagligt behandlede flere Tusind Pd. Mælk, en virkelig Attraktion. Fra Midterbygningens store Gallerier fulgte Tilskuerne interesseret med i, hvad der foregik. Smøreksporten voksede samme Aar med 6 Mill. kg og var i 1889 34,4 Mill. kg eller ca. 3 Gange saa stor som i 1880. Man noterede sig, at ogsaa Herremænd og Forpagtere blev Medlemmer af Andelsmejerierne, der trods dalende Smørpriser fik stadig større Tilslutning. »Særlig blandt de egentlige Bønder — skrev *Bernh. Bøggild* ved Nytaar 1890 — hører man ofte den Udtalelse, at det er Andelsmælkerier, der hjælper Landbruget over de vanskelige Tider og gør det muligt at gaa fra Rovdrift til Erstatningsdrift, fra Kornsalg til kraftig Fodring — uden at gaa fra Gaarden, thi kun gennem Andelsmælkerierne er det muligt for Bonden strax at faa sin Mælk saa højt betalt, at han kan magte »at svare enhver sit« og samtidig gøre Indskuddene i den gode Sparekasse, Jordens Gødningskraft stadig viser sig at være.«

Da Landbrugskrisen tilspidsedes omkring Midten af 80'erne, skærpedes ogsaa Kravene til Landmændenes faglige Indsigt og personlige Anlæg. »Af alle de Faktorer, der har Indflydelse paa en Ejendoms Rentabilitet: Jordens Beskaffenhed og Kultur, Ejendommens Beliggenhed, Driftskapitalens Størrelse o. s. v., er der ingen, der har og end mere i Fremtiden vil faa den Betydning, som netop Brugerens personlige Dygtighed,« hedder det i en Artikel fra 1885. Stod alt andet lige, var det de mindre dygtige, der maatte vige Gaardene, hvor den moderne Landbruger klarede sig.

Men ved Siden af den personlige Dygtiggørelse var der ogsaa Forventninger om »et hensigtsmæssigt Samarbejde for økonomiske Formaal«. Organisationstanken fik Vind i Sejlene, da Andelsmejerierne lykkedes. Det prægede Landboforeningsarbejdet og de nyopdukkende Avlsforeninger. Paa privat Initiativ opstod navnlig i Jylland en Mængde Kvægavlsforeninger, der blev af stor Betydning for Udbredelsen af gode Malkeracer, efter at Mælkeproduktion var blevet Hovedformalet. Husdyrloven af 1887

bidrog meget til Fremme af dette Foreningsarbejde. Naar der senere her og der sporedes en Afsvækkelse i Interessen, skyldtes det i Reglen overdrevne Forventninger om, hvad Kvægavlsforeningerne i Løbet af kort Tid skulde kunne udrette. Der maatte arbejdes paa langt Sigt paa Grundlag af det røde danske Kvæg og det jyske Malkekvæg, før Landbrugerne i tilstrækkeligt stort Tal kom med i selve Kvægbrugsarbejdet. Om Svineavlens Forbedring varslede Indførslen af Yorkshiresvin, men paa dette Omraade skete de afgørende Fremstød noget senere, ogsaa under Landbrugskrisens Pres.

I Modgang og Medgang havde Mejeridriften og med den Smøreksperten fulgt en stigende Linje, støttet af de lave Priser paa Kraftfoder. Malkekvægbesætningerne voksede i Størrelse og Værdi. Den øvrige Husdyrproduktion led i langt højere Grad under de omskiftelige Afsætningsforhold i 80'erne. Det engelske Marked for Fedekvæg var i længere Tid overfyldt med hjemligt og irsk Kvæg, ligesom Kødtilførslerne fra de oversøiske Lande bidrog til at trykke Prisen. Den tyske Kvægtold var ogsaa en Hemning, men et forholdsvis betydeligt Salg i Berlin og til de præjsiske Rhinegne aabnede nye Markedsmuligheder.

Ved Udgangen af Firserne var Eksporten af levende Hornkvæg atter stigende. Mejeridriftens stærke Udvikling i Forbindelse med det billige Foderkorn skabte naturlige Betingelser for en fortsat Forøgelse af Svineproduktionen, men ogsaa her lagde den tyske Toldsituation Hindringer i Vejen, ikke mindst da Hamborg fra 1887 blev optaget i den tyske Toldunion. Der var allerede paa dette Tidspunkt oprettet en halv Snes Privatslagterier, væsentlig med det Formaal at udvide Englandseksporten. Alligevel var det et haardt Slag, da Tyskland i November 1887 under Henviisning til, at der var konstateret Svinepest flere Steder i Danmark, lukkede for al Tilførsel af levende Svin og Flæsk. I Kriseperioden var hidtil aarligt mindst $\frac{1}{4}$ Million Svin gaaet den Vej. Senere udstedte en Række andre Lande ligeledes Indførselsforbud.

Prisfaldet var stort og ramte især Fedesvin. Stemningsbarometret stod nærmest paa Panik. Nye Afsætningsmuligheder maatte forsøges. Det engelske Marked var siden 1882 i det væsentlige lukket for Tilførsel af levende Svin, men en Del kunde dog afsættes til de saakaldte Slagterihavne, navnlig Hull og Grimsby. Paa Landhusholdningsselskabets Initiativ blev der gjort Skridt til at udvide denne Eksport, og i Marts 1888 aabnedes en ugentlig

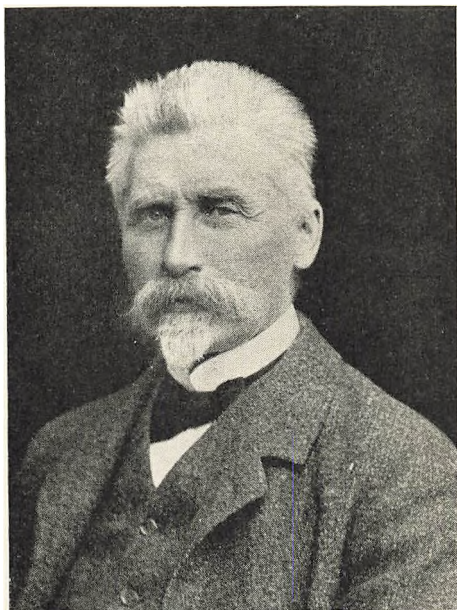
Rute Esbjerg-Hull. En Del Fedesvin blev her solgt til gode Priser. Langt større Betydning fik Afsætningen af slagtede Svin. I 1887 oprettedes det første Andelssvineslagteri (Horsens), og til Dels som Følge af det tyske Forbud blev der i 1888—89 oprettet endnu en halv Snes Andelsslagterier. Ialt fandtes der da ca. 25 Svineslagterier her i Landet, og Slagtningerne var allerede i 1888 saa betydelige, at den samlede Eksport af Flæsk og levende Dyr (hvert Svin regnet = 60 kg Flæsk) snarest viste Fremgang. 1889 bragte derimod en væsentlig Tilbagegang, men Svineproducenterne nærrede Forventninger om en snarlig Genaabning af det tyske Marked.

Paa denne Baggrund mødte de nye Andelssvineslagterier ikke den velvillige Anerkendelse, der efterhaanden var blevet Andelsmejerierne til Del. Konsulent *Axel Appel* kritiserede saaledes »Manien« for at faa et Slagteri i hver Købstad. Smaa Slagterier med kun 15 à 20 000 slagtede Svin pr. Aar vilde let blive for dyre i Drift og desuden gøre det vanskeligere at eksportere Flæsk af nogenlunde ensartet Kvalitet. Der var Brug for en skarpere Sortering og Afregning efter Slagterivægt, som nogle Andelsslagterier straks indførte. Men hermed var Slagteriproblemet ikke løst. Da Tyskland i 1890 gradvis ophævede Indførselsforbudet, naaede den danske Eksport af levende Svin ret hurtigt op paa det halve af sin tidligere Højde, og Slagtningerne gik noget ned. Indskrænkninger i Driften blev sine Steder nødvendig, og Vanskeligheder indenfor visse Slagteriers Ledelse gav Tanken om en Sammenslutning mellem samtlige Slagterier en gunstig Baggrund; i flere Aar blev dens Virkeliggørelse drøftet (3. Bind, S. 705 f.). Andelsslagterierne holdt dog ud i de produktionsmæssigt usikre Aar, og da Tyskland i 1895 atter lukkede for Tilførsel af levende Svin, fik Slagterierne en livlig Opblomstring, der i første Række kom Andelsbevægelsen til Gode.

Mejeridriftens store Gennembrudstid rummer en enkelt bevæget Episode, der viser, hvorledes Landets største Eksportartikel midt under den politiske Kamp kunde skabe Delingslinjer tværs gennem Højre og Venstre. »S m ø r k r i g e n« i 1888 udsprang af Frygten for de Følger, Fabrikationen af Kunstsmør kunde faa for den danske Smørekseport. Den aarhusianske Storkøbmand Otto Mønsted havde i 1883 indført Margarinefabrikationen, og Kunstsmørret havde hurtigt faaet en betydelig Udbredelse. En Række Landboforeninger protesterede paa Delegeretmøder i Efteraaret 1887 mod Fremstilling og Forhandling af et Produkt, der

som Eksportvare kunde ødelægge det engelske Marked for dansk Smør. Ogsaa paa Hjemmemarkedet maatte man frygte Smørfalskning og vente Prisfald, efterhaanden som Margarineforbruget voksede.

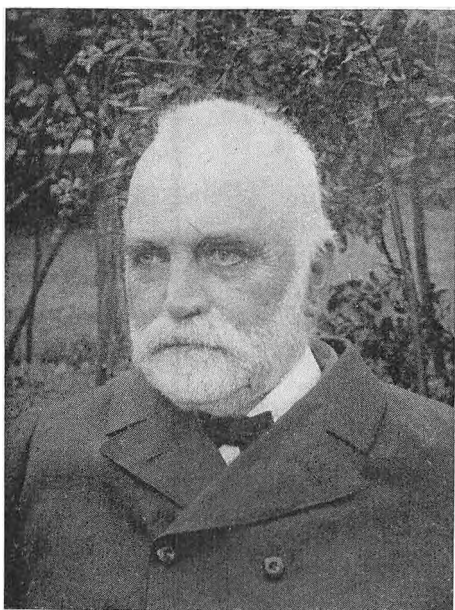
Kampen mod det fremtrængende Kunstsmør fik sin særlige Karakter, da Venstrepolitikeren *Viggo Hørup* greb den som et Middel til at dele Regeringspartiet og eventuelt fremkalde et politisk Forlig, der vilde medføre Provisoriernes Ophør. Der var Mulighed for at vinde Højres indflydelsesrige Agrarer (»de unge Landstingsgrever«) for denne Sag, mens Venstre som overvejende Landboparti burde kunne holde sammen. Estrups Indenrigsminister, Godsejer *H. P. Ingerslev*, havde allerede tidligere fremsat Forslag om nøjere Kontrol med Smøreksperten og Margarinehandelen. Den danske Lov af 1885 var banebrydende paa dette Omraade. Ministeren foreslog nu endvidere Forbud mod Blandinger og Anvendelse af Smørfarve til Margarinen. Men Hørup tog i November 1887 de truende

Viggo Hørup, født 1841 i Torpmagle ved Frederiksværk, død 1902. Radikal Venstrepolitiker. Folketingsmand 1876-92. Redaktør af »Politiken« 1884-1901. Bortset fra »Smørkrigen« 1887-88 Modstander af Forhandlingspolitikken. Trafikminister 1901-02.

Efterretninger om Margarinens Fremtrængen paa det engelske Marked til Indtægt for et Krav om Forbud mod Margarinefabrikation. »Danmark skal være et rent Land« blev et fængende Slagord i den Smørkrig, der fulgte. Det politiske Resultat blev Splitelse mellem Venstregrupperne, idet *Chr. Berg* og *Frede Bojsen* holdt paa den frie Omsætning, om end med skærpede Kontrolbestemmelser. Højre delte sig efter Land- og Byinteresser, mens Socialdemokraterne talte Margarinens Sag, da den var et billigt Næringsmiddel.

Den kortvarige, men stærke agrariske Bevægelse, der nu opstod, maa ogsaa ses paa Baggrund af det samtidige tyske Forbud mod Indførsel af levende Svin fra Danmark. Smør blev i endnu højere Grad Hovedindtægtskilden, hvis Forplumring vilde kunne betyde Landbrugets Ruin. Paa Aarhusegnen, det bjørnbakske Venstres Kronland, stiftedes »Bondesamfundet«, der under Ledelse af

Frede Bojsen, født 1841 i Skørpinge ved Slagelse, død 1926. Venstrepolitiker, Højskolemand. Folketingsmand 1869—1901, samarbejdede indtil 1890 oftest med Chr. Berg, senere gennemførte han som Leder af det forhandlende Venstre Forliget 1894. Virksom for sociale og økonomiske Reformers.

»Bondesamfundet« havde bl. a. Skatte- og Kreditforeningsreformer paa sit Program.

De politiske Forligsbestræbelser mislykkedes i Foraaret 1888, hvorimod Smørkrigen endte med et Kompromis. Under Forhandlingerne hævdede Bojsen, at et Margarineforbud vilde være blodigt Uret mod den ubemidlede Befolkning og i det lange Løb ogsaa til Skade for Landbrugerne, der ved at gaa over til Hjemmebrug af Margarine vilde kunne frigøre saa meget mere af det dyre

Gaardejer *Chr. Leth-Espensen*, Viby, og Redaktør *Vilhelm Lassen*, »Aarhus Amtstidende«, vandt stor Tilslutning til en Række agrariske Krav. Den nye Bondebevægelse havde en ivrig Talsmand i den jyske Hørunder Folketingsmand *Jens Busk*, som var virksom for et Samarbejde mellem alle, der vilde fremme Landbrugets Interesser. Som Busk bemærkede til en Rigsdagskollega, der engang i Efteraaret 1887 besaa hans Svinestald: »Vi Bønder og Godsejere er lige interesserede i, at de her Svin faar en ordentlig Pris, og at vi redder vort gode Smør; vi Bønder vil ikke være fattige«. Et Samarbejde med Højreregeringen om Landbohøjskolens Udvidelse stod ogsaa paa Dagsordenen, og

Mejerismør til Eksport. Og England kunde ikke rejse Indvendinger mod en Margarine-lov, der indførte skarpere Kontrolbestemmelser end dem, hvormed det selv værnede sit Marked.

Udviklingen gav disse Betragtninger Medhold. En Lov af 5. April 1888 udvidede de 3 Aar ældre Lovbestemmelser om Margarineemballage og -mærkning, navnlig ved et Forbud mod, at Margarinen blev farvet som Smør. Loven bemyndigede Indenrigsministeren til at udstede Udførselsforbud, hvis han fandt det nødvendigt. Det blev det aldrig. Det stigende Margarineforbrug bidrog derimod til en kraftig Forøgelse af Smøreksperten. Og den saa voldsomt opblussende Smørkrig fik ikke de Virkninger, som »Margarinevennerne« havde frygtet, da den en Overgang truede med at bryde Traditionen i ældre dansk Bondepolitik og rokke Sammenholdet mellem Gaardmændene paa den ene Side og Fler-tallet af Husmænd og Landarbejdere paa den anden. Smørkrigen var et tidligt Eksempel paa de Brydninger mellem Producent- og Forbrugerinteresser, der ofte senere skulde vanskeliggøre Sammenholdet indenfor Landbruget.

HALVFEMSERNES LANDBRUGSKRISE AGRARBEVÆGELSEN

Under Landbrugskrisens anden Fase var Danmark i udpræget Grad blevet et korn- og foderstøfkøbende Land, dets Mejeribrug havde ad nye Baner vundet en afgørende Fremgang og sikret sig et stort og forholdsvis fast Marked i England. For de fleste andre Husdyrprodukters Vedkommende viste Markeds- og Produktionsforholdene derimod fremdeles store Svingninger. Her skulde Halvfemserne skaffe større Klarhed til Veje. Et andet betydningsfuldt Træk i 1890'ernes landbohistoriske Fysiognomi er de erhvervs-politiske Strømninger (Agrarbevægelsen) og en social Nyorientering, der gav sig Udslag i øget Interesse for Husmandsbruget, samtidig med at Landarbejderspørgsmaalet kom i Forgrunden.

Halvfemsernes Optakt var forholdsvis lys med tre gode Høst-aar paa Rad. I 1892 var Høstudbyttet langt bedre end noget Aar i Firserne, og i 1891 var der indtruffet det usædvanlige, at ogsaa Kornpriserne begyndte at stige, navnlig efter at Rusland i August havde udstedt Eksportforbud. Men hvad der en halv Snes Aar tidligere vilde have været til Glæde for det store Flertal af danske

Gaardbrugere, gav nu Anledning til helt andre Kommentarer. »Kornhandlerne, der tabte mange Penge, maa ønske, at denne Tordensky aldrig var trukken over deres Hoveder, og det er mer end tidligere klart, at det danske Landbrug er Producent af Fedevarer, og at Danmark nu vil have den største Fordel af høje Priser paa Fedevarer og samtidig lave Priser paa Sæd, saa at vi kan faa Korn baade fra Rusland og Amerika til en billig Pris til at fodre op baade paa Køer, Svin, Heste og Fjerkræ« (Bernh. Bøggild). Kornprisstigningen blev da ogsaa kun et forbigaaende Fænomen, mens Smør- og Flæskeproduktionen gav forøgede Indtægter, navnlig den sidste. Smørpriserne var rimelige i Forhold til Priserne paa Kraftfoder, og Svinefedningen, der var blevet indskrænket, da Kornpriserne steg, blev atter meget indbringende i 1892, da store Mængder daarligt Korn med Fordel kunde opfodres.

Husdyrproduktionen voksede fra Aar til Aar, men Afsætningsforholdene paa de store Markeder var endnu langt fra saa stabile som ønskeligt. Saaledes var det uklart, om Danmark i det lange Løb kunde regne med Salg af Fedesvin til det tyske Marked, der som nævnt i 1890 blev genaabnet, uheldigvis ogsaa for Konkurrenten, det amerikanske Flæsk. Og vilde det lykkes samtidig at fastholde England som Aftager af den Baconproduktion, der var oparbejdet i Aarene 1887—90? Det var i ikke ringe Grad et Spørgsmaal om en hensigtsmæssig Regulering af Tilførslerne. Statskonsulent *Harald Faber*, der gennem mange Aar skulde blive Landbrugets dygtige Raadgiver og Iagttagere paa Verdensmarkedet, havde i 1888 overtaget sin Post i London, og efter et første, forgæves Forsøg opnaaede han i 1891, at Flertallet af Slagterierne foretog Indberetning om de ugentlige Slagtinger. Det gav Mulighed for en vis Regulering af Baconeksporten. Ujævnhed i Leverancerne var saa meget farligere, som de amerikanske og irske Tilførsler var mange Gange større end de danske. Irland sendte o. 1890 aarligt ca. 1 Mill. Svin (slagtede og levende) til Storbritannien. Hvad Smørhandelen angik, gav Anvendelsen af Overpriser uden Hensyn til Kvalitet stadig Grund til Utilfredshed (se herom 3. Bind, S. 376 ff.). Men her leverede Danmark nu ca. 40 % af den engelske Import, skønt Englands Forbrug af Smør og Margarine var fordoblet i Perioden 1870—90. D a n i s h b u t t e r nød allerede et Verdensry, der stod i mærkelig Kontrast til Forholdene blot en Menneskealder tidligere, da det gode

danske Herregaardssmør solgtes som »Kieler-Butter«. Nu var det fremmed Smør, der søgte at laane det danske Navn, fastslog *H. Hertel* i et Foredrag 1891.

Det svageste Punkt var de lave Kvægpriser. Det engelske Marked aftog i 1891 kun $\frac{1}{5}$ af den danske Eksport og lukkede helt, da der i Februar 1892 blev konstateret Mund- og Klovesyge. Vor Kvægekspport maatte som tidligere falde tilbage paa Hamborgmarkedet og de nye Markeder i Rhinlandene og Berlin, men Koleraen i Hamborg og senere paa Sjælland lagde her Hindring i Vejen. Samtidig gik Faarehandelen voldsomt tilbage som Følge af engelsk Indførselsforbud, og her var det faareeksporterende Tyskland ingen god Reserve. Det store Lyspunkt var Flæskeeksporten, der i 1892 steg med 33 %, trods den amerikanske og irske Konkurrence. Danmarks Bidrag til Englands Flæskeforsyning var nu større end de øvrige europæiske Landes tilsammen, og samtidig gik der aarligt 200 000 Fedesvin til Hamborg. Ogsaa Ægekspporten var i rask Udvikling, fire Gange større end i 1880.

Alt i alt var Stillingen ret taalelig ved Udgangen af 1892. Landbruget klagede vel over stærkt stigende Udgifter, ikke mindst til Skat og Folkeløn. Ejendomspriserne var dog ikke gaaet særlig meget ned. Om Mangelen paa Arbejdskraft var der delte Meninger. Bortvandringen fra Landbruget ramte fortrinsvis de store Landejendomme. En Godsforvalter vilde endog hævde, at der overhovedet ikke savnedes Medhjælpere paa Gaarde under 8 Tdr. Hartkorn, altsaa $\frac{3}{4}$ af Landbrugsarealet. Der var efter den almindelige Mening god Fremgang for Husmandsbrugene. Andelsbevægelsen havde hjulpet dem saavel som Gaardene, mens Udviklingen havde vendt sig mod de Storbrug, der ikke var i kapitalstærke Mænds Eje. »Paa Østkysten gaar de saakaldte Proprietærgaarde over i Landaristokratiets Hænder, paa Vestkysten udparcelleres de«, bemærker en af »Tidsskrift for Landøkonomi«s Korrespondenter med et Suk over den Skæbne, der under Krisen var blevet mange Ejendomme til Del, som i flittige Landmandslægters Hænder havde været Arnested for Landbofremskridt. Om Eje eller Forpagtning var bedst kunde diskuteres. Til Fremgangen i Husdyrbruget svarede dog, at der nu snarere blev bygget rummeligere Stalde end statelige Stuehuse. Nogle fandt endda, at der blev ofret for meget paa kostbare Ajlebeholdere! Ogsaa Jorden blev udnyttet bedre, Nyopdyrkningen var ikke standset, Haveanlæg og Hegnsplantninger blev mere almindelige, og det samme

gjaldt Anvendelsen af nye Maskiner, vel især Slaa- og Mejemaskiner.

Den relative Opgang fik hurtigt Ende, og 1893—96 blev den dybeste Bølgedal i Landbrugskrisens Historie. 1893 var i flere Henseender et skæbnesvangert Aar for Landbruget. »Den Krisis, der nu i en Række Aar med ganske enkelte Afbrydelser har lagt sig over vort som andre Landes Landbrug, har samlet mægtigt Stof i det forløbne Aar«, skrev »Tidsskrift for Landøkonomi« ved Aarets Udgang. Ulykkerne var mange. Høsten var daarlig og Prisfaldet samtidig usædvanlig stort for Kvæg og Korn, men ogsaa vor Smør- og Hesteeksport blev ramt. Kvægsyge standsede en stor Del af Eksporten, og paa det engelske Smørmarked truede den australske Konkurrence. Den svigtende Købeevne som Følge af Stagnation i Erhvervslivet prægede vore to Hovedmarkeder for Kvæg og Kødvarer. Prisfaldet forstærkedes, fordi Tørken tvang baade engelske og tyske Landmænd til at reducere deres Besætninger, og Tilførslerne af Oksekød fra Amerika og Australien samt af Faarekød fra New Zealand og la Plata var ligeledes større end normalt. Vor Tysklandseksport af Fedekvæg var som Følge af Mund- og Klovesyge en Tid indskrænket til Hamborg og de østersøiske Havnestæder. Her lykkedes det at faa 50—60 000 Kreaturer afsat. I Marts udstedtes tysk Forbud mod Indførsel af levende Faar til Hamborg. Med denne Eksportgren var det nu helt forbi.

Fra Landhusholdningsselskabets Side blev der udfoldet Bestræbelser for at ophjælpe vor Kødeksport, og der oprettedes Eksportslagterier i Esbjerg, København, Lemvig og Frederikshavn. Udførslen af fersk Kød til England blev dog ret ringe, og Tyskland var af agrarpolitiske Grunde utilbøjelig til at ophæve Spærringerne, skønt Danmark en Tid var »rent Land«, og der var Kødangel i de tyske Byer.

Da Smørpriserne i 1893 laa lavere end i de foregaaende 4 Aar, blev Svineholdet det mest rentable, Foderkornet var jo billigt. De talrige Svineslagterier, der var oprettet siden 1887, kom Landbruget til god Nytte, efterhaanden som de gunstige Fedningsbetingelser i 1894—95 medførte en betydelig Udvidelse af Svineproduktionen. »Hver en Krog i mangel Bondegaard blev benyttet til Svinesti«. Det var ikke længere usædvanligt at finde Besætninger med tre Gange saa mange Svin som Køer. Mangelen

paa gode Orner var dog generende, navnlig paa Øerne havde man svært ved at faa den engelske Type frem, Slagterisvinet med de slankere Former.

Trods al Modgang kunde det paapeges som en stor og glædelig Kendsgerning, at Overgangen til Mejeridrift og udvidet Husdyrbrug i den halve Snes Aar siden de første Andelsmejeriers Fremkomst var resulteret i en Tredobling af Danmarks Smør- og Svineeksport. Kornsalg vilde have ført til den rene Ruin. Det hindrede naturligvis ikke visse Skuffelser paa Landbrugets nye Baner. Begejstringen for Kvægavlsforeningerne havde sine Steder tabt sig, grundet paa Uheld og økonomiske Vanskeligheder, men vel ogsaa fordi mange havde ventet sig hurtigere Resultater. Derimod blomstrede Dyrskuerne. Hvad der savnedes, var navnlig Kontrol med de enkelte Køers Mælkeydelse, men netop i 1895 stiftedes den første Kontrolforening. Her var et Omraade, hvor Docent Fjords Forsøg forholdsvis sent fik større Rækkevidde.

1895 lejrede der sig tunge Skyer overalt i Horisonten. For Kvægfedningen blev det et kritisk Aar, efter at Tyskland om Sommeren havde vedtaget nye Karantæneforanstaltninger, og England endog syntes at ville lukke for bestandigt for Indførsel af levende Kvæg og Svin. Pinligt virkede det, at der fra engelsk Side blev udkastet Tvivl om det danske Smørs Kvalitet, selv om Mistanken for »Forfalskning« kunde afvises. Og endelig udstedte Tyskland den 14. December Forbud mod Indførsel af Svin og Svineprodukter. Forbudet havde aabenbart snarere landbrugsbeskyttende end sanitære Formaal. Samme Aar voldte Svamp i Bygget alvorlig Forringelse af Høstudbyttet. Byg havde dog som den sidste af vore Kornsorter ophørt at give Udførselsoverskud og indførtes i store Mængder.

I Landbrugspressen fremkaldte den formørkede Situation bitre Kommentarer. »Modgangen i 1895, der navnlig er født og lagt til Rette af Naboer og Genboer, føles saa meget haardere, som vi mærker Uretten, men staar værgeløse overfor den, da den synes dikteret af agrarpolitiske Hensyn«, skrev *J. C. la Cour*, idet han karakteriserede de store Aftagerlandes Handelspolitik. Men Danmark var nu langt bedre i Stand til at bære saadanne Tilskikkelser end ved Krisens Begyndelse, navnlig i Kraft af Andelsbevægelsen og den mindre Jordbrugers voksende Indsigt. »Desuden giver det Støtte, at den danske Landbostand, takket være

vor frie Forfatning, vore Skoler, vore Foreninger og vor Presse, bedre følger med i Forstaaelsen af Fremskridt og Udvikling, end saa vidt os bekendt [Landbostanden] i noget andet Land«.

Endnu engang blev der Anledning til at betone, at Tyngdepunktet vedblivende og med forøget Vægt maatte lægges paa den dyriske Produktion. Der havde hævet sig Røster med Forslag om, at man skulde tage en Del af Indtægterne ved Kornsalg i Stedet for at overfylde det engelske Flæskemarked og derved trykke Priserne. Fremtidens Løsen maatte dog blive at sætte Kræfterne ind, hvor vor Modstandsevne var størst, saa at vi vedblivende kunde regne med Verdensmarkedets bedste Betalere som Købere af vort fine Smør og gode Bacon. Vor Beliggenhed nær Hovedmarkederne maatte udnyttes til at bringe ikke blot disse Varer, men ogsaa Kødvarer frem til Forbrugerne i den friskeste Tilstand. Smørret var stadig den vigtigste Eksportartikel, paa Mejeriomraadet var Fremskridtene størst, og selv om der endnu var Uro omkring Prisnoteringen, holdt Smørprisen sig dog bedst. En Del Mejerier indførte ved denne Tid Køleanlæg.

Datidens Opgørelse over, hvad Krisen havde kostet Landbruget, tog gerne 1881 til Udgangspunkt og saa bort fra Kornprisfaldet efter 1876. I Perioden 1881—96 var Prisen paa Hvede og Byg gaaet ned med 36 %, Flæskeprisen lige saa meget, dog næsten udelukkende som Følge af det voldsomme Prisfald 1895—96, og en god Udsætterko eller en god Hest var i 1896 33 % mindre værd end i 1881, Smørprisen var derimod kun faldet 8 % (men laa dog i 1895 væsentligt lavere). Prisen paa en Td. Hartkorn uden Besætning og Inventar var i 1896 ca. 5200 Kr. mod ca. 6700 15 Aar tidligere, en Nedgang paa 22 %, mens den endnu i 1895 kun var 12—13 %.

»Det er i Grunden interessante Tider Landbruget nu oplever, thi de er fulde af Spænding og Overraskelser, og ingen Landmand véd snart ret, om han er købt eller solgt, om han kan klare sig eller ej«, skrev »Vort Landbrug« galgenhumoristisk i sin Aarsoversigt for 1896. »Den nu i 15 Aar førte Krig har krævet mange Ofre, ikke blot Anstrengelser, Uro, Tvivl og Forskræmthed, men Tab for alle, kendelig økonomisk Tilbagegang for de fleste og fuldstændig Ruin for ikke saa faa.« Men end ikke paa denne mørke Baggrund maatte man beklage »den landøkonomiske Vending fra Jordens Grundforbedringer, Kornsalget, Jordens Udpining m. v.« til den endnu ikke fuldt gennemførte »Nutidens

Drift med sit bedre Husdyrhold, solidere Fodring og Pleje, gode Stalde, Gødningens forbedrede Opsamling og Anvendelse, Sommerstaldfodring, bedre Græsmarker, Rodfrugtdyrkning, nye Redskaber og Maskiner, Frøavl, Andelsforetagender o. s. v.«. I Andelsvirksomhederne, der gerne blev ledet af de dygtigste og mest klartseende, var nu »i Grunden alle kommet med, mange dog ikke uden Modvilje«, men det var netop de mindre handlekraftige Landmænd, der havde vundet mest gennem Samvirket.

Interessen for en Forbedring af Landbrugsproduktionen svækedes ikke i Nedgangsaaene. Kontrolforeningerne startede som nævnt i disse Aar, Mejeriforeningerne ligeledes, og paa Svineavlens Omraade fremsatte Statskonsulent *P. A. Mørkeberg*, der allerede i 1893 havde anbefalet at basere Baconproduktionen paa en Krydsning af Orner af Yorkshireracen med Søer af dansk Landrace, i 1896 en udførlig Plan i dette Øjemed. I Aarene 1895—97 blev der oprettet en Række Avlscentre. Den første Svineavlsforening blev dannet i 1894, og Kravet om bedre Slagterisvin medførte navnlig efter 1895, da begge vore Hovedmarkeder spærrede for levende Svin, en betydelig Tilgang til disse nye Avlsforeninger. Men den unge Statskonsulent *K. Hansen* kunde ved samme Tid notere en voksende Interesse for Planteavlsarbejdet, ikke mindst for en tidssvarende Forøgelse af Foderafgrøderne.

Under onde Tidens Tryk havde Landbruget forøget og forædlet sin Produktion, og trods Prisfaldet var Overskudsudførslen i 1890—92 af større Værdi end i 70'ernes gode Aar. Men da Nedgangen atter truede, tabte mange Landmænd Taalmodigheden og blev mere lydøre overfor Kravene om energiske Forholdsregler til Støtte for Landbruget. I 1893 opstod der en erhvervspolitisk Bevægelse med det Maal at redde dansk Landbrug fra Undergang i den evindelige Krisens Malstrøm.

Agrarbevægelsen var et europæisk Fænomen. Under Landbrugskrisen dukkede den op og gjorde sig navnlig stærkt gældende i Tyskland samt i flere nord- og vesteuropæiske Lande. I Sverige, hvor Prioritetsgælden i Perioden 1867—87 var vokset med 70 %, og hvor der i Kriseaarene forekom en Mængde Tvangsauktioner, fremkaldte Agrarbevægelsen gennem ti Aar en politisk Kamp for og imod Landbrugsbeskyttelse. Da de svenske Protektionister i 1888 havde faaet Flertal paa Rigsdagen, blev der indført Toldafgifter paa Korn, Kød, Flæsk, levende Kreaturer,

Kartofler og Smør; Tolden blev dog i 1891 nedsat en Del. Skønt Tyskland saa tidligt som i 1879 havde indført Landbrugstold og i 1885 forhøjet Toldsatserne meget betydeligt, var det tyske Landbrug ikke tilfredsstillet, navnlig efter at en Handelstraktat med Østrig-Ungarn i 1891 i nogen Grad havde svækket dets Stilling. Som en Protestaktion stiftedes i 1893 en Agrarforening, »Bund der Landwirte«. Ogsaa i Frihandelslandet England fik en Agrarbevægelse stærk Tilslutning. Her havde man i 1892 kunnet notere Aarhundredets laveste Hvedepris.

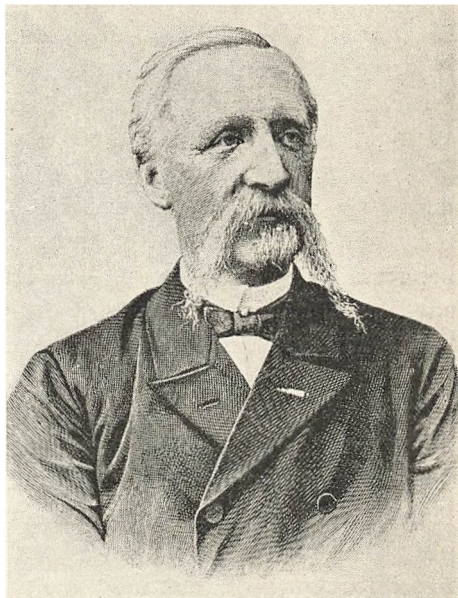
Ude i Europa var Landmændenes Kaar gennemgaaende daarligere end herhjemme, selv i Lande med udpræget Toldbeskyttelse. Naar det overvejende Flertal af danske Landmænd fulgte Frihandelens Fane, skete det i mere eller mindre klar Forstaaelse af, at i hvert Fald Korntold vilde være en Urimelighed, siden det billige Korn havde virket fremmede paa den i lang Tid saa rentable Husdyrproduktion. Først da Krisen med stor Kraft vendte sig mod Eksporten af animalske Produkter, tilspidsedes Agrarproblemet.

I 1887 havde et af Landhusholdningsselskabet nedsat Udvalg afvist Tanken om Korn-, Kreatur- eller Smørtold. Da vore Landbrugsprodukter for en væsentlig Del maatte sælges til fremmede Lande, vilde en Beskyttelsestold ikke blive til virkelig Gavn for Landbruget, hvorimod dette med Rette kunde kræve, at dets Forbrugsartikler efterhaanden fritoges for Told. Udvalget anbefalede derfor, at Industribeskyttelsen ved en kommende Toldlovsrevision maatte blive »modereret og fornuftig reguleret«, saa at den ikke mere begunstigede gavnlige og mindre gavnlige Industrier i Flæng eller hidrog til at sprede de produktive Kræfter, forhøje Prisniveauet og fordyre Levevilkaarene. Disse Synspunkter, der bl. a. blev underskrevet af Edw. Tesdorpf og V. Falbe-Hansen, kunde Landbruget som Helhed samstemme i. Paa Rigsdagen afviste Folketingsflertallet (Venstre) 1888—89 et Toldlovsforslag, der vilde forøge Industribeskyttelsen og samtidig indføre Landbrugstold.

Da Toldsagen 1892—93 atter blev aktuel, havde den danske Landbrugseksport mødt nye Forhindringer paa sine Hovedmarkeder, den oversøiske Konkurrence var vokset faretruende, og man var Vidne til, at flere Lande i større Udstrækning anvendte Eksportpræmier. De jyske Landboforeningers Delegeretmøde i Efteraaret 1892 vedtog dog næsten enstemmigt en frihandelsvenlig Re-

solution, men Forpagter *Chr. Sonne*, der tog Anledning til at kaste sig ud i den toldpolitiske Strid, fik paa en Agitationsrejse adskillig Tilslutning til sine beskyttelsesvenlige Synspunkter. Ude i Befolkningen bredte der sig en Følelse af, at Staten havde gjort Uret mod Landbruget baade gennem Told- og Skattelovgivningen, og at det haardt ramte Erhverv nu burde rejse sig i Enighed og kræve sin Ret. En upolitisk Sammenslutning af hele det arbejdende Landbrug, fra Herremand til Husmand, maatte vel kunne føre sin Sag igennem overfor Regering og Rigsdag.

I Maj 1893 samledes henvend 2000 Landboere til Møde i Fruens Bøge i Odense med Proprietær *Fr. Andersen-Rosendal*, og Forstander *Jørgen Petersen*, Dalum Landbrugsskole, som Hovedtaler. Her stiftedes Danmarks Agrarforening, der virkelig inden Aarets Slutning kunde tælle Flertallet af Landets Godsejere og Gaardmænd samt en stor Del af Husmændene i sine Rækker, ialt ca. 75 000 Medlemmer. Blandt Agrarforeningens Ledere var fremtrædende Godsejere som *Sophus Barner*, Eskildstrup, der blev Foreningens første Præsident, og *Har. Branth*, Sdr. Elkjær, som allerede under Firsernes Landbrugskrise havde rejst en Række af de Krav, der nu stod paa Dagsordenen. Ogsaa Politikere i betydeligt Tal sluttede sig til Bevægelsen. Lederne var mest liberale Højremænd eller Medlemmer af det forhandlende Venstre (Moderate), men man ønskede ikke at give Agrarforeningen partipolitisk Præg. Mange Bergianere og Hørupske Radikale var

Fr. Andersen-Rosendal, født 1839 i Ubbby ved Kalundborg, død 1906. Landmand og Agrarpolitiker. Oprindelig Lærer, men købte 1871 Rosendal ved Odense. Fremtrædende Deltager i det landøkonomiske Arbejde og ved Agrarforeningens Stiftelse 1893, 1896—1903 dens Præsident. Medlem af forskellige Toldkommissioner.

ogsaa Medlemmer, men den politiske Situation var præget af disse to Grupper Valgnederlag i 1892 og den begyndende Tilnærmelse mellem Moderate og Højre. Agrarbevægelsen fik en ikke ringe Betydning for de politiske Forligsbestræbelser, der kronedes med Held i 1894.

Agrarforeningen mødte ikke straks med noget færdigt Program, men Fr. Andersen rejste dog Krav om en Regulering af Industribeskyttelsen, Nedskæring af Hartkornsskatterne samt en Revision af Tyendeloven til Fordel for begge Parter, og Jørgen Petersen, der skildrede Landbrugets Kapitalvanskeligheder, opfordrede Lovgivningsmagten til saa vidt muligt at stille de forskellige Erhvervsgræne lige. »Hvem der end har høstet Frugterne af de sidste 15 Aars Arbejde — det danske Landbrug har dem ikke i sin Lade«. Agrarbevægelsens Mænd angreb stærkt Møntforandringen, der efter Fr. Andersens Kalkulation kostede Landbruget et aarligt Tab paa 40—50 Mill. Kr., og de saa i Provisorieaarenes storpolitiske Kamp et Spild af Kræfter, der vilde være bedre anvendt i Arbejdet for økonomiske og sociale Reforme. Erfaringerne paa Andelsomraadet viste Sammenlutningens store Fordele.

I November 1893 blev Agrarforeningens Program vedtaget af en Delegeretforsamling, og der skete en Henvendelse til Rigsdagen. Man krævede her Statens Støtte til i saa fuld Udstrækning som muligt at fremme Landbrugets Produktion og skabe hensigtsmæssige Omsætnings- og Eksportforhold. De vigtigste Krav var iøvrigt Hartkornsskatternes Nedsættelse, Lettelse af Amtsskatterne, Indførelse af mellemkommunal Beskatning, en bedre Ordning af Landbrugets og Landkommunernes Kreditforhold, Nedsættelse af en Landbokommission, der kunde fastsætte Regler for Jords Udstykning og Sammenlægning, Statsstøtte til Oprettelse af smaa Jordbrug, »Toldophævelse for Livsfor nødenheder« og i det hele taget en Toldlovsrevision, der stillede Industri og Landbrug mere lige. Ved Luksustold, Indkomstskat og Indskrænkning af Udgiften til uproduktive Øjemed skulde Staten kunne skaffe Midler til Gennemførelse af disse Krav.

Agrarforeningens Program opstillede i Virkeligheden en Række Reformkrav, der senere skulde blive imødekommet gennem Lovgivningen (se Afsnittet om denne). Brødrene *Frede* og *Peter Bojsen* havde haft megen Indflydelse paa Programmets Tilbli-

velse, og faa Dage senere forelagde deres Parti, Det forhandlende Venstre, en Række Lovforslag, der ret nøje svarede til Agrarforeningens Krav. Den forligsvenlige Del af Højre støttede de moderate Forslag, der imidlertid kort efter blev krydset af Statsminister Estrups Agrarforslag, som bl. a. vilde indføre Told paa Hvede og Majs. Disse Lovforslag, der knæsatte Landbrugsbeskyttelsen og fastholdt Tolden paa Livsfornødenheder, var naturligvis egnet til at skabe et Modsætningsforhold mellem store og smaa Landbrugere. Følgen vilde blive en Sprængning af Agrarforeningen, hvis radikale og konservative Medlemmer iøvrigt var noget utilfredse med den nære Tilknytning til det moderate Parti. Takket være *Niels Neergaards* mæglende Indsats lykkedes det dog i Januar 1894 at samle Agrarforeningens Hovedbestyrelse om en Resolution, hvori Foreningen lovede at støtte Bestræbelserne for et politisk Forlig ud fra den Erkendelse, at effektive Lovforanstaltninger til Støtte for Landbruget var afhængig af en Tilbagevenden »fra provisoriske til regelmæssig lovbundne Tilstande«.

Sammenholdet indenfor Agrarforeningen var ikke særlig stærkt, men dens Anseelse var dog i 1894 stor nok til, at den kunde lægge et Lod i Vægtskaalen til Fordel for det politiske Forlig, der gjorde Ende paa Provisorierne og medførte Estrups Tilbagetræden. Flere af Agrarforeningens Ledere spillede en Rolle ved disse Bestræbelser. Men af Det forhandlende Venstres Agrarlove gennemførtes kun Forslagene om Tiendeafløsning og Nedsættelse af en Landbokommission i deres oprindelige Skikkelse. Og da Folketingsvalget i 1895 blev et Nederlag for Forligspartierne, maatte dette ogsaa svække Agrarforeningen. Selv om Foreningen paa flere Punkter kom til at øve Indflydelse i de følgende Aar, saaledes ved Nedsættelsen af en Toldkommission i 1895 og de gentagne Forhandlinger om Hartkornsskatternes Omdannelse i 1896, herskede der for megen Uenighed indenfor dens Rækker, til at den med Autoritet kunde optræde paa det samlede Landbrugs Vegne. Flertallet af Medlemmerne var Frihandelsvenner, men ogsaa Landbrugstolden havde mange Tilhængere i Agrarforeningen, der 1896—1903 lededes af Proprietær *Fr. Andersen-Rosendal*. Efter at Skattelovene af 1903 var vedtaget, gik Medlemstallet stærkt tilbage. Agrarbevægelsen var her som i andre Lande et Krisefænomen, og da den ikke ved at appellere til Lovgivningsmagten kunde fremkalde en snarlig og væsentlig Lettelse

i Landbrugets Kaar, tabte den Terræn, selv om dens Program i mangt og meget harmonerede med den Politik, der efter 1895 blev taget op af *J. C. Christensens* Venstrereformparti.

Uenigheden om Toldbeskyttelsen kom ogsaa til Udtryk, da Landhusholdningsselskabet i 1893 efter en Henvendelse fra Holbæk Amts landøkonomiske Selskab nedsatte et Udvalg, der tog

Knud Sehested, født 1850 paa Broholm, død 1909. Godsejer og Embedsmand (Indenrigsministeriet). Gennemførte eller forberedte som Landbrugsminister 1896—97 en Række Landbolove. Præsident i Landhusholdningsselskabet fra 1898.

Spørgsmaalet om Landbrugets Stilling ved en eventuel Toldreform op til fornyet Overvejelse. Udvalgets Betænkning omhandlede ogsaa Hjemmemarkedets Forsyning og kom til det Resultat, at det danske Landbrug solgte omtrent dobbelt saa meget til Ind- som Udland. Udvalgsflertallet var beskyttelsesvenligt og dets Udtalelser præget af Nedgangstidens Pessimisme, naar det fandt, at det hjemlige Marked ikke maatte prisgives til Landbrugsoverskudet fra billigt producende Lande som Rusland og Amerika, »eftersom vort Hjemmemarked er og sikkert mere og mere vil blive det vigtigste og solideste Marked for de fleste af vore Landbrugsprodukter. Ud-

valgets Mindretal fastholdt derimod, at Frihandelen maatte være det bærende Princip ved enhver Toldlovsrevision. — I 1895 blev der som nævnt nedsat en Toldkommission, hvis Arbejdsresultater dog først fik Betydning længe efter Landbrugs-krisens Ophør.

En af de faa Reformere, der maatte virke opmuntrende for hele Landbruget, var Oprettelsen af et Landbrugsministerium i 1896. Paa Agrarforeningens Generalforsamling i Odense samme Aar udtalte den første danske Landbrugsminister, *Knud Sehested*: »Jeg opfatter Landbrugsministerens Opgave saaledes,

at han maa have Planer til Landbrugets Fremme færdige til Gennemførelse paa alle Punkter, hvor en Fremmarch under givne politiske Forhold lader sig udføre med Udsigt til Sejr Eet forekommer mig sikkert, at den første Betingelse for, at Landbrugsministeriet skal kunne løse sin Opgave, er at det har en i faste Rammer ordnet Organisation af det ledende Landbrug at støtte sig til i faglig som politisk Henseende.« Sehested ønskede, at Agrarforeningen skulde møde med et mere udpræget politisk Program, en noget omdiskuteret Opfattelse. En Lov om landøkonomiske Forskudsforeninger (1898), der ydede deres Medlemmer kortfristede billige Driftslaan, var dog Udtryk for Ministerens Samarbejde med Agrarerne.

Paa Rigsdagen var Landborepræsentanternes Interesse ikke mindst henvendt paa en Forbedring af Eksportforholdene. Ængstelsen for, at det australske Smør og det irske Flæsk skulde blive foretrukket for de danske Produkter kastede ogsaa sine Skygger ind i Folketingsdebatten, hvor Klager over utilstrækkelig Afkøling og mangelfuld Indretning af Fragtdampere kom højlydt til Orde. Naar det gjaldt at bevare det engelske Marked, maatte Landbruget lægge mindre Vægt paa billig Forsendelse end paa at faa Varerne frem i bedst mulig Tilstand. Retningslinjerne for Transportens Udvikling var i 1896 blevet tilkendegivet paa et stort Transportmøde i Landhusholdningsselskabet, hvor foruden Handel og Skibsfart bl. a. Slagterierne og Mejeriforeningerne var repræsenteret.

I 1897 sporedes der en Lysning i Krisesituationen, navnlig fordi Flæskepriserne steg. Svineproduktionen var dog nu gaet en Del tilbage, og Smørret stod lavt i Pris, mens Foderstofferne var blevet dyrere. Kvægeksperten var ligesom det foregaaende Aar Genstand for mange Forhandlinger. Man vilde nødigt opgive Haabet om atter at vinde Indpas paa det engelske Marked, der siden 1892 var spærret for levende Kvæg. Priserne havde ofte været højere i England, og man kunde jo ikke forudse, at det tyske Marked fra 1897 til 1906 skulde opvise uafbrudt stigende Kvæg- og Kødpriser, mens den engelske Prisbevægelse fra omkring 1900 fik nedadgaaende Tendens. Tysklandseksperten var desuden forbundet med en Række Forhindringer. Karantænepaubud blev opretholdt, og den i Februar 1898 indførte Tuberkulinprøve for Slagtekvæg havde nærmest Karakter af Indførselsforbud. Under disse Forhold steg Udførslen af Kød og Pølser

meget betydeligt. Ogsaa Ægekporten var i god Fremgang, og der udførtes i Slutningen af 90'erne aarligt ca. 20 000 Heste.

I Agrarkredse hævdede man ofte i disse Aar, at den store Produktion til Eksport gjorde Landbruget afhængig af Udlandet og trykkede Markedet. I Virkeligheden led man i 1897 og 1898 betydelige Tab som Følge af formindsket Flæskeudførsel. Betegnende nok blev Pasteuriseringsloven af 1898 opfattet som en »antiagrarisisk« Lov, der forøgede de mange Produktionsvanskeligheder. Smørpriserne var ved 90'ernes Slutning forholdsvis høje, og saavel Kvæg- som Hesteavlen var som Helhed præget af Regelmæssighed og Sikkerhed i Arbejdet, mens dette ikke gjaldt Svineavlen, hvor Produktionen viste langt større Svingninger. »Til en Tid fylder Landmanden — baade Gaardmænd og Husmænd — ikke blot Svinestier, men alle Husene med Svin og Grise, til andre Tider rydder de ud med en lignende Voldsomhed som den, hvorved de nogle Maaneder før søgte at forøge deres Svinebestand«, hedder det ved Udgangen af 1899. Her var der Brug for et mere maalbevidst Arbejde, støttet paa de endnu alt for faa Svineavlforeninger og Svineavlscentrer. Der var stor Mangel paa 1. Klasses Sør, navnlig paa Sjælland, hvor der leveredes Svin baade til Eksport og til det københavnske Marked, der ikke stillede saa store Fordringer. 1890'erne havde trods Produktionsforøgelsen ikke givet dansk Bacon en saa fremtrædende Plads paa Verdensmarkedet, som vort Smør allerede i 80'erne havde tilkæmpet sig, selv om det kvalitetsmæssigt hævdede sig godt. Fra 1896 til 1900 faldt det danske Kontingent fra 20 til 15 % af Englands Import af Bacon og Skinker (dog 19 % af Værdien), men gik for Smørimportens Vedkommende op fra 40 til 44 % (46 % af Værdien) og fra 12 til 15 % af Ægimporten.

Landbrugskrisen ebbede langsomt ud, men Landmændene ventede forgæves paa et Aar, der hurtigt og afgjort kunde hjælpe dem over det døde Punkt. Det kom ikke. 1900 var et Balanceaar, uden større Gevinst eller særlig Modgang, og markerer for saa vidt Skellet mellem Krisetiden og Opgangsperioden i det ny Aarhundredes Begyndelse. Men Samtiden mærkede ikke Overgangen, man var vant til bratte Omslag og forberedt paa ny Depression. Landbrugets stærke Produktionsfremgang vakte ingen Jubel hos de mange, der stadig maatte kæmpe haardt for en taaelig Landbrugereksistens. Derimod havde man Øje for den økonomiske Udviklingslinje, der stadig tydeligere viste, at

Smaabruget stod sig forholdsvis bedre end det øvrige Landbrug.

Andelsbevægelsen havde i den første Tid i særlig Grad gavnet de mellemstore og mindre Gaardbrugere, og det var ogsaa dem, der gik i Spidsen, naar Andelsforeninger i 90'erne blev overført til nye Felter eller stærkere sammensvejet gennem Fællesforeninger for de bestaaende Organisationer (se Afsnittet om Andelsbevægelsen). Husmændene kom lidt senere med, hemmet som de var af Brugenes ringe Størrelse og det meget hyppige Forhold, at de ogsaa gik paa Arbejde hos andre eller drev forskellige Bieerhverv. Den intensive Dyrkning af Husmandslodder blev vel opmuntret ved Præmieringer, men i Forhold til Anstrengelserne var Udbyttet dog i mange Tilfælde tarveligt. Ret karakteristisk er en østsjællandsk Landbrugsmeddelers Oplysninger endnu i 1892. »Husmændene driver i Almindelighed deres Jord meget godt, som Regel dog ved Hjælp af den Hestekraft, som Husbonden yder, men der er ikke noget særligt at bemærke ved den Udvikling, deres Drift har faaet, efter at de Illusioner, som i sin Tid næredes fra forskellige Sider om store Indtægter ved Frø, Havesager m. v., er forduftede«. Efter Meddelerens Mening var der ikke Trang til flere Huse med Jord; Sammenlægning af Huslodder var da ogsaa mange Steder almindelig.

Opfattelsen af Husmandsbruget er endnu henimod Midten af 90'erne ret forskellig. Snart omtales Husmandssagen som en af de glædeligste Opgaver, Landboforeningerne har med at gøre, og Husmandsbrugene karakteriseres som ret fremskredne, snart hedder det, at Husmandsbrug kun kan bære sig ved Hjælp af de store Gaarde. Efter de Oplysninger, Landbokommissionen af 1894 indsamlede vedrørende ca. 160 000 Husmandsbrug (mange af Huslodderne var dog meget smaa), drev kun 16 % af Brugerne deres Jord uden fremmed Trækkraft, kun hver 10. Husmand ejede Hest. Men ogsaa under disse Forhold kunde der være Tale om betydelig Fremgang. Fra Sydfyn skriver en Korrespondent til »Tidsskrift for Landøkonomi« i 1894: »Mange Husmænd indvinde et stort Udbytte af deres Bedrift ved Hjælp af billig Pløjning ved større Jordbrugeres Heste og et godt Husdyrbrug. Det er ikke her Husmandsrejser eller Præmier, som hjælper, disse Midlers Betydning overvurderes meget efter min Mening. Nej, det er Andelsmejerierne, Svinepriserne, Ægpriserne og Naboens Eksempel, som smitter. Det er forbavsende, hvad tænsomme Husmænd kan

producere af Mælk, Flæsk og Æg. Saadanne Husmænd arbejder imidlertid kun lidt for andre. De passer deres Pløjemand, men er ellers hjemme ved egen Bedrift og søger et eller andet Bierhvert eller tilfældigt Arbejde.« Et tilsvarende Billede af nordjyske Smaabrugere (der dog oftere var hesteejende og mere selvstændige) gav Redaktør *Vilh. Lassen* i sit Skrift »Offentligt Fæste«. Man møder allerede Udtalelser om, at Husmændene var relativt bedst stillede, eller at de smaa Brug havde sejlet Gaardmændene agterud.

Ved 90'ernes Slutning fremhæves de nævnte Træk oftere og mere afgjort. En Meddeler fra Roskildeegnen tegner i 1898 følgende lille Kulturbillede: »Husmandsbruget gaar stadig fremad, og det er ret naturligt, thi det lille Landbrug har for Tiden sin Guldalder. Andelsdriften har skaffet Husmanden en Pris for hans Mælk, som maa opmuntre til yderligere at forcere Mælkeproduktionen, og den er meget stor hos den Slags Smaafolk. Svinefedningen er blevet for dem en ny, stor Indtægtskilde, og saa har Mandens Arbejdskraft paa de Tider, han har den til fri Raadighed, faaet en stadig stigende Værdi. Med de bedre Kaar stiger saa Intelligensen, Interessen for Forbedringer vækkes og Omtanken vokser; Husmanden er nu med, han læser, hører og prøver, om end forsigtigt, hvad der kommer frem, og de fleste som duer, fører en virkelig tilfreds og lykkelig Tilværelse.« En anden Landbrugskorrespondent antydede med en vis Ret, at Husmændene nu var »nærved at være den offentlige Menings Kælebørn«.

Statshusmandsloven af 1899 (»Lov om Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere«) var fra de større Landbrugeres Side tænkt som et Middel til at fastholde Landarbejdere, der ellers vilde drage ind til Byerne eller udvandre. Men Loven var saa længe undervejs, at den nødvendigvis maatte vække stærke Forventninger i anden Retning. I 90'ernes Begyndelse var det væsentlig kun Smaalodder, man tænkte sig, som et naturligt Bierhvert for Landarbejderne. Intet markerer tydeligere Husmandsbrugets Fremgang end den udbredte Antagelse, at disse Jordlodder paa højest 5 Tdr. Ld. middelgod Jord kunde blive Bosted for selvstændige Husmandsfamilier. Husmands- og Landarbejderstanden var nu ved at spalte sig klarere i 2 Grupper: selvstændige Smaabrugere i den ene, jordfattige eller jordløse Landarbejdere i den anden. Produktionsomlægningen i Andelsbevægelsens Tegn havde skabt de økonomiske Forudsætninger for en social Udvikling, der gennem Husmandsbevægelsen og Jordlovgivningen skulde

sætte dybe Spor i det 20. Aarhundredes Landbopolitik. Tilbage blev et Landarbejderspørgsmaal, som de besiddende Landbrugere nødigt vilde se løst i Byarbejderproblemernes Aand.

Den betydelige Lønstigning under Landbrugskrisen hørte ligesom Skattetrykket til de Forhold, der gav Anledning til Beklagelser fra Gaardbrugernes, ikke mindst fra Storbrugernes Side. Derimod synes Mangelen paa Arbejdskraft ikke at have gjort sig særlig stærkt gældende. Krisen opfordrede jo til at spare Folkehold, og dette i Forbindelse med de mørke Fremtidsudsigter for Landbruget var medvirkende til, at mange unge forlod det fædrene Erhverv, der heller ikke i paafaldende Grad synes at have savnet dem. Hvad Landbruget derimod ofte manglede, var »Specialarbejdere« paa Omraader, der efter Produktionsomlægningen havde faaet langt større Betydning: Malkepiger, Røgttere, Mejerister og Folk til Roelugning, især i Sukkerroegnene. Mangan Gaardbruger gik nu selv med ved Malkningen og Kreaturfodringen. Loven om Alderdomsunderstøttelse var ikke velset paa de større Gaarde. En Godsforvalter paastod, at alle 60-aarige Røgttere nu var som blæst bort fra Kostaldene. Men Arbejdsgiverne erkendte ofte, at der kun var Mangel paa Arbejdskraft, hvor der ikke kunde skaffes Arbejde Aaret rundt. Mange store Gaarde kom ind paa at holde faste Daglejere i Stedet for faste Tjenestefolk, idet de samtidig sikrede sig Landarbejderkonernes Malkearbejde.

Landbrugets Arbejdsgivere saa med Ængstelse og Uvilje paa de spredte Tilløb til Landarbejderforeninger eller socialistiske Organisationer. Enkelte Steder, navnlig i Østjylland, søgte Herregaardsarbejdere ved Strejker at bringe Lønnen i Vejret, men havde ikke større Held med sig. Fra Hads Herred hedder det i 1893, at den stærke Reklame for Høstmaskiner vistnok havde virket afsvalede paa Strejkelysten. Selv om der i 90'erne (som altid!) klages over »Tidsaanden« og dens uheldige Indflydelse paa Landbrugets Medhjælpere, kan man i samme Aandedræt møde Anerkendelse af, at »Aanden i Arbejderklassen« er ganske god. Drikfældigheden var dog vedvarende stor. Hvad Bortvandringen fra Landbruget angik, var man i Agrarbevægelsens Dage tilbøjelig til at lægge et Hovedansvar paa Toldbeskyttelsen, der ensidigt gavnede Byerhvervene. Det betrængte Landbrug kunde ikke hamle op med Bylivets og Storindustriens Tiltrækningskraft. Paa de sydlige Øer begyndte man med særligt Henblik paa Sukkerroedyrkingen at interessere sig for udenlandsk Arbejdskraft.

OPGANGSPERIODEN INDTIL 1914

Overgangen til det ny Aarhundrede kendetegnes ikke ved nogen tydelig Ændring i økonomisk Henseende. Endnu kunde det ikke med Sikkerhed siges, at Landbrugskonjunkturerne lovede bedre Tider. En vis Angst for Overraskelser var efter 20 Aars hyppige og ofte ondartede Omskiftelser gaaet Landmændene i Blodet.

En skelsættende Begivenhed var derimod det politiske Systemskifte i 1901, da Folketingsparlamentarismen sejrede, og Landet fik en Venstreregering. Skønt efterhaanden store Dele af Bybefolkningen i de foregaaende 20—30 Aar havde vendt sig mod Højrestyret, var det dog navnlig Landbefolkningen, hvis Flertal altid havde været Venstre, der hilste Regeringsforandringen med en befriende Følelse af, at det, der skulde og burde ske, nu omsider var sket. Den overvejende Del af Landmændene kunde nu i Regeringen se sine Tillidsmænd, uanset om man foretrak *J. C. Christensen* eller *Viggo Hørup*. Ikke mindst samlede Interessen sig om Landbrugsministeren, der var den første »Ekscellence« af Bondestand.

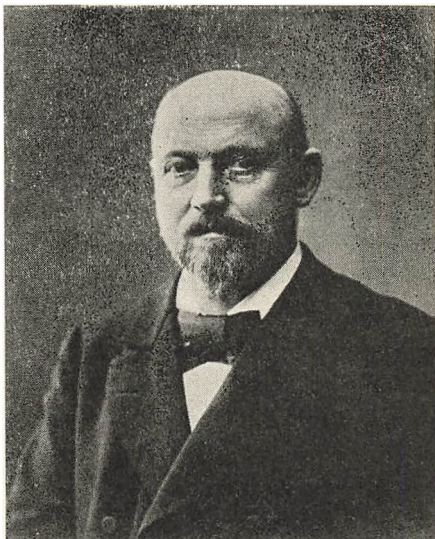
Gennem en Menneskealder havde en Række Godsejerregeneringer haft Magten, støttet paa det privilegerede Landsting, der fremgik af 1866-Forfatningen. Længst sad *J. B. S. Estrup* (1875—94), der tidligere som Indenrigsminister i Ministeriet Frijs bl. a. havde gennemført Anlæg af en Række vigtige Jernbaner og Esbjerg Havn. Godsejerne havde en nærliggende Interesse i Landbrugets Udvikling, og mange af dem havde gennem Landhusholdningsselskabet og de lokale Landboforeninger Lejlighed til at gøre en aktiv Indsats, som i Reglen ogsaa de mindre Landbrugere maatte paa-skønne. Indenfor Lovgivningen var navnlig den stadige Udvidelse og Forbedring af Transportvæsenet, Kreditforeningslovene, Husdyrloven og den sociale Lovgivning i 1890'erne af stor Betydning for Landbruget. Men den »storpoltiske« Strid havde, som Agrarbevægelsen hævdede, i alt for høj Grad hindret den sociale og erhvervsøkonomiske Lovgivning.

Det vilde efter en senere Tids Opfattelse have været naturlige, om der fra Godsejerside var gjort noget mere for at udvikle et politisk Samarbejde mellem »små og store Bønder«, i Oktoberforeningens Aand. Hvad der hindrede dette, var vel ikke blot Hensynet til »den europæiske Velanstændighed«, som Grev *C. E. Frijs-Frijsenborg* engang skal have antydnet. De fleste Gods-

ejerpolitikere var mere Aristokrater end de var »Bønder«. Landbruget var kun en Del af deres Interessesfære, og her havde forøvrigt Uenighed om Fæstelovgivningen længe vedligeholdt et ret skarpt Modsætningsforhold. Hertil kom, at Landbrugeroverklassen noget sent fik Øjnene op for, hvor meget Bondestandens kulturelle Fremgang og faglige Dygtiggørelse i Virkeligheden betød. Med Bondebrugets Udvikling under Landbrugskrisen var der sket en Art landøkonomisk Systemskifte adskilligt før 1901. Frikonservative Godsejere af *Mogens Frijs's* Type havde gerne set en Venstreregning afløse Estrup i 1894, andre havde som *Knud Sehested* haabet, at Agrarbevægelsen kunde bygge Bro mellem Godsejere og Bønder og indvarsle en stor Reformtid i dansk Landbolovgivning.

Nu havde Bondeflertallet sejret politisk, men ogsaa socialt havde det vundet en Sejr, der ikke forringedes ved, at den eneste Bonde i Regeringen var en jævn og dygtig Landmand, hvis Liv og Gerning ikke adskilte sig fra saa mange andre fremskridtsvenlige Bønders. Land-

brugsminister *Ole Hansen* (1855—1928) var Gaardmandssøn fra Midtsjælland og havde som ung Landmand besøgt saavel Hindholm Højskole som Tune Landboskole. 1879 købte han Gaard i Bringstrup, hvor han snart blev indvalgt i Sogneraadet og fra 1886 dets Formand. Men hans Interesse for politisk og landkommunalt Arbejde pegede videre ud. Han var Medlem af Sorø Amtsraad i en længere Aarrække, og den udprægede Landkreds Lejre valgte ham i 1890 til Folketingsmand, idet han afløste Venstrepolitikeren Grev Holstein-Ledreborg. I Politik fulgte han først Hørup, senere Bojsen og J. C. Christensen, men han var hverken Taktiker eller Agitator. Ole Hansen havde del-

Ole Hansen, født 1855 i Høm ved Ringsted, død 1928. Landmand, Venstrepolitiker. Gennemførte som Landbrugsminister (1901—08) en Række Landbolove, navnlig Tiendeafløsningen 1903.

taget i det kommunale og politiske Liv i mange Aar, før han vovede sig frem paa en Talerstol, men han havde ligesom mange af Landboorganisationernes bedste Mænd den Evne at kunne lytte sig frem til det Standpunkt, der kunde samle Mødestemningen om sig og blive Forhandlingens Resultat. Ole Hansen hørte ikke til de mest fremtrædende indenfor Landbrugets Organisationer, men han havde dog været Formand for sit Sogns Andelsmejeri og haft Tillidsposter ved Ringsted Andelsslakteri samt den sjællandske Bondestands Sparekasse. Og for hans Anseelse blandt Bønder betød det en Del, at han ved Siden af Arbejdet med en Række offentlige Hverv kunde drive sin Gaard som et Mønsterbrug.

Systemskiftet blev ikke fulgt af nogen udpræget »Bondetid« i den sociale og politiske Udvikling. Paa Rigsdagen var ganske vist i 1901 som i 1872 godt Halvdelen af Folketingsmændene Bønder, men Landbrugsbefolkningen var i Mellemtiden gaaet ned fra 51 til 40 % af Landets Folkemængde. Bondeflertallet maatte nu ogsaa tage Stilling til det industrialiserede Bysamfunds Problemer. Under Forfatningskampen havde den overvejende Del af Bønder og Arbejdere som oftest kunnet staa sammen, og under den store Arbejdskamp i 1899 viste mange Landmænd i Handling deres Sympati for de lockoutede Arbejdere. Men den økonomiske og sociale Udvikling satte ogsaa nye Skel mellem Land og By. Arbejderne viste foreløbig ikke megen Interesse for Kooperationen, og Landmændene følte sig gennemgaaende ikke tiltalt af Fagforeningstanken, navnlig det større Landbrug stillede sig skarpt afvisende overfor Socialismen, der nu ogsaa syntes at tilskynde Landarbejderne til Fagforeningsdannelse og Strejker. De Lovgivningsopgaver, der laa nærmest for, ikke mindst de skatte- og jordpolitiske Spørgsmaal, skulde snart sætte det tidligere Landboflertals Sammenhold paa en haard Prøve. Det var et Tidens Tegn, at Husmandsforeningerne, der startede i 1901, med særlig Iver satte en Række socialpolitiske Problemer under Debat.

Den økonomiske Opgang indfandt sig nølende. Endnu Aar 1900 blev dansk Landbrug sammenlignet med et Skib, der huggede i Søen og trods alle Mandskabets Anstrengelser ikke kom frem saa hurtigt, at Farten kunde mærkes. Mange Landmænd fik som Følge af den høje Rentefod og de lave Obligationskurser deres Prioritetslaan opsagt og led store Tab ved Optagelse af nye Laan. Der klagedes ogsaa over den megen løse Gæld. Men Prisfaldet paa Landejendomme var dog paa det nærmeste stand-

set, og Landbrugets Afsætningsforhold var blevet gunstigere. Paa det engelske Marked gik Flæskeprisen i Vejret, og Prisforskellen mellem australsk og dansk Smør steg fra 8 til 18 Øre pr. kg i Danmarks Favør, mens Prisen paa danske Æg nærmede sig Prisen paa franske. Eksporten af levende Kreaturer voksede, og der var Haab om, at den vedvarende Prisstigning vilde neutralisere Virkningerne af den nye tyske Kødkontrol, der iøvrigt først traadte i Kraft i April 1903. I 1901 var der Prisstigning for Smør, Flæsk og Æg. Kun Hestepriserne, der i Modsætning til Priserne paa næsten alle andre Husdyr og Husdyrprodukter var steget gennem de sidste 30 Aar, gik nu den anden Vej.

I 1902 kunde »Tidsskrift for Landøkonomi« fastslaa, at vore vigtigste Udførselsprodukters Stilling paa Verdensmarkedet var blevet mægtigt styrket i de foregaaende Aar. Smørret var ikke mere udsat for særlig haard Konkurrence, selv om nye Rivaler stadig dukkede op, sidst det sibiriske Smør. Og dansk Bacon havde ikke saa meget at frygte af kanadisk, som man tidligere antog. Derimod var Udførslen af levende Kvæg og Kød en mindre sikker Forretning, men her gav Hjemmemarkedet Haab om bedre Afsætningsvilkkaar.

Paa denne Baggrund var det forstaaeligt, at Landbrugsminister *Ole Hansen* paa Dyrskuet i Ringsted i Sommeren 1902 kunde udtale, at Landbruget i de senere Aar havde virket under ganske gode Kaar, selv om denne Udtalelse æggede til Modsigelse. Medvirkende til Landbrugsministerens Optimisme var vel ogsaa Bevidstheden om, at Landbruget efterhaanden havde opbygget et fortrinligt Produktionsapparat, som der ogsaa i Udlandet stod megen Respekt om. Og Andelsorganisationernes Indsats havde ikke blot forbedret Produktionen, men ogsaa skabt bedre Afsætningsforhold paa Verdensmarkedet. Man sporede dog endnu en vis Ængstelse for, at de større Andelssammenslutninger ikke skulde vise den Handlekraft og Bevægelighed, som karakteriserede private Foretagender.

Paa Mejeribrugets Omraade viste Andelsvirksomhederne stadig tydeligere deres Overlegenhed og overtog efterhaanden en Mængde Privatvirksomheders Leverandører. I 1898 fandtes der 1013 Andelsmejerier, 260 Fælles- og 271 Herregaardsmejerier, i 1901 henholdsvis 1057, 209 og 140. Mange af Privatmejerierne var meget smaa, og Tilbagegangen fortsattes. Landet var nu næsten »mættet« med Andelsmejerier. I disse Aar forstærkedes ogsaa Andels-

foreningernes Bestræbelser for at styrke Landbrugets Stilling som Eksporterhverv, ikke mindst vakte det Opmærksomhed, at Andelslagterierne tog Initiativet til at gøre sig uafhængig af den Agent-Ring, der beherskede Londonmarkedet. Indenfor Avlsarbejdet var der omkring 1900 nogen Uenighed om, hvorvidt man skulde foretrække Krydsning med Yorkshireracen, der gav det fine Produkt for det engelske Marked, eller arbejde med Kraft paa Dannelsen af en dansk Landsvinerace. Svineavlsforeningerne var endnu faa, men Kvægavlsforeningerne var i god Fremgang, i 1903 fandtes der 935. Kontrolforeningernes Tal voksede ligeledes stærkt, men der klagedes en Del over manglende Aktivitet fra Landmændenes Side, naar det gjaldt at udnytte Regnskabsresultaterne. Ved Aarhundredskiftet blev der stiftet en Række Opdrætterforeninger, et nyt Led i Arbejdet for Kreaturavlens Fremme. Landboforeningernes Virksomhed viste stigende Interesse for Planteavl, selv om Husdyrbruget vedblivende var i frodigere Udvikling, og efter Husdyrlovens Revision i 1902 drøftede man Nødvendigheden af en Planteavlslov, der kunde opmuntre Arbejdet paa dette Felt. Ved Statskonsulenternes og de efterhaanden talrige Landboforeningskonsulenters sagkyndige Hjælp satte dansk Landbrug stadig mere maalbevidst Kurs i Fremskridtsretningen. I 1903 fandtes der ialt 72 Konsulenter, deraf 47 i Husdyrbrug, 7 i Mejeribrug, men kun 6 i Planteavl.

I Udlandet vakte Udviklingen i Danmark megen Beundring, ikke mindst ved det velorganiserede Oplysningsarbejde, der støttede Landbrugerne. En russisk Kontorchef med noget Kendskab til danske Forhold skrev ved denne Tid: »Den danske Bonde behøver ikke at tabe Hovedet, naar han staar overfor tvivlsomme Tilfælde, da han har mange Midler til Raadighed, som kan hjælpe ham over Forlegenheden, og der staar til hans Disposition erfarne Folk i Foreningerne, Konsulenter og Bøger, som gennemgaaende er meget agtet i Danmark.« Sandsynligvis spillede de mange Fagblade en større Rolle end Bøgerne. Blandt disse maa fremhæves »Tidsskrift for Landøkonomi« (fra 1831), der var Organ for Landhusholdningsselskabet, og hvis Forgænger »Landøconomiske Tidender« gik tilbage til 1814. »Ugeskrift for Landmænd« (fra 1855) havde navnlig Tilknytning til det større Landbrug og Landbrugskandidaternes Kreds, mens »Vort Landbrug«, der startede i 1882, var et »Ugeblad for den danske Bonde« og især havde Forbindelse med Landbrugsskolerne. Nogle Landbo-

foreninger begyndte i 90'erne eller senere at udgive landbrugsfaglige Ugeblade. Paa Landbrugsskolerne var der fra o. 1895 til efter Aarhundredskiftet en stærk Stigning i Elevantallet, ogsaa et Udtryk for, at den kulturelle Fremgang gik forud for den økonomiske.

En almindelig Prisstigning var paa Vej, til Dels som Følge af den stærkt forøgede Guldproduktion, der skyldtes nye Guldfund (Sydafrika) og en forbedret Udvinningsteknik. I Perioden 1896—1906 fordobledes den aarlige Guldproduktion. Det danske Landbrugs to store Kundelands var naaet gennem den lange Nedgangsperiode siden 1870'erne med en overordentlig stærkt forøget Folkemængde, og da nu tilmed den brede Befolknings Købeevne voksede, blev der hidtil ukendte Afsætningsmuligheder. De kunde udnyttes, fordi Landbruget gennem stigende Foderstofimport og udvidet Avl af Foderafgrøder mere og mere indstillede sig paa at afpasse sin Fremstilling af Husdyrprodukter efter Markedets Behov. Ogsaa Hjemmemarkedet var i stadig Vækst. Mens den danske Landbrugsbefolkning var nogenlunde uforandret, voksede den samlede Folkemængde fra 2 450 000 i 1901 til 2 921 000 i 1916. Naar næsten Halvdelen af Fremgangen faldt paa Landdistrikterne, skyldtes det overvejende de Hundreder af smaa og store Stationsbyer, der skød op langs de Jernbanelinjer, som lige siden de blev anlagt havde været af vital Betydning for Landbrugsomsætningen.

En Opgangstid var inde, og selv om der indtraf kortere Perioder med vigende Priser, kunde den forøgede Produktion bøde herpaa. Den rige Høst i 1903 repræsenterede en større Pengeværdi, end Høstuddyttet noget tidligere Aar. Eksporten af levende Kreaturer til Tyskland viste en stor Stigning, Kødpriserne var vedblivende høje, og den nyindførte tyske Kødkontrol svarede ganske godt til den danske Udførselskontrol. Derimod var det engelske Marked ved denne Tid mindre købedygtigt. Baade Skibsfarten, Skibsbyggerierne og Jernindustrien følte Trykket af de daarlige Konjunkturer og den amerikanske Konkurrence. Smørprisen faldt og Flæskeprisen endnu mere, men Produktionsforøgelsen medførte dog en Stigning i Værdien af vor Landbrugseksport. I 1904 gik vor Smørudførsel til England ned, men Tysklandseksporten steg samtidig lige saa meget. De tyske Byers Kød hunger krævede stadig større Tilførsler, skønt Agrarbeskyttelsen i høj Grad fordyrede Produkterne. Men Tysklands Told- og Trak-

tatforhold skabte dog en Atmosfære af Usikkerhed om vor Eksport sydpaa, og samtidig saa Landbrugets Iagttagere med ikke ringe Ængstelse hen til Udviklingen i vort store Naboland mod Vest.

Siden *Joseph Chamberlain* paa den britiske Rigskonference i 1897 havde udkastet en Plan til et Rigsforbund, der navnlig skulde hvile paa gensidig Traktatbegunstigelse mellem Moderland og Kolonier, havde der været en vis Fare for, at det konservative Flertal i England skulde føre Landet bort fra Frihandelslinjen. Der var dog ogsaa blandt de Konservative delte Meninger om Præferencetolden, og Kampen om Frihandel eller Beskyttelse skærpedes, da Chamberlain i Maj 1903 som Maalet for sin Politik proklamerede Told paa Korn, Kød og Smør fra alle Lande undtagen de selvstyrende britiske Kolonier. Men den konservative Partifører *Balfour* tog ligesom de Liberale Afstand fra Levnedsmiddeltolden, og blandt Arbejderbefolkningen vakte denne Fordyrelsespolitik en naturlig Uvilje. De engelske Parlamentsvalg i Januar 1906 blev fra dansk Side fulgt med Spænding, og den Chamberlainske Toldpolitik's Nederlag blev hilst med stor Tilfredshed. De bange Forventninger blev gjort til Skamme, 1906 blev et Aar med lettere Afsætningsforhold og højere Priser, end dansk Landbrug i lange Tider havde kendt. Samtidig med at Faren for en Krig mellem Frankrig og Tyskland afværgedes (Marokko-Konferencen), syntes den engelske Industri at styre ind i en Opgangsperiode, og med den forøgede Smørefterspørgsel steg Priserne.

Ogsaa 1907 blev et godt Aar, og Truslen om en stor europæisk Krig (England-Tyskland) drev endnu engang over. Men de gode Aar skabte ikke fuld Tryghed m. H. t. Landbrugets Afsætningsforhold. Herhjemme var man ikke blind for, at den britiske Kolonialkonference i 1907 snarere udsatte end endeligt afviste Kravene om Toldbeskyttelse. De engelske Landmænd nød allerede en vis Beskyttelse, end ikke kanadisk Kvæg kunde frit indføres. Først efter 1910 maatte Faren for en Præferencetold mellem England og Kolonierne anses for fjernet. Sommeren 1911 var iøvrigt præget af store engelske Strejker, ogsaa blandt Eksportarbejderne, og kun den Omstændighed, at Eksportdamperne var danske og kunde dirigeres til mindre udsatte Havne, fritog Landbruget for betydelige Tab. Men Strejkesituationen gjorde atter Spørgsmaalet om en Risikofordeling aktuelt. Den danske Landbrugseksport var

trods Forsøg med nye Udførselsartikler nu som tidligere baseret paa de to store Aftagerlande.

Støttet paa et stadig mere forgrenet Organisationsliv fortsatte Landbruget sin produktionsmæssige Fremgang i den relativt rolige Periode før den første Verdenskrig. Den vigtigste Nydannelse var Husmandsforeningerne, der allerede før 1914 samlede henved Halvdelen af Smaabrugerne, mens det overvejende Flertal af Gaardmændene og en Del af Husmændene stod i Landboforeningerne. Husmændene fulgte i det landøkonomiske Arbejde væsentlig samme Spor som Landboforeningerne og overtog fra disse en Række Opgaver, der angik Smaabruget, men deres Program omfattede desuden sociale og politiske Krav, navnlig jord- og skattepolitiske, der gik udover, hvad Landbrugsorganisationer hidtil havde beskæftiget sig med, uden dog at have en saa udpræget erhvervspolitisk Karakter som tidligere Agrarbevægelsens. Da De samvirkende danske Husmandsforeninger i 1910 foreslog at oprette en Centralledelse for alle Landbrugsorganisationer, mødte de fra Landhusholdningsselskabets Side Afslag med den Motivering, at Husmandsforeningerne ogsaa syntes at arbejde for politiske Formaal. Tanken om et Landbrugsraad blev dog ikke dermed opgivet. I et følgende Afsnit vil Landbrugsorganisationernes Udvikling og Landbolovgivning blive nærmere omtalt.

I naturlig Forbindelse med Gennemførelsen af Produktionsomlægningen oprettedes der som nævnt allerede under Landbrugs-krisen en stor Mængde Foreninger til Fremme af Kvægbruget, og dette Arbejde fortsattes og udvidedes stærkt i Tiden indtil 1914. Paa Planteavlens Omraade blev Foreningsarbejdet først af større Betydning ved Aarhundredskiftet, da Landboforeningernes Fællesorganisationer nedsatte Planteavlsudvalg. Foregangsmænd var i denne Periode navnlig Professor *T. Westermann* og Statskonsulenterne *K. Hansen* og *Fr. Hansen*, der angav Retningslinjerne for Foreningernes Planteavlsarbejde. De spredte lokale Markforsøg fra 1890'erne udviklede sig til ikke mindre end 2300 i 1914, heraf 1550 Gødningsforsøg. Samtidig blev Konsulentvirksomheden paa dette Omraade i særlig Grad forøget. Forsøgene rundt om i Landet var af stor Værdi som Anskuelsesundervisning i forskellige Forhold vedrørende Planteavl.

Hvilken Betydning dette Planteavlsarbejde i Løbet af forholdsvis kort Tid fik, fremgaar bl. a. af en Tale, som den nordjyske

Foregangsmand Godsejer *Harald Branth*, der selv fortrinsvis udmærkede sig som Kvægopdrætter, holdt i Landhusholdningsselskabet i Februar 1912, og hvori han fremhævede Planteavlens som Nr. 1. Kun altfor længe havde Landmanden savnet sikre Holdpunkter paa dette Omraade. »Vi vidste, hvor megen Mælk der i Mejeriet brugtes til 1 Pd. Smør, men ikke hvad 1 Pd. Mælk kostede at producere, eller hvad det hjemmeavlede Foder kostede i Produktionsomkostninger.« Nu var man imidlertid naaet dertil, at Landmanden kunde faa klar Besked om Jordens Behandling, Kulturplanternes Dyrkning, Bekæmpelse af Ukrudt, Plantesygdomme og Skadedyr, om Staldgødningens Opbevarelse og Anvendelse, samt den hensigtsmæssige Anvendelse af Kunstgødning. Man havde nu snarest bedre Forstaaelse af Planternes Fodring end af Kvægets, og den mere fuldkomne Jordbehandling og Anvendelsen af tids- og arbejdsbesparende Maskiner havde i høj Grad bidraget til, at Høstudbyttet var blevet forøget og kunde bjerges med mindre Tab.

Ogsaa Andelsorganisationerne var i fortsat Udvikling. Mens Andelsmejerierne havde haft deres største Fremgang før 1900, og Medlemstallet derfor kun voksede fra 140 000 til 175 000 (henved 90 % af samtlige Mælkeproducenter), var der stigende Tilslutning til Andelsslagterierne. Antallet af Andelshavere steg fra 60 000 til 135 000 og omfattede saaledes et stort Flertal af Landbrugerne. Andelsslagteriernes Antal var i 1914 46. Ogsaa Tilslutningen til Dansk Andels Ægeksport (af 1895) fordobledes; Medlemstallet var i 1914 45 000 fordelt paa 550 Ægsgalskredse. Af mindre Betydning var Kreatureksportforeningerne. Forholdsvis størst var dog Fremgangen for Andelsfoderstofforeningerne i denne Periode. Den rationelle Fodring af Kvæget i Forbindelse med den store Produktionsudvidelse gjorde Landmændene stærkt interesseret i Indkøb af Fodermidler til rimelige Priser og med større Garanti for Indholdet. Ringkøbing Amts Indkøbsforening for Foderstoffer var oprettet saa tidligt som i 1885, og i 90'erne blev der flere Steder i Landet dannet mindre Indkøbsforeninger, men først omkring 1900 opstod de store Provinssammenslutninger paa Andelsgrundlag. Antallet af lokale Andelsfoderstofforeninger voksede fra 110 til 1141 i Perioden 1900—1914 og Medlemstallet fra 6250 til henved 60 000. I Sammenligning hermed havde Dansk Andels Gødningsforretning, hvis Oprettelse i 1901 skyldtes ganske tilsvarende Krav fra Landbrugernes Side. endnu en ret

begrænset Virksomhed, i 1914 kun 15 600 Medlemmer i 763 lokale Foreninger. I 1901 stiftedes ogsaa De danske Mejeriers Fællesindkøb, hvortil der Aaret efter blev knyttet et Maskinværksted og i 1905 en Maskinfabrik. En betydelig Del af Smøraf sætningen foregik gennem Andels-Smørekspportforeninger, af hvilke de to første blev oprettet i 1895.

Det var ikke alene de landbrugsfaglige Foreninger, der blomstrede. I Landbefolkningens kulturelle Udvikling var Perioden 1880—1914 en Tid, hvor meget blev saaet og skød i Vejret under lykkelige Vækstvilkkaar, ikke mindst efter Aarhundredskiftet. Under Højskolens Indflydelse var de første Forsamlingshuse blevet rejst omkring 1870, men under og efter Firsernes kraftige folkelige Røre rejstes de i Hundredtal. Foredragene og Sangen, der i særlig Grad kendetegnede det grundtvigske Aandsliv, tog Forsamlingshusene i Besiddelse, og Idrætten fulgte efter, Ungdommen lærte at dyrke den svenske (Lingske) Gymnastik. Ogsaa Skytteforeninger blev dannet. Senere opstod der i de fleste Egne en Række Ungdomsforeninger, der navnlig samlede Højskoleungdommen om Foredrag, Oplæsning, Sanglege og Folkedanse, ikke blot i Forsamlingshuse, men ogsaa rundt om i Hjemmene, naar Pladsforholdene tillod det. I Modsætning til Missionshusene, der omtrent ved samme Tid blev den indremissionske Aandsretnings Støttepunkter i næsten alle Egne af Landet, aabnede Forsamlingshusene i Reglen Dørene for Foreningsliv af forskellig Art og ikke mindst for det landbrugsfaglige Oplysningsarbejde. Mens den ældre Tids Landbrugsmøder ofte var henvist til Krostuer eller Ladebygninger, kunde nu de smaa Forsamlingsbygningers lidt nøgne, men dog mere tiltalende Foredrags- og Gymnastiksale stilles til deres Raadighed.

De mørke Skyer paa Verdenshimlen i Aarene før 1914 hindrede ikke, at det danske Landbrug nu under roligere Arbejdsforhold og i de stigende Konjunkturers Tegn kunde nyde Frugten af Driftsomlægningen i Landbrugskrisens svære Aar. Den økonomiske Fremgang, der nærmere skal belyses i andre Afsnit, blev til Gavn for alle Landhogrupper. Rundt regnet blev saavel Markens Afgrøder som Husdyrholdet forøget med 50 pCt. i Perioden 1900—14, men Prisstigningen paa Landbrugsprodukter medførte en endnu langt større Indtægtsforøgelse for de besiddende Landmænd. Samtidig steg Folkelønnen ca. 70 pCt., Dag-

lønnen for faste Daglejere dog væsentligt mindre. Blandt de egentlige Landbrugere havde de mindre Gaardmænd sammen med Husmændene haft den relativt største Fremgang, og det gav sig Udslag i større Forbrug og stigende Behov for Driftskapital. Landbrugets Anvendelse af Maskinkraft forøges overordentlig stærkt, efterhaanden som de mindre Landbrug faar Raad til Mejemaskiner, Tærskværker og anden Maskinkraft. Der var Sogne, hvor Stokmøller og Vindmotorer skød frem i Snesetal — en billig, men lidt uberegnelig Trækkraft med en særegen landskabelig Virkning. Derimod var Petroleumsmotorenes og Elektricitetens Betydning for Landbruget endnu forholdsvis ringe. Byggeriet tog et kraftigt Opsving i Aarene før 1914, men som Helhed var Landejendommenes Gældsforøgelse mindre end Prisstigningen.

Den almindelige Fremgang kunde ikke standses, men nok i visse Egne paavirkes af midlertidig Modgang. Bittert følte Afsøringen af Justitsminister *P. A. Albertis* Bedragerier i 1908. Til den moralske Rystelse kom tunge Milliontab for Danske Landmænds Smørekспорт af 1888, som Alberti havde startet, og for Den sjællandske Bondestands Sparekasse, hvis Formand han i 1890 var blevet efter sin Fader, *C. C. Alberti*, der med usvigeligt Retsind havde ledet denne Institution gennem en Menneskealder. Bedragerierne beløb sig til ca. 16 Mill. Kr. ialt og ramte for Smørekспортforeningens Vedkommende 52 sjællandske og lolland-falsterske Mejerier. For Erhvervslivet var 1908 et mindre godt Aar med Arbejdsløshed og Lønreduktion indenfor Industrien og dermed følgende formindsket Efterspørgsel og Prisfald for Landbrugets Produkter. Ogsaa for Tysklandseksporten af Kvæg og Kød var Konjunkturerne ved denne Tid daarlige. November 1910 viste Mund- og Klovesygen sig atter i Landet og paaførte denne Gang Landbruget betydelige Tab. I Efteraaret 1911 blev der lukket for Kvægudførsel fra de danske Øer paa et Tidspunkt, hvor Afsætningen sydpaa var blevet væsentligt lettet, idet en klinisk Undersøgelse af Kvæget havde afløst den besværlige og upaalidelige Tuberkulinprøve. Heller ikke det følgende Aar kunde man fuldt udnytte de gode Priser paa Kød og Slagtekvæg i Tyskland.

Den stærkt forøgede Landbrugsproduktion i Forbindelse med den betydelige Prisstigning bragte omsider Ejendomspriserne godt i Vejret. Endnu i Begyndelsen af Aarhundredet var Salgs-

prisen pr. Td. Gaardhartkorn kun 5200 Kr., men i Femaaret 1910—14 laa Gennemsnittet lidt over 7500 Kr. I Landbrugets ledende Kredse vakte de høje Ejendomspriser ikke udelt Begejstring, da de øjensynligt var Udtryk for en Kapitalisering af Forventningerne om vedvarende Fremgang. Erfaringerne fra den lange Krisetid var ikke glemt. Man frygtede Virkningerne af et Tilbageslag under vigende Konjunkturer, selv om det maatte erkendes, at Landbrugets Modstandskraft var langt større end en Menneskealder tidligere. Fra Landbrugsorganisationernes Side fandt man Udviklingen betænkelig. »Byggeriet florerer som ikke tidligere kendt, . . . forøgede Krav til Luksus breder sig i sørgelig Grad«, hedder det, og paa de jyske Landboforeningers Delegeretmøde i 1912 paatalte Næstformanden, Gaardejer *Anders Nielsen*, Svejstrup Østergaard, i skarpe Ord Gaardslagteriet. Fællesorganisationen vedtog at lade de lokale Landboforeninger fremskaffe Oplysninger om uheldige Salgsforhold og henstillede til Banker og Kreditforeninger at være nøjeregnende med Udlaan i Tilfælde, hvor Avl, Besætning og Inventar blev bortsolgt. Kampen mod Ejendomsspekulanter havde saaledes taget sin Begyndelse, længe før Højkonjunkturerne under Verdenskrigen gjorde Problemet endnu mere aktuelt.

Siden de store Landboreformer omkring 1800 havde intet enkelt Slægtleds Arbejde haft saa dybt indgribende Betydning for Landbostandens Udvikling som den Indsats, der var ydet i Perioden 1880—1914. I Reformtiden havde Lovgivningen og dermed Staten været den virksomste Faktor, om end dens Resultater blev i høj Grad afhængige af Enkeltmænds (Godsejernes) Tilslutning. Hundrede Aar senere havde Lovgivningen sin største Betydning derved, at den vejledede og understøttede de Bestræbelser, Landbruget selv udfoldede gennem sine mange Organisationer. Naar Samarbejdet mellem Landbruget og Videnskaben udviklede sig til saa stor Fordel for den danske Landbostand, havde Landbrugsorganisationerne og idérige Enkeltmænd Hovedæren herfor. At Erhvervets Organisationer under ændrede Vilkaar vilde kunne rejse Krav om Statens energiske Indgriben til Støtte for Landbruget, var dog ikke mere nogen fremmed Tanke. Agrarbevægelsen og Husmandsbevægelsen var hver for sig Udtryk for Landbrugerens Utaalmodighed overfor Lovgivningsmagten. Den første var udsprunget af Krisesituationen og dens Indflydelse svandt, da

Tiderne bedredes, om end dens told- og skattepolitiske Krav i nogen Grad blev imødekømt. Husmandsbevægelsens Forbindelse med Kriseperioden var af mere positiv Art, den havde sine Rødder i den gennemførte Produktionsomlægning og i Andelsbevægelsen, der havde gjort Smaabruget mere rentabelt og vist Husmændene Selvstyrets Betydning for den sociale og økonomiske Udvikling.

De ældre Landmænd, der havde oplevet Overgangen fra det kornproducerende og i vid Udstrækning selvforsynende Landbrug til det 20. Aarhundredes industrialiserede Landbosamfund, følte næppe Savnet af den svundne Tids Kulturforhold særlig stærkt. I Folkeminder og Digtning er den gamle Bondekultur ofte blevet ensidigt forherliget, men hvad var der sket andet, end at Landmændene mer eller mindre nølende havde imødekømt Nødvendighedens Krav? En Del nyttig Husflid og en Række anstrengende Kvindesysler i Hjemmet blev opgivet, da Landbruget fik sin egen Salgsindustri ved Siden af og i stigende Grad lod Haandværkere og Handlende forsyne sig med Fornødenheder, der krævede speciel Arbejdsindsats. Bonden blev i denne Tid mere ensidigt Landmand, men samtidig blev Landbruget et langt mere alsidigt og krævende Erhverv end tidligere. Fremgangen i Indsigt og landbrugsfaglig Dygtighed var, naar alt kom til alt, mere imponerende end det forøgede Driftsudbytte, der saa let paavirkedes af Verdensmarkedets Konjunkturer.

Da *Har. Branth* i 1912 holdt den førnævnte Tale i Landhusholdningsselskabet, mindede han om, hvad han i 1882 havde skrevet om Landbooplysningens daværende Stade: »Der føles Savn og Mangel paa Dygtighed, Kundskab og Oplysning, thi det maa indrømmes: Interessen er vakt, Lysten til at gøre noget er der ogsaa, men det er for let ladede Skuder, der pløjer Farvandet.« 30 Aar senere vilde han ikke vove at sige noget saadant om Landbrugets Vejledere. — *Branth* havde dengang anbefalet Oprettelse af Mønstergaarde med veldrevne Marker og tidssvarende Kvægbrug. »Nu har Gaardmands- og Husmandssønner været ude fra Hjemmene i Hobetal. De store Gaarde, Landbrugsskolerne og Højskolerne har været Bondens Læremestre og gjort det saa godt, at Bonden nu selv driver Mønstergaarde. Hvor betegnende er det ikke for Udviklingen og for, hvad Oplysning og Kundskab fremmer, især naar, som hos os, Videnskab og Praksis arbejder Haand i Haand og overfører Resultaterne til Landbruget.«

ANDELSBEVÆGELSEN

I det foregaaende har vi set, hvorledes Andelsbevægelsen fremkyndede den Produktionsomlægning, der var indledt længe før Landbrugskrisen, og gav det mindre Landbrug tekniske Muligheder for og organisatorisk Kraft til at overvinde den store Landbrugskrisens Vanskeligheder. Ved Andelsmejeriernes og -slagteriernes Hjælp blev den truende Tilbagegang forvandlet til overraskende stor Fremgang for dansk Landbrugsproduktion, som det allerede er skildret i de Afsnit af dette Værk, der omhandler Mejeribrugets og Husdyravlens Historie. Hertil bør føjes en kort Karakteristik af den danske Andelsbevægelses Udvikling set under et Helhedssynpunkt.

Selve Andelstanken, der tilsiger den enkelte økonomisk Udbytte i Forhold til hans Benyttelse af den fælles Virksomhed, havde Landmændene siden 1851 mødt gennem Kreditforeningerne, der senere skulde vokse i Tal og Betydning (se ovenfor S. 329—35). Men selv om Laantagerne ligesom Andelshaverne i de egentlige Andelsforeninger havde den daglige Ledelse indenfor disse Foreninger, var dog Kreditforeningernes Oprettelse ved Lovene af 1850 og 1861 gjort afhængig af Statsmagten paa en saadan Maade, at de vanskeligt vil kunne opfattes som Udslag af en tidlig Andelsbevægelse. De savner det Præg af ubeskaaret Selvstyre, der blev karakteristisk for Landbrugets Andelsorganisationer i Tiden efter 1880.

En virkelig Andelsforening var derimod Brugsforeningen, der her i Landet ligesom i England startede paa Købstadgrund, nemlig ved Købmandssønnen, Provst *H. C. Sonnes* saakaldte »Arbejderforening« i Thisted (1866). Lignende Forsøg blev gjort i en Del andre Købstæder, men de fleste »Husholdningsforeninger«, som de første Brugsforeninger gerne blev kaldt, hørte Landdistrikterne til. De saakaldte »Læbælter« (indtil en Mils Afstand fra enhver Købstad), hvor efter Næringsloven af 1857 ingen Høker maatte nedsætte sig, opfordrede i særlig Grad til Oprettelse af Brugsforeninger. Man ser derfor det ejendommelige, at mens Brugsforeningerne en Overgang taber Terræn i Byerne (i 1876 fandtes de i 36 Byer, men 1886 kun i 8, i 1904 dog i 15), er der god Fremgang i Landdistrikterne. I 1880 var der allerede ca. 120 Brugsforeninger paa Landet.

En Fællesforening for danske Husholdningsforeninger blev stiftet saa tidligt som i 1871, paa et Tidspunkt, hvor man drømte om, at disse Foreninger skulde tage flere økonomiske og sociale Opgaver op (Laanevirksomhed, Sygekasse- og Begravelseshjælp, Alderdomsforsørgelse). Denne første Fællesforening gik ind, men Tanken blev senere realiseret af den Mand, der blev den unge

Andelsbevægelses betydeligste ledende Kraft, den jyske Skolelærersøn *Severin Jørgensen*.

Severin Jørgensen, født 1842 i Rostrup ved Hobro, død 1926. Foregangsmand indenfor Andelsbevægelsen. Ledede Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger fra dens Stiftelse 1896 til 1913 og forberedte 1897—98 Oprettelsen af Andelsudvalget.

Det skyldtes Tilskyndelse fra Edw. Tesdorpf's Side, naar Severin Jørgensen som 26-aarig Landhandler paa Falster bl. a. medvirkede ved Oprettelsen af Idestrup Sogns Brugsforening. Senere omdannedes hans egen Landhandel til en Brugsforening med Jørgensen som Uddeler; det var ikke sidste Gang, han i Praxis satte Andelssagen over sin personlige Fordel. Større blev dog hans Virkefelt, da han i 1874 flyttede til sin Hjemegn, V. Nebel ved Kolding, hvor han efterhaanden fik til Opgave at foretage fælles Indkøb for sin egen og en Række andre

Brugsforeninger. I 1883 foreslog han Oprettelse af en Fællesforening for hele Landet. Hans Tanke blev Aaret efter realiseret paa sjællandsk Grund, og i 1888 stiftedes en Fællesforening for de jyske Brugsforeninger, der ganske vist i de første Aar blev drevet i Jørgensens Navn og væsentligt paa hans Risiko. I 1893 blev Foreningen et virkeligt Andelsselskab, og i Januar 1896 virkeliggjordes omsider Sammenslutningen mellem den sjællandske og den jyske Forening. Under Direktør Sev. Jørgensens Ledelse kunde Fællesforeningen for Dan-

marks Brugsforeninger Aar for Aar udvide sin Virksomhed og foretage voksende Fællesindkøb. Ikke alle Brugsforeninger meldte sig dog ind i Fællesorganisationen, og i Vestjylland arbejdede Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening (stiftet 1866) efter noget afvigende Principper, idet man her vilde begrænse sig til at »spredde Varerne« og ikke ønskede at blande sig i Storhandel og Fabrikation. F. D. B. var i stærk Fremgang i hele den følgende Periode. 1900—1914 steg Medlemstallet fra 80 000 til 219 000 og Fællesforeningens Totalomsætning fra 11 til knap 70 Mill. Kr.

Sammenlignet med Landbrugets store Produktionssammenslutninger paa Andelsgrundlag betød de kooperative Indkøbsforeninger forholdsvis lidt for Landbrugets Omsætning. Først da Andelsbevægelsen har haft sit store Gennembrud med Oprettelsen af Andelsmejerier og snart ogsaa Andelssvineslagterier i alle Egne af Landet, bærer den samme Bølge Brugsforeningsbevægelsen frem.

	Brugsforeninger paa Landet	Andelsmejerier	Andelsslagterier
1870.....	18		
1880.....	119	(1882: 1)	(1887: 1)
1890.....	395	679	10
1900.....	827	942	26
1914.....	1470	1168	41

Mens Brugsforeningerne saaledes var i meget langsommere Vækst end Landbrugets store Produktionsforeninger og først i Mellemløbet naaede op paa en halv Snes Procent af Detailhandelens Omsætning, steg Andelsfoderstofforeningernes Indkøb i langt hurtigere Tempo og androg efter 1920 over 40 pCt. af det samlede Forbrug. Ogsaa dette viser, at den drivende Kraft i Andelsbevægelsen kom fra Landbruget og skyldtes særegne danske Landboforhold, mens de fremmede Forbilleder betød overordentlig lidt. Spørgsmaalet er saa, om Bevægelsen udelukkende havde Forbindelse med Landbrugskrisen og var et storslaet Udtryk for Landmændenes Evne til at tillempe sig efter Øjeblikkets nødvendige Krav, eller den havde Rod i en Indstilling, der fra ældre Tid var karakteristisk for danske Landboer.

Oftede har man sammenlignet Landbrugets Andelssamvirke med det gamle Landsbyfællesskab og antydte en direkte Forbindelse mellem de to Former for Bondefællesskab, som Regel dog uden

Forsøg paa en nærmere Udredning af dette Forhold. I Virkeligheden vilde det være af største Interesse, om der kunde paavises en historisk Udviklingslinje førend fra det ene Fællesskab til det andet. Den stærkeste Motivering for en saadan Antagelse synes at være den, at det tusindaarige Landsbyfællesskab maatte have saa dybe Rødder i et Samfund af fast-bosiddende, som Bønder er det, at de gamle Traditioner næppe helt kunde være brudt. Kun to à tre Slægtled skilte »Andelsbonden« fra en Tid, da det store Flertal af danske Bønder boede i Landsbyer og dyrkede deres Jord i Fællesskab, selv om hver Bruger var Ejer eller (som oftest) Fæster af bestemte Agre i Bymarken, et vist Stykke Eng og en vis Andel i Fællesgræsningen paa Overdrev eller i Skov. Adskillige Steder var der bevaret Traditioner, der førte tilbage til Fællesskabet, endnu var der Landsbyer med Oldermænd og Bylav, selv om Fællesanliggenderne nu mest var af selskabelig Art.

Nærliggende var den Tanke, at Andelsbevægelsen fandt saa god Jordbund, fordi den danske Bonde her — bevidst eller ubevidst — mødte Fællesskabets Idé i en ny Skikkelse og derved fik Udløsning for en rodfæstet Tilbøjelighed, en Sans for Samarbejde, som Udskiftningen og næsten alle senere Landboreformer havde ladet haant om. Denne Antagelse kan ikke afvises udelukkende med en Henviisning til, at Dyrkningsfællesskabet praktisk talt var bragt til Ophør ca. 50 Aar før Andelsbevægelsens Gennembrud. Men Udskiftningen havde nu engang vist sig at være en driftsmæssig Fordel, og Udviklingen havde medført, at netop Efternølerne — f. Eks. de Landbrugere, der sent lærte at overholde Markfreden — modarbejdede den fælles Interesse, man havde i at gaa over til et mere rentabelt Landbrugssystem. Paa andre Omraader er der mere overbevisende Spor af gammel Fællesskabsaand, saaledes i de ældre Kreaturforsikringsselskaber, der utvivlsomt gaar tilbage til det 18. Aarhundrede.

Meget taler dog imod den Opfattelse, at der skulde være en direkte Forbindelse mellem gammelt Landsbyfællesskab og moderne Andelsbevægelse. Det er bemærkelsesværdigt, at Andelsmejeriet opstod og forholdsvis længe fandt mest Tilslutning i Vestjylland, der paa Grund af den mere spredte Bebyggelse aldrig havde kendt et saa udbredt Landsbyfællesskab som Østjylland og Øerne. Endvidere kan man ikke se bort fra den Kendsgerning, at de første Andelsfolk stod uden Følelse af en Sammenhæng mellem svundne Tiders Bondesamvirke og det nye, man da var i

Færd med at rejse. Beretningerne om Andelsmejeriet i Hjedding eller Andelsslagteriet i Horsens rummer ingen Antydning af, at man følte sig styrket ved at handle i Landsbyfællesskabets Aand. Det vilde heller ikke være naturligt, for i Virkeligheden var Ligheden mellem det nye og det gamle Fællesskab mindre iøjnefaldende end Forskellen.

Paa næsten alle Punkter adskilte de nye Andelsforeninger sig fra Fællesskabstidens Landsbysamfund, og i flere Henseender var der en direkte Modsætning. Udgangspunktet var helt forskelligt. Det gamle Fællesskab var Bonden født til og nødt til at være Medlem af. Han kunde drive sin Jord med større eller mindre Flid, men i hvert Fald Driftsformen var helt afhængig af Landsbyflertallets Vedtægter. Andelsfællesskabet i Mejeri, Slagteri, Indkøbsforeninger m. v. gik man frivilligt ind til, og enhver Andelshaver kunde drive sit Landbrug, som han vilde, ja havde netop som Medlem af Andelsforeninger Haab om at høste større Fordel af sine private Driftsforbedringer, mens Landsbyfællesskabet derimod ofte havde lagt sig hindrende i Vejen for Udfoldelsen af den enkelte Landbrugers Initiativ. En anden iøjnefaldende Ulighed er, at Andelsbevægelsen gennem sine Salgsforeninger fortrinsvis blev til Gavn for de mindre Landbrugeres Økonomi, mens Fortidens Landsbyfællesskab ikke havde kunnet værne Bøndernes økonomiske Interesser overfor Godsejer og Købmand, hvad Afsætningen angik. Paa den anden Side havde Fællesskabet i de danske Landsbyer unægtelig løst en Del af Dattidens sociale Opgaver, og fremfor alt havde det givet Næring til den Tids Bondekultur, baade i dens Inderlighed og med dens Mangel paa Udsyn og Fornylsesevne. Andelsbevægelsen var, set fra det enkelte Landsby- eller Sognesamfunds Horisont, mere udadvendt og tog Sigte paa et stadig mere omfattende Samarbejde. Det nye Fællesskab var i sig selv langt mere ensidigt økonomisk betonet, men det var med til at skabe de ydre Betingelser for, at danske Bønder kunde leve et rigere Kulturliv. Naar Andelsbevægelsen blev baaret oppe af en stærk Tillid til, hvad man kunde magte, naar man løftede i Flok, kunde dette muligvis med fuld Ret sammenlignes med Landsbyfællesskabets Oprindelse, men ikke med Forholdene, som de senere udviklede sig indenfor Landbruget i Fællesskabstiden. I det lange Løb havde Samarbejdet i Landbrugsfremskridtets Interesse ikke formaet at hævde sig i de smaa og i mange Henseender kuede

og hemmede Bondesamfund. Anderledes da Andelsbevægelsen kom og samlede Bønderne i et økonomisk Fællesskab, der endelig engang ophævede Afstanden mellem dem og Storbrugene.

Andelsbevægelsens Forudsætninger var ikke udelukkende af erhvervsøkonomisk Art, men maatte ogsaa søges i nye, stærke Kulturstrømninger, der efterhaanden var naaet ud til vide Kredse i den danske Landbefolkning. Her maa i første Række nævnes Højskolebevægelsen.

Folkehøjskolen var jo ikke for intet i sit Udspring en Bondehøjskole. Adskillige af dens Mænd tilhørte samtidig Landbrugsorganisationerne og ydede tidligt Andelssagen deres Tilslutning og Støtte. Seminarieforsøger *P. Bojsen*, Gedved, der vandt Ry for sin Indsats ved Oprettelsen af det første Andelssvineslagteri, var oprindelig bedst kendt som en af den grundtvigske Højskoles ledende Mænd i Østjylland, senere desuden som Politiker. Ogsaa *Severin Jørgensen* stod Folkehøjskolen meget nær, og hans Broder *Konrad Jørgensen*, der var udgaaet fra Kolds Højskole og en Tid virkede som Friskole- og Højskolelærer, blev i 1876 Højskolebladets Grundlægger. Af større Betydning end enkelte Højskolemænds Arbejde i Andelsbevægelsens Tjeneste var det dog, at en meget stor Del af de Mænd, der i deres Ungdom havde siddet paa Højskolens Bænke og senere haft nøje Tilknytning til den grundtvigske Bevægelse, var blandt de mest virksomme ved Oprettelsen af lokale Andelsforeninger. Efter Sev. Jørgensens Opfattelse maatte Aarsagen til Andelsbevægelsens svage Stilling i Byerne søges i, at Købstadbefolkningen stod fremmed overfor Højskolens Gerning. »Det er ikke saaledes, at man paa Højskolen har animeret Eleverne til at danne Andelsforeninger — dette har vistnok ikke været Tilfældet —, men Eleverne er paa Højskolerne bleven øvede i Selvtænkning, har faaet Initiativet vakt og faaet et nyt og klarere Syn paa Livet«, udtalte han.

Man har ikke noget omfattende talmæssigt Udtryk for de højskolevakte Landbrugeres Deltagelse i Andelsbevægelsens Arbejde. For at maale denne Indsats paa et enkelt vigtigt Omraade søgte Askovlæreren og Fysikeren *Poul la Cour* i 1897 at faa fastslaaet, hvor mange af Andelsmejeriernes Formænd og Bestyrere der var gamle Højskole- og Landbrugsskoleelever. Resultatet blev for Mejeriformændenes Vedkommende, at 47 pCt. havde været paa Højskole og 24 pCt. paa Landbrugsskole. Mange af Landbrugsskolernes Forstandere og Lærere virkede i Højskolens Aand, men

var samtidig som Fagmænd i særlig Grad modtagelige for Andelstanken og ivrige for at fremme dens praktiske Gennemførelse, og dette bidrog maaske mere end noget andet til at skabe Forestillingen om Højskolens og Andelsbevægelsens nære Sammenhør.

Det fremhæves ofte, at det politiske Demokrati staar i Gæld til Andelsbevægelsen, der opøvede Bønderne i Selvstyre og skærpede Sansen for Ligeret mellem smaa og store Landbrugere (ved Andelsmejeriernes Generalforsamlinger stemte man saa godt som overalt efter Hoveder og ikke efter Hoveder). Meget taler dog for, at der her raadede et Gensidighedsforhold. Det stærke politiske Røre i Firserne, da et stort Flertal af Landboer stod enigt i Protesten mod Estrups Grundlovsbrud og længevarende »Godsejer-vælde«, maatte opmuntre mange Bønder til ogsaa i økonomiske Foretagender at gaa andre Veje end Godsejerne. Andelsmejeriet blev et Omraade, hvor Bønderne med virkeligt Held kunde frigøre sig fra Godsejerledelse, tilmed havde de ofte den Triumf, at ogsaa de store Landbrugere senere ønskede at blive Andels-havere. Ved Andelsslagteriernes Oprettelse spillede Modsætningen mellem By og Land, mellem Højre- og Venstrebefolkning, en vis Rolle, som det bl. a. kom til Udtryk i Horsens 1887. Følelsen af en naturlig politisk Samhørighed mellem Landboer og et næsten lige saa naturligt Modsætningsforhold til Storkapitalen i Byerne, især København, medvirkede bl. a. til, at Andelsbevægelsens Ledere holdt sig klar af det Samarbejde, som Storhandelens Mænd indbød til i Slagterisagen.

I Andelsforeningerne raadede jo virkelig et økonomisk Demokrati. Det var Medlemmerne, der styrede, og de havde lige Stemmeret. Tilgangen stod aaben for nye Medlemmer, og Udbyttet skulde fordeles blandt samtlige Medlemmer i Forhold til deres Omsætning. Det solidariske Ansvar blev stærkt fremhævet af *Severin Jørgensen*: »Tag Ansvar og Risikoen bort fra vore Andelsforetagender, da vil Sløvhed og Ligeegyldighed hos Medlemmerne blive Følgen, og Andelsbevægelsen vil ikke blive et varigt kulturelt Fremskridt . . . Livsnerven i vore Andelsforeninger er: Selvstyre og Selvansvar«. Ud fra sin personlige Indstilling maatte *Severin Jørgensen* anse det for givet, at det mere var ideelle Grunde end Stræben efter økonomisk Fordel, der havde besjælet Andelsbevægelsens Banebrydere.

Paa Andelskongressen i 1903 nævnede *Severin Jørgensen* Andelsbevægelsens tre Hovedopgaver i Rækkefølge efter deres Be-

tydning: den forædlende, den opdragende og den økonomisk op-
hjælpende. »Andelsbevægelsen har et langt højere, langt vigtigere
Formaal end at øge Befolkningens økonomiske Velvære. Dens
vigtigste og betydningsfuldste Maal er at løfte Befolkningen til
et højere moralsk Stade, at gøre Andelsforeningernes Medlemmer
til dygtigere, selvstændigere og fremfor alt til bedre Mennesker.«
Andelsbevægelsen skulde lære dem Samarbejde ogsaa under Kam-
pen for Brødet og gennem sine mange Forgørelser blive en god
Skole for folkeligt Selvstyre. Ved anden Lejlighed paapegede han,
hvorledes danske Lærere havde været Foregangsmænd paa dette
som paa andre Omraader, hvor der trængtes til Reformere. Men
efterhaanden havde de brede Befolkningslag vundet Indsigt og
Erfaring gennem økonomiske Fællesforetagender paa stadig flere
Omraader, og dette havde stor folkeopdragende Betydning. Det
var Severin Jørgensens Grundanskuelse, at den materielle og den
aandelige Udvikling maatte gaa i Spand. »Den Bonde, der ensi-
digt dyrker det aandelige, er ikke mere værd end den, der kun
har Interesse for det materielle. Det er den harmoniske Udvik-
ling, hvor begge plejes i Forening, der er det ideelle.«

Den førende Andelsmand blandt de lidt yngre, Gaardejer *Anders Nielsen*, Svejstrup Østergaard, delte ikke Severin Jørgensens
Syn paa Andelsbevægelsens Oprindelse. »Det er en rent økonomisk
Bevægelse, der er kommet frem i Henhold til det gamle Ord:
»Nød lærer nøgen Kone at spinde«. Vi blev Andelsmænd — ikke
fordi vi havde Lyst til Fællesskab, men fordi Landbrugets For-
hold tvang os til det.« Man maatte i Produktionsomlægningens
Aar gribe efter den øjeblikkelige økonomiske Fordel, men gik
saa videre ad samme Vej, bl. a. med Kvalitetsforbedringen af
Smør og Æg. »Vi lærte at bøje os for de ved almindelig Valgret
valgte Bestyrelseres Beslutninger, fordi der var en Fordel at vinde.«
Men herved blev der ogsaa Mulighed for kulturel Fremgang. »Et
godt økonomisk Udbytte hos den mindste og hos den største til-
lader begge at være med til at værne om og højne Samfund-
livet.« I Andelsbevægelsen saa Anders Nielsen en original dansk
Bevægelse, der vel kunde kaldes et Barn af Højskolen, men ikke
selv havde Oplysningsformaal eller humane, etiske eller æstetiske
Opgaver paa sit Program.

Den Kritik af Andelsbevægelsen, der kom til Orde indenfor
Landbrugets egne Rækker, var kun i ringe Grad rettet mod dens
Grundprincipper. Oftere kom den til Udtryk som en Advarsel

mod at søge andre Opgaver løst ad Andelsvejen, end det var naturligt og overkommeligt. Det faldt lettere at samles om de mindre Foretagender end om de store, hvis Karakter og Betydning ikke var umiddelbart indlysende, og lettere at enes om Produktions- og Salgs- end om Indkøbsforeninger. Mange af den økonomiske Liberalismes Tilhængere frygtede, at dens Ret skulde blive traadt for nær. Andelsbevægelsen maatte ikke vokse sig saa stor, at den dræbte det private Initiativ i Handel og Vandel. I de store Andelssammenslutninger med deres megen Kontorvirksomhed øjnede man en Fare for, at den enkeltes Indsats og Ansvar skulde blive udvisket. »Andelssagen bør ikke være en Slags Forgaard til den socialistiske Stat, hvori Funktionarismen og Styrevælden op-suger Marven og Kraften gennem den opbyggede Centralisations vidtforgrene Ledninger« (Knud Thøgersen). Overfor Kritik af denne Art hævdede Severin Jørgensen, at det virkelige Selvstyre vilde være i Stand til at holde Forretningslederne til Ilden og iøvrigt vælge Ledere, der var Opgaven voksen, saadan som det hidtil i det store og hele var lykkedes. Økonomisk set forsvarede de store Andelsvirksomheder fuldtud deres Eksistens, men det udelukkede ikke, at der allerede under Landbrugskrisen lød Indsigelser mod de høje Lønninger til Mænd i ledende Stillinger, f. Eks. Andelsslagteriernes Direktører. Mange fandt det udemokratisk at honorere det store Ansvar særlig højt, samtidig med at jævne Andelshavere gennem det solidariske Ansvar paatog sig en ikke ringe Risiko.

Andelsbevægelsen var i Løbet af forholdsvis kort Tid blevet den mest centrale Del af Landbrugets Organisationsliv, der i Perioden 1880—1914 udfoldede sig med en Alsidighed og en Styrke, som tidligere Slægtled ikke havde kunnet drømme om. En af Følgerne var, at Bondestanden paa dette Omraade, hvor de store Landbrugere længe holdt sig tilbage, maatte gøre stærkt Brug af de Mænd, der viste sig ubetinget kvalificerede, og som med Lyst og Energi gik op i Organisationsarbejdet. Andelsforeningerne maatte dele mange af deres bedste Kræfter med de ældre Landbrugsorganisationer og det politiske Arbejde. Den almindelige Valgret førte naturligt med sig, at Stemmerne samledes om Mænd, der i Forvejen havde vundet Anseelse i det offentlige Livs Tjeneste. Under disse Forhold var der intet mærkeligt i, at den Mand, der i første Fjerdedel af det 20. Aarhundrede stod som Andelsbevægelsens mest fremtrædende Skikkelse, ogsaa fik en

Række af Landbrugets øvrige betydningsfulde og krævende Hverv læsset paa sine stærke Skuldre.

Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, var Gaardmandssøn fra Ry ved Silkeborg, født 1859. Han fik allerede som helt ung nøje Føling med de nye Strømninger, der skulde faa saa stor Betydning for hans Slægtled af danske Landmænd. Praktisk Landbrug

Anders Nielsen, født 1859 paa Jæggergaarden i Ry, død 1928. Fra 1882 til sin Død Ejer af Svejstrup Østergaard. Hovedmand ved en Række større Andelsforetagender og samtidig fremtrædende indenfor Landboforeningerne. 1919 i Landbrugsraadets Præsidium.

lærte han i Hjemmet, tog tidligt paa Højskole og derefter paa Landbohøjskolen. I 1879 blev han Landbrugs-kandidat og gik ud i det folkelige og faglige Oplysningsarbejde som Højskolelærer og (fra 1881) som Mejerikonsulent under Professor Th. R. Segelcke. Men 1882 overtog han Svejstrup Østergaard ved Alken, en middelstor Bondegård, som han drev med stor Dygtighed, bl. a. holdt han en meget stor Malkekægbesætning. For en veluddannet og initiativrig Landmand betød Landbrugs-krisen og de Problemer, der stod i Forbindelse med Produktionsomlægningen, en ekstra Opfordring til at tage Del i det landbrugsfaglige Organisationsarbejde. Kun 26 Aar

gammel blev Anders Nielsen i 1885 Formand for Skanderborg Landboforening, og paa de jyske Landboforeningers Delegeretmøder gjorde han sig tidligt gældende. Allerede i 1887 slog han kraftigt til Lyd for Andelssvineslagterier, senere virkede han bl. a. i Udvalg for Planteavl og Regnskabsføring. 1894—1915 sad han i Bestyrelsen for Landhusholdningsselskabet, og under Verdenskrigen blev han 1916—18 Formand for Foreningen af jyske Landboforeninger, hvis Næstformand han i fem Aar havde været, varetog 1917—19 Formandshvervet i De samvirkende danske

Landboforeninger og blev i 1919 Medlem af Landbrugsraadets Præsidium.

Sit mest omfattende Arbejde udførte Anders Nielsen dog inden for Andelsbevægelsen, hvor han blev den energiske Leder og Organisator, en Mand med stor praktisk og forretningsmæssig Sans, ikke som Severin Jørgensen Skribenten og Ideens Mand med den stille Glød, men en betydelig Taler med usædvanlig Evne til at sætte sin Sag igennem. Det første større Slag vandt han i 1898 ved Oprettelsen af Jydsk Andels-Foderstofforretning, hvis Formand han var indtil 1925. Dansk Andels-Gødningsforretning ledede han fra dens Start i 1901 til 1918, var Formand for De danske Mejeriers Fællesindkøb 1901—10 og for Dansk Andels Cementfabrik fra 1911. Gennem Danske Mejeriers Smørmærkeforening (stiftet 1900) gjorde han et betydningsfuldt Arbejde for at faa alle Mejerier med i Samarbejdet, og havde sin store Del af Æren for Lurmærkets Sejr som Nationalitets- og Kvalitetsmærke. Da Foreningen havde fuldført sin Opgave og opløstes i 1914, stod Anders Nielsen netop ved Optakten til et af de største, men mest omstridte Andelsforetagender, Den danske Andelsbank, hvis Formand han blev. Her kulminerede hans Virksomhed som Andelsmand. Efterkrigstidens Vanskeligheder bragte Banken store Tab, og i 1925 maatte den standse. I den nærmest følgende Tid traadte Anders Nielsen tilbage fra de fleste af sine mange ansvarsfulde Hverv. Som Redaktør af »Andelsbladet« virkede han dog fra Starten i 1900 lige til sin Død 1928 og var 1909—27 Formand for Andelsudvalget, som han i 1899 havde været med til at stifte.

I Lyset af Anders Niensens imponerende Indsats i Andelssagens Tjeneste saa man, hvad der var Bevægelsens Styrke, men ogsaa kunde blive dens Svaghed. Den hvilede paa mange Stemmer, men Afgørelserne laa ofte i forholdsvis faa Hænder. Saa længe alt i Hovedsagen gik godt, samlede Stemmerne sig bag de indflydelsesrige Ledere, men da Modgangen omsider kom — som i Tilfældet Andelsbanken — kneb det baade med Enigheden og Tilliden. Andelsbevægelsens Ledelse blev heller ikke i den Udstrækning, som man efter Medlemskredsens sociale S sammensætning kunde have ventet, noget klart Udtryk for det mindre Landbrugs Deltagelse i Styrelsen af de forskellige Anliggender. Husmændenes Repræsentation i de lokale Andelsforeninger var gennemgaaende ringe, og i Andelsbevægelsens Hovedorganisationer var den helt forsvindende. I Almindelighed fik dette Forhold ikke større Betydning

og viste jo forøvrigt, at Smaabrugerne ofte valgte Gaardmænd til deres Tillidsmænd i økonomiske Spørgsmaal. Det faldt ret naturligt, at de Landbrugerkredse, hvis Salgs- eller Forbrugerinteresser vejede tungest til, i Praksis fik mest Indflydelse, og den Ulejlighed, der var forbundet med disse Tillidshverv, kunde som Regel Gaardmændene bedst overkomme. Men da Forholdene senere udviklede sig saaledes, at Andelsforeningerne ligesom Landbrugets øvrige Organisationer blev indflydelsesrige Deltagere, naar det gjaldt at forberede og tilrettelægge Ordninger af indgribende Betydning for Landbruget i dets Helhed, maatte det lille Landbrug blive forholdsvis svagt stillet i dette Samarbejde, hvis det ikke foretrak at holde sig helt udenfor.

Samvirket mellem de forskellige Andelsforeninger, af hvilke de vigtigste er nævnt i det foregaaende, fandt sit første organisationsmæssige Udtryk i 1899, da *Andelsudvalget* blev oprettet. Sagen var efter Forslag af Severin Jørgensen i 1897 blevet forberedt ved Forhandlinger mellem Repræsentanter for de store Andelsforeninger for Indkøb, Produktion og Salg. Andelsudvalget skulde være en Fællesrepræsentation for Sammenslutninger af danske Andelsvirksomheder, navnlig udadtil. Mens Andelsselskaberne hver for sig løste de økonomiske Opgaver, paatog dette Udvalg sig ikke blot at repræsentere Andelsbevægelsen, men tilrettelagde nye Opgaver og tog sig af Oplysningsarbejdet, bl. a. ved Foredrag og Udgivelse af »Andelsbladet« (fra 1900), samt ved at indsamle og bearbejde Materiale af oplysende Art. Fra Andelsudvalget udgik Initiativet til flere nye kooperative Foretagender, og dets Sekretariat beskæftigede sig med en Række principielle Spørgsmaal, bl. a. det ofte opdukkende og for hele Andelsbevægelsen saa betydningsfulde Problem om Andelsselskabernes eventuelle Beskatning. En særlig Andelslov var ogsaa paatænkt, navnlig for at faa klart defineret, hvad man forstod ved en Andelsforening.

Nødvendigheden af en Andelslov var ikke indlysende. Andelsbevægelsen kom som en naturlig Udvikling, skønt den i mangt og meget omformede det danske Landbrugs Tilværelse. Gennem det nye Samvirke fik de mange smaa og mellemstore Bedrifter midt i Industrialismens Tidsalder de fleste af Stordriftens Fordele. Uden Andelsbevægelsen vilde de økonomiske Forudsætninger for Bondestandens, ikke mindst Husmændenes, sociale og politiske Rejsning have været langt svagere.

LANDBOFORENINGER OG HUSMANDS- FORENINGER. ANDRE ORGANISATIONER

Andelsbevægelsen var den mest betydningsfulde Nydannelse i Landbrugets Organisationsliv, men Perioden 1880—1914 var ogsaa for de ældre Landbrugsorganisationer en grødefuld Tid. De økonomiske Vanskeligheder under Krisen, i Forbindelse med Erfaringerne fra Andelssamvirket, maatte saaledes tilskynde Landmændene til at gøre mere Brug af de gode Arbejdsredskaber, man allerede havde i Landboforeningerne. Til de tre Fællesorganisationer, der var dannet i Aarene 1872—81 (se ovenfor Side 372) kom i 1897 en fjerde, nemlig De samvirkende lollandfalsterske Landboforeninger, der skilte sig ud fra den sjællandske Hovedorganisation. Fire Aar tidligere havde Oprettelsen af De samvirkende danske Landboforeningers Fællesudvalg skabt Betingelser for et udvidet Samarbejde og en mere hensigtsmæssig Fordeling af Opgaverne, der i denne og den følgende Periode blev udstrakt til Omraader, hvor Landbrugets ændrede Produktions- og Afsætningsvilkaar gjorde en ny Indsats ønskelig.

Der oprettedes vedblivende lokale Landboforeninger (omkring 1900 fandtes der 102, i 1914 ca. 120), men navnlig var Medlemstallet stærkt stigende: i 1900 60 000 og i 1914 97 000, saaledes at Landboforeningerne gennem det meste af Perioden havde Flertallet af Gaardmændene og navnlig i Jylland et ret betydeligt Antal Husmænd som Medlemmer. Med de mindre Landbrugeres forstærkede Initiativ fulgte, at Storbrugets Repræsentanter mistede en væsentlig Del af deres Indflydelse. Den gradvise Demokratisering gjorde sig først gældende indenfor de lokale Foreninger, hvor Gaardmændene vistnok allerede i Firserne udgjorde Flertallet af Bestyrelsesmedlemmerne og ved Aarhundredskiftet havde besat ca. Halvdelen af Formandsposterne. Fællesorganisationernes Ledelse var vedblivende stærkt godsejerpræget, og saa sent som i 1909 blev den første Gaardmand, *N. Jensen*, Toustrup, valgt til Formand i Foreningen af jyske Landboforeninger. For Retningslinjerne og Arbejdstempoet betød dette ikke saa overordentlig meget. Mange Godsejere havde uanset deres politiske Standpunkt Gaardmændenes Tillid, naar det gjaldt Varetagelse af Landbrugets Interesser, og dette hjalp det landøkonomiske Arbejde nogenlunde ubeskaaret gennem Provisorieaarene, da Bølgerne ofte gik

højt. Godsejer *Chr. Lüttichau*, Tjele, nød saaledes megen Anseelse for sin Ledelse af de jyske Landboforeninger i Perioden 1884—93. Den mest fremtrædende Linje i Landboforeningernes Udvikling var dog Bondestandens maalbevidste Deltagelse i Arbejdet for det praktiske Landbrugs Fremgang. Ofte gik lokale Foreninger i Spidsen og gennemførte paa eget Initiativ, hvad Tiden syntes at kræve. Mange Foretagender kunde dog bedst tilrettelægges af Fællesforeningerne i Samarbejde med interesserede Landboforeninger.

Til de nye Opgaver, som Landboforeningerne med Held søgte at løse, hørte Foredrags-, Kursus- og Konsulentvirksomhed. Landbrugsfaglig Oplysning var, hvad Landmændene i Almindelighed havde haardt Brug for, ikke mindst i Driftsomlægningens første Tid, og takket være Højskolen var Foredraget blevet en kendt og skattet Undervisningsform i vide Kredse. De jyske Landboforeninger nedsatte i 1882 et Udvalg, der paatog sig at skaffe Foredragsholdere til de lokale Foreninger, hvor de kunde virke til Landbrugets Fremme »gennem saglig, faglig, vækkende og initiativgivende Tale til Landmændene om de foreliggende landøkonomiske Opgaver«. Denne Virksomhed var særlig betydningsfuld omkring Aarhundredskiftet, da Konsulenterne endnu var faa, Kursus sjældne og Landbrugspressen ikke særlig udbredt. Efter at *S. C. A. Tuxen* i 1896 havde foreslaaet vandrende Efteraarskursus for bosiddende Landmænd, tog Landboforeningerne Tanken op og arrangerede fra Begyndelsen af Aarhundredet en stor Mængde Landbrugs- og Husholdningskursus. Ogsaa Fremskaffelse af Fællesstof til Landbrugsbladene var en Opgave for Hovedorganisationerne.

Det vigtigste Led i det nye landøkonomiske Arbejde blev dog Konsulentvirksomheden, der i denne Periode udviklede sig fra en ringe Begyndelse til en meget omfattende Foreningsopgave. Landhusholdningsselskabet var paa dette Omraade gaaet i Spidsen, og Staten hjalp med Pengemidler. *Th. R. Segelcke* blev som nævnt saa tidligt som i 1860 Konsulent i Mejeribrug, 1876 ansatte Selskabet *P. Jessen* som Konsulent i Husdyrbrug, i 1882 blev *P. Nielsen*, Tystofte, Planteavlskonsulent og *V. Stein* samme Aar Konsulent i Agrikulturkemi. En halv Snes Aar senere var der ialt ansat 12 Statskonsulenter med Landhusholdningsselskabet som deres Foresatte. Ved Husdyrloven af 1887 fik ogsaa Landboforeningernes Initiativ paa dette Omraade en kraftig Haandsrækning. Hvad

der hidtil havde hemmet Konsulentvirksomheden, var ikke blot Pengemangel, men for en Del Uenigheden om, hvorvidt man skulde ansætte »ensidige« eller »flersidige« Konsulenter. Men betegnende nok vendte de jyske Landboforeningers Planteavlsudvalg sig i 1901 mod Tanken om at forene Konsulent- og Forsøgsvirksomhed under Statens Ledelse. Man frygtede for, at det vilde blive et dyrt og for tungt virkende Apparat, og anbefalede i Stedet udvidet Statsstøtte til Konsulentvirksomhed under Landboforeningerne. »Man vil derved altid være sikret den Samklang mellem Konsulenten og den Befolkning, han skal arbejde iblandt, som er saa nødvendig for et frugtbart Samarbejde. Og det vil ligge i Landboforeningernes egen Haand at udvide eller indskrænke dette Samarbejde, som Trangen er,« hed det i Udvalgets Betænkning.

Ansættelsen af Konsulenter var ikke blot i Pagt med Selvstyrets Aand og Tidens landbrugsfaglige Krav, selve Virksomheden havde noget af den friske og folkelige Karakter, som især tiltalte en højskoleinteresseret Befolkning. Som Mellemand mellem Viden-skab og praktisk Landbrug og mellem Landbrugere indbyrdes fik Konsulenten, der i de fleste Tilfælde selv var opvokset ved Landbruget, overordentlig stor Betydning. Konsulenttjenesten blev en uundværlig Faktor i Landbrugsorganisationernes Oplysningsarbejde. De store Landboforeninger ansatte een eller flere Konsulenter, mens de mindre ofte sluttede sig sammen om een, der da som Regel forenede Indsigt i Planteavl og Husdyrbrug. Samvirksomhederne antog nogle Konsulenter, der fik hele Landsdelen som Arbejdsmark. Antallet af Konsulenter var i 1903 72, hvoraf 47 i Husdyrbrug, men i det følgende Tiaar blev der navnlig ansat flere Planteavlskonsulenter, og Regnskabsføring kom til. I 1914 var Antallet af Konsulenter ca. 140, Statskonsulenter iberegnet.

Af Landboforeningernes øvrige Virksomhed maa ogsaa i denne Periode Dyrskuerne fremhæves som et betydningsfuldt Led i Bestræbelserne for at fremme Husdyrbruget. De lokale Landboforeninger havde i Reglen deres Skuer, de provinsielle Organisationer arrangerede med faa Aars Mellemløb Fællesskuer, og fra 1892 afholdt den jyske Fællesforening næsten hvert Aar Ungskuer. Til Skuerne blev der senere knyttet Planteavlsudstillinger, ligesom det i Periodens sidste Halvdel var ved at blive almindeligt ogsaa at udstille Fjerkræ og Biavlprodukter. Dyrene præmieredes, og en

lignende Fremgangsmaade blev anvendt ved de første Planteavl-udstillinger, men her gik Landboforeningerne bort fra Præmieringer og fastholdt kun det rent belærende Formaal. Præmiering af Markbrug forekom derimod efter 1900 i en Del Foreninger, i Forbindelse med Konkurrencer mellem hele Markbrug. Landboforeningernes Forsøgsvirksomhed tog et betydeligt Opsving omkring 1900. Bortset fra 74 Forsøg med Sukkerroer i 1874 havde de jyske Landboforeninger kun faa lokale Markforsøg før 1898, men var i 1914 oppe paa 1463. I Landet som Helhed var der ca. 2300, hvoraf omtrent to Trediedele Gødningsforsøg. Det blev efterhaanden almindeligt, at Landboforeningerne anlagde Forevisningsmarker og -haver, ofte i Nærheden af Dyrskuepladser. Gennem det meste af Perioden møder man ogsaa Maskinudstillinger i Tilknytning til Dyrskuerne, men først efter 1900 udførte Landboforeningerne et betydeligt Arbejde for Udbredelsen af hensigtsmæssige Landbrugsmaskiner. Den jyske Fællesforening nedsatte i 1907 et Maskinudvalg, og fra 1909 lod flere lokale Foreninger afholde Maskinprøver, efter Landhusholdningsselskabets Eksempel.

I Tidens Løb nedsatte de store Landsdelsorganisationer en Række Udvalg, der skulde drøfte eller tilrettelægge Opgaverne paa Erhvervets forskellige Omraader: Mejeribrug, Husdyrbrug, Planteavl, Regnskabsføring m. v. Enkelte Udvalg virkede kun i en kortere Periode, det gjaldt f. Eks. det jyske Trafikudvalg, der omkring Aarhundredskiftet arbejdede for en Forbedring af saavel Samfærdslen mellem Landsdelene som de jyske Jernbaneforhold (en Lillebæltsbro hørte til Udvalgets mere omstridte Projekter!). Husmandssagen var blandt de Spørgsmaal, som Landboforeningerne ofrede betydelig Interesse. De fleste Foreninger fik fra 1873 Del i Statsbevillingerne til Præmiering af ypperligt dyrkede Huslodder, og i 1890'erne nedsatte Samvirksomhederne Husmandsudvalg til Fordeling af Statstilskuddene. Husmandsrejserne (se nedenfor) blev i stor Udstrækning planlagt og ordnet af Landboforeningerne, der ogsaa lod afholde Kursus af særlig Værdi for Smaabrugere. Blandt det større Landbrugs Mænd var der vel ikke altid Enighed om Husmandssagen, men meget tidligt gav enkelte Røster Udtryk for en fremsynet Forstaaelse af Husmændenes sociale Stilling. »Det vigtigste er at fremkalde Bevidsthed hos Husmanden om, at han ikke er Daglejer, men Jordbruger, og vække Vilje og Interesse hos ham for at være det«. Da Husmændene i det nye Aarhundrede skabte deres egne stærke Orga-

nisationer, gik Administrationen af Husmandsbevillingerne som nedenfor omtalt over til disse. At det skete gradvis og under Modstand var forklarligt. *P. P. Pinstrup* kunde som Formand for den jyske Samvirksomheds Husmandsudvalg i 1906 henvise til, at en Trediedel af Landboforeningernes Medlemmer var Husmænd.

I Perioden 1880—1914 blev Landboforeningernes Virkefelt efterhaanden nøjere afgrænset ved Oprettelse af en Række landøkonomiske Specialforeninger, navnlig de mange Avlsforeninger, der findes omtalt andetsteds i dette Værk. Forbindelsen med disse havde forskellig Karakter. De samvirkende jyske Hesteavlsforeninger af 1888 var i en Aarrække indordnet under Foreningen af jyske Landboforeninger, der valgte et Medlem af Samvirksomhedens Bestyrelse. De første Kvægavlsforeninger blev — ligesom senere Kontrolforeningerne — stiftet paa privat Initiativ, men De samvirkende sjællandske Landboforeninger gav kort efter Anledning til, at der blev oprettet et Kvægavlscenter (rød dansk Malkerace), og nedsatte senere et Udvalg til Svineavlens Forbedring. Landboforeningerne fik snart et nært Samarbejde med Avls- og Kontrolforeningerne vedrørende en Mængde Husdyrproblemer. Ogsaa med Andelsorganisationer samvirkede Landboforeningerne, navnlig i Periodens senere Aar. Det var baade i Producentens og Forbrugerens Interesse, naar Danske Landboforeningers Frøforsyning (stiftet 1906) fra første Begyndelse søgte Forbindelse med Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers Frøafdeling og i 1913 sluttede en nærmere Overenskomst med Fællesforeningen. — Hertil kom Samarbejdet med de nytilkomne Husmandsforeninger og Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, af hvis Styrelsesraad paa 36 Medlemmer Landboforeningerne siden 1872 havde valgt de 18.

Landhusholdningsselskabet fortsatte paa en lang Række Omraader sit Arbejde i samme Spor som tidligere, men i Forbindelse med Landbrugets almindelige Udvikling meldte der sig nye Opgaver, og adskillige af de ældre blev revideret i Overensstemmelse med Tidens Krav. Hædersbelønningerne for Landboflid, der overvejende tilfaldt Husmænd for Opdyrkningsarbejder, kunde saaledes fra 1900 tildeles Mænd, der udmærkede sig som Opdrættere, Opfindere eller lign., og Selskabets Understøttelser til landbrugsfaglig Uddannelse blev i stor Udstrækning Rejseunderstøttelse for Landbrugslærere, Forsøgsassistenter og

Konsulenter. Fra 1888 kunde Selskabets Lærlingeinstitution ikke blot skaffe unge Landmænd Uddannelse som Elever paa store Gaarde, men ogsaa paa et Par Hundrede Bøndergaarde. En Fornyelse af landbrugshistorisk Karakter var det, naar Selskabet, der iøvrigt udgav et stort Antal landbrugsfaglige Skrifter, i Aarene 1895—1912 udsendte *J. B. Krarup* og *S. C. A. Tuxens* store Værk om Landbrugets Udvikling i Danmark siden 1835, en Slags Videreførelse af Amtsbeskrivelserne fra omkring 1830, og derefter planlagde »Det danske Landbrugs Historie« under Statskonsulent *K. Hansens* Ledelse.

Blandt Landhusholdningsselskabets nye Opgaver indtog Tilrettelæggelsen af den ovenfor omtalte landøkonomiske Konsulentvirksomhed en fremtrædende Plads. De agrikulturkemiske Undersøgelser bidrog i det 19. Aarhundredes sidste Trediedel meget til at skaffe bedre Produkter frem paa Foderstof- og Gødningsmarkedet, og Selskabet var med til at forberede Loven om Handel med Kornvarer og Gødningsstoffer (1898), ligesom det efter Frihavnens Aabning i 1894 førte Tilsyn med Korn- og Foderstofforslerne. Til Selskabets store Fortjeneste af dansk Mejeribrugs Udvikling kan føjes dets Bidrag til Bekæmpelse af smitsomme Kvægsygdomme og Arbejdet for en Forbedring af Noteringsforholdene paa Københavns Kvægtorv. Paa Planteavlens Omraade maa ved Siden af den almindelige Konsulent- og Forsøgsvirksomhed nævnes Undersøgelser vedrørende Hvedesorter, Sukkerroedyrkning og Mosekultur. Overfor erhvervspolitiske Spørgsmaal tog Selskabet helst Forbehold, men udtalte sig dog om Toldsagen i Slutningen af forrige og Landarbejderspørgsmaalet i Begyndelsen af dette Aarhundrede. Udadtil var Landhusholdningsselskabet virksomt for at finde nye Afsætningsmuligheder for den stærkt forøgede Landbrugsproduktion og sørgede ved flere Lejligheder for, at Danmark blev repræsenteret paa udenlandske Udstillinger. I 1912 oprettede Selskabet Det landøkonomiske Rejsebureau, der skulde yde Udlændinge Vejledning, naar de opholdt sig her i Landet for at studere Landbrugsforhold, og tilrettelægge danske Landmænds Rejser og Ophold i Udlandet i samme Øjemed.

Mange af de Opgaver, Selskabet tidligere havde varetaget, gik efterhaanden over til de yngre Landbrugsorganisationer, og adskillige Virksomheder blev startet af Landhusholdningsselskabet for senere at blive Statsinstitutioner. Det sidste gjaldt de meteorologiske Undersøgelser, Redskabs- og Maskinprøverne, samt Land-

brugsmusæet i Lyngby, der havde sit Udspring i Samlingerne og Overskudet fra den store nordiske Udstilling i 1888. Selskabet havde understøttet *N. J. Fjords* og *P. Nielsens* Forsøgsvirksomhed og *E. Møller-Holsts* Frøkontrol, der ligeledes gik over til Staten. Men vedvarende havde Landhusholdningsselskabet det betydningsfulde Hverv at afgive Betænkninger paa hele Landbrugets Vegne, naar Regering, Landbrugsministerium eller andre offentlige Institutioner i Ind- eller Udland, undertiden ogsaa Privatmænd, stillede Forespørgsler. Denne repræsentative Stilling var naturligvis medvirkende til, at Selskabet vanskeligt kunde tænke sig en Fællesrepræsentation for Landbruget, der gav de øvrige Landboorganisationer den helt overvejende Indflydelse (jfr. nedenfor).

Det store Landbrugs faglige Organisation betød i denne Periode forholdsvis lidt, dog var den første af de saakaldte *T o l v m a n d s f o r e n i n g e r* stiftet allerede i 1890. Efterhaanden opstod der flere lokale Sammenslutninger af større Landbrugere (i Reglen omtrent et Dusin Medlemmer pr. Forening), der under frie Former udførte et Arbejde for Storbrugets Interesser, men en fastere Organisation blev først skabt i den følgende Periode. Derimod indtog Smaabrugernes hurtigt fremvoksende og talstærke Samvirksomheder snart en Plads ved de ældre Landboorganisationers Side.

Den organiserede *H u s m a n d s b e v æ g e l s e* tilhører det 20. Aarhundrede, men man træffer dog allerede i 1880'erne enkelte Smaabrugersammenslutninger. Blandt Husmandsbrugets Foregangsmænd var adskillige Skolefolk, især Landsbylærere, der udmærkede sig baade ved teoretisk og praktisk Dygtighed. De var jo ofte selv mindre Landbrugere og havde i Reglen let ved at faa Husmænd i Tale. Det blev da ogsaa fremfor andre to Skolemænd og Smaabrugere, der hver paa sin Vis banede Vej for den senere Husmandsbevægelse. Sønderjyden *Fr. Oehlerich*, der i 1883 var flyttet til Kongeriget, begyndte Aaret efter at udgive et Husmandsblad og agiterede her for Oprettelse af Sogneforeninger, der kunde varetage Smaabrugets særlige Interesser. Paa den sjællandske Øgruppe lykkedes det Oehlerich at faa oprettet en Del Foreninger, hvis Betydning dog blev langt mere begrænset end det oprindelig var Tanken. Oehlerich havde kun ringe Forstaaelse af Andelsbevægelsen og de sociale Opgaver, der skulde blive en fremtrædende Del af Husmandsbevægelsens Program. Mere langtrækkende Indflydelse fik Højskoleforstander *Anders Jørgensen*, Høng,

en fynsk Husmandssøn, der i Tale og Skrift og ved egne praktiske Forsøg havde virket for Smaabrugets Sag, længe før han i 1884 startede de første H u s m a n d s r e j s e r.

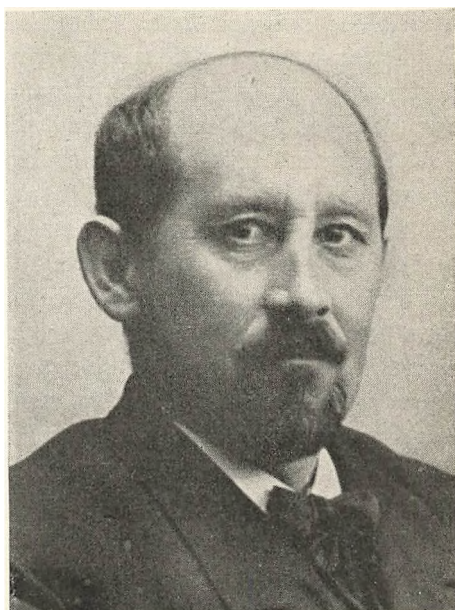
Med Støtte fra en Række Landboforeninger og senere (fra 1889) ogsaa hjulpet af aarlige Statstilskud udvirkede Anders Jørgensen, at Hold efter Hold af interesserede Husmænd fik Lejlighed til under kyndig Ledelse at besøge veldrevne Landbrug, navnlig Smaabrug. I Halvfemserne slog Husmandsrejserne igennem ogsaa i Jylland, hvor Landboforeningsformanden, Sædegaardsejer *H. J. Hansen*, Marsvinslund, med stor Energi tog sig af Sagen.

Husmandsrejserne var ikke de eneste Tidsmomenter, der paa det økonomiske Omraade opmuntrede Husmændenes Selvstændighedstrang. I samme Retning trak Agrarbevægelsen og den socialpolitiske Diskussion omkring Landbokommissionen af 1894 og Rigsdagens Jordpolitik, der resulterede i Statshusmandsloven af 1899. Der bredte sig i Husmandskredse en voksende Forstaaelse af, at Smaabrugernes faglige Dygtiggørelse og sociale Interesser blev bedst varetaget, naar Husmændene selv tog fat rundt om i Sognene. Deres Indflydelse i Landboforeningerne var yderst ringe, selv om en Del Smaabrugere var blevet Medlemmer.

Bortset fra Fr. Oehlerichs Sogneforeninger og en i 1888 oprettet Husmandsforening paa Samsø, der tillige havde sociale Formaal, maa den af Husmand *Jens Clausen* i 1896 stiftede Husmandsforening for Klim, Torup og Vust Sogne i Thisted Amt anses for den første egentlige Husmandsorganisation. Paa Sjælland synes de Oehlerichske Foreninger dog enkelte Steder at have dannet Jordbund for den Husmandsbevægelse, der brød igennem ved Aarhundredskiftet, ledet af dygtige Agitatorer. I 1901 blev der oprettet Husmandsforeninger i en Del Sogne paa Sjælland (især Køgeegnen), paa Vestfyn og Bornholm, samt i Øst- og Nordjylland, overalt under Ledelse af Smaabrugere. Formanden for Herfølge Husmandsforening, *Karl Hansen*, Ankerstræde, og *Jørgen Nielsen*, der havde stiftet en Forening i Viby ved Aarhus, hørte til de mest fremtrædende Agitatorer. Mens sidstnævnte som de organiserede jyske Husmænds Fører lagde mest Vægt paa Husmandsbevægelsens landbrugsfaglige Opgaver, opstod der paa Sjælland en Række Foreninger med mere udpræget socialpolitisk Program. Denne Delthed var stærkt medvirkende til, at Forsøget paa at samle Husmandsbevægelsen i en stor Fællesorganisation,

Dansk Husmandsforening (af 1901) i første Omgang slog fejl. Derimod lykkedes det ret hurtigt at samle de fleste Foreninger i Landsdelsorganisationer i Lighed med Landboforeningernes. 1902 oprettedes saavel De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger som De fynske Husmænds Landboforeninger (der i 1907 tog Navneforandring til De samvirkende Husmandsforeninger i Fyns Stift) og De samvirkende jyske Husmandsforeninger. Aaret efter fik Bornholm sin egen Fællesorganisation, og i 1906 udskiltes De samvirkende lolland-falsterske Husmandsforeninger, der indtil da havde staaet i den sjællandske Hovedorganisation. Det store Flertal af de lokale Husmandsforeninger blev snart Medlemmer af de nye Samvirksomheder, der efter Evne søgte at imødekomme de stedlige Ønsker og Krav.

Det faglige Arbejde i Husmandsforeningerne gik frem efter omtrent samme Linjer som i Landboforeningerne, men blev tilpasset efter Smaabrugenes Behov. Mere opsigtsvækkende var det, at De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger allerede ved Stiftelsesmødet i Køge den 8. November 1902 lagde ud med et Program, der krævede dybtgaaende Reformers i georgeistisk Aand. I Køgeresolutionen kunde de sjællandske Husmænd paa Baggrund af Udviklingen i den nærmest foregaaende Periode erklære, at Husmandsbruget som selvstændig Driftsform bevisligt var den fordelagtigste Form for Landbrug; Husmandsklassen skulde ikke gennem Lovgivningens sikre sig Særbegunstigelser fra Statens Side, men kunde ligestilles med andre Samfundsklasser. Dette kunde bedst opnaas ved en Skattelovgivning,

Jørgen Nielsen, født 1868 paa Grevskabet Wedellsborg, død 1914. Gartner og Smaabrunder i Viby 1893. Den jyske Husmandsbevægelses Førstemand og fra 1910 til sin Død Formand for de samvirkende danske Husmandsforeninger.

der ophævede de tyngende Told- og Forbrugsafgifter og i Stedet beskattede den Jordværdi, der skyldtes Samfundets Vækst og ikke Enkeltmands Arbejde. Jorden vilde da blive billigere og Adgangen til at faa eget Hjem lettes for Landboudommen.

Indenfor Husmandsforeningerne var der ikke fuld Enighed om dette vidtrækkende Reformprogram, mange jyske Foreninger var tilbageholdende, og *Jørgen Nielsen* ønskede ikke at sprænge Sammenholdet indenfor disse. Arbejdet for Husmandsstandens faglige Dygtiggørelse og Smaabrugets driftsmæssige Forbedringer skred derimod jævnt frem. Oprettelsen af to Husmandsskoler, en for Jylland og en for Øerne, blev saaledes sikret, og gennem Foredrag, Vandrekursus og voksende Konsulentvirksomhed blev stadig flere draget ind i Arbejdet. 1907 var der ca. 300 Foreninger med 18 000 Medlemmer, og det viste sig, at den organiserede Husmandsbevægelse nu kunde magte større Fællesopgaver. Husmandsforeningernes hurtige Vækst underbyggede et naturligt Krav om, at Administrationen af de faste Statsbevillinger til Husmandsbrugets Fremme skulde gaa over til Husmændenes egne Hovedorganisationer. Landboforeningerne ønskede derimod, at Landbrugets Bevillingsspørgsmaal vedblivende maatte henhøre under de gamle Landbrugsorganisationer, der ogsaa havde mange Smaabrugere i deres Rækker. Der blev i 1907 forsøgt en Ordning, der gav baade Landbo- og Husmandsforeningerne Indflydelse paa Administrationen. Denne Afgørelse var dog ikke holdbar, og i 1909 kunde Landbrugsminister *Poul Christensen*, der selv var sjællandsk Husmand, gennemføre Husmændenes Reformkrav, der efterhaanden ogsaa havde vundet Forstaaelse indenfor Landboforeningerne. Administrationen af Bevillingerne til Præmier, Præmielaan og Husmandsrejser gik over til Husmandsorganisationerne.

Paa dette Tidspunkt havde Husmandsbevægelsen allerede forsøgt sig med en Række økonomiske Fællesforetagender. De tre Samvirksomheder oprettede i Oktober 1906 Husmandshypotekforeningen, der i væsentlig Grad lettede Husmændenes Kreditforhold, og efter et ihærdigt Agitationsarbejde i Blade og paa Møder lykkedes det i 1908 at faa oprettet en Husmandsbrandkasse. Denne sidste Opgave, der paa uheldig Maade var blevet modarbejdet af Justitsminister Alberti, skulde i særlig Grad styrke Husmændenes Tillid til Samarbejdets Resultater. Aarene 1906—09 var ogsaa Udstykningsforeningernes Gennembrudstid. Husmændene var

stærkt interesseret i at udnytte Loven af 6. April 1906 om Udlaan af Statslaanefonden til Udstykning af større Landejendomme. Allerede i Efteraaret 1906 begyndte et stort Udvalg at forberede Dannelsen af den sjællandske Udstykningsforening, der skulde blive Landets største. En drivende Kraft i alle de nævnte økonomiske Fællesforetagender var Direktør *Vilh. Nielsen*, der med megen Indsigt, Energi og Offervilje tog de Opgaver op, der her laa paa Husmandsbevægelsens Vej.

I Modsætning til Landboforeningerne, der i Reglen omfattede et eller flere Herreder, var Husmandsforeningerne som oftest begrænset til Sogneomraader. De mange smaa Lokalforeninger gav Smaabrugerne Lejlighed til at udvikle et Selvstyre, hvor Medlemmerne i stort Tal kom med i selve Organisationsarbejdet. Ved Samarbejde mellem Husmandsforeninger indenfor samme Egn eller med den stedlige Landboforening blev Konsultentspørgsmaalet løst paa tilfredsstillende Maade, Planteavlssudvalg blev nedsat og en betydelig Forsøgsvirksomhed udvikledes. Gennem Foredrag, Vandrekursus eller Kursus i Tilknytning til Husmandsskolerne (den første oprettedes i 1902) blev der udført et stort landbrugsfagligt Oplysningsarbejde, og Bevægelsen fik sine egne Landbrugsblade, der ogsaa tog sig af de socialpolitiske Spørgsmaal.

Fra 1906 indledtes et mere omfattende Samvirke mellem de store Landsdelsorganisationer, idet ogsaa Jyderne sluttede sig til Kravene om en Grundværdiskat, og paa et Landsmøde i Odense 1910 stiftedes De samvirkende danske Husmandsforeninger med *Jørgen Nielsen* som Formand. Den faglige og politiske Arbejdslinje blev samtidig fastslaaet, men først i 1913 forelaa Husmandsprogrammet fuldt udformet. Ved Siden af et alsidigt Oplysningsarbejde paa Planteavlens og Husdyrbrugets Omraade og Fortsættelse af Udstykningsforeningernes Virksomhed krævede Husmandsforeningerne politiske og sociale Reformers som Indførelse af lige og almindelig Valgret for Mænd og Kvinder, Omdannelse af Skattelovgivningen i grundskylds- og frihandelsvenlig Retning, samt mere omfattende Statsstøtte til Oprettelse af Husmandsbrug. — I 1912 fandtes der 815 Husmandsforeninger med 46 200 Medlemmer.

Landbrugsorganisationernes stærke Udvikling i Perioden 1880—1914 gav Tanken om Oprettelse af en Fællesrepræsentation for Landbruget fornyet Aktualitet. Allerede i 1885 havde Landhus-

holdningsselskabet ladet et Udvalg udarbejde Forslag til Oprettelse af et Landbrugsraad, sammensat af Repræsentanter for Selskabet og Landboforeningerne, samt af særligt landbrugskyndige. Landboforeningerne kunde dog ikke støtte Forslaget, der næppe tog rimeligt Hensyn til de almindelige Landbrugere, og Sagen blev henlagt. I 1907 blev Spørgsmaalet atter rejst, denne Gang paa Initiativ af *Anders Nielsen*, Svejstrup Østergaard. Nu var det Landboforeningerne og da navnlig Foreningen af jyske Landboforeninger, der bejlede til Landhusholdningsselskabets Tilslutning til Tanken om at oprette et Fællesraad for Landbrugets Anliggender, men mødte Afvisning, idet Selskabet ønskede at bevare sin uafhængige Stilling og fortsætte i frit Samarbejde med Foreningerne. Problemet blev for tredje Gang bragt paa Bane, da De samvirkende danske Husmandsforeninger i 1910 henvendte sig til Landboforeningerne og Landhusholdningsselskabet i denne Sag. Da nu ogsaa Smaabruget var organiseret, foreslog Husmandsforeningerne en Fællesrepræsentation paa Grundlag af Medlemstal. Landboforeningerne modtog Opfordringen, men Forhandlingerne med Husmandsforeningerne endte resultatløst, og Landhusholdningsselskabet maatte ogsaa nu stille sig afvisende (jfr. ovenfor S. 423).

De store Landboorganisationer havde naturligvis megen Interesse i et vist Samarbejde med gensidig Orientering, selv om en Fællesrepræsentation foreløbig maatte opgives. Et Par Aar senere udvirkede *Anders Nielsen*, at De samvirkende danske Landboforeninger indbød til »tvangfri Fællesmøder«, hvor Repræsentanter for Landbrugets Hovedorganisationer kunde drøfte Øjeblikkets mest betydningsfulde landøkonomiske Spørgsmaal. Landhusholdningsselskabet, Andelsudvalget og De samvirkende danske Husmandsforeninger efterkom Indbydelsen, og i Oktober 1913 fandt det første Møde Sted under Ledelse af Landhusholdningsselskabets Præsident, Professor *T. Westermann*. Under Verdenskrigen fortsatte disse Fællesmøder.

LANDBOLOVGIVNING

Naar Agrarbevægelsens Mænd midt i Halvfemserne vilde hævde, at Lovgivningen havde forsømt Landbruget, savnede Regeringen ikke Svar. Den kunde henvise til, hvad der med Statens Støtte

var udrettet af Landbohøjskolen, de nye Statskonsulenter og den af Staten ledede eller understøttede Forsøgsvirksomhed, endvidere til de 200 000 Kr., der gennem Husdyrloven af 1887 ydedes til Dyrskuepræmier m. v., til Margarineloven af 1888 (fornyet 1891), Loven om Bekæmpelse af smitsomme Sygdomme (1893) og Bestemmelserne om Tilsyn med Udførsel af fersk Kød (1894). Den sociale Lovgivning, der var indledt med Loven om Alderdomsunderstøttelse 1891 og Sygekasseloven Aaret efter, gavnede direkte eller indirekte store Dele af Landbefolkningen, og den i 1894 nedsatte Landbokommission skulde forberede Ændringer i Lovgivningen om Udstykning og Sammenlægning af Landejendomme. Endelig blev der fra Regeringens Side stillet en Skattelovsrevision og en Kreditforeningsreform i Udsigt.

Alt dette imødekom vel kun en Del af Agrarforeningens mange Krav, men viste dog, at Landbolovgivningen bevægede sig fra de udpræget landbrugsfaglige Opgaver frem mod Løsningen af Problemer med større social Rækkevidde. For Landbruget var det et godt Varsel, at der ved kongelig Resolution af 22. Maj 1896 blev oprettet et *L a n d b r u g s m i n i s t e r i u m* (»Ministeriet for Landbrug og Fiskeri«). Lige siden 1849 havde der fra Landbrugets og dets Organisationers Side været udtalt Ønsker i denne Retning. Under Indtrykket af den begyndende Landbrugskrise fremsatte Viborg Amts landøkonomiske Forening saaledes i 1879 i en Henvendelse til Indenrigsministeriet Kravet om et »Agerdyrkningsministerium«, der paa Landbrugets Vegne skulde beskæftige sig med »alle de vigtige og store Spørgsmaal, som vort Aarhundrede har rejst og endnu vil rejse«. Landhusholdningsselskabets Ledelse var dog længe af den Opfattelse, at Landbrugets Sager kunde ordnes tilfredsstillende af et Departement eller Direktorat. Men Udviklingen formede sig efterhaanden saaledes, at almindelige nationale Interesser i stigende Grad blev forbundet med Landbrugets Forsøgs- og Avlsarbejde, dets Udførselsforhold og Oplysningsvirksomhed. Et Landbrugsministerium blev da oprettet og under dette henlagdes Sager, der hidtil havde sorteret under Indenrigsministeriets Landbrugsdepartement (Landvæsenskantor og Matrikulkantor) samt Domænevæsenet, der siden Domænedirektoratets Ophævelse i 1857 var blevet bestyret umiddelbart af Indenrigsministeriet.

Oprettelsen af det nye Ministerium kunde med Rette opfattes som et Løfte om, at Staten nu med større Kraft vilde fremme Land-

brugets Formaal. Den første Landbrugsminister, Landbrugsdepartementets tidligere Chef, Godsejer *K. Sehested*, havde øjensynligt tænkt sig et maalbevidst erhvervspolitisk Fremstød fra Landbrugets (Agrarbevægelsens) Side, men Højreregeringen som Helhed sympatiserede ikke med denne Tanke, og Sehested afløstes allerede i 1897 af en mindre agrarvenlig Landbrugsminister. Den af Sehested forberedte Kriselov vedrørende landøkonomiske Forskudsforeninger blev dog i 1898 gennemført af hans Efterfølger. Staten stillede 5 Mill. Kr. til Raadighed til dette Formaal, men der ydedes kun smaa, kortfristede Laan mod Pant i Laantagernes Kvægbesætning.

Den betydeligste Landbolovgivning i 1890'erne stod i Forbindelse med Landbokommissionen af 1894 og dens lovforberedende Arbejde (se ogsaa 1. Bd., S. 203 ff.). Af Kommissionens 22 Medlemmer var 12 udnævnt af Indenrigsministeren og 5 af hvert Ting. Flertallet var Højre og Moderate, men da Kommissionens Betænkning i 1896 forelaa, havde Venstrereformpartiet og Socialdemokraterne Flertal i Folketinget og var i Modsætning til Kommissionsflertallet stemt for at oprette Smaabrug af en saadan Størrelse, at Besidderne kunde leve af eget Landbrug. Ogsaa Tanken om Statsfæste af de nye Husmandslodder havde sine Tilhængere. Saaledes havde Redaktør *Vilh. Lassen* i sin Pjece »Offentligt Fæste« (1894) fremhævet Svaghederne ved Selvejet og foreslaaet Indførelse af en Art Livsfæste med konjunkturbestemt Afgift i Forbindelse med Udstykninger foretaget af Stat og Kommune i Fællesskab. Flertallet var dog stemt for Selveje, og Loven af 24. Marts 1899 om Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere (»Statshusmandsloven«) bestemte, at Landarbejderen skulde præstere en Egenkapital paa 10 pCt. af Ejendommens Værdi med Besætning og Inventar. Den højeste Laanværdi blev 4000 Kr. Laanet skulde forrentes med 3 pCt. p. a., og Afbetalingsvilkaarene blev lempelige. Laanværdien blev dog, som omtalt i 1. Bind, forhøjet i 1904 og 1909; og Statens Udlaan til dette Formaal steg fra 2 til 4 Mill. Kr. aarligt. Ved Fornyelsen i 1909 blev der endvidere givet Ejere af tidligere oprettede Statshusmandsbrug Adgang til at opnaa Tillægslaen, hvorved det blev muligt at udvide saadanne Brug. Statistiske Undersøgelser havde vist, at Brugerne gennemgaaende maatte anvende Halvdelen af deres Tid som Landarbejdere for andre. I 1909 anerkendtes det

fra alle Sider, at det var Lovens Formaal at oprette selvstændige Smaabrug, men Laaneværdien (6500 Kr., i visse Tilfælde 8000) var vedblivende for ringe til, at dette Maal i Almindelighed kunde naas.

Man kunde have ventet, at Husmandsforeningerne vilde have øvet stærkere Indflydelse ved Ændringerne i Statshusmandsloven, men fra den Side var man mere interesseret i en Jordlovgivning paa helt ny Basis. Dette kom ogsaa til Udtryk i Landbokommissionen af 1911, hvis Betænkning om Husmandslovgivningen m. v. dog først forelaa i 1916. Derimod gennemførte Vilh. Lassen som Finansminister en Lov af 6. April 1906 om Udlaan af Statslaanefonden til Udstykning af større Landejendomme, og dermed fik Udstykningsbevægelsen Vind i Sejlene. Der opstod i de følgende Aar en Række Udstykningsforeninger, som opnaede Laan i Henhold til denne Lov, og som for en væsentlig Del lededes af Husmændenes egne Tillidsmænd. Antallet af nyoprettede Landbrug var vel ikke overvældende stort (1. Bind, S. 207), men Brugenes Gennemsnitsstørrelse blev omtrent den dobbelte af Statshusmandsbrugen, og Udstykningsforeningernes Resultater fik stor Betydning for den Jordlovgivning, der var under Forberedelse.

Siden 1885 havde Venstrefolketingsmænd Aar efter Aar foreslaaet Forbedringer i Fæste- og Lejehusmænds Kaar, men Landstinget havde standset disse Forslag. 1899 lykkedes det dog et Folketingsudvalg at faa denne Husmandsklasses Forhold gjort til Genstand for statistisk Undersøgelse. Den talte da henved 27 000, heraf 5—6000 Fæstehusmænd, 15—16 000 Beboere af Lejehuse og 4000 i Tjenestehuse. Mange af disse Landarbejdere levede for en væsentlig Del, om ikke overvejende, af deres Landbrug. Først efter Systemskiftet i 1901 blev det muligt at gennemføre en Reform paa dette Omraade, der i særlig Grad vedrørte Storbrugernes Interesser. Loven af 23. Maj 1902, indførte Forbud mod Nedlæggelse af Fæstehuse med over 2 Skpr. Land og sikrede Brugerne af Fæste- og Lejehuse, at de i Tilfælde af Fraflytning vilde faa Erstatning for hensigtsmæssige Ejendomsforbedringer. Det svarede til, hvad Gaardmændene havde opnaaet ved Loven af 19. Februar 1861.

Sammen med en Lov af 11. Maj 1897 om Udstykning og Sammenlægning af Landejendomme viste denne nye Jordlovgivning

en mere liberal og smaabrugervenlig Kurs. Derimod blev de nye Skattelove fra samme Periode i højere Grad til Fordel for det store og mellemstore Landbrug.

Ulighederne i den gamle Hartkornsbeskatning havde under Landbrugskrisen, da Skattetrykket følte haardere end før, rejst en stærk Stemning for Ophævelse af det forældede Beskatningsgrundlag og Indførelse af Formue- og Indkomstskatter i Stedet. Landboforeningerne gav ofte Udtryk for Reformønsker i denne Retning, men Højregeringen var tilbøjelig til at kæde Skatte-reformen sammen med en beskyttelsesvenlig Toldlov. I en Skattekommission opnaede man o. 1900 delvis Enighed mellem Højre- og Venstrerepræsentanter, men i Landstinget sprængtes Højre paa dette Spørgsmaal, idet 8 »frikonservative« under Grev *Mogens Frijs*, der ønskede Samarbejde mellem store og smaa Landbrugere, traadte ud. Hermed banedes der Vej for et Venstreministerium, og Skattelovene vedtoges i 1903 ved et Forlig mellem Venstre og den frikonservative Fløj paa Rigsdagen.

Ved Loven af 15. Maj 1903 bortfaldt Hartkornet som Beskatningsgrundlag, og der indførtes i Stedet en periodisk Ejendomsskyldvurdering (se 1. Bind, S. 239 f.). Først fra 1916 blev Jord og Bygninger vurderet adskilt. Overgangen til Ejendomsskyld (oprindelig 1,1 ‰ af den skattepligtige Værdi) betød en forøget Skatteindtægt for Staten, men Ejendomsskylden i Landdistrikterne beløb sig til noget under Halvdelen af den tidligere Hartkornsskat. Bøndergaardene opnaede som Helhed en betydelig Lettelse, lidt mindre var Besparelsen ved de store Gaarde, men for Smaabrug under 1 Td. Hrtk. betød Skatte-reformen tværtimod en forøget Skattebyrde. Skattereformen af 1903 omfattede desuden nye Indkomst- og Formueskatter til Staten. I 1904 udgjorde disse for Landbrugets Vedkommende knap 2,5 Mill. Kr., Ejendomsskylden 2,3 Mill. Kr., mens Landejendommenes Hartkornsskatter i 1903 havde andraget over 6,2 Mill. Kr. Paa denne Baggrund var det forstaaeligt, at Byerne følte sig forurettet ved Skatteomlægningen, og at navnlig Husmændene gennem deres Organisationer fortrinsvis krævede en Beskatning af de Jordværdier, der ikke skyldtes Enkeltmands Arbejde, men hele Samfundets Vækst (jfr. Køgeresolutionen i November 1902).

Amtsskatterne, der efter Landkommunalloven af 1867 overvejende var Hartkornsskatter, skulde i Løbet af 20 Aar gradvis gaa over til Ejendomsskyld, og paa tilsvarende Maade ændredes

Beskatningen i Sognekommunerne. Saa længe Hartkornsskatterne var dominerende, maatte Landbruget yde næsten al Kommuneskatten i Landdistrikterne. Ejendomsskylden svaredes derimod ogsaa af Ikke-Landbrugsbefolkningen, og desuden blev Personbeskatningen i stigende Grad taget i Brug, idet navnlig Stationsbyernes Vækst ændrede mange Landkommuners erhvervsmæssige Karakter. Sogneraadet fastsatte for hver 4-aarig Periode Forholdet mellem de to Skatteformer, men Amtsraadet skulde godkende Skatteordningen. Som Helhed gik Ligningsmyndighederne efterhaanden bort fra den ældre Tids ret skønmæssige Paaligning, der krævede Kendskab til den enkeltes økonomiske Forhold, og indførte i Stedet mere faste og skematiske Regler for Skatte-ligningen.

15. Maj 1903 udstedtes endvidere en Lov om T i e n d e a f l ø s n i n g. Den gamle Tiendeafgift i Kærven var som ovenfor omtalt ophørt ca. 40 Aar tidligere (se S. 267), men vedvarende maatte Tiendebyrdens Fordeling anses for uretfærdig. Landbrugets Krav om dens Afskaffelse blev imødekommet ved en Lov af 1894 om frivillig Tiendeafløsning. Da Loven krævede, at $\frac{2}{3}$ af Tiendeyderne skulde være enige om Afløsningen, gik det kun smaat med denne. Tvungen Tiendeafløsning blev derfor et Led i Skatte-reformen af 1903. Afløsningssummen blev fastsat til 25 Gange Gennemsnittet af Tiendeydelsen i de 10 Aar 1892—1901, meget fordelagtigt for Korntiendeyderne, da Kornpriserne i dette Tidsrum var meget lave; desuden udredede Staten $\frac{7}{25}$ af Afløsningssummen. Denne kunde enten betales kontant eller forrentes og amortiseres i godt 55 Aar. Den kapitaliserede Tiendeydelse udgjorde ialt ca. 133 Mill. Kr. Forberedelserne til den endelige Af-løsning af Tinden trak ud til 1908, og først 10 Aar senere var denne Afgift, der siden Middelalderen under mange Former havde tynget Bondebefolkningen, under definitiv Afvikling.

Ogsaa Toldlovsrevisionen havde en lang Vej frem. I Toldkommissionen af 1895 vilde et Flertal af Højre og Embedsmænd bevare Industribeskyttelsen, som Venstre og Moderate ønskede stærkt reduceret. Et Forlig var i Sigte, men Uenigheden i Højre bevirkede, at Sagens Gennemførelse blev udsat. Landbruget var som Helhed frihandelsvenligt, og dette Standpunkt blev i Opgangstiden efter 1900 endnu mere udpræget. Godsejer R. A. Westenholz, Matrup, der 1903—06 var Agrarforeningens Præsident, kunde paa et Møde i Foreningen af jydsk Landboforenin-

ger opfordre Forsamlingen til at tilkendegive »enstemmigt og saa højlødt, at det kan runge over Nordsøen . . . at vi danske Landbrugere fordrer Ret til ej alene at tænke og tale, men ogsaa til at handle frit«. Det Toldlovsforslag, Finansminister *Vilh. Lassen* forelagde i 1906, bar dog Kompromissets Præg. Det om-

Vilhelm Lassen, født 1861 i Butterup ved Holbæk, død 1908. Redaktør og Politiker. Agiterede for agrarpolitiske Reformers, gennemførte som Finansminister 1905—08 bl. a. Loven om Statslaan til Udstykningsforeninger og forberedte Toldloven af 1908.

fattede ganske vist Nedsættelse af Tolden paa mange Livsformødenheder og Raastoffer; Beskyttelsestolden blev formindsket med gennemsnitligt ca. 20 pCt. Men Kravet om Indførelse af Værditold var opgivet, og nye Skatter gav kun delvis Dækning for de reducerede Toldafgifter. Toldloven af 5. Maj 1908 var ogsaa for Landbruget noget af en Skuffelse. Man havde ventet et kraftigere Ryk i Frihandelsretningen.

Paa de fleste Omraader syntes Landbolovgivningens Indsats langt mindre straalende end de Resultater, der var opnaaet gennem Landbrugets egne Organisationer i samme Periode. Men mange Skuffelser opvejedes ved Bevidstheden om, at

selve Folkestyret Skridt for Skridt var kommet sin Virkeliggørelse nærmere.

Efter Systemskiftet 1901 var Kravet om almindelig Valgret til Kommunalraad og Rigsdag vokset i Styrke, men det privilegerede Landsting dannede her en alvorlig Hindring. Først i 1906 viste de Frikonservative sig modtagelige for Folketingsvalgets demokratiske Lære og modne til Forlig med Venstre. Den kommunale Valgreform i 1908 gjorde Ende paa den privilegerede Valgret til Sognekommunerne, Skellet mellem de højstbeskattede og den almindelige Vælgerklasse blev slettet, og alle 25-aarige

Beboere, ogsaa Kvinder og Tjenestefolk, opnaede Valgret, for saa vidt de var Skatteydere. Derimod udgjorde de store Skatteydere indtil 1916 $\frac{1}{3}$ af den Forsamling, der valgte Medlemmerne af Amsraadet, og Amtmanden var selvskreven Formand. Efter Demokratiseringen af Sognestyret fulgte Kampen for en Forfatningsændring, der vilde betyde den lige og almindelige Valgrets Sejr ved Valgene til begge Rigsdagens Ting. *Klaus Berntsens* Grundlovsforslag af 1912 havde Venstre, Radikale og Socialdemokrater bag sig og fik ved Folketingsvalgene Tilslutning fra et overvældende Flertal. Gaardmandsbefolkningen havde ikke svigtet Venstres gamle Folkestyrekrav. Og en Maaned før Verdenskrigens Udbrud, der for en kort Tid standsede Grundlovsarbejdet, lykkedes det at besejre det privilegerede Landsting paa dets egen Mark, idet Landstingsvalget 29. Juni 1914 gav stort Flertal for den nye Grundlov.

EJENDOMS- OG BEFOLKNINGSFORHOLD

Den stærke Tilvækst i Antallet af Landejendomme, der udmærkede de første tre Fjerdedele af det 19. Aarhundrede, skiftede i nogen Grad Karakter under Indflydelse af Landbrugskrisen og den meget betydelige Bortvandring fra Landbruget i Tidsrummet 1870—1900 (S. 342 f.). Talmaterialet fra den officielle Hartkornsstatistik 1885—1905 viser ikke særlig kraftige Forskydninger i denne Periode, men sammenlignet med den tidligere Udvikling er den relative Stilstand talende nok. Af Ejendomme paa Landet er kun Gruppen med mindre end 1 Fjerdingskar (= $\frac{1}{32}$ Td.) Hartkorn, altsaa de jordløse eller saa godt som jordløse Huse, gaaet væsentligt frem.

Endnu i 1890'erne skete der en Udvidelse af Storbrugene paa de mellemstore Gaardes Bekostning. Antallet af Herregaarde (over 20 Tdr. Hrtk.) voksede fra 847 i 1873 til 919 i 1905. Men Tilvæksten i Hartkorn var endnu betydeligere, idet de større Gaarde paa 12 Tdr. H. forøgede deres Tilliggende med 5300 Tdr. eller lidt mere end den Niendedel af Bøndergodset, som Hovedgaardene i Henhold til Loven af 1872 kunde inddrage ved Bortsalg af Fæstegods. Efter 1900 spores dog svagt en Bevægelse i modsat Retning.

Antallet af Ejendomme paa Landet				Tdr. Hrtk. 1905	
				1885	
Over 12 Tdr. Hrtk.....		2 041	2 117	2 093	58 182
4—12 » »		28 589	27 946	27 092	167 530
2—4 » »		23 397	23 672	24 365	70 456
1—2 » »		20 979	21 585	23 060	33 123
Gaarde ialt ..		75 006	75 320	76 610	329 291
$\frac{1}{4}$ —1 Td. Hrtk.....		68 733	67 656	69 131	36 073
$\frac{1}{32}$ — $\frac{1}{4}$ » »		46 364	47 605	51 927	6 200
Under $\frac{1}{32}$ » »		73 329	80 337	91 462	855
Huse ialt		188 426	195 598	212 520	43 128
Landejendomme ialt.....		263 432	271 918	289 130	372 419

For Bøndergaardenes Vedkommende gik Udviklingen i samme Retning som tidligere. De store og mellemstore Gaarde paa 4—12 Tdr. H. blev færre i Tal, mens de mindre, navnlig de helt smaa med kun 1—2 Tdr. H., voksede betydeligt gennem hele Perioden. Denne Udvikling var mest udpræget i Jylland, hvor der gik et væsentligt større Jordareal paa 1 Td. Hartkorn end paa Øerne. Mange Gaarddelinger fandt Sted og saa meget lettere, som det med den stigende Kultur blev muligt at underholde en Landbofamilie paa et mindre Areal. Under Krisen klarede de mindre Landbrug sig forholdsvis bedre end Storbrugene, der ogsaa efter Produktionsomlægningen var indstillet paa Kornsalg.

Løjnefaldende er det, at Landbrugshusenes Fremgang paa det nærmeste var standset, ja i Perioden 1885—95 endog afløst af nogen Tilbagegang (Gruppen $\frac{1}{4}$ —1 Td. H.). Da Nyopdyrkning stadig fandt Sted, betød det i Virkeligheden Nedlæggelse af et større Antal Smaabrug i de Aar, da Landbrugskrisen og Udvandringen var paa det højeste. Paa Øerne gik Antallet af Huse med over 2 Skp. Hrtk. ogsaa i det følgende Tiaar lidt tilbage, skønt der her indtil Udgangen af 1904 blev oprettet ca. 600 Husmandsbrug i Henhold til Loven af 1899, og i Jylland var Tilvæksten ikke meget større end Antallet af nyoprettede Statshuse. En Del af disse maa dog søges i Gruppen $\frac{1}{32}$ — $\frac{1}{4}$ Td. Hrtk., men ogsaa her var Fremgangen 1885—1905 langt mindre end i tidligere Perioder. Smaabrugets forbedrede Produktionsvilkaar havde dog i nogen Grad dæmmet op mod den Massenedlæggelse af Landbrug, der i adskillige Stater fulgte i Landbrugskrisens Kølvan, for saa vidt Lovene ikke hindrede denne Udvikling.

Ogsaa Stigningen i Antallet af jordløse eller saa godt som jordløse Huse var noget svagere end i den nærmest foregaaende Tid, skønt nye Jernbaneanlæg vedvarende bidrog til Smaabyernes Vækst.

Hartkornsstatistikken viser, at det gik langsommere med Fæstevæsenets Afvikling i Landbrugskrisens værste Tid. Antallet af Fæstegaarde sank dog fra 5436 i 1885 til 3695 i 1905. Af disse laa kun 403 i Jylland, ikke flere end Gennemsnittet for Øernes Amter. Højest kom Svendborg Amt med 883 egentlige Fæstegaarde, derefter Odense, Præstø og Sorø med omkring 500 i hvert Amt. Paa Bornholm fandtes ingen Fæstegaarde. I Jylland var der bortset fra Randers og Aalborg Amter kun ubetydelige Rester af Fæstevæsenet, i Ringkøbing Amt var det helt forsvundet. Antallet af Fæstehuse var endnu i 1905 ret betydeligt, nemlig 5976 i Jylland og 19 585 paa Øerne. Her laa Præstø og Holbæk Amter nu som tidligere i Spidsen.

Nedgangen i Antallet af egentlige Fæstegaarde var ikke ensbetydende med en tilsvarende Overgang til rent Selveje. Der var gennem hele Tidsrummet en bemærkelsesværdig Stigning i Antallet af Arvefæstegaarde, hvis Besiddere havde Ret til at sælge og pantsætte. Disse Ejendomsgrupper blev iøvrigt med Rette slaaet sammen med Selvejergaardene. Udbredelsen af Arvefæste var imidlertid ligesom for det egentlige Fæstes Vedkommende en helt anden i Jylland end paa Øerne, og Udviklingen gik omkring 1900 i forskellig Retning indenfor de to Hovedlandsdele.

Arvefæste med Ret til at sælge og pantsætte.

	Øerne Gaarde	Jylland Gaarde	Hele Landet Gaarde
1873.....	8 269	453	8 722
1885.....	9 480	607	10 087
1895.....	10 341	541	10 882
1905.....	11 071	444	11 515

De 11 515 Arvefæstegaarde udgjorde 15 pCt. af den selvstændige Bondebesiddelse med 17 pCt. af Hartkornet. Paa Øerne udgjorde Arvefæstegaardene i 1905 næsten en Trediedel af samtlige Bøndergaarde, i Jylland kun godt 1 pCt.

Hartkornsstatistikken ophører fra 1905, og de periodiske Ejendomsskyldvurderinger i Henhold til Skattelovene af 15. Maj 1903

giver et Talmateriale, der for Husenes Vedkommende afviger stærkt fra den ældre Ejendomsstatistik. Vurderingen til Ejendomsskyld omfatter kun de egentlige Landbrugshuse, til hvilke man regnede Huse med mindst 1 Td. Ld. (0,55 ha). Det viste sig, at henved Halvdelen af samtlige Hartkornshuse i Landdistrikterne havde endnu mindre Jordlodder, og derfor ikke berøres af denne Ejendomsstatistik. Desuden omfatter Vurderingerne kun Landdistrikterne. I Følge Hartkornsstatistikken fandtes der i 1905 1928 Gaarde og 21 629 Huse paa Købstadjorder. Disse Landejendommers Gennemsnitstilliggende var dog baade for Gaardes og Huses Vedkommende betydeligt mindre end i Landdistrikterne.

Antal Landbrugsejendomme ved Vurderingen til
Ejendomsskyld 1904—16.

	1904	1909	1916
Over 12 Tdr. Hrtk.	2 068	2 011	1 963
4—12 » »	26 615	25 708	24 484
2—4 » »	23 617	24 496	25 554
1—2 » »	21 842	23 452	26 569
Gaarde ialt.....	74 142	75 667	78 570
Huse med mindst 10 ha.....	19 838	21 190	23 394
» » 3,3—10 ha.....	36 417	40 631	45 497
» » 0,55—3,3 ha.....	41 583	41 073	37 262
Huse ialt.....	97 838	102 894	106 153
Landbrugsejendomme ialt...	171 980	178 561	184 723

Tilbagegangen har i denne Periode ramt saavel de store som de mellemstore Gaarde, og Fremgangen fortsættes i hurtigere Tempo for de mindre Bøndergaardes Vedkommende. Paa 12 Aar forøges Ejendomsgruppen paa 1—2 Tdr. Hrtk. med ca. 22 pCt. Næsten lige saa betydelig er Tilvæksten for Landbrugshuse med mindst 10 ha, mens Antallet af mellemstore Husmandsbrug stiger med ca. 25 pCt. Derimod gaar den sidste Gruppe, de smaa Brug paa 1—6 Tdr. Land, efter 1909 væsentligt tilbage. Medvirkende hertil var Statshusmandsloven af 1899 og Udstykningsforeningernes Arbejde i Periodens senere Aar. De Statshuse, der blev oprettet før 1905, havde et gennemsnitligt Jordtilliggende paa knap 6 Tdr. Ld., men Flertallet af de ca. 5800 Husmandsbrug, der i det følgende Tiaar blev oprettet i Henhold til 1899-Loven, var noget større. De store Gaarde, der blev overtaget af Udstykningsforeningerne, blev gennemgaaende udstykket til mel-

lemstore Husmandsbrug og Smaagaarde, i mange Tilfælde blev mindre Landejendommens Areal forøget, og efter Husmandslovens Revision i 1909 opnaaede mange Statshusmænd Tillægslaan til Udvidelse af deres Smaabrug.

Til Opgangen i Antallet af Landejendomme svarer efter 1900 en svag Stigning i Landbrugsbefolkningen, der dog gennem hele Perioden holdt sig omkring 1 Million. Den relative Tilbagegang fortsattes, men i betydeligt langsommere Tempo. Iøjnefaldende var det, at Forholdet mellem By og Land, der under Landbrugskrisens og Udvandringens Indflydelse var ændret med rivende Hast i Tiden 1870—1901, efter 1900 kun viste smaa Forskydninger i Bybefolkningens Favør. Denne voksede fra 959 000 til 1 210 000 i Tidsrummet 1901—16, men Landbefolkningen samtidig fra 1 491 000 til 1 710 000. En forholdsvis stor Del af Tilvæksten i Landdistrikterne faldt dog paa den ikke-landbrugende Befolkning i Stationsbyer og anden bymæssig Bebyggelse. Den oversøiske Udvandring var vedvarende meget betydelig. 1901—10 udvandrede gennemsnitligt 7300 pr. Aar og 1911—13 endog 8600. I Forhold til den samlede Folkemængde var det dog færre end i Firserne, og en væsentligt større Del af Emigranterne kom nu fra Byerne.

Ved Folketællingen i 1901 har man ændret Principperne for Erhvervsgrupperingen og faar derved et noget tydeligere Billede af den egentlige Landbrugsbefolkning. I Procent af den samlede Folkemængde udgjorde Bybefolkning, Landbefolkning og Landbrugsbefolkning ved Tællingerne 1880—1916 som følger:

	By pCt.	Land pCt.	Landbrug m. v. pCt.
1880	28,0	72,0	51,1
1890	33,2	66,8	45,9
1901	39,1	60,9	41,4
			Egentligt Landbrug
1901	—	—	37,5
1911	40,3	59,7	34,4
1916	41,4	58,6	—

Strømmen fra Land til By var ikke standset, men Indvandringen til Hovedstad og Provinsbyer foregik efter 1900 langt fra i samme Omfang som under Landbrugskrisen. Naar vedblivende en betydelig Del af Landbrugsbefolkningens Overskud gik til andre Erhverv, var det et Udtryk for den almindelige Udvikling

i de moderne Kultursamfund. Den fremadskridende Industrialisering medførte, at Landbruget ikke længere indenfor sine egne Rammer kunde give Arbejde til alle Hænder. Nye Industrier nød godt af, at Landbruget, der før 1880 i stor Udstrækning havde været selvforsynende, nu helt gav Slip paa en Række Arbejdsomraader, der tjente dets Forsyning med Levnedsmidler, Tøj, Redskaber m. v., ligesom den rige Udvikling af Handel og Transportvæsen stod i nøje Forbindelse med den stærkt voksende Landbrugsomsætning. Det danske Landbrug, der i Kraft af hele den tekniske Udvikling i Løbet af en Menneskealder havde fordoblet sin Produktion, kunde desuden aarligt afgive adskillige Tusinder af sine unge til andre Erhverv i By- og Landdistrikter.

PRISER OG PRODUKTION

Endnu i 1870'ernes første Halvdel fik det europæiske Landbrug meget høje Priser for sine Produkter, men 1876—77 var Vendepunktet naaet. Aarsagerne hertil er omtalt i Afsnittet om Landbrugskrisen. Nedgangen i Kornpriserne var størst i den første halve Snes Aar, mens der til langt ind i 1880'erne kunde opnaas gode Priser for animalske Produkter. Det var den stærke Befolkningstilvækst, der i Forbindelse med Prisfaldet paa Korn og andre Foderstoffer skabte Betingelser for en fordelagtig Produktion af Smør, Flæsk, Kød og Æg.

Under Landbrugets Højkonjunkturer efter Midten af Aarhundredet havde Frihandelspolitikken haft sin store Tid, men den stigende Tilførsel af Landbrugsprodukter til de europæiske Lande bevirkede, at de fleste Stater tog under Overvejelse at værne det hjemlige Landbrug mod Konkurrencen udefra. Land efter Land gik over til Toldbeskyttelse. Saaledes havde Tyskland saa tidligt som i 1879 indført Told paa en Række Landbrugsvarer, og Toldafgifterne paa Korn og dyriske Produkter forøgedes som Helhed stærkt i 1885 og 87. Vel sejrede Protektionismen ikke paa vort Hovedmarked, det engelske, men en skærpet Indførselskontrol opstod ogsaa her og udviklede sig som nævnt til Forbud mod Indførsel af levende Kreaturer (1892). Ved Midten af Halvfemserne laa Priserne lavere end nogensinde siden Krisen 1818—28. Omkring Aarhundredet indfandt Prisopgangen sig, men i betydeligt langsommere Tempo. Først i Aarene umiddelbart før 1914

naaede Priseniveauet omtrent samme Højde som ved Periodens Begyndelse.

Med sin voksende Landbrugseksport havde Danmark ingen virkelig Interesse i at holde højere Priser paa Hjemmemarkedet, end det kunde opnaa paa Verdensmarkedet. De agrarpolitiske Bestræbelser, der væsentligt gik ud paa at formindske Industribeskyttelsen og lette Landbrugets Afgiftsbyrder, fik ingen Betydning for Prisdannelsen. Derimod lykkedes det at opnaa en betydelig Kvalitetsforbedring af vigtige Landbrugsprodukter som Smør og Bacon. Centrifugens Indførelse og Andelsmejeridriftens hurtige Gennembrud bevirkede, at Smørprisen gennemgaaende hævdede sig smukt.

Da Kapitelstakster fra denne Periode er anført andetsteds i dette Værk (Bd. I S. 199 og 202, Bd. IV S. 337), skal kun de tilsvarende Forholdstal anføres her, med Femaaret 1876—80 som naturligt Udgangspunkt.

Kapitelstakster for Korn, Smør og Flæsk 1880—1913.

	Priserne 1876—80 = 100					
	Hvede	Rug	Byg	Havre	Smør	Flæsk
1881—85.....	83	90	89	96	106	104
1886—90.....	71	75	80	88	105	89
1891—95.....	64	77	78	91	111	91
1896—1900.....	65	75	79	88	112	83
1901—05.....	66	78	82	93	113	98
1906—10.....	75	85	91	95	120	109
1911—13.....	75	90	95	105	132	119

Prisfaldet ramte alle Kornsorter, men havde paa det nærmeste naaet Bunden i 1886. Hvede faldt dog vedblivende og gik ca. 35 pCt. ned, Rug og Byg 20—25 pCt., men Havren faldt kun en halv Snes Procent. Naar Smørpriserne her viser Opgang, skyldes det dog udelukkende den betydelige Kvalitetsforbedring. Bønder-smørret, der var en 2. Klasses Handelsvare, afløstes efterhaanden af Andelsmejeriernes fortrinlige Produkter, der som Helhed stod Maal med Smør fra Herregaards- og Fællesmejerier. Flertallet af Landbrugerne opnaaede derfor højere Smørpriser, selv om der for Smør af ensartet Kvalitet kunde noteres et ikke helt ringe Prisfald (jfr. ovenfor S. 404). Prisen paa Flæsk faldt betydeligt efter 1884, steg atter omkring 1890, men laa særlig lavt i sidste Halvdel af Halvfemserne. Under Prisstigningen efter Aarhundredskiftet gik Flæskeprisen relativt hurtigt i Vejret.

Hvis man i Stedet for Kapitelstakster vil anføre virkelige Prisnoteringer, faar man et lidt afvigende Billede. Efterfølgende Oversigt viser de københavnske Markedspriser for Korn, Københavns Smørnotering og for Æggenes Vedkommende indtil 1896 Københavns Torvepris, derefter Dansk Andels Ægekports Gennemsnitspris. Kødpriserne gælder 1. Klasses unge Køer (slagtet Vægt). Da Kornpriserne for 1914 er stærkt paavirket af Krigsforholdene, anføres kun Priserne indtil 1913.

Københavnske Prisnoteringer 1881—1913.

	Kr. pr. 100 kg				Smør	Øre pr. kg		
	Hvede	Rug	Byg	Havre		Flæsk	Æg	Oksekød
1881—85....	16,90	13,42	12,85	12,91	230	83	79	97
1886—90....	12,97	10,05	10,69	10,79	193	73	79	81
1891—95....	12,22	10,67	10,62	11,49	193	75	88	89
1896—1900..	11,94	9,72	10,25	10,59	185	70	91	74
1901—05....	12,05	10,45	11,08	11,54	187	80	102	84
1906—10....	13,92	12,21	12,34	11,85	199	87	110	90
1911—13....	13,81	12,35	13,83	12,54	213	96	120	108

Her, hvor der gennemgaaende er Tale om de højeste Markedspriser, og Kvalitetsforskelligheder derfor næppe i nævneværdig Grad øver Indflydelse, faar man et fuldt saa korrekt Udtryk for Prisbevægelsen. Mens Prisfaldet for Kornets Vedkommende nogenlunde svarer til de ovennævnte Forholdstal, gik Flæskeprisen i Virkeligheden 15 pCt. ned, Smørret ca. 20 pCt. og Kødvarer nærmere 25 pCt. Kornpriserne naaede Bunden 1894—96, da Hvede og Rug laa ca. 40 pCt., Byg og Havre ca. 25 pCt. under Gennemsnittet for 1881—85. De laveste Smørnoteringer havde man 1894, 97 og 98, ca. 1,80 Kr. pr. kg. Flæskeprisen var som Følge af de mindre stabile Markedsforhold underkastet større Svingninger fra Aar til andet og gik i 1896 og 99 saa langt ned som til 60 Øre pr. kg. Æg gik derimod op i Pris i 1890'erne. Bortset fra Aarene 1890—92 faldt Kødpriserne praktisk talt under hele Landbrugskrisen, men da Priserne paa Udsætterkvæg var relativt gode, betalte det sig at anvende Korn til Fedning fremfor at sælge det. De indkøbte Foderstoffer laa ligeledes i et lavt Prisleje og skabte Betingelser for en stærkt forøget Smør- og Flæskeproduktion.

Prisstigningen, der begyndte omkring 1900, havde indtil 1909 en ret moderat Karakter. Enkelte Aar bragte Prisfald, i 1904 var der saaledes lave Priser paa Smør, Korn og navnlig Flæsk,

ogsaa i 1908 svigtede Flæskepriserne. Produktionen var i visse Perioder saa forceret, at Baconefterspørgslen ikke kunde følge med. 1910—13 steg Priserne i hurtigere Tempo. Sidstnævnte Aar var Priserne for Landbrugsprodukter over 20 pCt. højere end i 1901. Mest steg Hestepriiserne. Gennemsnittet af de højeste noterede Markedspriser for unge, gode Heste var 1901—05 kun 573 Kr., men 1910—14 830 Kr. Væsentligt mindre steg Priserne paa Slagtekvæg. For Flæsk, Æg og Korn var Prisstigningen henved 25 pCt., for Smør knap 20 pCt.

Som et Hovedtræk kan det fremhæves, at Prisudviklingen i Perioden 1880—1914 fulgte samme Linje som i de foregaaende 20 Aar, idet Priserne for Husdyrprodukter gennemgaaende hævdede sig bedre end Kornpriserne. Prisfaldet for de forædlede Landbrugsprodukter indtraf senere, var mere kortvarigt og ikke saa stort som Kornprislefaldet. Prisstigningen efter 1900 omfattede begge Grupper, men Slutresultatet var dog, at Prisniveauet for de animalske Produkters Vedkommende laa højere end ved Landbrugskrisens Begyndelse, mens dette ikke var Tilfældet med Kornpriserne.

Hvad der under Landbrugskrisen i særlig Grad havde opmuntret Svineproduktionen var de stærkt faldende Majspriser, i Fem-aaret 1896—1900 en Gennemsnitspris paa kun 7,77 Kr. mod 12,60 i første Halvdel af Firserne. Væsentligt mindre var Prisen nedgangen for Foderkager, gennemgaaende ca. 20 pCt., og mens Majsen endnu i 1914 var betydeligt billigere end o. 1880, gjaldt dette ikke Kraftfoderet, der efter Aarhundredskiftet steg i omtrent samme Forhold som Kornpriserne. Men det blev til stor Gavn for den hjemlige Korn- og Foderproduktion, at Prisstigningen for Kunstgødning var relativt mindre i denne Periode. 1901—14 gik Priserne paa Superfosfat og Kaligødning saaledes kun nogle faa Procent i Vejret, mens Chilesalpeteret var underkastet større Prissvingninger, navnlig i opadgaaende Retning.

Efter 1880 udvidedes Landbrugsarealet ikke med samme Kraft som i den foregaaende Snes Aar. Nyopdyrkning fandt vedblivende Sted i betydeligt Omfang, men samtidig blev der afgivet Landbrugsjord til Vej- og Jernbaneanlæg, Byggegrunde, Haver m. v. i et Omfang, der for Øernes Vedkommende oversteg det nyindvundne Landbrugsareal. Fremgangen skyldtes overvejende Udvidelsen af det dyrkede Areal paa Halvøens

mindre frugtbare Egne. Agermarken voksede i Følge nogenlunde nøjagtige Opgivelser fra 2 443 000 ha i 1881 til 2 583 000 ha i 1896, hvorefter Tilgang og Afgang vejede hinanden op gennem Resten af Perioden. M. H. t. Landbrugsarealerne udenfor Omdriften er Forholdet mere uklart. Først ved Arealtællingen i 1896 blev Kærjorder, der benyttedes til Afgræsning, medregnet til Landbrugsarealet, mens en Del af dem utvivlsomt tidligere opførtes under Moser, de øvrige under Fældeled, Overdrev m. v. Da Statistikken Arealangivelser for Enge, Kær og Fældeled tilmed er ret svingende, kan man kun rent skønsmæssigt anslaa Tilbagegangen til henved 80 000 ha. I 1912 blev Eng-, Kær- og Fælledareal opgjort til 308 000 ha og det samlede Landbrugsareal til 2 892 000 ha, lidt mindre end ved Tællingerne i 1896 og 1907. Landbrugsarealet udgjorde i 1912 knap 75 pCt. af Landets samlede Areal.

Ved Hedeopdyrkning, Mosekultivering og Udtørningsarbejder blev der ogsaa i denne Periode indvundet og grundforbedret store Arealer. Det danske Hedeselskab, der stiftedes af *E. Dalgas* i 1866, var her vedvarende den ledende Kraft, og godt $\frac{1}{3}$ af de resterende Heder og Lyngbakker blev opdyrket 1881—1912. Selskabet drog Omsorg for, at moderne Hjælpemidler efterhaanden blev taget i Brug ved Opdyrknings- og Grundforbedringsarbejdet. I Tidsrummet 1879—96 blev der anlagt tre faste Mergelsporbaner, der fremmede Opdyrkingen i mere udprægede Hedeegne. Fra 1904 anvendtes ogsaa flyttelige Sporbaner, der muliggjorde Mergeltransport direkte til de Ejendomme, der havde Brug for den, og tillod en langt bedre Udnyttelse af Materiel og Arbejdskraft. Mergeltilførslerne kom nu ikke blot de magre Egne til gode. I 1906 stiftedes »Hedebruget«, der som Datterselskab af Hedeselskabet havde til Formaal at skaffe Hedeopdyrkerne økonomisk Støtte og vejlede dem gennem deres Organisationer. Kultiveringen af Eng- og Mosearealer skred navnlig godt frem i Tiden efter Aarhundredskiftet. Landbrugskrisen havde i nogen Grad hemmet nye Landvindingsarbejder, og efter 1900 udfoldede ogsaa det private Initiativ sig atter med større Energi.

Den største Indsats baade paa Merglingens og Dræningens Omraade var foregaaet i Tidsrummet 1850—80, mens de tekniske Hjælpemidler endnu var mere primitive. Det merglede Areal Størrelse er først opgjort i 1896 og omfattede da 49,5 pCt. af det dyrkede Areal, i 1907 51,8 pCt. Mens omtrent $\frac{2}{3}$ af det merglede

Areal laa i Jylland, kun $\frac{1}{3}$ paa Øerne, var Forholdet det omvendte, hvad Dræning angik. Det drænedede Areal voksede 1881—1907 fra 20,8 til 25,5 pCt. af Landbrugsarealet, varierende fra 7—8 pCt. i Nord- og Vestjylland til godt 63 pCt. af Lolland-Falsters lavtliggende Arealer (jfr. Bd. II, S. 38). Da man ved de ældste Dræninger ofte havde benyttet for smaa Rør, blev der efter 1900 foretaget mange Omdræninger. Ogsaa Vandløbsreguleringer af forskellig Art blev efter Aarhundredskiftet udført i stigende Omfang. Ved Siden af Hedeselskabet og Statens Forsøgsvirksomhed har navnlig Landboforeningerne gennem deres Forsøgs- og Konsulentvirksomhed ydet Raad og Støtte til en stor Mængde private Grundforbedringsarbejder.

For Produktionsudvidelsen under og efter Landbrugskrisen var den egentlige Landvinding af forholdsvis ringe Betydning. Vigtigere var det, at Landmændene i Forbindelse med Overgangen til større Foderproduktion og forøget Salg af Husdyrprodukter lærte at udnytte gammel Landbrugsjord mere intensivt end tidligere. Den almindelige Forbedring af Redskaber og Maskiner medførte ogsaa betydningsfulde Fremskridt med Hensyn til Jordens Bearbejdning. Dobbeltplowe, Knivharver og Ringtromler fandt efterhaanden stor Udbredelse, og ved Besaningen anvendtes der i 1907 Radsaa- og Bredsaamaskiner paa tilsammen henved 40 000 Ejendomme. Endnu mere betød den stigende Anvendelse og bedre Udnyttelse af saavel Stald- som Kunstgødning.

Med Husdyrbrugets Fremgang fulgte en kraftig Forøgelse af Gødningsproduktionen, hvortil kom, at den stærke Fodring forbedrede Staldgødningens Kvalitet. Men den ældre Tids primitive Møddinger var daarlige Opbevaringssteder, navnlig gik det meste af Ajlen til Spilde. Paa Tune Landboskole anstillede man o. 1880 Forsøg med Adskillelse af den faste og den flydende Gødning, Landboforeningerne tog snart Spørgsmaalet op, og Landbrugerne var ret hurtige til at løse det i Praksis. Omkring 1900 var der Ajlebeholdere ved de fleste Bøndergaarde, lidt senere kom ogsaa Husmandsbrugene i stor Udstrækning med. Møddingstederne blev efterhaanden bedre indrettet, mens Møddinghuse derimod, som Tallene viser, kun fik ret ringe Udbredelse, og Antallet reduceredes atter, da Opbevaringsforsøg havde vist, at Tag over Møddingen ikke var af større Betydning for Bevarelsen af Gødningsens Kvælstofindhold. Først fra 1907 findes der her en officiel Statistik, de ældste Tal er derfor kun omtrentlige.

	Ajlebeholdere	Møddinghuse
1896.....	28 000	—
1904.....	67 000	—
1907.....	82 700	16 500
1918.....	134 400	19 000
1923.....	138 100	14 700

Beregninger over Staldgødningens Indhold af Kvælstof, Fosforsyre og Kali — i 1903 henholdsvis 99, 50 og 107 Mill. kg — lader formode, at dens Værdi er fordoblet i Perioden 1880—1914. Endnu mere betød det, at det aarlige Forbrug af Kunstgødning, der omkring 1880 kun beløb sig til 13—14 Mill. kg, næsten udelukkende Fosforsyregødning, steg til 58 Mill. kg i Femaaret 1896—1900 og over 200 Mill. kg i de sidste Aar før Krigen, heraf knap 10 pCt. Kali- og henved 20 pCt. Kvælstofgødninger, Resten Fosfater og blandede Gødninger. Med den betydelige Hjemmeproduktion af Fosforsyregødning kom det danske Landbrugs samlede Forbrug af Kunstgødning i 1914 op paa ca. 300 Mill. kg. Denne vældige Stigning skyldtes for en væsentlig Del de lokale Gødningsforsøg, der fra Slutningen af 1890'erne anlagdes af en Række Landboforeninger (jfr. ovenfor S. 423), senere ogsaa af Husmandsforeninger. Forsøgene tjente til at paavise Kunstgødningens Virkninger og den bedste Udnyttelse af Staldgødning og Ajle. Det var et af de Omraader, hvor Forsøgsresultaterne meget hurtigt fik gennemgribende Betydning i Praksis.

Som nævnt var der allerede i 1870'erne udført et betydeligt Arbejde for Planteforædling, og i 1886 oprettedes den første Forsøgsstation i Plantekultur med Statskonsulent *P. Nielsen* som Leder. Endnu et Par Stationer blev senere oprettet, og Forsøgsvirksomheden sorterede fra 1897 under Statens Planteavlsudvalg. I Perioden 1883—1903 udførte Landhusholdningsselskabet en Række Forsøg af særlig Betydning for Hvede- og Bygdyrkingen, ligesom de lokale Planteavlsforsøg og Landboforeningernes Fremavl af Saasæd og Frø efter 1900 bidrog meget til at fremskaffe en fortrinlig Udsæd. Fra 1906 overtog Landboforeningernes Frøforsyning for en stor Del Fremavlen af Frø. Udviklingen paa Maskinteknikkens Omraade bevirkede ikke blot, at Haandsaanningen i hvert Fald paa de store og middelstore Landbrug afløstes af Maskinsaanning, men fik ogsaa megen Indflydelse paa Afgrødernes Pleje, Høstens Bjergning og dens senere Behandling. Rensere og Ukrudtsharver, Redskaber til Ajlespredning og mod

Periodens Slutning ogsaa Vædskespredere fandt almindelig Udbredelse. Foruden Høstmaskiner og Hesteriver kom hist og her Roe- og Kartoffeloptagere i Brug. Tærse- og Rensemaskiner forbedredes og anvendtes nu overalt, i 1907 var der ca. 66 000 Ejendomme, der benyttede Tærseværker. Hestegangen var den almindeligste Kraftkilde, men i Dele af Nordjylland dominerede Vindmotoren, mens Petroleumsmotorer og elektriske Kraftmotorer før 1914 kun anvendtes paa et lille Mindretal af Landbrug.

I Arealbenyttelsen skete der i denne Periode meget væsentlige Ændringer. En helt nøjagtig Opgørelse kan ikke foretages, men det er dog næsten udelukkende Græsningsarealerne, der berøres af Forandringer i den statistiske Rubricering (jfr. ovenfor om Kærjorderne). Arealer, der var udlagt til varigt Græs, er 1881—1901 medregnet under Grønfoder- og Græsarealer under Omdriften. I nedenstaaende Oversigt anføres alle disse Arealer derfor under eet.

Landbrugsarealets Benyttelse 1881—1912.

	1881	1896	1912	1881	1896	1912
	1000 ha	1000 ha	1000 ha	pCt.	pCt.	pCt.
Korn	1 156	1 185	1 156	40,4	40,8	40,6
Rodfrugter.....	64	140	356	2,2	4,8	12,5
Andre Afgrøder	18	13	22	0,6	0,5	0,8
Brak	259	247	156	9,1	8,5	5,5
Græs og Grønfoder	1 362	1 321	1 154	47,7	45,4	40,6
Ialt	2 859	2 906	2 844	100,0	100,0	100,0

Mens Kornarealet gennem hele Perioden havde nogenlunde samme Størrelse, var Rodfrugtdyrkningen i rivende Udvikling paa Brakmarkens og Græsarealets Bekostning. Langt de stærkeste Forskydninger skete efter 1896, altsaa senere end Produktionsomlægningen, men samtidig med den største Forøgelse af Husdyrbestanden.

I Jylland voksede Kornarealet en Del, idet der stadig blev indtaget ny Jorder til Dyrkning, men paa Øerne formindskedes det. Mellem de forskellige Kornafgrøder skete der ret betydelige Forskydninger fra Tælling til Tælling.

Mens Vintersædarealerne i Jylland ret konstant udgjorde ca. 30 pCt. af det samlede Kornareal, blev de paa Øerne indskrænket til 26—27 pCt. Hvedearealerne reduceredes stærkt i Perioden 1881—96, men holdt dog Stillingen bedst paa Lolland-Falster,

hvor denne Afgroede var mest udbredt. Hveden var ikke meget afhængig af Klima og Jordbundsforhold, men under Landbrugs-krisen viste den sig som ovenfor omtalt mest paavirket af Pris-fluktuationer. Med Prisstigningen henimod 1900 fulgte meget hurtigt en Udvidelse af Hvedearealerne. Til disse Forandringer svarede en modgaaende Bevægelse i Rugarealerne, relativt svagere, men arealmæssigt af omtrent samme Styrke. Indtil 1896 gik Rugen frem undtagen i de udprægede Hvedeegne. Tilvæksten skyldtes dog for en væsentlig Del Nyopdyrkningen samt de lettere Jorder i Nord- og Sydvestjylland, hvor Rugen optog over $\frac{1}{3}$ af Kornarealerne. Efter 1896 gik Rugavlen derimod som Helhed mere tilbage, end Hvededyrkningen blev udvidet.

Kornarealet 1881—1912, angivet i 1000 ha.

	1881	1888	1896	1901	1907	1912
Hvede	56	49	34	41	41	54
Rug.....	268	281	291	273	276	246
Byg.....	317	298	280	266	234	241
Havre.....	402	426	439	428	403	428
Blandsæd.....	65	93	120	138	170	180
Bælgsæd m. v.	49	40	21	20	15	15

Blandt Vaarsædafgrøderne var Bygget, der i ældre Tid havde hævdet sig som Landets vigtigste Kornafgrøde, gennem det meste af Perioden i Tilbagegang, navnlig paa de lette Jorder. Bedst holdt Bygavlen sig i de Amter, hvor der dyrkedes Maltbyg, men som Foderafgrøde maatte Byg vige til Fordel for Blandsæd og Rodfrugter. Byg indgik jo i Blandsæd, men selv om Bygarealet aftog mindre, end Blandsædarealet blev forøget, var Tilbagegangen ret betydelig. Siden 1896 har man Oplysning om Udbredelsen af 2-radet og 6-radet Byg. Sidstnævnte Sort optog i 1896 $\frac{1}{5}$ af Bygarealet, men i det nordlige og sydvestlige Jylland over Halvdelen. 2-radet Byg vandt dog Terræn ogsaa i disse Egne og var paa Øerne helt dominerende. I Jylland var gennemgaaende ca. 45 pCt. af Kornarealet besaaet med Havre, i Thisted Amt endog 50 pCt., mod kun 25—30 pCt. paa Øerne. Saa længe ny Jord i større Udstrækning blev taget under Plov, kunde ogsaa Havredyrkningen udvides, men den stærke Forøgelse af andre Foderafgrøder, navnlig Rodfrugter og Blandsæd, modvirkede i nogen Grad en fortsat Tilvækst. Ved Tællingen i 1896 var $\frac{3}{4}$ af Havrearealet besaaet med gul Havre, der var praktisk talt

eneherskende paa Øerne, mens graa Havre endnu var ret udbredt paa Halvøen.

Som Handelsvare tabte Vaarsæden en stor Del af sin Betydning, og man mente at opnaa en større og mere sikker Foderafgrøde, naar man saaede Byg og Havre sammen. Blandsædarealet udvidedes i denne Periode til næsten det 3-dobbelte. Fremgangen var størst i Jylland, men paa Øerne var Blandsæden i ældre Tid mere udbredt. Ved Tællingen i 1907 var 27 pCt. af Blandsædarealet besaaet med Korn og Bælgsæd i Blanding. De rene Bælgsædarealer (væsentlig Ærter), der navnlig forekom paa Lolland-Falster og i Sydsjælland, reduceredes 1881—96 til $\frac{1}{3}$ af deres tidligere Udstrækning.

Endnu i 1870'erne var Rodfrugtavlens kun i langsom Fremgang, og Kartofflerne optog langt den største Del af Arealet. Under Landbrugskrisen ændredes dette Forhold. Nedenstaaende Oversigt viser de væsentligste Forskydninger i Perioden 1881—1912.

Rodfrugtareal angivet i 1000 ha.

	1881	1888	1896	1901	1907	1912
Kartofler.....	45	52	52	54	54	61
Runkelroer	7	18	30	49	84	84
Kaalrabi.....	2	2	6	27	76	103
Turnips.....	6	19	31	55	69	68
Gulerødder.....	3	6	6	7	9	8
Sukkerroer.....	2	7	13	14	16	32

I 1881 udgjorde Kartoffelmarkerne 70 pCt. af hele Rodfrugtarealet, men i 1912 kun 14 pCt. Mest betød Kartoffeldyrkningen i Ringkøbing og Aalborg Amter, mindst i Sydsjælland og paa Fyn. Foderroerne var gennem hele Perioden i stærk Fremgang, efter 1896 ganske særlig i Jylland, hvor Husdyrholdet udvidedes langt mere end paa Øerne. Runkelroerne var omkring 1880 den vigtigste Foderroe, navnlig Øst for Lillebælt, men den blev faa Aar senere indhentet af Turnipsen, som især blev dyrket paa de lettere Jorder. Mod Periodens Slutning fik Kaalroen dog Overtaget. Sukkerroearialet, der i 1881 kun udgjorde 1500 ha, blev næsten 10-doblet i de følgende 15 Aar, og efter 1906 udvidedes det atter meget betydeligt, til Dels i Forbindelse med de forbedrede Arbejdsforhold. Omtrent $\frac{2}{3}$ af Arealet laa da paa Lolland-Falster, men ogsaa Møen og Dele af Odense Amt hørte til Sukkerroeegnene.

Blandt »Andre Afgroeder« indtog Boghvede indtil 1888 en fremtrædende Plads, men derefter formindskedes Arealet meget stærkt. Spergel havde ingen større Udbredelse. Arealet med Handelsplanter (Kommen, Sennep, Hør, Hamp og Tobak) reduceredes 1881—1907 til $\frac{1}{10}$ af dets tidligere Udstrækning. Græs- og Kløverfrøavl, der var mest udbredt paa Øerne, var i 80'erne i betydelig Fremgang, senere mere svingende, mens Arealet af Rodfrugter til Frøavl mangedobledes i denne Periode. Ogsaa Havesager dyrkedes efterhaanden i langt større Udstrækning, navnlig i Københavns Omegn.

Hvad Brak angaar, er Opgivelserne ved de forskellige Tællinger ikke helt ensartede. Fra 1901 henføres Brakmarkens Grønfoderplanter til de øvrige Grønfoderarealer, og der skelnes kun mellem Helbrak og Halvbrak. Renbrakarealet halveres i Perioden 1881—1907, mens den benyttede Brak var i meget betydelig Fremgang; paa Fyn og Lolland-Falster udgjorde den mod Periodens Slutning omtrent $\frac{1}{3}$ af Brakarealet.

Bortset fra Bornholm var Græs- og Grønfoderarealet som Helhed i Tilbagegang baade i Agermarken og udenfor Rotationen, men ogsaa her fandt store Forskydninger Sted. Disse kan dog ikke konstateres med større Sikkerhed, da Resultatet for en Del afhænger af, om Tællingsaaret er et godt Græsaar eller ikke. Høslætarealet udgjorde i 1881 158 000 ha, i 1907 297 000 ha og i 1912 237 000 ha, mens Græsmarkerne gik tilbage fra 760 000 ha i 1881 til 475 000 ha (hvoraf 104 000 ha vedvarende Græsmark) i 1912. Grønfoderarealet mere end fordobledes og optog i 1912 68 000 ha. Lucernedyrkingen, der siden Aarhundredskiftet havde været i betydelig Udvikling, var før Verdenskrigen udstrakt til ca. 10 000 ha. Engarealet formindskedes lidt og udgjorde i 1912 220 000 ha, Kær og Fællede 120 000 ha. Mange højtliggende Enge blev afvandet og lagt under Plov, men samtidig blev der ved Udtørningsarbejder indvundet anselige Engstrækninger, og en Del Hedejord langs jyske Aaløb blev ved store Vandingsanlæg forvandlet til Eng.

Det er bemærkelsesværdigt, at Landbrugets Havesareal forøgedes med 50 pCt. i denne Periode. Paa Øerne udgjorde det i 1912 henvend 2 pCt. af det samlede Landbrugsareal, i Jylland ca. $\frac{3}{4}$ pCt., men her var Fremgangen størst.

Den forbedrede Jordbehandling og Gødskning i Forbindelse med mere hensigtsmæssige Driftsformer og Fremskaffelsen af

bedre Sorter og Stammer gav Betingelser for et stærkt stigende Høstudbytte. Paa Grundlag af Arealtællingerne og Foldangivelser for de enkelte Høstaar har Statistikken søgt at finde et Fællesmaal for de forskellige Afgrøder beregnet efter Foderværdien. En Afgrødeenhed svarer til 100 kg Hvede, Rug eller Byg, 120 kg Havre, 110 kg Blandsæd, 100 kg Kartoffel- eller Sukkerroetørstof, 110 kg Roetørstof, 250 kg Ager- og Enghø eller 500 kg Halm. For Rodfrugternes Vedkommende er Udbytteberegningen før 1900 dog mere skønsmæssig. Græs- og Grønfoderafgrødernes Foderværdi er først opgjort fra 1911—14, da Gennemsnittet var 15 Mill. Afgrødeenheder.

Høstudbytte i Mill. Afgrødeenheder.

	Kornafgrøder		Hø	Rodfrugter og Kartoffler	Høstudbytte ialt
	Kærne	Halm			
1880—84	17,5	5,2	4,0	1,7	28,4
1885—89	17,5	5,2	4,2	2,8	29,7
1890—94	18,4	5,5	5,1	3,8	32,8
1895—99	18,5	5,6	6,3	5,5	35,9
1900—04	19,4	5,5	6,4	9,1	40,4
1905—09	19,7	6,7	7,7	13,4	47,5
1910—14	20,9	6,6	6,9	17,1	51,5

Efter dette udgør Produktionsstigningen i Perioden 1880—1914 over 80 pCt. (medregnes Græsning og Grønfoder dog næppe mere end ca. 70 pCt.). Fremgangen, der kun for en mindre Del skyldes Arealudvidelse, falder overvejende paa Rodfrugt dyrkningen. Ved en Sammenligning med Tallene for Arealbenyttelse maa det dog erindres, at den gamle Agerjord har afgivet meget store Arealer til Rodfrugter. Det er derfor i Periodens sidste Del gennemgaaende Jord af ringere Bonitet, der bærer Korn, og dette forklarer Kornproduktionens relativt beskedne Forøgelse.

Dette Forhold maa ogsaa tages i Betragtning ved Opgørelser over Foldudbyttet (Gennemsnitsudbytte pr. ha). Kun for de vigtigste Kornsorters og Kartofflens Vedkommende har man Talmateriale fra hele Perioden. Det aarlige Udbytte af Sukkerroer og Runkelroer er anslaaet siden 1896, Kaalroe- og Turnipsudbyttet først fra 1902.

I Modsætning til Hvede, der gennem hele Perioden dyrkes paa Jorder af nogenlunde ensartet Beskaffenhed, er navnlig Foldudbyttet af Rug paavirket af den ændrede Arealbenyttelse. Fra 1897 skelnes der ved Opgørelsen mellem 2-radet og 6-radet Byg,

samt mellem gul Havre og graa Havre. Da 2-radet Byg og gul Havre havde langt den største Udbredelse, svarer det anførte Foldudbytte nærmest til disse Sorter. 6-radet Byg og graa Havre gav henholdsvis 3 à 4 og 6 à 7 hkg mindre pr. ha, men dyrkedes gennemgaaende paa daarligere Jord. Navnlig for Kartofflens Vedkommende har det maalbevidste Arbejde for at fremskaffe gode Sorter givet store Resultater, men ogsaa Udbyttet af Runkelroer viser en meget betydelig Stigning paa relativt kort Tid. Mens Kartoffel- og Rodfrugtdyrkningen maa ses i Sammenhæng med Udviklingen paa Husdyrbrugets Omraade, havde Sukkerroedyrkningen jo desuden industrielt Formaal, og det var her af særlig Betydning, at Roernes Sukkerindhold blev væsentligt forøget i Løbet af denne Periode.

Gennemsnitsudbytte i hkg pr. ha.

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Kartofler
1880—84.....	21,4	16,8	16,9	14,2	71
1885—89.....	24,9	16,1	16,9	13,9	82
1890—94.....	25,3	16,9	17,9	17,7	82
1895—99.....	26,9	16,3	17,9	15,6	95
1900—04.....	27,5	17,2	19,9	16,4	114
1905—09.....	27,7	17,4	20,6	17,1	128
1910—14.....	30,6	17,3	22,4	18,0	149
	Sukkerroer	Runkelroer	Kaalroer	Turnips	
1896—99.....	262	387			
1900—04.....	264	416	(442)		(376)
1905—09.....	284	500	458		390
1910—14.....	305	538	455		392

Til de Forandringer i Landbrugsarealets Benyttelse, som er omtalt ovenfor, svarer betydningsfulde Ændringer i S æ d s k i f t ø t. Den Driftsform, der i 1870'erne endnu kun var Foregangsmandenes Sag, blev i denne Periode lidt efter lidt den almindelige. Da Husdyrholdet ubetinget kom i Forgrunden, gjaldt det om at forøge og forbedre Foderafgrøderne, og den stigende og mere hensigtsmæssige Anvendelse af Kunstgødning stillede Landbrugerne friere i Valget af Afgrøder. I Tiden efter 1850 havde Kornafgrøder i nogen Grad fortrængt Vekselafrøder som Kløver, Bælgsæd og Raps, men denne Rovdrift blev standset ved det store Prisfald, der opmuntrede Landbrugerne til i Stedet at drive paa med Dyrkningen af Rodfrugter og andre gode Foderafgrøder. Roerne betød ogsaa god Udnyttelse af den forøgede Produktion

af Staldgødning og Ajle. Efterhaanden blev de blandede Kobbølbrug mere'almindelige, og Udviklingen gik mange Steder i Retning af det rene Veksølbrug.

Fra Periodens Slutning har *J. C. B. la Cour* i Værket »Danske Gaarde« samlet Oplysninger om Sædskefteforholdene ved ca. 8000 Landbrug, overvejende mellemstore og store Gaarde, og dette Materiale er senere behandlet af Professor *O. H. Larsen*. Det viste sig, at mange Ejendomme havde delt Drift, nemlig foruden en Hovedrotation ogsaa en sekundær Rotation, ja i nogle Tilfælde en stærkere Opdeling. I Hovedrotationen havde 47 pCt. 8 Marker, 27 pCt. 7 og 10 pCt. kun 6 og derunder, mens 16 pCt. havde 9 eller flere Marker i Omdriften. De lange Omdrifter, der fortrinsvis fandtes i Dele af Jylland, var aftaget stærkt i Periodens Begyndelse, samtidig med at Græslejets Varighed var blevet indskrænket. Korte Omdrifter forekom især paa Landets frugtbarste Jorder, i Sædskefter med 1-aarige Kløver-Græsmarker og udstrakt Rodfrugt dyrkning, men var ogsaa ret almindelige i Vestjylland, idet store Engarealer udenfor Omdriften i visse Egne gjorde det muligt at indskrænke Antallet af Græsmarker i Sædskeftet. Gennemgaaende var de korte Rotationer mest almindelige paa smaa Ejendomme. Blandt Brugene med 6-Marksdrift var der 8 pCt. rene Kobbølbrug, men godt 33 pCt. blandede Kobbølbrug uden Brak, hvilket omtrent svarede til Gennemsnittet for samtlige Brug, mens knap 38 pCt. var Veksølbrug.

Efter statistiske Undersøgelser i 1910 skulde der blandt store og mellemstore Brug kun findes ca. 12 pCt. rene Veksølbrug, flest paa de sydlige Øer (Sukkerroeegne) og i det sydvestlige Jylland, men Materialet i »Danske Gaarde« viser lidt højere Gennemsnitstal. Mens Antallet af rene Kobbølbrug gennemgaaende aftager med Omdriftens tiltagende Længde, gælder det samme ikke ubetinget de rene Veksølbrug. Mod Periodens Slutning var det almindeligt med 1 Roemark ved 6-, 7- à 8-Marksdrift, men $\frac{1}{5}$ af disse Brug havde 2 Marker med Rodfrugt, som det var Tilfældet i Halvdelen af Brugene med 10 Marker. Ogsaa Græslejets Varighed tiltog med Rotationens Længde. Ved 8-Marksdrift holdt de fleste paa 2-aarigt Græsleje. Mange Steder i Jylland havde man dog 2 Rodfrugtmarker uden Brak. Den meste Helbrak fandtes paa Øerne.

Den forbedrede Gødskning lettede Vilkaarene for »fri Drift«, hvor man tidligere havde holdt paa en fast Rækkefølge af Af-

grøderne, men Erfaringerne angav dog visse Principper for Frugtfølgen, som Landmanden ikke kunde fravige uden at risikere Tab. Man fremhævede, at der i Sædskiftet maatte være en passende Veksling mellem langstraaede og bredbladede Afgrøder og holdes længst mulig Afstand mellem Afgrøder af samme Art. Rodfrugtafgrøder maatte fordeles hensigtsmæssigt indenfor Sædskiftet, hvorved Staldgødning og Ajle vilde blive udnyttet bedre. Endelig burde man drage Omsorg for, at Afgrødernes Rækkefølge ikke hindrede en rettidig og heldig Gennemførelse af de forskellige Dyrkningsarbejder eller gjorde det vanskeligere at bekæmpe Ukrudt og forebygge Plantesygdomme. Iøvrigt maatte Sædskiftet i høj Grad afhænge af de stedlige Forhold og den enkelte Landmands Indsats.

Allerede før Landbrugskrisen havde Prisbevægelsen som nævnt opmuntret til forøget H u s d y r p r o d u k t i o n, og med Andelsmejeridriftens Gennembrud i 1880'erne blev der langt bedre Betingelser for en Udvidelse af saavel Kvæg- som Svinebesætninger. At ogsaa Hesteholdet forøgedes betydeligt i Perioden 1880—1914, maa ses i Sammenhæng med den mere intensive Jordbehandling og den voksende Anvendelse af egen Trækkraft indenfor Husmandsbruget. Derimod reduceredes Faarene, som Husdyrtællingerne efter 1881 viser, fra at være de mest almindelige danske Husdyr (næst Hønsene) til at være de faatalligste, Hestene ikke undtaget. Tællingerne er foretaget pr. 15. Juli.

Husdyrbestanden i Tusinder.

	Heste	Horn- kvæg ialt	Malke- kvæg	Svin	Faar	Høns
1881.....	348	1470	899	527	1549	(4070)
1888.....	376	1460	954	771	1225	4592
1893.....	411	1696	1011	829	1247	5857
1898.....	449	1745	1067	1168	1074	8767
1903.....	487	1840	1089	1457	877	11555
1909.....	535	2254	1282	1468	727	11816
1914.....	567	2463	1310	2497	515	15140

For Hesteholdets Vedkommende var Tilvæksten mærkeligt konstant fra Tælling til Tælling. Af Fremgangen faldt $\frac{2}{3}$ i Jylland. Landbrugets Behov for Trækkraft medførte, at man efter 1900 foretrak større og sværere Heste, end det var Tilfældet ved Periodens Begyndelse. Smaabrugets Udvikling skabte dog en Modbevægelse, da man her havde Brug for smaa lette Heste. Den

jyske Race, der omfattede ca. $\frac{2}{3}$ af Bedækningshingstene og i det væsentlige blev holdt ren, var en mellemsvær Trækhesterace, som efterhaanden ogsaa fandt stor Udbredelse paa Øerne. De andre svære Racer udgjorde i 1914 11 pCt. af Hingstene (heraf godt Halvdelen Belgiere), de lettere Racer ialt godt 25 pCt. Af de to gamle nationale Racer gik Frederiksborgeren foreløbig mest tilbage (i 1914 11 pCt. af Hingstene), mens Jyderne holdt Stand. Antallet af smaa Heste var i 1898 godt 25 000, men fordobledes inden 1914.

Naar Antallet af Hornkvæg gik lidt tilbage mellem 1881 og 88, skyldtes det næsten udelukkende Studeholdets Tilbagegang i Jylland. Paa Øerne, hvor Studedefning var af ringe Betydning, kunde der noteres Fremgang, og ved de følgende Tællinger forøgedes Kvægmængden overalt, navnlig var Stigningen meget anselig efter 1903. Ialt udgjorde Tilvæksten 1888—1914 1 Mill. Stk. eller væsentligt mere end i de foregaaende 50 Aar. Det forøgede Tillæg og den hurtigere Omsætning med kortere Levealder for Køerne fik til Følge, at Malkekvæget (Køer og Kvier) gik relativt tilbage, nemlig fra 61 pCt. af alt Hornkvæg i 1881 til 53 pCt. i 1914. Efter 1900 stimulerede de stigende Kødpriser Interessen for Krydsning med Korthorn. Fra 1893 til 1914 tredobledes Antallet af Bedækningstyre af Korthornsrace, men udgjorde dog knap 13 pCt. Den sortbrogede jyske Race, der navnlig var fremherskende i det nordøstlige Jylland, gik tilbage fra 27,4 til 24,5 pCt., mens den røde danske Malkerace, der var næsten eneherkende paa Øerne og i det sydøstlige Jylland, i 1914 mønstrede 54,8 pCt., en uvæsentlig Fremgang siden 1893. Gennem Forædling blev det røde Kvæg i denne Periode en udpræget Malkerace. Jerseybesætninger udgjorde ca. 1 pCt. af Kreaturholdet og fandtes fortrinsvis paa Øerne og i Vendsyssel. — Endnu i 1898 anvendtes 14 000 Stude og 7000 Køer som Trækkraft, men i 1909 gik kun $\frac{1}{8}$ af denne Styrke for Plov eller Vogn. Det ny Aarhundrede kørte ikke med Stude.

Hvad Svineholdet angaar, giver Tællingerne et mindre præcist Billede, idet den hurtigere Rotation, der kendetegner den nyere Tids Svineavl, gør det muligt at foretage Ændringer i Bestandens Størrelse, naar Konjunkturerne opfordrer dertil. Det er da ret tilfældigt, om Svineantallene paa Tællingstidspunkterne bliver et korrekt Udtryk for den mellemliggende Udvikling. I det lange Løb var Fremgangen utvivlsomt endnu større, end Tallene viser, idet Fedningsperioden blev betydeligt afkortet. Endnu i 1880'erne

var Svinebestanden ret uensartet, og først omkring 1900, da man havde begyndt i større Udstrækning at anvende Orner af den store Yorkshirerace til Krydsning med Søer af dansk Landrace og tillige lagde Vægt paa at udvikle denne, fik man en Svineproduktion, der imødekom det engelske Markeds Fordringer m. H. t. Bacon. Af henvend 6000 Bedækningsorner var dog i 1909 $\frac{2}{3}$ af dansk Landrace og Resten nogenlunde ligedelt mellem Yorkshire og blandede Racer.

Faareholdet var gennem hele Perioden i stærk Tilbagegang, navnlig Antallet af Fedningsdyr. Frugtbarheden syntes stigende, men nogen betydelig Kvalitetsforbedring fandt ikke Sted. Paa Grund af de lave Uldpriser havde man allerede i den foregaaende Periode lagt mere Vægt paa at fremme Kødproduktionen ved Krydsning med engelske Kødracer, og den uforædlede danske Landrace var 1881—93 i stærk Tilbagegang, især i Jylland. Fremskridt indenfor Avlsarbejdet hindrede ikke den fortsatte Nedgang i Faareproduktionen, der skyldtes de relativt daarlige Afsætningsforhold paa Verdensmarkedet.

Med Ægprisernes Stigning fulgte navnlig i Landbrugskrisens sidste Tiaar og 1909—14 en meget stærk Forøgelse af Hønsehølden. Tilvæksten var størst paa Øerne, hvor iøvrigt Antallet af Gæs var paa Retur. Efter 1898 fandt spanske og italienske Racer større Udbredelse. Antallet af Ænder steg fra 644 000 i 1888 til 1 022 000 i 1914, mens Gæssene gik tilbage fra 214 000 til 162 000. — Endnu kan nævnes Biavl, der 1888—1909 viste nogen Tilbagegang i Antallet af Bistader, men de gammeldags Bikuber afløstes i denne Periode af Bistader med bevægelige Tavler, der i 1909 udgjorde godt $\frac{3}{4}$ af ialt ca. 100 000 Bistader.

I Oversigter over Husdyrholdets Størrelse regner man ofte med »reduceret Kreaturbestand«, idet 1 Hest sættes = 3, 1 Stk. Hornkvæg = 1, 1 Svin = $\frac{1}{4}$, 1 Faar = $\frac{1}{6}$. Stigningen 1881—1914 bliver da netop en Fordobling: fra 2 465 000 til 4 875 000. Som det kunde ventes, viser Husdyrenes beregnede Foderforbrug og Fremstillingen af Husdyrprodukter en noget større Stigning. Efter *J. C. Overgaards* Beregninger skulde Gennemsnitsudbyttet pr. Ko være steget fra 1600 kg Mælk i 1881, hvilket med den daværende Fedtprocent kun vilde give 54 kg Smør, til 2750 kg i 1914 (= 109 kg Smør). Hertil kommer Skummet- og Kærnemælksudbyttet. Den kraftigere Fodring har ogsaa forøget Kødproduktionen, selv om den relative Tilvækst er ret forskellig for

Hornkvæg, Svin og Faar. Naar der tages Hensyn hertil, giver Kreaturtællingerne Grundlag for følgende Produktionsopgørelse:

Beregnet Produktion af Kød, Smør, Mælk og Æg i Mill. kg.

	Oksekød	Svinekød	Faarekød	Smør	Skummet og Kærnemælk	Æg
1881	58,8	45,8	21,7	49	1391	9,3
1888	58,4	67,1	17,2	65	1705	10,7
1893	67,8	72,1	20,0	75	1945	14,8
1898	69,8	101,6	17,2	84	2156	22,7
1903	92,0	126,8	15,8	107	2613	29,5
1909	112,7	127,7	13,1	140	3390	30,7
1914	123,2	217,2	9,3	143	3457	47,5

Produktionen af Hønskød skulde efter samme Beregning være steget fra 2,6 til 9,6 Mill. kg, hvorefter den samlede Kødproduktion 1881—1914 viser en Fremgang fra 128,9 til 359,3 Mill. kg. Baade Kød- og Smørproduktionen blev saaledes meget nær 3-doblet og Ægproduktionen endog 5-doblet. Endnu kan anføres, at Sukkerproduktionen voksede fra 20 Mill. kg i 1888 til 152 Mill. kg i 1914.

Den stærke Tilvækst fra Perioden 1861—81 (ovenfor S. 299) var fortsat og i forøget Tempo. Samtidig havde Kvalitetsforbedringen navnlig for Smørproduktionens Vedkommende medført en yderligere Værdiforøgelse. Danske Landbrugsprodukter havde i Skyggen af en Landbrugskrise vundet en stadig mere fremtrædende Plads paa Verdensmarkedet, og Fremgangen var blevet kraftigt forøget i den almindelige Opgangstid efter 1900.

IND- OG UDFØRSEL AF LANDBRUGSPRODUKTER

Hovedlinjen i vort Landbrugs Omsætning i Perioden 1880—1914 er fremtrædende klar. Allerede i 1870'erne var Danmarks Udførselsoverskud af Korn blevet stærkt reduceret og forvandles nu til et hastigt voksende Indførselsoverskud af Korn og Foderstoffer, der sammen med Forøgelsen af de hjemlige Foderafgrøder bliver Basis for den store Udvidelse af Husdyrproduktionen, som karakteriserer Tidsrummet. Landbrugseksporten stiger fra Femaar til Femaar som ingensinde før, men bliver samtidig mere ensidig i sin Sammensætning. Dansk Smør og Flæsk vinder som udprægede Kvalitetsvarer et Verdensmarked for sig, mens de

øvrige Husdyrprodukter allerede i 1890'erne faar anvist Tredjepladsen blandt Landbrugets Eksportvarer.

Afsætningen paa Hjemmemarkedet voksede med den fortsatte Befolkningstilvækst, der saa godt som udelukkende faldt paa den ikke-landbrugende Befolkning. Den økonomiske Fremgang efter 1900 gav ogsaa øget Salg herhjemme, men langt større Effekt havde dog Fremstødene paa de store Eksportmarkeder i England og Tyskland. I Sammenligning med de to Hovedaftagere blev de øvrige Markeder for danske Landbrugsprodukter af stadig mindre Betydning. Derimod fordelte Landets Import af Korn og Foderstoffer, visse Husdyrprodukter, Kunstgødning m. v. sig paa flere Lande. Tyskland, Rusland og U. S. A. kom her i Forgrunden, men ogsaa England og Sverige var Leverandører til det danske Landbrug.

Förudsætningerne for den store Eksportforøgelse og de Bestræbelser, der fra Regerings, Handelsmænds og Landbrugsorganisationers Side blev gjort for at bevare eller udvide Markedet for danske Produkter, er allerede omtalt ovenfor og i et Par af de foregaaende Bind (se navnlig Bd. 3, »Mejeribruget«). I Virkeligheden er den handelspolitiske Side af denne Gennembrudstid i vor Landbrugseksports Historie endnu næppe skildret i sin fulde Sammenhæng. Her skal som et af de iøjnefaldende Træk i Billedet nævnes Landhusholdningsselskabets Indsats, der var særlig bemærkelsesværdig i de kritiske Faser under Landbrugs krisen. For at sikre den fortsatte Eksport af Kreaturer til det engelske Marked sendte Selskabet saaledes i 1877 en Deputation med *Edw. Tesdorpf*, Grev *Danneskjold-Samsøe*, Kammerherre *S. Skeel*, Birkeelse, og den senere Husdyrbrugskonsulent, Dyr læge *P. Jessen* til England. Sidstnævntes Studierejser i Vesteuropa var i dansk Landbrugshandels Interesse. Kammerherre *C. St. Billes* Bidrag til Løsning af den truende Situation s. A. er allerede nævnt (S. 385). Ogsaa Transportforholdene har Selskabet ved flere Lejligheder beskæftiget sig med, navnlig Dampskibsforbindelserne til England. Mindre vellykkede var Forsøgene paa at skabe nye Markeder i Rusland og Schweiz.

Afgørende Betydning fik det, at Andelsbevægelsen ikke blot gav Bondestanden landbrugstekniske Muligheder for at fremstille Kvalitetsvarer i stor Stil, men ogsaa gennem Eksport- og Indkøbsforeninger overførte en stor Del af Landbrugsomsætningen til

Andelsgrundlag. Ind- og Udførsel af Landbrugsprodukter blev i stigende Grad Landbrugernes egen Sag, og deres Afhængighed af kapitalstærke Storhandlende og Mellemlhandlere, der ogsaa maatte beregne deres Avance, formindskedes efterhaanden.

Overgangen fra Kornsalg til Korn- og Foderstofimport i betydeligt Omfang skete som nævnt allerede i Firserne. Sammenholder man Tallene i nedenstaaende Oversigt med de ovenfor S. 475 anførte Beregninger over den hjemlige Foderproduktion, har man det samlede Grundlag for den kraftige Udvidelse af Husdyrproduktionen.

Aarlig Merindførsel af Korn- og Foderstoffer.

	Korn Mill. kg	Klid Mill. kg	Foderkager m. v. Mill. kg	Ialt Mill. kg
1880—84	÷ 42,3	42,8	23,3	23,8
1885—89	99,0	91,5	49,3	239,8
1890—94	219,6	93,2	80,9	393,7
1895—99	551,2	70,0	138,8	760,0
1900—04	620,9	51,9	304,9	977,7
1905—09	699,2	61,3	450,0	1210,5
1910—14	723,3	47,3	557,4	1328,0

Indtil 1883 var der Overskudsudførsel af formalet og uformalet Korn (herunder ogsaa Bælgsæd), og først med Prisfaldet ti Aar senere gik Importtallene stærkt i Vejret. Efter 1900 var Opgangen kendeligt mindre, og Klidtilførslerne mindskedes allerede i sidste Halvdel af Halvfemserne. Den relativt største Stigning skyldtes Foderkager (for Størstedelen Oliekager og andre proteinrige Fodermidler). Hertil kommer, at Landbruget i sidste Del af Perioden aftog betydelige Mængder Oliekager og Soyaskraa, der vær fremstillet paa danske Oliemøller. I 1913, da der indførtes 658 Mill. kg Oliekager m. v., udgjorde den hjemlige Produktion 57 Mill. kg.

Selv efter Korneksporens bratte Nedgang udførtes der betydelige Mængder dansk Korn til vore Nabolande, i Reglen mellem 50 og 75 Mill. kg om Aaret. Mest betød Udførslen af Byg (især Maltbyg), hvoraf Hovedparten gik til England og Norge. Den vigtigste Kornimport var Majstilførslerne fra U. S. A., Rug fra Rusland, Hvede fra Tyskland og Rusland, henimod 1900 især fra Amerika. Fra de to sidstnævnte Lande indførtes endvidere nogen

Byg og Havre. Oliekager indførtes fra U. S. A. og Rusland, Klid især fra England.

Blandt de importerede Produktionsmidler, der betingede den stærkt forøgede Fremstilling af Husdyrprodukter, maa endnu nævnes Kunstgødning (jfr. de ovenfor S. 470 anførte Tal), Frø til Udsæd og i Udlandet indkøbte Avlsdyr til Forbedring af den hjemlige Husdyrbestand. Ogsaa Import af Landbrugsmaskiner blev i denne Periode en Post af nogen Betydning.

Hvad Eksporten angik, stod det allerede før Landbrugskrisen klart, at Kornsalg med de herskende Konkurrenceforhold i stor Udstrækning maatte vige for den stigende Eksport af Husdyrprodukter. Men det kunde ikke forudses, at Landbruget i saa udpræget Grad vilde blive en Forædlingsindustri. I 1870'erne var det Eksporten af levende Kreaturer, der hjembragte det største Eksportoverskud, mens Smørret kom i anden Række, og de øvrige Husdyrprodukter endnu betød meget lidt. Under Landbrugskrisen ændredes dette Billede totalt.

Indførsel og Udførsel af Husdyr og Husdyrprodukter 1880—1914.

a. Levende Kreaturer.

	Heste		Hornkvæg		Svin		Faar	
	1000 Stk.	Indf. Udf.	1000 Stk.	Indf. Udf.	1000 Stk.	Indf. Udf.	1000 Stk.	Indf. Udf.
1880—84	5,6	11,4	14,1	99,0	23,2	298,0	22,4	93,8
1885—89	4,4	15,0	16,5	102,7	16,1	152,6	26,3	72,8
1890—94	6,5	13,4	11,8	111,3	1,6	131,9	12,3	27,2
1895—99	6,3	19,1	4,1	71,9	2,3	26,1	3,5	4,8
1900—04	6,1	22,5	3,2	56,8	0,9		1,6	0,9
1905—09	17,1	23,2	4,6	114,8	1,0		0,9	1,0
1910—14	16,0	40,6	20,0	152,1	0,8		0,8	0,7

b. Husdyrprodukter.

	Smør		Flæsk og Skinker		Æg		Oksekød
	Mill. kg	Indf. Udf.	Mill. kg	Indf. Udf.	Mill. Snese	Mill. kg	Udf.
1880—84	3,5	14,6	2,4	8,5	0,2		2,5
1885—89	5,4	25,3	2,6	27,0	0,3		4,9
1890—94	12,7	48,9	3,2	38,7	1,0		7,4
1895—99	16,6	65,9	4,2	67,8	1,4	11,8	(5,8)
1900—04	22,7	89,1	5,4	77,8	3,2	20,8	13,1
1905—09	17,4	97,9	6,4	97,5	4,0	21,9	12,4
1910—14	13,9	101,3	1,1	122,5	2,0	21,5	17,6

Mens de vigtigste Husdyrprodukter viser en næsten uafbrudt Stigning til mangedoblede Eksportmængder i Løbet af en Menneskealder, er det af levende Kreaturer kun Heste, der viser en ret jævn Opgang i Udførselstallene, i Virkeligheden kun en Fordobling 1880—1913, idet Femaaret 1910—14 er præget af det unormalt store Salg i de første Maaneder efter Krigsudbruddet i August 1914. Tyskland var ligesom tidligere Hovedaftager. Antallet af indførte Heste var særlig stort den sidste halve Snes Aar før Krigen, men det var gennemgaaende smaa Heste. Rusland og Sverige leverede de fleste.

I Eksporten af Hornkvæg var der ret store Svingninger. 1882—95 udførtes der som oftest over 100 000 Stkr. aarligt, derefter sank Antallet hastigt til omkring 40 000 i Aarene 1898—1902, men fra 1905 laa Eksporttallene for stort Hornkvæg som Regel betydeligt højere end i Firserne. Før 1892 udførtes der 5—10 000 Kalve pr. Aar, men fra dette Tidspunkt ophørte Kalveeksporten praktisk talt. Ogsaa i Forholdet mellem de store Eksportmarkeder skete der Forskydninger. England havde i 1875 slaaet Tyskland ud som Hovedaftager af vort Slagtekvæg, men i 1890 blev Rollerne atter byttet om, og to Aar senere lukkede England som omtalt for Indførsel af levende Kreaturer. Heller ikke det protektionistiske Tyskland med dets mange generende Karantænebestemmelser var nogen særlig god Kunde i den følgende Tid. Derimod steg Danmarks Udførsel af Kødvarer, der i 1880'erne udgjorde noget under $1\frac{1}{2}$ Mill. kg, til det tidobbelte 1896—1900 og var ved Periodens Slutning henved 40 Mill. kg, hvoraf omtrent Halvdelen Oksekød. Her var baade England og Tyskland gode Aftagere. — Indtil 1892 indførte Danmark en ikke ringe Mængde Hornkvæg fra Sverige, men ogsaa importmæssigt blev Lukningen paa Grund af Kvægsygen et Vendepunkt, og først henimod 1914 steg Indførslen atter meget betydeligt.

Af vor Smøreksport gik i Periodens Begyndelse henved 90 pCt. til England (Storbritannien), i Halvfemserne endog 97 pCt., men derefter faldt Kontingentet jævnt til 87 pCt. i Aarene 1911—14. Tyskland, der i Firserne havde aftaget 4 pCt. og i det følgende Tiaar kun 2 pCt. af Smørret, naaede før 1914 op paa 9 pCt., mens en Del mindre Markeder, deriblandt baade Nord- og Sydamerika, aftog ca. 5 pCt. Hertil kom fra 1903 en Flødeeksport, der begunstigedes ved, at Flødeeksporten til Tyskland var toldfri, men Smørtolden meget betydelig, 20 Mark pr. 100 kg. I

1913 svarede denne Flødeeksport til en Smørmængde paa 10 Mill. kg. Eksporten af Mælkekonserves var fra 1910 jævnt stigende, derimod var der indtil 1914 Overskudsudførsel af Ost. 1905—14 udførtes der kun ca. 300 Tons i aarligt Gennemsnit.

Indtil 1887 var Flæskeeksporten af beskedent Omfang og Tyskland vedblivende Hovedmarkedet, der aftog langt over 90 pCt. af vor Udførsel af levende Svin. I Perioden 1887—95 var det længe uvist, om denne Eksport atter skulde kunne hæve sig til sin gamle Betydning, men det tyske Indførselsforbud i 1895 skabte Klarhed over Retningslinjerne for dansk Svineproduktion og -eksport. Udførslen af levende Svin ophørte, og England blev ubetinget Hovedmarkedet, ja næsten Eneaftager af dansk Bacon, selv om der iøvrigt udførtes en Del Flæskeprodukter til Tyskland og enkelte andre Lande, 1901—10 henholdsvis 2 og 4 pCt. af den samlede Flæskeeksport, men efter 1900 kun 2 og 1 pCt. Resten gik til England. I Forhold til den vældigt stigende Eksport var Indførslen af Flæsk til Danmark ret beskeden. Det meste kom fra Sverige, som det ogsaa var Tilfældet med en hel Række andre importerede Husdyrprodukter. Efter 1910 var Importen af amerikansk Flæsk næsten ophørt.

Udførslen af Faar og Lam var i 1880'erne meget anselig, selv om Antallet af eksporterede Dyr varierede stærkt fra det ene Aar til det andet. Eksportnedgangen havde dog meldt sig, længe før det engelske Indførselsforbud i 1892 med eet Slag ødelagde vort eneste større Marked. Næsten samtidig lukkede Danmark for den relativt betydelige Indførsel af Faar fra Sverige.

Fjerkræproduktionen var i rivende Udvikling gennem det meste af Perioden, og indtil 1904 var Ægeksporten uafbrudt stigende, men derefter snarest i Tilbagegang. England aftog omtrent $\frac{3}{4}$, mens Tyskland ogsaa her var den næststørste Kunde. Takket være den omhyggelige Kontrol med Sortering, Mærkning og Pakning blev danske Æg en Kvalitetsvare. Det er bemærkelsesværdigt, at Ægproduktionen i Danmark har nøjere Tilknytning til Landbruget, end det er Tilfældet i de fleste andre Lande.

Kornsalgets Stormagtstid var forbi i 1883, og 1892 og 95 var Skæbnearene for den nærmeste Arvtager, Husdyreksporten. Det var Smørret og Flæsket, der skulde erobre det store Marked i Vest og længe beholde det. Kvantitativt var det danske Landbrugs to store Eksportartikler hinanden ret jævnyrdige. Først 1911

—14 lod det sig forudsige, at Smørret vægtmæssigt maatte vige for Bacon. Opgangslinjen var dog ikke den samme. Smørekporten steg sjældent i Spring, men gik heller ikke noget Aar stærkt tilbage. Svineproduktionen lod sig hurtigere afpasse efter Konjunkturerne, og Baconeksporten kunde endnu i det sidste Tiaar før 1914 stige eller falde 15—20 pCt. fra det ene Aar til det andet.

Som det vil ses af de S. 481 anførte Produktionstal sammenlignet med Eksportstatistikken, omfattede vor Smørekport efter Aarhundredskiftet 80—90 pCt. af det producerede Smør og Baconeksporten langt over Halvdelen af Flæskeproduktionen. Det store Forbrug af Margarine og af danske Kødprodukter paa Hjemmemarkedet havde sin Del af Æren for de høje Eksporttal. At Talen om at erobre et Verdensmarked var mere end en Frase, fremgaar nøgternt af følgende Tal, der viser, hvor stor en Procentdel af Englands (de britiske Øers) Indførsel den danske Eksport til forskellige Tidspunkter dækkede. Procenttallene belyser saavel Mængde- (M) som Værdiforholdet (V).

	Smør		Bacon og Skinker		Æg	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.
1880	13	15	1	1	7	5
1888	36	37	15	17	8	7
1896	40	41	20	25	12	13
1900	44	46	15	19	15	17
1905—09	41	43	27	29	20	24
1910—14	41	43	41	43	20	24

Mens det danske Smør- og Ægkontingent var ret uforandret i de sidste 10 Aar før Verdenskrigen, gik Importen af dansk Bacon efter nogle Svingninger i den foregaaende Periode meget kraftigt til Vejrs fra 1907. I Andelsmejeriernes første Periode havde de stigende Tilførsler af dansk Smør svært ved at holde det højere Prisniveau, der o. 1880 karakteriserede vort fine Herregaardsmør i Forhold til de øvrige importerede Produkter paa det engelske Marked, men efterhaanden lykkedes det fuldt ud. Danske Æg kæmpede sig ret hurtigt frem fra Anden- eller Trediepladsen til en førende Stilling. Ogsaa dansk Bacon hævdede sig smukt, men det stærkt forøgede Kontingent efter 1900 blev dog afsat til relativt lavere Priser.

Den danske Landbrugseksports stærke, men noget ensidige Fremgang kommer endnu klarere til Udtryk, naar man iagttager

vor Overskudsudførsel af Landbrugsprodukter i Landbrugskrisens første og sidste Fase samt i den følgende Opgangsperiode.

Overskudsudførsel af Landbrugsprodukter 1879—1914.
Gennemsnitsværdi i Mill. Kr.

	1879—90	1891—99	1900—14
Heste og Føl	8,0	7,7	16,9
Hornkvæg	18,0	13,5	25,6
Andre levende Dyr	16,9	5,9	+ 0,1
Flæsk og Skinker	11,8	39,1	101,6
Kød og Kødvarer	—	4,3	14,0
Mejeriprodukter	30,3	82,2	167,7
Æg	3,3	9,4	24,5
Andre Madvarer	+ 3,0	+ 6,7	+ 11,2
Huder og Skind	5,0	5,2	7,3
Korn og Kornvarer	2,5	+ 34,7	+ 73,2
Foderstoffer	+ 12,3	+ 19,8	+ 56,9
Frø til Udsæd	+ 4,3	+ 4,5	+ 5,6
Kunstgødning	+ 0,9	+ 2,5	+ 9,8
	75,1	99,1	200,7

I Forhold til 1870'erne betegnede 80'erne en betydelig Nedgang. Værdien af Overskudsudførslen af Landbrugsvarer var 1883—86 knap 66 Mill. Kr., omtrent som i Slutningen af 1860'erne, men den stærkt forøgede Smør- og Flæskeeksport udgjorde i nogen Grad Prisleiligheden i 90'erne og fremkaldte efter 1900 en meget kraftig Stigning. Gennemsnitsoverskuddet var 1905—09 169,6 Mill. Kr., men steg til 280 Mill. Kr. i 1913 og 460 Mill. Kr. i 1914, da Indtægterne i Krigens første Maaneder naaede hidtil ukendte Højder.

Blandt de importerede Landbrugsprodukter indtog Korn fra omkring 1890 den førende Stilling, men efter 1900 steg Foderimporten dog relativt stærkere. Bortset fra »Andre Madvarer«, der ikke specielt berørte Landbrugets Behov, udgjorde Korn- og Foderstofimporten efter 1895 næsten $\frac{9}{10}$ af Overskudsindførslen. Importen af Frø var meget betydelig, men Stigningen opvejedes af en voksende Eksport i Periodens sidste Halvdel.

Eksportoverskuddets Fordeling vekslede, som det maatte ventes, meget stærkt i første Halvdel af denne Periode. De forskellige Landbrugsprodukters Procentandele i Overskudsudførslens Beløb var i de tre Perioder som følger:

	1879—90	1891—99	1900—14
Korn og Kornvarer	3	—	—
Levende Kreaturer	45	16	12
Flæsk og Skinker	12	23	28
Smør, Mælk og Fløde	32	49	47
Æg	3	6	7
Andre Husdyrprodukter	5	6	6
	100	100	100

I sidste Halvdel af Halvfjerdserne havde levende Kreaturer, navnlig Hornkvæg og Svin, indtaget Kornets tidligere Plads som det vigtigste danske Udførselsprodukt, men Eksportforholdene under Krisen gav i Længden de forædlede Landbrugsprodukter bedre Chancer. I Slutningen af Firserne laa Smørret ubestridt foran og hævdede i de følgende 25 Aar den førende Stilling, med næsten Halvdelen af Overskudsudførelsens Værdi paa sin Konto (Mælkekonserves- og Flødeeksporten iberegnet). Fra 1895 erobrede Flæsket Andenpladsen, og dermed er Fordelingen bragt i et nogenlunde fast Leje. Indtil 1914 er den karakteriseret ved jævn Fremgang for Flæsk og Æg, navnlig paa Creatureksportens Bekostning. Men Tilbagegangen er kun relativ. Næsten alle Husdyrproduktionens Grene giver efter Aarhundredskiftet stigende Overskudsudførsel.

REGNSKABSFØRING OG DRIFTSUDBYTTE LANDBRUGSKAPITALEN

Da Landbruget efter 1880 kom ind i en Periode, hvor Produktionsomlægning i Forbindelse med vigende Konjunkturer rejste stadig ny Diskussion om, hvad der betalte sig, blev Landbrugets Regnskabsføring (se S. 308—12) en mere aktual Sag. Dens Foregangsmænd glemte ikke at fastslaa, at kun ad denne Vej kunde man skaffe sig et paalideligt Overblik over Driftsoplægningen og dens Resultater.

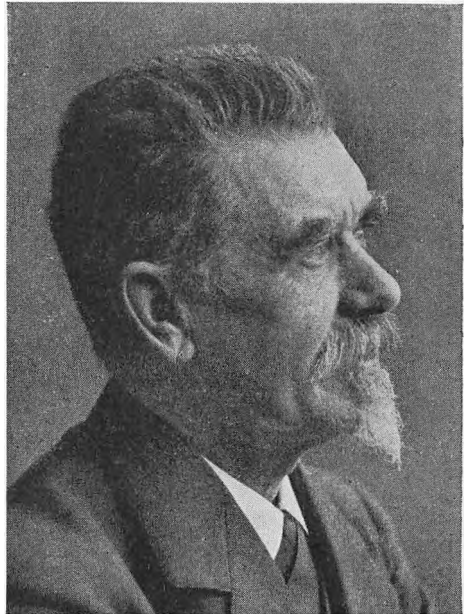
Indenfor Landbrugsorganisationerne interesserede man sig i stigende Grad for Regnskabsføring, og i 1885 udgav Landhusholdningsselskabet en Regnskabsbog for mindre Landbrug, udarbejdet af *H. Iversen*, der 1874—84 havde ledet en Landbrugs-

skole paa Dragebjerggaard i Odsherred. Bogen var navnlig til Brug for Selskabets Landvæsenslæringer. Aaret efter fik Iversen til Opgave at lede en Række Regnskabskursus paa Landbrugsskoler og i Landboforeninger. Hans Regnskab omfattede et simpelt Pengeregnskab samt Skemaer til Optegnelser vedrørende Driften. I Modsætning til Tilhængerne af det dobbelte Bogholderi (se S. 310 ff.) skelnede Iversen skarpt mellem »det egentlige Regnskab«, der kun angik Pengesager og havde til Formaal at vise Landmandens økonomiske Stilling som Helhed, og Driftskontrollen, der vedrørte Produktomsætningen indenfor Landbrugets forskellige Grene. Skønmæssige Beregninger over Driftens indre Forhold maatte efter Iversens Mening holdes udenfor Regnskabet, som kun skulde omfatte den faktiske, klart paa viselige ydre Omsætning.

I Modsætning til H. Iversen, hvis Regnskabsbøger fik betydelig Udbredelse i den følgende Tid, udarbejdede andre af Regnskabssagens Forkæmpere mere komplicerede Regnskabssystemer, der ikke i sig selv fik større Betydning, men bidrog meget til at skabe Interesse for driftsøkonomiske Beregninger. Dette gælder i særlig Grad det System, der i 1890'erne udarbejdedes af *Henning Schroll*, Lykkenssæde. Gennem Foredrag, Kursus og Præmiering af Regnskaber, samt ved Undervisning paa Landbrugsskolerne blev der arbejdet ivrigt for Regnskabsføringens Fremme. Professor *Th. R. Segelcke* lærte gennem sine grundige Forelæsninger de unge Landbrugskandidater fra Aarhundredets sidste Fjerdedel Orden og Nøjagtighed, og mange af hans Elever fik som Konsulenter, Landbrugslærere eller Ledere af Landbrugsbedrifter Lejlighed til at praktisere, hvad de havde lært, og indvinde nye Erfaringer til Gavn for den praktiske Regnskabsføring.

Som Forstander for Malling Landbrugsskole (1889—1902) gjorde *S. C. A. Tuxen* Bogføring til et Hovedfag, og et nyt energisk Fremstød for Regnskabssagen foretog han, da han i 1898 begyndte med sine vandrende Kursus for bosiddende Landmænd. Aaret efter udgav Tuxen en Regnskabsbog, der blev præmieret af de jyske Landboforeninger. Pengeregnskabet og Aarsopgørelserne var anlagt som enkelt Bogholderi, men hans System omfattede udførlige Optegnelser vedrørende den indre Omsætning i saavel Markbrug som Husdyrbrug. Tuxen, der senere blev Forstander paa Næsgaard (1907—16), var som Lærer og Skribent

yderst virksom for Regnskabsføringens Udbredelse. Det var hans Maal, at Landmanden selv skulde lære at føre Regnskab. Efter Tuxens Opfattelse kunde Regnskabsføringen møde de unge Landmænd »under en saadan Form, at den forretningsmæssige Sans, der hører Nutidslandbruget til, stille indpodes, og at den endnu saa almindelig skyede Dobbeltbogførings Karakter umærkeligt indfinder sig som noget ganske selvfølgelig«. Paa Næsgaard lod Tuxen sine Elever slutte deres Kursus i Bogføring med et fuldstændigt Regnskab for et almindeligt Gaardbrug. Hans Overgang til dobbelt Bogholderi kom iøvrigt til Udtryk i »Regnskabsføringens Fremme paa Skolen og i Livet« (1916), der indeholdt en ny Bearbejdelse af Tuxens Regnskab. Alle-rede i 1911 havde hans Elev *Niels Nielsen*, Vindskovgaard, givet Anvisning paa et let anvendeligt Landbrugsregnskab med Brug af amerikansk Bogholderi, hvor hele Regnskabet føres i een Journal-Hovedbog med Kolonner for de enkelte Konti.

S. C. A. Tuxen, født 1848 i København, død 1924. Landbrugsskoleforstander. Forfatter af landbrugsfaglige Skrifter. Virkede som Skolemand og Skribent med særlig Iver for Landbrugsbogføringens Udbredelse.

Men det var stadig det enkelte Bogholderi, der vandt størst Udbredelse blandt regnskabsførende Landmænd, og dette skyldtes i fremtrædende Grad Kaptajn *M. Pedersen*, Ebbestrupgaard (senere Hadsten). Han førte indgaaende Regnskab med sin egen Bedrift og belyste senere Produktionens Økonomi i sit Skrift »Landbrugets Rentabilitet«. Med utrættelig Energi søgte han at vække og vedligeholde Interessen for driftsøkonomiske Problemer. Kaptajn Pedersen forstod at faa Landmændene i Tale, og som Agitator praktiserede han med Held et omfattende Samarbejde med Folkeskolens Lærere, men hans Kursusvirksomhed

falder for en væsentlig Del i den følgende Periode. Trods den vældige Arbejdsindsats lykkedes det dog ikke at føre hans Kongstanke til Sejr og gøre det til en almindelig Regel, at Landmanden førte Regnskab og selv bearbejdede sine Driftsresultater.

I Tiden kort før 1914 naaede man et Stykke frem ad den Vej, der skulde føre til mere vidtrækkende Resultater paa Regnskabsføringens Omraade. Ved Landbrugsorganisationernes og Konsulenternes Medvirkning fik man oprettet de første *Regnskabsforeninger*. Under Landbrugskrisen skærpedes Sansen for driftsøkonomiske Dispositioner, og den voksende Interesse for Kvægavlens Forbedring havde efter 1895 ført til Oprettelse af en Række Kontrolforeninger. Nogle af disse Foreninger gik videre og søgte at inddrage andre Grene af Husdyrbruget samt Markbruget under Kontrollen. Det lykkedes enkelte af de udvidede Kontrolforeninger at faa gennemført et mere sammenhængende Regnskab for hele Bedriften. Midtlangelands udvidede Kontrolforening (oprettet 1907) førte saaledes under Konsulent *A. C. Duborgs* Ledelse fuldstændige Driftsregnskaber for Medlemmerne, og dette Forsøg vakte stor Opmærksomhed i andre Egne, navnlig efter at Duborg i 1910 havde kunnet fremlægge Regnskabsresultater for tre Aar.

Ogsaa de Konkurrencer mellem hele Markbrug eller hele Landbrug, der efter 1900 blev taget op af Landboforeninger, støttede Bestræbelserne for at skabe en organiseret Regnskabsføring. Samsø gik i Spidsen 1901, men baade paa Sjælland og i Jylland gik man frem i samme Spor. Oprindelig drejede det sig kun om Kontrol med de enkelte Afgrøders Økonomi, men paa Samsø udvidede man tidligt Regnskaberne til at omfatte hele Bedriften. Resultatet var saa vellykket, at man maatte ønske Arbejdet fortsat under fastere Former, og 1. April 1910 begyndte Samsø Regnskabsforening sin Virksomhed som en udvidet Kontrolforening med *H. Thomsen* som Assistent. Den omorganiseredes samme Aar, og Thomsen varetog nu som Konsulent for Samsø Landboforening den egentlige Regnskabsføring. Hans Efterfølger, Konsulent *A. M. Frederiksen*, offentliggjorde i 1916 en udførlig Beretning om Foreningens Virksomhed i de første Aar og de forudgaaende Konkurrencer. I Aarene 1911—13 begyndte Regnskabsarbejdet i en Række Landboforeninger, dygtigt ledet af Konsulenter som *Jes Nielsen* (Kolding Herred), *I. Dokken* (Odense Omegn) og *P. K. Thordal* (Københavns Amt).

Den organiserede Regnskabsføring vilde faa sin særlige Værdi, hvis man ad denne Vej kunde fremskaffe Landbrugsregnskaber til indbyrdes Sammenligning og statistisk Bearbejdning, saaledes at mere almengyldige Resultater kunde udledes. Men skulde dette opnaas, maatte man komme til Enighed om nogenlunde ensartede Regnskabsprincipper. Landbrugernes Interesse for de enkelte Driftsgrenes Økonomi gjorde det dobbelte Bogholderi til det foretrukne Regnskabsystem, da det herigennem blev muligt paa en bogføringsteknisk rationel Maade at opstille Regnskaber for de enkelte Driftsgrene og dog bevare Helhedens regnskabs-mæssige Sammenhæng. En udmærket praktisk Vejledning var i 1905 givet af Landinspektør *O. Staggemeier*, Kjørbygaard ved Aarhus, i dennes Bog »Det dobbelte Bogholderis Teori samt dets Anvendelse ved Landbrugsregnskaber«. Andre gik betydeligt videre med Forsøgene paa trods alle praktiske Vanskeligheder at gennemføre Sondringen mellem Driftsgrenene. Denne Tendens til indgaaende Driftsanalyse blev efterhaanden fremtrædende indenfor den organiserede Regnskabsføring.

Beregningen af de enkelte Afgrøders Overskud var højst usikker, saa længe man — som i Regnskaber fra Konkurrencer om hele Markbrug — anvendte faste Priser paa en Række Omkostninger og paa Produkter i den indre Omsætning. I Sammenligning hermed var det et Fremskridt, naar man i de nye Regnskabsforeninger gik over til Beregning og Fordeling af det enkelte Landbrugs virkelige Omkostninger. Paa Langeland gennemførte *A. C. Duborg* en fuldstændig Fordeling, og i sin »Vejledning i Landbrugets Bogføring« (1909) gjorde han Rede for Principperne. Duborg hævdede, at det var Driftsregnskabets Hovedopgave at vise de forskellige Afgrøders Nettoudbytte, samt hvorledes hver enkelt Besætningsgren betaler det hjemmeavlede Grovfoder, dog opgjorde han ikke Kvægholdets Regnskab med selvstændigt Overskud. Regnskabsforeningen paa Samsø fulgte lignende Grundprincipper. I god Overensstemmelse med Udviklingen i Tyskland, hvor *Howards* Bogføring fik stigende Udbredelse, blev dobbelt Bogholderi saaledes i stadig større Udstrækning anvendt paa de udvidede Landbrugsregnskaber herhjemme. Ogsaa Schweizeren *Laurs* overvejende teoretiske Arbejde fik stor Betydning for denne Retnings Fremgang.

Det var da ogsaa disse Retningslinjer, man valgte at følge, da Landhusholdningsselskabet i 1910 nedsatte et Regnskabsudvalg,

der skulde fremme en ensartet og almindelig Landbrugsbogføring her i Landet. Blandt Medlemmerne var Konsulent A. C. *Duborg*, Forpagter *Chr. Sonne* og Forstander *S. C. A. Tuxen*. En Række førende Landøkonomer arbejdede her under Ledelse af Professor *T. Westermann*, der siden 1896 havde virket for Regnskabssagen, bl. a. ved Indsamling af Driftsstatistik og Iværksættelse af Markkonkurrencer. Trods udtalte Divergenser lykkedes det Udvalget at naa til et Resultat, og 1913 udsendte Landhusholdningsselskabet et fuldstændigt Sæt Regnskabsbøger, hvor Tabelformen fandt Anvendelse ved Arbejds- og Besætningsregnskabet, men dobbelt Bogholderi i Pengeregnskabet og Aarsopgørelsen, idet *Duborgs* Vejledning her blev lagt til Grund. De udvidede Regnskaber, der lagde Hovedvægten paa en Beregning af de enkelte Driftsgrenes Rentabilitet, havde hermed faaet den højeste Autorisation, og Landhusholdningsselskabets Regnskabsbøger blev meget benyttet i Regnskabsforeninger og paa Landbrugsskoler. I sin Betænkning kunde Udvalgsflertallet overfor *Tuxen* indrømme, at Enkeltmandsregnskabet var Idealet, men da det havde vist sig ugørligt at faa det store Flertal af Landmænd ind paa denne Vej, anbefalede man stærkt Oprettelsen af Regnskabsforeninger. *Tuxen* udtraadte som Protest mod denne Afgørelse.

Selv om det i det lange Løb skulde blive den organiserede Regnskabsføring, der gik af med Sejren, blev der som nævnt faa Aar senere foretaget et bemærkelsesværdigt Fremstød for Enkeltmandsregnskabet, under Kaptajn *M. Pedersens* energiske Ledelse. Af varigere Betydning skulde det dog blive, at Landbrugsorganisationerne midt under Verdenskrigen kunde samles om Oprettelsen af et Bureau for driftsøkonomiske Undersøgelser.

Mens man for tidligere Perioders Vedkommende maa benytte sig af mere eller mindre konstruerede Regnskaber til Belysning af det almindelige Bondebrugs Driftsøkonomi, findes der et betydeligt, om end ikke særlig ensartet Regnskabsmateriale fra Perioden 1880—1914. Det bedste Sammenligningsgrundlag afgiver dog Landbrugsregnskaber fra de førnævnte Regnskabsforeninger.

I Begyndelsen af Firserne havde allerede *V. Falbe-Hansen* fremdraget Regnskaber fra en fynsk Proprietærgaard paa ca. 84 ha, og dette Materiale er senere suppleret af Professor *O. H. Larsen*, der har ført det op til Regnskabsaaret 1902—03. Naar der til det beregnede »Driftsoverskud« lægges Vederlag for fri Bolig, kan

Udbyttet beregnes til næsten 120 Kr. pr. ha i 1880'erne, faldende til 106 Kr. i 1890'erne og derefter stigende til 150 Kr. i 1902—03. Hvor meget der skal fradrages til Dækning af Renter, Skatter og andre offentlige Udgifter, fremgaar ikke af Regnskabet, men da dette Beløb utvivlsomt er steget betydeligt, forøges Nettooverskuddet i hvert Fald mindre, end de anførte Tal tyder paa.

Fra den nærmest følgende Tid findes der en Del Regnskaber fra Landbrug, der har deltaget i Landboforeningernes Konkurrencer, men gennemgaaende drejer det sig her om veldrevne Bøndergaarde, hvis Driftsudbytte sandsynligvis er betydeligt større end Bondebrugets som Helhed. Hertil kommer den uheldige Anvendelse af faste Priser paa Produkter i den indre Omsætning (jfr. ovenfor). For 4 Gaarde paa Samsø kan Gennemsnitsudbyttet i Aarene 1902—08 beregnes til 200 Kr. pr. ha, stigende til 240 Kr. i Regnskabsaaret 1912—13. Større Grupper Landbrugsregnskaber foreligger dog først henimod Periodens Slutning.

I 1909 lod Statistisk Departement foretage en Undersøgelse over nogle Hundrede danske Bønderbrug. Der indkom anvendelige »Husholdningsregnskaber« fra 142 Gaardbrug og 84 Husmandsbrug, hvor der var ført Regnskab fra Dag til Dag og fra Uge til Uge gennem hele Aaret. Paa Grundlag af disse 226 Regnskaber fra Aaret 1909 søgte Dr. polit. *E. Mackeprang* at komme til Klarhed over, hvorledes det danske Landbrug paa nævnte Tidspunkt forrentede sig (Afhandling i »Dansk Land«, 1914). Han opdelte Husholdningsregnskaberne i 6 Grupper efter Ejendomsskyld og beregnede derefter Bruttoindtægter, Udgifter (der ikke omfattede Ejendomsskatter) og »Renindtægt« (Driftsudbytte). Naar Ejerens Arbejde (bortset fra Ledelsen af Bedriften) blev vurderet til 700 Kr., fremkom bl. a. følgende Driftsresultater:

Ejendomsgrupper efter Ejendomsskyld	Bruttoudbytte pr. ha	Udgifter pr. ha	Renindtægt pr. ha	Forrentningsprocent
Indtil 6000	668	511	157	7,6
6—12 000	410	296	114	7,1
12—20 000	217	155	62	6,8
20—30 000	286	195	91	6,8
30—40 000	295	202	93	6,5
40—55 000	294	199	95	6,5

Hvis Ejerens Arbejde blev vurderet til 800 eller 900 Kr. pr. Aar, vilde Forrentningsprocenten tegne sig mindre gunstigt for de smaa Brug. Forskellen mellem Landsdelene var ikke særlig be-

tydelig, dog var Udbyttet størst paa Lolland-Falster. Udskilles de mindste Husmandsbrug (Gruppen under 6000 Kr. Ejendoms-skyld), bliver de resterende 177 Landbrugs gennemsnitlige Ren-indtægt 89 Kr. pr. ha. Nettoudbyttet, der fremkommer ved Fra-drag af Ejendomsskatter og Vederlag for Ejerens Ledelse af Be-driften (anslaaet til henholdsvis 9 og 27 Kr. pr. ha), bliver der-efter 53 Kr. pr. ha, eller i Forhold til den samlede Landbrugs-kapital (1175 Kr. pr. ha) 4,5 pCt.

En Sammenligning mellem disse Regnskabsresultater fra 177 Ejendomme i 1909 og Landbrugsregnskaber fra et Par Regnskabsforeninger, der var i Virksomhed efter 1910, er af en vis Inter-esse, selv om det gennemgaaende var noget større Landbrug, der stod som Medlemmer af de første Regnskabsforeninger.

	Hus- holdnings- regnskaber 1909	Kolding Herreds Landbrugsf. 1911—14	Odense Omegns Landbof. 1911—14
Antal Brug	177	32	36
Gennemsnitsareal, ha	27,3	53,6	40,8
Landbrugskapital, Kr. pr. ha	1175	1370	1936
Bruttoudbytte, Kr. pr. ha	293	374	523
Driftsomkostninger, Kr. pr. ha	240	300	429
Nettoudbytte, Kr. pr. ha	53	74	94
Nettoudb. i pCt. af Landbrugskapitalen	4,5	5,4	4,9

Baade Omsætning og Nettoudbytte pr. ha viser en betydelig Fremgang efter 1909, men da ogsaa Landbrugskapitalen er stærkt forøget (navnlig i den fynske Regnskabsforening), viser Forrent-ningsprocenten ikke nogen større Stigning. Regnskabsresultaterne fra sidste Femaar før 1914 tyder dog paa, at man — naar man lægger den officielle Ejendomsskyldvurdering til Grund for Vur-deringen af Jord og Bygninger og vurderer Besætning og Inven-tar paa tilsvarende Maade — opnaar en Forrentning af Land-brugskapitalen, der nogenlunde følger Diskontoen. Dette tilfreds-stillende Resultat kan dog næppe overføres paa Landbruget som Helhed, da det dels drejer sig om Stillingen i det ret gunstige Høstaar 1909, dels om mellemstore Landbrug, hvis Rentabilitet sandsynligvis laa noget over Gennemsnittet for danske Bønder-gaarde.

De faa og uensartede Regnskaber, der belyser Stillingen paa enkelte Gaarde gennem en længere Aarrække, kan ikke blive no-

get »typisk« Udtryk for, hvorledes det danske Landbrug forrentede sig i Perioden 1880(77)—1914. Et enkelt Landbrugsregnskab skal dog fremdrages som Eksempel paa, hvorledes Udviklingen efter Produktionsomlægningen bragte hele Omsætningen i Vejret.

Fra et af de ovennævnte Landbrug paa Samsø foreligger der Pengeregnskaber helt tilbage til 1894—95. Det drejer sig om en Gaard paa ca. 26 ha lermuldet Jord i god Gødningskraft og med samme Drift gennem hele Perioden. Besætningens Størrelse var gennemgaaende 5—6 Heste, 17—18 Køer, 16—17 Stkr. Opdræt, 30 Svin og nogle Faar. Pengeregnskabet er for ufuldstændigt til, at man paa dette Grundlag kan naa til en nogenlunde sikker Bestemmelse af Driftsudbyttet. Paa Indtægtssiden savnes saaledes Oplysninger om Boligens Værdi og om de i Husholdningen forbrugte Landbrugsvarer. Men navnlig er Driftsudgifterne mangelfuldt oplyst. Udgifter til Markfrø, Bygningsvedligeholdelse, Skatter og Afgifter, Kostudgifter til Folkehold m. v. er ikke anført. Regnskabet har derfor væsentlig kun Interesse ved at vise Stigningen indenfor og Forholdet mellem de forskellige Regnskabsposter. Da den sidste af de offentliggjorte 3-aarige Perioder er paavirket af de unormale Forhold 1914—15, skal her kun anføres Regnskabsresultater fra Perioden 1894—1912 (Regnskabsaarene 1900/01—1902/03 mangler).

Regnskab fra en Gaard paa Samsø.

<i>Indtægt</i> Kr.	1894/95—	1897/98—	1903/04—	1906/07—	1909/10—
	1895/96	1899/1900	1905/06	1908/09	1911/12
Heste	464	590	530	1195	977
Mælk	2318	2880	3351	3867	4432
Kvæg	693	886	1251	1726	1682
Svin	1212	1557	2180	2896	3978
Kornsalg	452	659	905	1117	1047
Kartoffelsalg	63	—	185	82	176
Forskelligt	262	432	818	787	467
Ialt....	5464	7004	9220	11670	12759
<i>Udgift</i> Kr.					
Folkehold	299	438	710	1023	1127
Korn og					
Foderstoffer ...	819	1325	1565	2263	2370
Gødning	27	22	128	164	256
Materiel	87	152	245	292	577
Ialt....	1232	1837	2648	3742	4330

Indtægterne ved Salg af Mælk og Svin stiger — navnlig for Svineproduktionens Vedkommende — meget betydeligt, mens det er mere uregelmæssigt, hvad Salg af Heste og Hornkvæg indbringer. Allerede omkring 1895 dækker Kornsalget kun halvt Udgifterne til Korn og Føderstofindkøb, og dette Forhold forrykkes ikke væsentligt, en Udvikling, der dog ikke er typisk. Udgifterne til Kunstgødning stiger derimod relativt stærkt, og det samme gælder det til Materiel (Landbrugsmaskiner m. v.) anførte Beløb. Ogsaa Udgifterne til Folkeholdet bliver efter 1900 uforholdsmæssigt forøget.

Om Arbejdslønnen paa Landet foreligger der endnu i denne Periode kun ret skønsmæssige Oplysninger indhentet bl. a. hos Sogneraad og Landboforeninger. Under Firsernes Landbrugs-krise holdt Folkelønnen sig ret uforandret, men efter 1888 var Opgangen meget betydelig.

Tjenestefolkenes Lønninger 1888—1915.

	Karle			Piger		
	Øerne	Jylland	Hele Landet	Øerne	Jylland	Hele Landet
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1888	164	155	159	116	105	111
1892	198	201	199	134	118	126
1897	228	232	229	157	131	144
1905	265	297	281	186	173	180
1910	354	390	376	230	222	225
1915	426	464	448	266	263	264

Karlelønnen var i ældre Tid størst paa Øerne, men laa efter 1900 væsentligt højere i Jylland. Ogsaa Pigelønnen steg gennemgaaende mest paa Halvøen. Samtidig gik den beregnede Aarsløn for faste mandlige Daglejere paa egen Kost op fra 404 Kr. i 1888 til 486 i 1897, 656 i 1910 og 832 Kr. i 1915. De tilsvarende Tal for Daglejere, der fik Kosten paa Arbejdsstedet, var henholdsvis 241, 314, 466 og 580 Kr. I Perioden 1897—1915 kan Stigningen i Reallønnen for Tjenestekarlenes Vedkommende beregnes til godt 25 pCt., for Pigernes til 17 pCt., mens Daglejere paa egen Kost og paa Husbonds Kost kan notere en Forbedring i Realindtægten paa henholdsvis 9 og 18 pCt. De løse Landarbejdere havde ligesom tidligere noget højere Løn end de faste Daglejere, navnlig om Sommeren, og Forskellen blev større, da Prisniveauet steg.

Mens Landbrugets Udgifter til Folkehold steg relativt stærkere end dets Indtægter, var Forholdet mere varierende m. H. t. S k a t t e r n e. Naar Sognekommunernes Skatteydelse i Tiaaret 1877—1886 steg 16 pCt., før en vis Tilbagegang kunde spores, var dette naturligvis en Byrde mere under Landbrugskrisen. Indtil da havde Forholdet dog været det gunstige, at »Skatterne steg omtrent som Folketallet og Priserne, men ikke som Velstanden« (Falbe-Hansen). Da Konjunkturerne blev nedadgaende, følte de gamle Hartkornsskatter som en Uretfærdighed mod Landbrugerne, mens navnlig Stationsbyerne slap for billigt. Ved Skatte-reformen 1903 (S. 456 f.) fik de større Landbrug en betydelig Lettelse, for de mellemstore Bøndergaarde blev Stillingen nærmest uforandret, mens Husmandsbrugene efter Indkomstskattens Indførelse maatte bære en forholdsvis større Del af Landbrugets Skatter. Som Helhed gik Landbruget lidt ned i Skat, mens de direkte Skatter, der hvilede paa de øvrige Erhverv, i 1904 forøgedes med over $\frac{1}{4}$. De mange nye indirekte Skatter, der indførtes i Aarene før 1914, kan heller ikke antages at have tyngt Landbrugerne mest.

L a n d b r u g s k a p i t a l e n var i den foregaaende Periode blevet overordentlig stærkt forøget, 1845—80 tredobledes Landejendommenes Værdi (jfr. ovenfor S. 324 f.), og Prisstigningen gjaldt saavel Jorden og Bygningerne som Driftskapitalen (Besætning, Inventar og Forraad). Under Landbrugskrisen 1877—1900 faldt Ejendomspriserne betydeligt, men den samtidige Overgang til mere intensiv Drift med stærkt udvidet Husdyrhold og kraftigere Fodring medførte en fortsat Forøgelse af Driftskapitalen, skønt Prisfaldet ogsaa ramte Husdyrproduktionen.

Disse Forhold belyses gennem Statistikken over Ejendomssalg. Fra 1885 er Værdien af Besætning og Inventar særskilt opgivet, ligesom der skelnes mellem almindelige frie Salg og Tvangssalg. Mest tilfredsstillende er Oplysningerne efter 1895, da man gik over til at indhente aarlige Salgsefterretninger. Efter 1895 maa iøvrigt ikke blot de saakaldte Næringssalg (Kroer, Møller m. v.), men ogsaa Ejendomssalgene i Københavns Nærhed udelades, da Prisbevægelsen ellers vil blive ret misvisende. Efterfølgende Oversigt omfatter kun Selvejergaarde i frit Salg (ikke Familiesalg eller Tvangssalg).

Ejendomspriser og Prioritetsgæld 1880—1914.

	Pris i Kr. pr. Td. Gaardhartk.		Prioriteter	
	Med Besætning og Inventar	Uden Besætning og Inventar	Kr. pr. Td. Gaardhartk.	Procent af Salgssummen
1880—84	7292	(6563)	—	ca. 40
1885—89	7067	5948	3800	54
1890—94	6870	5588	3697	54
1895—99	6517	5230	3587	55
1900—04	6707	5235	3652	54
1905—09	7973	6126	4007	50
1910—14	9758	7540	4726	48

Prisfaldet var størst paa Sjælland og Fyn, og det var Herregaardene og de store Bøndergaarde, der blev haardest ramt. De var gennemgaaende højest prioriterede og kom oftere til Tvangsauktion. Gennemsnitligt gik Ejendomsprisen godt 20 pCt. ned, men for Gaarde med 12 Tdr. Hrtk. og derover var Prisfaldet det dobbelte. De store Gaarde mærkede Nedgangen allerede ved 1880, og Opgangen indfandt sig først 25 Aar senere. Gaarde paa 1—2 Tdr. Hrtk. gik endnu omkring 1885 op i Pris, men et almindeligt Prisfald ramte ved denne Tid Landejendommene og vedblev til 1888 med ca. 4 pCt. Nedgang om Aaret. Efter en forbigaaende Stigning 1889—90 fulgte i Halvfemserne et svagere Prisfald, gennemsnitligt dog mindre end 1 pCt. om Aaret. 1901 indledes en meget betydelig Opgang, og i 1909 havde Hartkornspriserne naaet samme Højde som før Krigen.

Fra 1895 omfatter Salgsstatistikken ogsaa Landbrugshuse paa $\frac{1}{4}$ —1 Td. Hrtk. Prisen laa betydeligt over Gaardhartkornets, men Prisbevægelsen var nogenlunde den samme. Lavpunktet var for Husenes Vedkommende naaet allerede 1897 med 8030 Kr. pr. Td. Hrtk., hvorefter Salgsprisen steg forholdsvis jævnt til 15 543 Kr. i 1914. Gaardhartkornets Prisstigning 1900—14 var kun halvt saa stor, fra 5033 til 8793 Kr. pr. Td. H., men de smaa Gaarde repræsenterede et Mellemlin. Endnu henimod 1880 laa de store Gaardes Hartkornsværdi relativt højere end andre Gaardstørrelser. Under Landbrugskrisen og som Følge af Bondebrugets stærke produktionsmæssige Fremgang ændredes dette Forhold ganske. Nogle Tal vil illustrere den almindelige Udvikling.

Den omtalte relativt kraftige Prisstigning for smaa Ejendomme gav sig især Udslag i Jylland og bidrog væsentligt til en Prisudjævning mellem Hartkornet i de to Hovedlandsdele. I Begyndelsen af Firserne laa Gennemsnitsprisen pr. Td. jysk Hartkorn

15 pCt. under Salgsprisen paa Øerne, ved Aarhundredskiftet var der Ligevægt, men derefter forrykkes Forholdet til Gunst for Jylland. Navnlig Værdien af Besætning og Inventar var paa Øerne forholdsvis mindre pr. Td. Hartkorn.

Gennemsnitlig Salgspris pr. Td. Hartkorn i forskellige Brugsstørrelser 1895—1914.

	¹ / ₄ —1 Td.H.	1—2 Td.H.	2—4 Td.H.	4—12 Td.H.	12 Td.H. og derover
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1895	8 150	6 447	5432	4903	5863
1900	8 335	6 255	5228	4570	4729
1905	10 069	7 170	5954	5152	5028
1910	12 009	8 678	6941	6110	6300
1914	15 543	11 429	9139	7898	8210

Man har fra 1885 nogenlunde fuldstændige Oplysninger om Tvangssalg, men først fra 1895 kan det beregnes, hvor mange Procent de udgør af samtlige Salg.

Tvangssalg 1895—1912.

	Gaarde		Huse	
	Antal	pCt.	Antal	pCt.
1885—89	678			
1890—94	445			
1895—99	594	4,1	396	2,6
1900—04	592	3,8	395	2,1
1905—09	218	1,1	281	1,1
1910—12	195	1,8	255	1,5

Tvangssalgene synes selv i den værste Kriseperiode kun at have udgjort ca. 5 pCt. af samtlige Salg, men af de i Tiaaret 1895—1904 bortsolgte Gaarde med over 12 Tdr. Hrtk. kom 14 pCt. under Hammeren; de tilsvarende Tal for Huse og Smaagaarde var kun 2 pCt. Ved Tvangssalg laa Ejendomspriserne gennemgaaende 15—20 pCt. lavere end ved frit Salg.

Om Familiesalg har man først fra 1895 regelmæssige Oplysninger. Ejendomsoverdragelse til nærmeste Familie forekom forholdsvis oftere paa Øerne, navnlig Fyn. Omtrent hver 4. Gaard og hvert 8. Hus afhændedes ved Familiesalg, af større Bøndergaarde hver 3., og Gennemsnitsprisen laa næsten 30 pCt. under de tilsvarende Priser ved frit Salg. I Jylland var Prisforskellen dog aftagende.

I Perioden 1880—1904 blev Halvdelen af de resterende Fæstegaaarde solgt til Selveje eller Arvefæste. Der bortsolgtes henved 100 Gaarde og et lignende Antal Huse pr. Aar (jfr. S. 461). Ved Selvejekøb var Gennemsnitsprisen ca. $\frac{3}{4}$ og ved Salg til Arvefæste godt $\frac{4}{5}$ af Ejendomsprisen i almindeligt frit Salg, men Prisopgangen efter 1900 sporedes sent ved Salg af Fæsteejendomme. De lave Priser var jo iøvrigt Udtryk for et naturligt Hensyn til Fæsteren eller dennes Børn, der i de fleste Tilfælde stod som Købere, og Prisen rettede sig navnlig efter, hvor lang Tid der normalt burde være tilbage af Fæsteperioden.

Bevægelsen i Ejendomspriserne var betydeligt langsommere end Forskydningerne i det almindelige Prisniveau og præget af større Stabilitet. Prisnedgangen modvirkedes af Hartkornets reelle Værdiforøgelse. Landbrugsjordens Bonitet blev forbedret og nye Jorder opdyrket, men navnlig steg Værdien af Besætning og Inventar. 1885—89 var den i Følge Salgsstatistikken endnu kun 1119 Kr. pr. Td. Hartkorn, men 1910—14 2218 Kr. Af Ejendommenes samlede Værdi udgjorde Besætning og Inventar i Firserne knap $\frac{1}{6}$, men henimod 1914 $\frac{1}{4}$, i Sydvestjylland endog henimod $\frac{1}{3}$. Besætningsværdien var forholdsvis højest ved de smaa Ejendomme, lavest ved Herregaardene; kun for Bøndergaardenes Vedkommende var den gennem hele Perioden stigende. Denne Stigning skyldtes saavel Kreaturbestandens talmæssige Tilvækst som den betydelige Kvalitetsforbedring og Smaabrugets iøjnefaldende Fremgang.

Landbrugsmaskinerne udgjorde omkring 1880 kun en beskedn Del af den faste Driftskapital, men deres Antal og Værdi forøgedes meget stærkt i den Menneskealder, der fulgte. Ved Maskintællingen i 1907 havde 32 800 Ejendomme Saamaskiner, 44 700 Slaamaskiner, 27 600 Mejemaskiner og 66 000 Tærskværker. Men Fordelingen paa de forskellige Landsdele var ret ujævn. Baade af Saa-, Meje- og Tærskemaskiner fandtes der gennemgaaende dobbelt saa mange paa Øerne som i Jylland. De gode Jorder havde forholdsvis flest Landbrugsmaskiner. Af samtlige Landbrug ned til 1 Td. Land havde paa Lolland-Falster 22,4 pCt. Mejemaskiner, men i det nordlige Jylland kun 3,1 pCt. Paa Halvøen fandtes de ikke engang paa middelstore Gaarde. Slaamaskiner var dog mere jævnt udbredt, navnlig i Nordjylland erstattede de i nogen Grad Savnet af Mejemaskiner. Mest paafaldende var det, at der paa Øerne blev benyttet Tærskværker i over 90 pCt. af

Ejendommene i alle Grupper helt ned til 15 ha, men kun paa ca. 80 pCt. af Herregaardene i Jylland. En betydelig Del af Maskinerne var Fælleseje eller laant, navnlig gjaldt dette Radsaamaskiner og Tærskværker. Af disse sidste blev de fleste trukket ved Hestekraft, 11 000 dog ved Dampkraft, der i over Halvdelen af Tilfældene var Fælleseje.

Mens Øerne var langt overlegne m. H. t. Landbrugsmaskiner, der direkte vedrørte Korndyrkningen, laa Jylland i Spidsen, hvor det gjaldt Opbevaring og Udnyttelse af Kvægholdets Gødningsproduktion. 38,4 pCt. af samtlige jyske Landbrug havde Ajeleholdere mod kun 22,6 pCt. af Øernes (Lolland-Falster laa saa lavt som 13,5 pCt.). I Ribe Amt fandtes der Møddinghuse ved 22 pCt. af Ejendommene, mens Københavns Amt var helt nede paa 2 pCt.

Paa Grundlag af over 4000 Taksationsforretninger i Østifternes Kreditforening har *N. Siggaard* beregnet Værdien af Landbrugsmaskiner paa sjællandske Bøndergaarde af forskellig Størrelse. Det maa dog antages, at Sjælland laa noget over Gennemsnittet m. H. t. Maskinanvendelse.

Landbrugsmaskiner. Værdi i Kr. pr. Td. Hartkorn.

	1—2 Td. H.	2—4 Td. H.	4—6 Td. H.	6—10 Td. H.
1875—79	79	57	61	55
1880—84	126	77	72	64
1885—89	160	107	80	65
1890—94	182	116	101	66
1895—99	197	145	110	91
1900—04	231	175	125	133
1905—09	307	267	208	174
1910—13	362	331	268	223

Den i Landbrugsmaskiner investerede Kapital var gennem hele Perioden forholdsvis størst ved de smaa Ejendomme. Under Landbrugskrisen var Stigningen betydeligst ved Gaarde paa 1—2 Td. Hrtk., mens de mellemstore og store Bøndergaarde efter 1900 gaar relativt stærkere frem. Stillingen kan dog have været noget anderledes i Jylland, hvor Maskinerne endnu havde saa langt mindre Udbredelse.

Landbrugskrisen paa een Gang hemmede og fremskyndede Byggeriet. Der blev i lange Perioder sparet paa unødvendige Byggeforetagender, men samtidig stillede Driftsomlægningen uom-

gængelige Krav om Udvidelser af Staldbygninger og Nyanlæg af Andelsmejerier og -slagterier m. v. For de almindelige Landbrugsbygningers Vedkommende var der ganske vist i Begyndelsen af 1890'erne nogen Nedgang i Forsikringsværdierne, men efter 1900 en meget betydelig Stigning. I Tiden op til 1914 blev der nyopført usædvanligt mange Avlsbygninger og Stuehuse. Her som paa Inventarets Omraade virkeliggjorde Opgangstiden mange Forhaabninger, som i Landbrugskrisens trange Aar var blevet udskudt paa ubestemt Tid.

Da Ejendomspriserne faldt, lagde Prioritetsbyrden et tungere Tryk paa Landbruget. Mens de Landejendomme, der blev bortsolgt i Begyndelsen af 1880'erne gennemsnitligt kun var be-
laant med godt 40 pCt. af Salgssummen, steg Behæftelsesprocenten efter 1885 til 54 og gik i 90'erne endnu højere (jfr. Tabellen S. 500). I Tiaaret 1905—14 voksede Prioritetsgælden over 1000 Kr. pr. Td. Hartkorn, men som Følge af den stærke Stigning i Ejendomspriserne gik Behæftelsesprocenten ned til 48.

En samlet Opgørelse over Landbrugets Prioritetsgæld forelaa først ved Ejendomsskyldvurderingen i 1909. Det var af Betydning at faa et Overblik over Landbrugenes Gældsforhold paa et andet Tidspunkt end netop efter Salg, da det kunde formodes, at det var de stærkest behæftede Ejendomme, der oftest skiftede Ejer. Dette viste sig at holde Stik, navnlig for Øernes Vedkommende. Der blev i 1909 vurderet ca. 182 000 egentlige Landbrug med en Ejendomsskyldværdi af 2537 Mill. Kr., mens Besætning og Inventar blev ansat til 687 Mill. Kr. De prioritetsmæssigt sammenhørende Landbrugsejendomme udgjorde dog kun 169 500 med ialt 363 000 Tdr. Hartkorn og en Panteværdi af 3310 Mill. Kr. Den samlede Prioritetsgæld beløb sig til 1417 Mill. Kr. eller 42,8 pCt. af Panteværdien. 13,4 pCt. af denne var ubehæftet.

Jylland havde en højere Behæftelsesprocent end Øerne, 47 mod 39. Men dette Forhold udlignes i nogen Grad, hvis alle Stats- og kommunale Landejendomme, Fideikommissar, Stiftelser og Statshusmandsbrug, ialt 5600 Ejendomme, udskydes. De frie Ejendomme i Landet som Helhed har da gennemsnitligt 43 pCt. Behæftelse, mens Salgsstatistikken 1905—09 viser 46 pCt. Højest ligger i 1909 Bornholm med over 57,5 pCt., dernæst følger Jylland med 47, den sjællandske Øgruppe med godt 42, og det velstaaende Fyn med kun 29 pCt. Inddeles de 163 900 frie Landbrug endvidere efter Størrelse, viser der sig kun for de større og de helt

smaa Brugs Vedkommende en væsentlig Forskel paa Behæftelsesgraden i Jylland og paa Øerne.

Landejendommenes Behæftelsesprocent.

Ejendomsstørrelse	Vurderingen 1909			Salgsstatistikken 1905—09
	Øerne	Jylland	Hele Landet	Hele Landet
24 Tdr. H. og derover . . .	44,0	54,1	46,6	60,6
12—24 » Hartkorn	56,0	57,7	57,2	60,6
4—12 » »	47,0	48,9	47,8	53,0
2— 4 » »	43,9	46,0	45,2	46,7
1— 2 » »	43,5	46,3	45,4	41,8
Gaarde ialt	46,3	48,3	47,3	50,3
Huse ialt	40,4	47,5	45,3	34,4
Tilsammen	45,5	48,1	46,9	46,0

Blandt de frie Landejendomme var 7 pCt. af Gaardene og 10 pCt. af Husene ubehæftede, heraf forholdsvis flest i Jylland. Men de jyske Landbrug er de højest prioriterede, dette gælder alle Ejendomsstørrelser, men ganske særligt Herregaarde og Huse. At Salgsstatistikken viste en betydeligt mindre Behæftelse paa smaa Ejendomme, skyldtes navnlig den store Omsætning af ubebyggede Lodder. Disse var gennemgaaende meget lavt prioriterede, om overhovedet. I det store og hele steg Behæftelsen med Ejendommenes Størrelse.

Ved Landbrugets Finansiering spillede Kreditforeningerne en Hovedrolle. Undersøgelsen i 1909 viste, at 44 pCt. af Prioritetsgælden i faste Ejendomme paa Landet skyldtes Kreditforeningslaan og 14,1 pCt. Sparekasselaan. Private Laangivere ydede 20,4 pCt. af Kreditten, for en væsentlig Del Sælger- og Familieprioriteter, og Sparekasserne Hovedparten af de kontante Laan.

Under Landbrugskrisen var det heldigt for Bønderne, at deres ordnede Kreditforhold lettede Omlægningen og Udvidelsen af Landbrugsproduktionen. De første Andelsforetagender nød godt af Pengerigeligheden endnu i Firserne og søgte især Bank- og Sparekasselaan. Efter Statens Eksempel gennemførtes i 1895 ved Samarbejde mellem Kreditforeningerne en omfattende Konvertering af de gamle Kreditforeningslaan, idet Rentenedsættelsen fra 4 til 3½ pCt. dog blev fastsat til et senere Tidspunkt, i Reglen Juni Termin 1900. Oprettelsen af Hypotekforeninger (Lov af 18. Decbr. 1897) gav Adgang til 2. Prioritetslaan paa lig-

nende Betingelser som i Kreditforeningerne. Ejendommene kunde belaaes med indtil 75 pCt. af Vurderingssummen, og der krævedes til Gengæld kortere Amortisationstid ligesom i Husmandskreditforeningerne. Gennem de l a n d ø k o n o m i s k e F o r s k u d s f o r e n i n g e r (S. 411) kunde Landmændene efter 1898 til lav Rente opnaa smaa kortvarige Driftslaan uden Kaution, men mod Pant i Laansøgerens Kobesætning.

Visse Brydninger indenfor Kreditforeningerne i Provisorieaarene viste, at Bønderne stod Vagt om Foreningernes demokratiske Styreformer. Ogsaa indenfor Husmandskreditforeningerne fik Interessenterne efter langvarig, politisk betonet Kamp Indflydelse paa Ledelsen. Det var et Tidens Tegn, at Venstreføreren *J. C. Christensen* efter Godsejer *S. Skeels* Død i 1897 blev Formand for den jyske Husmandskreditforening.

XI.

LANDBRUGSFORHOLDENE 1914—39 I HOVEDTRÆK

LANDBRUGET UNDER FØRSTE VERDENSKRIG

Sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede var en grundlæggende Periode i det danske Landbrugs Historie. Under vekslende Kaar viste Produktionsomlægningen sin Bærekraft, men dens fulde økonomiske Værd kunde først erfares i Opgangsaarene efter Aarhundredskiftet. 1900—1914 blev desuden Andelsbevægelsens Modningstid og en stor Fremgangens Tid for saavel det landøkonomiske Oplysnings- og Forsøgsarbejde som det mere socialt betonedede Organisationsarbejde.

I disse rolige Aar før 1914 grundfæstedes ogsaa Danmarks Ry som førende Landbrugsland. Dets lurmærkede Kvalitetsvarer imponerede maaske ikke mindst i Kraft af Eksportens stadig voksende Kvanta. Den Kændsgerning, at der bag dette betydningsfulde Fremstød paa Verdensmarkedet stod en velorganiseret Bondestand med et stærkt forgrenet Andelssamvirke og stor Modtagelighed for Landbrugsvidenskabens Tilskyndelser, skabte Respekt om den danske Landbruger. En folkelig Oplysningsbevægelse med Midtpunkt i Højskolen syntes paa lykkelig Maade at have inspireret Landbrugets økonomiske og sociale Indsats i Slægtledet før 1914.

Men Fremtiden var ikke blot afhængig af den indre Udvikling ad prøvede Baner. Som udpræget »Eksportindustri« maatte Landbruget føle særlig Ængstelse, naar Verdensfreden var i alvorlig Fare, som det Gang paa Gang var Tilfældet i Tiden op til 1914.

Den spændingsmættede Atmosfære i Europas Storpolitik efter Mordet paa den østrigske Tronfølger 30. Juni 1914 udløstes en Maaned senere i en Stormagtskrig, der ogsaa truede neutrale

Smaaasters Livsinteresser. Danmarks økonomiske Liv var afhængigt af Samhandelen med England og Tyskland, vort Landbrugs to store Kunder, der desuden forsynede os med en meget væsentlig Del af de Raastoffer, som den hjemlige Produktion vanskeligt vilde kunne undvære. Vel lykkedes det i Augustdagene Regeringen at overbevise de krigsførende Stormagter om Danmarks oprigtige Neutralitetsvilje, men det var indlysende, at Tyskland med kort Varsel kunde ødelægge vor Englandseksport, mens England paa sin Side ved at afskære vore oversøiske Tilførsler af Foderstoffer, Kunstgødning m. v. var i Stand til at hemme vor Landbrugsproduktion og dermed hindre Udførsel til Tyskland.

Truslen mod vor Eksport- og Forsyningsituation var foreløbig kun forbigaaende. Lykkeligvis var begge de krigsførende Parter interesserede i, at vor Landbrugseksport blev opretholdt i et saadant Omfang, at Danmark vedblivende havde noget at eksportere. Tyskland kunde allerede i August 1914 erklære, at det indtil videre ikke vilde lægge Hindringer i Vejen for vor Englandseksport, og i Oktober opnaaede Regeringen en Overenskomst med England, der sikrede rigelige Tilførsler mod Garanti for, at de importerede Varer ikke genudførtes til Tyskland.

Før man naaede saa vidt, havde Regeringen maattet gennemføre en Række Forholdsregler til Sikring af Befolkningens Forsyning og til Værn mod Prisstigning paa Landbrugsprodukter. 6. August udstedtes der bl. a. Udførselsforbud for Korn, Mel og Gryn, Foderstoffer og Kartoffler. Senere blev ogsaa Hesteeksport forbudt, ikke uden Grund, idet der i 1914 blev solgt 80 000 Heste eller tre Gange den normale Udførsel. 7. August kom den Lov, der vel blev Krigsperiodens mest betydningsfulde og samtidig mest omstridte. Dens fulde Ordlyd var: »Indenrigsministeren bemyndiges til indtil videre at træffe Foranstaltninger til Regulering af Prisen paa Levnedsmidler og Varer, derunder mod fuld Erstatning at lade Staten overtage saadanne Levnedsmidler og Varer, som det er af Betydning for Samfundet at have Raadighed over. Købesummen for de Varer, som Staten maatte overtage, fastsættes af Kommissioner, hvis Virksomhedsomraade og S sammensætning bestemmes ved kgl. Anordning.« Regeringen udnyttede denne Bemyndigelse til en omfattende Regulering af Korn- og Brødpriiserne, og i Henhold til 7. August-Loven nedsattes Den overordentlige Kommission (Prisreguleringskommissionen), der under Kri-gen skulde faa et meget udstrakt Virkefelt.

Forsyningsvanskelighederne var betydelige. Paa Grund af Udførselsforbud i andre Lande, indtrufne Krigsforlis, samt Englands Standsning af Ladninger, der var bestemt for Danmark, blev der i sidste Halvdel af 1914 indført knap halvt saa mange Foderstoffer som i det tilsvarende Tidsrum i 1913, og af Brødkorn kun en Trediedel. Hertil kom, at Høstudbyttet i 1914 navnlig for Rugens Vedkommende laa langt under Normalen. Man vilde dog netop kunne dække Behovet for Brødkorn, naar hele Høsten blev stillet til Raadighed for Befolkningen og ikke anvendt til Kreaturfoder. Forbudet mod Opfodring af indenlandsk Hvede og Rug (September 1914) var en Nødvendighed, men ramte Landbruget haardt, saa længe det ikke var sikret nogenlunde tilstrækkelige Foderstofftilførsler udefra. Først i Begyndelsen af 1915 bragte den store Majsimport fra U. S. A. for en Tid Tilførslerne op over det normale. Der var stærkt delte Meninger om, hvorvidt der burde fastsættes Maksimalpriser paa Rug og Hvede, for at Befolkningen kunde faa Brød til rimelig Pris. Husmandsforeningerne, der for en ikke ringe Del repræsenterede Forbrugerinteresser, støttede Tanken, mens den mødte afgjort Modstand fra Landboforeningernes Side. Sidst paa Aaret 1914 var Brødprisen steget med 50 pCt., og Regeringen fastsatte da den 31. December Maksimalpris paa indenlandsk Rug og i Januar paa dansk Hvede, henholdsvis Kr. 19,50 og 21,50 pr. 100 kg.

Disse Forholdsregler fremkaldte Utilfredshed hos et Flertal af Landbrugets Repræsentanter. Frihandelsvenligt indstillet og uvant med Statsindgreb som den danske Bonde var, havde han navnlig i Krigens første Periode svært ved at indse Berettigelsen af Fodringsforbud og Prisregulering, der syntes at gaa det kornsælgende Landbrugs Interesser for nær. Endnu vanskeligere faldt det ofte at erkende Nødvendigheden af Forholdsregler, der overvejende skyldtes udenrigspolitiske Hensyn, uden at dette i ethvert Tilfælde kunde fremstilles offentligt. Neutralitetspolitikken gik jo fremfor alt. Landboforeningerne var tilbøjelige til at kræve »fuld Erstatning« for det afleverede Brødkorn og mente hermed Verdensmarkedets Priser. Men Regeringen fastholdt sin Maksimalprispolitik med Tilslutning fra den langt overvejende Del af Husmandsforeningerne, der som Repræsentant i Prisreguleringskommissionen havde den radikale sjællandske Husmandsfører, Parcellist *Niels Frederiksen*, mens Landboforeningernes Standpunkt lige saa energisk blev forfægtet af den østjyske Gaardmand,

Folketingsmand *P. Th. Nielsen*, en af Venstres mest fremtrædende Mænd i denne Periode. Selv om Regeringen principielt afviste Kravene om Foderstofleverancer i Stedet for det tvangsafleverede Brødkorn, lovede den dog i Februar 1915, at de af Staten indkøbte Majspartier skulde blive anvendt ved Ombytning med Rug »i de Egne af Landet, hvor Rugen udgør den væsentligste

Th. Madsen-Mygdal, født 1876 i Mygdal, død 1943. Landøkonom, Politiker. Landbrugsskoleforstander 1908—20. Formand for De samvirkende danske Landboforeninger 1918—20, ledende Præsident i Landbrugsraadet 1919—20. Landbrugsminister 1920—24 og 1926—29, Statsminister 1926—29.

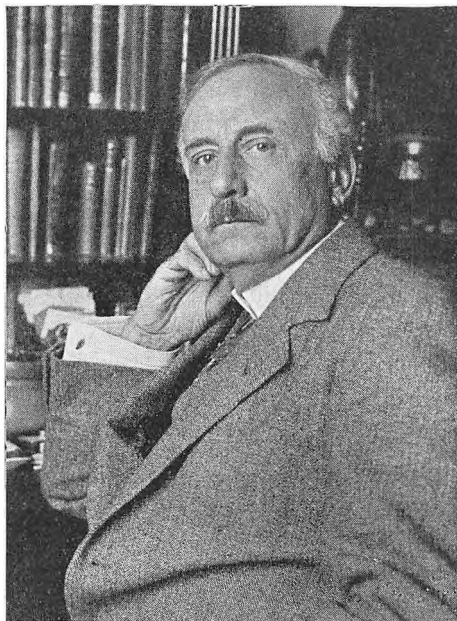
Avl«, et rimeligt Hensyn til de mange Smaabrug, der var baseret paa Opfodring af eget Korn. Denne Ombytning lettede i høj Grad Handelen med Brødkorn til Maksimalpris, og der blev kun i faa Tilfælde Tale om Ekspropriation. Som Helhed viste Landbruget Forstaaelse af, hvad Landets Ernæringssituation krævede, og da Foderstofpriserne efterhaanden sank, blev det tilmed fordelagtigt at afleverer Rugen og købe Foderkorn i Stedet.

I 1915 og 16 var Tilførslerne af Korn tilfredsstillende, men det var ret daarlige Høstaar. Følgen var, at Tvangsafleveringen af Brødkorn maatte fortsættes og Forbudet mod at opfodre aftærsket Rug og Hvede gennem lange Perioder indskærpes, ligesom det blev forbudt at anvende Brødkorn (senere ogsaa Kartoffler) til Spiritusfabrikation. I August 1915 blev der nedsat et særligt Landbrugsudvalg. I dette havde Landhusholdningsselskabet, Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og Andelsselskaberne hver 2 Repræsentanter. Udvalget stillede sig navnlig til Raadighed for Indenrigsministeriet og Prisreguleringskommissionen, var saaledes med til at forberede

det Forslag til en Kornplan, som Kommissionen i Oktober 1915 tilstillede Indenrigsministeriet. Ved denne første Kornordning blev det paalagt Landbruget at afgive det til Befolkningens Forsyning nødvendige Brødkorn, mens Resten maatte anvendes til Kreaturfoder. Man tog ved Kornligningen Hensyn til Landbrugets ulige Produktionsforhold i de forskellige Amter. Amtsraadene foretog derefter Fordelingen paa Kommunerne, der igen paalignede de enkelte Landbrugeres Andele. Der var Enighed om en lidt lavere Maksimalpris paa Rug og Hvede, svarende til Nedgangen paa Verdensmarkedet.

Maksimalprissystemet var dog vedblivende omstridt. Tidligere paa Aaret havde Forstander *Th. Madsen-Mygdal*, Dalum Landbrugsskole, foreslaaet en Ordning, der i Stedet for at lægge Loft over Priserne paa Landbrugsvarer gik ud paa at sikre Familieforsørgere med lav Indtægt nogen Dyrtidsunderstøttelse. Regeringen og Folketingsflertallet holdt imidlertid fast ved Prisreguleringen. »Brødet skal Landbruget give os til overkommelig Pris«, som

Indenrigsminister *Ove Rode* allerede i Krigens første Aar havde udtalt. Indenfor Landbrugsudvalget kom det snart til Brydninger, idet Husmandsrepræsentanterne i Overensstemmelse med Ministeriet fremhævede de almindelige Samfundshensyn paa Producentinteressernes Bekostning. Flertallet stillede sig anderledes, og i Januar 1916 trak Husmandsforeningerne deres to Mænd tilbage, og Regeringen kunde derefter ikke anse Udvalget for en fuldgyltig Landbrugsrepræsentation. Rodes Dyrtidspolitik, der blev ledet

Ove Rode, født 1867 i København, død 1933. Politiker, Forfatter, Indenrigsminister 1913—20. Fik ved sin vidtforegrene Forsyningspolitik under den første Verdenskrig stor Indflydelse paa Erhvervenes Kaar i denne Periode.

med stor Dygtighed, om end med Fejlgreb i Enkeltheder, tog gennemgaaende større Hensyn til den brede Forbrugerbefolkning end til det kornsælgende Landbrug.

Priserne paa Foderkorn steg imidlertid, og de hjemlige Beholdninger viste sig mindre end beregnet. Ved Fastsættelsen af nye Maksimalpriser i August 1916 imødekom Regeringen Kravet om højere Rugpriser, idet Staten ydede et Tilskud, en »Præmie« paa 3 Kr. pr. 100 kg. Under de vanskelige Høstforhold forhøjedes dette Tilskud til 4 Kr. Rugprisen var dog kun 22,50 Kr., mens Majs kostede 23,50. Forskellen blev udlignet ved et Statstilskud til Svineproduktionen. Ogsaa Hvedepriserne forhøjedes, mens det større Landbrug stillede sig afvisende overfor Husmændenes Ønske om Maksimalpris paa Byg. En saadan blev først fastsat i November, da det havde vist sig, at Foderstofpriserne steg som Følge af den ringe Byghøst. Importen af Foderstoffer var endnu paa den Tid nogenlunde normal, navnlig indførtes der rigeligt med Foderkager.

Til Forstaaelse af de Produktions-, Afsætnings- og Ernæringsproblemer, der paavirkede Landbrugsforholdene og i fremtrædende Grad prægede Krigsperiodens økonomiske Politik, tjener følgende Tal, der illustrerer Eksport og Forbrug af vigtige animalske Landbrugsprodukter. Importen var allerede før Krigen ret betydningsløs, og i 1916 ophørte den praktisk talt.

	Smør		Flæsk		Oksekød		Hornkvæg
	Udførsel Mill. kg	Forbrug Mill. kg	Udførsel Mill. kg	Forbrug Mill. kg	Udførsel Mill. kg	Forbrug Mill. kg	Udførsel 1000 Stk.
1914	103,6	23,1	147,6	73,8	17,4	67,1	189
1915	105,0	9,7	136,1	71,5	29,9	60,7	251
1916	95,9	9,3	104,7	103,1	18,2	18,2	305
1917	61,5	29,5	81,9	120,8	17,3	47,9	300
1918	14,6	43,6	2,7	55,4	13,9	89,9	114

Endnu i 1915 opretholdt Landbruget den normale Udførsel af Smør og Flæsk, mens Kød- og Kreatureksporten blev stærkt øget lige til 1917, delvis som Følge af Nedgang i det hjemlige Forbrug. Eksporten af levende Svin blev standset ved Udførselsforbud i Marts 1915. Smørproduktionen var allerede i 1915 gaaet ret betydeligt ned, idet Hjemmemarkedet kun aftog godt 40 pCt. af Førkrigstidens Forbrug. Smørprisen steg fra 2,18 Kr. i 1914 til

2,80 i 1915, og Følgen blev et langt større Margarineforbrug, saa længe Kunstsmør kunde fremstilles i tilstrækkelig Mængde. Paa lignende Maade overførtes Efterspørgslen paa Hjemmemarkedet, som Tallene viser, fra Oksekød til Flæsk, idet Flæskeprisen kun steg 70 pCt., men Kødprisen 150 pCt. i Løbet af de to første Krigsaar.

Indtil Begyndelsen af 1915 fulgtes Prisstigningen paa det tyske og det engelske Marked nogenlunde ad, men derefter steg Flæskeprisen særlig stærkt i Tyskland og laa i Marts 10 pCt. højere end den engelske. Eksporten sydpaa forøgedes betydeligt, og dette medførte en vis Risiko for den fremtidige Landbrugsproduktion, idet Forudsætningen for vedvarende Foderstoftilførsler vestfra var, at England fik sine normale Udførselskvota. For at skaffe Udveje for en rimelig Fordeling af Eksporten (ca. 75 pCt. til England og ca. 25 pCt. til Tyskland) blev det i Marts 1915 ordnet saaledes, at de egentlige Svineslagterier fik Eneret til Eksport mod at afgive de til Hjemmemarkedets Forsyning nødvendige Flæskemængder til lavere Pris. Der fulgte nu Maksimalpriser paa Flæsk. I August blev Flæskeprisen nedsat med 10 pCt. til 140 Øre pr. kg, hvilket betød en Nedgang paa ca. 4 pCt. i Landbrugets Indtægter ved Flæskeproduktionen. Regeringen henviste i denne Forbindelse til den Merfortjeneste, Landbruget opnaaede paa Eksportflæsket og paa den i Forhold til Aarene før Krigen næsten fordoblede Udførsel af levende og slagtede Dyr. Den store Afstand mellem Eksport- og Hjemmemarkedspris gav dog Anledning til Misfor nøjelse fra mange Landbrugeres Side, og det blev fastslaaet, at Forskellen mellem Tysklands- og Englandspris alene i første Halvdel af 1916 medførte et Tab paa ca. 100 Mill. Kr. ved de gældende Eksportaftaler. Prisforholdene paa Hjemmemarkedet bevirkede desuden, at der blev mindre Flæsk og flere Kødprodukter til Eksport, hvilket betød forholdsvis mindre Udførsel til England og større til Tyskland. I Juli 1916 gennemførtes en Kødordning, der kunde rette paa dette Forhold. Ved at indføre Eksportafgift for levende Kreaturer fik Staten Midler til at nedsætte Oksekødprisen paa Hjemmemarkedet og derved fremme Forbruget, og ved Tilskud til Majsimporten og Fastsættelse af Maksimalpris paa Byg (Novbr. 1916) støttede Lovgivningen navnlig Svineproduktionen i det mindre Landbrug.

Trods varierende Høstudbytte og vanskelige Tilførselsforhold naaede Landbruget gennem 2¹/₂ Krigsaar med sin Produktions-

evne nogenlunde ubeskaaret, og Samhandelsmulighederne var blevet udnyttet med større Held, end det under Krigens første Fase lod sig forudse. Men nu forværredes Situationen.

Da Tyskland 31. Januar 1917 erklærede uindskrænket U-Baadskrig mod al Sejlads i Modstandernes Farvande, betød dette en yderst alvorlig Trusel mod Landbrugets vigtigste Eksport, Smør- og Baconudførslen til England. I Forstaaelse med Erhvervene lykkedes det dog Regeringen at opnaa Aftaler med Tyskland om de Vilkaar, hvorunder Eksporten kunde fortsættes, om end med større Risiko end hidtil. Tyskland skulde maanedlig kunne købe et vist Antal Heste. Tilførslerne fra Amerika maatte følge en nordligere Rute og blev udsat for langvarig Undersøgelse i Halifax (som tidligere i Kirkwall). Den samlede Import af Majs og Oliekager var Januar—Maj 1917 kun halvt saa stor som i de fem første Maaneder af 1916, og Landbruget savnede ogsaa Gødningstoffer. For at sikre Befolkningens Brødforsyning indførtes Rationering fra 1. April 1917, og Staten overtog Landbrugernes Beholdninger af Korn med Undtagelse af de nødvendige Mængder Saasæd og Foderkorn, eventuelt ogsaa Brødkorn. Kornarealerne, der reduceredes en Del allerede i de første Krigsaar, blev dog yderligere formindsket og udgjorde i 1917 kun 1 062 000 ha, 8 pCt. mindre end i 1912. Da 1917 ogsaa af andre Grunde blev et daarligt Høstaar, sank Korn- og Foderstofproduktionen med $\frac{1}{6}$ i Forhold til Gennemsnitsudbyttet 1914—16. I 1918 ophørte Korn- og Foderimporten helt, men Hjemmeproduktionen forøgedes saa meget, at der var nogenlunde samme Foderstofmængder til Raadighed. Da Tilførslerne af Frø 1917—18 halveredes, oparbejdedes der en betydelig Frøavl, og efter Landbrugets Ønske blev der i 1917 fastsat Maksimalpriser. Fra Juni s. A. var der Forbud mod Udførsel af Frø. Dispensationer kunde dog opnaas mod en Afgift, der tilfaldt Frøavlerne. Mangel paa Kunstgødning og Foderstoffer medførte en meget betydelig Produktionsnedgang, som det vil ses af nedenstaaende Oversigt. M. H. t. Besætningsreduktionen maa dog bemærkes, at Kreaturtællingerne normalt fandt Sted omkring 15. Juli, men i 1916 29. Februar, hvilket bevirker, at Tallene for Hornkvæg og Faar nævnte Aar ligger særlig lavt.

	Korn og Foderstoffer Mill. hkg	Heste	Hornkvæg	Svin 1000 Stk.	Faar	Høns
1914 ..	74,5 (indført 11,4)	567	2463	2497	515	15 140
1915 ..	86,0 (» 17,7)	526	2416	1919	533	
1916 ..	80,2 (» 12,4)	515	2290	1983	254	
1917 ..	60,9 (» 4,9)	572	2458	1651	480	12 288
1918 ..	59,4 (» ÷0,1)	545	2123	621	470	9 884
1919 ..	69,6 (» 5,3)	558	2188	716	509	12 134
1920 ¹⁾ .	72,6 (» 6,7)	563	2286	1008	504	13 997

1) Bortset fra Sønderjylland.

I den tørre Sommer 1917 blev Høstudbyttet det laveste i 25 Aar, kun $\frac{3}{4}$ af Gennemsnittet i det sidste Femaar før Verdenskrigen. Jorden var ikke i samme Gødningskraft som tidligere. Allerede 1915 og 16 havde Importvanskeligheder bevirket, at Jorden langtfra fik den normale Mængde Fosforsyregødning. Derimod var der dengang endnu tilstrækkeligt med Kali og Kvælstofgødning, takket være Handelsoverenskomsten med England. I Februar 1917 blev der nedsat et Nævn, der skulde foretage en ligelig Fordeling af de forhaandenværende Lagre af Chilesalpeter. I 1918 overtog Nævnet ogsaa Fordelingen af Ammoniak og Superfosfat samt den dyrt indkøbte Norgesalpeter, som krævede Stats-tilskud. Af Kvælstofgødning fik Landbrugerne i 1918 kun ca. 40 pCt. af 1917-Forbruget, mens Behovet for Kaligødning nogenlunde kunde dækkes i fri Handel. 1919—20 bortfaldt efterhaanden alle Gødningsrestriktioner.

Kreaturholdets Størrelse var afhængig af Korn- og Foderstofsituationen, men maa dog ogsaa ses i Sammenhæng med Regeringens Neutralitetspolitik og Hensynet til Hjemmemarkedet. Som Følge af den store Hesteksport i Efteraaret 1914 havde Landboforeningerne fremkaldt et Forbud mod Udførsel af Føl og Plage. Det fuldstændige Udførselsforbud af 23. Novbr. s. A. maatte snarest opfattes som et Led i Regeringens Handels- og Neutralitetspolitik. Ved at dispensere fra Udførselsforbudet opnaede Danmark senere, at visse industrielle Raastoffer af Tyskland blev fritaget til Udførsel, hvorved det ogsaa blev lettere at opretholde Levnedsmiddeleksporten til England. Ved Krigens Slutning var Hesteholdet ikke væsentligt mindre end i Sommeren 1914.

Trods den store Eksport af levende Kvæg til Tyskland blev Hornkvægbestanden ikke væsentligt reduceret før i 1918, da Fo-

dermangelen var yderst alvorlig. Antallet af Malkekøer gik ned fra 1 310 000 i 1914 til 1 024 000 i 1918, og steg derefter langsomt, mens Mælkemængden sank fra 3,5 Mill. Tons i 1914 til det halve i 1918, svarende til en Smørproduktion paa henholdsvis 117 Mill. og 58,3 Mill. kg. Den gennemsnitlige Mælkeydelse pr. Ko var i Aarene 1914—16 ca. 2600 kg, men i 1919 kun 1660 kg. Eksporten af Hornkvæg og Kød til Tyskland var i 1914 ca. 10 pCt. af den samlede Hornkvægbestand, men 1916 og 17 over 15 pCt. pr. Aar, et Forhold, der maatte vække Utilfredshed i England og ansøre Regeringens Bestræbelser for at fremme det indenlandske Forbrug og forøge Udførslen til vore skandinaviske Nabolande. Efter Handelsoverenskomsten med U. S. A. i 1918 maatte højst 65 pCt. af den samlede Kvægekseport gaa til Tyskland, men mindst 35 pCt. til Norge og Sverige. Samtidig steg Hjemmeforbruget af Kød overordentlig stærkt og var i 1918 væsentligt større end før Krigen, mens det modsatte var Tilfældet med Flæskeforbruget.

Svineproduktionen viste langt de største Svingninger. I Efteraaret 1914 var det snarere Fodermangelen end de høje Priser, der stimulerede Eksporten, senere gik Priserne som nævnt stærkt i Vejret. De store Slagtninger fremkaldte i Marts 1915 et Forbud mod at slagte drægtige Søer og Svin under 65 kg. I de første Krigsaar var Staten interesseret i at holde Svineproduktionen oppe og ydede bl. a. Tilskud til Majsimporten. Men Importstandsningen og det ringe Høstudbytte i 1917 nødvendiggjorde, at Svinebesætningerne blev stærkt reduceret, for at Menneskene ikke skulde mangle Brød. Flæskeproduktionen, der i de tre første Krigsaar udgjorde noget over 200 Mill. kg pr. Aar, gik i Vinteren 1917—18 voldsomt tilbage og naaede i 1918 ned paa 58,2 Mill. kg. Samtidig var ogsaa Svinebestanden indskrænket til $\frac{1}{4}$ af, hvad den havde været i 1914. En meget stor Del af denne Bestand var Avlsdyr; Slagtningerne dækkede nu langt fra det normale Forbrug af Flæsk, og der blev næsten intet eksporteret. Den danske Befolkning's Forsyning med Levnedsmidler vejede i det lange Løb tungere til end de udenrigspolitiske Hensyn, der talte for at oprettholde Eksporten.

I Aartier havde Faareavlen været i stærk Tilbagegang, men i 1919 var Antallet af Faar omtrent som i 1914, godt $\frac{1}{2}$ Million. En Uldordning, der gennemførtes saa sent som i Juli 1918, tillod ganske vist Uldproducenterne at beholde en vis Mængde Uld til eget

Forbrug, men Prisreguleringen og endnu mere Tilførslerne udefra og det dermed følgende stærke Prisfald i 1919 skulde meget snart modvirke Tendensen til en Produktionsudvidelse.

Hønsbestandene formindskedes i Krigsaarene med godt en Trediedel. Ægproduktionen anslaaes i 1914 til henved 48 Mill. kg, endnu i 1917 til 44 Mill., men faldt saa til 32,4 Mill. kg i 1918. Før Krigen var England paa det nærmeste Eneeftager af danske Æg, men Tyskland, der fra 1916 betalte bedst, krævede Ligestilling under Henviisning til, at dets Modstandere havde begrænset vore Korn- og Foderstoffilførsler. I 1918 maatte Ægekseportudvalget, der havde Kontrol med Udførslen, sikre Hjemmemarkedet en vis Mængde præservede Æg til fastsat Pris. En Rationering forberedtes i 1919, men fik ingen større Betydning. Allerede i 1920 var Ægproduktionen af omtrent samme Størrelse som 1914—17, og Eksporttallet laa en Del højere, nemlig 32,8 Mill. kg mod 27,4 Mill. kg i 1914.

Den store Produktionsnedgang i Krigens sidste Tid hindrede dog ikke, at Landbruget vedblivende tjente godt. Stigningen i Købstædernes og Landdistrikternes Erhvervsindtægter 1913—18 var omtrent lige stor, men den livlige Handel med Landejendomme virkede foruroligende. Som nævnt havde de jyske Landboforeninger allerede før Krigen advaret mod »Gaardslagtning«, men denne antog nu langt grellere Former. Ved Love af 20. Marts 1918 greb Staten derfor ind overfor Købere, der bortsolgte det til Landbrugenes Drift nødvendige Inventar, Besætninger m. v., samt med Forbud mod Nedlæggelse af de bestaaende Landbrug. Under Krigen var der blevet nedlagt mange Smaabrug.

Landbrugets ansvarlige Mænd tog ofte Afstand fra de usunde Ejendomsspekulationer, og der var en Del Misfornøjelse med Lovgivningens sene Aktivitet paa dette Punkt. Men iøvrigt var der indenfor Landbruget og de fleste andre Erhverv stærkt delte Meninger om Regeringens økonomiske Politik. Baade Prisreguleringen og Dyrtidsunderstøttelserne blev kritiseret, og Kornordningerne var ikke populære. Ordningen af de indenrigske Problemer medførte som Helhed mere Uoverensstemmelse end de udenrigske Anliggender, hvor Erhvervenes Fællesudvalg (stiftet 27. Februar 1917) sikrede det nødvendige Samarbejde mellem de vigtigste Erhverv. De mange Nævn og Udvalg, der navnlig vedrørte Prisreguleringen, gav Anledning til adskillig Irritation. Landbruget havde jo ikke tidligere været ude for et saadant »Regereri«.

de mange Formaliteter og den ret dyre Administration faldt i Øjnene.

Men paa den anden Side var der navnlig blandt de mindre Landbrugere en udtalt Sympati for *Ove Rodes* Forsyningspolitik, der saa klart tog Sigte paa en ligelig eller dog rimelig Fordeling af Livsfor nødenheder og Raastoffer, og for den Dyrtidspolitik, der gjorde det muligt for det store Flertal af ubemidlede at komme gennem de vanskelige Aar uden at hjemfalde til Fattigforsørgelse. Mens Husmandsorganisationerne paa deres Sendemandsmøder med overvældende Flertal udtalte Tilslutning til den førte Politik, hørte flere af Landboforeningernes Ledere, i første Række Mænd som *P. P. Pinstrup* og *Th. Madsen-Mygdal*, til Regeringens Hovedmodstandere. Ganske vist var de fleste regulerende Indgreb vedtaget af alle Rigsdagens Partier, men hos Oppositionen raadede der et stærkt Ønske om, at hele denne Politik maatte vige for en Tilbagevenden til friere økonomiske Tilstande, saa snart som muligt efter Krigens Ophør. I Regeringens Indstilling, fremfor alt i *Ove Rodes* omstridte Gimle-Tale, saa man et Varsel om, at »Reguleringspolitikken« skulde vedvare. Rode havde iøvrigt samtidig fremhævet Andelsorganisationerne som et Grundlag, hvorpaa der i Fremtiden kunde bygges.

I »Det staaende Landbrugsudvalg«, der blev oprettet i Februar 1917, havde Landbo- og Husmandsforeninger hver 5 Repræsentanter, men Andelsudvalget og Landhusholdningsselskabet ingen. Efter Krigens Afslutning skærpedes Modsætningerne, og man naaede ikke til Enighed om et Repræsentationsgrundlag, der kunde sikre Husmændenes Indtræden i det i 1919 oprettede Landbrugsraad (se nedenfor). I lang Tid saa det heller ikke ud til, at de Jordlovsforslag, som man navnlig fra Smaabrugernes Side knyttede saa store Forventninger til, skulde kunne gennemføres paa Rigsdagen. Her lykkedes det dog tre Partier at komme til Forstaaelse om en noget modereret Jordreform.

Den største Begivenhed i disse Aars Historie var Sønderjyllands Tilbagevenden til Danmark. Genforeningen kunde forudses efter det tyske Sammenbrud i Efteraaret 1918, men først fuldbyrdes i Sommeren 1920. Den betød bl. a., at det danske Landbrugsareal udvidedes med 10 pCt., og at Forbindelserne mellem Landsmænd Nord og Syd for Kongeaaen nu blev til et aabent og intimt Samarbejde, ikke mindst indenfor Landbruget.

LANDBOFORHOLD I SØNDERJYLLAND

De sønderjyske Landbrug havde ogsaa før Verdenskrigen arbejdet under Erhvervsvilkaar, der adskilte sig stærkt fra Forholdene Nord for Kongeaaen. I Nordslesvig udgjorde Landbrugerne endnu den overvejende Del af Befolkningen, Herregaardene og Smaabrugene var relativt faa, men Bøndergaardene, der ofte laa samlet i Landsbyer, havde gennemgaaende et større Jordtilliggende end Gaardene i Kongeriget. I det Sønderjylland, der i 1920 kom tilbage til Danmark, fandtes der 14 400 Landbrug (over 0,55 ha) med gennemsnitligt 22,9 ha landbrugsmæssigt benyttet Areal mod kun 15,6 ha pr. Landbrug i det øvrige Land. Udviklingen var gaaet i en anden Retning end i Kongeriget. I Perioden 1864—90 udvandrede af nationale Grunde ikke mindre end 60 000 Sønderjyder, de fleste til Danmark eller Nordamerika, og først i 1911 var Folkemængden vokset lidt ud over Tallet fra 1867. Under disse Forhold faldt Ejendomsantallet betydeligt, der blev alene i Perioden 1895—1907 nedlagt henved 1700 Smaabrug under 5 ha, mens de øvrige Ejendomsstørrelser samtidig gik henved 200 frem.

Landbrugsarealet var af meget forskellig Beskaffenhed. Mellem det fynsagtige Als-Sundeved og Vestkystens Marskegne laa Midtlandets overvejende sandmuldede Jorder, isprængt Hede og uopdyrket Mose, men ogsaa Strækninger med lerblandet Muld. Disse Forskelligheder var bestemmende for Landbrugsjordens Udnyttelse. En Tælling i 1878 viste, at Sønderborg Amt havde større Kornarealer og mindre Græsningsarealer end danske Landbrug gennemgaaende, mens Tønder Amt, hvad Korn angik, kun havde $\frac{1}{3}$ af det kongerigske Gennemsnit, men dobbelt saa store Græsningsarealer. Haderslev og Aabenraa Amter laa omtrent midt imellem. I de 4 Amts- eller Kredsomraader under eet optog Grønfoder- og Græsningsarealerne i 1878 70,5 pCt. af Landbrugsjorden, men i 1913 dog kun 60,8 pCt. Kornarealet blev i de 35 Aar forøget fra 24 til 29,2 pCt., mens Rodfrugtarealet gik frem fra 1,2 til 6,1 pCt. I Sønderborg Amt havde Roemarkerne omtrent samme Udbredelse som i Kongeriget, men i Tønder Amt kun $\frac{1}{4}$ heraf. Som Helhed var Driften betydeligt mindre intensiv Syd for Kongeaaen.

Ogsaa Udviklingen indenfor Husdyrbruget formede sig i Sønderjylland noget anderledes end i Kongeriget. Fra 1873 til 1914 steg Hesteantallet med 40 pCt., men skønt Tyskland var Dan-

marks vigtigste Afsætningsmarked for Arbejdsheste, fik Sønderjylland ikke nogen tilsvarende Hesteeksport. Antallet af Hornkvæg voksede i Perioden 1873—1914 med 70 pCt., og Fremgangen var i Tiden før 1892 forholdsvis større end i det øvrige danske Landbrug, men senere ændredes dette Forhold. Koantallet gik ned fra 51 til 40 pCt. af det samlede Kvægantal (i Danmark 53 pCt. i 1914). 1897 udgjorde Svineavlen i de fire Amter kun $\frac{1}{3}$ af det i Kongeriget almindelige, men derefter var Fremgangen størst i Sønderjylland. I 1914 gik der i Sønderborg Amt 172 Svin paa 100 ha, det dobbelte af det danske Gennemsnit, men i Tønder Amt kun 22 Stkr. Derimod var Faareholdet af ringe Betydning.

Tilknytningen til det store tyske Rige havde haft særegne Afsætningsforhold til Følge. Mens Danmark som udpræget Landbrugsland holdt fast ved Frihandelen, indførte Tyskland Korn-told omkring 1880 og senere ogsaa Agrarbeskyttelse for animal-ske Produkter. Som andetsteds omtalt virkede Karantæneforanstaltninger paa samme Maade. Beskyttelsen af Hjemmeproduktionen medførte en Udvidelse af Kornavlen og Kødproduktionen. Smørpriserne laa omtrent som i Danmark, men Kornpriserne var høje og Kødpriserne navnlig efter 1900 stærkt stigende.

De sønderjyske Landboforeningers Arbejde blev i flere Perioder af stor Betydning for Landbrugets Udvikling. 1846—52 blev der oprettet 3 Foreninger, der omfattede det nuværende Sønderjylland samt nogle Sogne Syd for Kolding. Hertil kom i 1866 en Landboforening for Flensborg og Omegn. Indenfor disse Foreninger blev ansete Gaardmænd meget snart de ledende, i Bestyrelsen for Den nordslesvigske Landboforening sad saaledes *H. A. Krüger*, Bevtoft. I den første Periode kom Fremskridtet som Regel sydfra (holstensk Kobbølbrug og Mejeribrug, Indførelse af Anglerkvæg), og mange Unge drog mod Syd for at lære Landbrug, Kvægavl og Mejerivæsen, en Del dog til England, hvor Dræning, Roedyrking og Anvendelse af Kraftfoder var kommet i Kurs. Men efter 1880 kom de fleste Tilskyndelser fra Danmark, de danske Landboforeninger blev taget til Mønster, og Den nordslesvigske Landboforening modtog landøkonomisk Litteratur fra Landhusholdningsselskabet. Grundforbedringsarbejder som Mergling, Dræning og Anlæg af Vandingsenge vandt tidligt Fremgang, men blandt Redskaber til Jordbehandling hævdede Hjulploven sig endnu omkring 1885. Det første Dyrskue afholdtes 1846. Fra 1880 blev »Fælles-Landbomøde« med Dyrskue afholdt hvert 5. Aar. I Lig-

hed med Landsdelsorganisationerne i Kongeriget stiftede man i 1893 Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, der udgav et Landbrugsblad.

Kvægavlen kunde fra gammel Tid betegnes som »Hovednerven i Vestkystens Landbrug«. I Marskegnene spillede Studefedning den største Rolle, mens Mejeribruget tidligt fik Betydning i Østeregnene. Den sundevedske Landboforening ansatte allerede i 1872 en Mejeriassistent, og 1877 afholdtes en stor alsisk Smørudstilling. Indenfor Kvægbruget kneb det dog med at faa Plan i Avlsarbejdet, man var tilbøjelig til at forene Malkerace- og Federace. Krydsninger med Korthorn bevirkede, at de røde nordslesviske Besætninger efterhaanden kom i Mindretal ogsaa i Sundeved, mens de holdt sig bedre paa Als. Under Indflydelse af de høje Kødpriser gik Udviklingen i Retning af større Kødproduktion, men Mejeribruget var dog paa Østlandet i hurtig Opkomst og udviklede sig efter dansk Mønster. Det første sønderjyske Andelsmejeri (Mejlby) oprettedes i 1884, og før 1914 fandtes der ialt 130 Andelsmejerier og 14 Fællesmejerier. 1893 blev der oprettet en Mejeriforening for Nordslesvig. De fleste sønderjyske Mejeribestyrere fik deres Uddannelse paa danske Mejeriskoler, og Mejerimaskinerne var af dansk Oprindelse. I flere Perioder havde man Mejerikonsulenter, og der blev dannet 3 Smøreksporforeninger. Det tyske Marked stillede omtrent samme Krav som det engelske, og det sønderjyske Smør var gennemgaaende af god Kvalitet. Paa Hesteavlens Omraade fik Forbindelsen nordpaa navnlig til Følge, at der indkøbtes Hingste fra Nørrejylland. Indenfor Svineavlsarbejdet havde Krydsning med Yorkshire kun ringe Betydning, men der blev oprettet en Del Avlscentre for Landracen. Den sønderjyske Svineproduktion havde to Hovedmarkeder: de lette Fedesvin gik navnlig til Hamborg, de svære (paa indtil 200 kg) derimod til Industridistrikterne, de blev især anvendt til Pølsefabrikation. Efter 1900 gik Flæskeproduktionen stærkt i Vejret, rundt om blev der bygget nye Svinestalde.

Udvandringen havde berøvet Nordslesvig en Kapital paa langt over 100 Mill. Mark, og Ejendomspriserne var o. 1890 meget lave. Landbrugets Kreditforhold var afhængige af Banker og Sparekassers Udvikling. De danske Sønderjyder havde i 1880'erne forgæves søgt at faa oprettet en Kreditforening, men Kampen om Jorden i den følgende Tid tilførte ad forskellige Veje Landbruget mere Kapital. I 1891 blev der stiftet en tysk Nybyggerforening,

der søgte at faa Indvandrere sydfra til at overtage sønderjyske Landejendomme, og der blev i Halvfemserne oprettet en Mængde Ejendomme i Henhold til en prøjsisk Lov om Rentegaarde. Staten ydede Støtte og sikrede sig samtidig Forkøbsretten og et vist Tilsyn med Ejendommene. Som Modvægt mod den tyske Kolonisation, der ogsaa støttedes med private Midler, fik danske Sønderjyder dog nu bl. a. oprettet Nordslesvigsk Kreditforening. Efter haard Modgang i Køllerperioden o. 1900 virkede de forskellige danske Landbosammenslutninger atter med stor Kraft i Aarene kort før 1914. De gode Konjunkturer og Landbrugsproduktionens store Fremgang lettede ogsaa i andre Henseender de sønderjyske Landmænds Kaar. Paa næsten alle Omraader gik det atter fremad.

Men Krigsaarene 1914—18 bragte Produktionsomlægning og Tilbagegang. Tyskland maatte undvære de store Tilførsler og indrette sig paa et mere vegetarisk præget Levnedsmiddelforbrug. Mangelen paa Kunstgødning og Foderstoffer gjorde det nødvendigt at reducere Besætningerne, og da der var Maksimalpris paa de vigtigste Landbrugsprodukter og streng Afleveringstvang, kunde Førkrigstidens Driftsmetoder ikke anvendes med samme Fordel som tidligere. Ved Indkaldelserne mistede Landbruget den bedste Del af den mandlige Arbejdskraft, Kvinder og Børn maatte besørge Landbrugsarbejdet, mange Steder med Krigsfanger til Hjælp. Gik man bort fra den sædvanlige Driftsplan, var det mest rentabelt at dyrke Rodfrugter og Grønsager. Husdyrproduktionen reduceredes meget stærkt, Hornkvæget med næsten 13 pCt., mens Svinebestanden blev halveret; kun Faareholdet forøgedes en Del. Sultefodringen bøvirkede, at mange Mejerier kun modtog 15—20 pCt. af den normale Mælkemængde. Marken blev udpint og ukrudtsfyldt, Bygningerne daarligt vedligeholdt. Mange Landmænd, der indstillede sig paa de unormale Produktionsvilkaar, kunde afbetale deres Gæld og tjene en Formue, men kom ikke udenom de Vanskeligheder, der stod i Forbindelse med Krigens Afslutning og Tilpasningen til danske Produktions- og Afsætningsvilkaar.

Ved Genforeningen var de sønderjyske Kreaturbesætninger kun for Heste- og Fjerkræholdets Vedkommende betydeligt mindre end i det øvrige Danmark. Det ringe Antal Trækdyr — kun 11,9 pr. 100 ha mod 19,4 Nord for den gamle Grænse — skyldtes dels, at de sønderjyske Landbrug gennemgaaende var større, dels

den mindre intensive Drift. Mens Planteavlslarbejdet havde fulgt omtrent samme Retningslinjer som i Kongeriget, var Arbejdet for Husdyrbrugets Fremme temmelig forskelligartet. Nordslesvigs Landbrug stod nu overfor den Vanskelighed at skulle udbedre og til Dels omstille sit Produktionsapparat i en Periode med alvorlig Kapitalmangel.

Landbrugets Gældsproblemer forværredes som Følge af de usikre Valutaforhold. I Efteraaret 1918 havde den tyske Mark endnu en Værdi af omkring 50 Øre, men gik i 1919 ned til 10,5 Øre. I Tillid til, at Markkursen atter vilde stige, opsagde Landmændene i stor Udstrækning deres Sparekasselaan og Prioriteter til Fordel for midlertidige Kronekreditter i danske Pengeinstitutter. Da Marken i den følgende Periode blev næsten værdiløs, betød dette naturligvis et katastrofalt Tab for Ejerne af Markformuer, og store Summer, der skulde have tjent som Driftskapital for unge Landmænd, gik i Løbet. Men Beklagelser hørtes ogsaa fra Debitorer, der havde indløst deres Markgæld til en relativt ugunstig Kurs og nu maatte forrente de midlertidige Kronelaan med 8—10 pCt. eller mere. At Konverteringen havde fundet Sted til højst forskellige Markkurser gjorde Problemet endnu mere kompliceret.

Fra sønderjysk Side rejstes der Krav om, at disse Forhold maatte blive ordnet ved den danske Stats Indgriben. Men hvilken Form skulde man give denne Støtteaktion? Hvad Landbrugerne angik, havde de ganske vist tjent paa Gældsafviklingen, men gennemgaaende haft ret store Tab paa de kontante Midler, der skulde tjene til Vedligeholdelse eller Forbedring af Bygninger, Besætning m. v. Saavel en Formueregulering som en Ordning af Realkreditten var tvingende nødvendig. Ved Lov af 28. Juni 1920 blev der oprettet en Udligningskasse, der i nogen Grad dækkede Befolkningens Tab paa Formuer i Mark. Valutareguleringen, der kostede 63 Mill. Kr., var fortrinsvis til Gavn for dem, der socialt set blev haardest ramt ved Markforringelsen, og mødte adskillig Kritik. For at bøde paa den meget følelige Kapitalmangel blev der oprettet en særlig Laanekasse for de sønderjyske Landsdele. Den virkede 1920—22 og ydede Kronelaan mod særlig lav Rente (eller endog rente- og afdragsfrit i 3 Aar) og hjalp ogsaa Landbrugere, der ikke ad anden Vej kunde skaffe sig Driftskapital. Af større Betydning var den snarlige Overgang fra de højstforrentede Kronekreditter til faste Kreditforeningslaan. I Efteraaret 1920

oprettedes Sønderjyllands Kreditforening efter dansk Forbillede, og flere af de danske Kredit- og Hypotekforeninger fik Ret til — indenfor visse Grænser — at udstrække deres Virksomhedsomraade til Sønderjylland. Det store Udbud i Forbindelse med den økonomiske Usikkerhed trykkede dog Obligationskurserne, indtil Staten i 1925 paatog sig en Rentegaranti for nogle af Kreditforeningens Serier. Til Styrkelse af Realkreditten ydede Staten sønderjyske Sparekasser en betydelig Laanegaranti, hvorved det blev muligt at hjælpe mange Landbrugere til Afløsning af Banklaan eller anden særlig trykkende Gæld. Ved Genforeningen var Landbrugets Gæld snarest mindre i Sønderjylland end i det øvrige Land, men de nødvendige Driftsændringer og Forbedringer krævede nye Laan midt i en Dyrtidsperiode.

Hidtil havde Kvægfedning og Salg af levende Svin til det tyske Marked været en betydningsfuld Indtægtskilde for det sønderjyske Landbrug. Nu skulde det i sin Helhed foretage en Omlægning til Mejeridrift og Flæskeproduktion. Andelsmejerierne havde omtrent samme Udbredelse som i det øvrige Land, men Malkekøernes Ydeevne og Smørrets Kvalitet var ringere. Avlsdyrene var ofte mindre gode, Svineholdet var ikke saa stort som i Danmark, og der savnedes Slagterier. Andelsvæsenet skulde dog i den følgende Tid paa en Række Omraader vinde frem til en lignende Styrke som i de øvrige danske Landsdele. Nye Andelsslagterier opførtes, Ægssalgskredse, Brugsforeninger og Føderstofforeninger blev oprettet i stort Tal.

Det landøkonomiske Foreningsarbejde, der havde ligget stille under Krigen, blev allerede i November 1918 genoptaget ved et Møde i Fælleslandboforeningen, hvis Formand var *J. P. Refshauge*. De enkelte Landboforeninger blev ligesom de nørrejske Lokalforeninger Medlemmer af den jyske Fællesorganisation. Landboforeningsarbejdet kunde nu frit udfolde sig efter dansk Forbillede, men Opgaverne var præget af de særlige Forudsætninger. Husdyrbrugsudvalgene delte sig gennemgaaende efter Kvægracer (Korthorn, rødt dansk Malkekvæg, hollandsk Malkekvæg). Dyrskuer og Præmiering blev nu fremmet efter dansk Lovgivning, og en Kvalitetsforbedring var snart i Sigte. Antallet af Svin og Høns voksede stærkt. En Intensivering af Driften kom til at præge Landbrugets Udvikling i den følgende Tid. Ogsaa Grundforbedringsarbejdet fik større Fremgang; Hedeselskabet udstrakte sin Virksomhed til Sønderjylland. Til de Hindringer, der kun lang-

somt lod sig bortrydde, hørte den uheldige Jordfordeling, der skyldtes den tidlige og ofte ufuldstændige Udskiftning i Sønderjylland.

Mellemkrigstidens talrige økonomiske Kriser, ikke mindst 1930'ernes store Landbrugskrise, fik gennemgaaende en særlig ondartet Karakter i Sønderjylland, hvor mange Vanskeligheder havde Rod i en ældre Tids Tilstande og i de særegne Forhold ved Verdenskrigens Afslutning. Men alt dette kunde dog ikke overskygge den store Fremgang, der prægede Udviklingen efter 1920, og som paa mange Omraader var større end i det øvrige Land.

MELLEMKRIGSTID OG LANDBRUGSKRISE

Vaabenstilstanden 11. November 1918 blev ikke Optakten til en hurtig Afvikling af Krigstidens Restriktioner. Handelsoverenskomsterne med de allierede Magter opretholdt saaledes længe en Række Udførselsforbud, og de forøgede Tilførsler af Foderstoffer og Gødning, der skulde hjælpe Landbrugsproduktionen over det døde Punkt, blev først sikret i Løbet af det følgende Aar. Rationering og Prisregulering kunde heller ikke opgives, da Forbrugerne maatte værnes mod en voldsom Prisstigning. Spørgsmaalet om 7. Augustlovens Bortfald gav i Marts 1919 Anledning til skarp politisk Strid, der dog endte i Forlig. I August vedtog Rigsdagen en ny Prisreguleringslov, der lettede Overgangen til friere økonomiske Forhold. Det staaende Landbrugsudvalg blev ophævet ved Kornloven af 1919, men endnu i 1920 var det nødvendigt at sikre Befolkningens Brødforsyning ved en Kornlov. Tilførselsforholdene bedredes dog efterhaanden, Handelsaftalerne lempedes og Eksportudsigterne blev lysere.

Fra 1919 satte Landbruget da Kræfterne ind paa at genvinde sin tidligere Produktionskapacitet, og det lykkedes saa meget hurtigere, som Høstudbyttet i 1919 og 20 blev langt større end de to foregaaende Aar. Korn- og Foderstoffilførslerne var endnu 1921—22 væsentligt mindre end før Krigen. Allerede i 1923 var dog saavel Smør- som Flæskeproduktionen af samme Størrelse som i 1914. For Smørrets Vedkommende var dette Resultat Udtryk for Malkekvægets voksende Ydeevne, idet Antallet af Malkekøer først et Par Aar senere naaede 1914-Højden. Ægproduktionen var nu

betydeligt større end før Verdenskrigen. Kun een Produktionsgren gik væsentligt tilbage, nemlig Sukkerroedyrkingen, der 1922 og 23 kun gav godt $\frac{2}{3}$ af Gennemsnitsudbyttet 1914—20. Fra 1924 forøgedes Sukkerproduktionen, men Priserne faldt.

Afsætningsforholdene var langtfra gunstige i den første Efterkrigstid. Centralmagternes Sammenbrud og hele den økonomiske Misère i Tyskland gjorde indtil videre det tyske Marked ret betydningsløst, og saa længe Englands Import endnu var centraliseret og Staten holdt Priserne nede, var den danske Eksport ikke meget indbringende; Haabet om mere fordelagtigt Salg af Smør til U. S. A. svandt hurtigt, da den amerikanske Indførselstold blev forhøjet. Havnestrejken herhjemme i Foraaret 1920 lagde alvorlige Hindringer i Vejen for Eksporten, da Landbruget vanskeligt kunde skaffe brugbart Mandskab som midlertidig Erstatning for de strejkende Havnearbejdere og Søfolk.

Til de mere forbigaaende Uheld kom saa det almindelige Omslag i Verdenskonjunkturerne. Krigsaarenes Inflation efterfulgtes af en Periode med stærkt Prisfald og megen Arbejdsløshed. Deflationen gjorde sig gældende i Japan og U. S. A. i Foraaret 1920 og naaede snart Europa. Værst blev Krisens Virkninger i England, hvor Tekstilindustrien ikke mere fandt Afsætning for sin Produktion. Store Arbejdsstandsninger fulgte, og Købeevnen forringedes yderligere. Indtil Januar 1919 havde den danske Krone staaet over Pari, men faldt derefter meget stærkt. Vor synkende Valuta kunde af Landbruget opfattes som »en god Ven«, der foreløbig afbødede Verdensprisfaldets Virkninger.

I flere europæiske Lande begyndte Arbejdet for en Valutastabilisering dog nu at bære Frugt. Østrigs Pengevæsen blev reorganiseret i 1922, og fra 1924 skabte Dawes-Planen Betingelser for en Genrejsning af den tyske Økonomi. Da England i 1925 vendte tilbage til Guldmøntfoden, fulgte flere Lande efter, i 1926—27 stabiliseredes ogsaa den franske Valuta. I Danmark begyndte de valutahævende Foranstaltninger i Marts 1924, da man skred til en Kreditindskrænkning, og et i Juli s. A. nedsat Valutaraad virkede for fortsat Kronestigning. At der efterhaanden blev overvejende Stemning for Guldpariteten, skyldtes ikke blot Forholdet til Udlandet og Hensynet til Danmarks Muligheder som laansøgende Stat, men ogsaa en vis økonomisk-moralsk Anstændighedsfølelse (jfr. *J. Byskows* Pjece »En ærlig Krone«). Man regnede dog med

en langsom Kronehævning, der ogsaa maatte anses for mest smertefri for Erhvervene, men efter en moderat Stigning indtil Juni 1925 steg Kronens Guldværdi paa faa Maaneder til over 90 Øre, til Dels som Følge af Udlandets Spekulation i dansk Valuta.

I Stedet for en langsom Deflation, der vilde muliggøre en gradvis Tilpasning af Omkostningsniveauet, fik man altsaa en overraskende hurtig Prisudvikling. Det var dog vedblivende den almindelige Mening, at Kronen burde føres i Pari, en »ærlig Krone« genindføres. Kun en Gruppe radikale Rigsdagsmænd med Tilknytning til Husmandsforeningerne anbefalede at stabilisere Kronen ved Kurs 90 (»Shillingkronen«). Allerede i Februar 1926 nærmede Kronen sig Pari, og Guldpariteten genindførtes fra 1. Januar 1927. En vis Prisstabilitet var naaet, men Deflationen blev ved sin Voldsomhed en haard Belastningsprøve for Erhvervene.

For Landbruget betød den hastige Kronehævning stærkt faldende Indtægter ved Salg til Udlandet. Dette Tab opvejedes ikke fuldt ved billige Raastoftilførsler, idet Renter, Skatter, Arbejdsløn samt Priserne paa Hjemmemarkedets Varer langtfra gik tilsvarende ned. 1922—25 havde været gode Aar for Landbruget, hvis Forrentningsprocent i de tre Aar steg fra 4,5 til 6,4 pCt. af Handelsværdien. Men i de tre følgende Aar varierede Nettoudbyttet mellem 1,1 og 1,5 pCt., skønt Prisfaldet for Korn og Gødningsstoffer var væsentligt større end for de Husdyrprodukter, der nu som tidligere var Landbrugets vigtigste Salgsvarer. Afgørende var det imidlertid, at Driftsomkostningerne kun formindskedes med 30 pCt. fra 1924—25 til 1927—28, mens Produktpriserne i samme Tidsrum gik 42 pCt. ned. Da Prisfaldet ramte Planteproduktionen haardest, blev Virkningerne mest følelige for det større, kornsælgende Landbrug, navnlig det første Aar. En gunstig Omstændighed var det, at Priserne paa Majs og Foderkager lige til Slutningen af 1927 laa relativt lavere end henholdsvis Flæske- og Smørprisen. Først ved Deflationsperiodens Slutning mærkede Landbruget fuldt ud Virkningen af den stedfundne Prisudvikling. Smørprisen faldt fra 5,86 Kr. pr. kg i December 1924 til nøjagtigt det halve i Maj 1926 og var derefter nogenlunde konstant, indtil der i 1927 indtraf yderligere Prisfald. Eksportpriserne holdt sig noget bedre. Heldigt var det, at Baconpriserne i 1925 steg med 20 pCt. paa det engelske Marked og holdt sig paa denne Højde til 1927, da Prisen faldt ca. 1 Kr. pr. kg. Den

tilsvarende Prisnedgang indtraf paa Hjemmemarkedet saa tidligt som fra Juni 1925 til December 1926. Gennem alle tre Krisearaar faldt Prisen paa Okse- og Kalvekød særlig stærkt.

Deflationen i 1926 var i Modsætning til Krisen i 1930'erne et særegent dansk Fænomen. Landbrugets Produktions- og Afsætningsforhold var i flere Henseender ugunstige omkring Midten af Tyverne. 1924—26 bragte ingen større Stigning i Smørproduktionen, og Flæskeproduktionen gik endog lidt tilbage. Mund- og Klovesygen hærgede Landet i disse Aar, mange Besætninger blev angrebet mere end een Gang, Mælkeydelsen pr. Ko var aftagende, og flere Lande lukkede for vor Kvægeksport (Tjekkoslovakiet, Schweiz). Tyskland var dog her vor eneste Storkunde, og dets Toldpolitik begunstigede i Perioden 1925—30 en forøget Udførsel af Hornkvæg. Ogsaa Produktionen af Okse- og Kalvekød var jævnt stigende. I 1925 gjorde den store Kornhøst det muligt at indskrænke Foderstofindkøbene, mens det ringe Kærneudbytte i 1926 medførte en stærkt forøget Kornimport. Særlig betydelige var Raastoftilførslerne i 1927, da Svineproduktionen blev udvidet med ca. 35 pCt. Landbrugets Udførselsoverskud var nu kun 691 Mill. Kr. mod 927 Mill. Kr. i 1924.

Naar Landbruget trods de tyngende Gældsbyrder klarede Deflationsperioden relativt godt, skyldtes det ikke mindst den Omstændighed, at Flertallet af danske Landbrug kunde drives ved Brugerens og hans Families Arbejde, uden nogen fremmed Medhjælp. Men Landbrugerne maatte give Afkald paa en stor Del af deres Arbejdsindtægt. Mens de mindre Brug (under 20 ha) gennemgaaende fik deres Indtægter halveret i Forhold til 1924—25, var Forholdet langt ugunstigere for de større Landbrug, der i vid Udstrækning maatte tære paa deres Reserver. Fra det offentlige Side fik Landbruget ikke megen Støtte under sine Bestræbelser for at overvinde Deflationskrisen. Landbrugsraadet fremkom i September 1925 med Forslag om Diskontonesættelse, samt Nedsættelse af Skatter og Afgifter i samme Forhold som Kronens Købekraft steg, og Krav i samme Retning blev i 1926 fremsat af de Landbrugsorganisationer, Raadet repræsenterede, men fandt kun ringe Genklang. Saa sent som i Marts 1928 vedtoges en Lov, der gennem Bankerne stillede 10 Mill. Kr. af Erhvervenes Laanefonds Midler til Raadighed for akkordsøgende Landmænd. Loven fik dog ikke større Betydning. Den almindelige Opfattelse blandt Landbrugerne var, at de kun vilde være i Stand til at overvinde

Krisen og dens Eftervirkninger ved en mægtig Udvidelse af Produktionen. Men her blev det danske Landbrugs Stilling afhængig af Forhold ude i Verden, som foreløbig ikke kunde overskues.

De europæiske Landbrug havde som Helhed arbejdet sig op i første Halvdel af 1920'erne, og de fleste Stater søgte nu ved Toldforanstaltninger at værne sig mod den frygtede Konkurrence fra de oversøiske Lande. Udviklingen indenfor Landbruget i U. S. A. og Kanada var i Aarene efter 1920 præget af store tekniske Fremskridt. Ved stigende Anvendelse af kombinerede Meje- og Tærskemaskiner samt af Traktorer sparede man Arbejdskraft, navnlig paa meget store Landbrugsejendomme. Omkostningerne ved Kornproduktionen blev herved reduceret saa stærkt, at det i nogen Grad fremskyndede et Prisfald. En Række Fremskridt af kemisk-biologisk Art virkede i samme Retning, bl. a. ved at muliggøre bedre Sortsvarieteter og mere rationel Gødskning af Jorden. Prisfaldet paa Korn, der satte ind efter den anselige Høst i 1928, var en Følge af den monopolistiske Opkøbspolitik, som Kanada og U. S. A. i en Række Aar havde gennemført med det Formaal at hindre Melleghandlerne i at opnaa urimelig Fortjeneste paa Hvedehandelen. I 1929—30 gik det galt, og skønt Høsten i 1929 var mindre, faldt Priserne katastrofalt. En Hovedaarsag hertil var, at Staternes Hvedeopkøb maatte opmuntre Farmerne i U. S. A. til at forøge Hvedearealerne, idet den øvrige Del af Landbrugsproduktionen ikke nød nogen tilsvarende Støtte. Den kanadiske Hvedepools Lageropsamlinger havde samme stimulerende Virkning. I begge Tilfælde slog den monopolistiske Prispolitik fejl, fordi den ikke havde nogen Kontrol med selve Produktionen.

Men de amerikanske Forholdsregler maatte ogsaa hos andre Landes Kornproducenter vække Forventninger om, at Priserne i meget nær Fremtid vilde stige, og Resultatet blev en Udvidelse af Kornarealet Verden over. Dette skulde snart faa meget alvorlige Følger for Prisudviklingen. Og paa lignende Maade skulde den stærke Forøgelse af den animalske Produktion, som begunstigedes af Prisfaldet paa Foderstoffer, efterhaanden fremkalde en dansk Overproduktion, der bidrog til at ødelægge det engelske Marked for Danmark og de øvrige Importlande.

Det danske Landbrug fik 1928—30 et Par gode Aar. Kornpriserne gik fra 1928 betydeligt ned, mens de animalske Produkter endnu i 1929 viste et langt gunstigere Prisforhold: Flæskepriserne var stærkt stigende fra 1928 til 29, Ægpriserne uforandret, mens

Smørprisen i 1929 viste nedadgaaende Tendens. Tre Aar i Træk opnaaede Landbruget et Høstudbytte paa over 100 Mill. Afgroedeenheder eller mere end i noget tidligere Høstaar. Dette i Forbindelse med Prisfaldet paa Foderstoffer muliggjorde en overordentlig stærk Forøgelse af Landbrugseksporten. Baconudførslen steg fra 187 Mill. kg i 1926 til 306 Mill. kg i 1930 og Smørekseporten samtidig fra 131 til 168 Mill. kg. De ret kraftige Prissvingninger bevirkede dog, at Eksportværdien kun steg fra 1038 Mill. Kr. i 1926 til 1195 Mill. Kr. i 1929, for derefter at synke til 1133 Mill. Kr. i 1930.

I 1928—29 var det først og fremmest de gode Produktpriser, der gav Landbruget et smukt Nettoudbytte, men det følgende Aar havde de reducerede Driftsomkostninger Hovedæren for det relativt gunstige Resultat. Det var dog navnlig Vareforbruget, der blev reduceret, kun i ringe Grad Landbrugets Arbejdsmkostninger, idet der nu blev anvendt fremmed Arbejdskraft i større Udstrækning. Under gunstigere Landbrugskonjunkturer fik Landmændene Lyst til at foretage Forbedringer af forskellig Art, bl. a. blev der bygget meget i disse Aar. Følgen var, at Landbrugets Gæld i 1929 og 30 blev forøget med henvend en halv Milliard. Ingen forudsaa klart de store Vanskeligheder, Landbrugets Gældsproblem skulde medføre i Tiden, der fulgte. De to nogenlunde fede Aar var alt, hvad Landbruget havde at staa imod med, da de magre stod for Døren.

Kun en halv Snes Aar efter det store Konjunkturomslag i 1920 kastede en hastigt fremrykkende økonomisk Krise allerede sine Skygger foran sig. Sammenbruddet paa Aktiebørsen i New York i Oktober 1929 blev Indledning til et forstærket Prisfald, der dog først et Aar senere ramte den danske Landbrugseksport. De lave Produktionsomkostninger havde som nævnt animeret Fremstillingen af Husdyrprodukter. Verdensproduktionen af Smør voksede 1927—31 fra 2,8 til 3,4 Mill. Tons, og i Danmark, der var det førende Land paa Baconproduktionens Omraade, steg Svinebestanden fra 3,4 Millioner i 1928 til 5,5 Mill. i 1931. Da Prisfaldet, der for Kornprisernes Vedkommende var begyndt i 1929, ogsaa naaede de animalske Produkter, maatte Landbruget føle sig fristet til yderligere at udvide Produktionen for om muligt at holde Indtægten oppe. Men disse Forhaabninger svigtede, idet Krisen sam-

tidig havde ramt Industrien, med stigende Arbejdsløshed og stærk Nedgang i Bybefolkningens Købeevne til Følge.

Den økonomiske Krise og de særlige Vanskeligheder, der skyldtes de politiske Gældsbetalinger, havde allerede i 1930 alvorligt svækket Købekraften i de store Aftagerlande. Overalt formørkedes Situationen. Land efter Land lukkede for den frie Indførsel af Landbrugsvarer, Told og Importregulering blev almindelige Forholdsregler, og de smaa Stater maatte i den følgende Tid afpasse sig efter de stores Handels- og Valutapolitik.

I Forholdet til Tyskland betød det et Tilbageslag. Vor Handelsforbindelse sydpaa var blevet livligere efter Genrejsningen af den tyske Valuta i 1924. Den var dog paavirket af, at Tyskland — kort efter at Versaillestraktatens Bestemmelse om ensidig handelspolitisk Mestbegunstigelse af de allierede Stater i Januar 1925 var udløbet — havde besluttet at genindføre Landbrugstold af lignende Karakter som før 1914. Det hindrede ikke, at vor Eksport af Smør og levende Hornkvæg i Aarene 1925—29 steg meget betydeligt. I de tre Aar 1927—29 udførte Danmark gennemsnitligt 250 000 Stk. Hornkvæg pr. Aar til Tyskland. Men allerede 1929 maatte vi gaa med til en frivillig Begrænsning af Kvægeksperten, og yderligere blev den danske Eksport i April 1930 ramt af nye, forhøjede Toldsatser, der varierede med Varens Pris, og særlige Indførselsbevillinger vanskeliggjorde Samhandelen. Ogsaa den tyske Fortolkning af Mestbegunstigelses-Bestemmelserne stillede Danmark uheldigt og gav Anledning til, at Udenrigsminister *P. Munch* fremdrog Sagen i Genève. Tilsvarende Besværligheder kom den danske Smør-eksport til Tyskland ud for. Efter Bankkrak og store Valutavanskeligheder i Sommeren 1931 gik Tyskland over til et rent Varebytte, en Ordning, der forudsatte, at Importen vejede Eksporten op. — Handelen med Schweiz og Holland skuffede ogsaa i disse Aar, men til Belgien lykkedes det 1930—32 at afsætte ret betydelige Mængder Smør og Kvæg.

At Tyskland ikke mere kunde opfylde sine politiske Gældsforpligtelser ramte samtidig vor største Kunde, England, hvis Tilgodehavender ogsaa andetsteds blev indefrosset som Følge af Krisen. Prisfaldet i Forbindelse med Selvforsyningspolitikken i en Række andre Lande bevirkede, at Englands Eksport i Modsætning til Importen gik stærkt tilbage, og under Indtrykket af økonomisk og politisk Krise svandt Tilliden til det engelske Pengevæsen. I Høst-

maanederne 1931 blev der trukket 200 Mill. Pund ud af Landet, Bank of Englands Guldreserver var truet, store Laan maatte optages i Frankrig og U. S. A., og den 21. September blev Bankens Forpligtelse til at indløse sine Sedler med Guld sat ud af Kraft. Virkningerne var store. De mindre Stater, der hørte til »Sterlingblokken« og var stærkt afhængige af England, maatte ogsaa forlade Guldet, Danmark den 29. September, i Norges og Sveriges Kølvand. Mens Regeringen ved en Centralisering af Valutahandelen søgte at holde Kronen nogenlunde stabil i Forhold til det engelske Pund (20—30 pCt. under Pariguldværdien), rejstes der i Landbrugerkredse stærke Krav om en langt kraftigere Kronenedskæring for derved at lette Landbrugets næsten fortvivlede økonomiske Stilling.

Paa dette Tidspunkt havde Prisfaldet antaget en Karakter, der stillede Forholdene i 1880'erne og 90'erne i Skygge. Fastlandsstaternes Selvforsyningspolitik og Englands svigtende Købekraft tvang Priserne katastrofalt ned. Smørret faldt fra 286 Øre pr. kg i Januar 1930 til 195 Øre i Januar 1932 og Flæsket samtidig fra 154 til 62 Øre pr. kg, efter i December 1931 at have ligget endnu lavere. Under disse Forhold gik Landbrugets Forrentningsprocent allerede 1930—31 ned mod 0 og var 1931—32 endog \div 0,5. Landbruget kunde ikke klare sine Forpligtelser og blev en daarlig Køber, hvilket fremskyndede Krisens lammende Virkninger ogsaa i Byerne.

Forholdene syntes uholdbare, og dog kunde ingen vide, om Bunden endnu var naet. Foruden Tyskland havde Frankrig og en Række mindre Stater lagt alvorlige Hindringer i Vejen for vor Landbrugsekspport, og man maatte regne med, at ogsaa England vilde gaa over til Agrarbeskyttelse, efter at »den nationale Regering« i Efteraaret 1931 var traadt til. Derfor rejste mange af Landbrugets Repræsentanter energiske Krav om Sænkning af det offentliges Udgifter og Tilpasning til de faldende Priser og de forringede Indtjeningsmuligheder. I og udenfor Rigsdagen drøftedes Formerne for en Hjælp til de kriseramte Landmænd, og næret af den almindelige økonomiske Utryghed opstod der en ny Agrarbevægelse, der vendte sig særlig skarpt mod Ministeriet *Staunings* økonomiske Politik, men ogsaa havde Front mod de ældre Landbrugsorganisationer.

Det stærkeste Røre udgik fra Randerseggen, hvor Gaardejer *Knud Bach*, Rønge, hørte til Bevægelsens mest fremtrædende Mænd. Til den hvasse Kritik af Regeringens og de andre Erhvervs

Prispolitik føjede Lederne ogsaa praktisk Handling, bl. a. Henvendelser til Købmænd, Haandværkere, Læger m. fl. om Nedsættelse af Priser og Takster. Efterhaanden fik »Randersbevægelsen« Tilslutning overalt i Landet, og *Landbrugernes Sammenslutning* (L. S.) samlede sig om et Program, der til Modvirkning af Krisen krævede Rentemoratorium, Rente- og Skattnedsættelse, Indgreb mod fordyrende Prisaftaler og Nedsækning af det offentliges Udgifter. L. S.-Propagandaen indskrænkede sig dog ikke hertil, men opererede med Trusler om Produktionsstrejke og Betalingsstandsning, hvis Regering og Rigsdag ikke fandt effektive Midler til Sikring af Landbrugets Rentabilitet og dets økonomiske Ligestilling med andre Erhverv.

L. S. fik særlig stor Udbredelse i Sønderjylland, hvor 1920'ernes økonomiske Kriser havde beredt Jordbunden. Skønt Staten som nævnt havde paataget sig Rentegaranti for en Del af Sønderjyllands Kreditforenings Serier og desuden gennem de sønderjyske Sparekasser ydede en ret udstrakt Garanti for Realkrediten, slog dette ikke til under Krisen efter 1925. Ved Lov af 28. Febr. 1927 oprettedes da Sønderjydske Hypoteklaanefond, der skulde yde 2. Prioritetslaan i Landejendomme. Ved imødekommende Gældsafskrivning, Rentetilskud og Henstand med Renter og Afdrag lykkedes det for en Tid at overvinde Krisen. Men Landbrugets økonomiske Modstandsevne var i denne Landsdel særlig svag, og Landbrugskrisen udviklede sig efter 1930 med foruroligende Hast. Antallet af Tvangsauktioner var i Sønderjylland ret betydeligt, og L. S. gjorde Forsøg paa at standse dem, bl. a. ved at udelukke de nye Ejere af tvangssolgte Landejendomme fra Andelsmejerier og -slagterier. Boykotning af denne Art blev dog kendt retsstridig.

Ogsaa en anden Bevægelse vakte Offentlighedens Interesse og blev stærkt diskuteret. I Nr. Løgum i Sønderjylland udstedte et Andelsselskab i 1931 en Slags Nødpenge, der blev modtaget af Handlende, Haandværkere, Arbejdere og Pengeinstitutter paa Egnen. Naar der i Banken blev indsat et Beløb i Nationalbanksedler, der svarede til de cirkulerende Nødpenge, vilde man herved indtjene et Rentebeløb. Det var J. A. K. (Jord, Arbejde og Kapital), der her startede, og Systemet fik snart sine ivrige Tilhængere — Tanken om »rentefri Kredit« imødekom kun i alt for høj Grad mange gældbetyngede Landmænds Ønskedrømme, og Bevægelsens uklare Teoretikere bøjede sig ikke for almindelig nationaløkonomisk Belæring.

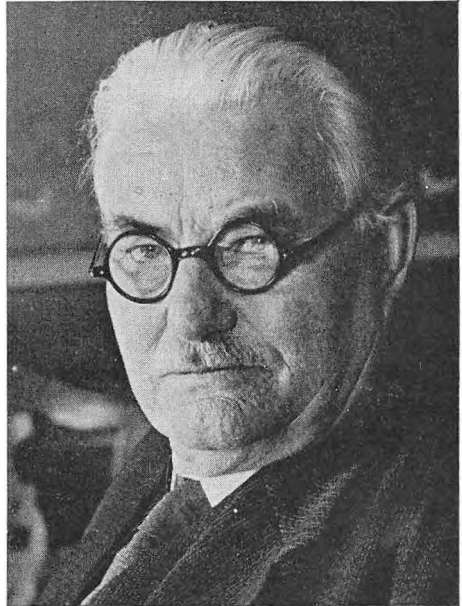
Under Forholdenes Tvang opgav Landbrugets gamle Organisationer gradvis deres frihandelsvenlige Indstilling. Udviklingen havde vendt sig mod Talen om »Kræfternes frie Spil«, og L. S. øvede en vis Indflydelse paa Landboforeningernes og navnlig paa mange Andelsforeningers Holdning. De jyske Landboforeningers Delegeretmøde i August 1931 stillede Krav om en Lov, der kunde muliggøre en Nedskæring af Ejendomsskatterne til 1913-Niveauet og gennemføre en Nedskrivning af Landbrugets Gæld, samt en Nedsættelse af de offentlige Udgifter, der vilde svare til en Krone-sænkning ned til 33 %. Overfor disse Krav foreslog det kun lidt, at Regeringen tilbød en Krisehjælp paa ca. 30 Mill. Kr. til Skattebetalinger og Rentelettelser. Husmandsforeningerne tiltraadte Forslaget, men Landboforeningerne afviste det. Paa Rigsdagen gennemførtes dog i Oktober 1931 Kriselovgivningens første »trekan-tede« Forlig (mellem Socialdemokrater, Radikale og Konservative). Det omfattede Krisehjælp saavel til Arbejdsløse som til de haardest ramte Landmænd. I Juni 1932 kunde Krisehjælpen for-nyes med Venstres Tilslutning.

Der havde ogsaa været nogenlunde Enighed om Vedtagelsen af en Valuta lov af 30. Januar 1932, der faktisk betød Udførselsregulering for alle Varer og Kontrol med Udførsel af alle Pengeværdier. Men Partierne var ikke enige om Lovens Udnyt-telse, og ved en senere Fornyelse blev Valutakontorets Virksomhed begrænset. Der herskede blandt Landbrugerne Frygt for, at Valutaordningen skulde begunstige Industrien paa Landbrugets Bekostning, og der var stærk Stemning for en kraftig Kronesænkning som det mest effektive Middel mod den ondartede Krise, men Regeringen frygtede, at et saadant Skridt af England vilde blive opfattet som Dumping.

Trods delte Meninger om Landbrugets Stilling til Kriselovgivningen skete der i 1932 en Tilnærmelse mellem de to store Landbrugsorganisationer, Landboforeningerne og Husmandsforenin-gerne, og i Forsommeren indtraadte Husmændene i Landbrugs-raadet. Dette Samarbejde midt i den værste Krisetid, danske Landmænd kunde mindes, skulde blive af stor Betydning. Det dæmmede op mod L. S.-Paavirkninger og aabnede Mulighed for et virkeligt dybtgaaende Forsøg paa at overvinde Krisen ad Lov-givningens Vej. Samarbejdet under de mange besværlige Forhand-linger om Handelsoverenskomster styrkede ogsaa Bestræbelserne for at naa til et Fællesresultat paa den indre Front, og indenfor de

to Hovedorganisationer blev Samarbejdsmændene efterhaanden de ledende. Særlig Betydning fik Forstaaelsen mellem De samvirkende danske Landboforeningers nye Formand, Forstander *H. Hauch*, Asmildkloster, og Formanden for Husmændenes Samvirkende, Husmand *Jens Holdgaard*, der begge var dygtige Forhandlere og indstillet paa at faa deres Standsfæller paa Gled. At Hauch og Holdgaard ogsaa stod i Spidsen for de jyske Hovedorganisationer af henholdsvis Landboforeninger og Husmandsforeninger havde sin store Betydning, idet L. S.-Indflydelsen ytrede sig stærkest i Jylland. I 1933 blev H. Hauch iøvrigt ledende Præsident i Landbrugsraadet.

Valgefteeraaret 1932 gav foreløbig ingen gunstig Jordbund for Kriseforlig, men da den radikal-socialistiske Regering, trods skarpe Angreb paa dens Valutapolitik, bevarede Flertallet, svækkede dette afgjort L. S.s politiske Muligheder. Betegnende nok gled *Th. Madsen-Mygdal*, der for den almindelige Bevidsthed stod som den udprægede Frihandelsmand, nu i Baggrunden, og *O. Krag*, der blev Venstres nye Fører, tog Konsekvensen af Valgnederlaget og gik ind i Kriseforhandlinger med Regeringspartierne. At det samtidig trak op til en stor Arbejdskamp i Industri-verdenen bidrog til at sætte Fart i Førligsbestræbelserne. For Landbrugets Vedkommende fik den personlige Kontakt mellem Hauch og Holdgaard vistnok afgørende Betydning. Landboforeninger og Husmandsforeninger kunde nu i Fællesskab fremføre deres Krav, og en væsentlig Del af disse opfyldtes ved »Kanslergadeforliget« 30. Januar 1933.

H. Hauch, født i Sdr. Nissum 1876. Gaard-ejer, Politiker. Forstander for Asmildkloster Landbrugsskole 1908—34. Formand for De samvirkende danske Landboforeninger 1932, Landbrugsraadets ledende Præsident 1933. Minister u. P. April—Juli 1940.

I dette Kriseforlig, det største i Danmarks politiske Historie, var følgende Hovedpunkter i særlig Grad til Fordel for Landbruget: 1) En ny Kronesækning, der satte Sterlingkursen op til 22,50, 2) Forlængelse af Henstandslovgivningen og Gennemførelse af en Rentesækning, 3) en Kødordning, der skulde fremme Afsætningen af Kvæg og Oksekød, 4) Støtte til Byggeri og Grundforbedring, 5) Skattelettelser for Landbruget paa 20 Mill. Kr. og 6) Genoptagelse af Udstykningslovgivningen.

Baggrunden for denne Kriselovgivning var naturligvis ikke blot de økonomiske og politiske Tilstande herhjemme, men ogsaa vort handelspolitiske Forhold til England og Tyskland i 1930'erne. Gentagne Ændringer i Handelsaftalerne krævede tilsvarende Forandringer i Landbrugsordningerne, for saa vidt Forskydninger i Eksport- og Prisforholdene ikke var forudset i Lovene.

Den store Eksportudvidelse, som man satte sin Lid til i 1920'erne, lod sig ikke opretholde, og der maatte kæmpes for delvis at bevare det vundne. Regeringens og Landbrugets egne Repræsentanter søgte gennem Forhandlinger om Handelstraktaternes Indhold og Administration at sikre Landbrugseksporten de bedst mulige Vilkaar paa vore to Hovedmarkeder.

I England havde Protektionisterne sejret ved Valget i Oktober 1931, og Følgerne viste sig snart. Det var Hensigten at opmuntre det hjemlige Landbrug og give Dominions en Præferencestilling. 1. Marts 1932 indførte England en 10 Procents Værditold, der bl. a. ramte danske Eksportvarer som Smør og Æg, derimod ikke Bacon. Siden 1929 havde danske Landbrugere gennem Mejeriernes og Slakteriernes Indkøb søgt at give engelske Varer Fortrinsret, og i samme Retning virkede senere Valutakontrollen og de Handlendes Propaganda (den britiske Industriudstilling i København 1932). Men selv om man herved bidrog til at skabe Sympati for Danmark, gik den handelspolitiske Udvikling os vedblivende imod. Ved Ottawa-Aftalerne i August 1932 opnaaede Dominions toldfri Indførsel til England af Smør, Ost og Æg, mens andre Lande skulde svare Told. Bacon og Skinker forblev toldfri, men Tilførslerne fra ikke-britiske Lande skulde begrænses. I November s. A. gik Danmark ind paa at nedskære Baconeksporten med henved 20 pCt., og efter fire Maaneders Forhandlinger med England blev der i April 1933 afsluttet en Overenskomst, der for tre Aar skulde sikre Danmark Ret til at udføre de vigtigste Land-

brugsprodukter paa de hidtil gældende Betingelser, samt til at levere mindst 62 pCt. af Storbritanniens samlede Import af Bacon og Skinker fra ikke-britiske Lande, hvilket svarede til Danmarks Gennemsnitshandel i Aarene 1929—31. Derimod bandt England sig ikke til at modtage et bestemt Kvantum, og vor Baconeksport var saaledes afhængig af, hvorvidt den engelske Hjemmeproduktion eller Tilførslerne fra Dominions blev væsentligt forøget. Samtidig maatte Danmark bl. a. forpligte sig til at aftage 80 pCt. af sin Kulimport fra England.

Allerede i Efteraaret 1933 gennemførte England trods dansk Protest en yderligere Nedskæring. Den ugentlige Eksportmængde var i Foraaret 1932 150 000 Svin, men 1½ Aar senere kun det halve. De engelske Farmere kunde dog ikke levere det Antal Svin, de ved Kontrakt havde forpligtet sig til, og en Prisstigning fulgte. I Efteraaret 1935 blev vor Eksportkvota pludselig nedskaaet fra 70 000 til 60 000 Svin pr. Uge, efter at Danmark kort forinden havde afvist et engelsk Ønske om Bacontold, mod at den danske Kvota blev forøget med 20 pCt. Forhandlingerne om Fornyelse af Handelsoverenskomsten resulterede i, at Eksportvilkaarene blev stadfæstet, men Danmark maatte forpligte sig til større Indkøb i England. Aftalen skulde kunne opsiges med 4 Maaneders Varsel, og vi var vedblivende afhængige af, hvad Farmerne i England og Dominions kunde præstere i Kraft af de fortsatte Begunstigelser. Faren for en Bacontold var ikke helt fjernet, og den danske Smør-eksport blev truet af Konkurrencen fra de britiske Dominions.

Samhandelen med Tyskland gik i 1933 ind i en ny Fase. De tidligere Handelsaftaler blev ophævet, Importen efterhaanden monopoliseret og en Kontingentering afløste den tidligere Regulering ved Toldtariffer. I Marts 1934 blev der afsluttet en dansk-tysk Overenskomst. Danmark opnaede en betydelig Forøgelse af Kvægeksexporten. Ogsaa Udførslen af Smør og Æg blev efterhaanden forøget, men der maatte til Gengæld importeres flere tyske Varer. Ved en ny Overenskomst i 1936 blev der foruden de sikre Grundkontingenter fastsat visse Tillægskontingenter, som kun vilde blive aftaget, hvis der fandtes tilstrækkeligt store Indbetalinger paa Clearingkontoen for tyske Varer, der blev solgt til Danmark. Dette Forhold gav en Tid Anledning til Paastande om, at Regeringen af Hensyn til Bybefolkningens Beskæftigelsesmuligheder var uvillig til at forøge Importen af Færdigvarer fra Tyskland

og derved hemmede Landbrugseksperten. Den saakaldte »Valutapukkel« bevirkede bl. a., at Regeringen maatte foretage store Kulindkøb i Tyskland for at bevare Tillægskontingenterne.

Fra og med 1937 gennemførte Tyskland en Nyordning, hvorefter de samlede tyske Køb i Danmark i et Kvartal blev afhængige af danske Indkøb i Tyskland i det foregaaende Kvartal. Eksporten voksede imidlertid stærkt, og i 1939 var den som Helhed større end før Landbrugs-krisen.

Kr. Bording, født 1876 i Kragelund, Vejle Amt. Gaardejer, Politiker. Folketingsmand 1920. Landbrugsminister 1924—26 og fra 1929.

Den kraftige Eksportbe-grænsning, der i 1932—33 truede os i Vest og Syd, gjorde det nødvendigt at gennemføre prishævende Foranstaltninger, selv om Prisforhøjelsen paa Hjemme-markedet kun fik Betydning for en mindre Del af Produktionen. Ved Tilrettelægningen af de forskellige Landbrugsordninger var Landbrugsminister *Kr. Bording*, Landbokommissionen af 1931 og Landbrugsraadet i særlig Grad virksomme, men mange Spørgsmaal gav Anledning til Brydninger mellem Landbrugsorganisationerne.

Svineordningen blev fremtvetnet ved den engelske Kontingentering, der ellers vilde have haft stærkt Prisfald paa vort Hjemmemarked til Følge. En Lov af 21. Februar 1933 bemyndigede Landbrugsministeren til med Landbrugsraadets Tilslutning at regulere Størrelsen af Svineragtingerne samt at begrænse Svineproduktionen. Kun den Procentdel af Svinene, der svarede til Afsætningsmulighederne i England, skulde afregnes paa Grundlag af den engelske Baconpris, og Fordelingen mellem Leverandørerne foregik her efter et Kortsystem, idet der forlods blev tildelt hver Landejendom et vist Antal Kort, mens der iøvrigt blev taget Hensyn til Ejendommens Grundværdi, Skummetmælks-

mængde og Størrelse af tidligere Svineleveringer, efter nærmere fastsatte Regler. Afregningen for Svin leveret til Slagtning uden Kort skete derimod paa Grundlag af de Flæskepriser, der blev opnaaet paa andre udenlandske Markeder. Paa Hjemmemarkedet blev Prisen fastsat efter Englandsprisen, hvorved Svinereguleringen fik Karakter af prishævende Foranstaltning. Korttildelingen var Genstand for megen Diskussion, men Fordelingsgrundlaget blev foreløbig i det væsentlige bibeholdt. Naar Englandskontingenten og dermed Kortantallet blev reduceret, tog man ved Tildelingen særligt Hensyn til de smaa Brug, da Svineproduktionen var af forholdsvis stor Betydning for disse. De stigende Kornpriser, der især var til Gavn for det store Landbrug, medførte fra Husmandsforeningernes Side Krav om en ny Svineordning. Landbrugsraadet tog Spørgsmaalet op, og i December 1937 ændredes Fordelingsgrundlaget derhen, at Antallet af Forlodskort blev forhøjet fra 4 til 6 og ikke skulde kunne ændres ved eventuelle Nedsættelser. Loven havde Gyldighed til Udgangen af 1939.

Ved Gennemførelsen af en Kornordning i December 1933 gik Danmark efter lange Overvejelser bort fra sin traditionelle Frihandelspolitik. Det var et af de allersidste Lande, der indførte Korntold. Forholdet var jo det, at den normale Forbindelse mellem Kornpris og Flæskepris ophørte at eksistere, da England indførte Baconkvotaen og Danmark derefter Svinereguleringen. Flæskepriserne steg langt mere, end Kornpriserne betingede, og disse kunde derfor forhøjes en Del uden Fare for, at Flæskeeksporten skulde formindskes. Til Dækning af Forskellen mellem de lave Priser paa Verdensmarkedet og de Priser, der blev fastsat paa Hjemmemarkedet, indførte man nu Afgifter, hvorved Prisen paa de forskellige Kornsorter kom til at udgøre fra 11 til 13 Kr. pr. 100 kg. Den Stigning i de indenlandske Kornpriser, som var Følgen, blev til Gavn for det større, kornsælgende Landbrug, men Kornafgifterne indgik i en Fond, der væsentlig tilfaldt de mindre Landbrugere til Dækning af deres fordyrede Foderindkøb. Endvidere blev Rugbrødsprisen holdt nede af Hensyn til Forbrugerne.

I Sommeren 1934 bortfaldt Kornordningen som Følge af Prisstigningen paa Verdensmarkedet, men i August 1935 genindførtes Importafgifter for det følgende Aar. Ved Fordelingen af Kornfondens Midler blev der nu taget større Hensyn til det lille Landbrug, der fik garanteret en bestemt Sum, uanset hvad Kornfonden beløb sig til. 1937 ændrede Kornordningen for en Tid Karakter og

blev en Tilskudslov til Gavn for det kornkøbende Landbrug. I Periodens to sidste Aar blev Ordningen dog atter til Fordel for de store Landbrugere, der herigennem fik Vederlag for de ca. 100 000 Svinekort, der blev overflyttet til Smaabruget ved Svineordningen i 1937. For at stimulere Kornproduktionen indførtes i Oktober 1938 Indmalingstvang.

Ved Kødordningen, der var et Led i Kanslergadeforliget 1933, blev Destruering af Udsætterkøer nøjere reguleret. Kødet maatte her i Landet nærmest regnes for et Biprodukt til Mælkeproduktionen, og Udbudet af Kød og Mælk mindskedes kun langsomt, selv om Priserne faldt meget stærkt. De forholdsvis faa Landbrugere, der som Marskbønderne havde en Hovedindtægt ved Kreaturfedning, blev haardt ramt. De tyske Importrestriktioner fik skæbnesvangre Følger i Danmark, hvor Udsætterkøer i 1932 næsten kun havde Hudens Værdi. Man søgte nu at modvirke Krisen ved at formindske Udbudet af Kød. Landbrugsministeren blev ved Lov bemyndiget til at opkræve en Afgift pr. Stk. Kvæg, der ved Slagtning til Forhandling godkendtes til Menneskeføde. Slagteafgiften indgik i en Fond, der anvendtes til Destruktion af Udsætterkøer. Allerede i December 1933 forhøjedes Slagteafgiften, og indtil 1937 blev der af Fonden ydet et Tilskud paa 10 Øre pr. kg for Stude paa mindst 450 kg, der i Jylland solgtes til Slagtning eller til Eksport, altsaa et Tilskud til den lidet rentable Kødproduktion i nogle vest- og sønderjyske Egne. Det mindskede Udbud bidrog til en Prisstigning og støttede Kampen mod Kvægtuberkulosen, idet den gav mange Landmænd Lejlighed til at rense deres Besætninger for tuberkuløst Kvæg (iøvrigt ogsaa for Dyr med Mund- og Klovesyge). Indtil Oktober 1939 destrueredes over 600 000 Kreaturer, hvoraf 195 000 tuberkuløse Dyr. Som Helhed syntes Ordningen økonomisk at hvile i sig selv, idet Statskassen ikke gennem den har betalt Landbruget større Summer. Kødordningens Indflydelse paa Prisstigningen lader sig vanskeligt udmaale, da de høje Flæskepriser og den stærkt forøgede Tysklandseksport ogsaa virkede stimulerende paa Kødforbruget og Kødpriserne.

Smør- og Margarineordningen var en Følge af det uheldige Forhold, at Mejeribruget efterhaanden gav Underskud, mens danske Forbrugere kunde købe Smør til det halve af Priserne fra før Landbrugs krisen. For at hæve Prisen paa den Fjerdedel af Smørproduktionen, der blev afsat paa Hjemmemarkedet, indførtes ved et nyt Kriseforlig i December 1933 en Afgift af lig-

nende Størrelse som den engelske Smørtold og saaledes afpasset, at Engrosprisen pr. kg maatte blive mindst 2,15 Kr. Afgiften fordeltes gennem en Smørfond nogenlunde ligeligt i Forhold til Landbrugernes Mælkemængde. Ved en samtidig Margarineordning vilde man undgaa at begunstige Margarinefabrikationen, hvis Raastoffer blev beskattet, bortset fra Svinefedt og Talg. Margarinekort uddeltes til trængende. Ordningen blev af ret begrænset Betydning og bortfaldt 11 Maaneder senere. En ret stærk Prisstigning paa Foderkager gav Anledning til, at en ny Smørordning indførtes i Maj 1937. Smørprisen paa Hjemmemarkedet forhøjedes gradvis til 2,50 Kr. pr. kg, idet der blev fastsat en Afgift pr. kg Mælk og et Statstilskud paa 25 Øre pr. kg af alle Mejeriprodukter, undtagen Ost. 1938—39 bortfaldt dog Statstilskuddet. Nogen Margarineafgift genindførtes ikke, men Nedgangen i Smørforbruget blev kun forbigaaende.

Ved Sukkerordningen af 1932 kom en hel Produktionsgren ind under Statsreguleringen. Sukkerpriserne havde siden 1925 været faldende, og i 1930 ydedes der Roedyrkerne et Statstilskud. Da Sukkerroearealet var i Tilbagegang, og Staten ogsaa af Beskæftigelseshensyn og af valutamæssige Grunde var interesseret i at opretholde den hjemlige Sukkerproduktion, indførtes i Marts 1932 en Ordning, der garanterede de forskellige Produktionsfaktorer en rimelig Fortjeneste, og den fornyedes senere fra Aar til Aar, med visse Ændringer. Sukkerroedyrkerens Fortjeneste var større end de øvrige Landbrugeres, og Landarbejderne, der var beskæftiget ved Roedyrkningen, kunde i Modsætning til de allerfleste andre Landarbejdere gennemføre Tariflønninger. Under disse Forhold forøgedes Sukkerroearealet, og Import af Sukker ophørte efter 1935 næsten helt. Forbrugerne maatte betale Omkostningerne, og da Forbruget fordeler sig ret jævnt paa alle Samfundsklasser, har man i denne Forbindelse talt om en moderne »Kopskat«.

Ogsaa Kartoffelmelsordningen, der indførtes 1933, var valutabesparende, samtidig med at den sikrede Landmænd, som dyrkede Kartoffler til industrielt Brug, en Minimumsbetaling. Der blev oprettet 7 Kartoffelmelsfabrikker (Andelsselskaber). Som et Led i Krisepolitikken forpligtedes De danske Spritfabrikker til at anvende indenlandsk Materiale til Gær- og Spritfabrikation, hvilket medførte et forøget Kartoffelforbrug.

Til Støtte for det nødstedte Landbrug gennemførtes ved Siden af disse Ordninger en Række Skattelettelser og en omfattende Gældslovgivning.

De første Skattelettelser kom som nævnt i Oktober 1931. Der ydedes Kriselaan til Dækning af de mest forgældede Landbrugeres Skatter til Kommune, Amt og Stat. Laanet skulde kun tilbagebetales, hvis Smør- og Flæskepriserne 1932—36 naaede en bestemt Højde. Det skete ikke, og Landbruget fik i Virkeligheden et Tilskud paa godt 40 Mill. Kr. Efter Lov af 20. Maj 1933 ydede Staten et konjunkturbestemt Tilskud til Dækning af Amtsskatter, hvorved Amtskommunerne i de vanskeligste Aar kunde fritage mange Landmænd for at betale Ejendomsskatter.

Af langt større Betydning var dog Gældslovgivningen. Landbrugets Gældsbyrde blev i 1931—32 overordentlig trykkende. Til det normale Kreditforenings- eller Sparekasselaan kom ofte Laan i Hypotekforening, Restkøbesummer og private Prioriteter til Familie eller fremmede, foruden personlig Gæld til Pengeinstitutter, Købmænd og andre, især Varegæld. I 1937 blev Landbrugets samlede Panteværdi opgjort til 5½ Milliard Kroner og dets samlede Gæld til 4½ Milliard Kroner eller 81,4 pCt. Da Panteværdien normalt er betydeligt lavere end Handelsværdien, faar man dog her et lidt for grelt Billede af Landbrugets Gældsforhold. Til Sammenligning tjener den aarlige Salgsstatistik for Landejendomme, der i 1930 viste en Behæftelsesprocent paa 62,7 og derefter en Stigning til 77,9 i 1932, før den gradvise Nedgang til 70,7 i 1936 begyndte. Selv om Bevægelsen ikke helt svarede til disse Tal, maa det formodes, at Landmændenes løse Gæld i de første Kriseaar var særlig stor. Antallet af tvangssolgte Landejendomme, der i 1930 kun udgjorde 350, steg til over 2000 i 1932 og var endnu i 1936 ca. 500. Langt almindeligere var det dog, at Kreditorerne sluttede Akkord med Debitor.

Saa længe man turde haabe, at Landbrugernes Gældsvanskeligheder var af mere forbigaaende Natur ligesom i 1920'erne, var der væsentlig kun Tale om en Akkord- og Henstandslovgivning. I April 1931 blev der gennem Erhvervenes Laanefond stillet 10 Mill. Kr. til Raadighed for Landbrugere, der kunde opnaa en Akkord med deres Kreditorer. Større Betydning fik Loven, da Afskrivningsgrænsen i November s. A. blev sat op fra 30 til 35 pCt. og der indførtes andre for Kreditorerne mere betryggende Bestemmelser. Loven blev udnyttet mest i Jylland,

navnlig i de sønderjyske Marskegne, hvor de økonomiske Forhold var yderst daarlige. 13. Marts 1933 indførtes en Moratorieordning, der gjorde det muligt for Skyldnere under visse Betingelser at opnaa Henstand i indtil 3 Aar for den Del af Gælden, hvorom der ikke var indgaaet Akkord. Afdragspligten bortfaldt i de 3 Aar, og Forrentningen blev konjunkturbestemt. Ved Lov af 10. December 1933 kodificeredes Akkord- og Moratorielovgivningen. Disse Regler blev ikke væsentligt forandret de følgende Aar.

Der var delte Meninger om Akkord- og Moratorielovgivningens Betydning. Det er givet, at mange Tvangsauktioner ad denne Vej blev forhindret, alt for store Gældsnedskæringer undgaaet, og Akkorderne blev mindre gennemgribende, end de ellers vilde have været. Men Kritikken kunde hævde, at mindre egnede Kræfter med Støtte af Lovgivningen blev holdt fast ved Gaardene i mange Tilfælde, hvor et Ejerskifte vilde have været paa sin Plads.

Den nævnte Lovgivning hjalp dog kun de mest forgældede, men tog sig ikke af Prioritetsgælden til Kredit- og Hypotekforeninger. Og her laa unægteligt det mest alvorlige Gældsproblem. Alene de aarlige Ydelser til Forrentning og Amortisation af Prioritetsgælden udgjorde omkring 200 Mill. Kr. Ved Love om B e t a l i n g s h e n s t a n d kunde man gøre det muligt for Skyldnerne at udskyde Rente- og Afdragsydelseerne til senere Aar, en Hjælp for de solvente, men ikke likvide Skyldnere. Loven af 16. Juni 1932 om Betalingshenstand for forfaldne Terminsydelser gjaldt iøvrigt og saa Debitorer indenfor andre Erhverv og betød i Virkeligheden en ny Laangivning til kriseramte. Henstandslovgivningen forlængedes senere til 1938, og 1935—38 kunde der ogsaa opnaas Nedsættelse i Ydelserne til Kreditforeningerne; Staten ydede her sin Støtte.

Det lykkedes ikke at gennemføre en almindelig R e n t e s æ n k n i n g. Ved Kanslergadeforliget havde man tænkt sig at fremme en Konvertering af Landbrugets Gæld, og 1. Maj 1933 fulgte Love om Oprettelse af en Krisefond til Nedsættelse af Bank- og Sparekasserenten. Ved Lov af 16. December s. A. blev der bl. a. givet Rentelettelser ved Konvertering af Kreditforeningslaan i fast Ejendom. Men Forventningerne om, at den førte Valutapolitik (med Importbegrænsning og fast Sterlingkurs) vilde muliggøre en Rentesænkning, skuffedes imidlertid. Konverteringen kom kun til at omfatte ca. $\frac{1}{4}$ af samtlige cirkulerende 5 og $4\frac{1}{2}$ pCt.s Obligationer. I November 1934 blev der foreslaet en samlet Konvertering af

et Obligationsmateriale paa 2,6 Milliarder Kr., men den udbredte Ængstelse for, hvad Konverteringen vilde betyde for Landets Pengepolitik, bragte Sagen til at strande. Begrænsningerne for Laanerenten bortfaldt dog først i 1936.

Efter Konverteringspolitikens Skibbrud i Januar 1935 kom man ind paa at yde et Tilskud til Rentebetaling, som det allerede var praktiseret i Sønderjylland siden Maj 1934. Ved Loven om Saneringslaan indførtes i 1936 den Ordning, at Landmænd, hvis Gæld oversteg Ejendommens Panteværdi med mindst 10 pCt., i Stedet for de yderste Laan med høj Rente og store Afdrag kunde faa billigere, langfristede Saneringslaan. Laaneydelser, der nærmest havde Karakter af en social Hjælpeforanstaltning, blev i visse Tilfælde gjort afhængig af, at der blev udstykket Jord fra de paagældende Ejendomme. Renten af Saneringslaanet svaredes de to første Aar med 1,5 pCt. og varierede derefter med Forrentningsprocenten. Gælden, der blev afdragsfri indtil 1. Januar 1942, skulde ved Akkordudvalgets Mellekomst søges nedbragt mest muligt, ligesom Forrentningspligten kunde indskrænkes. I Marts 1937 blev Saneringsloven suppleret med en Bestemmelse, hvorefter Ejere af Landbrugsejendomme med højst 30 000 Kroners Grundværdi og Gæld paa over 85 pCt. af Panteværdien kunde opnaa Rentetilskud af Statskassen. Ogsaa disse Bestemmelser blev forlænget. Indtil November 1939 blev der ialt udlaant 105 Mill. Kr. som Saneringslaan, og ca. 20 000 Landbrugere fik ved Hjælp af denne Lovgivning deres Kapitalforhold bragt paa en bedre Fod. — I denne Forbindelse maa ogsaa nævnes Loven om Statshusmænds Rentebetaling, der dog ikke var nogen midlertidig Kriseforanstaltning (jfr. nedenfor S. 551 f.).

Som særlige Forholdsregler maa endnu anføres Bestemmelser om Fortrinsret i Høsten, hvorved Landmænd fik en vis Ret til at give Sælgere af Saasæd, Frø og Kunstgødning Høstpantebreve (1932 og senere). Efter den daarlige Høst i 1936 blev der i Marts 1937 ydet Tilskud til Landbrugeres Indkøb af Saasæd og efter Sandflugten i Foraaret 1938 Tilskud til Omsaaning. Ogsaa Grundforbedringslaan blev Led i Kriselovgivningen, idet Staten ydede saadanne Laan paa særligt gunstige Vilkaar og derved sikrede Gennemførelsen af Forbedringer, der ogsaa af beskæftigelsesmæssige Grunde var ønskelige.

For Landbruget som Helhed var det af stor Betydning, at det politiske Forlig i Januar 1933 trods Byerhvervenes Indsigelser gen-

nemførte en K r o n e s æ n k n i n g. Den danske Krone blev da i Foraaret 1933 i Forhold til Sterling deprecieret fra ca. 19 til 22,40 og fulgte i Resten af Perioden Sterlingkursens Svingninger. Landbrugseksporten bragte saaledes langt flere Penge hjem, Kursforandringen skal alene i 1934 have betydet ca. 100 Mill. Kr. mere. Heri laa en Opfordring til at forøge Eksporten, saa vidt Handelsforholdene gjorde det muligt. Men da de importerede Raastoffer ogsaa blev dyrere, var en udvidet Hjemmeproduktion af Landbrugets Raastoffer samtidig ønskelig, iøvrigt ogsaa af valuta- og beskæftigelsesmæssige Hensyn.

Den Kriselovgivning, der gennemførtes i Danmark i 1930'erne, tog ikke ensidigt Hensyn til en enkelt Samfundsklasse. Herom vidnede adskillige Bestemmelser i Forbindelse med Landbrugsordningerne. For at hjælpe de daarligst stillede Forbrugere blev der saaledes bevilget visse Beløb til Rabatkort ved Køb af Levnedsmidler. Af socialpolitiske Grunde maatte man — som Prof. Gunnar Myrdal stærkt havde fremhævet i sin Kritik af den svenske Prisreguleringspolitik — søge at bringe Forbruget i Vejret. Men her blev de faste, relativt høje Priser en Hindring, de vilde altid »vende den tunge Ende nedad«. En tilsvarende principiel Kritik af de danske Landbrugsordninger fremkom iøvrigt ikke.

Den omfattende Støttelovgivning i 1933-Forligets Aand kunde modvirke, men ikke ophæve Landbrugets Tab, og ideelt set skabte den visse Vanskeligheder. Overgangen fra Frihandel og Frikonkurrence til Selvforsyningspolitik og overhaandtagende Statsregulering var for de fleste af de ældre Landboorganisationers ledende Mænd en nødtvungen og ubehagelig Sag. En haardhændet økonomisk Udvikling havde baandlagt »Kræfternes frie Spil«, og Smaabrugere med georgeistisk Indstilling havde svært ved at følge deres Ledere, naar de fandt det nødvendigt at imødekomme det store Landbrugs Krav om Korn-told. Men samtidig stod L. S.-Bevægelsen med uopfyldte Krav om langt mere indgribende Forholdsregler: ny Kronesænkning, højere Priser paa Hjemmemarkedet, stor Skattenedsættelse, Rentesænkning, Ophævelse af alle Tvangsauktioner og Udlæg i Landbrugsejendomme, indtil Rentabiliteten var genoprettet etc. Og L. S. var i Færd med at erobre Landbrugets store Andelsorganisationer, idet Flertallet af Andelsmejerier og -slagterier efterhaanden havde indmeldt sig i »Erhvervsudvalget«, som L. S. havde op-

rettet i 1932 med det Formaal at skabe et kraftigt erhvervspolitisk Organ, der kunde »udbygge Andelstanken« og muligt med Tiden afløse Landbrugsraadet.

En Mejeristrejke i Sønderjylland, hvor L. S. var stærkest, fik kun til Følge, at andre Landbrugsorganisationer tog Afstand fra »Produktionsstrejker« og lignende Metoder, men i 1935 udfoldede L. S. en livlig Propaganda, der 29. Juli s. A. kulminerede i et Bondetog til Kongen. Kort efter erklærede Erhvervsudvalget »Valutastrejke«: Landbruget skulde tilbageholde de indtjente Sterlingbeløb uden at stille dem til Bankernes Raadighed — Valutamangelen vilde da medføre en Kursstigning. Dette Forsøg mødte dog fast Modstand fra Regeringens og Bankernes Side, og da et Slagteri havde udbetalt engelske Pundsnoter til Leverandørerne, blev Bestyrelsen ved Retten idømt Bøder for Overtrædelse af Valutalovens Bestemmelser. »Strejken« blev afblæst kort før Oktobervalget, hvor »Det frie Folkeparti« vel fik over 50 000 Stemmer (5 Mandater), men langtfra den Tilslutning, som det nye Partis nære Forbindelse med L. S. havde vakt Forventninger om.

Mange af Landbrugets ansvarlige Mænd gav Udtryk for stor Utilfredshed med den handelspolitiske Udvikling 1935—36. De sjællandske Landboforeningers mangeaarige Formand, Gaardejer *Jacob Tvedegaard* hævdede paa et Delegeretmøde, at Handelsreguleringerne gennem Told og Valutaordning skabte en Monopolstilling for store Dele af Byerhvervene, mens Landbruget maatte finde sig i, at dets Valuta tvangsafregnedes til en tilfældig Kurs. Regeringen ønskede imidlertid ikke at inklade sig paa en »fri Valutanotering«, der formentlig vilde have til Følge, at de engelske Dominions stillede Krav om britiske Modforholdsregler.

Landbrugskrisen løsnede dog efterhaanden sit haarde Greb. Prisstigningen for Flæsk (fra 62 Øre pr. kg i Januar 1932 til 170 Øre i 1936) var det første store Lyspunkt. 1937 og 38 var gode Høstaar, og Prisudviklingen viste et gunstigt Forhold mellem Priserne paa indførte og udførte Varer. Smør- og Flæskepriserne steg, og navnlig Rekordhøsten i 1938 indskrænkede Forbruget af udenlandske Foderstoffer. Der udførtes i begge de nævnte Aar Landbrugsprodukter for en Værdi af ca. 1100 Mill. Kr., omkring 25 pCt. mere end i de vanskeligste Aar, og Landbrugets Forrentningsprocent hævdede sig omsider over 3,5. Dette heldige Resultat skyldtes ikke blot Vejrliget og Verdenskonjunkturerne. Landbru-

get havde vedligeholdt sit Produktionsapparat og nogenlunde tilpasset sine Omkostninger efter de ændrede Forhold.

De store Svingninger i Produktions- og Prisforhold i Mellemkrigstiden og navnlig under Landbrugskrisen havde ikke hemmet den tekniske Fremgang. Maskinkraften havde fundet større Udbredelse, Planteproduktionen var stærkt forøget, og Landbrugets Forædlingsindustri blev paa flere Omraader udvidet eller moderniseret. Det var ikke tilfældigt, naar Landsudstillingen paa Bellahøj ved København i Jubilæumsaaret 1938 fremfor alt blev et alsidigt Udtryk for Nutidslandbrugets rige Udvikling og høje Standard, mens Krisen og dens Eftervirkninger nærmest kun blev et Led i de historiske Demonstrationer. Den begyndende Opgang reduceredes dog ved et voldsomt Angreb af Mund- og Klovesygen, der fra Juli 1938 til Juli 1939 ramte næsten Halvdelen af Landets Kvægbesætninger. Men Prisstigningen fortsatte i 1939. Europas store Stater, der rustede sig til den længe truende Krig, havde god Brug for de smaa Landes Eksportvarer.

Efter Krigsudbruddet i September 1939 var der Uenighed om, hvorvidt Kronen skulde følge Sterling i dens Fald overfor Guldvalutaerne. Regeringen holdt igen for ikke at stimulere en Prisopgang, og det engelske Pund faldt fra 22,40 til 20,70. Landbrugets Tab skulde erstattes paa anden Maade, bl. a. ved en Tilskuds politik. Landbrugsraadets Flertal (Landboforeningernes og Andelselskabernes Repræsentanter) fandt denne Løsning utilfredsstillende og forbeholdt sig Ret til at træffe Modforholdsregler. Da Husmandsrepræsentanterne indtog en anden Holdning, sprængtes Samarbejdet i November 1939. — Faa Maaneder senere opstod der ved den tyske Besættelse af Landet en helt ny Situation.

JORDLOVE OG EJENDOMSFORHOLD

Der var i 1909 blevet nedsat en Kommission, som havde til Opgave at udarbejde Forslag til Lens, Stamhuses og Fideikommissgodsers Overgang til fri Ejendom, og i 1911 fulgte Nedsættelsen af en Landbokommission, der desuden udarbejdede Forslag om nye Brugsformer for Jord i offentligt Eje og beskæftigede sig med Spørgsmaalet om Ekspropriation af Jord til Udstykning. Ogsaa Husmandsbevægelsens og de efterhaanden talrige Udstykningsfor-

eningers Arbejde virkede banebrydende for den Jordlovgivning, der blev gennemført efter Verdenskrigen.

Ministeriet *Zahle*, som havde megen Tilknytning til Husmandskredse, ønskede at komme bort fra den ældre Husmandslovs Princip (Statslaan til Køb af Jord i privat Eje) og i Stedet indføre »Brugseje«. Staten skulde erhverve Jorden, men overlade den til Husmænd mod en særlig Afgift, der svarede til Jordrenten. Regeringen fremsatte fire Forslag, hvoraf det ene, der søgte at fastslaa Statens Ret til at ekspropriere Jord fra Landejendomme med over 75 000 Kroners Jordværdi, dog maatte udgaa. Under de afgørende Jordlovsforhandlinger, der førte til Enighed mellem Venstre og Regeringspartierne (Radikale og Socialdemokrater) spillede de tre Landbopolitikere Forstander *H. Hauch* og Husmandslederne *Jens Holdgaard* og *Mads Jensen-Aale* en fremtrædende Rolle.

4. Oktober 1919 vedtoges da tre vigtige Love. »Lov om Afhændelse af de til Præsteembederne henlagte Jorder til Oprettelse af Husmandsbrug« bestemte, at de til Præsteembederne hørende Jordlodder, der egnede sig til Avlsbrug, skulde kunne udstykkes. Loven hvilede dels paa den gamle Husmandslov, dels paa Landb Kommissionens Forslag angaaende Brugsformen for Jord i offentligt Eje. Naar Jorden blev ledig, skulde den kunne udstykkes til Brug paa højst 7 ha middelgod Jord. Loven om Lens og Stamhuses Overgang til frit Eje, der opfyldte et gammelt Grundlovslofte (jfr. 1. Bind, S. 206), bestemte bl. a., at $\frac{1}{3}$ af Majoratsjorden skulde overgaa til Staten mod en Erstatning, der svarede til Ejendommenes Skyldværdi. De Lensgodser, der var behæftede med Hjemfaldsret til Staten, maatte afgive 25 pCt. af den baandlagte Kapital, Godser uden Hjemfaldsret kun 20 pCt. I Forhold hertil maatte Majoratsbesiddere, der ikke ønskede at opnaa fri Ejendom, aarligt yde 1,2 eller 1 pCt. af Besiddelsens Værdi til Staten. Alle disse Pengemidler skulde indgaa i en Jordfond og anvendes ved fremtidig Oprettelse af Husmandsbrug.

Den tredie Lov af 4. Oktober 1919 fastsatte som Vilkaar for Bortsalg af Jord i offentligt Eje, at Jorden skulde udstykkes til Husmandsbrug af en saadan Størrelse, at de kunde ernære en Familie ved Arbejde i egen Bedrift. Ved Overdragelsen skulde Husmanden ikke betale nogen Købesum, men fik Skøde paa Jorden mod at svare en halvaarlig Afgift paa $\frac{2}{4}$ pCt. af dens Værdi efter de gældende Regler for Jordvurdering. Ud i Fremtiden maatte Afgiftens Størrelse blive afhængig af de perio-

diske Omvurderinger. Desuden gjorde Oktoberlovene det muligt at opnaa Tillægsgjord til bestaaende mindre Landbrugshuse og saaledes skabe selvstændige Smaabrug. Til Bygningsopførelsen laante Staten Køberne $\frac{9}{10}$ af Byggesummen (Udgifterne til Brønd- og Ajlebeholder iberegnet). Laanestørrelsen maatte svare til højst 6000 Kr. efter 1914-Niveauet, med Tillæg for senere Prisstigninger, men kun de 6000 Kr. skulde forrentes, og Laanet var afdragsfrit de første 3 Aar for derefter at afdrages med 1 pCt. aarligt af den oprindelige Hovedstol. Gik Ejendommen over til andre end Køberens Børn, kunde Staten dog kræve Erstatning for sit Rentetab.

Til at administrere de nye Love fik man nedsat et Jordlovsudvalg, der blev Centralorgan ved Oprettelsen af Husmandsbrug i Henhold til de nye Love, samt ved Tilsynet med de Smaabrug, der var behæftede med Statslaan.

Fremfor alt blev det nye Udvalg Formidler ved Statens Køb af Jord til Udstykning. I Udvalget sad Repræsentanter for de politiske Partier og for Landbrugsministeriet (senere ogsaa Finansministeriet). Husmandsføren, Folketingsmand *Niels Frederiksen*, der havde stor Andel i Oktoberlovenes Tilblivelse, blev Formand for Statens Jordlovsudvalg og fik her sin egentlige Livsopgave. Det Arbejde, som Udstykningsforeningerne havde udført, indtil Krigen 1914—18 til Dels standsede deres Virksomhed, skulde Udvalget nu fortsætte og give langt større Rækkevidde. Til Hjælp fik det indenfor hvert Amt een eller flere Husmandsbrugskommissioner, der kunde vejlede Ansøgere og bedømme deres Kvalifikationer, samt føre det nødvendige

Niels Frederiksen, født 1874 i Lille Karleby. Politiker. Formand for De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger 1911—29. Medlem af Prisreguleringskommissionen 1914—21. Formand for Statens Jordlovsudvalg fra 1919.

Tilsyn med Oprettelsen af nye Brug og Vedligeholdelsen af ældre Statshuse.

Den store Jordreform af 1919, der i den følgende Tid skulde føres ud i Livet, viste paa værdig Maade, hvad der kunde opnaas ved Samarbejde mellem Mænd fra forskellige Landboorganisationer og politiske Partier. Opgivelsen af Ekspropriationsbestemmelserne betød ganske vist, at der foreløbig kun for en Aarrække var sikret Udstykningsjord, men Jordfonden gav dog Haab om, at man ogsaa fremtidig vilde kunne tilfredsstille Efterspørgslen. Hertil kom, at den nye Besiddelsesform, Brugsret, der som en Slags Statsfæste var mindre velset af mange, ikke blev et eneraadende Princip i dansk Husmandslovgivning. Den gamle Statshusmandslov, der siden 1899 gentagne Gange var blevet fornyet, blev i 1921, da *Th. Madsen-Mygdal* var Landbrugsminister, saa væsentligt forbedret, at den nogenlunde var i Stand til at konkurrere med Oktoberlovene, navnlig i de udstrakte Egne af Jylland, hvor ingen Majoratsgodser afgav Jord til Udstykning. I de følgende Aar anvendte Staten et aarligt Beløb paa 12 Mill. Kr. til Oprettelse af Husmandsbrug efter den gamle Lov. Fra 1925 overtog Jordlovsudvalget ogsaa Administrationen af Udstykningen i Henhold til den ældre Husmandslov.

I Aarenes Løb indførtes en Række nye Bestemmelser, ikke mindst med Henblik paa Forholdene i Sønderjylland (se nedenfor). Konjunktursvingninger og Landbrugs kriser bragte Vanskeligheder paa Jordlovgivningens Vej. Omkring 1930 søgte Ministeriet *Stauning* uden større Held at gennemføre nye Jordlovsforslag, der skulde lette Adgangen til Nyoprettelse af Smaabrug, og under Landbrugs krisen gik Udstykningen en Overgang næsten i Staa, delvis som Følge af den politiske Uenighed. Ved Kanslergadeforliget blev Udstykningsmulighederne dog atter sikret. Kort forinden havde Landbrugsminister *Bording* anmodet Landbokommission af 1931 om en Betænkning angaaende Lovgivning om Oprettelse af mindre Landbrug, herunder Gartnerier og Havebrug. Betænkningen forelaa i Februar 1934 og *Bording*s Lovforslag straks efter.

Loven af 14. Maj 1934 sammenfattede hele den tidligere Husmandslovgivning og gjorde Udstykningen til et blivende Led i dansk Jordpolitik. Statens Jordlovsudvalg blev nu en fast Institution. Af Udvalgets Medlemmer valgte Rigsdagen 10, Landbrugs-

ministeren 3 (deriblandt Formanden) og Landboforeningernes og Husmandsforeningernes Hovedorganisationer hver 1 Medlem. Til Amternes Husmandsbrugskommissioner valgte Amtsraadene to Medlemmer, det ene repræsenterede Landbo- og det andet Husmandsforeningerne, mens det tredje Medlem (Formanden) som hidtil blev udnævnt af Landbrugsministeren. Desuden kunde et gartnerikyndigt Medlem tiltræde, som det ogsaa blev Tilfældet i Jordlovsudvalget, idet Oprettelsen af Havebrug (samt Kolonihaver) og Gartnerier ved København og i Købstæder samt bymæssige Bebyggelser nu fik stigende Betydning. Efter 1934-Loven kunde Statens Jordlovsudvalg ved Køb til rimelig Pris efter Landbrugsministerens Bemyndigelse fremskaffe Jord til Nyoprettelse eller Udvidelse af mindre Landbrug. Vilkaarene fra 1919 gjaldt vedvarende, dog med visse Ændringer. Intet Husmandsbrug maatte nu være mindre end 3 ha, og en Del af den indkøbte Jord kunde udstykkes til Smaagaarde paa op til 15 ha Middeljord. Senere gjorde Lovgivningen et Skridt til den anden Side, idet der efter Lov af 13. April 1938 ydes Statslaan til Oprettelse og Udleje af Landarbejderboliger; $\frac{1}{4}$ af Laanet er rentefrit, Renten iøvrigt lav og Afdragene smaa. Her skulde Dansk Arbejdsmandsforbund medvirke ved Behandlingen af Ansøgninger.

For Statshusmændenes økonomiske Stilling var Ordningen af Afgiftsforholdet naturligvis af stor Betydning. Efter 1919-Loven maatte Indehaverne af Brugsejet til enhver Tid forrente den Værdi, Jorden var ansat til ved de periodiske Vurderinger — de nye Statshuse blev »Jordrentebrug«. Men denne Form for konjunkturbestemt Rente var mindre tilfredsstillende, da Landbrugs-krisen indtraf. Sagen blev drøftet i Landbokommissionen af 1931, og i Marts 1933 gennemførtes en Reform, idet Statshusmændene fik Valget mellem den hidtidige Renteberegning og en anden, hvorefter Renten blev sat i Forhold til Priserne paa Smør, Flæsk og Byg. Heller ikke den nye Form for Konjunkturrente faldt saa heldigt ud som ventet, til Dels en Følge af de prishævende Foranstaltninger. Rentelettelsen var i 1933 paa 40 pCt., men aftog saa, indtil den i 1937 kun var paa 5 pCt. Ved en Tillægslov af 13. April 1938 fik Statshusmændene nu Valget mellem at svare Rente efter Gennemsnitsprisen paa Smør, Flæsk og Byg eller i et nærmere bestemt Forhold til Forrentningsprocenten for Ejendomme med indtil 10 000 Kroners Grundværdi. I denne sidste Form blev Kon-

junkturrenten ikke blot til Fordel for ca. 16 000 kriseramte Husmænd, men blev udstrakt til endnu flere Landmænd med Saneeringslaan.

Som Helhed var 1920'erne Udstykningens bedste Tid, idet der gennemgaaende blev nyoprettet henved 1000 Brug om Aaret, foruden et stort Antal Tillægsparceller. I 1930'erne blev Antallet halveret, men Brugenes Gennemsnitsstørrelse voksede. Indtil 1920 blev der i Henhold til Husmandsloven af 1899 oprettet 9200 Husmandsbrug, gennemgaaende Smaabrug paa 3—4 ha, og Statskassens Udlaan hertil var henved 50 Mill. Kr. I Perioden 1920—40 blev der efter samme Lov (med Tillægslove) udstykket 8300 Brug, og Statens Udlaan og Tilskud beløb sig til ca. 122 Mill. Kr., foruden Tillægslaan til de allerede oprettede Brug.

Af Husmandsbrug efter 1919-Princippet (Jordrentebrug) blev der 1920—44 oprettet godt 6700, hvortil kom ca. 2900 Tillægsparceller med Jordrente. 2317 selvstændige Jordrentebrug var gammel Majoratsjord, 1423 tidligere Præstegaardsmark, 348 Domænejord og Resten indkøbt Jord, hvilket sidste ogsaa gjaldt $\frac{1}{3}$ af Tillægsparcellerne. Jordrentebrugenes Gennemsnitsstørrelse steg fra 7 ha i 1920'erne til 10 ha i 1930'erne og 13 ha omkring 1940; den var i Tidsrummet som Helhed 8,2 ha. Ved Lens afløsningen blev der oprettet mange Jordrentebrug paa Øernes gode Jorder, selv om Majoratsgodserne helst afgav den ringere Jord til Udstykning. I Odense Amt var den gennemsnitlige Brugsstørrelse kun 6,2 ha, men i Sønderjylland 11,1 (i Tønder Amt endog 14,6). Jordværdien af selvstændige Brug og Tillægsparceller var henved 60 Mill. Kr., mens Byggelaanene androg 83 Mill. Kr. Hertil kom Oprettelsen af 3—400 Gartnerier, Havebrug, Byggegrunde m. v., og siden 1938 Statslaan til ca. 3600 Landarbejderboliger, der har krævet 30—35 Mill. Kroner. — Jordfondens Midler er i Aarens Løb vokset betydeligt og udgør nu over 140 Mill. Kr. Men Statens Jordlovsudvalg havde jo ogsaa efterhaanden overflødiggjort Udstykningsforeningernes Arbejde, og sammenlignet med den Udstykning, der blev varetaget af det offentlige, var den private af mindre Omfang. Alt i alt har de 45 Aars Udstykning omfattet et Areal større end Lolland-Falster.

Jordlovgivningen fik efter 1920 særlig stor Betydning for Sønderjylland, hvor Smaabruget som omtalt havde haft svært ved at hævde sig, saa længe Folketallet var i Tilbagegang eller dog stillestaaende (S. 519). Da det sønderjyske Landbrug nu stil-

lede om til samme Driftsformer som i det øvrige Land, blev ogsaa Udstykningen aktuel. De 36 tidligere præjiske Statsdomæner blev henlagt under den sønderjyske Domæneforvaltning, og en Lov af 7. August 1922 bestemte, at de Domænejorder, der egnede sig til Oprettelse af mindre Jordbrug, skulde kunne udstykkes som Jordrentebrug i Henhold til 1919-Princippet. Efterhaanden som de gamle Forpagtninger udløb, blev Domænerne overgivet til Statens Jordlovsudvalg, der ialt har oprettet ca. 300 nye Brug, foruden Tillægsparceller. Endvidere købte Staten en Del større Gaarde, bl. a. Graasten Hovedgaard og tre alsiske Herregaarde, og fik her oprettet 219 nye Brug, beliggende i nogle af de bedste og kønneste Husmandskolonier i Landet. Adskillige Landsbyer, der var nedlagt af en ældre Tids egenmægtige Storbesiddere, blev nu genrejst som Smaabrugersamfund. Loven af 6. Maj 1921 havde brudt Banen for Udstykningsforeningernes Virksomhed i Sønderjylland, og der blev i den følgende Tid oprettet mange nye Brug paa privat indkøbt Jord, navnlig efter at den ældre Statshusmandslov af 29. Marts 1924 var blevet fornyet for hele Landet.

Udstykningen i Sønderjylland faldt i den senere Del af Perioden mere spredt, med forholdsvis faa nye Brug i de enkelte Sogne, og denne Udvikling bidrog meget til en bedre Jordfordeling. Mange sønderjyske Landbrug var driftsmæssig set af en uheldig Størrelse. Jordfordelingsloven af 29. Marts 1924 begunstigede imidlertid Udstykning af Udmarksjorder til ny Ejendomme (som Regel »Familieudstyknings«). Paa 10 Aar blev der oprettet 245 nye Brug med tilsammen ca. 5000 ha, altsaa gennemgaaende middelstore Landbrug. En Kommission, der blev nedsat i 1928, udarbejdede en Betænkning, som dannede Grundlag for Loven af 1. Juni 1929 om »Foranstaltninger til Fremme af Udstykningen i Sønderjylland«. 10 Mill. Kr. af Jordfondens Midler blev stillet til Raadighed til Køb af Udstykningsjord i Landsdelens tyndtbefolkede Egne, samt til Grundforbedrings- og Vejarbejder paa de indkøbte Arealer. I 1936 bevilgedes yderligere 10 Mill. Kr. Loven administreredes af Statens Jordlovsudvalg ved et sønderjysk Underudvalg, og den adskilte sig fra tidligere Udstykningslove ved at give Staten Adgang til at iværksætte store Kultiveringsarbejder, hvortil ogsaa Læplantning henregnedes.

Trangen til yderligere Udstykning bevirkede dog, at der kom langt mere Jord frem ad anden Vej. Under Landbrugskrisen støttede Staten ofte Saneringen af sønderjyske Landbrugsejendomme

paa det Vilkaar, at der blev frasolgt Jord, hvor det kunde ske uden at skade de bestaaende Landbrug. I Perioden 1929—43 opkøbte Statens Jordlovsudvalg henved 16 000 ha og udstykkede heraf i Henhold til 1919-Princippet 680 Brug med ialt 10 000 ha. Godt Halvdelen af disse »mindre Gaardbrug« ligger i Haderslev Amt, hvor Akkordudvalgene var mest interesseret i at fremme Jordafstaaelse i Forbindelse med Gældsordningerne. En forholdsvis stor Del af Jorden i de øvrige Amter har ikke kunnet udstykkes, før der er foretaget omfattende Kultiveringsarbejder. — Udstykningen blev af flere Grunde fremmet med særlig Kraft i Sønderjylland, og indtil Foraaret 1943 var der ialt oprettet ca. 1750 nye sønderjyske Landbrug med et samlet Jordtilliggende paa ca. 25 000 ha.

Dansk Jordlovgivning har som Helhed bidraget til en jævnere Jordfordeling og styrket det selvstændige Smaabrugerelement i en forhen ukendt Grad. Fra Husmandsorganisationernes Side har man dog stærkt fremhævet, at de mange alt for smaa Landbrug (»indeklemte« Husmandsbrug) ikke er blevet hjulpet, hvilket næppe kan ske uden Ekspropriationer. For Beskæftigelsesproblemalets Løsning har Udstykningen heller ikke faaet den Betydning, man havde ventet, idet andre Forhold har fremmet Bortvandringen fra Landbruget. Men selv i vanskelige Tider har Udstykningen bidraget til, at mange af Landbostandens yngre, dygtige Kræfter blev bevaret for Landbruget.

Da Husmandsbrugene i det 20. Aarhundrede havde faaet langt større samfundsmæssig Betydning end tidligere, var det kun naturligt, at de blev beskyttet mod Nedlæggelse eller Sammenlægning paa lige Fod med Gaardene (1. Bind, S. 203 f.). Loven af 3. April 1925, der samler alle Regler vedrørende Jords Udstykning og Sammenlægning, bestemmer derfor, at enhver Landejendom med mindst 1 ha Jordtilliggende eller en Grundværdi af mindst 1000 Kr. skal opretholdes og være forsynet med Bygninger saavel som med Beboere, og at den skal drives som selvstændig Bedrift. Det har dog ikke hindret, at der vedvarende nedlægges og sammenlægges en Del Smaabrug, et Problem, der i de senere Aar har været Genstand for nogen Diskussion, navnlig indenfor Husmandsforeningerne. Af godt 4000 Nedlæggelser siden 1925 synes omtrent Halvdelen at være ulovlige.

Jordlovgivningens Indflydelse paa Ejendomsfordelingen kan nogenlunde tydeligt udlæses af Statistikken over Land-

brugsejendomme i Landkommunerne ved Vurdering til Ejendomsskyld. En Del Ejendomme, der ikke mere drives selvstændigt, er her særskilt vurderet, men det drejer sig væsentligt om mindre Brug.

Ejendomsfordeling ved Vurdering til Ejendomsskyld.
(Landkommunerne)

	Sønderjylland		Hele Landet	
	1920	1936	1920	1936
12 Tdr. Hrtk. og derover....	364	310	2 334	2 050
4—12 Tdr. Hrtk.	2 306	2 284	26 268	24 731
2—4 » »	1 904	2 310	27 509	28 912
1—2 » »	2 158	3 044	29 496	37 897
Gaarde ialt	6 732	7 948	85 607	93 590
10 ha og derover	2 013	2 511	25 837	30 493
3,3—10 ha	2 082	2 411	46 597	51 690
0,55—3,3 ha	1 705	1 618	36 790	32 050
Huse ialt	5 800	6 540	109 224	114 233
Gaarde og Huse ialt....	12 532	14 488	194 831	207 823

Stigningen i Ejendomsantal var særlig betydelig i Sønderjylland, hvor den private Udstykning ogsaa synes at have betydet mere end i det øvrige Land. Udviklingslinjen er iøvrigt den samme. Størst er Tilvæksten af Gaarde paa 1—2 Tdr. Hartkorn, et interessant Udslag af Husmandslovgivningen, der siden 1920 fortrinsvis har fremmet Oprettelsen af Smaabrug paa omkring 1 Td. Hartkorn. Den sønderjyske Udstykning har dog, som det kunde ventes, ogsaa betydet en væsentlig Forøgelse af de mellemstore Gaardes Antal, der i det øvrige Land kun er steget med ca. 1000. Samtidig er Antallet af større Gaarde gaaet mest tilbage i Sønderjylland, hvor Statsdomænerne i 1936 er medregnet under almindelige Landbrug, hvilket ikke var Tilfældet i 1920. Ogsaa Husmandsbrugene paa 1—6 Tdr. Land er blevet færre; her har Suppleringen med Tillægsjord spillet en Rolle. I 1930'erne viser Gruppen af mellemstore Husmandsbrug ligeledes nedadgaende Tendens. I den 16-aarige Periode er derimod Smaagaardene og de store Husmandsbrug over 10 ha forøget med tilsammen 13 000, eller lige saa meget som den samlede Fremgang i Ejendomsantal.

Tabellen giver et alt for svagt Indtryk af Storbrugenes Tilbagegang i det 20. Aarhundrede. Udstykningen har i Virkeligheden halveret de egentlige Godsbesiddelser. Aar 1900 hørte 9,2 pCt. af

Landets Areal under Godser med mindst 100 Tdr. Hartkorn — i 1940 kun 4,5 pCt. (1,9 pCt. Skov). Af Storgodser med over 500 Tdr. Hrtk. fandtes der i 1900 34, men i 1940 kun 2 (Bregentved og Wedellsborg), mens 29 Herregaarde paa Øerne og 1 i Jylland (Frijsenborg) endnu ved Periodens Udgang havde over 200 Tdr. Hrtk. Lensafløsningsloven af 4. Oktober 1919 og Fæstevæsenets endelige Afvikling ved Loven af 30. Juni s. A. om Fæstegodsets Overgang til Selveje (se 1. Bind, S. 209) medførte, at mange tidligere Storgodser blev reduceret til mindre Herregaarde, men ogsaa disse blev i stort Omfang udsat for Udstykningsbevægelsens Angreb, og flere Hundrede blev helt eller delvist udstykket. Antallet af Herregaarde (Gaarde med over 20 Tdr. Hrtk.) var Aar 1900 1021 (heraf 590 paa Øerne og 431 i Jylland), men 40 Aar senere kun 782 (Øerne 543, Jylland 239). Størst var Tilbagegangen i Halvøens nordlige og vestlige Egne, hvor Herregaardsantallet reduceredes til $\frac{1}{3}$, mens Nedgangen var relativt ringe i de herregaardsrige Egne i Østjylland og paa Øerne. I 1940 udgjorde Herregaardenes Tilliggende 360 000 ha (hvoraf Trediedelen Skov) eller kun 8,4 pCt. af Landets samlede Areal. Men de store Gaarde var mere ujævnt fordelt end nogensinde tidligere. I Sorø og Maribo Amter ejede de 25 pCt. af Jorden, men i Ringkøbing og Ribe Amter knapt 0,7 pCt. Af Hovedlandsdelenes Arealer optog Herregaardene paa Sjælland 18,6 pCt., paa Fyn 16,3 pCt., men i Jylland kun 4 pCt. Trods Tilbagegangen ved Majoratsgodsernes Opløsning havde de større Landbrug saaledes hævdet Stillingen bedst paa Landets frugtbare Jorder.

Antal Ejendomme med landbrugsmæssigt benyttet Areal.

		1923	1933	1942	Landbrugs- areal 1942 i ha
0,55—	1,5 ha	11 157	8 655	7 182	} 476 129
1,5 —	3 »	24 472	20 783	17 602	
3 —	5 »	22 357	28 381	24 803	
5 —	10 »	44 142	51 170	53 126	} 325 321
10 —	15 »	26 318	27 371	31 251	
15 —	30 »	43 485	45 990	49 384	967 286
30 —	60 »	22 817	21 590	21 487	882 724
60 —	120 »	4 534	3 835	3 385	322 095
120 —	240 »	992	763	708	} 254 101
Over	240 »	401	293	275	
		200 675	208 831	209 203	3 227 656

En nøjere Inddeling af Landejendomme efter Jordtilliggende er foretaget ved Landbrugstællinger i 1923, 1933 og 1942. Disse Tællinger omfattede ogsaa Landbrug i Bykommuner (ca. 4500), men synes dog ikke at have faaet alle smaa Brug med.

Landejendommenes Gennemsnitsstørrelse var i de ca. 20 Aar ret uforandret omtrent 15,5 ha landbrugsmæssigt benyttet Areal (ca. 13,5 paa Øerne og ca. 17 i Jylland). Gennem hele Perioden gik Antallet af Smaabrug under 3 ha stærkt tilbage, og det samme gjaldt i 1930'erne Husmandsbrugene paa 3—5 ha. Jordlovgivningen bidrog i 1920'erne fortrinsvis til at forøge Størrelsesgruppen paa 5—10 ha, men i 1930'erne er det de to følgende Ejendomsgrupper, der præsterer den store Fremgang. Husmandsbrugene og de mindre Gaardbrug paa 10—30 ha udgjorde i 1942 38,5 pCt. af Ejendomsantallet og 40,1 pCt. af Landbrugsarealet. De tilsvarende Tal for Husmandsbrug under 10 ha var 49,1 og 14,7 pCt., men for samtlige Landbrug over 30 ha 12,4 og 45,2 pCt. De større Bøndergaarde paa 30—60 ha optog dog i 1942 godt en Fjerdedel af det dyrkede Areal, mens de egentlige Storbrug (over 120 ha) kun drev 7,9 pCt. af det landbrugsmæssigt benyttede Areal. Af Landbrugene paa Øerne var $\frac{3}{5}$ Brug under 10 ha, i Jylland kun godt $\frac{2}{5}$, og »Middelbrugene« paa 10—30 ha var Øst for Lillebælt kun repræsenteret ved 29 pCt. af Landbrugene, mens 44 pCt. af de jyske Landbrug var af denne Størrelse. Der var flest »Proprietærgaarde« paa Halvøen, mens Herregaardene som nævnt dominerede paa Øerne.

Ved Genforeningen ydede Sønderjylland et forholdsvis stort Tilskud til Landbrugsbefolkningen, og Udstykningen i 1920'erne bidrog ogsaa til en betydelig Forøgelse. Som i Landbrugets gode Tid i Aarhundredets Begyndelse skete der ikke i denne Periode nogen større Forskydning mellem By og Land, og Landbrugsbefolkningen forøgedes fra 990 000 i 1921 til 1 044 000 i 1930. Landbrugerhvervet havde dog en relativ Tilbagegang, fra 29,7 til 27,7 pCt. af den endnu stærkt voksende Befolkning. I 1930'erne var Landbrugsbefolkningen ogsaa i absolut Tilbagegang, skønt den oversøiske Udvandring, der i Tyverne betød et Minus paa henved 6000 Personer om Aaret, nu praktisk talt ophørte. Det egentlige Landbrug talte i 1940 kun 964 000 Personer, 25,1 pCt. af hele Folkemængden. Derimod viste Gartneri, Frugtavl og Skovbrug en bemærkelsesværdig Fremgang fra 45 000 til 66 000 Personer. Der er Grund til at fremhæve, at Landbruget

gennem hele Perioden har afsat et stigende Antal industrielle Virksomheder, ligesom Beskæftigelsen indenfor Handel, Transport, Administration m. fl. Erhverv i væsentlig Grad maa takke Landbruget for deres Tilvækst. Som et enkelt Eksempel kan nævnes Rutebilernes Udvikling i denne Periode.

Den egentlige Landbrugsbefolknings Tilbagegang skyldtes især, at den aftagende Fødselshyppighed nu ogsaa gjorde sig gældende i Landdistrikterne. Indenfor Landmandsfamilier var der dog endnu omkring 1935 4,1 Barn pr. Ægteskab mod kun 2,5 i Gennemsnit for de øvrige Erhvervsgrupper. Men Undersøgelser vedrørende Forskydninger i Befolkningsforholdene har selv i Amter, hvor Landbrugsbefolkningen er dominerende, kunnet konstatere stærkt formindskede Fødselsprocenter i Perioden 1921—40, og Folketællingerne viser alene i 1930'erne en Nedgang fra 319 000 til 273 000 uforsørgede Børn (under 14 Aar) i Landbrugerhjem. Samtidig gik Antallet af Landbrugsmedhjælpere (herunder hjemmeværende Børn over 14 Aar) 18 000 tilbage og udgjorde i 1940 313 000. Bortset fra den normale Afgang fra Landbruget til andre Erhverv har Udviklingen i det sidste Tiaar haft til Følge, at Landbruget i højere Grad end tidligere har søgt at klare sig uden fast fremmed Medhjælp, mens Indvandringen til Byerne af unge Mænd og Kvinder fra Landdistrikterne er vokset foruroligende. Undersøgelser angaaende Landbrugets Arbejdskraft giver et klart Billede af denne Udvikling, dog er der for den midlertidige Medhjælps Vedkommende foretaget en Omregning til Helaarsarbejdere paa Grundlag af Oplysningerne om Antallet af Arbejdsdage, ligesom Brugernes Arbejde er angivet med Fradrag af Arbejde hos andre.

Beregnet Antal Helaarsarbejdere ved Landbruget.

	1923	1934	1939
Brugerens Arbejde i egen Bedrift....	158 700	169 900	170 700
Børns og Slægtninges Arbejde	106 000	118 400	108 100
Fast fremmed Medhjælp	207 900	203 100	178 900
Midlertidig Medhjælp	10 200	11 800	22 300
	482 800	503 200	480 000

Med Antallet af nyoprettede Brug forøges ogsaa Brugernes Arbejde i egen Bedrift, men den faste fremmede Medhjælp er navnlig efter 1934 blevet stærkt formindsket, og samtidig er Stigningen i Antallet af hjemmeværende voksne Børn i det sidste Tiaar af-

løst af en betydelig Tilbagegang, der ikke opvejes ved en Fordobling af den midlertidige Medhjælp. Landbruget har ikke blot faaet flere selvstændige Bedrifter, men er ogsaa gaaet over til at anvende gifte Medhjælpere i noget større Udstrækning end tidligere (1923—39 en Stigning fra 19 100 til 23 000 Personer). Derimod er Landbrugets samlede faste Medhjælp i denne Periode gaaet tilbage med 27 000 eller næsten 9 pCt. — De danske Landbrug har i fremtrædende Grad faaet Karakter af Familiebrug. I 1934 blev 35,5 pCt. af samtlige Brug drevet af Brugeren og hans Kone uden fast Medhjælp, mens yderligere 20 pCt. af Landbrugerne udelukkende havde voksne Børn eller Slægtninge som Medhjælpere.

LANDBRUGSRAADET OG LANDBRUGS- ORGANISATIONERNE

Tanken om en Fællesrepræsentation for det danske Landbrugs Hovedorganisationer var som nævnt fremsat i 1885, og Landhusholdningsselskabet havde dengang ladet et Udvalg arbejde med Sagen. I 1907 havde Foreningen af jydsk Landboforeninger og i 1910 De samvirkende danske Husmandsforeninger taget Spørgsmaalet op, men uden Held (jfr. S. 452). De »tvangfri« Fællesmøder, som i Perioden 1913—19 blev afholdt paa De samvirkende danske Landboforeningers Initiativ, vedligeholdte vel Kontakten mellem Organisationerne, men de store Forandringer i det økonomiske Liv under Krigen gjorde Savnet af et anerkendt og beslutningsdygtigt Fællesorgan for Landbruget mere føleligt. Forsøgene med Det raadgivende Landbrugsudvalg (1915) og Det staaende Landbrugsudvalg (1917) viste dog, hvor vanskeligt det var at naa til Enighed om et Repræsentationsgrundlag, der kunde tilfredsstille alle de større Landbrugsorganisationer.

I Det staaende Landbrugsudvalg, der blev nedsat af Indenrigsminister *Ove Rode*, var Landbo- og Husmandsforeningerne lige- ligt repræsenteret, mens Andelsforeningerne og Landhusholdningsselskabet ikke var med. I 1918 søgte de samvirkende Landboforeninger at faa dette Forhold ændret, men Husmandsforeningerne holdt paa det hidtidige Grundlag. Andelsselskaberne indbød imidlertid til et Møde 24. Oktober 1918, Femaarsdagen for det første »tvangfri« Fællesmøde, og her lykkedes det at

faa nedsat et 4-Mands Udvalg med Repræsentanter for de fire store Landbrugsorganisationer. Udvalgets Udkast til Vedtægter for et Landbrugsraad fandt ikke Tilslutning fra De samvirkende danske Husmandsforeninger, der vedblivende kun ønskede Landbo- og Husmandsforeninger repræsenteret (i Forhold til Medlemstal), men de tre øvrige Organisationer vedtog paa et

P. P. Pinstrup, født 1861 paa Godensgaard ved Nibe, død sammesteds 1934. Gaardejer, Politiker. Fra 1902 Landboforeningsformand. 1919—32 Formand for De samvirkende danske Landboforeninger. Ledende Præsident i Landbrugsraadet 1920—33.

Møde 26. Februar 1919 at oprette Landbrugsraadet som en Fællesrepræsentation for dansk Landbrug. Landhusholdningsselskabet fik 2 Repræsentanter i Raadet, Landboforeningerne og Andelsselskaberne hver 5, og Husmandsforeningerne fik ligeledes Ret til 5 Medlemmer, saafremt de inden 1. April 1920 ønskede at indtræde i Raadet. Det skete dog ikke.

Med Sans for historisk Samspil kunde Landbrugsraadet afholde sit konstituerende Møde paa Stavnsbaandsløsningens Dato 20. Juni og netop 150 Aar efter Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Stiftelse. Forstander *Th. Madsen-Mygdal*, Dalum, valgtes til Raadets første ledende Præsident

, men da han i Maj 1920 blev udnævnt til Landbrugsminister, efterfulgtes han af Folketingsmand, Gaardejer *P. P. Pinstrup*. Det var saaledes fra første Færd fremtrædende Landboforeningsmænd, der prægede Landbrugsraadets Ledelse. I Præsidiet sad iøvrigt 2 Medlemmer for hver Hovedorganisation.

Det blev i Henhold til Vedtægterne Landbrugsraadets Formaal at fremme Samarbejdet mellem det danske Landbrugs faglige og økonomiske Organisationer, samt at varetage Fællesopgaver, der ikke faldt ind under de enkelte Organisationers Virksomhedsom-

raade. Endvidere skulde Raadet stille sig til Raadighed for Regering og Rigsdag i Landbrugsspørgsmaal og fremkomme med Forslag til Gavn for Landbruget. Raadet skulde ikke blot repræsentere Landbruget i Forhold til Landets øvrige Erhverv, men ogsaa overfor Udlandet og i Forstaaelse med Regeringen »medvirke ved Ledelsen af og bistaa med Oplysninger m. v. vedrørende det landøkonomiske Konsulentvæsen i Udlandet og eventuelt udsende egne Repræsentanter til Udlandet med den Opgave at varetage dels landøkonomiske, dels handelsmæssige Interesser«. Alt dette skulde navnlig blive af stor Betydning i Landbrugets svære Aar under Verdenskrisen i 1930'erne. I god Overensstemmelse med den ældre Tids økonomisk-liberalistiske Landbrugs politik hed det i Vedtægten, at Raadet skulde bekæmpe samfundsskadelige Ring- og Trustdannelser. En Arbejdsfond, der væsentlig blev tilvejebragt ved Tilskud fra Andelsselskaber, dannede det økonomiske Grundlag for Landbrugsraadets Virksomhed.

En Hovedopgave for Raadet blev det at staa til Disposition for Regering og Rigsdag i Spørgsmaal vedrørende Landbruget, men saa længe Husmandsforeningerne ikke var repræsenteret i Landbrugsraadet, kunde dettes Holdning og Forslag ikke blive eneafgørende, hvor det drejede sig om betydningsfulde Opgaver. En afgjort Styrkelse af Fællesorganisationen var det derfor, at De samvirkende danske Husmandsforeninger i 1932 fik Repræsentanter i Raadet, mens Landhusholdningsselskabet udtraadte fra Udgangen af 1933. I Stedet for den særegne og lidet talstærke Organisation, som Landhusholdningsselskabet dog var, indtraadte Smaabrugerorganisationen, der i det moderne Landbosamfund indtog en Plads sideordnet med Landboforeningerne og ligesom disse med stærk Tilknytning til Andelsselskaberne, selv om de kun var svagt repræsenteret indenfor disses Ledelse. De tre store, medlemsstærke Organisationer valgte nu hver 6 Medlemmer til Landbrugsraadet.

I Kriseaarene blev Raadets Arbejdsfelt stærkt udvidet og dette i Forbindelse med Andelsselskabernes Krav om flere Repræsentanter end de to andre Organisationer medførte fra 1936 en Ændring i Landbrugsraadets Sammensætning. Af de tre Hovedorganisationer fik for Fremtiden Andelsselskaberne 10, Landboforeningerne og Husmandsforeningerne hver 8 Repræsentanter i Raadet, i Præsidiet henholdsvis 4, 2 og 2 Mand. Blandt Medlemmerne af Præsidiet valgtes Præsidenten og dennes Stedfortræder. I 1933

trak Pinstrup sig tilbage og Landboforeningsformanden, Gaardejer *H. Hauch*, der ligesom Husmandsføreren *Jens Holdgaard* var blandt Hovedmændene ved Kriseforliget samme Aar, blev hans Afløser som Landbrugsraadets Præsident.

Landbrugsraadets Virksomhed indadtil vedrørte bl. a. Landbrugslovgivningen, herunder Skatte- og Valutaforhold siden 1920'erne, mens det i 1930'erne navnlig blev Arbejdet med at forberede og gennemføre de talrige Landbrugsordninger, der blev den store Opgave. Paa Landbrugsraadets Forslag blev der i Henhold til Krisetidens Lovgivning nedsat en lang Række Nævn og Udvalg, af hvilke en Del har Tilknytning til Landbrugsraadets faste Sekretariat paa »Axelborg«, der ogsaa har udført et stort Oplysningsarbejde vedrørende Eksport- og Markedsforhold samt Prisudviklingen for Landbrugsprodukter. Ugentlig udsendes Landbrugsraadets Meddelelser med statistiske Efterretninger om Landbrugets Omsætning, Beretninger fra de landøkonomiske Statskonsulenter i Udlandet m. v.

Udadtil var det gennem det meste af Perioden Arbejdet for Landbrugseksporthens Fremme, der blev Landbrugsraadets mest betydningsfulde Indsats, senere Bestræbelserne for at skaffe dansk Landbrug de bedst mulige Vilkaar i en Tid, hvor Staternes Selvforsyningspolitik forstyrrede Samhandelen mellem Lande og nødvendiggjorde Produktionsindskrænkning. Raadet samarbejdede i mange Spørgsmaal intimt med Landbrugsministeriet og de danske Statskonsulenter i Udlandet, ligesom det enten direkte eller gennem Udenrigsministeriet var i nøje Kontakt med danske Konsuler og Gesandter i Udlandet. Under Forhandlinger om Afsætningsforholdene sendte Raadet ofte egne Delegerede til Udlandet, i andre Tilfælde deltog dets Repræsentanter i Regeringsforhandlinger om Handelsaftaler med andre Stater. Som Medlem af Den internationale Landbrugskommission var Raadet med til at forberede Danmarks Deltagelse i udenlandske Landbrugskongresser, og sammen med de store Andelsorganisationer har det tilrettelagt det danske Landbrugs Deltagelse i større Udstillinger i andre Lande.

Landbrugsraadets omfattende Virksomhed kom utvivlsomt mest umiddelbart til Offentlighedens Kundskab i 1938, da 150-Aaret for Stavnsbaandets Løsning blev fejret ved en storstilet Landbrugsudstilling paa Bellahøj i Dagene omkring 20. Juni. Udstillingen blev tilrettelagt af Raadet i godt Samarbejde med Land-

brugets mange Organisationer. — Efter Krigsudbruddet i Efteraaret 1939 gav Prisudviklingen Anledning til en uløselig Konflikt mellem Landbrugsraadets Flertal og Husmandsforeningernes Repræsentanter, der fra 1940 udtraadte som Protest mod Flertalsafgørelsen (ovenfor S. 547). Ved den nye Verdenskrigs Udbrud udvidedes Præsidentiet med to Andelsrepræsentanter, og under de ekstraordinære Forhold efter 9. April 1940 nedsatte Raadet et Produktionsudvalg, der udgav en Række Vejledninger for Tilrettelægningen af Landbrugsproduktionen, efter at Vilkaarene for Tilførsel og Afsætning nu helt var ændret.

Da Landhusholdningsselskabet i 1933 trak sig tilbage fra Landbrugsraadets, stod det overfor en betydningsfuld Omordning. Siden Slutningen af forrige Aarhundrede havde Forholdene gradvis medført, at mange af de Arbejdsopgaver, som Selskabet oprin-

delig havde taget sig af, efterhaanden var gaaet over til Staten eller til Landbrugsorganisationer, der i Længden havde bedre Betingelser for at praktisere dem. Landhusholdningsselskabet havde i 150 Aar fremfor nogen anden Organisation repræsenteret dansk Landbrug, da Landbrugsraadets i 1919 overtog denne Funktion. Selskabets Karakter af »Rigsinstitution« kom ogsaa til Syne i dets Virksomhed til Fremme af Næringsvejene og den

Chr. Sonne, født i Møgeltønder 1859, død 1941. Forpagter, Politiker. Ledende indenfor en Række af Landbrugets Hovedorganisationer. 1919—34 Præsident i Landhusholdningsselskabet. Landbrugsminister April 1920. 1925—33 i Landbrugsraadets Præsidium.

almindelige økonomiske Udvikling i vore Bilande: Færøerne, Grønland og Island (indtil dette Land i 1918 blev selvstændigt).

I 1920'erne kunde det se ud, som om Selskabet skulde gaa sin Opløsning i Møde, men efter Omorganisationen i 1933 kunde det samle sig om mere begrænsede, men til Dels nye Opgaver. Den Forbindelse med Landboforeningerne, som havde bestaaet siden 1872, ophørte nu, og Landhusholdningsselskabet blev atter en uafhængig Organisation, hvis Bestyrelsesraad valgtes af Selskabets personlige Medlemmer. Allerede tidligere var det foreslaaet, at Selskabet i god Overensstemmelse med sin historiske Arbejdslinje fortrinsvis skulde fremme Landbrugsforskningen og dens Udnyttelse i Landøkonomien. Dette var ogsaa Hovedformaalet med Dannelsen af Samvirkigheden for Landbrugsfagligt Oplysningsarbejde, der blev forberedt i 1932 og snart samlede en hel Række landøkonomiske Organisationer. Landhusholdningsselskabet blev her den ledende (se Afsnittet om Oplysning og Uddannelse). Selskabet har fortsat og stærkt fremmet Udgivelsen af landbrugsfaglig Litteratur, udsender vedblivende »Tidsskrift for Landøkonomi« og redigerer »Landøkonomisk Aarbog« (udgivet af Landbrugsministeriet siden 1921). Selskabet understøtter en Række Forskningsarbejder, saaledes avlsbiologiske og klimatologiske Undersøgelser, Ukrudtsundersøgelser og Undersøgelser vedrørende Arbejdsforhold. Et vigtigt Led i det voksende Oplysningsarbejde er Selskabets positive Indsats for unge Landmænds praktiske og teoretiske Uddannelse, bl. a. ved Afholdelse af forskellige Kursus: Selskabet administrerer store Legatmidler, ialt 2,7 Mill. Kr., hvoraf ca. 1¹/₂ Mill. Kr. dog er Understøttelser til fhv. Landmænd og deres Efterladte, mens der til unge Landmænds Uddannelse ydes ¹/₂ Mill. Kr. og til videnskabeligt Forskningsarbejde næsten lige saa meget. Resten gaar til landbrugsfagligt Arbejde af forskellig Art, samt til Præmier, Belønninger, Prisopgaver m. v. Denne sidste Del af sin Arbejdslinje har Landhusholdningsselskabet, der er et af Europas ældste Selskaber til Oplysningens og Næringslivets Fremme, nu fulgt gennem 175 Aar.

Landboforeningerne var som tidligere omtalt organiseret i lokale Landboforeninger, Fælleslandboforeninger (Landsdelsorganisationer) og en Hovedorganisation, De samvirkende danske Landboforeninger, der fra 1917 fremtraadte i en udvidet og fastere Organisationsform. Efter at den sønderjyske Fælles-

landboforening i 1920 var sluttet op under Fællesforeningen af jyske Landboforeninger, der nu omfattede henved $\frac{2}{3}$ af Lokalforeningerne og et næsten lige saa stort Medlemsflertal, fandtes der ialt 123 Landboforeninger med et Medlemstal paa 109 000. I 1940 var de tilsvarende Tal 139 og 115 000, omtrent som i 1925. Landbrugskrisen og L. S.-Fremgangen i 1930'erne havde svækket Landboforeningerne en Del, men i de senere Aar har Tilgangen atter været meget betydelig.

Allerede i den foregaaende Periode havde Foreningsarbejdet fundet sine Hovedformer: Konsulentvirksomhed, Udvalgsarbejde og Oplysningsarbejdet gennem Landbrugspressen og Faglitteratur. Mens de landøkonomiske Foreningers Konsulentvirksomhed i Begyndelsen af Aarhundredet navnlig omfattede Husdyrbrug og Mejeribrug, blev der efter 1914 knyttet langt flere Planteavl- og Regnskabskonsulenter til Foreningerne, og hertil kom i sidste Halvdel af Perioden et stort Antal Havebrugs- og Husholdningskonsulenter. Af de 484 Konsulenter, der i 1944 var ansat under de landøkonomiske Foreninger (ofte af de lokale Landboforeninger og Husmandsforeninger i Fællesskab) varetog 91 Planteavl, 64 Husdyrbrug, 83 Regnskabsføring, 74 Husholdning, 44 Havebrug og 13 Fjerkræavl, mens 74 havde flere Virksomhedsgrene. Fra de senere Aar kan ogsaa nævnes Konsulenter i Grundforbedring. Endvidere er nu mange Konsulenter beskæftiget med Ungdomsarbejdet (jfr. Afsnittet om Oplysning og Uddannelse). Efterhaanden har Konsulenter specialiseret sig paa alle Felter af Betydning for den moderne Landmand. Fra Mark og Stald har Konsulentvirksomheden fundet Vej til Husmoderens særlige Omraade (Husholdningskonsulenterne), til Have og Hønsehus, og i den nyeste Tid møder man ogsaa Bygningskonsulenter. Endvidere har Fælleslandboforeningerne ansat Konsulenter, der har Kontakt med Konsulentvirksomheden overalt i Landsdelen og bl. a. udarbejder aarlige Beretninger.

De lokale Landboforeninger har under Konsulenternes Vejledning fortrinsvis arbejdet med faglige og erhvervsøkonomiske Spørgsmaal af stedligt begrænset Natur. Der er nedsat Udvalg for Husdyrbrug, Planteavl, Husholdning, Regnskabsføring m. fl. Opgaver. I Husdyrbrugsarbejdet stod Staldbedømmelser og Dyrskuer ligesom tidligere i Forgrunden, og Samarbejdet med Kvægavls- og Kontrolforeninger var her af største Betydning. Et nyt Led i Arbejdet var Afholdelsen af Avlsdyrauktioner, hvor Med-

lemmerne kunde sælge deres Overskud af Tillægsdyr under en for Køberen særlig betryggende Kontrol. Paa Planteavlens Omraade blev Forevisnings- og Forsøgsarbejdet stærkt udvidet efter 1914, og i sidste Halvdel af Perioden var der stigende Interesse for Husholdningsspørgsmaal og landbrugsfagligt Ungdomsarbejde. De lokale Landboforeninger havde deres Sognetillidsmænd, der mindst een Gang om Aaret samledes med Bestyrelse, Udvalg og Konsulenter for at drøfte Foreningens Arbejde.

Samtidig har de fire provinsielle Landbofællesforeninger og Bornholms landøkonomiske Forening (af 1896) paa et bredere Felt varetaget de tilsvarende Opgaver, men har desuden i højere Grad beskæftiget sig med de erhvervspolitiske Problemer. Til deres særlige Opgaver hører Fællesdyrskuer (Ungskuer) og Forvaltningen af Statstilskud til Landboforeningerne. Paa de aarlige Delegeretmøder, hvor ikke blot Lokalforeningerne, men ogsaa Avls- og Kontrolforeningerne er repræsenteret, kommer Foreningsanliggender og Landbrugsspørgsmaal af mere almen Karakter til Behandling, og her vælges foruden Fællesforeningens Bestyrelse en Række staaende Udvalg til Varetagelse af Foreningsvirksomhedens vigtigste Omraader. Disse Udvalg aflægger aarligt Beretning om Aarets Forsøg og Arbejdsresultater.

De samvirkende danske Landboforeninger, hvis Bestyrelse vælges efter Medlemstal i de tilsluttede Fællesforeninger, repræsenterer samtlige Landboforeninger og har haft til Opgave at varetage Landbrugets erhvervsøkonomiske Interesser og fremføre dets erhvervspolitiske Krav overfor Staten og andre Erhverv. Samvirksomheden ledede desuden den offentlige Stambogsføring, tog sig gennem et Udvalg af Husholdningssagen og administrerede sammen med Fælleslandboforeningerne Statens Tilskud til Husdyravlsarbejdet. Samvirksomheden har siden 1921 udgivet »Vort Landbrug« (fortsat fra 1937 som »Dansk Landbrug«) og senere ogsaa et Husholdningstidsskrift.

Efter 1919 var de jyske Landboforeningers Formand i Reglen samtidig Formand for De samvirkende danske Landboforeninger (der dog har to Formænd) og ledende Præsident i Landbrugsraadet. Gaardejer *P. P. Pinstrup*, der i mange Aar beklædte disse Poster, var en selvstændig og djærv, men noget ensidig Landbopolitiker, som det faldt naturligere at opfordre sine Standsfæller til at »kridte Støvlerne og staa fast« end til at gaa paa Akkord med andre Opfattelser. Hans Efterfølger, Forstander (senere Gaard-

ejer) *H. Hauch*, var i højere Grad en Forhandlingens Mand, smidig, men med den Fasthed, der heller ikke tør savnes, naar positive Resultater skal hjembringes. Midt under den værste Landbrugskrise blev det Hauchs Opgave at lede de stærkt venstreprægede Landboorganisationer ind i et Samarbejde, der vel betød Statsregulering som aldrig før, men samtidig tog Brodden af L. S.-Bevægelsens Krav, der vilde have bragt Landbruget i uforsonlig Kampstilling overfor andre Erhverv. Landboforeningerne havde ikke som Husmandsforeningerne nær Tilknytning til Regering og Folketingsflertal, de blev derfor i Kriseaarene mere udsat for Angreb fra to Sider. I det erhvervspolitiske Arbejde foretrak Ledelsen klogeligt den moderate Udviklingslinje for den desperate, og Samarbejdet i Landbrugsraad (og paa Rigsdag) styrkede i det lange Løb Landboforeningernes Stilling i Forhold til den nye Agrarbevægelse.

Husmandsforeningerne var ved Periodens Begyndelse endnu unge Organisationer, og de er senere vokset stærkt. Der fandtes i 1917 913 Lokalforeninger med tilsammen 63 000 Medlemmer, i 1940 1317 Foreninger med over 96 000 Medlemmer, Jyder og Øboer i omtrent lige stort Tal, og efter 1940 er de 100 000 forlængst naaet. I Sønderjylland havde Husmandsbevægelsen ikke rigtig slaaet Rod før 1920, men endnu i Genforeningsaaret kom man i nøjere Kontakt med Husmandsforeningerne Nord for Kongeaaen, ikke mindst med deres økonomiske Organisationer, og Arbejdet blev nu taget op med større Kraft. Mens Husmandsforeningerne paa Als og en Del langs den gamle Grænse sluttede sig til den nordjyske Samvirksomhed, dannede de øvrige Lokalforeninger De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger, fra 1921 med *Jørgen Petersen*, Halk, som Formand.

At Husmændene organiserede sig i forholdsvis smaa Lokalforeninger havde gjort det lettere at faa Tag i de mange, men Lederne var fra første Færd klar over Samvirksomhedens Betydning for det praktiske Arbejdes Fremme. Sogneforeningerne dannede derfor Amts- og Kredsforeninger til Løsning af de større Opgaver, hvad Konsulentvirksomheden angik ofte i Samarbejde med Landboforeningerne. Arbejdsomraaderne var nogenlunde de samme, men kun Husmandsforeningerne kunde lægge Arbejdet til Rette i fuld Forstaaelse af Smaabrugets Forhold, bl. a. med større Hensyntagen til Bierhverv (Havebrug, Hønseri, Kaninavl, Biavl m. v.). Det faglige Arbejde var før 1914 navnlig blevet frem-

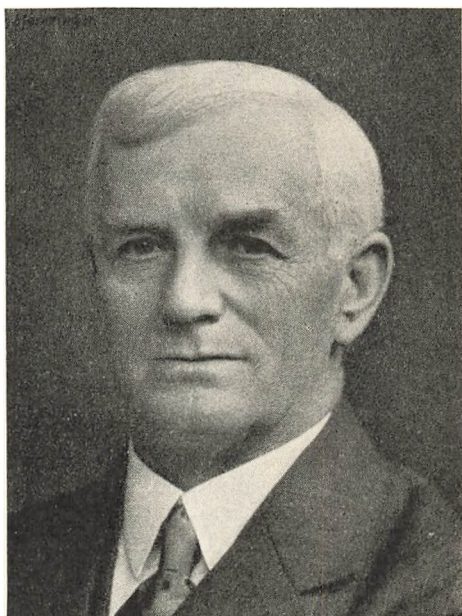
met paa Planteavlens Omraade. Her fik Markvandring og Havemøder under Konsulentvejledning efterhaanden større Betydning end Forevisningsmarkerne, og hertil kom Have- og Markkonkurrencer, der ofte afsluttedes med Planteavlsudstillinger. Husmændenes Kvægbrug stod længe betydeligt tilbage, men gennem Staldbedømmelser, voksende Deltagelse i Kvægavls- og Kontrolforeningerne, Dyrskuerne og det almindelige Oplysningsarbejde vandt Smaabruget frem ogsaa paa dette Omraade. I Kampen mod Kvægtuberkulosen havde de smaa Besætninger særlig gode Betingelser for at naa Maalet, og paa Hestævlens Omraade blev der ydet et Arbejde for at skaffe en velegnet Husmandshest. Konsulenter blev ansat i alle Amter og i mange Kredsforeninger. Af stor Værdi var de Tusinder af Kursus, der i Aarenes Løb blev afholdt, med Emner fra alle Smaabrugets Bedriftsgrene. Det landøkonomiske Ungdomsarbejde blev de fleste Steder taget op i Samarbejde med Landboforeningerne.

Gennem de 6 Landsdels-Samvirksomheder og Hovedorganisationen De samvirkende danske Husmandsforeninger blev der Mulighed for ved Siden af den landbrugsfaglige Virksomhed at varetage økonomiske, folkelige og socialpolitiske Opgaver. Forsikringsvæsenet blev stærkere udviklet i denne Periode, der oprettedes Driftslaaneforeninger og Udvalg for Maskinindkøb. Konsulenterne fik efterhaanden stor og gavnlig Indflydelse paa Husmændenes Køb af Husdyr, navnlig efter at Driftslaaneforeningerne i 1939 var blevet omdannet til Indkøbsforeninger for mindre Jordbrugere. Det folkelige Oplysningsarbejde, der ikke blot var af faglig Karakter, blev styrket ved Oprettelsen af en Række Husmandsskoler. Blandt de socialt betonede Opgaver var Jordreformerne de mest vidtrækkende. Oktoberlovene af 1919 imødekom Husmandsforeningernes Reformkrav uden fuldt at tilfredsstille dem, og Jordlovsudvalgets Virksomhed (ledet af *Niels Frederiksen*, der gennem mange Aar var Formand for den sjællandske Samvirksomhed) blev ikke saa omfattende, at den kunde hjælpe de 50 000 eller flere Husmandsbrug, der var for smaa til at kunne regnes for selvstændige Brug. Forslag om Tillægsjord til saadanne Smaabrug og Krav om skærpet Kontrol med Nedlæggelse af selvstændige Brug er navnlig i de senere Aar Gang paa Gang blevet fremsat af Husmandsforeningerne. I god Overensstemmelse med Husmændenes Fordringer om faste offentlige Grundbyrder indførte 1919-Lovgivningen som omtalt en Jord-

renteafgift af Statshuse. Derimod blev Husmandsforeningernes Grundskyldskrav kun delvis imødekommet ved Lov af 1922 (jfr. 1. Bind, S. 240) og 1926, den sidste om kommunal Grundskyld. Den udpræget frihandelsvenlige Aand, der talte gennem Køgeresolutionen af 1902, fik onde Kaar i 1930'erne, men Husmandsforeningerne, der under Krigen 1914—18 havde støttet den daværende Regerings økonomiske Politik, gik atter med overvejende Flertal ind for de prisregulerende Foranstaltninger, der nu fortrinsvis betød Statsstøtte til Landbruget (Kriselovgivningen).

Saa vel blandt Landbo- som Husmandsforeningernes Ledere møder man Navne, der samtidig staar i Forgrunden i dansk Politik — et bemærkelsesværdigt Forhold, som i nyere Tid har været skarpt kritiseret (L. S.). Førende Landboforeningsmænd som *Th. Madsen-Mygdal*, *P. P. Pinstrup* og senere *H. Hauch* har i fremtrædende Grad været Venstres Tillidsmænd, mens Formændene for Husmændenes Samvirksomheder har spillet en Rolle indenfor

Det radikale Venstre eller Socialdemokratiet. Den lollandske Husmand *Rs. Jensen Vandman*, der 1914—31 var De samvirkende danske Husmandsforeningers Formand, hørte her til de mindre fremstaaende, en Pioner af den ældre Type og en støt Samlingens Mand, mens hans Efterfølger, den jyske *Jens Holdgaard*, der med stor Dygtighed ledede Landsorganisationen i de vanskelige Aar 1931—36, og den sjællandske Husmandsfører *N. P. Andreassen* som Samvirksomhedens Formænd begge havde et Rigsdagsarbejde bag sig. De økonomiske og politiske Modsætninger

Jens Holdgaard, født 1874 i Skovby ved Hammerum, død 1936. Husmand, Politiker. 1919—36 Medlem af Statens Jordlovsudvalg. 1931—36 Formand for De samvirkende danske Husmandsforeninger, fra 1932 i Landbrugsraadets Præsidium.

fremtraadte maaske udadtil skarpere som Følge af, at de store Landbrugsorganisationer havde kendte Politikere i Spidsen. Uenigheden om visse erhvervspolitiske Problemer syntes nu og da at overskygge det omfattende Samarbejde om faglige Opgaver, som fortsatte uanfægtet. Men Forbindelsen mellem Forenings- og Rigsdagsarbejde kunde ogsaa være en Fordel, idet Landbopolitikerne var positivt og praktisk indstillede under Forhandlingerne om vigtige Erhvervsproblemer. De forstod hinanden, uanset partipolitiske Uoverensstemmelser, herom vidner bl. a. Jordlovsarbejdet og Forligspolitikken under Landbrugs-krisen. Og fælles var den demokratiske Grundlinje i de ældre Landbrugsorganisationers Arbejde, mens andre Tendenser lejlighedsvis gjorde sig gældende indenfor L. S.-Bevægelsen.

De første *Tolvmandsforeninger* opstod i en Periode, hvor det store Landbrugs Mænd endnu var meget fremtrædende indenfor Landboforeningerne. Impulsen til disse Sammenslutninger af større Landbrugere var bl. a. udgaet fra Edw. Tesdorpf, der i sine senere Aar lod afholde Diskussionsmøder med andre Landmænd paa Lolland-Falster. Den første Tolvmandsforening blev dannet af Forpagter *Vald. Hansen*, Ulriksdal. Det var Hensigten, at Foreningerne skulde afholde maanedlige Møder paa Omgang hos Medlemmerne for at drøfte Problemer af særlig Interesse for det store Landbrug. I nogle af Foreningerne blev Sammenkomsterne dog med Tiden af overvejende selskabelig Natur.

Da Centralforeningen af Tolvmandsforeninger i Østifterne blev oprettet i 1923, fandtes der 16—17 Foreninger af denne Art, alle paa Sjælland og Lolland-Falster, men faa Aar senere oprettede ogsaa jyske og fynske Storbrugere en Række Tolvmandsforeninger, og i 1929 blev Centralforeningen en Landsorganisation med henvend 500 Medlemmer. Der blev nu oprettet et fast Sekretariat, og et Medlemsblad, »Tolvmandsbladet«, udsendtes fra samme Aar. Kort forinden havde Tolvmandsforeningerne oprettet et Handelskontor, der skulde skaffe Medlemmerne en Række Landbrugs- og Husholdningsartikler til rimelige Priser. Foruden de store Aarsmøder, hvor ogsaa Foredragsholdere fra andre Erhverv var blandt de indbudte, blev der i en senere Periode afholdt Landsdelsmøder, hvor Medlemmerne kunde tage Stilling til Foreningens Virksomhed. Den voksende Interesse for Centralforeningen medførte i 1930'erne, at mange større Landmænd enkeltvis indmeldte

sig i Hovedorganisationen uden at være Medlemmer af nogen Lokalforening. Senere organiseredes de personlige Medlemmer i Amtsforeninger, og Fællesorganisationens Navn ændredes til Centralforeningen af Tolvmandsforeninger og større Landbrugere i Danmark. De større Landsdele blev ligeligt repræsenteret i Bestyrelsen. Amtsforeningerne holder normalt ikke Maanedsmøder, men lejlighedsvis Sammenkomster, helst paa et centralt beliggende Sted. Til Delegeretmøder i Forbindelse med Aarsmøderne blev der Adgang med Stemmeret for Amts- og Lokalforeningernes Formænd samt en Repræsentant for hvert paabegyndt Dusin Medlemmer indenfor hver Forening. Repræsentanter for Tolvmandsforeningerne har i de senere Aar deltaget i Kornlovsforhandlingerne, og Foreningen har ofte varetaget det store Landbrugs Interesser overfor Regering og Rigsdag. Medlemstallet var i 1939 ca. 1800, og der fandtes 47 lokale Foreninger.

Under Verdenskrigen 1914—18 blev der oprettet en Del Gaardmandsforeninger, der dog i 1917 fik Navneforandring til Dansk Landmandsforening, et Arnested for de mest afgjorte Protester mod Krigstidens Prisregulering og Restriktioner, for saa vidt de ramte Landbruget. Efter 1920 sygnede Landmandsforeningerne efterhaanden hen.

Landbrugernes Sammenslutning (L. S.) havde ligesom Danmarks Agrarforening (1893—1911) en økonomisk Krise til Forudsætning. Den første Organisation blev dannet i Randers sidst paa Aaret 1930, men meget snart bredte Bevægelsen sig over hele Landet, og L. S. skal i 1936 have haft ca. 135 000 Medlemmer. Den nye Organisation, der gik ret agressivt til Værks i sin Kamp for »Landbrugets økonomiske Ligestilling med andre Erhverv«, havde en vis Forbindelse med den foregaaende Tids erhvervspolitiske Synspunkter. Bevægelsens Idéindhold skyldtes for en Del Godsejer *C. Moesgaard Kjeldsen*, Lidsø, der i 1920 havde vendt sig skarpt mod Krigstidens økonomiske Politik, som han selv havde taget ledende Del i. Senere var Godsejer *Th. Junker*, Avnsøgaard, en fremtrædende Kraft ved Udarbejdelsen af Forslag til Genrejsning af Landbrugets Rentabilitet. Stifteren og det mest kendte Navn indenfor L. S. var dog Gaardejer *Knud Bach*, Rønge, der vedholdende og med ikke ringe agitatorisk Kraft ledede den andetsteds omtalte Kamp for Gennemførelsen af Bevægelsens Krav.

L. S. var af den Opfattelse, at Landbo- og Husmandsforeningerne kun burde fremme Landbrugets faglige Interesser og varetage Oplysningsvirksomheden, og krævede Partipolitikere udelukket fra ledende Stillinger indenfor Landbrugets faglige Organisationer. Selv ønskede L. S. at tage det erhvervspolitiske Initiativ og startede i denne Hensigt i 1932 Erhvervsudvalget (»Erhvervsudvalget for Mejerier, Slagterier, L. S. og Danske Landbrugeres Kreatursalgsforening«), med Repræsentanter for Mejerier og Slagterier i alle Landsdele, dog flest i Jylland. Dette Fællesudvalg skulde fremme en ny Prispolitik, der kunde sikre Landbruget Produktionsprisen for dets Varer, efter at den frie Prisdannelse var ophørt, og gennem Landbrugets Produktions- og Salgsforeninger beherske Afsætningen. Maalet var at »forganisere« Landbruget og bygge Bro mellem store og smaa Brug, samt at imødegaa alle Overgreb mod Landbruget af politisk, social eller økonomisk Karakter. Kravet om Fjernelse af partipolitiske Skillelinjer indenfor Landbrugsorganisationerne svækkedes dog noget, da Det frie Folkeparti (senere Bondepartiet) før Valget i 1935 blev dannet og — uden afgjort Held — søgte at samle L. S.-Tilhængerne. Indenfor Ledelsen var der ofte Uenighed, og skønt Erhvervsudvalget en Tid havde Tilslutning fra Flertallet af Mejerier og Slagterier, lykkedes det ikke at mobilisere dette Flertal, naar der for Alvor var Tale om at anvende saa haardhændede Kampmidler som Produktions- eller Valutastrejke.

Da Landbrugskrisen ebbede ud, svækkedes ogsaa L. S.s Kampkraft; Medlemstallet var i 1938 nede paa 15—16 000, og 1939—40 bragte kun en forbigaaende Opblussen. Erhvervsudvalget havde dog endnu i 1942 Tilslutning fra et betydeligt Antal Mejerier, men kun fra 3 Slagterier. Derimod lykkedes det gennem den Kreatursalgsforening, som L. S. i Januar 1933 havde startet, at centralisere en stor Del af Handelen med Slagtekvæg, og D. L. K. har hævdet en Plads blandt Landbrugets solide Salgsorganisationer.

Ved Siden af de større landøkonomiske Organisationer er der opstaaet en Række andre med mere begrænsede Opgaver. Sukkerroedyrkerforeningerne, der omfatter 9 Lokalforeninger, oprettede allerede i 1902 deres Landsorganisation, og Frøavlereforeningernes Samvirksomhed (nu 18 Lokalforeninger med 1100 Medlemmer) blev dannet i 1918. Mens Husholdningsarbejdet Vest for Storebælt overvejende varetages gennem de af Landbo- eller Husmandsforeninger nedsatte Udvalg, er

der siden 1920 oprettet et stort Antal Husholdningsforeninger paa de østlige Øer. I 1921 stiftedes De samvirkende danske Husholdningsforeninger; Medlemstallet er nu ca. 20 000. I 1926 startede to Organisationer af stor Betydning for det faglige Oplysningsarbejde: Landbrugets Radioudvalg (der dog først i 1930 blev et Fællesudvalg for Landbruksraadet og en Række landøkonomiske Organisationer) og Landsudvalget for landøkonomisk Ungdomsarbejde. Til Støtte for det forskningsmæssige Samarbejde med vore nordiske Nabolande oprettedes i 1918 den danske Afdeling af Nordiske Jordbrugsforskeres Forening.

Organisationer, der understreger Forholdet Arbejdsgiver-Arbejder, har aldrig fundet overvejende Tilslutning indenfor Landbruget. En Arbejdsgiverforening for Land- og Skovbrug, der navnlig havde Medlemmer blandt det store Landbrug, blev oprettet i 1919 med det Formaal at varetage Medlemmernes Interesser overfor Landarbejderforbundet, men Foreningen indstillede i 1930 sin Virksomhed. I Maribo Amt var der allerede i 1918 opstaaet en tilsvarende Arbejdsgiverforening, der bl. a. har sluttet Overenskomster med Sukkerroearbejderne, og i 1938 blev der stiftet en Arbejdsgiverforening for Landbruget paa Sjælland og Møen. Der var i Tidens Løb oprettet en hel Del Tyende- og Landarbejderforeninger, og i 1915 stiftedes Landarbejderforbundet i Danmark, der efterhaanden fik mange Medlemmer i de fleste Egne af Landet, og det har siden 1934 været tilsluttet Dansk Arbejdsmandsforbund under Benævnelsen »Landarbejdergruppen«.

Af uvurderlig stor Betydning for det danske Landbrugs økonomiske Udvikling var vedvarende de mange Andelsforeninger. De store Andelssammenslutninger for Mejerier, Slagterier m. fl. Produktions- og Salgsvirksomheder medvirkede ved Oprettelsen af De samvirkende danske Andelsselskaber i 1917, og Andelsbevægelsens nære Tilknytning til Landbruget blev stærkt understreget, da Samvirksomheden gennem sin Bestyrelse, Andelsudvalget, i 1919 blev repræsenteret i Landbruksraadet.

Andelsmejerier og Andelsslagterier var Landbrugets største Organisationer, hver især med over 90 pCt. af samtlige Landbrugere som Medlemmer i 1939. Af Landets Mælkeproduktion blev samme Aar omtrent $\frac{9}{10}$ leveret til Andelsmejerier, og over $\frac{5}{6}$ af alle Slagtninger foregik paa Andelsslagterier. En Del Slagterier slog

sig sammen om Oprettelsen af Fabrikker til bedre Udnyttelse af Affaldsprodukterne. 3 Konservesfabrikker, 1 Fedtraffinaderi og 5 Kød- og Benmelsfabrikker ejes og drives af Andelsslagterier, og der er dannet et Par Andelsorganisationer til Afsætning af Tarme o. a. Affaldsprodukter. I 1916 stiftedes De samvirkende danske Andelskreatureksportforeninger, og denne Gren af Andelsvirksomheden fik efterhaanden større Betydning. Den af L. S. oprettede Kreatursalgforening (se ovenfor) var i Begyndelsen et Konkurrenceforetagende, men blev senere Medlem af Andelsudvalget. Med Fjerkræavlens stærke Udvikling udvidedes Andelsvirksomheden ogsaa paa dette Omraade. Ved Siden af Dansk Andels Æggekспорт tog efterhaanden 7 Andelsslagterier sig af Ægسالget, og i 1930'erne blev der oprettet 4 Andels-Fjerkræslagterier, der i 1939 havde ca. 32 000 Medlemmer og en samlet Omsætning paa 4 Mill. Kr.

Blandt Indkøbsforretninger paa Andelsgrundlag var utvivlsomt Brugsforeningerne nu som før af størst Betydning for Landbruget. Deres samlede Omsætning var i 1939 361,5 Mill. Kr. (bortset fra F. D. B.s Omsætning). Andelsfoderstofforeningerne, der i Aarene 1917—19 havde lidt under Afspærringen, fik efter 1920 atter stor Fremgang. De gik efterhaanden over til at fremstille Foderblandinger. Dansk Andels Gødningsforretning, der i 1916 blev omorganiseret, dannede en vis Modvægt mod Det danske Gødningskompagni, men var samtidig dets største Kunde. Endnu kan nævnes, at Andelskulindkøbene og den i 1911 stiftede Dansk Andels Cementfabrik ikke mindst blev til Gavn for Landbruget. Og Andels-selskabet Danske Landboforeningers Frøforsyning fortsatte sin Virksomhed til Fordel for saavel Producenter som Forbrugere.

Til Belysning af en Række store Andelsselskabers Indsats i Produktions- og Handelslivet tjener følgende Oversigt.

Tallene viser, at den overvejende Del af Landbrugets Forædlingsproduktion ligger i Hænderne paa Andelsforeningerne, mens Handelen med de vigtigste Landbrugsprodukter samt Fodermidler og Gødningsstoffer ikke i samme Udstrækning er Andelsforetagende. Bortset fra Andelsbanken havde de danske Andelsselskaber en Aarsomsætning paa over 2 Milliarder Kr. eller 43 pCt. af den samlede Aarsindtægt for alle Borgere i Landet.

Det Held, der fulgte Landbrugets Andelsbevægelse ved Oprettelsen af Produktions-, Salgs- og Indkøbsforeninger, skulde i første Omgang svigte, da det gjaldt at starte en Andelsbank. Efter

Landbrugets større Andelsselskaber i 1939.

<i>Produktions- og Salgsforeninger:</i>	Antal Foreninger	Antal Medlemmer	Omsætning Mill. Kr.	pCt. af Landets ¹⁾ Cmsætning
Andelsmejerierne	1399	189 800	633,0	91,0
Smørekseksportforeningerne . . .	10		198,3	51,4
Andelsslagerierne	61	194 100	499,7	85,0
Dansk Andels-Ægeksport	800	42 600	29,6	24,0 ²⁾
Kreaturekseksportforeningerne .	18	18 500	23,6	} 42,0
Danske Landbrugeres Kreatur-salgsforening	36		28,29	
<i>Indkøbsforeninger:</i>				
Andels-Foderstofforeningerne	1505	95 300	121,0	47,5
Dansk Andels Gødningsforretning	1500	56 600	30,3	39,0

¹⁾ D. v. s. af indvejet Mælkemængde, af samtlige Svineslagtninger, iøvrigt af Eksport og Import.

²⁾ Andelsslagerierernes Ægeksport er her iberegnet.

en halv Snes bevægede Aars Virksomhed, under Højkonjunkturer og brat Prisfald, maatte Den danske Andelsbank i 1925 lukke og træde i Likvidation (Kreditorerne fik dog over 90 pCt. af deres Tilgodehavende). Men endnu samme Aar stiftedes Dansk Andels- og Folkebank (fra 1932: Andelsbanken). Den havde i 1940 over 1400 Andelsselskaber bag sig og var den fjerdestørste af Landets private Banker.

PRIS- OG PRODUKTIONSFORHOLD
 LANDBRUGSOMSÆTNINGEN

I Modsætning til den nærmest foregaaende Tid blev 1914—39 en Periode med store Prissvingninger. Først kom de 4—5 Krigs-aar med vanskelige Transportforhold, men stærk Efterspørgsel efter Landbrugsprodukter og derfor meget høje Priser paa de aftagende Varemængder. I Aarene lige efter Krigen fik baade Landbrug og Industri hurtigt Produktionen sat i Vejret, men da det store Prisfald fulgte, slog de fleste Lande ind paa den protektionistiske Linje. Ogsaa Staternes Valutapolitik paavirkede i høj Grad Landbrugets Prisforhold, det gjaldt ikke mindst i Danmark. Kronen, der i November 1917 stod 33 pCt. over Pari, ud-

gjorde tre Aar senere kun 48 pCt. af Guldværdien og svingede derefter stærkt, indtil den i Løbet af Aaret 1925 steg fra 66 pCt.s Guldværdi til meget nær Pari. De uheldige Virkninger af Efterkrigsaarenes Valutapolitik er allerede omtalt i Skildringen af Landbrugets almindelige Udvikling mellem Krigene.

Et nyt, stærkt Prisfald blev omkring 1930 Indledningen til det voldsomme Kriseudbrud. Skønt Danmark fulgte Sterlingvalutaen og forlod Guldet, gik Priserne paa Landbrugsprodukter 1929—32 ca. 45 pCt. ned og laa for mange Varers Vedkommende lavere end før 1914. For at bøde paa Krisens ondartede Virkninger gennemførte man i Kraft af politiske Overenskomster en Række Støtteforanstaltninger (Kronesækning, Landbrugsordninger, Tilskudslove, Gældssanering m. v.). Valutacentralen fik derimod ikke den Betydning, man oprindeligt havde ventet, idet den i nogen Grad bidrog til at holde Omkostningsniveauet oppe til Skade for Landbruget. De mange Handelsrestriktioner hindrer iøvrigt, at man kan faa et klart Billede af de valutamæssige Indgrebs Virkninger. Henimod Midten af 1930'erne indtraf dog en betydelig Prisstigning, vel især som Følge af Produktionsindskrænkningen (den engelske Kontingentering af Flæskeimporten) og senere den stigende Efterspørgsel, da Oprustningen tog Fart.

Et Overblik over Prisudviklingen 1914—39 faar man bedst ved at opdele Perioden i Grupper af Aar med ret ensartet Tendens. Efter Det landøkonomiske Driftsbureaus Undersøgelser anføres i omstaaende Tabel Priserne paa de vigtigste Landbrugsprodukter og Indekstal for disse og for en Del af Landbrugets Omkostninger, idet Femaaret 1909—14 sættes = 100. De anførte Husdyrpriser gælder levende Vægt.

Efter Krigens Udbrud i 1914 steg Priserne paa Korn og Heste særlig stærkt, men 1916—17 laa Kreaturpriserne relativt højere, indtil den kraftige Besætningsreduktion fra Efteraaret 1917 fremkaldte et Prisfald. 1918—20 gik de øvrige Husdyrprodukter meget betydeligt op i Pris, mens Kreaturpriserne som Følge af Tysklands svækkede Købekraft begyndte at falde. 1921—22 laa Priserne paa Slagtekvæg og Heste overordentlig lavt. Maksimalprisordningen medførte, at Prisstigningen for Planteprodukter blev forholdsvis moderat. Maksimalpriserne omfattede 1915—21 Brødkorn, 1916—19 ogsaa andet Korn. 1920 blev Maksimalprisen paa Brødkorn dog forhøjet paa Grund af de høje Foderstofpriser. 1921 kom saa det store Prisfald, og efter 1925 gled Produkt-

Priser paa Landbrugsprodukter
samt Indekstal for Produktpriser og Omkostninger.

(1909/10—13/14 = 100)

	4 Aar: 1914/15-	3 Aar: 1918/19-	4 Aar: 1921/22-	5 Aar: 1925/26-	4 Aar: 1930/31-	6 Aar: 1934/35-
<i>a. Produktpriser:</i>						
<i>Husdyrprodukter,</i>						
<i>Kr. pr. kg:</i>						
Smør	3,23	5,66	4,59	3,10	1,88	2,23
Flæsk, 1. Kl.	1,59	3,01	2,29	1,57	1,01	1,70
Æg	2,10	4,41	2,81	1,68	1,07	1,13
Kvier, Stude, 1. Kl. . .	1,23	1,65	0,96	0,71	0,43	0,60
Slagtekøer, 1. Kl. . .	1,10	1,28	0,80	0,50	0,26	0,46
<i>Kr. pr. Stk.:</i>						
Unge Heste	1600	1854	986	723	699	1032
<i>Planteprodukter,</i>						
<i>Kr. pr. 100 kg:</i>						
Hvede	20,73	32,68	28,77	19,42	11,83	16,08
2-radet Byg	22,52	33,55	27,17	18,18	12,33	15,20
Havre	23,46	32,77	25,64	17,50	12,16	14,98
Kartofler	7,80	10,68	12,32	8,44	5,82	7,20
Sukkerroer	2,64	5,39	4,99	2,34	1,81	2,35
<i>b. Indekstal:</i>						
Husdyrprodukter ..	168	296	217	144	90	123
Planteprodukter	171	258	222	141	94	120
Landbrugsprodukter	<hr/>					
ialt	169	292	217	144	90	123
<i>Omkostninger:</i>						
Foderstoffer	187	294	208	140	94	125
Kunstgødning	170	317	162	105	89	97
Lønninger	136	263	240	201	169	204
Ejendomsskatter ...	132	259	338	285	227	293

priserne langt ned under Niveaet fra Krigsaarene. Kun 1923—24 og de to Aar 1928 og 29 viste Tendens til Bedring, og efter Kri- sens Indtræden laa Priserne for Landbrugsprodukter i 1932 gen- nemgaaende 21 pCt. lavere end i Femaaret 1909—14. I Aarene 1934—40 hævede Priserne sig dog 23 pCt. over Førkrigsniveauet.

I Perioden som Helhed steg Husdyrprodukter og Planteproduk- ter omtrent lige meget, men Gennemsnitsprisen for de enkelte Produkter viser en temmelig uensartet Stigning: Flæsk ca. 75 pCt. højere Priser 1914—39 end 1909—14, Æg henved 70, Smør og Korn omkring 50 pCt., Heste lidt lavere, mens Kreaturpriserne kun oversteg Førkrigspriserne med 35—40 pCt. 1932—33 var Prisen paa Slagtekvæg kun $\frac{1}{3}$ af Kvægpriserne 1909—14, og

Prisstigningen indfandt sig kun langsomt (Kødordningen 1933). Smørprisen havde i 1920 naaet samme Niveau som Flæsk og Æg, men vore Aftagerlandes forringede Købeevne, de engelske Dominions Konkurrence og fra 1932 Smørtoldens Indførelse i England bragte Smørprisen længere ned end nogensinde i vor Smørnoterings Historie (i April 1934 1,20 Kr. pr. kg). 1939 laa Smørprisen dog ca. 20 pCt. over Førkrigniveauet, mens Æg netop passerede Prishøjden fra 1909—14. Priserne for Sukkerroer faldt brat i 1925—26, og først med Sukkerordningen af 1932 hævede de sig en Del over Niveauet 1909—14.

Forholdet mellem Produktpriser og Omkostninger varierede stærkt i den 25-aarige Periode. Prisen paa udenlandske Foderstoffer steg under den første Verdenskrig betydeligt mere end Priserne paa Husdyrprodukter, men følges gennemgaaende bedre i de senere Perioder (se Indekstallene). Gunstigst for Producenterne var Forholdet i 1920'erne, for Flæskeproduktionens Vedkommende dog navnlig efter 1933 (Kontingenteringen). Prisen paa Kunstgødning var stærkt stigende indtil først i Tyverne, men derefter har Prisforholdet mellem Kunstgødning og Korn været gunstigere end før 1914. Landbrugets øvrige Omkostninger viser derimod en helt anden Udviklingslinje. Lønninger og Ejendomsskatter forhøjedes 1914—18 kun halvt saa meget som Produktpriserne, Maksimalpriser og Rabatordninger holdt Lønniveauet nede, og først 1920—21 kom Lønninger og Produktpriser paa samme Højde, men derefter laa de første gennem Resten af Perioden langt højere end Priserne paa Landbrugsvarer, sammenlignet med Femaaret før 1914. For Ejendomsskatternes Vedkommende blev Forholdet endnu ugunstigere, mens Inventar- og Bygningsudgifterne forholdt sig til Produktpriserne omtrent som Lønningerne.

Langt den største Udvidelse af Danmarks Landbrugsareal fandt Sted i 1920, da ca. 320 000 ha sønderjysk Landbrugsjord blev genforenet med det øvrige Land. I Forhold til det samlede Areal var det landbrugsmæssigt benyttede Areal noget større i Sønderjylland end i Landet som Helhed, og Landbrugsprocenten steg til ca. 76. Ogsaa ved Opdyknings- og Udtøringsarbejder forøgedes Landbrugsarealet i denne Periode, og omfattende Grundforbedringsarbejder var stærkt medvirkende til det stigende Høstudbytte. Forsøgsvirksomheden og den videnskabelige Forskning har givet Hedeopdyrkningen andre Vilkaar

end tidligere. Den mere intensive Jordbehandling i Forbindelse med passende Mergeltilførsel og rigelig Anvendelse af Gødning har muliggjort Besaaing allerede 1 à 2 Aar efter Hedejordens Opbrydning. Kultivering af Moser og Enge gjorde store Fremskridt. Det danske Hedeselskab foretog efter 1919 en større Undersøgelse af, hvilke Mosearealer der var bedst egnede for Kultur, og under Ledelse af en særlig Kommission gennemførte Staten i Periodens sidste Halvdel en Kultivering af Store Vildmose i Vendsyssel. 2700 ha lynggroet Højmose blev her omdannet til gode Kløvergræsgange — det største samlede Mosekulturarbejde i Danmark. Vandløbsregulering er foretaget i stor Udstrækning. Afvandingen af Aamosen i Nordvestsjælland, der afsluttedes i 1933, var her et af de største Arbejder; Vandstandsforholdene forbedredes indenfor et Omraade af ca. 3300 ha. Ogsaa i denne Periode blev der udført en Række større Inddignings- og Inddæmningsarbejder, saaledes rejstes Havdiget ved Ribe, der er over 18 km langt og beskytter henved 7000 ha Marsk, og Havdiget fra V. Vedsted til Søndernæs i Sønderjylland. Staten har ydet Laan og siden 1933 ogsaa direkte Tilskud til Grundforbedringsarbejder, der desuden fremmes gennem anselige Bevillinger til Hedeselskabet.

Hvad der endnu mere end Nyopdyrkningen og de talrige Grundforbedringsarbejder bidrog til en intensiv Udnyttelse af Landbrugets Muligheder var de store tekniske Fremskridt, med Anvendelse af bedre Driftsformer, bedre Redskaber og Maskiner til Jordens Bearbejdning, stigende Forbrug af Kunstgødning, Benyttelse af de bedste Stammer til Udsæd, heldig Bekæmpelse af Ukrudt og Plantesygdomme gennem Sædskiftefølgen m. v. Iøjnefaldende var den mere udstrakte Anvendelse af Kraftmaskiner, der blev gennemført i Mellemligstiden. I 1936 benyttede 37 pCt. af de ca. 200 000 Landbrugsejendomme Elektromotorer, 17,6 pCt. Petroleums- eller andre Eksplosionsmotorer, mens en halv Snes Procent havde andre Kraftanlæg, navnlig Husmøller. Henved 57 pCt. benyttede Radsaamaskiner, og 41,6 pCt. havde Selvbindere, mens de øvrige Landbrugsejendomme næsten alle anvendte Slaamaskiner eller selvaflæggende Mejemaskiner. Roeoptagningsmaskiner havde derimod kun 10 pCt. 65 pCt. af Ejendommene benyttede selvrensende Tærskværker, og 43,5 pCt. havde eget Mølleri (Kværn- og Valseværker). Her var Elektrificeringen blevet af særlig stor Betydning for de mindre Landbrug. Hakkelsemaskiner fandtes i 1936 paa saa godt som alle Ejendomme med Heste.

I de senere Aar har Tilberedning af Ensilage gjort store Fremskridt, og der fandtes i 1943 Ensilagebeholdere paa godt 10 pCt. af samtlige Landbrug, mens yderligere 15 pCt. anvendte Jordkuler.

En bedre Udnyttelse af Naturgødningen gik jævnsides et stærkt forøget Kunstgødningsforbrug. I 1936 havde 87 pCt. af Land-

H. A. B. Vestergaard, født 1872 i Nørhaa. Planteforædler. 1903—43 Forsøgsleder ved Abed Planteavlsstation. En af den moderne Planteforædlings førende Mænd, har navnlig tiltrukket nye Sorter af Byg. Æresdoktor ved Landbohøjskolen 1942.

brugsejendommene Ajlekummer (1907 kun 45 pCt.). De voksende og velfodrede Kreaturbesætninger betød væsentligt forøgede Mængder af Staldgødning og Ajle. Ved Periodens Slutning leverede Naturgødningen omkring 85 pCt. af den Kvælstof og Kaligødning, der tilførtes Landbrugsjorden, og 57 pCt. af Fosforsyregødningen, Resten skyldtes Kunstgødninger, beregnet til 80 kg 15,5 pCt. Kvælstofgødning, 120 kg 18 pCt. Superfosfat, og 35 kg 40 pCt. Kaligødning pr. ha Landbrugsjord. Før 1940 kunde danske Fabrikker levere den overvejende Del af den anvendte Fosforsyregødning.

Gennem Planteforædling og mangeaarige Sortsforsøg blev der aabnet Mulighed for stærkt stigende Høstudbytte (jfr. 2. Bind, S. 385). Eksempelvis kan nævnes, at der fra den gamle Landbyg til Abed Maja-Byg er en Fremgang i Kærneudbytte paa henvend 40 pCt. Selve Tiltrækningen af nye Bygsorter har dog kun hævet Udbyttet 25—30 pCt., idet en stor Del af Fremgangen skyldes gunstigere Vækstbetingelser, men de nye Sorter er bedre end de ældre i Stand til at udnytte en kraftigere Gødskning og andre forbedrede Vækstvilkår. Indenfor Rodfrugtdyrkningen har Forædlingsarbejdet bl. a. frembragt en Række højprocentiske Foder-

roer (15—18 pCt. Tørstof), hvor ogsaa Toppen som Regel afgiver et mere værdifuldt Foder. Ved Stammeforsøg med Græsmarksplanter har i de senere Aar de danske Stammer givet det højeste Udbytte, og vor Eksport af Græs- og Roefrø var 1935—39 7—8 Gange større end Importen.

I 1920 var Landbrugsarealets Sammensætning som ovenfor anført noget anderledes i Sønderjylland end i det øvrige Land (S. 519), men Forskellighederne udjævnedes for en væsentlig Del i den følgende Periode.

Landbrugsarealets Benyttelse 1919—39,
angivet i 1000 ha.

	Sønder- jylland	Øvrige Danmark	Hele Landet		
	1920	1919	1919 (20)	1929	1939
Hvede	6	52	58	105	134
Rug	16	236	252	154	137
Byg	16	237	253	371	421
Havre	36	403	439	396	376
Blandsæd.....	12	202	214	308	304
Bælgsæd, Boghvede.....	4	13	17	5	3
Kornarealer	90	1143	1233	1339	1375
Foderroer	19	290	309	415	415
Sukkerroer til Fabrik.....		42	42	30	39
Kartofler	5	96	101	64	70
Rodfrugtarealer.....	24	428	452	509	524
Frøarealer.....		36	36	23	
Andre Afgrøder.....		6	6	10	
Brak	8	138	146	67	32
Græs og Grønfoeder.....	131	806	937	992	964
Eng, Kær og Fællede.....	67	348	415	308	304
Landbrugsarealet ialt..	320	2905	3225	3248	3250

De vigtigste Ændringer i Arealbenyttelsen indtil 1939 er Korn- og Rodfrugtdyrkningens Fremgang, mens Brakken bliver reduceret fra 4,7 til netop 1 pCt. af det samlede Landbrugsareal. Hvedearealet blev mere end fordoblet, men Rugen gik tilsvarende tilbage. I 1939 blev de to Kornsorter dyrket i omtrent lige stor Udstrækning, men de strenge Vintre efter 1940 har atter forrykket dette Forhold. Mens Brødkornet dyrkes i mindre Omfang end tidligere, er saavel Byg- som Blandsædsarealerne udvidet overordentlig stærkt, for Byggets Vedkommende dog først efter 1918. 6-radet Byg er efterhaanden praktisk talt forsvundet. Blandsæds-

arealet var før 1914 i stærk Tilvækst i hele Landet, men er efter Krigen formindsket betydeligt paa Øerne, hvorimod det er fordoblet i Jylland. Indtil 1930 var Havren den Kornsort, der optog det største Areal, men den har dog siden 1900 været i nogen Tilbagegang, bortset fra dens Andel i de forøgede Blandsædsarealer. Af graa, sort eller broget Havre dyrkes der nu kun en Ubetydelighed. Ogsaa Bælgsæd- og Boghvedeafgrøderne indtog efter 1918 et stadig mindre Areal.

For Rodfrugtarealernes Vedkommende har Turnips og Gulerødder været i fortsat betydelig Tilbagegang, mens Runkelroer og navnlig Kaalroer indtil 1930'erne er gaaet frem, hvorefter der er sket en Forskydning til Fordel for de mere proteinrige Foder-sukkerroer. Af Sukkerroer til Fabrik (se Tabellen) er der i den sidste halve Snes Aar dyrket omkring 45 000 ha pr. Aar, og der er nu ca. 27 000 Ejendomme, der avler Sukkerroer til industrielt Brug. Paa Øerne optog Sukkerroerne i 1943 $\frac{1}{4}$ af Rodfrugtarealet. Som under forrige Verdenskrig har en Række Handelsafgrøder haft betydelig Fremgang i de senere Aar, saaledes Hør (Oliehør og Spindhør), Hamp, Kommen og især Sennep, men navnlig er Frøarealerne vokset (i 1943 62 000 ha). Brakarealerne var i 1943 nede paa godt 15 000 ha. Arealerne med vedvarende Græs 3-dobledes i 1920'erne, men gik derefter noget tilbage. Græs- og Grøn-foderarealerne er siden 1939 formindsket en Del, til Fordel for Rodfrugt-, Frø- og Industriafgrøder, dog har Behovet for proteinrigt Foder til Ensilering medført en Udvidelse af Lucerne-avl, der i 1943 optog henved 27 000 ha.

En Sammenligning mellem Landbrugsarealets Benyttelse paa Ejendomme af forskellig Størrelse viser kun for Rodfrugtdyrkningens Vedkommende en væsentlig Forskel, idet Smaabrug under 10 ha hertil benytter over 21 pCt. af deres Areal, Ejendomme over 60 ha kun 13—14 pCt. Derimod havde Landbrug med 100 ha og derover den relativt største Frøavl, omtrent $\frac{2}{5}$ af det samlede Frøareal.

Under Krigen 1914—18 gik Høstudbyttet som ovenfor omtalt stærkt tilbage, men derefter fulgte en meget betydelig Stigning. Kærneudbyttet udgjorde 1920—29 i Gennemsnit pr. Aar 27,8 Mill. hkg og 1930—39 34,8 Mill., skønt Kornarealet kun blev udvidet med nogle faa Procent. Og i Modsætning til Udviklingen under forrige Krig har der ikke været nogen væsentlig Tilbagegang i Høstudbytte 1940—44. Det gennemsnitlige Kærneudbytte

pr. ha var i Aarene 1934—38: Hvede 30,4 hkg, Rug 17,8, Byg 29,8 og Havre 26,8 hkg. Sammenlignet med Stillingen før 1914 (S. 476) viser Byg og Havre en meget stor Udbyttefremgang, mens Rugen er hemmet af, at den fortrinsvis dyrkes paa de daarligste Jorder, ligesom Hveden efterhaanden vinder frem paa mange tidligere Rugjorder. Rodfrugt-, Græs- og Grønfoderafgrøderne viste dog en relativt stærkere Stigning, saaledes at det samlede Høstudbytte, der 1920—24 blev beregnet til 74,3 Mill. Afgrødeenheder i aarligt Gennemsnit, i Femaaret 1935—39 naaede op paa 112,1 Mill. Udbytteberegningen er ikke helt ensartet, hvad Roetørstof og Græsningsudbytte angaar, men Fremgangen siden 1920 kan dog anslaaes til henved 50 pCt. I 1942, da det samlede Høstudbytte svarede til Gennemsnitsudbyttet 1935—39 (112 Mill. Afgrødeenheder), var den procentvise Fordeling mellem Afgrøderne som følger: Korn og Halm 41,4 pCt., Kartofler og Roer 28,2, Hø, Græs og Grønfoder 30,4 pCt.

Mens Landbruget i Periodens Begyndelse var stærkt afhængig af Tilførsler fra Udlandet, kunde den hjemmeavlede Fodermængde 1937—38 anslaaes til 91 pCt. af det samlede Foderforbrug, og Kærneudbyttet til 93 pCt. af det samlede Kornforbrug. Selv Smaabrugene under 10 ha avlede godt 72 pCt. af deres eget Foderforbrug, Ejendomme paa 30—50 ha havde Balance mellem Avl og Forbrug, men kunde dog sælge en Del Korn, mens Landbrug paa over 100 ha gennemgaaende solgte over 35 pCt. af det hjemmeavlede Korn. Afspærringen i 1940 fik derfor langtfra saa katastrofale Følger for Landbrugets Fodersituation som under forrige Krig, selv om Importen før 1939 svarede til ca. $\frac{1}{3}$ af det samlede Kraftfoderforbrug.

Bortset fra Hestebestanden og Faareholdet var Husdyrholdet under første Verdenskrig blevet reduceret meget stærkt (S. 515), men genvandt dog i Løbet af faa Aar sin Førkrigsstørrelse. I nedenstaaende Oversigt er Sønderjylland overalt medregnet.

Kreaturantal 1920—40, i Tusinder.

	Heste	Hornkvæg	HerafKøer	Svin	Faar	Høns
1920.....	602	2504	1196	1116	540	14 395
1925.....	536	2758	1391	2517	261	20 093
1930.....	516	3104	1634	4923	193 ¹⁾	22 075 ¹⁾
1935.....	540	3123	1677	3105	179 ²⁾	26 625 ²⁾
1940.....	595	3279	1619	3269	193	33 296 ³⁾

¹⁾ i 1929. ²⁾ i 1933. ³⁾ i 1939.

Indtil 1914 voksede Antallet af Heste, men Motorkonkurrencen og navnlig de daarlige Afsætningsforhold i Mellemkrigstiden medførte en betydelig Nedgang for Hesteopdrættet. Først i 1930'erne bedredes Konjunkturerne, Hestebestanden forøgedes og talte i 1943 625 000 Stkr., heraf ca. 30 pCt. Føl og Plage. I 1933 var Hingste af belgisk og jysk Race lige udbredte, men i 1940 havde Belgierhingstene et Forspring. Hingste af svær Race bedækkede over 85 pCt. af Hopperne, men Frederiksborgracen kun 5 pCt.

Antallet af Hornkvæg steg uafbrudt indtil 1932, da det udgjorde næsten 3,3 Mill. Stkr. Kriseaarene bragte nogen Nedgang, der dog kun blev varig for Malkekøernes Vedkommende. I 1939 var Kvægantallet atter 3,3 Mill., men 1941—42 bragte en Reduktion paa godt 10 pCt. Nedgangen ramte især Malkekøerne, der 1943 kun udgjorde 48 pCt. af Hornkvægbestanden, ubetydeligt mere end Kvier og Kalve; Rotationen i Besætningerne var blevet hurtigere. Ved Racetællingen 1933 tilhørte ca. 95 pCt. af Hornkvæget paa Øerne Rød dansk Malkerace, der nu desuden staa lige saa talstærkt i Jylland som den jyske Race og noget stærkere end Korthorn og Korthornskrydsningerne tilsammen. Paa Øerne var Kvægtuberkulosen i 1942 trængt helt tilbage, idet 97 pCt. af Besætningerne her var rene mod kun 71 pCt. i Jylland, hvor Mælkeproduktionen i visse Egne betød forholdsvis mindre end Kødproduktionen.

Svineholdet, der under Krigen 1914—18 reduceredes til $\frac{1}{4}$ af sin normale Størrelse, hævede sig allerede i 1923 over 1914-Niveauet og havde, før den engelske Flæskekontingentering satte ind, naaet den dobbelte Størrelse. 1933—34 blev Svinebestanden bragt ned paa 3,1 Mill. Stkr., og Antallet svingede derefter omkring 3 Mill., indtil den anden Verdenskrig medførte en ny, voldsom Reduktion til 1 150 000 Svin i Sommeren 1942. I Januar 1944 var Antallet det dobbelte. — Faareholdet, der i Kraft af de høje Uld- og Kødpriser fik sin Chance 1917—20, gik snart atter tilbage i Tal og har siden 1929 udgjort mindre end 200 000 Stkr. Høneholdet overvandt hurtigt Nedgangen 1914—19 og mere end fordobledes i de følgende 20 Aar, hvorefter Krigsforholdene fremtvang en kraftig Reduktion, fra 33 Mill. Stkr. i 1939 til 11 Mill. i 1942. Da Fodersituationen lysnede, voksede saavel Høne- som Svinebestanden i 1943. Ved Tællingen i 1939 fandtes der ialt ca. 1,3 Mill. Ænder og Gæs. — Under Krigen er Kaninbestan-

den 4-doblet og udgjorde i 1943 1,4 Millioner, men Kaninavlen har ikke i samme Udstrækning som Fjerkræavlen Tilknytning til Landejendomme.

Perioden 1914—39 og ikke mindst de efterfølgende Krigsaar bragte saaledes mange og store Forskydninger i Kreaturbestandens Sammensætning. Beregninger over den animalske Produktion viser dog efter 1918 et kraftigt og indtil 1932 næsten uafbrudt Opsving, der selv i Kriseaarene betegnede en anselig Fremgang i Forhold til Landbrugsproduktionen før 1914 (jfr. Tabellen S. 481).

Fremstilling af vigtige Husdyrprodukter 1918—39.

	Mælk	Smør	Okse- og Kalvekød	Svinekød og Flæsk	Æg
	Mill. kg	Mill. kg	Mill. kg	Mill. kg	Mill. kg
1918.....	1800	58	130	58	32
1920.....	2600	85	104	99	42
1925.....	4070	141	127	272	68
1930.....	5385	190	145	422	75
1935.....	5120	173	140	303	95
1939.....	5277	183	166	313	134

Naar Mælkeproduktionen og Smørtilvirkningen navnlig efter 1930 følges mindre godt, skyldes dette væsentlig Osteproduktionen, der stiger betydeligt, efter at Smørret i 1931 har kulmineret. Tallene for Flæsk og Kød omfatter ogsaa Eksporten af levende Dyr, omregnet til Slagtevægt. Svinekød og Flæsk naaede Maksimum 1932 med 545 Mill. kg og var i 1942 nede paa 121 Mill. kg. Ingen anden Produktionsgren har givet saa store Udsving. 1939—43 gik den animalske Produktion som Helhed ned med ca. 35 pCt., Ægproduktionen endog med 70 pCt. En Sammenligning mellem Forholdene 1914—18 og 1939—43 giver dog et opmuntrende Billede. Kornhøsten var 60 pCt. større i den sidste Krigsperiode, der produceredes 45 pCt. mere Smør, godt 20 pCt. mere Flæsk og Kød, samt 75 pCt. flere Æg end under den første Verdenskrig (Sønderjyllands Landbrugsproduktion beregnes forholdsmæssigt). En Hovedaarsag til dette gunstige Resultat var den Selvforsyningsindstilling, som Mellemligstiden gradvis havde paatvunget danske Landbrugere. Ved at avle mere paa egen Jord lykkedes det dem at holde langt større og mere ydedygtige Kreaturbesætninger. Det gennemsnitlige aarlige Smør-

udbytte pr. Ko steg fra 109 kg omkring 1914 til 141 kg i 1930, men gik i Kriseaarene noget ned.

Stærke Prissvingninger, ustabile Markedsforhold og dermed følgende Forskydninger i Produktionen er Baggrunden for den noget varierende Landbrugsomsætning i Perioden 1914—39. Importen af Landbrugsvarer, der helt overvejende omfattede Planteprodukter og Kunstgødning, er dog navnlig i 1930'erne paavirket af den stærkt forøgede Hjemmeproduktion af Fodermidler. Foderstofindførslen var i 1914 usædvanligt ringe, men dette udlignedes i 1915, hvorefter Importforholdene udviklede sig som følger:

	Merindførsel		Indførsel af Kunstgødning		
	Korn Mill. kg	Foderstoffer Mill. kg	Kvælstof Mill. kg	Fosforsyre Mill. kg	Kali Mill. kg
1916—20.....	281,7	306,2	60,7	85,7	44,2
1921—25.....	820,3	804,6	129,2	206,3	35,2
1926—30.....	1065,5	1037,5	191,5	305,1	59,6
1931—35.....	1247,0	765,2	169,7	201,9	60,6
1936—40.....	524,6	766,8	226,8	186,5	108,8

Mens Importen af Foderkager kulminerede allerede i 1929, var der indtil 1932 en stigende Kornimport. I de følgende Aar gik den samlede Korn- og Foderstofindførsel stærkt tilbage, hvorimod den anselige Import (og Produktion) af Gødningsstoffer bidrog meget til at holde Høstudbyttet oppe i Slutningen af 1930'erne. Samtidig produceredes der 250—300 Mill. kg Oliekager, men heraf udførtes op imod Halvdelen.

Ogsaa Landbrugets Eksport, der overvejende omfattede animalske Produkter, varierede stærkt i Mellemløbetiden. Det gælder i særlig Grad Eksporten af levende Dyr. Indtil 1925 var der Merudførsel af Heste, gennemsnitligt henved 12 000 pr. Aar, men det følgende Tiaar gik Eksporten ned fra 16—17 000 til 6—7000 Stkr., mens Importen steg til 10 000. Under Krisen indførtes der dog færre Heste, mens Eksporten fordobledes i Aarene 1937—39. De vigtigste Udførselsprodukter var iøvrigt Hornkvæg, Svin, Flæsk (og Svinekød), Smør, Oksekød og Æg.

Kreatureksporten var særlig stor 1916—17, men gik efter Kri-gen stærkt tilbage. I 1926 bedredes Afsætningsforholdene, og 1927—29 blev der aarligt udført over $\frac{1}{4}$ Mill. Stkr. levende Hornkvæg. Landbrugskrisen medførte en meget stærk Nedgang (i 1933 kun 48 000 eksporterede Dyr), men fra 1935 steg Eks-

porten atter. Svineeksporten fik 1923—24 forbigaaende en Betydning, der leder Tanken hen paa Stillingen før 1892. Der udførtes i 1924 205 000 Svin, men Aaret efter kun 12—13 000, og det følgende Tiaar var Eksporttallene noget springende, men laa i 1936—37 atter meget højt. Baade Flæske- og Smøreksperten var fra 1918 til 1932—33 næsten uafbrudt stigende, men derefter gik Flæskeeksporten som Følge af den engelske Kontingentering meget stærkt tilbage, mens Smørret hævdede Stillingen bedre, om end til relativt daarligere Priser. Udførsel af Okse- og Kalvekød var underkastet betydeligt større Svingninger, end Tabellens Tal vidner om, men maa iøvrigt sammenholdes med Eksporten af levende Kvæg. Ene af Landbrugets større Eksportartikler steg Ægeksperten gennem hele Mellemløstiden, men dog mest efter 1935. Andre vigtige Udførselsvarer var Svinefedt, der udførtes i stigende Mængder (i 1932 over 24 Mill. kg), indtil Svineproduktionen aftog, Slagteriaffald, hvoraf der efter 1923 gennemgaaende udførtes omkring 25 Mill. kg, samt behandlet Mælk og Fløde i lignende Vægtmængder, fra 1935 dog væsentligt mindre. Af Ost udførtes der i Begyndelsen af 1920'erne og Slutningen af 30'erne henved 10 Mill. kg pr. Aar, men i det mellemliggende Tidsrum i Reglen betydeligt mindre.

Eksport af Husdyr og Husdyrprodukter 1915—39.

	Hørnkvæg 1000 Stk.	Svin 1000 Stk.	Flæsk Mill. kg	Smør Mill. kg	Oksekød Mill. kg	Æg Mill. Snese
1915—19	200,5	0,1	65,3	62,7	17,5	20,8
1920—24	115,8	88,3	122,3	99,5	12,4	35,6
1925—29	205,6	32,8	231,8	141,0	10,3	40,6
1930—34	105,3	50,2	317,7	159,8	17,7	51,4
1935—39	146,6	131,1	185,2	149,1	14,2	74,6

England var ligesom tidligere Hovedmarkedet for de tre vigtigste Eksportvarer: Smør, Flæsk og Æg. Kun rent midlertidigt blev Tyskland i 1918, da Eksporten var meget ringe, vor største Smøraftager. Efter 1920 gjorde en Række andre Lande sig gældende som mer eller mindre faste Kunder, navnlig Norge, Sverige, Belgien, Frankrig, Schweiz og indtil 1924 ogsaa U. S. A. Omtrent $\frac{2}{3}$ af Smøreksperten gik dog til England, hvis Andel i 1930'erne steg til godt $\frac{3}{4}$, mens Tyskland efter Valutastabiliseringen gennemgaaende aftog omkring $\frac{1}{4}$. Den tyske Handelspolitik i Begyndelsen af 1930'erne medførte ikke blot en Stig-

ning i Englands, men ogsaa i de sekundære Markeders Kontingent (Belgien, Frankrig, Schweiz); 1934—39 indtog Tyskland efterhaanden sin tidligere Stilling. Mens Baconeksporten næsten udelukkende gik til det engelske Marked, aftog Tyskland gennemgaaende 80—90 pCt. af Svineeksporten (de fede »Tysklands-svin«), Lande som Schweiz, Østrig, Tjekkosllovakiet og Italien i en Aarrække mindre Kontingenter. Gennem hele Perioden fandt den overvejende Del af Ægeksporten Afsætning i England, men det tyske Kontingent voksede fra 14 pCt. i 1930 til det dobbelte i 1939. Schweiz aftog 1933—36 ca. 6 pCt. af denne Eksport. Kød- og Kvægeksporten frembyder et langt mere broget Billede end den øvrige Landbrugsudførsel. Tyskland, der før og under Verdenskrigen havde været Hovedaftageren, var i Inflationsaarene en usikker Kunde, men blev 1925—29 praktisk talt Eneaftager. I 1930'erne gik omkring 75 pCt. af vor Hornkvægeksport til Tyskland og ca. 20 pCt. til Belgien, mens Holland aftog over 40 pCt. af det eksporterede Okse- og Kalvekød, Tyskland ca. 25 pCt. og Belgien lidt mindre. I 1939 var ogsaa Schweiz Storaftager.

Danmarks Stilling som Leverandør til det engelske Marked maa ikke blot ses paa Baggrund af de Selvforsyningstendenser, der i 1930'erne blev fremtrædende i Imperiets Handelspolitik. Meget væsentlig var den vældige Forøgelse af Importen til Det forenede Kongerige (fra 1923 regnedes Fristaten Irland for Udland). Smørimporten 6-dobledes i Perioden 1919—39, Ægimporten 5-dobledes, og af Bacon indførtes der i 1932 omtrent dobbelt saa meget som i 1920, men derefter blev den samlede Import paa tre Aar skaaret 35 pCt. ned. Det danske Baconkontingent blev halveret, mens Kanadas 5-dobledes paa faa Aar. Baade for Flæske- og Ægeksportens Vedkommende hævdede Danmark dog sin førende Stilling, mens New Zealand fra 1934 fik et Forspring som Smøreksportør. Den danske Procentandel i Englands Import af Smør, Bacon og Skinker samt Æg var 1915—38 som følger:

	Smør		Bacon og Skinker		Æg	
	Mængde	Værdi	Mængde	Værdi	Mængde	Værdi
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
1915—19.....	28	31	12	13	31	38
1920—24.....	37	39	32	36	41	47
1925—29.....	32	35	49	50	23	29
1930—34.....	30	33	58	59	31	33
1935—38.....	24	25	47	49	35	38

Denne lille Oversigt vidner om, at det stadig var udprægede Kvalitetsvarer, der udgik fra de danske Andelsmejerier, Slagterier og Ægsgalskredse. Det vil dog ses, at det ikke-britiske Eksportland ogsaa prismæssigt er noget svagere stillet ved Periodens Slutning end i Begyndelsen af 1920'erne.

Som Led i Danmarks Handelsomsætning havde Landbrugs-eksporten bevaret sin dominerende Stilling, dog med en Nedgang fra ca. 90 pCt. af den samlede Udførsels Værdi i 1914 til godt 70 pCt. i Slutningen af 1930'erne. Samtidig formindskedes Landbrugsvarernes Andel i den samlede Indførsels Værdi fra ca. 35 til omkring 20 pCt. 1932—35, da Handelsomsætningen var mest præget af Landbrugskrisens Virkninger, indførtes Landbrugsvarer for omtrent samme Millionbeløb som i Aarene før 1914, mens Værdien af vor Landbrugseksport trods al Tilbagegang endnu var næsten dobbelt saa stor som 1910—13. Overskudsudførselens Værdi gik kun i 1924 op over 900 Mill. Kr. og ligeledes kun et enkelt Aar (1932) ned under 600 Mill. Kr. Gennemsnitsværdien fremgaar af Tabellen.

Overskudsudførsel af Landbrugsprodukter 1915—39.

Gennemsnitsværdi i Mill. Kr.

	1915—19	1920—24	1925—29	1930—34	1935—39
Levende Kreaturer	134,3	94,3	68,5	28,5	69,9
Flæsk og Skinker	126,1	353,7	464,3	434,0	368,6
Kød og Kødvarer	69,9	36,9	32,9	38,7	48,6
Mejeriprodukter	247,9	546,7	511,1	349,9	366,3
Æg	68,7	142,7	93,2	79,0	123,3
Animalsk Fedtstof	3,2	3,5	9,5	14,2	9,9
Huder og Skind	13,7	12,0	14,8	12,1	13,8
Korn og Kornvarer	÷ 97,2	÷ 166,1	÷ 179,2	÷ 130,0	÷ 82,1
Foderstoffer, Frø	÷ 85,8	÷ 197,6	÷ 192,1	÷ 91,2	÷ 75,1
Kunstgødning	÷ 34,0	÷ 61,5	÷ 56,4	÷ 42,3	÷ 51,9
Ialt	446,8	764,6	766,6	692,9	791,3

Forholdene under første Verdenskrig medførte, at Kvægeksporten en kort Tid distancerede Baconsalget, men efter 1920 staar Smør og Flæsk atter ubestridt som Landbrugets vigtigste Eksportprodukt, mens Æg nu hævder Trediepladsen. Den kraftige Eksportforøgelse i Begyndelsen af 1930'erne gav under Landbrugskrisen Bacon et Forspring, som det i Kraft af de relativt gunstige Flæskepriser holdt endnu i 1936, da Mejeripro-

dukter (af hvilke behandlet Mælk samt Fløde og Ost indbragte omkring 8 pCt.) udførtes i lige saa store Vægtmængder. Eksporten af levende Kreaturer varierede stærkt, men fik som Helhed mindre Betydning end i Perioden 1890—1914; der udførtes dog forholdsvis mere Kød. Den største Forskydning fra 1920'erne til 30'erne opviser Korn- og Foderstofimporten, mens Indførslen af Kunstgødning i langt større Udstrækning blev opretholdt (jfr. S. 586), til Støtte for den hjemlige Produktion af Fodermidler.

LANDBRUGETS DRIFTSRESULTATER

I Aarene før 1914 var der som omtalt opstaaet adskillige Regnskabsforeninger, der imødekom interesserede Landmænds Ønske om at faa Landbrugsdriftens og de enkelte Bedriftgrenes Økonomi belyst og sammenlignet.¹⁾ I 1914 fandtes der 9 Regnskabsforeninger, og da Staten fra 1915 ydede Tilskud til Regnskabskonsulenternes Virksomhed, voksede Tallet hurtigt. I 1918 var der 30 Foreninger med ialt ca. 1100 Medlemmer, og indtil 1930 steg Antallet til 79 med ca. 4700 Medlemmer. Under Landbrugs krisen holdt Foreningstallet sig omkring 80, men Medlemstallet steg ret betydeligt, og efter 1936 skete der et nyt Opsving, til 99 Foreninger med 7550 Medlemmer i 1940.

I Almindelighed blev Regnskabsforeningerne oprettet som særlige Afdelinger under Landboforeninger eller Husmandsforeninger. Allerede de første Foreninger indførte den Arbejdsordning, at Medlemmerne selv fører det daglige Bogholderi med Optegnelser i Kassebogen og eventuelt i Arbejds- og Besætningsregnskab m. v., mens Konsulenten eller hans Assistent ved Besøg paa Brugene foretager de maanedlige Overføringer og tilsidst udarbejder Aarsopgørelsen. Medlemmerne var tillige stærkt interesseret i at faa Regnskabsresultaterne statistisk bearbejdet, og Statstilskuddet blev gjort betinget af, at en saadan Udnyttelse af Regnskaberne fandt Sted i de enkelte Foreninger.

I Landhusholdningsselskabets Regnskabsudvalg af 1910 drøftede man indgaaende Muligheden af at faa oprettet et centralt Bureau, der kunde bearbejde Regnskabsresultater fra alle Egne af Landet. Tanken blev i sin Tid fremsat af Professor *T. Westers-*

¹⁾ Skildringen af Regnskabsføringens Historie skyldes som tidligere anført i det væsentlige Docent A. Milthers.

mann, og da Udvalget i 1913 stillede Forslag om et dansk landbrugsstatistisk Bureau, kunde man henvise til Schweiz, Tyskland og Norge, hvor saadanne Bureauer var i Virksomhed. Men karakteristisk for Udviklingen i Danmark var det, at man straks i den første Plan til Det landøkonomiske Driftsbureau opgav den i andre Lande gennemførte Praksis, hvorefter Bureauet selv skulde lede Landmændenes Regnskabsføring, og i Stedet nøjedes med at lade det træde i Samarbejde med Regnskabsforeningerne og bearbejde de færdige Regnskaber, der ad denne Vej kunde indsamles.

Paa Landhusholdningselskabets Opfordring havde Professor *O. H. Larsen* allerede i 1914 udarbejdet en detaljeret Plan, som de større Landbrugsorganisationer derefter tog Stilling til. I 1916 vedtog man at nedsætte Udvalget vedrørende det landøkonomiske Driftsbureau med Forstander *J. C. Overgaard*, Ladelund, som Leder. Denne bearbejdede sammen med *Ivar Dokken*, der 1918 blev ansat som Konsulent under Udvalget, de første Regnskabsresultater og lagde dermed Grunden til Arbejdet for Ensartethed i Regnskabsføringen. I Efteraaret 1918 kunde Bureauet takket være Statstilskud oprettes som en fast Institution med egne Lokaler i København, og samtidig overtog Professor *O. H. Larsen* Ledelsen.

Efter mange Aars Anstrengelser var Maalet nær. Oprettelsen af Det landøkonomiske Driftsbureau betød, at der nu kunde or-

J. C. Overgaard, født 1880 paa Overgaard i Gullestrup ved Herning. Forstander, Landøkonom. Forstander for Ladelund Landbrugs- og Mejeriskole 1909—43. Leder af Det landøkonomiske Driftsbureau 1916—18 og Formand for dets ledende Udvalg fra 1920. Fra 1924 Formand for Statens Planteavlsvudvalg.

ganiseres indgaaende Undersøgelser vedrørende Landbrugets Økonomi paa Grundlag af Regnskabsføring. Bureauet gik videre i det Spor, som de første Regnskabsforeninger og Landhusholdningsselskabets Regnskabsudvalg havde fulgt, og anbefalede Brugen af det dobbelte Bogholderi ved Aarsopgørelsen, uanset hvilke Former for Kassebog eller Skemaer til den indre Omsætning, der ellers anvendtes. Man søgte iøvrigt at faa gennemført to Typer af Regnskaber, dels de mere enkelte, der kun omfatter den ydre Omsætning, og som afsluttes med at vise det økonomiske Resultat af Landbruget som Helhed, og dels de udvidede Regnskaber, der medtager den indre Omsætning og gennemfører den regnskabsmæssige Adskillelse mellem de enkelte Driftsgrene. I Samarbejde med tilsvarende Institutioner i de andre skandinaviske Lande og med Nordiske Jordbrugsforskeres Fornings Sektion for Driftsøkonomi udarbejdedes detaljerede Regler for Vurdering af Kapitalen og Produkterne i den indre Omsætning og for Omkostningernes Fordeling. Bureauet udgav selv Regnskabsbøger til Aarsopgørelsen og sørgede for, at Regnskabskonsulenterne samledes til Møder og Kursus, hvor de kunde blive instrueret om Metodernes Anvendelse, saaledes at der i hvert Fald for Hovedprincippernes Vedkommende kunde opnaas den nødvendige Ensartethed. De samme Principper blev lagt til Grund for Bogholderi-Undervisningen, som *O. H. Larsen* overtog 1918 efter *B. Bøggild*, der var *Th. Segelckes* Afløser. Ogsaa paa Landbrugsskolerne fulgte man i Almindelighed disse Retningslinjer.

Driftsbureauet kom i godt Samarbejde med Regnskabsforeningerne, der i de forløbne Aar har leveret den overvejende Del af dets Arbejdsmateriale i Form af Regnskaber, som i det store og hele har været omhyggeligt og solidt gennemført. Regnskabsforeningerne opnaaede paa den anden Side inciterende Vejledning og drog Fordel af den øgede Interesse for Regnskabs-sager, som de driftsøkonomiske Undersøgelser bidrog til at vække. Foreningernes Fremgang skyldtes dog ikke blot, at Landmændene i stigende Grad interesserede sig for Driftsregnskaber og driftsøkonomiske Undersøgelser. De økonomiske Nedgangsperioder i Mellemløbet lærte mange at indse Nyttens af et velført Regnskab som Grundlag for Opgivelsen af den skattepligtige Indtægt. Til dette Brug kunde man nøjes med en meget enkel Regnskabsform, hvor Vægten blev lagt paa Penge-

regnskabet, og Behovet for saadanne simple Regnskaber mødtes med Regnskabskonsulenternes Ønske om at skaffe Foreningerne flere Medlemmer, hvilket simpelt hen var nødvendigt, hvis Foretagendet skulde kunne bære sig og Konsulenterne opnaa en rimelig Aflønning for et krævende Arbejde.

Det omfattende Regnskabsmateriale blev statistisk bearbejdet og Resultaterne udnyttet gennem Beretninger, Artikler og Foredrag, men den direkte Vejledning for den enkelte Landmand paa Grundlag af hans eget Regnskab fik gennemgaaende mindre gode Kaar. Mange Regnskabskonsulenter blev dog højt værdsat for deres Virksomhed som erfarne økonomiske Raadgivere overfor de enkelte Landmænd. Forstaaelsen af, at Regnskabskonsulenterne ogsaa maatte lægge Vægt paa at virke som driftsøkonomiske Vejledere, var voksende indenfor deres egen Kreds efter Midten af 1930'erne og gav sig Udslag i, at Regnskabskonsulenter under Ledelse af Konsulent *Th. Bro*

Pedersen, Aalborg, i 1938 oprettede Økonomikonsulenternes Forening, som skulde fremme en Udvikling i denne Retning.

Den Opfattelse er tillige fremført, at det driftsøkonomiske Arbejde i højere Grad maa føres ud i det enkelte Landbrug, med Benyttelse af Ejendommenes egne Regnskaber, idet man mindre ensidigt holder sig til den almindelige Vejledning, der kan gives ud fra den statistiske Bearbejdning af Regnskaberne. Bestræbelsen for at faa større praktisk Udbytte af Regnskabsføringen fremmedes gennem den Undervisning i Udarbejdelsen

O. H. Larsen, f. 1875 i Helsingø. Professor, Landøkonom. Planteavlskonsulent for De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift 1906—13. Professor i almindelig Landbrugslære ved Landbohøjskolen 1914—41. Leder af Det landøkonomiske Driftsbureau fra 1918.

af Driftsoverslag og Budget, som blev begyndt paa Landbohøjskolen, kort efter at der i 1922 var indført praktiske Øvelser i Driftsøkonomi og Regnskabsføring. Der laa heri en Erkendelse af, at man ikke kunde blive staaende ved den ældre Opfattelse, hvorefter det var Driftsregnskaberne Hovedopgave at vise de enkelte Driftsgrenes Rentabilitet. Ved at bruge Regnskabets Oplysninger om Driftens Enkeltheder til Kalkulationer lagde man nu særlig Vægt paa at kunne bedømme eventuelle Driftsændringer og deres Virkning paa Landbrugets samlede økonomiske Resultat. Modstanden mod Anvendelsen af Rentabilitetsberegninger over de enkelte Driftsgrene i Landbrugsregnskaberne fortsatte ogsaa efter at Regnskabsforeningerne, Landhusholdningsselskabet og Driftsbureauet havde knæsat Metoden. En Del Regnskabskonsulenter opgav Metoden i dens Renhed og nøjedes med at fordele en vis Part af Omkostningerne, men en egentlig principiel Kritik, som den blev fremført navnlig i Tyskland, kom ikke stærkt til Orde fra de praktiske Regnskabsfolks Side.

Andre tog derimod Problemerne op til Behandling. Saaledes har Statskonsulent *A. P. Jacobsen* siden 1931 med stor Styrke hævdet, at Rentabilitetsberegningerne for de enkelte Driftsgrene og de derpaa støttede Beregninger af Produktionsomkostningerne var forfejlede, og en tilsvarende Stilling indtog Professor *Jens Warming*, som i Samarbejde med nogle yngre Landøkonomer underkastede Problemerne en indgaaende teoretisk Undersøgelse i sin Bog »Landbrugets Grønsekalkulationer« (1933). Han forkastede her den saakaldte Sektionsmetode, og den kritiske Indstilling overfor denne Form for Regnskabsopgørelse har ogsaa haft Fremgang blandt Landbrugets Regnskabsfolk. For de Regnskaber, der føres væsentligst til direkte Brug for de paagældende Landmænd selv og ikke som Grundlag for Driftsstatistik, er Udviklingen i de senere Aar gaaet i Retning af mere enkle Former.

Landhusholdningsselskabets og Det landøkonomiske Driftsbureaus Bestræbelser for at skabe Ensartethed i Regnskabsføringen hindrede ikke, at der blev udgivet forskellige Regnskabsbøger, endda i stigende Tal. Hvad de mest afgørende Principper angaar, er dog en vis Ensartethed trængt saa meget igennem, at Sammenligning af Resultaterne i stort Omfang lader sig gennemføre.

Udviklingen i det 20. Aarhundrede har alt i alt medført, at Regnskabsføringen gennem Regnskabsforeninger og private Regnskabsbureauer og med de Regnskaber, som Landmændene selv fører, har faaet en ret betydelig Udbredelse, men dog langt fra kan siges at være almindelig. Der er gjort store Anstregelser for at give Regnskaberne en saadan Form, at de kan tjene til værdifuld driftsøkonomisk Vejledning, og for saa vidt en saadan kan opnaas gennem statistisk Bearbejdning af Regnskabsresultater, er man i Danmark naaet meget vidt gennem Regnskabsforeningernes og Det landøkonomiske Driftsbureaus Ledelse. Den direkte driftsøkonomiske Udnyttelse af Landbrugsregnskabet i den enkelte Landmands egen Bedrift er derimod et Omraade, som er blevet mindre stærkt opdyrket, og hvor der endnu er meget at naa ved en Forbedring af Regnskabsføringens og Kalkulationernes Metodik og ved videre Udvikling af Konsulentvirksomheden.

Paa Grundlag af Regnskaber fra de forskellige Regnskabskredse har Det landøkonomiske Driftsbureau efterhaanden beregnet og udarbejdet Driftsresultater fra 1916—17 til Begyndelsen af 1940'erne. Antallet af Regnskaber, der fandtes anvendelige til Formaalet, var det første Aar kun 75, men steg hurtigt til flere Hundrede pr. Aar og laa i Perioden 1921—41 mellem 500 og 1000. Lige siden Driftsbureauets forberedende Virksomhed i 1917 har man i Hovedsagen fulgt samme Beregningsmetoder. Resultaterne er som Helhed belyst ved Gennemsnitstal pr. ha, og disse er saavel for de forskellige Ejendomsgrupper som for Brugene under eet beregnet saaledes, at hver Ejendom kun vejer til med 1 ha uden Hensyn til Ejendommens Størrelse.

Over 60 pCt. af det bearbejdede Regnskabsmateriale repræsenterer almindelige Bønderbrug fra 10 til 50 ha, mens Resten fordeler sig omtrent lige mellem Smaabrug under 10 ha og større Gaarde over 50 ha. Blandt Brugsstørrelserne er de større Landbrug vedvarende fyldigst repræsenteret, mens de undersøgte Brug efterhaanden fordeler sig ret jævnt over hele Landet. De allerfleste Regnskabskredse har leveret Materiale, og de indsendte Regnskaber udvælges af Konsulenterne saaledes, at de saa vidt muligt svarer til Gennemsnittet for de paagældende Regnskabsforeninger, saavel hvad Beliggenhed og Ejendomsstørrelse som Driftsform og Driftsresultat angaar. De regnskabsførende Brug ligger dog som Helhed paa et lidt højere Niveau

m. H. t. Produktion og Omsætning end Landbrugene i Almindelighed. I Slutningen af Perioden var Kornhøsten 12 pCt. og Husdyrholdet 15—20 pCt. større i de regnskabsførende Brug end i Landet som Helhed. Dette betyder næppe et væsentligt bedre Driftsresultat, men gennemgaaende vil disse mere intensivt drevne Ejendomme bedst kunne udnytte et stigende Prisniveau, mens de paavirkes mere af nedadgaaende Priser, end det er Tilfældet med Landbrugene som Helhed.

Spørgsmaalet om Landbrugets Rentabilitet, der i den foregaaende Periode kun stedvis havde kunnet besvares nogenlunde tilfredsstillende (jfr. S. 496), blev nu Genstand for indgaaende driftsøkonomiske Undersøgelser. Landbrugets Rentabilitet belyses almindeligvis ved Forskellen mellem Bruttoudbytte og Driftsomkostninger, der betegnes som Nettoudbytte og er det Beløb, der bliver til Rest til Forrentning af Landbrugskapitalen (saavel Prioritetsgæld og anden laant Kapital som den Kapital, Landmanden selv har staaende i Ejendommen). Bruttoudbyttet omfatter ikke blot alle Landbrugets Indtægter ved direkte Salg, men ogsaa Produkter leveret til Husholdningen, til andet Erhverv eller som Naturalløn, samt Forøgelse af Forraad og Besætning. Driftsomkostningerne er alle de Udgifter, der er forbundet med Bruttoudbyttets Frembringelse: kontante Udgifter, Folkeholdets Kost, Beholdningsformindskelser, normale Afskrivninger og desuden Arbejdsvederlag til Brugeren og hans Familie, samt Driftslederløn. Renteudbetalinger og Omkostninger ved Forøgelse af Landbrugskapitalen medregnes derimod ikke under Driftsomkostninger. Landbrugskapitalen vurderes ved hvert Regnskabsaars Begyndelse paa Grundlag af Ejendoms skyldværdien og Værdien af Besætning, Inventar og Forraad vurderet efter samme Principper som ved Angivelse af skattepligtig Formue (bogført Værdi). Samtidig beregnes Handelsværdien paa Grundlag af Landmændenes og Konsulenternes Skøn over de enkelte Ejendommers Værdi i Handel og Vandel. Forrentningsprocenten fremkommer ved, at Nettoudbyttet (af gældfri Ejendom) beregnes i Procent af Landbrugskapitalen.

Efter Landøkonomisk Driftsbureaus Undersøgelser anføres en samlet Oversigt over Landbrugets Driftsresultat gennem 25 Aar, beregnet paa Grundlag af godt 16 000 Regnskaber. Forrentningsprocenten beregnes dels af Handelsværdien (HV), dels af Ejendommens bogførte Værdi (BV).

Landbrugets Driftsresultat 1916/17—40/14.

Angivet i Kr. pr. ha.

	Landbrugskapitalen		Brutto- udbytte	Drifts- omkost- ninger	Netto- udbytte	Forrent- ningsprocent	
	Handels- værdi	Bogført Værdi				HV	BV
Under 10 ha ...	4372	3075	1164	1023	141	3,2	4,6
10— 20 ha ...	3276	2410	826	692	134	4,1	5,6
20— 30 ha ...	3060	2343	771	639	132	4,3	5,6
30— 50 ha ...	2816	2199	692	571	121	4,3	5,5
50—100 ha ...	2572	2026	618	508	110	4,3	5,4
Over 100 ha ...	2359	1967	572	472	100	4,2	5,1
Alle Brug	3144	2380	792	665	127	4,0	5,3

Omsætningen pr. ha falder med Landbrugenes tiltagende Størrelse og er, naar den maales ved Bruttoudbyttet eller Driftsomkostningerne, kun halvt saa stort paa Brugene over 50 ha som i Husmandsbrugene under 10 ha. Ogsaa Nettoudbyttet er aftagende, men den forholdsvis store Landbrugskapital i Smaabrugene bevirker, at disse faar den laveste Forrentningsprocent, mens de almindelige Bøndergaarde har den højeste. Mens Kornhøsten pr. ha var nogenlunde ens for alle Brugsstørrelser og Roehøsten kun lidt større i de mindre Landbrug, var Udbyttet af Græs- og Grønfoderarealerne for Smaabrugenes Vedkommende 75 pCt. større end paa Herregaardene og 30—35 pCt. større end paa de middelstore Bøndergaarde. Husmandsbrugene havde normalt 3—4 Gange saa mange Svin og dobbelt saa mange Køer som de store Gaarde. Besætningskapitalen var som Gennemsnit af de 25 Aar kun 269 Kr. pr. ha for de store Brug med over 100 ha mod 563 Kr. for Smaabrugene. De tilsvarende Tal var for Bygningskapitalen 520 og 1189 Kr. og for Inventarværdien 115 og 248 Kr., mens Jordværdien var nogenlunde ens for alle Ejendomsstørrelser. Inventarkapitalens Sammensætning viser dog, som det kunde ventes, bedre teknisk Udrustning paa de større Brug.

Af Driftsomkostningerne var Arbejdsudgifterne i 25-Aarsperioden godt dobbelt saa store i Husmandsbrugene som paa de store Gaarde og Foderindkøbene næsten 4 Gange saa store, derimod var Gødningsudgiften mindre som Følge af det store Husdyrhold. Den større Indsats af Kapital og Arbejde sikrede de mindre Landbrug en større Produktion pr. ha, men Arbejdsudgifterne var relativt store (beregnet efter gængs Dagløn), navnlig i de meget smaa Brug, der ikke kunde beskæftige en Familie.

De anførte Gennemsnitsresultater siger intet om, hvorledes de forskellige Brugsstørrelser reagerede under skiftende Konjunkturførhold. Hvis Perioden 1916—41 deles i Underperioder paa 5 Aar, vil man faa et klarere Indtryk af Landbrugets Rentabilitetsforhold. Ejendomsgrupperne er i nedenstaaende Tabel forenklet til tre: Husmandsbrug under 10 ha, Bøndergaarde paa 10—15 ha og større Gaarde med over 50 ha.

Driftsresultater for Landejendomme af forskellig Størrelse.
Landbrugskapital og Nettoudbytte pr. ha.

	1916/17	1921/22	1926/27	1931/32	1936/37	1916/17
<i>Husmandsbrug</i> (under 10 ha):	—20/21	—25/26	—30/31	—35/36	—40/41	—40/41
Landbrugskapital	2806	3395	3285	2794	2892	3075
Nettoudbytte	229	170	107	63	126	141
Forrentningsprocent . .	8,2	5,0	3,3	2,3	4,4	4,6
<i>Bøndergaarde</i> (10—50 ha):						
Landbrugskapital	2507	2655	2350	1961	2032	2301
Nettoudbytte	258	139	71	58	114	128
Forrentningsprocent . .	10,3	5,2	3,0	3,0	5,6	5,6
<i>Større Gaarde</i> (over 50 ha):						
Landbrugskapital	2273	2323	2008	1690	1753	2009
Nettoudbytte	228	99	53	51	105	107
Forrentningsprocent . .	10,0	4,3	2,6	3,0	6,0	5,3
<i>Alle Ejendomme:</i>						
Landbrugskapital	2486	2688	2472	2072	2184	2380
Nettoudbytte	252	136	76	57	116	127
Forrentningsprocent . .	10,1	5,1	3,1	2,8	5,3	5,3

Allerede 1914—16 var Forrentningsprocenten steget stærkt, man har anslaaet den til ca. 8 for Landbruget i Almindelighed. De her benyttede Regnskabsresultater viser en yderligere Stigning indtil 1919, men 1921—22 falder Forrentningsprocenten til 1,2 (for Husmandsbrugene endog til 0). Efter Krisen følger 1922—25 tre gode Aar med en gennemsnitlig Forrentningsprocent paa 7,6. Husmandsbrugene, der havde haft mindst Fordel af Højkonjunkturerne i den første Femaarsperiode, opnaaede den højeste Forrentningsprocent i 1920'ernes gode Aar og klarede ogsaa Deflationen efter 1925 relativt godt, mens de større Gaarde i 1920'erne stod svagest. Dette gælder ogsaa i Kriseaarene 1930—32, da der saa godt som intet bliver til Forrentning af Kapitalen, men

derefter skifter Billedet. Under den langsomme Konjunkturbedring, der kun afbrydes af daarlige Høstaar 1936—37, er Smaabrugenes Forrentningsprocent lavest, og i sidste Halvdel af 30'erne ligger de større Landbrug klart i Spidsen. Bønderbrugene, der bortset fra de mere udprægede Kriseaar har klaret sig taaleligt, staar dog med den højeste gennemsnitlige Forrentningsprocent for de 25 Aar, væsentligt højere end Husmandsbrugenes, der imidlertid har det største Nettoudbytte, mens Bøndergaardene her ligger i Midten. Forholdet vilde stille sig endnu ugunstigere for Smaabrugene ved tilsvarende Beregninger over Forrentningen af den anslaaede Handelsværdi.

For Ejeren af et Husmandsbrug bliver det afgørende dog, om Ejendommen kan skaffe ham og hans Familie en rimelig Arbejdsfortjeneste. Beregnes denne ved, at man fra Driftsudbyttet trækker normal Forrentning af Landbrugskapitalen, hvorefter Resten er Familiens Arbejdsfortjeneste, fremkommer der et Beløb, som for Smaabrugenes Vedkommende er særlig stort. Gennemsnittet for Perioden 1916—40 var efter Det landøkonomiske Driftsbureau's Undersøgelser 109 Kr. pr. ha, men Arbejdsfortjenesten var for Smaabrug under 10 ha 278 Kr., for Gaarde paa 20—30 ha 89 Kr. og for store Gaarde over 100 ha kun 9 Kr. pr. ha. Brugenes Størrelse og faktiske Rentebyrde bliver saa naturligvis bestemmende for, hvorvidt Familien finder passende Dækning for sine Leveomkostninger. I Diskussionen om store og smaa Brug har Spørgsmaalet om det samfundsmæssige Udbytte spillet en fremtrædende Rolle. Dette Udbytte indbefatter Løn og Kost til lejet Arbejdskraft, Familiens normale Arbejdsvederlag, Driftslederløn, Ejendomsskatter og det opnaaede Nettoudbytte til Forrentning af Kapitalen. I det mindre Brug, hvor Arbejdsindsatsen pr. ha er særlig stor, er ogsaa det samfundsmæssige Udbytte størst: Husmandsbrug under 10 ha 599 Kr. pr. ha i det nævnte Tidsrum, Gaarde paa 20—30 ha 416 Kr. og Storbrug (over 100 ha) kun 315 Kr. pr. ha. Disse Tal, der kan sammenholdes med det ovenfor anførte om Smaabrugenes større Landbrugsproduktion, er ogsaa i de senere Aar taget til Indtægt for en fortsat og stærkt forøget Udstykning. Fra anden Side har man fremhævet Smaabrugenes særlige Vanskeligheder i Selvforsyningsperioder og undertiden henvist til Landarbejdernes mere stabile Indtægtsforhold.

Det landøkonomiske Driftsbureau har siden 1922 foretaget Undersøgelser vedrørende Landbrugets Lønninger og tilvejebragt et større Materiale til Belysning af disse. De i Tabellen anførte Tal viser Arbejdslønnen paa Tidspunkter, hvor der foregik en Vending i Udviklingen, samt Stigningen indtil 1942—43.

Landarbejderes aarlige Gennemsnitsløn 1922/23—1942/43.

	Karle	Forkarle	Udepiger	Faste Gaardens Daglejere Kost	Egen Daglejere Kost	Foder- mestre Egen Kost
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1922—23.	704	919	564	1132	1620	
1925—26.	786	1042	563	1397	1765	2537
1932—33.	495	644	379	868	1255	1646
1933—34.	493	640	374	908	1296	1675
1938—39.	809	1027	524	1331	1661	2074
1942—43.	1200	1532	662	2048	2522	3018

Bevægelserne i Reallønnen var langt fra saa kraftige, som disse Lønsvingninger kan vække Formodning om. For Piger, der deltaget i Landbrugsarbejdet, var der gennem det meste af Perioden Nedgang i Reallønnen. Karlelønnens Købekraft steg derimod 5—10 pCt. før Landbrugskrisen, laa derefter 1932—35 12—14 pCt. lavere end i 1922—23, men naaede i 1938—39 25 pCt. over dette Niveau. For de faste Daglejere paa Gaardens Kost var Reallønnens Udsving nogenlunde de samme, dog blev Stigningen 1935—39 noget svagere. Mest konstant var de faste Daglejeres Realløn, der under Krisen kun var lidt lavere end i 1922—23, men i 1938—39 ca. 12 pCt. højere. Derimod tabte Fodermesterlønnen 1930—35 ikke mindre end 25 pCt. af sin Købekraft, hævede sig derefter 15 pCt., men faldt i de første Aar under Krigen betydeligt mere, end Landarbejderlønnen som Helhed. Karlelønnen var gennemgaaende højest Øst for Storebælt og i Sønderjylland. Paa Øerne var Halvaarsfæste almindeligst og Kontantlønnen ved Helvaarsfæste kun 30 pCt. større end for Sommerhalvaaret alene, en Følge af det store Arbejdsudbud i Vinterhalvaaret.

De driftsøkonomiske Undersøgelser viser, at Landbrugets Arbejdsudgifter, der 1918—19 gennemsnitligt udgjorde ca. 50 pCt. af samtlige Driftsomkostninger, i senere Perioder har været relativt mindre, 1924—25 endog kun 34,5 pCt. Derimod steg Ejendoms skatterne fra 20 Kr. pr. ha i 1917—18 til det dob-

belte Beløb fire Aar senere, faldt derefter til 29 Kr. pr. ha i 1931 og gik som Følge af Skattelettelserne yderligere ned hen mod Midten af 30'erne. Snart fulgte dog en kraftig Stigning, til gennemsnitligt 39 Kr. pr. ha i Femaaret 1936—41. Ejendomsskatterne har gennem det meste af Perioden udgjort godt $\frac{2}{3}$ af Landmændenes Skatter, for Gaardbrugernes Vedkommende endog 76 pCt. af samtlige Skatter 1938—39, men i de senere Aar væsentligt mindre. Det mellemstore og store Landbrug har derfor ofte krævet Nedsættelse af Ejendomsskatterne, mens Smaabrugerne er mere interesseret i en Nedskæring af de indirekte Skatter, der i særlig Grad rammer de intensive Brug med den forholdsvis store Omsætning (jfr. Husmandsforeningernes Krav om, at Bygningskat og Skatter paa Forbrug og Indtægt omlægges til Grundskyld).

Landejendommens Værdi var efter Ejendoms-skyldvurderingen i 1916 3398 Millioner Kr., og i 1920, da ogsaa Sønderjylland er med, 4698 Mill., 1924 4753, 1927 4490, 1932 4100 og 1936 4439 Mill. Kr. Disse ret moderate Svingninger svarer dog ikke helt til Bevægelsen i Salgspriserne, der under Højkonjunkturerne 1920 og 1924 laa henholdsvis 22 og 24 pCt. over Vurderingen for de solgte Ejendomme. Ved de senere Vurderinger har der ikke været nogen særlig stor Afstand mellem Vurdering og Salgspris. Vanskeligere er det at fastslaa Løsørets Værdi, men Forholdet mellem Værdien af den faste Ejendom og Løsørets Værdi, hvor dette medfulgte ved Salgene, maa her være vejledende. Landejendommens samlede Værdi i de Aar, der karakteriserer Prisbevægelsens Vendepunkter, er af *K. J. Kristensen* for den nyere Tid beregnet som følger:

	Fast Ejendom Mill. Kr.	Besætning og Inventar Mill. Kr.	Samlet Værdi Mill. Kr.
1920.....	5700	3300	9000
1932.....	4500	1300	5800
1939.....	4800	2100	6900
1942.....	5800	3800	9600

Under Højkonjunkturerne 1914—20 var Værdien af den faste Ejendom steget med over 40 pCt. og Løsørets Værdi mere end 3-doblet, men under Landbrugskrisen nærmede man sig atter Førkrigniveauet. De følgende 7 Aar bragte, trods Besætningsreduktion og Forringelse af Ejendommens Vedligeholdelses- og Driftstilstand, en ret betydelig Opgang, og efter Krigsudbruddet i 1939

naaede man paa tre Aar et højere Prisniveau end under første Verdenskrig. Næst Besætning og Inventar er det Bygningsværdien, der har været ude for de største Prissvingninger. Den særskilte Ansættelse af Jordværdien (siden 1916) viser for Landejendommenes Vedkommende en Grundværdistigning fra 2276 Mill. Kr. i 1920 til 2696 Mill. i 1924 og derefter en gradvis Nedgang til 2258 Mill. i 1932. I 1936 blev Grundværdien ansat til 2460 Mill. Kr., snarest mindre end Jordværdien i 1914, bortset fra Sønderjylland.

I Fortsættelse af Tabellen i dette Værks 1. Bind, S. 202, skal anføres Ejendomspriser for Perioden 1923—43. Det drejer sig om Gennemsnitspriser for Landejendomme solgt i fri Handel (ikke Tvangssalg, Familiesalg eller Salg af Ejendomme, hvortil der er knyttet særlige Erhverv).

Ejendomspriser i Kr. pr. Td. Hartkorn 1922—43.

	Huse med $\frac{1}{4}$ —1 Td. Hrtk.		Gaarde (mindst 1 Td. Hrtk.)	
	Uden Besætn. og Inventar	Med Besætn. og Inventar	Uden Besætn. og Inventar	Med Besætn. og Inventar
1923.....	24 353	35 244	12 879	18 344
1924.....	26 540	38 966	13 901	20 355
1925.....	27 803	40 563	14 479	21 159
1926.....	25 554	36 041	12 664	17 761
1927.....	23 722	33 203	11 301	15 662
1928.....	23 277	32 555	11 124	15 327
1929.....	23 990	33 899	11 877	16 661
1930.....	24 442	35 177	12 102	17 112
1931.....	22 978	31 582	11 392	15 384
1932.....	20 432	26 554	9 773	12 546
1933.....	20 639	27 381	9 836	12 799
1934.....	20 738	28 085	10 546	14 183
1935.....	20 740	28 759	10 716	14 869
1936.....	21 282	29 807	10 741	15 016
1937.....	20 911	29 022	10 646	14 640
1938.....	21 367	30 039	10 596	14 819
1939.....	21 662	31 405	10 788	15 430
1940.....	22 974	35 504	11 644	17 881
1941.....	24 234	38 605	12 529	20 088
1942.....	25 759	40 684	13 705	22 305
1943.....	26 923	45 244	13 899	24 010

Efter den Fordobling af Ejendomspriserne, der havde fundet Sted fra 1914 til 1920, fulgte 1921—22 en midlertidig Nedgang (se 1. Bind, S. 202), men Inflationen bragte fornyet Stigning. Pri-

serne for Besætning og Inventar laa i 1925 en Del lavere end i 1920, skønt Besætningerne var forøget betydeligt i de mellemliggende Aar. Nedgangen 1926—28 ramte især de store Gaarde, og efter en svag Stigning 1929—30 slog Krisen 1932—33 Hartkornspriserne ned under $\frac{3}{5}$ af 1920-Prisniveauet. Efter Bedringen i 1934 var der kun en svag Opgang, før Krigsperioden efter 1939 skabte Højkonjunkturer.

Landejendommenes Prioritetsgæld udgjorde i Femaaret 1915—19 kun ca. 40 pCt. af Salgssummerne, men 1930—34 godt 60 pCt., hvortil kom den betydelige Løsgæld (jfr. S. 542). Da Krisen i 1932 kulminerede, beløb Prioritetsgælden sig til netop $\frac{2}{3}$ af Salgssummen eller næsten det dobbelte af Gældsbyrden i 1919. 1930'ernes Gældsproblemer er omtalt i Afsnittet om Landbrugs-krisen. Kronenedskæringen betød vel en Nedskæring af Gældsbyrden, men hverken den eller de øvrige prishævende Foranstaltninger muliggjorde en Forrentning af de mange højtprioriterede Ejendomme, selv om navnlig den engelske Baconordning kom Landbruget til Hjælp. I 1938—39 var der endnu ingen sikker Balance mellem Ejendomspriser og Forrentningsevne, men med Krigens Komme ændredes Prisforholdene til Fordel for Landbrugerne, og belært af tidligere Erfaringer lod man Lovgivningen sætte Maksimalgrænse for ny Prioritetsbehæftelse og begrænsede Omsætningen af Landejendomme. Det lykkedes i nogen Grad at holde igen overfor Prisstigningen, men Gældsbyrderne er dog relativt større end under forrige Verdenskrig.

OPLYSNING OG UDDANNELSE

Skønt Landbruget er ældgammelt her i Landet, idet vore Forfædre dyrkede Jorden og holdt Husdyr, længe før vor skrevne Historie tog sin Begyndelse, er det dog først i en forholdsvis ny Tid, vi begynder at høre Tale om, at til denne Gerning hører der ogsaa en Uddannelse, og at Landbrugets Udøvere maa oplyses og dygtiggøres for at kunne dyrke og udnytte Jorden godt. Dette skyldes flere Forhold. Ved den historiske Tids Begyndelse, før Kristendommens Indførelse, var vort Folk jo delt i de to Klasser »Frie« og »Ufrie«, og selv om den frie Bonde nok deltog i Arbejdet ved Jordens Dyrkning, naar han ikke var i Krig eller beskæftiget med Handel, Haandværk, Jagt eller Fiskeri, saa nød dette Erhverv dog ikke nogen særlig Anseelse og var for en stor Del overladt til de Ufrie eller Trællene, der navnlig maatte udføre de haardeste og mest smudsige Arbejder ved Landbruget, og da Trællene ikke var agtede og ansete i Samfundet, var deres Arbejde det heller ikke, og dette bidrog til, at der ikke blev gjort videre for at fremme og udvikle Arbejdet med Jordens Dyrkning. Ved Kristendommens Indførelse skete der en Del Fremskridt inden for Landbruget ved de Impulser, som de første Kristendoms-Forkyndere førte med sig fra de store Kulturlande mod Syd og Vest. Det var jo netop gennem Landbruget og den øgede Opdyrkning af ny Jord, disse søgte at knytte den sø- og krigsvante Nordbo til Hjemmet og til fredelige Sysler. Munkene og Klostrene virkede senere paa samme Maade; navnlig nævnes Cisterciensermunkene som den Tids Vejledere og Raadgivere paa Agerdyrkningens Omraade, ligesom deres Klostre fremhæves som Datidens Landbrugsskoler. Men nogen større Udvikling fandt dog ikke Sted.

I Løbet af nogle Slægtled, efter at vort Folk var blevet kristnet, delte Samfundet sig i de fire Stænder: Gejstlighed, Adel, Borger

og Bonde; de frigivne Trælle gik hovedsagelig op i den sidst nævnte Stand, og dette svækkede Bondestandens Anseelse i de andre Stænders Omdømme. Bondens Gerning var nu bleven den fredelige Agerdyrkers, men skønt dette nu var Landets Hovederhverv, medførte Udviklingen dog, at Bondestanden stadig sank i Anseelse og Indflydelse i Forhold til de øvrige Stænder til stor Skade for Landbrugets Udvikling og Trivsel, idet der i flere Aarhundreder intet blev gjort for at fremme dette. Vel gav det Anseelse, Indflydelse og Magt at eje Jord og Jordegods, og paa denne Tid var det egentlig den eneste Form for Rigdom og Formue, men selve Arbejdet med Jordens Dyrkning var ringeagtet, det overlodes derfor til andre, medens Ejeren var optaget af mere ansete Virksomheder.

DEN ALMENE OPLYSNING OG ALMUESKOLEN

I Begyndelsen af det 16de Aarhundrede fremsatte *Christian d. 2den* Tanken om Skoler for Almuen, men hans Landflygtighed kort efter medførte, at det blev ved Tanken, og der hengik nu to Hundrede Aar, indtil *Frederik d. 4de* og hans Samtid begyndte med at oprette Skoler paa Landet for Almuen og Bondestanden. Det danske Sprogs fortrykte Stilling var ogsaa en Hindring for, at Bønderne kunde tilegne sig Kundskaber ad skolemæssig eller boglig Vej. Latin var det raadende Sprog paa Universitetet og ved de lærde Skoler i Byerne og var Grundlag for al Dannelse, medens dette at udbrede Kendskab til Modersmaalet faldt udenfor Universitetets Rammer, ja endnu paa *Frederik d. 2dens* Tid var det forbundet med legemlig Straf for de studerende at tale Dansk i Skolerne. Paa andre Omraader trængtes Modersmaalet i Aarhundreder af det tyske Sprog, idet mange af de højeste Stillinger i Samfundet var besat med indvandrede Tyskere, der, som *Thomas Kingo* udtrykte sig, »ikke gad tage de danske Vadmelsord paa deres Silketunge«. Ved Siden deraf trivedes Hollandsk en Tid i Flaaden og i visse Handelskredse. Bondestanden var derfor saa godt som uden Forbindelse med Lærdømmen og med Kundskabers Erhvervelse. Vel havde *Christian d. 2den* sammen med sin trofaste Mand *Christiern Pedersen* forsøgt at fremme og støtte Modersmaalets Brug indenfor Fædrelandet, men det gik med dette som med hans Ønsker om Skoler for Almuen.

Som allerede nævnt, var det *Frederik d. 4de*, der endelig greb Tanken om at bygge Skoler paa Landet for at fremme Almuens og Bondestandens Oplysning, og han vedkendte sig derved dette som en Regeringsopgave. Det var hans Slotspræst i Frederiksborg, Sognepræst *P. Hersleb* i Hillerød og Herlev, der ved sit Forslag om Oprettelse af en Skole for Bondebørn i Herlev henvendte Regeringens Opmærksomhed paa den mangelfulde Undervisning paa Landet for den opvoksende Slægt, og Kongen besluttede sig nu til at oprette tyve Skoler paa hvert af de tolv saakaldte Rytterdistrikter, ialt 240 Skoler. Skolernes Stiftelsesdag regnedes at være den 11te Oktober 1721, Kongens halvtredsaarige Fødselsdag.

Dermed var Begyndelsen gjort for denne for Folk og Land saa betydningsfulde Opgave. I Løbet af de følgende Aar 1722—27 stod de 240 Skoler færdigbygget omkring i Landsbyerne, og de var i det første Hundredaar derefter en Pryd for disse, idet de i bygningsmæssig Henseende hævede sig højt over de lerklinede Bondegaarde med de lave og skæve Længer, og de stod kun tilbage for selve den middelalderlige Kirke i saa Henseende. Skolerne havde grundmuret Ydermure med en anelig Gesims, Tag af røde Flensborg-Teglsten, de Egetræes Dørkarme samt Døre og Vinduer var graamalede, og i Skolestuen var der 4 $\frac{1}{2}$ Alen højt fra Murstensgulvet til Loftsbjælkerne. Over den rundbuede Yderdør paa Skolerne saavel som over de fleste af Dørene inde i Huset var der anbragt Vers, som dels hentydede til det Arbejde og den Gerning, de enkelte Værelser og Rum var bestemt til (Skolestuen, Lærerens Stue, Sovekammeret, Spisekammeret og Køkkenet), dels skulde mane til Alvor og Guds frygt. Disse Vers var forfattet af den daværende Præst i Helsing, Digteren *Jørgen Pedersen Friis*. Byggesummen for en saadan Skole var ialt 550 Courantdaler. Bornene, som skulde undervises i Skolerne, fandtes jo i Landsbyerne. Men den tredie Faktor, der hører med til en Skolegerning, for at denne skal kunne bære Frugt, nemlig duelige Lærere, savnedes ganske. Foreløbig fandtes der ingen Seminarier til Uddannelse af Lærere, og de, der blev antaget som saadanne, var derfor Folk af meget forskellig Oprindelse og Uddannelse, mislykkede Studenter, afskedigede Underofficerer, Skrivere, Herskabstjenere, Haandværkere o. l. Personer, som hverken havde almindelig eller pædagogisk Dannelse, og som derfor i Reglen savnede Forudsætninger for at kunne røgte en saadan Gerning.

Lønnen til dem var ogsaa ringe, kun 24 Rigsdaler aarlig foruden en Del Naturalier — Husly, Brændsel, Græsning til et Par Køer og nogle Faar samt lidt Arbejdsydelse af de Husmænd, der havde Børn i Skolen — Goder, der alt i alt vurderedes til et lignende Beløb. For at leve maatte Lærerne derfor drive anden Næringsvej; de forsømte derved deres egentlige Gerning og levede desuagtet i Fattigdom og Foragt. Lønnen maa jo dog ses i Forhold til Datidens øvrige økonomiske Forhold; det kan saaledes anføres, at i sidste Halvdel af det 16de Aarhundrede var Lønnen til Professorerne ved Universitetet kun 80 à 150 Rd. aarlig; det var de theologiske Professorer, der fik 150 Rd.

De Fordringer, der stilledes til Lærerne med Hensyn til Kundskaber, var ganske vist heller ikke store. Børnenes Undervisning i Religion betegnedes som det vigtigste, men her forlangtes kun, at Lærerne skulde kunne Luthers Katekismus og kunne katekisere over denne med Børnene, samt at de skulde kunne læse, skrive og regne. Undervisningen i Læsning og Luthers Katekismus, der helst skulde læres udenad, var gratis, men de, der ønskede, at deres Børn ogsaa skulde lære at skrive og regne, maatte betale otte Skilling derfor om Ugen. Grundet paa Lærernes mangelfulde Uddannelse og smaa Kundskaber blev det i de allerfleste af Skolerne en yderst tarvelig Undervisning, der mest bestod i Udenadlæren af Katekismus, Skriftsteder og Salmevers uden nogen Forklaring af Indholdet, fordi de allerfleste af Lærerne ikke magtede dette. Ikke faa af de antagne Lærere maatte afskediges paa Grund af Uduelighed, andre som Følge af forargeligt Levned. Skønt det var paalagt Lærerne, at Fejl hos Børnene skulde straffes med Lempe, »ingenlunde med Hug og Slag«, var Prygl dog meget almindelig. Undervisningen gav derfor heller ikke videre Udbytte, hvad Udvikling af Børnenes Forstand, Opfattelsesevne og derigennem Dygtiggørelse til Livet angaar.

Frederik d. 4de vilde gerne havt Reformen gennemført over hele Landet, altsaa ogsaa paa de private Godser, men han indsaa, at dette ikke kunde gennemføres endnu; han nøjedes derfor med at vise Godsejerne Eksemplet og paalagde saa forøvrigt Biskopperne omkring i Landet at virke for Oprettelsen af nye Skoler, og dette blev ogsaa fulgt af en Del Godsere. Det blev *Christian d. 6te* og dennes Raadgivere, der ved en Forordning i 1739, som fulgtes af flere i de følgende to Aar, søgte at faa Almueskoler rejst over det ganske Land; selv

lod Kongen saaledes bygge 12 Skoler paa Sorø Gods og 9 i det daværende Dragsholms Amt, men ulykkeligvis var Landet i disse Aar saa fattigt og Pengeknapheden saa stor, at der manglede Midler til at faa denne Foranstaltning gennemført; den maatte tildels overlades til Godsejerne, og derfor kom det til at gaa altfor langsomt.

Ved Siden af maa dog nævnes, at Undervisningen i Modersmaalet i de lærde Skoler nu endelig fik indrømmet en Plads ved Siden af Undervisningen i de fremmede Sprog, ligesom Skoleplan og Skolebøger forbedredes. I det hele taget sporedes der en glædelig Fremgang i Sansen for Videnskabens, Oplysningens og Modersmaalets Betydning, et Forhold, der fik en gavnlig Indflydelse paa Udviklingen i de følgende Aar.

Men i den samme Tid virkede andre og stærke Kræfter, der til Ulykke for Bondestanden og til stor Skade for al Udvikling og Fremskridt inden for Landbruget, fik indført Stavnsbaandet, fordi man i de ledende Kredse mente, at Hensynet til Landets Forsvar, Jordens Dyrkning og Landets Økonomi gjorde denne Foranstaltning nødvendig. Som Grundlag for Landets Styrelse økonomisk set havde endvidere den saakaldte »Merkantilisme« nu været den raadende siden *Christian d. 4des* Tid. Denne Lære, der var kommen til os fra England og Frankrig, lærte jo, at ligesom en Mand, der har mange Penge, er en rig Mand, saaledes bestaar et Lands Rigdom ogsaa i ædelt Metal, og det gjaldt derfor om at styre og regere saaledes, at dette Formaal naaedes. Disse økonomiske Synspunkter var til Skade for Landbruget, thi med Datidens mangelfulde Transportmidler egnede Landbrugets Frembringelser af Husdyr og Korn sig ikke saa godt til Udførsel som Haandværkets og Industriens, og sammen med Handelen blev disse Erhverv derfor begunstigede af Regeringen, ofte paa Bekostning af Landbruget, der fik det Hverv at levere billige Fødemidler til Udøverne af Handel, Haandværk og Industri, for at disse bedre kunde klare sig i Konkurrencen med Udlandet, saa den attraaede gunstige Handelsbalance opnaaedes.

Omkring Midten af det 18de Aarhundrede var der Tegn til en ny Tid og til, at den gamle Tids Opfattelse for flere af disse for Landets Økonomi og Folkenes Udvikling vigtige Hovedspørgsmaal var ved at ændres. Disse nye Tanker og Ideer kom fra de store Kulturlande mod Vest og Syd, England, Frankrig og senere Tyskland. Gennem Skrifter spredtes de nye Tanker

derefter ud til den øvrige civiliserede Verden. Der rejstes nu Tvivl om, hvorvidt det var rigtigt, at Staten skulde tildele hver Stand indenfor Samfundet sin Rolle. Erfaringerne syntes at vise, at dette Tvangssystem ikke førte til Lykke for Folk og Samfund, men at Evnerne og Kræfterne burde have Lov til at røre sig frit, saa de kunde vokse og udfolde sig uhindret. Ligeledes fremkom der en Kritik af den merkantilistiske Lære, idet der hævdedes, at denne var et Fejlsyn. Handelen skabte ingen nye Værdier, den flyttede kun rundt med de allerede bestaaende, og derfor blev Land og Folk fattigere ved at blive styret efter Merkantilismens Grundsætninger. Herhjemme var Landbruget saa fattigt som næsten ingen Sinde, saa det syntes at bekræfte Sandheden af den rejste Kritik. Der var vel mange andre Aarsager til Bondestandens Fattigdom; men at det merkantilistiske System var til Skade for Agerbruget, var sikkert nok. »Fattige Bønder, fattigt Kongerige; fattigt Kongerige, fattig Konge«, sagde den franske Læge og Tænker *F. Quesnay*. Naturen var Rigdommens Kilde, hævdede han, derfor var Agerbrug, Skovbrug, Fiskeri og Bjergværksdrift de virkelige Kilder til Velstand (Fysiokratismens Lære), og derfor burde Agerdyrkingen fremmes, og alt hvad der var en Hemske for denne — Hoveri, Stavnsbaand, Tiender o. l. — burde fjernes. Endvidere rejste de nye Tanker og Ideer en Kritik paa et tredie Omraade, nemlig med Hensyn til den store Forskel, der var indbyrdes mellem Datidens Mennesker, idet Bønderne var fattige, uvidende og forkuede, medens andre Samfundslag i Ly af Privilegier levede et Liv i Overdaadighed. Der krævedes derfor Lighed for Loven og Afskaffelse af Privilegier, ligesom der, under Paavirkning af religiøse Grundsætninger og en religiøs Vækkelse (Pietismen), der navnlig næredes og støttedes i *Christian d. 6.'s* Regeringstid, nu sporedes en vis Medfølelse for lidende og ulykkelige Mennesker i Samfundet (Humanitet og Filantropi).

Disse nye, temmelig revolutionerende Ideer kom nu hertil dels ad litterær Vej, dels ved hjemvendte Unge, der havde studeret i Udlandet og var blevet begejstrede for disse ved den ligesom mere personlige Tilegnelse i de nye Tankers Fødeland. De bredte sig derfor i vort Folk og paavirkede navnlig den opvoksende Slægt indenfor de mere oplyste Samfundslag, og dette sammen med den tidligere nævnte voksende Sans for Betydningen af Kundskaber og Oplysning, for Videnskab og for vort eget Sprog kom nu i høj Grad til at præge Tiden fra Midten af det

18de Aarhundrede og Slægtledet derefter, det Tidsafsnit, som i vor Historie er kaldt »Oplysningstiden«, og som førte til de store Landboreformer og Bondestandens Frigørelse. De første synlige Frugter af de foran skildrede Forhold, som man sporede herhjemme, var en vaagnende Interesse for Oplysning, for Agerbruget og for Landboforholdene i det hele taget samt for økonomiske Spørgsmaal, og det i Samfundslag, hvor der ikke tidligere var mærket noget saadant.

Dette gav sig bl. a. Udslag i en kongelig Kundgørelse af 31te Marts 1755, i hvilken Landets Borgere uden Hensyn til Rang og Stand opfordredes til at udarbejde og fremkomme med almennyttige Afhandlinger over herhen hørende Emner og indsende disse til Greve *A. G. Moltke*, der havde udvirket denne Kundgørelse, rimeligvis efter Forslag af den initiativrige Biskop *Erik Pontoppidan*, der nærede stærk Sans for at udvikle Landets Hjælpekilder. De Afhandlinger, som fandtes værdige dertil, vilde saa blive trykt paa offentlig Bekostning. Det var her saa heldigt, at samtidig med, at *A. G. Moltke* var en meget dygtig og interesseret Landmand, var han næst efter Kongen den mest indflydelsesrige Mand her i Landet i *Frederik d. 5.'s* Regeringstid; paa sit Gods havde han gennemført store Forbedringer, der havde øget det aarlige Udbytte betydeligt (se 1. Bd. S. 162—63), Forhold, som Kongen havde haft Lejlighed til at iagttage ved Selvsyn under sine Besøg paa Bregentved. Greve *Moltke* havde forøvrigt, kort efter at *Frederik d. 5.* var kommen paa Tronen, forelagt Kongen en Plan, der tog Sigte paa Ophjælpning af Agerbruget. Det fremhæves i denne, at Landets Jord er fortræffelig, blot den bliver behandlet paa den rigtige Maade. (De paagældende Afhandlinger blev trykt i »Danmarks og Norges økonomiske Magasin«, der under *Pontoppidans* Redaktion udkom i 8 Bind fra 1757 til 1764).

Foruden de i »Økonomisk Magasin« trykte Afhandlinger var der ogsaa Forfattere, der skrev og udgav selvstændige Skrifter, som behandlede herhen hørende Spørgsmaal, Nationaløkonomi, Agerdyrkning samt Bondespørgsmaalet; de slap ikke alle helt ubeskaarne gennem Censuren, det gælder saaledes for den økonomiske Forfatter Søkaptain *Fr. C. Lütken*, men som Helhed var Censuren ret mild; *Frederik d. 5te* hyldede den Grundsætning, siges der, at Aandslivet bør ikke underkastes nogen Indskrænkning. En af det nyoprettede Sorø Akademis Lærere og en

af Datidens bedste Skribenter, *Jens Schielderup Sneedorff*, siger netop om *Frederik d. 5.'s* Regering, at det var en Tidsalder med den sjældne Lykke, at man kunde tænke, hvad man vilde, og sige, hvad man tænkte.

Trods *Frederik d. 4.'s* Begyndelse med at oprette Skoler paa Landet, der skulde fremme Bondestandens Dygtiggørelse ved at oplyse og udvikle Børnene og den opvoksende Slægt, og Sønnen *Christian d. 6tes* fortsatte Bestræbelser i samme Henseende ved Forordningen af 1739 som nævnt foran, Bestræbelser, som ogsaa en Del Godsejere, paavirkede af Tidens religiøse og humane Strømninger, havde sluttet sig til, var Frugterne af disse prisværdige Foranstaltninger dog yderst ringe af de tidligere nævnte Grunde, uduelige Lærere, usle Lønninger, den daarlige Undervisningsmaade, Mangel paa brugbare Undervisningsmidler, Tidens Fattigdom, lang Vej til Skolerne, Bondens Sløvsind og fortrykte Stilling, der medførte, at Forældrene hyppigt foretrak at beholde Børnene hjemme, navnlig om Sommeren, for at have Nytte af dem, samt Datidens trods de nye Strømninger dog ringe Forstaaelse af Sagens Betydning. En Del af de oprettede private Skoler, til hvilke Godsejere havde anvist et Hus, medens Bønderne hjalp hverandre med at skaffe Lærerens Løn til Veje, holdt hurtigt op at virke, enten fordi Bønderne ikke magtede Lønspørgsmaalet, eller fordi man havde været uheldig og faaet en uduelig Lærer, saa Interessen for Skolens Gerning af denne Grund tabtes.

Under *Frederik d. 5.'s* tyveaarige Regering skete der heller ingen videre Fremskridt, hvad Skolerne og Undervisningen angik, og trods alle Bestræbelser var Resultaterne i de to første Slægtled, efter at hans Bedstefader havde begyndt Reformen i 1721, kun smaa. Skiftende Regeringer, stor- og udenrigspolitiske Spørgsmaal, indbyrdes Misundelse og Intriger mellem de ledende Kredse i og omkring Hoffet og den enevældige Konge, Rigets slette finansielle Tilstand, de ledende Regeringskredsens stadig store Interesse for Handel og Industri samt Stavnsbaandets, Høveriets og Jordfællesskabets Forbandelser var altsammen Aarsager til dette triste Resultat. Greve *A. G. Moltkes* Haab om, at det gode Eksempels Magt med det forbedrede Agerbrug for Øje nok skulde virke til dettes videre Udbredelse, om end langsomt, syntes ogsaa at blive beskæmmet. Sagen var, at Datidens simple Agerbrug hos Bønderne var en stillestaaende, vanemæs-

sig Gerning, som Sønnen røgtede paa samme Maade, som han havde set Faderen gøre, og saaledes var det gaaet Slægtled efter Slægtled gennem Aarhundreder. Der var endnu ikke Tale om praktiske Læresteder, hvor de Unge kunde dygtiggøres, inden de skulde afløse de Ældre.

Efter *Frederik d. 5.'s* Død kom der i 1775 i hans Søn *Christian d. 7des* Regering under Enkedronning *Juliane Maries* og det *Guldbergske* Styre en ny Forordning for det højere Skolevæsen, men Statsminister *Ove Høegh-Guldberg* hørte den gamle Tid til. Han nærede den Anskuelse, at Bønderne helst ikke skulde lære for meget, da de saa let kunde blive kede af det strenge legemlige Arbejde; det gjaldt først og fremmest om at paavirke den opvoksende Slægt religiøst og sædeligt, det vilde Staten være bedst tjent med. Hans varme Interesse for Modersmaalet er velkendt, og ved sin forannævnte Skoleforordning betragtede han det som en Hovedopgave at fremme Undervisningen i det danske Sprog. »Det er vor Vilje«, hed det i den kongelige Befaling, der laa til Grund for Forordningen, »at Ungdommen i Skolerne skal med Flid anføres til at kende deres Fædrelands Sprog, øves i at tale og skrive det vel, læse nogle af de bedste Skribenter og dannes til at tale offentligt med Sømmelighed og Yndighed«. Disse Synspunkter maa betegnes som et stort Fremskridt. I Overensstemmelse hermed bør det anføres, at *Guldberg* til Brug for Læsning i de højere Skoler lod *Ove Malling* skrive Bogen: »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere«, der endnu saa nær op mod vor Tid som 1885 udkom i ny Udgave, og som blev oversat baade paa Tysk, Engelsk og Fransk.

Guldberg havde dog nok Forstaaelsen af, at Lærernes Uduelighed var en væsentlig Aarsag til de slette Resultater af Skolernes Gerning, og han gik derfor med til, at der for Hertugdømmernes Vedkommende blev oprettet et Skolelærerseminarium i Kiel i 1781, men han var ængstelig for den ny Tids Aand og for dens »vindige Ideer«, som han udtrykte sig. For dog at faa nogen Nytte af Skolerne og for at danne nyttige Under-saatter til »Statens Bedste«, fik han indført Spindeskoler, hvor Skolebørnene kunde øves i Haandgerning. Efter at *Guldberg* var styrtet, blev der i 1787 oprettet et Seminarium i Tønder. Her havde nemlig den dygtige Pædagog, Konsistorialraad *Balthazar Petersen* i Begyndelsen af 1760erne paabegyndt en Virk-

somhed med at uddanne Skoleholdere, og ved hans Død i 1787 oprettedes saa Seminariet.

Som Eksempel paa, hvilke Tanker der i saa Henseende rørte sig indenfor de højere Lag i vort Folk i disse Aar, skal nævnes, at det var i 1774 under det Guldbergske Styre, at Historikeren *Peter Frederik Suhm* skrev og udsendte sin politiske Fortælling »Euphron«, hvor han i den ene Udgave, der af Frygt for Censuren kun var bestemt for hans Venner, fremsatte 42 frisindede Regeringsregler; i den 33te af disse giver han det Raad: »Hjælp Skolerne op; dér lægges Grundvolden til Landets Bedste. Besørg Lærerne dér anstændig Underholdning; skænk Biblioteker, matematiske Instrumenter, Modeller, Natursamlinger til Skolerne. En dygtig Lærer er mere værd end en titulær Gehejmeraad«. I den 41de Regel siger han: »Opret en Højskole, det er din Ære og Fordel at herske over oplyste Folk.«

Det var den 14de April 1784, den Dag, da den 16-aarige Kronprins *Frederik* for første Gang gav Møde i Statsraadet, at den foran omtalte Omvæltning vedrørende vort Lands Regering fandt Sted, hvorved det Guldbergske Styre maatte vige Pladsen og overlade denne til Mænd, der havde mere Blik for de nye Ideer, som var fremme i Tiden. Selv om de fire Mænd, der denne Dag udnævntes til nye Ministre, ikke kom til at spille nogen videre Rolle i saa Henseende, bortset fra *A. P. Bernstorff* og tildels den gamle Generalprokurør *Henrik Stampe*, der døde i 1789, saa alene dette, at den unge Kronprins viste sig at have Sympati for og kunde samarbejde med den nye Tids Mænd, fik den største Betydning for Land og Folk i de følgende Aar.

Blandt de Mænd, som nu traadte i Forgrunden for Arbejdet med Landboreformerne og for Bondestandens Frigørelse, Oplysning og Dygtiggørelse, maa nævnes de to Brødre Greverne *Christian Ditlev Frederik Reventlow* til Christianssæde og den yngre Broder *Johan Ludvig Reventlow* til Brahetrolleborg, der begge havde været med til at styrte *Guldberg* i 1784, men de samme to Mænd maa ogsaa nævnes, naar der skal gøres Rede for de Bestræbelser, der blev gjort for at fremme Skolen og Undervisningen og derigennem Dygtiggørelsen af den opvoksende Slægt, særlig indenfor Bondestanden.

Under Omtalen af Landboreformerne er der gjort Rede for, hvorledes den saakaldte »lille Landbokommission«, der blev nedsat i Slutningen af 1784 efter Forslag af Brødrene *Reventlow* og

med disse som Medlemmer, gennemførte Landboreformerne fortrinligt paa Frederiksborg og Kronborg Amter, men samtidig sørgedes der for at fremme Bondens Oplysning, saa han bedre blev i Stand til at forstaa og tage imod det nye, som Reformerne førte med sig. Til dette Formaal opførtes i de følgende Aar 34 nye Skoler til de 35, der allerede fandtes i de to Amter. Med Hensyn til Kroerne i de to Amter gik man derimod den modsatte Vej, idet det bestemtes, at af de 35, som fandtes, skulde de 13 nedlægges, efterhaanden som de blev fæsteledige. Desuden uddeltes der nyttige Skrifter vedrørende Agerbruget. Yderligere blev det paalagt Landinspektørerne, der udførte Jordernes Opmaaling, Bonitering og Udskiftning, og som Bønderne under Arbejdet hermed havde lært at kende og faaet Tillid til, at vejlede og give Bønderne alle de gode Raad, de formaaede, ligesom der uddeltes godt Sædekorn, Læggekartofler, Kløver- og Hørfrø o. s. v. samt Træplanter, det første Aar som Gave, senere til Indkøbspris, for at opmuntre Bønderne til at forsøge de Fordele, dette kunde bringe. Det var navnlig *Chr. Reventlow*, der var Sjælen i disse Foranstaltninger, og selv var de to Brødre utrættelige i at rejse omkring i Amterne, hvor de færdedes mellem Bønderne og vejledede disse med Raad og Daad, og ved den jævne Maade, de forstod at optræde paa, vandt de snart Bøndernes Tillid, hvilket var en Nødvendighed for at faa disse til at lytte efter den Slags Vejledning.

En ny Foranstaltning til de Unge Dygtiggørelse, et Middel, som vistnok ikke var benyttet tidligere, selv om *A. G. Moltkes* Udtalelse om »Eksemplets Magt« fører Tanken hen derpaa, fik *Chr. Reventlow* iværksat ved at faa unge Bondesønner bort fra Hjemmet en Tid og anbragt hos saadanne Agerdyrkere, der, hvad Dygtighed angik, hævede sig op over det almindelige. Han var her klar over, at de helst vilde til Mænd af deres egen Stand; dog fik han en Del anbragt hos en dygtig Skotte *Mr. Horn*, der drev en af de udskiftede Gaarde i Gentoft, ligesom han ogsaa fik enkelte anbragt hos dygtige Præster. Allerede da var det ret almindeligt, at Præsten var den fremmeligste Agerdyrker i Sognet, og at han optraadte som Raadgiver og Vejleder for sine Sognebørn ikke alene paa det aandelige Omraade, men ogsaa paa det timelige, ligesom Præstegaarden ofte var den bedst drevne Gaard i Sognet, og »Præsternes Avlskarle« har bidraget meget til at fremme Udviklingen i vort Agerbrug, naar de efter

endt Ophold hos Præsten overtog Fødegaarden eller en anden Fæstegaard og ved »Eksemplets Magt« drog Naboerne med til en bedre Udnyttelse af Jorden.

Men navnlig var Arbejdet for bedre Skoler og Bondestandens Oplysning tidlig og silde fremme i de to Brødre *Reventlows* Tanker. *Chr. Reventlow* betragtede med Rette dette som en nødvendig Betingelse for Bondestandens større Frihed. I en af sine mange fortrinlige Indstillinger til den store Landbokommision siger han saaledes følgende: »Naar Stavnsbaandet er ophævet, naar alle Midler, som kunne tjene til Landvæsenets Opkomst, ere anvendte til at ophjælpe det, da vilde Fremgangen dog langtfra ikke blive saa hastig, langtfra ikke saa stor, saa lykkelig for Staten og for hvert Individ i Bondestanden, som naar Skolevæsenet tillige bringes til den Fuldkommenhed, som det i adskillige andre Lande allerede har opnaaet.« Paa sine Godser paa Lolland virkede han med samme Iver for denne sin Yndlingstanke; da han ved Faderens Død 1775 overtog disse, tog han straks og med Held fat paa Agerbrugets Forbedring, og det er karakteristisk for ham, at det øgede Udbytte af Hovedgaardene, som han indvåndt herved, anvendte han til Forbedring af Godsets 10 Skoler, dels til Udvidelse, dels til Nybygninger, samt til forøgede Lønninger til Lærerne. Som et Bevis mere for, hvor dybt han tænkte over denne Sag, skal nævnes, at ved Jordernes Udskiftning af Fællesskabet og ved Udarbejdelse af en ny Vejforordning skulde der ved Anlægget af nye Veje og Stier sørges for, at Børnene ikke fik for lang og besværlig en Vej til Skolen.

Ved Udarbejdelsen af disse Foranstaltninger til Fremme af Skolerne og Bondestandens Oplysning havde *Chr. Reventlow* en god Støtte i sin yngre Broder *Johan Ludvig Reventlow* paa Brahetrolleborg, der omfattede disse Spørgsmaal med samme Varme og Interesse. Allerede i 1788 havde denne trukket sig tilbage fra sine Embeder i Regeringen for at ofre sig for Styrelsen af sit Gods.

De to Brødre var for længst klare over, at en af de største Mangler ved den bestaaende Ordning var Savnet af veluddannede og dygtige Lærere, og derfor oprettede den yngre Broder, der hidtil til sine Skoler havde faaet Seminarister fra det under *Guldberg* oprettede Seminarium i Kiel, i 1794 paa Brahetrolleborg Skolelærer-Seminariet »Bernstorffsminde« til Uddannelse af duelige Lærere. Syv Aar senere i 1801 oprettede den ældre Bro-

der paa sit Grevskab Christianssæde et lignende i V e s t e r b o r g Præstegaard paa Lolland; han var her saa heldig at have en dygtig Medhjælper i sin mangeaarige Ven Præsten, den senere Biskop *P. O. Boisen*, der blev Forstander for Seminariet. Skønt *Chr. Reventlow* var en dybt religiøs Mand med en urokkelig Tro paa Forsynet, saa han dog sundere paa Børnenes Undervisning i Religion i Forhold til de øvrige Fag, end *Guldborg* havde gjort; dette fremgaar af den indholdsrige men jævne Tale, han holdt paa Frederiksborg Slot den 15de August 1788 ved Uddelingen af de første 15 Arvefæsteskoeder til Bønder paa de to Amter. Han siger her blandt andet: »Jeg ser den lykkelige Tid i Møde, i hvilken man ved Børnenes Undervisning i alle Skoler vil anse Forstandens og Hjertets Dannelse for vigtigere end Udenadlæsningen, den Tid i hvilken man vel i Skolerne vil anse Undervisningen i Religionen for den vigtigste, men ikke for at betage Børnene Tiden til at erhverve den Kundskab, som de behøve til at blive nyttigere og lykkeligere Mennesker i deres Kald.«

Datidens Opfattelse af de store Mangler, der fandtes med Hensyn til Ordningen af vort Skole- og Undervisningsvæsen, ikke mindst hvad delvise Lærere angik, og det utilfredsstillende Udbytte, dette hidtil havde givet, førte til, at der i 1789 blev nedsat en Skolekommission, der skulde overveje alle herhen hørende Forhold og komme med Forslag til gavnlige Ændringer. I denne Kommission fik begge Brødrene *Reventlow* Sæde, den yngste dog kun som korresponderende Medlem. I 1799 havde Kommissionen en udførlig Indstilling færdig med Hensyn til den fremtidige Ændring af Almueskolen og Undervisningen paa Landet, men flere forskellige Forhold medførte, at der endnu hengik en Del Aar, inden denne vigtige Sag fik sin endelige Ordning for et langt Tidsrum. Krigen med England samt Mangelen paa Penge gjorde sig saaledes gældende, men endvidere havde der i Tidens Løb ogsaa paa dette Omraade rejst sig en Del Kritik mod Tidens Reformtanker om Undervisning og Opdragelse, saaledes af Kongens Svoger Hertugen af Augustenborg, der som Medlem af Statsraadet havde meget at sige. Han var ganske vist ikke Medlem af Skolekommissionen, men han var Patron for Universitetet og Formand for en Kommission, der var nedsat i 1790, og som skulde ordne og forbedre de lærde Skolers og Universitetets Forhold. Han havde i flere Henseender et andet Syn paa disse

Spørgsmaal end *Chr. Reventlow*; han sagde saaledes: »Bonden maa ikke blive oplyst. Hvis han bliver det, saa rebellerer han.« Med et saa forskelligt Syn paa dette Spørgsmaal vil man kunne forstaa, at disse to Mænd ikke arbejdede godt sammen og jævnlig maatte faa skarpe Sammenstød, og her maatte *Reventlow* ofte vige.

Ved et provisorisk Reglement i 1806 blev Kommissionens Bestemmelser foreløbig indført og prøvet i Skolerne paa Øerne, men først 15 Aar efter Kommissionens første udførlige Indstilling i 1799 fik vi endelig Skoleloven af 29de Juli 1814, der i de følgende 90 Aar i det væsentlige blev Grundlag for Almueskolen og Børneundervisningen paa Landet. — Der blev dog ingenlunde Ro endnu om Barneskolen og Undervisningen, idet Spørgsmaalet om Undervisningsmaaden faa Aar efter kom til at træde stærkt i Forgrunden i godt en Snes Aar.

I England og Frankrig var den saakaldte »indbyrdes Undervisning« paa denne Tid stærkt paa Mode. Ved denne skulde de ældre og viderekomne Børn hjælpe til med at undervise mindre vidt fremkomne, foruden at der til Brug ved Undervisningen blev udarbejdet og benyttet en hel Del Vægtabeller, og *Frederik d. 6te* mente nu, at denne Metode kunde bøde noget paa Lærernes mangelfulde Dygtighed og deres Faatallighed. Skoledirektionen saa dog ikke saaledes paa dette Spørgsmaal som den enevældige Konge; men denne fandt nu den nødvendige Støtte samt Manden til at søge Metoden gennemført i vore Skoleforhold i Kaptajn *J. N. B. Abrahamson*, der under sit Ophold i Frankrig de sidste Aar af Napoleonskrigene havde sat sig ind i Systemet. Dette fik nu et vist militært Tilsnit over sig, noget som tiltalte Kongen, og det blev efterhaanden indført i en Mængde af Landsbyskolerne samt i mange Borgerskoler. Men selv om det havde Tilhængere, saa fik det efterhaanden i betydende Kredse flere og flere Modstandere, der skrev og talte imod det og betegnede den »indbyrdes Undervisning« som aandløs og sløvende, saaledes *N. F. S. Grundtvig*, *A. S. Ørsted* o. fl., ligesom den nu gamle Greve *Chr. Reventlow* sagde, at han nok skulde vide at holde Systemet uden for sine Skoler. I 1830'erne var Metoden synligt paa Retur, og den forsvandt kort efter, at den gamle Konge var gaaet bort.

I Slutningen af det 18de Aarhundrede og omkring ved Aarhundredskiftet var der næppe noget Spørgsmaal som »Oplysningstidens« Mænd tillagde saa stor Betydning for det enkelte

Menneske og for Samfundet som Helhed som Undervisning og Oplysning, og naar Landboreformerne undtages, var der næppe noget Spørgsmaal, der var blevet drøftet med større Iver end Skolen.

Med den store Interesse, Landboreformerne og Bondespørgsmaalet havde vakt for Landbruget, var man ligeledes i ledende Kredse meget optaget af ved Vejledning og Dygtiggørelse af Bonden at fremme Landbruget og gavne det »kære Fædreland«. Selv Kirken, Religionen og kirkelige Spørgsmaal traadte noget i Baggrunden for Interessen for Skolen, Undervisningen og Oplysningen, og maaske netop derfor havde Rationalismen (Fornuftkristendommen) et saadant Tag i en Mængde af Datidens Præster, at dette kom til at præge deres Forkyndelse og Virke i Menighedens Tjeneste. Det samme var forøvrigt Tilfældet med Regeringen; ogsaa den interesserede sig næsten mindre for Kirken end for Skolen; derom vidner den ejendommelige Forordning af 1810, hvorefter der ved Besættelsen af visse Embeder paa Landet (teologiske og juridiske) fortrinsvis vilde blive taget Hensyn til de Kandidater, der besad Anbefaling fra Professoren i Landøkonomi ved Universitetet, *G. Begtrup*, at de havde hørt hans Forelæsninger. Regeringen anlagde her den Betragtning, at disse Forelæsninger kunde bidrage til, at Præstegaardene ude omkring paa Landet kunde blive drevet som Mønstergaarde til oplysende Eksempel for den jævne Bonde. Det er interessant at sammenligne denne Forordning med en Bestemmelse, som Regeringen fremsatte ca. 50 Aar tidligere (i Merkantilismens Tid), da den paalagde Præsterne fra Prædikestolene at formane Menighederne til »efter deres allerunderdanigste Pligt i alle optænkelige Maader at befordre alt, hvad der kan tjene til de indenlandske Fabrikkers Opkomst«. Nu mente Regeringen, at Præsterne havde den Opgave gennem Tale, Skrift og Eksempel at virke til, at Bonden blev en duelig Agerdyrker; det er Vidnesbyrd om et ændret Syn hos Regeringen paa Økonomien indenfor Statsholdningen. Omkring ved Aarhundredskiftet var Præsterne derfor meget optaget af at skrive, oversætte og udgive landøkonomiske Skrifter og Afhandlinger, ja enkelte talte endog fra Prædikestolene til Menigheden om Landbrugsspørgsmaal, Kartoffelavl, Sommerstaldfodring o. lign. for at »gavne og oplyse«, og de var tilsyneladende mere optaget af at hjælpe deres Sognebørn til Rette med Livets ydre Forhold end med at vejlede dem

i Livets aandelige Spørgsmaal. Som Eksempel paa de Betragtninger, der blev fremsat om disse i Datiden brændende Spørgsmaal, kan fremdrages, hvad Præsten *Jens Frechland* skriver om at bibringe den vordende Jordbruger Landøkonomiens vigtigste Grundsætninger allerede i Landsbyskolen eller ved Aftenlæsninger, Sammenkomster om Søndagen efter Gudsdyrkelsen o. s. v.: »Jeg har selv i flere Aar og vistnok med Held, gennemgaaet Professor *Fleischers* Agerdyrknings-Katekismus med enkelte af mine Konfirmander og tillige lært dem af Naturens store Bog, og det glæder os her paa Landet, at Seminaristerne paa Blaagaard Seminarium siges at skulle faa theoretisk og praktisk Undervisning i Landøkonomi. Vi har Skoler for Talere, Landmaalere og Musikelskere; ja det som man maa undre sig over selv for de foragteligste Beskæftigelser har man Lærestalter; at krydre Maden for vellystige Ædere, at anrette Taffel for taabelige Forødere og pynte deres Hoved og Haar, men offentlige Lærere og Disciple i Landøkonomien, dem har jeg ingen kendt af. Det er næsten et Under, at den Videnskab, som bidrager mest til Sundhed for vore Legemer og til Nytte i det daglige Liv, er bragt til mindst Fuldkommenhed, og den alleruskyldigste Maade at vedligeholde og forøge sin Formue paa foragtes.«

Indenfor de ledende Kredse var man for længst klar over, at det, der først og fremmest trængtes til, var duelige Lærere i Landsbyskolerne. En af de første Opgaver, som Kommissionen af 1789 satte sig, var derfor ogsaa at arbejde for en bedre Læreruddannelse, og dette førte allerede i 1791 til Oprettelsen af Seminariet paa Blaagaard, og tre Aar senere oprettede Greve *J. L. Reventlow* det foran nævnte Seminarium paa Brahetrolleborg.

I de Kredse, der var begejstrede for Folkets Undervisning og Oplysning, var man meget stolt over disse Lærestalter, og Digteren *Knud Lyhne Rahbek* sagde om Seminarierne paa Blaagaard og Brahetrolleborg, da de var blevet oprettet, at han regnede dem til »Danerrigets Guldalders ypperste Velgerninger.« Men ogsaa her viste det sig, at der maatte gøres Erfaringer, og at al Begyndelse kan være svær. Man opdagede snart, at Planen for disse Seminarier havde sine Fejl. I et Kursus, der varede tre Aar, vilde man bibringe Seminaristerne en Mængde Visdom, saaledes bl. a. baade Astronomi, Trigonometri, Landhushold-

ningsteori og Lovkundskab, medens Undervisning i Historie mærkelig nok slet ikke var med i Fagene paa Biaagaard. Der fremkom derfor ret hurtigt Anke over, at Eleverne blev overfladiske og opblæste og saa ned paa Bondestanden, som de skulde virke iblandt, og som de for største Delen var udgaaet fra.

Ved Strømninger udefra, navnlig fra Pædagogen, Schweizeren *Pestalozzi*, fik man nu den Ide at oprette Seminarierne under landlige Forhold i Præstegaardene. Ogsaa her var Uddannelses-tiden tre Aar, men der stillede mindre Krav til Kundskaber, og der blev lagt mere Vægt paa at udvikle Seminaristernes Følelsesliv og paa at gøre dem til nøjsomme og beskedne Mennesker, der kunde føle sig hjemme paa Landet blandt Bønderne. Der blev derfor ogsaa undervist i Havedyrkning, Biavl, forskellige Slags Haandgerning, ligesom der undervistes i forskellige Agerdyrkningssspørgsmaal. I Bestræbelserne for at gavne Folk og Fædreland kom disse Læreanstalter nu paa Mode, hvor Seminarierne under Uddannelsen levede i Præstegaardenes Hygge, og de gjorde i Aarhundredets første Slægtled med den store Mangel paa brugbare og dygtige Lærere særdeles god Nytte, samtidig med, at de var meget billige for Stat og Samfund. Det er allerede nævnt, at Greve *Chr. D. Fr. Reventlow* oprettede et Seminarium i 1801 i Vesterborg Præstegaard; det var det første af disse Præstegaards-Seminarier. I 1802 oprettede Præsten *Eiler Hammond* i Brøndbyvester et Seminarium i sin Præstegaard. Aaret efter oprettede Amtsprøbst *P. A. Wedel* et i Skaarup Præstegaard paa Fyen. I 1806 kom det første i Jylland, idet Amtsprøbst *Chr. Joh. Lodberg Krarup* i Borris grundlagde et i sin Præstegaard; 1812 oprettede Præsten *N. L. C. Bentzon* Seminariet i Snedsted i Thy. Aaret efter aabnede Amtsprøbst *H. P. Barfod* et i Lyngby ved Grenaa, og endelig oprettede Kapellan *J. Becher* i 1815 et Seminarium i Ranum ved Løgstør; dette standsede dog allerede efter fire Aars Forløb. Paa Samsø i Besser og paa Bornholm i Nylars blev der ogsaa oprettet Præstegaards-Seminarier.

Som Følge af disse Seminarier bedredes Forholdene, om end langsomt, hvad Manglen paa duelige Lærere angik, ligesom der efterhaanden kom en bedre Ordning af Skolerne. Den haarde Landbrugskrise i Aarene 1819—28 medførte dog, at mange af disse Præstegaards-Seminarier gik ind af Mangel paa Søgning. Seminarierne i Vesterborg og Borris regnedes for de to bedste.

Da Greve *J. L. Reventlow* oprettede de første Landsbyskoler i 1783 paa Brahetrolleborg, fordredes der i Undervisningsplanen, at der skulde undervises i Agerdyrkning og Havebrug, og en Del Godsejere, der oprettede Skoler, mente ogsaa, at deres Fæstebønders Børn burde have Undervisning i Landøkonomi.

Da Skolekommissionen blev nedsat i 1789, næredes den Anskuelse af mange, at Skolelæreren skulde uddannes til at være en »fornuftig Bonde blandt Bønder«, saa han kunde undervise Barneskolens ældste Klasse i Landbrug. I Kommissionens Forslag stod der ogsaa anført, at Bondebørnene skulde lære Naturfag med særligt Hensyn til deres Anvendelse ved Landbruget, samt modtage nogen Kundskab om Agerdyrkningsredskaber og Landmaaling, men disse Bestemmelser udgik, inden Anordningens endelige Stadfæstelse. Lovens Paragraf 23 siger: »Der skal i Skolerne undervises i Religion, Skrivning, Regning samt Læsning Ved Læsningen skal fornemmelig saadanne Bøger benyttes, som kunne give Anledning til at danne Børnenes Sindelag og som indeholde et kort Begreb om deres Fædrelands Historie og Geografi, samt meddele dem Kundskaber, der kan tjene til Fordømmes Udryddelse og blive dem til Nytte i deres daglige Haandtering«. Selv om Oplysningstidens Program med Hensyn til Landsbyskolernes Opgave og Børnenes Undervisning var blevet en Del beskaaret, bestræbte Seminarierne sig dog i et helt Slægtled i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede for at give de vordende Lærere Indblik i Landøkonomiens Discipliner. Provst *Krarup* i Borris, der i 1815 havde faaet Bevilling til at oprette et Skolebogtrykkeri, fik efter en Del Forhandlinger med den ansete Landmand *S. A. Fjelstrup* til Sindinggaard denne til at skrive en Lærebog i Landøkonomi, som skulde bruges ved Seminaristernes Uddannelse paa Seminariet, og i Tilfælde af, at den blev yndet og »bifaldtes af høje Vedkommende«, den da mulig kunde udbredes til de andre Seminarier ogsaa, ligesom *Krarup* ønskede, at den under en duelig Lærers Vejledning ogsaa burde benyttes til Undervisning af Bondebørnene fra 12 til 15 Aars Alderen. Lærebogen, der hedder: »Vejledning til et godt Jordebrug for den Danske Bondestand«, blev trykt i Borris 1820—21. Paa Seminariet i Lyngby blev der givet speciel Undervisning i Dyrkning af Handelsplanter efter Forslag af Præsten *Chr. N. Krarup*, en Broder til ovennævnte Forstander *Krarup* i Borris. Endnu i Trediverne udkom

der enkelte Lærebøger i Agerdyrkning, der var bestemt til Benyttelse paa Seminarierne og ved Undervisningen i Landsbyskolerne.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab (se Side 119) havde nu virket i et halvt Aarhundrede som en betydningsfuld Faktor, hvad Foranstaltninger til Landbrugets Fremme angik. Til Brug ved Undervisning i Landsbyskolerne udgav Selskabet i 1835 en lille Bog: »Kortfattet Undervisning i Agerdyrkning«, der var skrevet af Præsten *P. Chr. E. Poulsen* i Nidløse. Bogen billigedes af Regeringen, der skrev til Skoledirektionen, at den ønskedes indført i Landsbyskolerne, og Bogen, der var trykt i et Oplag af 7000 Eksemplarer, blev derfor snart udsolgt, saa der maatte trykkes et nyt Oplag. Selskabet uddelte selv en hel Del Eksemplarer til Seminarierne. I 1837 udkom der et Tillægshefte, der hed: »Spørgsmaal til Læsebogen: Kortfattet Undervisning i Agerbrug«. I 1837 udsendte Selskabet med samme Formaal Bogen: »Den landøkonomiske Skoleven« af Provst *J. B. Krarup*. Den blev ligeledes anbefalet af Kancelliet til Brug i Landsbyskolerne. En Bog, Selskabet udsendte, som var oversat fra Engelsk af Landmaaler *E. Thomsen*, Rødding, nemlig: *J. F. W. Johnston's* »Catechismus i Agerdyrkningschemi og Jordbundslære« — første Oplag udkom 1850, senere kom der flere Oplag — benyttedes ved Undervisningen i enkelte Landsbyskoler endnu i 1880erne.

Samtidig med disse Bestræbelser paa Seminarierne og paa Lærebøgernes Omraade for at dygtiggøre de vordende Landsbyskolelærere til at kunne undervise Børnene i visse af Agerbrugets Grundsætninger, fremkom der jævnlig baade i Skrift og Tale Indlæg om den samme Sag. I Tidsskrift for Landøkonomi 1831 findes saaledes et Indlæg af een af Datidens ansete Landøkonomer og Landbrugsforfattere, Landvæsenskommissær *Otto Lemvigh*, Kløverholm, Esbønderup, hvori det hedder: »Kundskab i Landvæsenet erhverves vistnok sikrest ved egen Erfaring; men kender og prøver Landmanden ikke tillige andres Erfaringer, da bliver han, som *Thaer* siger, en Styrmand i rum Sø uden Kompass.« Oplysningstidens stærke Sans for Skolen og Dygtiggørelsen af de Unge og den opvoksende Slægt havde forøvrigt givet sig Udslag Landet rundt paa flere andre Maader, saaledes i Pengegaver og Legater til visse Almueskoler baade paa Land og i By. Selv om det ligger lidt ved Siden af, kan ligeledes nævnes

Oprettelsen af Søndagsskoler i Byerne, der skulde afhjælpe Uvidenheden hos Læredrenge og den halvvoxne Ungdom; (de Massmannske Skoler i København begyndte 1800) og de foran under *Guldbergs* Styre nævnte Haandgernings- og Spindeskoler oprettedes ud fra de samme Synspunkter.

UNGDOMMENS UDDANNELSE INDTIL 1864

AGERDYRKNINGS- ELLER LANDBRUGSSKOLER

Saa tidligt som i 1747 møder vi her i Landet Tanker fremme om at udvikle og gavne Landbruget gennem en akademisk Undervisning af de Unge, nemlig ved Genoprettelsen af Sorø Akademi dette Aar, hvor denne Sag nævnes i Fundatsen, og *Ludvig Holberg*, der samme Aar som en »nyttig Borger« bestemte sig til at skænke sit betydelige Gods til Akademiet, syntes meget godt om denne Tanke og udtalte herom: »Hvis Agerdyrknings Kundskab blev til et akademisk Studium, vilde i mine Tanker de ni Musæ ingen Fortrydelse bære derover.« Foreløbig blev det dog ved Tanken.

Det i 1759 oprettede Naturaliekabinet paa Charlottenborg (Natural- og Husholdningsselskab) var vistnok det første Tilløb til at faa Landøkonomien som et Led af Statshusholdningen ind under videnskabelige Synspunkter. Formaålet med dette Naturalkabinet, der ikke havde Forbindelse med Universitetet, skulde være at sætte Undersaatterne i Stand til »nøje at oplede, tilbørligen undersøge og retteligt bruge alle de Naturens Skatte og Herligheder, hvormed Gud havde velsignet Kongens Riger og Lande.« Den meget virksomme Greve A. G. *Moltke* udnævntes til Præses derfor, medens Botanikeren *J. T. Holm* ansattes som Professor i Økonomi ved Stiftelsen som den ene af de to Professorer ved denne. *Holm*, der var født 1726, var theologisk Kandidat og havde senere studeret under den svenske Botaniker *Linné*, der satte overmaade Pris paa ham og to Aar i Forvejen i Upsala personlig havde overrakt ham Doktorhatten. Desværre døde han kort efter sin Ansættelse i 1759, lige som han stod i Begreb med paa Statens Bekostning at skulle rejse til England for at studere dette Lands fremskredne Agerbrug og Økonomi.

Pladsen stod nu ubesat i ni Aar, til den i 1768 blev besat med

den økonomiske Forfatter, Zoologen *J. C. Fabricius*. Han havde ogsaa studeret under *Linné* og var een af dennes mest begavede Elever. Et Par Aar efter bestemte Regeringen sig imidlertid til at nedlægge Virksomheden som en selvstændig Stiftelse og lægge den ind under Universitetet, og *Fabricius* ansattes nu ved dette som ekstraordinær Professor i Økonomi. *Struensees* Fald medførte en Stagnation paa dette Omraade, og af økonomiske Grunde maatte *Fabricius* nu tage imod en Stilling ved Universitetet i Kiel som Professor i Naturhistorie, Økonomi og Cameralvidenskaber (Statshusholdning). Hvorvidt hans Forelæsninger i København over Økonomi, inden han flyttede til Kiel, havde havt nogen Betydning, foreligger der vistnok intet om, men hans Eftermand ved Universitetet, Professor *G. O. B. Begtrup*, nævner, at Forelæsningerne standsede ved *Fabricius's* Afrejse til Kiel 1775.

I »Danmarks og Norges økonomiske Magasin« foreslog enkelte Forfattere Oprettelse af Jordbrugsskoler og Agerdyrkningskoler. I »Bibliotek for nyttige Skrifter« 1772 findes et Forslag af Bogholder (senere Regeringsraad paa *Sct. Croix*) *J. R. Schumacher*, der tilsigtede at dygtiggøre Bønderne til deres Gerning. »Agerdyrkingen, der hidtil har været aldeles forsømt, er nu blevet den vigtigste Genstand for Monarken og hans vise Mænds Bestræbelser«, siger han, derfor er det paa Tide at tage fat paa at fremme Bondens Udvikling, og derfor skal Bøndernes Børn undervises ikke alene i Kristendom i Skolen, men ogsaa i de nyttigste Erfaringer i Landvæsenet; men da der mangler Lærere, der er kyndige baade i Kristendom og Landvæsen, — Lønnen er for lille, Skolemesteren har heller ikke tilstrækkelig Myndighed, ligesom der er saa lidt Jord til Skolerne, at Erfaring ikke kan bestyrke Lærdommen, uden hvilken denne ej nytter, — saa vil denne Vej føre for langsomt til Maalet. Et godt Skrift om Landvæsenet vilde ej være tilstrækkeligt. (Forfatteren sigter her til Hofpræst *Ph. E. Lüders* paa Glüksborg og til den ligeledes ansete Landøkonom, Godsforvalter *Fr. W. Trojel*). Det vil derfor være bedst, siger *Schumacher*, at indrette Skoler alene til Undervisning i Landbrug, og han foreslaar, at der i hvert Amt købes en Ejendom paa 12—20 Tdr. Hartkorn af forskellig Slags Jord, derefter bygges en Skole med jævne Bygninger ligesom Bondens, og der holdes saa Skole for Egnens Ungdom, to Dreng fra hver af de nærmeste ti Byer, eller een fra hver af de nærmeste tyve Byer, efter en Plan, som han nærmere havde

udarbejdet. Videre fremgaar det af hans Forslag, at Pigerne ogsaa skulde gaa i Skole, og han mener, at disse Skoler vilde bidrage meget til Sædernes Forbedring ved at dygtiggøre og forædle de Unge, saa »selv Himlen skal se det og smile derved«.

I 1777 udkom i København af en anonym Forfatter et Skrift: »Uforgribelige Tanker om Bondestandens Opkomst i Danmark«, i hvilket Forfatteren søger at begrunde Nødvendigheden af en »Real-Skole«, ligesom han gør Udkast til dennes Indretning. Han foreslaar, at der paa et belejligt Sted paa Sjælland skal købes en Herre- eller Sædegaard med omtrent 100 Tdr. Hartkorn og alle mulige Slags Jorder foruden 300 Tdr. Hartkorn Bondegods med tilhørende Besætning. Eleverne skal kaldes Akademister, ligesom han bruger Navnet Akademi om Skolen. Han vil ogsaa have Kvinderne med.

I den frodige Pjecelitteratur, der fremkom under Landboreformerne for og imod disse, og som delvis indsendtes til den store Landbokommission, fremkom flere saadanne Forslag. Fra den iøvrigt kun lidet kendte *Nicolai Boye* modtog Kommissionen saaledes i 1787 et Skrift »Plan og Forslag til at befordre Bondestandens Opkomst«, hvori Forfatteren fremsætter sine, som han udtrykker sig »gennem mange Aars Erfaringer givne og prøvede Tanker.« Forfatteren foreslaar her, »at Sognepræsterne paa Landet enten af egen Drift eller efter Anmodning maanedlig samler Sognenes Gaardbeboere for at holde Forelæsninger over de af det Høi Kongl. Landhusholdnings Selskab udgivne, som og andre udkomne og paa dem og deres Forfatning passende oeconomicke og til Landvæsenets Forbedring henhørende Skrifter, for tillige at anmerke, forklare og tilskynde Bønderne til Anvendelse og Brug af det, som maatte anses at være og blive dem mest fordelagtigt; hvilket, naar Bonden havde Kierlighed til deres Sognepræst, som desværre ikke alle Steder findes, vilde hos Bønderne gøre en sær Virkning til Flid og en fornuftig Omgang i Agerdyrkningen, Haugepladsernes Istandsættelse, saavel som i deres øvrige oeconomicke Forhold inden og uden Huset.« Dernæst tilraades, »at der til Degne og Skoleholdere beskikkedes retsindige, duelige og i Levnet eksemplariske Personer, der vare i Stand til at bibringe den opvoksende Ungdom en sand grundig Undervisning i deres Kristendom, Regning og Skrivning, der kunde befordre deres dydige, flittige og sædelige Forhold, men da maatte ogsaa saadanne Skoleholderes tillagte altfor ringe Løn

saaledes forbedres, at de kunde gøre deres saa møjsommelige som højst vigtige Tjeneste med Lyst og Flid, og uden Mangel af det nødtørftige Ophold til sig og sine.«

En anden Forfatter, *Johan Fridrich Gæde*, Vandinspektør og Købmand i København, udgav samtidig et Værk i fire Bind: »Patriotiske Oplysninger om Handelens og alle Næringsvejenes Hinder og Forfremmelse i de danske Stater, til Høieres Eftertanke«, i hvilket han nævner Handels- og Agerdyrknings-Akademier og henviser til England og Frankrig, hvor saadanne findes, ligesom han foreslaar Oprettelse af Agerdyrknings-skoler i Sjælland og Jylland, »og hvor de bekvemmelig kunde indrettes og behøves«. Han erkender, at han ingen Erfaring eller Kendskab har til Landbrug, da han fra Ungdommen har bestemt sig til Handelen, men han tillader sig dog den Frihed at recommandere sit Forslag til det priselige Landhusholdnings Selskab, som maaske kunde foreslaa dygtige Objekter dertil.

I den sidste Halvdel af »Oplysningstiden« fremkom der saaledes adskillige Forslag om Oprettelsen af Agerdyrknings-skoler for Bondestanden; men endnu var ingen af disse Forslag bleven realiseret. Det blev *Johan Frederik Classen*, der søgte at løse denne Opgave. *Classen*, der var født 1725 i Christiania, hvor Faderen, der stammede fra Als, var Organist, var efter at have studeret ved Universitetet i København, hvor han tog theologisk Eksamen, kommen ind i Regeringskontorerne. Herfra gik han dog hurtigt over i praktisk Virksomhed, først i Norge, men kort efter i Danmark, hvor han ved Frederiksværk ved Udløbet fra Arresø til Roskilde Fjord fik oprettet en Fabrik for Tilvirkning af Kanoner og Krudt. Dels som Ejer, senere som Bestyrer for eller Forpagter hos Staten samlede han efterhaanden en betydelig Formue, samtidig med, at han steg højere og højere i Rang, for tilsidst under det Guldbergske Styre at blive udnævnt til Generalmajor og senere til Ekscellence. I 1768 blev han Godsejer, idet han af Prins *Carl* af Hessen (den senere Kong Frederik d. 6tes Svigerfader) købte Godserne Korselitze og Karlsfeldt paa Falster, og nogle Aar senere fik han af sit Gods ved Frederiksværk oprettet de to Hovedgaardene Arresødal og Grønnæssegård. Energisk og virksom, som han var, fik han nu ved Siden af sine industrielle ogsaa landøkonomiske Interesser, og han kastede sig med Iver paa flere Maader over Landbruget og søgte at fremme og udvikle dette. Naar han var nede paa sine Godser paa Falster, kom han blandt

andet sammen med Præsten, Magister *Christian Henrik Biering* i Moseby, der var kendt som en dygtig Landmand, samt med Historikeren og Kritikerens *N. D. Riegels* i Høiet, med hvilke han drøftede landøkonomiske Emner.

I 1770 indsendte *Classen* et Forslag til Regeringen om Oprettelse af en Agerdyrkningssskole; men dette førte ikke til noget. Han døde i 1792, men forinden havde han oprettet et Testamente,

i hvilket han bestemte, at af hans Godser skulde der oprettes et Fideikommis; i Testamentets første Paragraf stifter vi Bekendtskab med *Classens* varme patriotiske Følelser for sit Folk og Fædreland. Han siger her: »Min Grundsætning er, at mit heele Efterladenskab skal i Fremtiden være een bestandig samlet Fond, der skal anvendes til at danne nyttige Mennesker til Statens Bedste, til at understøtte og befordre Vindskibelighed og Arbejdsomhed i de nødvendigeste Deele for Landets Vel, og til at hjælpe og lindre Fattigdom og Elendighed.« Det var dette Fond, der fik Navnet »Det *Classenske* Fideikommis«. Som een af de første Opgaver, der skal tages fat paa, nævnes Oprettelsen af et Seminarium eller en Agerdyrkningssskole for Bondesønner. *Classen* havde oprindelig tænkt sig denne oprettet ved Frederiksværk, men ved en Tillægsbestemmelse til Testamentet, som var undertegnet Dagen før hans Død, tilføjer han, at Skolen skal forlægges til Korselitze paa Falster, hvis det frederiksværkske Gods mulig overgaar til Prins *Carl* af Hessen, hvilket netop skete.

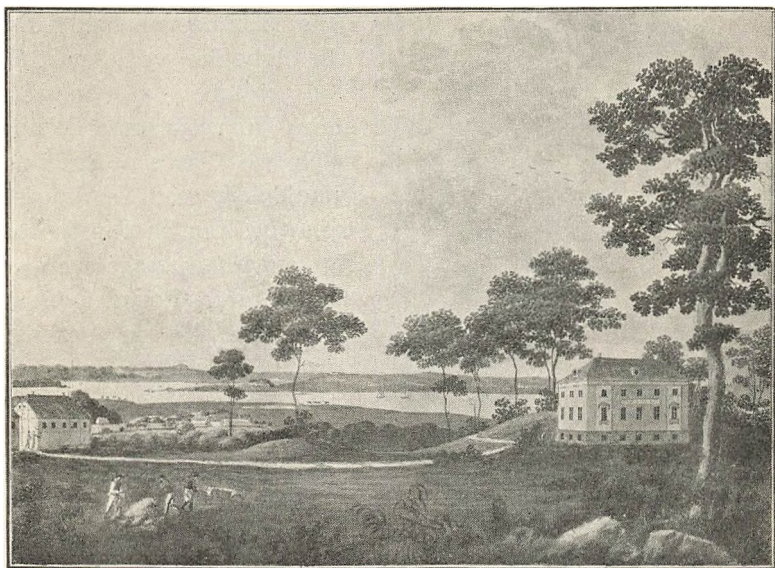
Johan Frederik Classen, f. i Kristiania 1715, d. 1792. Industridrivende og Godsejer. Stiftede »Det *Classenske* Fideikommis« og bestemte Oprettelsen af »Den *Classenske* Agerbrugsskole« (Næsgaard).

Paa et løst Stykke Papir, der var vedhæftet Testamentet, havde *Classen* selv givet et Udkast til Seminariet; efter dette skulde det styres af en Professor i Agerdyrkning, der først skulde have en

grundig Uddannelse. En brugelig Mand til denne Stilling skulde efter Anmodning til Landhusholdningsselskabet udpeges af dette, hvorefter han paa en 2- à 3-aarig Rejse paa Fideikommissets Bekostning, dels i Indlandet, dels i Udlandet skulde dygtiggøre sig og sætte sig grundigt ind i alt teoretisk som praktisk Landbruget vedrørende, saa han kunde paatage sig Stillingen. Der var ogsaa anført Bestemmelser om Elevernes Antal og Alder samt Vilkaar for Opholdet.

Samme Aar som *Classen* døde, tog Eksekutorerne, hans tretten Aar yngre Broder *Peter Hersleb Classen*, Nordmanden, Juristen *Jacob Edvard Colbjørnsen*, samt *Classens* mangleaarige Tjener, Agent *Koustrup*, fat paa Opgaven med at faa indrettet et Agerdyrkningsseminarium. Det blev særlig de to første, der fik med dette at gøre. I Efteraaret 1792 anmodede de Videnskabernes Selskab om, at een af de af Testator oprettede Pris-Medailler maatte blive udsat for den bedste Plan for en praktisk Agerdyrknings-skole, ligesom de bad Selskabet bedømme, hvad der mulig maatte blive indsendt. — Der meldte sig flere Konkurrenter og Prisen tilkendtes *C. G. Rafn*, der var Lærer i Naturhistorie ved Borgerdydskolen i Kjøbenhavn. Det fremgik forøvrigt af Planen, at Forfatteren hverken havde Kendskab til Landbrugets Praksis eller til Bøndernes Tilstand og Udvikling. Blandt de, som søgte Stillingen som Professor og Leder af Seminariet, fik den unge Landmaaler *Oluf Christian Olufsen* de fleste Stemmer indenfor Landhusholdningsselskabet. *Olufsen* blev derefter antaget til Stillingen, hvorefter han i Efteraaret 1793 tog af Sted paa sin Udenlandsrejse, paa hvilken han besøgte Tyskland, Bøhmen, Schweiz og England. I Høsten 1796 vendte han tilbage fra Rejsen og tog nu fat paa Opgaven med at faa Seminariet oprettet, Opførelsen af de nødvendige Bygninger og Udarbejdelsen af en Plan for dette. Testators Plan om at bygge Skolen paa Korselitzes Jorder blev ikke fulgt; senere faldt Valget paa Bjerregaardens Jorder, men da *Olufsen* mente, at det var heldigst at raade over uensartede Jorder, valgtes tilsidst en Gaard i Hesle under Fideikommisset, den nuværende *Næsgaard*. *Olufsen* skulde ved Oprettelsen af Seminariet forhandle og samarbejde med Inspektør *Smidth* paa Fideikommisset, og det havde hyppigt sine store Vanskeligheder, da de to Mænd — Teoretikeren og Praktikeren — saa grundforskelligt paa en Mængde Forhold. I 1799 blev Skolebygningen opført og Aaret efter Avlsbygningerne, der væsentligst var indrettet som en Bondegaard.

Det er interessant nu at se paa *Olufsens* Plan for Seminariet og dets Drift. Eleverne, hvis Alder skulde være mellem 15 og 25 Aar, bør i Forvejen kunne skrive og regne, og da Seminariets Opgave er at danne duelige Bønder, bør Eleverne lære alt baade i Praksis og Teori, hvad en god og duelig Bonde har Brug for. De maa lære at rydde og opdyrke uryddet Jord, Vandafledning, Hegnsætning, Pløjning, Harvning, Saaning, rigtig Valg af Gødning og Saasæd, Høstning, den rette Behandling af Enge og

Den Classenske Agerbrugsskole. Opført 1799. Efter Akvarel af S. L. Lange 1804.

Græsmarker, bibringes Kendskab til Plantning og Behandling af Skov, til Havedyrkning, samt til Husdyrenes rette Behandling i Stald og Mark, ligesom de skulle lære at køre et Par Heste til og at kende de sædvanligste Operationer paa syge Kreaturer, lære de forskellige Redskabers og Maskiners Brug og at forfærdige og reparere de forskellige Redskaber i Mark og Gaard (Huggehusarbejde), lære Dyrkning og Behandling af Hør, Hamp og Humle, Biavl, Honningens og Mælkens rette Behandling, Smør- og Ostelavning, Bagning samt Mjød- og Ølbrygning. En Del af Seminariets Jord skulde drives som en almindelig veldreven Bondegaard, saa Seminaristerne (Eleverne) kunde se, at det, de har lært paa Skolen, ogsaa kan og bør finde god Anvendelse i Praksis.

I en senere og endnu mere omfattende Plan for Seminariet foreslaar *Olufsen* for Direktionen, at da han forudser, at der i Fremtiden vil blive oprettet mange Smaabrug, bør der ogsaa paa Seminariet oprettes og drives et godt Husmandsbrug. Endelig bør der være et betydeligt Forsøgsareal, hvor der skal anstilles allehaande nyttige og gavnlige Forsøg Landbruget vedrørende, thi selv om det ikke er en Bondes Opgave at anstille Forsøg — »En eksperimenterende Bonde er næsten en Modsigelse«, skriver

Olof Christian Olufsen, f. i Viborg 1764, d. 1827. Land- og Statsøkonom, Landmaaler, Digter. Udgav bl. a. »Oeconomiske Annaler« 1797—1810, og »Nye oecon. Annaler« 1812—20. (Se iøvrigt Teksten).

Olufsen —, saa skærpes Bondens Tænkeevne ved disse. Alle Arbejder ved Seminariet skal udføres af Seminaristerne, højest bistaaet af nogle Daglejere. Eleverne, der skulle opholde sig ved Seminariet i tre à fire Aar, skal underkaste sig en Afgangseksamen det sidste Aar. »Foruden Besætningen af alle de forskellige Husdyr: Heste, Køer, Faar, Svin, Gæs, Ænder, Duer, Høns og Bier, bør der findes et komplet Sæt af de bedste Agerdyrkningsredskaber, et økonomisk, mineralogisk Cabinet, som indeholder alle Danmarks vigtigste Jordarter ikke i smaa Prøver, men Tønnevis; en økonomisk, botanisk Have i Forsøgsmarken, en Frugt- og Køkkenhave ved Gaarden,

hvorfra Seminariets Husholdning forsynes, samt en Humlehave, et Modelkammer, som efterhaanden skal indeholde Modeller af alle de Redskaber og Maskiner, som er eller kunne blive nyttige, en fysisk Samling, ved hvis Hjælp Læreren kan forklare de almindeligste Naturvirkninger, et kemisk Laboratorium, samt et Bibliotek.« Foranstaaende Uddrag af *Olufsens* Plan for Seminariet over, hvad Eleverne skulde lære, vidner om, at han satte sig et stort Maal. Da den gamle Praktiker Inspektør *Smidth* havde modtaget den trykte Plan, takkede han for denne og tilføjede, at

han ønskede, »at Hensigten maatte opnaaes efter Forskriften, — men sker dette, sker og flere Mirakler.«

Det gjaldt nu om at komme i Gang og faa det Antal — 10 à 12 Elever — som Testator havde bestemt. Med dette Formaal fik Direktionen i December 1799 Rentekammeret til gennem Amtmændene at bekendtgøre om Skolens Tilværelse og Formaal. Men skønt Undervisning, Bolig og Kost var gratis, foruden at Eleverne ogsaa skulde have Vadmel og Lærred til Klæder, saa kom der kun een Elev, en Jyde fra Ry; han mødte dog først til Maj 1801, da Skolen ikke godt kunde tage imod ham før. Man havde allerede i 1799 ansøgt Regeringen, om Seminariets Elever ikke kunde blive fritaget for Militærtjeneste, i Lighed med Veterinærskolens Elever; men dette blev afslaaet, og en ny Ansøgning noget senere fik samme Skæbne. Fra Maj 1802 forsøgte man at faa de 10 à 12 Seminarister ved ogsaa at give unge Landmænd udenfor Bondestanden Adgang, saa Seminariet kunde komme i Gang, men ogsaa dette var forgæves; i disse Lag savnedes ogsaa Interesse for Skolen og dennes Formaal.

Tænker man nærmere over dette kummerlige Resultat, er det maaske ikke saa underligt, at det gik, som det gik. Den Slægt, der da levede, var jo kort forinden blevet løst af Stavnsbaandet, der sammen med mange andre uheldige Levninger fra Fortiden — Hoveri, Jordfællesskab, Tiendens Ydelse i Kærven m. m. — havde hindret alle Fremskridt paa Landbrugets Omraade og havde gjort Bønderne mistænksomme over for alt nyt, som kom oven fra, fordi de som Regel havde gjort den Erfaring, at sligt før eller senere viste sig at blive til deres Skade. Mangel paa Skolegang, Kundskaber og aandelig Udvikling gjorde dem ude af Stand til at tænke over og sysle med aandelige Ting, deres Faders og Egens Skik — det vanemæssige —, var deres Ledetraad, de var uvidende om, saavel hvad Godt som Ondt der kunde findes paa andre Egne, ligesom de var ude af Stand til at antage og efterligne det første og undgaa det sidste, og saa dette, at Sønnen ingen Løn skulde have i hele fire Aar. Det er jo ogsaa muligt, at den Angst, der var i Landbruget over for alt, hvad der hed Teori, har spillet en Rolle, og det manglede ikke paa Kritik over for *Olufsen* og hans vidtløftige Plan, ligesom det ogsaa blev gjort gældende, at der burde være antaget en dannet Forpagter eller Bonde som Anstaltens praktiske Lærer.

Forsøget med Seminariet var altsaa slaaet fejl. For dog at faa

noget i Gang, der stemte med Testators Plan, bestemte Direktionen for Fideikommisset sig til at oprette en teoretisk Lærestanstalt i København med *Olufsen* som Leder, hvor han saa skulde holde Forelæsninger for »Elskere af Agerdyrkning og Landøkonomi«, ligesom han paa Fideikommissets Regning skulde fortsætte med Udgivelsen af sine »Økonomiske Annaler«, som han havde paabegyndt i 1797. En af Direktørerne i Fideikommisset, den bekendte Bondeven og Finansmand Greve *H. E. Schimmelmann*, udtalte sin Beklagelse over, at Seminariet paa Næsgaard ikke blev til noget, men tilføjede derefter, at det undrede ham ikke, da han ikke kendte noget Eksempel paa, at en saadan Anstalt har naaet at virke baade som Mønsterbedrift og umiddelbart som Lærestanstalt for Landmænd, og det er ej heller let at forene den videnskabelige systematiske Undervisning af Lærlinge med det daglige Opsyn med en praktisk Bedrift; han mener derfor, at Teorien i Landøkonomien nu skal gøres til Hovedopgave, »og vil da nyttige Kundskaber for Landets Økonomi kunne spredes.«

Testators Broder, den tidligere nævnte Geheimeraad *P. H. Classen* var navnlig stærkt interesseret for at faa et Agerdyrkningsinstitut oprettet i København; han mente dog stadigt, at der maatte være Jord til Raadighed ved et saadant til Støtte for Foredragene, til Forsøg med forskellige Kulturplanter, til Prøver med nye Agerdyrkningsredskaber, til botanisk Have og Frugthave, ligesom der til Eksperimenter og Forbedring af Kvægracer burde kunne holdes Køer, og da han ejede en hel Del Jord udenfor Østerport paa det nuværende Østerbro, blev Instituttets Plads henlagt hertil. De tilstedeværende Bygninger blev ændrede og udvidede med Plads til flere Lærere og fire Læsesale samt med Plads til Samlinger, af hvilke der var skaffet en Del; og den 28de Januar 1807, Kronprins *Frederiks* Fødselsdag, blev Det Classenske Agerdyrkningsinstitut, »Museion« kaldet, aabnet ved en større Højtidelighed. *Olufsen* havde dog i de to foregaaende Sommerhalvaar holdt en Del Forelæsninger i dette. Allerede i Efteraaret 1803, et halvt Aars Tid efter at han havde forladt Falster, havde han begyndt at holde Forelæsninger over Landøkonomi dels paa Ehlers Collegium, dels paa det Classenske Bibliotek i København. I Begyndelsen af 1804 havde han almindelig 20 à 30 Tilhørere, mest teologiske Studenter, og til Brug ved disse Fore-

læsninger skrev han nu sin »Lærebog i den danske Landøkonomi«, der med Støtte af Fideikommisset udkom 1805.

Samme Aar, som Indvielsen af Institutet fandt Sted, kom imidlertid Krigen med England, og paa Generalkommandoens Befaling blev Institutets Bygninger nu jævnet med Jorden for ikke at yde Tilhold for Englænderne, saa Planen syntes jo i høj Grad at være fulgt af Uheld. Efter Krigen kom Forelæsningerne dog i Gang igen paa det Classenske Bibliotek. Der holdtes almindelig fire Forelæsninger om Ugen, og de var som Regel godt besøgt, og ligesom tidligere var Tilhørerne mest vordende Teologer, idet Præsterne, som foran nævnt, gennemgaaende var i høj Grad optaget af landøkonomiske Spørgsmaal — Foruden Olufsen virkede ogsaa Veterinærskolens Forstander Professor *Erik Viborg*, og senere Prof. *C. Viborg*, der begge underviste i Husdyrbrug og Veterinærvæsen, samt *H. C. Ørsted*, der underviste i Agerdyrkningskemi. *Olufsen*, der var blevet udnævnt til Professor i Statsøkonomi ved Universitetet i 1815, fortsatte ved Institutet til sin Død i 1827, og det viste sig nu, at det var ham, der havde holdt dette i Gang; det gik nemlig ind, da han døde.

Samtidig med denne landøkonomiske Foredragsvirksomhed paa det Classenske Institut holdtes der lignende ved Universitetet, hvor Professor *G. O. B. Begtrup*, den eneste ved vort Universitet ansatte Professor i Landøkonomi, allerede i 1798 som Privatdocent begyndte Forelæsninger over Landøkonomi. *Begtrup* nærede den Opfattelse, at den forbedrede Fremgangsmaade ved Agerdyrkingen skyldtes den videnskabelige Landmand; fra ham skal Agerdyrkingen vente sin videre Kultur og ikke fra den, som har tilbragt sit hele Liv bag Ploven. Den sidste ledes blot ved Eksempler og Erfaring, den første ved Grundsætninger. *Begtrup*, der havde rejst en Del baade her hjemme og i Udlandet, var noget ængstelig, da han skulde begynde sine landøkonomiske Forelæsninger, thi »det er noksom bekendt, at Uvidenhed og Fordomme har kastet et hæsligt Lys over alt, hvad som bærer Navn af Theori i det økonomiske Fag. Eksempler have derimod en almægtig Indflydelse.« Han begyndte derfor med en Oversigt over den engelske Agerdyrkningsmaade. Efter Anmodning fik han Støtte fra Regeringen til at »fremme de økonomiske Videnskaber blandt de theologiske Kandidater«, idet Regeringen bestemte ved en kongelig Resolution af 1810, at der ved Besættelse af theologiske og juridiske Embeder paa Landet skulde

tages særligt Hensyn til de Attester, »som han maatte meddele de ansøgende Kandidater om de Fremskridt, de havde gjort i Landøkonomiens Studium.« Med dette som Forbillede søgte og fik *Olufsen* iøvrigt den samme Begunstigelse.

*Begtrup*s Tilhørere var ogsaa mest teologiske men tillige nogle juridiske Kandidater, medens der kun var faa Landmænd. Trods Støtten gennem Regeringen havde han dog som oftest kun faa

Gregers Otto Bruun Begtrup, f. 1769 i Vistofte ved Ebeltoft, d. 1841. Professor i Landøkonomi ved Universitetet i København. Udgav bl. a. »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark« 1803—12.

Tilhørere, ja undertiden slet ingen; de syntes at foretrække den mere livlige *Olufsen*, medens *Begtrup* var mere tør samt meget bred i sin Fremstilling; dertil kom, at han med Aarene blev mere og mere tunghør, men han fortsatte dog med Forelæsningerne i 43 Aar til sin Død i 1841. Ogsaa paa Veterinærskolen paa Christianshavn holdtes der jævnlig Foredrag, der var beregnede for Landmænd, men hvor der ligeledes var flere Teologer end Landmænd som Tilhørere.

I 1812 paatænkte Rente-kammeret at oprette et Forstinstitut ved Sorø Akademi, og den gamle Bonde- og Reformven Greve *Chr. D. F. Reventlow* foreslog nu at faa indrettet et Agerdyrknings-

institut samtidig. Forslaget kom dog ikke til Udførelse grundet paa de vanskelige Tider.

Efter Landbrugskrisen i Tyverne mente Regeringen, at Tiden nu var inde til at oprette en landøkonomisk Lærestalt, der skulde virke til Landbrugets Fremme, og ved kgl. Resolution af 30. Maj 1828 oprettedes da i 1830 et Interimsinstitut for Agerdyrknings- og Forstkultur paa Hovedgaarden Mørup under Sorø Akademi. Det havde været Tanken at indrette det i stor Stil paa Sorø store Ladegaard, men da dette krævede omfattende Æn-

dringer og Bekostninger, blev det besluttet foreløbig at begynde i det smaa paa Mørup. Naar der saa var indvundet Erfaringer, kunde der senere gaaes over til det større. Ligesom for Næsgaards Vedkommende har det sin Interesse at se, hvorledes man tænkte sig en saadan Plan gennemført og tilrettelagt. Efter Planen skulde der undervises baade i Teori og Praksis; Opholdet, der var to-aarigt, begyndte 1. November, og Antallet af Elever var sat til tolv; det første Aar var der dog kun ni Elever. Det var nærmest indrettet efter den af *A. Thær* i 1806 paa Gaarden Möglin i Brandenburg oprettede Undervisningsanstalt. Forelæsningerne i de Fag, vi nu kalder Grundvidenskaberne, foregik paa Akademiet fire Dage om Ugen. Hvad den praktiske Uddannelse angik, blev der udlagt et Areal paa 45 à 50 Tdr. Ld. af Gaardens Hovmark, som blev drevet i en ni Marks Drift med et Vekselsædskifte afpasset efter Jordens Bonitet. Ca. 5 Tdr. Ld. i hvert Skifte blev igen delt i 12 Stykker — eet for hver Elev — og Eleverne skulde saa i Aarets Løb dyrke og behandle det Nummer, som svarede til deres Værelses Nr. i Institutets Bygning. — Ved Siden af denne Uddannelse blev der tillige undervist i Regnskabsføring og Administration af et Gods, og det fremhævedes, at denne Side af Uddannelsen var meget vigtigere end den førstnævnte. Sagen var, det var overvejende Sønner af Lensbesiddere, Godsejere, Proprietærer og Embedsmænd, der besøgte Skolen. Det anførtes i Skoleplanen, at det var tilladt de, der havde Lyst og Evne dertil, at holde Ridehest. Forstanderen *N. Giersing* var praktisk Landmand og ejede Hesselberggaard i Holbæk Amt og Appelsberggaard i Sorø Amt. Allerede efter tre Aars Forløb standsede Skolen af Mangel paa Tilslutning for helt at ophæves til 1. Maj 1835. Forstanderen var da død kort forinden. Aarsagen til det kummerlige Resultat laa maaske noget i, at Tiden endnu ikke var moden til en saadan Uddannelsesanstalt, men Samtiden var ogsaa ret haard i sin Kritik og fremhævede, at selv under den forstandigste Bestyrelse maatte det mislykkes, da den hele Ordning paa Mørup var upraktisk.

Trods dette lidet opmuntrende Resultat var der dog stadig i visse Kredse Interesse for Spørgsmaalet og Tanker fremme om at faa en Landbrugsundervisning i Gang og derigennem fremme Bondestandens Dytighed og Landbrugets Udvikling. De Gamle, eller den Slægt, der var præget af at have levet under Stavnsbaandets Tryk, laa nu snart i Graven alle, og en ny Slægt var

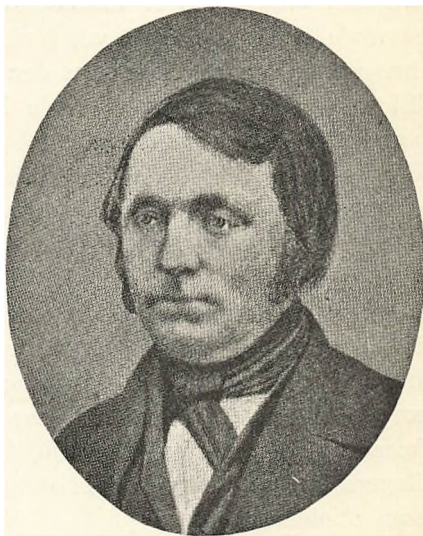
vokset op, men de to à tre første Tiaar af det nittende Aarhundrede var jo paa flere Maader en alvorlig og urolig Tid ogsaa for vort Land; Napoleonskrigene, der fulgte efter den franske Revolution, og i hvilke vi blev indblandet, førte som bekendt til Statens Fallit i 1813 med bevægede og urolige Aar efter, der økonomisk fulgtes af en Krise, som navnlig for Landbrugets og Bondestandens Vedkommende var meget streng i den første Halvdel af Tyverne og lagde et knugende Tryk over hele Folket, der sløvt og ligegyldigt kun syntes at have Sans for Føden og det daglige Udkomme. »Vel er Fattigdommen stor, men Sløvheden er det ogsaa«, sagde *N. F. S. Grundtvig* om Tiden og Folket. I Slutningen af Tyverne begyndte Tiderne dog synligt at bedres. Dertil bidrog, at man i alle Lag af Samfundet under Krisen havde lært at leve nøjsomt, og man begyndte derfor paa flere Maader at mærke mere Liv, Mod og Foretagsomhed, ogsaa indenfor Landbruget.

Trods det mindre gode Resultat paa Mørup syslede de ledende Mænd indenfor Det kgl. danske Landhusholdningsselskab stadig med Tanken om at faa oprettet en Agerdyrknings-skole. I Norge havde Overlærer *Jakob L. B. Sverdrup* i 1825 med Støtte fra Staten oprettet et Agerdyrknings-Seminarium paa Gaarden Sem i Sydnorge med Undervisning baade i Teori og Praxis. Kursusets Varighed var $1\frac{1}{2}$ à 2 Aar. I 1834 fik Sverige sit Landbrugs-Institut paa Gaarden Degeberg ved Lidköping, ligeledes støttet af Staten. Bestyreren, *E. Nonnen*, havde bl. a. opholdt sig et Par Aar hos *Thaer* paa Møglin, hvilket Institut tjente som Forbillede for det paa Degeberg. Kursuset var to-aarigt med Undervisning baade i Teori og Praxis, ligesom der ogsaa blev givet Undervisning i Forstvæsen, Havebrug og Veterinærkundskab.

Landhusholdningsselskabet sendte nu i Sommeren 1835 Sekretær *I. C. Hald* og Landvæsenskommissær *G. Michelsen* og i Sommeren 1836 Cand. phil. Forpagter *N. Bygom Chr. Krarup* til Sverige for at se, hvorledes Skolen der var indrettet, men inden der kom noget ud af disse Overvejelser indenfor Selskabet, oprettede nævnte *Krarup*, der i 1835 havde forpagtet Gaarden *Frijsendal* under Grevskabet *Frijsenborg*, i 1837 en landøkonomisk Læranstalt paa denne Gaard. De tre første Aar ydede Landhusholdningsselskabet et aarligt Tilskud paa 700 Rd. til Anstalten, og den beholdt det samme Tilskud de følgende tre Aar, efter at den i 1840 flyttedes til Gaarden *Haraldslund* et Par Mil nordvest

for Aarhus. 1842 begyndte Staten at støtte Anstalten med et aarligt Tilskud paa 600 à 1000 Rd.; et Kursus varede tre Aar, og der undervistes baade i Teori og Praksis, ogsaa i Huggehusarbejde, Forfærdigelse og Reparation af Redskaber, samt i Forstvæsen. Sommeren anvendtes overvejende til den praktiske Uddannelse og Vinteren til teoretisk Undervisning.

Skolen havde oprindeligt kun Plads til 12 à 13 Elever, men i Fyrrerne udvidedes den to Gange, først til 25, senere til 36 og var stærkt søgt; der var dog kun enkelte Bondesønner blandt Eleverne i disse Aar; det var hovedsagelig Sønner af Embedsmænd (navnlig af Præster) og større Landmænd, ligesom der var en Del fra Byerne. Kursuset sluttede med Eksamen, og Eleverne havde derefter som Regel let ved at faa Plads ude omkring som Forvaltere eller Bestyrere.

Niels Bygum Christian Krarup, f. i Aale ved Horsens 1802, d. i København 1865. Oprettede den første egentlige Landbrugsskole her i Landet (se Teksten). Ophavsmanden til de danske Landmandsforsamlinger.

De Krarupske Skoler betragtedes overvejende som Forvalterskoler, og Bønderne syntes endnu ikke at føle Trang til at søge disse Skoler; de, som ikke vilde gaa Forvaltervejen, syntes, at Opholdet var for langt. Dertil kom, at den Adgangsprøve, som de vordende Elever skulde underkaste sig og bestaa for at blive optaget paa Haraldslund, ogsaa var en Hindring for Bondesønnerne.

Foruden Elever var der samtidig »Lærlinge« paa Frijsendal og Haraldslund. De opholdt sig kun et Aar paa Anstalten. Deres Uddannelse var overvejende praktisk, og Formaalet var at uddanne dem til dygtige Avlskarle. De fleste var sendt til Anstalten af Landhusholdningsselskabet, idet Skolens Landbrug var praktisk Lærested for Selskabets 3-aarige Landvæsenlærlinge, og det var overvejende Bondesønner.

Krarup var en kundskabsrig, dygtig og livlig Lærer og tillige

en dygtig Landmand, der drev Haraldslund frem til en veldreven Gaard og et godt Lærested. I 1855 trak han sig tilbage fra Stillingen, solgte Haraldslund og overlod derefter Gerningen til en yngre Fætter *J. B. Krarup*, der i 1851 var blevet Lærer ved Skolen. Han flyttede nu Skolen til *Skaarupgaard*, $1\frac{1}{2}$ Mil nordøst for Aarhus. Navnet ændredes til »Agerdyrkningsinstitut«, og der blev lagt lidt mere Vægt paa den teoretiske Undervisning paa Bekostning af den praktiske Uddannelse, ligesom Kursuset nu blev 2-aarigt. Her fortsattes i Aarene 1855 til 1867, da han flyttede til *Daugard* ved Vejle; Navnet ændredes nu til Landbrugsskole, og her fortsattes den til 1874. — Paa en Skole, hvor Eleverne skal uddannes baade i Teori og Praksis, kan der jo vanskeligt blive Plads til noget stort Antal. I de $11\frac{1}{2}$ Aar var der gennemsnitlig kun 13 Elever aarlig paa Skaarupgaard. De økonomiske Kaar for denne blev derfor noget vanskelige.

Den Krarupske Anstalt blev ikke den eneste, der oprettedes.

I 1840 oprettede Skolelærer *N. B. Schow* i Grevinge en mindre Landvæsensskole paa »Mønstergaarden« *Frenderupgaard* i Odsherred, en fæsteledig Gaard, som Rentekammeret overlod ham til dette Brug. Der holdtes ogsaa her Aftenskole for Sognets unge Karle; ved Siden af passede han sin Gerning som Skolelærer. Skolen standsede i 1850, fordi det blev betydet *Schow* fra Regeringen, at vilde han fortsætte, skulde han opgive sin Stilling som Skolelærer.

I 1845 oprettede Cand. phil. *Nis Hansen* i Forening med Landøkonomen *C. A. Schow* et Landvæsensinstitut paa Hedegaarden *Hastrup* i Thyregod Sogn i Vejle Amt. Der undervistes saavel i Praksis som Teori, dog lagdes der mere Vægt paa Undervisning ogsaa i almene Fag end paa Haraldslund. Skønt Skolen var godt besøgt, ophørte den dog i 1848 ved Gaardens Tvangssalg.

Den 1. Maj 1845 aabnede Stamhusbesidder *N. E. Hofman (Bang)* et Institut for landøkonomisk Undervisning paa *Hofmanskave* paa Fyen, og i 1847 aabnedes *Skibildgaards* Landvæsensinstitut ved Herning med Cand. phil. *H. H. Krarup* som Forstander. Undervisningsplanen var her nærmest ordnet som paa Haraldslund. Disse to sidstnævnte Skoler standsede 1853. Institutet paa Hofmanskave var den betydeligste af de fire sidstnævnte Skoler. Forstanderen, *N. E. Hofman (Bang)*, var en særdeles begavet, kundskabsrig og energisk Personlighed, der i sin Ungdom havde tilegnet sig en meget alsidig Uddannelse. Han havde op-

holdt sig to Aar paa det møglinske Institut hos *A. Thaer* og dennes Søn, og paa Anbefaling af denne antog den svenske Regering ham i 1831 til at fremme Faareavlen og Uldproduktionen i Sverige. Undervisningen paa Hofmangave var overvejende teoretisk; der blev lagt megen Vægt paa dobbelt Bogholderi. Ved Siden af var der Lærlinge, der uddannedes i Praksis. Det var ikke noget stort Tal, ialt 59 Elever, der uddannedes paa Institutet i de 8 Aar; samtidig uddannedes ca. 70 Lærlinge; men mange af dem, der havde opholdt sig hos *Hofman (Bang)*, blev fremragende Landmænd. Kursuset var 1-aarigt. Institutet fik ingen offentlig Understøttelse, saaledes som de øvrige Skoler, der er nævnt; Betalingen var derfor ogsaa betydelig højere, 250 Rd. aarlig mod 150 paa Haraldslund. Da der er nogen Uenighed om, naar Institutet ophørte, skal anføres, at *Hofman (Bang)* selv meddeler, at Undervisningen ophørte den 1. November 1853.

Forinden Institutet paa Hofmangave begyndte sin Virksomhed, havde der paa Fyen været Tanker fremme om noget saadant. I 1842 indsendte Amtsprovst *P. W. Lütken* til Fyens Stifts patriotiske Selskab et til ham indkommet anonymt Andragende »om Oprettelse af en højere Undervisningsanstalt for Landalmuen«, som Selskabet behandlede med megen Velvilje, og det samme gjaldt et Forslag, som Selskabet senere paa Aaret modtog fra Pastor *Kragh* i Sønder-Brobj »angaaende Oprettelsen af et Agerdyrkningsinstitut paa Fyen«. Dette Forslag havde i Forvejen under Stænderforsamlingen været indsendt til Regeringen. 1855 oprettede Fyens Stifts patriotiske Selskab i Odense »Fyens Stifts teoretiske Landvæsensinstitut«. Som Navnet siger, var Undervisningen rent teoretisk og knyttede sig ikke til et bestaaende Landbrug, saaledes som de forannævnte Skoler. Den meddeltes i to Vintre fra November til Maj, og den mellemliggende Sommer blev Eleverne, delvis ved Skolens Bistand, anbragt hos dygtige og kyndige Landmænd. Medens de fleste af de forannævnte Skoler kun havde haft ganske faa Lærere til Hjælp ved Undervisningen, ja til Tider var Forstanderen ganske alene, saa havde Forstanderen ved Institutet her gerne 5 à 6 Lærere, som dog tillige havde anden Virksomhed. Institutet opnaaede ret hurtigt et aarligt Statstilskud paa 1000 Kr.

Paa Lolland-Falster var der i Fyrreerne fra flere Sider Tanker fremme om at faa oprettet en Landbrugsskole i Stiftet. Det var

navnlig den unge Godsejer *E. Tesdorpf*, der sammen med flere andre dygtige Mænd virkede derfor. Han, der i Januar 1840 købte og overtog Ourupgaard og Kringelborg paa Falster, havde ikke selv besøgt noget Institut; efter sin treaarige praktiske Uddannelse i Holsten var han, tyve Aar gammel, bleven Forvalter paa Gammelgaard paa Lolland hos den holstenske Forpagter *Wibel*. Her var han i to Aar. Han vilde nu have været paa den ansete landøkonomiske Højskole i Hohenheim i Würtemberg, der var oprettet 1818, men det stemte ikke med hans Forældres Anskuelse, der hyldede den gamle engelske Grundsætning: »early responsible work« (tidligt ansvarsfuldt Arbejde); som en lydig Søn adlød han sine Forældre og købte Gods. Den 22-aarige Godsejer blev snart selv et Vidnesbyrd om, at »Manden« udvikles tidligt og hurtigt derved, men selv om han hele Livet igennem ogsaa nærrede den Anskuelse, at det skader ikke at tage selvstændig fat tidligt, følte han dog ofte senere Savnet af, at han ikke i sin Ungdom havde faaet Lejlighed til at tilegne sig en planmæssig videnskabelig landøkonomisk Viden gennem et Skoleophold som Grundlag for hans praktiske Gerning.

I 1845 optoges Planen af »Nykøbing Landmandsforsamling«, en Diskussionsforening, der var stiftet af *Tesdorpf*, og Aaret efter blev der ved Samarbejde med Mænd fra Lolland nedsat et Udvalg, der skulde virke for Oprettelse af en praktisk-teoretisk Agerbrugsskole; Pengene skulde skaffes ved Tilskud og Tegning af Aktier samt ved Henvendelse til Kongen. Udvalget, i hvilket ogsaa en Fæstebonde havde Sæde, bestod blandt andet af Godsejerne *Tesdorpf* og *J. B. S. Estrup* (den senere kendte Politiker) samt Pastor *J. S. Wegener*, Halsted; sidstnævnte, der var Udvalgets Formand, havde været Forstander et halvt Aars Tid for den senere omtalte Højskole i Rødning. Ved Aktietegningen holdt Bønderne sig i høj Grad tilbage, og da Planen heller ikke fik den forventede Støtte fra Det Classenske Fideikommis, blev den opgivet, skønt man allerede var saa vidt, at man havde forhandlet om Købet af en Gaard til Grundlag for Skolen. Direktionen for Det Classenske Fideikommis, der dels syntes, at Tilslutningen var for ringe, dels frygtede for at faa Vanskeligheder ved at skulle samarbejde med en Bestyrelse valgt af en Generalforsamling, mente nu, at Tiden var inde til at forsøge igen med at faa Classens Plan ført ud i Livet, og i 1849 efter et Par Aars Overvejelser og Forberedelser begyndte N æ s g a a r d Agerbrugsskole

da Virksomheden ca. et halvt Aarhundrede efter, at den første Elev var mødt. Kursuset blev nu kun 2-aarigt med Undervisning baade i Praksis og Teori.

I 1851 oprettedes en Landboskole i Salling. Det var paa Tilskyndelse af Folketingsmand *Bertel Nørgaard*, at Skolen, der de 4 første Aar holdtes paa hans Gaard i *Krejbjerg*, blev oprettet; i 1855 flyttedes den til *Oddense*, ved hvilken Lejlighed *N. F. S. Grundtvig* og hans Hustru hver gav 50 Rd. til Hjælp til Opførelse af Bygningerne. Den ophørte i 1908, og den havde i dette Tidsrum havt ikke mindre end 12 Forstandere; en af disse var Seminarist *J. L. Jensen*, den senere kendte Medopretter af Markfrøkontoret i København. Skolen var ikke stærkt besøgt, men havde et Par Aar dog over 30 Elever.

I 1859 oprettedes *Lumby* Landboskole ved *Beldringe* paa *Fyen* af Mænd paa *Egnen*; den gav kun teoretisk Undervisning. Agronom *K. Frantzen*, der i 1868—69 var Forstander for en Skole i *Aarup*, en Skole, der vistnok kun virkede samme Aar, var i Tidsrummet 1869—89 Forstander for *Lumby*, hvorefter han fra 1890 blev Forstander for Skolen i *Oddense*. *Lumby* ophørte i 1893; den var aldrig stærkt besøgt, men naaede dog i 3 Aar op paa et Elevtal mellem 30 og 40.

I 1863 oprettedes i *Oversø* ved *Flensborg* *Aagaard* Landboskole paa *Gaarden Aagaard*, der havde et Tilliggende af ca. 67 Hektar lettere Jord; Eleverne paa Skolen havde Lejlighed til at deltage i Arbejdet ved det praktiske Landbrug. Den ophørte i 1889, men efter 1864 foreligger der ikke videre Oplysninger om Skolen. Af Lærere, der virkede ved denne, kan nævnes Landbrugskandidat *H. Larsen*, senere mangeaarig Lærer ved og fra 1891 Forstander for *Hindholm Folkehøjskole*, samt *J. K. Gaarde*, som senere oprettede *Grejsdalens Højskole* og *Landbrugsskole*.

I Fyrreerne og Halvtredserne var der saaledes blevet oprettet adskillige Landbrugsskoler, omend Tilgangen af Elever gennemgaaende var ringe; men det kneb ogsaa for Skolerne med at faa brugbare og dygtige Lærere; man stod her overfor de samme Vanskeligheder, som i sin Tid Landsbyskolerne havde lidt under, før der blev oprettet Lærerskoler eller Seminarier til Uddannelse af Skolelærere. Ved de saakaldte »Landmandsforsamlinger«, hvoraf de tre første afholdtes i 1845, 1846 og 1847, henholdsvis i *Randers*, *Odense* og *Aarhus*, drøftede de ledende Mænd indenfor Landbruget derfor ogsaa Spørgsmaalet om Opret-

telsen af en landøkonomisk Højskole til at afhjælpe Manglen paa dygtige Landbrugslærere, og ved Landmandsforsamlingen i Odense blev der nedsat et Udvalg, der skulde udarbejde og fremkomme med Forslag i saa Henseende. I Aarhus 1847 drøftedes navnlig Spørgsmaalet, om der burde undervises baade i Praksis og Teori paa de landøkonomiske Lærestalter. Meningerne derom var meget delte; man var enig om, at begge Dele var nødvendige for Landmanden, men medens nogle holdt paa, at de burde tilegnes samtidig, holdt andre — deriblandt *N. E. Hofman (Bang)* — paa, at Praksis burde tilegnes først, derefter Teorien som paa Hofmangave, og han fremhævede, at *Albrecht Thaer* havde haft den samme Anskuelse, ligesom flere andre Autoriteter i Tyskland. Den modsatte Anskuelse: først Teori og derefter Praksis, havde ogsaa været gjort gældende, men denne var dog nu skrinlagt, da den i Tyskland havde vist sig uheldig. Ganske træffende blev det gjort gældende, at dersom de unge vordende Landmænd ikke i Forvejen ved et Ophold i længere Tid hos dygtige Landmænd havde erhvervet sig Kendskab til Landlivet samt Landøkonomien i det hele taget, der kunde tjene som Grundlag for den teoretiske Undervisning, kunde Teorien lignedes ved spirituøse Drikke, der, nydt fastende, let steg til Hovedet, medførte Svimmelhed og slog sin Mand til Jorden. Forstander *N. B. Chr. Krarup*, Haraldslund, holdt paa, at begge Dele godt kunde læres samtidig, og han fremhævede, at Eleverne burde lære alt det paa Skolen, som en Landmand havde Brug for i sin Virksomhed, baade Praksis og Teori; det var Idealet, og denne sidste Anskuelse deltes af de fleste paa dette Tidspunkt, ligesom de allerede bestaaende Skoler var indrettet paa dette. Et Kursus maatte derfor blive ret langt. Næsgaard havde oprindeligt regnet med 3 à 4 Aar; *Krarup* begyndte med et treaarigt Kursus, men da Skolen i 1855 flyttedes til Skaarupgaard, ændredes Tiden til to Aar paa Grundlag af de indvundne Erfaringer.

Det i Odense nedsatte Udvalg bestod af Professor *Chr. Flor*, Forstander for Rødding Højskole, Dr. phil. *C. M. Poulsen*, Lærer ved samme Skole, samt Forstander *N. E. Hofman (Bang)*; de supplerede sig med Provst *J. Vallentin* og Godsejer *Ad. Valentiner*, Gjeddald. Dette Femmandsudvalg var ingenlunde enig, og da de boede spredt omkring i Landet, og der endnu ingen Jernbaner fandtes, var det ikke saa nemt at komme sammen til Udvalgs-møder som nu til Dags. Forhandlingerne maatte altsaa foregaa skriftligt; de gik derfor noget træt, og da det i de samme Aar

saa ud til, at der ved Sorø Akademi skulde oprettes en Reallhøjskole, hvortil der samtidig skulde knyttes en Landbrugsafdeling, fandt Udvalget, at det ikke var passende at komme med en Betænkning over det af Dr. phil. *C. M. Poulsen* fremsatte Forslag om Oprettelse af landøkonomiske Lærestalter i Almindelighed og en landøkonomisk Højskole i Særdeleshed. Imidlertid blev Planen om en Omdannelse af Sorø Akademi ikke til noget som Følge af *Christian d. 8.'s* Død, og som en Erstatning herfor blev der nu paa Polyteknisk Lærestalt i 1849 paabegyndt Afholdelsen af Forelæsninger over Landøkonomi i Lighed med de, der i Professor *Begtrup*s Tid var blevet afholdt paa Universitetet. Det var polyteknisk Kandidat *B. S. Jørgensen*, der fik dette sat i Gang, og Midlerne til disse Forelæsninger stilledes til Raadighed fra Sorø Akademi som Erstatning for det foran omtalte strandede Forslag. Ved disse Forelæsninger, der fortsattes de følgende 10 Aar, var *B. S. Jørgensen* den eneste Lærer i de egentlige Landbrugsfag. I 1848 fremsatte Kultusminister *D. G. Monrad* et Forslag om Oprettelse af Amtsskoler efter Forbillede fra Norge til Meddelelse af en videregaaende Uddannelse for unge Bondekarle. Han henvendte sig ogsaa til Direktionen for Det Classenske Fideikommis herom. Men hans Forslag fik ingen god Modtagelse og blev derfor uden Resultat.

Treaarskrigen standsede foreløbig mange af de Bestræbelser, der paa flere Maader var kommet i Gang for at fremme Folkets Oplysning og Landbrugets Udvikling. Ved den fjerde Landmandsforsamling, der afholdtes i København 1852, var det Spørgsmaal atter fremme: »Paa hvilken Maade bør Staten medvirke til den unge Landmands Uddannelse?« Godsejer *Ad. Valentiner* var Indleder. Efter en længere Diskussion blev der atter nedsat et Femmands-Udvalg til at fremkomme med Forslag om Sagen; bortset fra de to Mænd fra Rødding, der var erstattet med henholdsvis forannævnte Docent *B. S. Jørgensen* og Herredsfoged *Hjort*, bestod det af de samme Mænd som Udvalget, der var nedsat i Odense 1846. Dette Udvalg, hvis Medlemmer ikke var ganske enige om den rette Fremgangsmaade, afgav sin Betænkning ved Landmandsforsamlingen i Flensborg 1854. *Hofman (Bang)* holdt paa, at en saadan Anstalt burde ligge paa Landet, medens *B. S. Jørgensen* hævdede, at den vordende Landbohøjskole burde ligge i eller ved Hovedstaden, og at den kun skulde givet teoretisk Undervisning, og til dette Standpunkt sluttede de øvrige Udvalgsmedlemmer sig. Samme Aar nedsattes efter en Del

Unighed den Kommission, hvis Forslag førte til Loven af 8. Marts 1856, om Oprettelsen af »Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole«, der godt to Aar efter stod færdig og blev aabnet den 24. August 1858. I Betænkningen gør Kommissionen gældende, at ingen af de tidligere eller nuværende Skoler kan meddele de unge Landmænd en saadan Undervisning, at de vil kunne hæve Agerbruget i vort Fædreland til et højere Trin. Hertil er det nødvendigt, at Eleverne faar en grundig Indsigt i de Naturlove, der viser sig virksomme under det organiske Livs Ytringer, og den Anvendelse, som disse Love finder i Praksis:

Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Hovedbygning i sin oprindelige Skikkelse. Façade mod Bülowvej. Opført efter Tegning af Arkitekten Professor *M. G. B. Bindesbøll*, formentlig efter Motiv fra en italiensk Avlsgaard.

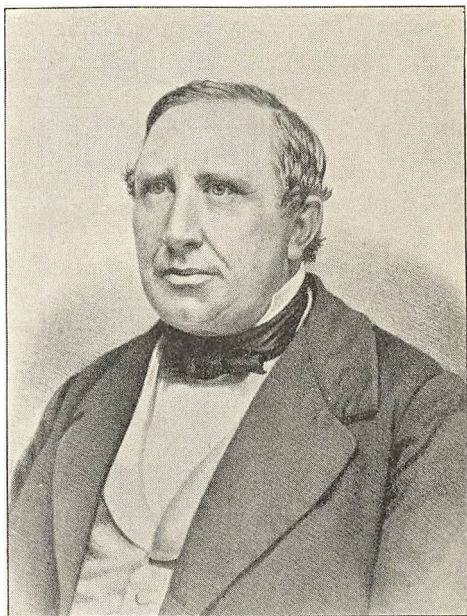
de maa ikke blot faa Kundskab om den Skat af Erfaringer, som lidt efter lidt er blevet samlet under Landøkonomiens Udvikling, men tillige om Sammenhængen mellem disse Erfaringer.

Ved Køb af 33 Hektar Jord af Gaarden »Rolighed« i Frederiksberg Sogn fik Landbohøjskolen sin nuværende Plads ved Bülowvej, og samtidig nedlagdes den gamle Veterinærskole paa Christianshavn og forenedes med den nye Institution, ligesom Landinspektørstudiet henlagdes her til. Der blev anlagt Haver og Forsøgsmark, og fem Aar senere blev der indført Undervisning i økonomisk Havedyrkning, ligesom Skovbrugsundervisningen henlagdes hertil. Som foran nævnt blev Undervisningen, hvad Landbrugsstudiet angik, rent teoretisk. For at kunne følge med paa Skolen og høste Nytte af Undervisningen stillede Landbohøjskolen den Fordring til Eleverne, at de maatte være godt inde i

Landbrugets Praxis; der ønskedes ogsaa gerne en god Aandsmodenhed, men da Erfaring lærte, at Interesse for Faget, gode Evner samt Flid hos de Unge kan bøde noget paa mangelfulde Skolekundskaber, blev der ikke stillet noget bestemt Krav i saa Henseende for ikke at komme til at udelukke begavede Unge fra Landet og fra de saakaldte »højere Bondeskoler«.

At Landbohøjskolen fik sin Plads ved København, at den udelukkende skulde give »teoretisk« Undervisning, hvorved »Grund-

videnskaberne« blev givet fremtrædende Plads, og at den blev oprettet som Statsinstitution skyldtes mere end nogen anden *B. S. Jørgensen*, der blev dens første og gennem mange Aar dens eneste Lærer i Landbrugsfagene, bortset fra Husdyrbruget. I Overensstemmelse med den Opfattelse, der i Forhandlingerne herom ofte kom til Orde, og som navnlig klart blev paa-peget af *C. M. Poulsen* ved Landmandsmødet i Odense 1846, skulde Landbohøjskolens Opgave — for Landbrugsafdelingens Vedkommende — være baade at uddanne vor-dende praktiske Landmænd, saa at disse ikke, som hidtil, behøvede at søge til udenlandske Lærestalter for at sætte sig grundigt ind i Landbrugets Teori, og at uddanne Mænd, der paa fyldestgørende Maade kunde virke som Forstandere og Lærere ved de »lavere« Landbrugsskoler.

Bendt Søborg Jørgensen, f. i København 1815, d. 1888. Professor i Landøkonomi ved Landbohøjskolen 1858—1886. Præsident i Landhusholdningsselskabet 1855—1883.

Foreløbig var Tilgangen til Landbrugsstudiet dog meget begrænset. I Højskolens første 10 Aar tog kun 52 Eksamen (som Landbrugskandidater), altsaa kun ca. 5 aarlig. Dette tyder ikke paa nogen stærk Trang til en saadan Lærestalt. Efterhaanden

forøgedes imidlertid Tilgangen stærkt. Ved 1880 var der ialt dimiteret ca. 250, ved Aarhundredskiftet var Tallet ca. 500, ved 1920 ca. 1200, 1938 havde ialt ca. 2000 taget Landbrugseksamen fra Landbohøjskolen. Heraf var et Par Hundrede Udlændinge. Nogle Hundrede er gaaet til praktisk Landbrug, fortrinsvis som Brugere eller Ledere af større Landbrug. Et mindre Antal er gaaet over til Virksomheder udenfor Landbruget eller udvandrede. Men Flertallet blev der Brug for til Dækning af det stærkt voksende Behov af »Tjenestemænd« indenfor Landbrugets forskellige Virkefelter: som Landbrugslærere, som Konsulenter, ved Forsøgsvæsenet, i Organisationerne, ved Landbrugspressen osv. Det er ved Uddannelse af hertil egnede Kærfter, at Landbohøjskolens Landbrugsundervisning har haft sin største Betydning for vort Landbrugs Udvikling, selv om Uddannelsen af »Praktikere« ingenlunde maa undervurderes.

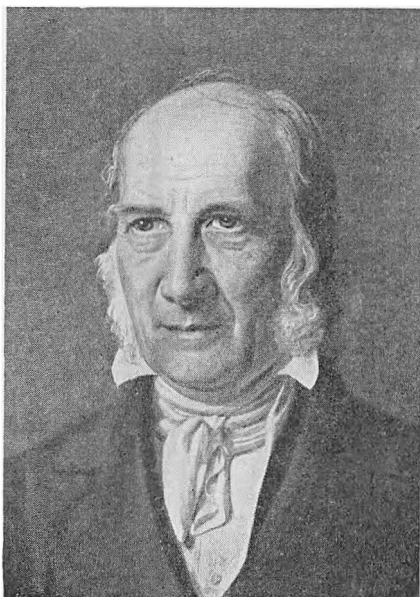
FOLKEHØJSKOLEN

Det er nævnt foran, hvorledes Napoleonskrigene fulgtes af en ret langvarig og alvorlig økonomisk Krise, der ogsaa her i Danmark var meget haard baade for Landbrug, Handel og Haandværk. Det samme var Tilfældet i de øvrige europæiske Lande, særlig i de, der havde deltaget i Krigene. Under den voldsomme økonomiske Anspændelse, der var en Følge af Krigen, og hvor saa mange Kræfter var unddraget Produktionen, kunde denne ikke tilfredsstillende Efterspørgslen efter Varer. Da Krigene standse, og Folkene vendte tilbage til de fredelige Erhverv, blev det omvendt, ligesom der syntes at følge en Slappelse efter den stærke Anspændelse, Folkene havde været ude for. For Danmarks Vedkommende bidrog Toldforanstaltninger i England, Norge m. fl. Lande meget til at fremkalde Krisen; men ogsaa disse trange Aar overvandt, og der kom ligesom Ro og Ligevægt i Forholdene igen.

Men derefter begyndte et politisk Røre, der indlededes med Julirevolutionen i Frankrig 1830, og da Dønningerne fra dette ogsaa mærkedes her i Landet og navnlig i Sønderjylland, førte dette til, at *Frederik d. 6te* besluttede sig til at indføre »de raadvigende Provinsialstænder«, der begyndte deres Møder i 1835 i Roskilde for Øerne og Aaret efter i Viborg for Jylland. I Stændermøderne drøftedes mangt og meget, og Spørgsmaalet om

Fremme af Oplysning og Oprettelse af Skoler for den voksne Ungdom kom da ogsaa for; de samme Tanker gærede hos mange andre oplyste Mænd herhjemme, og man kan vistnok sige, at Ønsket hos disse om at faa Bondestanden og Folket oplyst, var større, end den var hos Bonden selv. Saa tidligt som i 1814 havde *N. F. S. Grundtvig* under Indtrykket af den Sorg, der greb ham, da vi foran Freden i Kiel stod overfor Adskillelsen med Norge, fremsat Tanken om, at Studenterne skulde ud omkring i Landet og vække en kristelig Helteaand i Folket. I 1830 raadete Præsten *Hans Bastholm* i Slagelse Prins *Christian Frederik* (den senere Kong *Christian d. 8.*) til at omdanne Sorø Akademi til en Dannelsesanstalt for Folk af alle Stænder, »da Mennesker i den voksne Alder kan modtage en langt højere Kultur end i den barnlige.« Efter *Grundtvigs* Strid i Tyverne om Rationalismen og hans Kamp mod denne inden for Kirken og dens Mænd, der førte til, at han nedlagde sit kirkelige Embede, trak han sig tilbage til Studerekammeret og under Indtrykket af Julirevolutionen og ved Kongens almindelige Anordninger i Maj 1831 om de raadgivende Stænder, er det ligesom hans Tanker om Folkeopdragelsens Betydning for Land og Folk gryer og gærer hos ham. Han var bange for, at den Tid kunde komme, da Statens Styrelse kunde blive lagt i Hænderne paa Pøbelen og Børnene. *Grundtvig* var i det hele taget ingen Ven af Rigsdage, men naar disse nu en Gang var en Kendsgerning, gjaldt det om at afværge de Farer, de kunde medføre, ved i Tide at sørge for en god folkelig og borgerlig Oplysning, og i sin »Nordens Mythologi« slaar han da til Lyd for Oprettelsen af et borgerligt og ridderligt Akademi i Sorø. Her maa ogsaa nævnes den Række Foredrag — historiske, kristelige, folkelige — han holdt for en talrig Tilhørerkreds paa Borchs Kollegium i 1838, og som i 1839 gav Anledning til Dannelsen af vor første Foredragsforening: »Det danske Samfund«, som *Grundtvig* kaldte den. Hvad Skolen i Sorø angaar, da bruger han senere Betegnelsen »en folkelig Højskole«, og i flere af sine Skrifter den følgende halve Snes Aar uddyber han Tanken yderligere, ligesom det lykkedes ham at vinde Kong *Christian d. 8de* og Dronning *Caroline Amalie* for Planen, trods megen Modstand mod denne hos Kongens Raadgivere. Ved et Kongebrev af 31. December 1847 bestemte Kongen da, at Sorø Akademi skulde indrettes til en Realhøjskole væsentlig i Overensstemmelse med *Grundtvigs* Tanker, men tre Uger efter døde Kongen, og de Mænd, der nu fik Indflydelse, hvad Skole og Un-

dervisning angik, *J. N. Madvig* og *D. G. Monrad*, havde mindre Sans for folkelig Oplysning og Forstaaelse af dennes Betydning; trods Protest fra *Grundtvig* lod de Sagen om Skolen i Sorø falde, de anerkendte kun den højere lærde Skole, som den, der gav Dannelse. Historikeren *A. D. Jørgensen* skriver derom følgende: »Der kom nu stærkt Røre i hele det lærde Lav for om muligt at hindre Udførelsen af denne Tanke, der vilde føre til Anerkendelse af en anden Dannelse end den akademiske.«

Nicolai Frederik Severin Grundtvig, f. i Udby ved Vordingborg 1783, d. 1872. Præst, Digter, Historiker. Lagde Grunden til den danske Folkehøjskole.

Grundtvig mente, at det kunde ikke nytte at give det menige Folk Del i Landets Styrelse, saa længe Folket savnede Oplysning og aandelige Forudsætninger for at varetage dette Hverv som frie og selvstændige Borgere; kunde, sagde han, der er godt inde i Modersmaalet, kan faa den Indsigt i Landets Sager, som kræves for at kunne tage virksom Del i det offentlige Liv. I December 1848 udtalte *Madvig* i den »grundlovgivende Rigsforsamling« i Diskussionen om disse Forhold, at Rigsdagen selv vilde blive den bedste Skole for de, der trængte til Oplysning om Landets borgerlige Forhold. Hertil svarede *Grundtvig* meget træffende, »at det ikke

var i Rigsdagen, den folkelige Højskole skulde holdes, men det er i denne, den skal bære sine Frugter«. Hvad selve Folkehøjskolens Form og Formaal angik, da mente han, at de nærmeste Aar lige efter Konfirmationen, da man hverken er Barn eller Voksen, ikke er heldige for aandelig Paavirkning; han mente ligesom *Hans Bastholm*, at i den egentlige Ungdomstid, 18—25 Aar, var man mest modtagelig herfor, og at man i disse Aar kunde lære meget mere og modtage en højere Kultur end i Barnealderen. Paa kristeligt Grund-

lag skulde Højskolerne søge at vække Elevernes Kærlighed til Folket, Fædrelandet og Modersmaalet ved at fortælle dem fædrelandshistoriske Minder, der sammen med Digtningen kunde benyttes til at oplive og opmuntre de Unge, saa disse ikke fortabte sig i Øjeblikket, men paa Grundlag af Fortidens Erfaringer kom med til at berede Fremtiden for kommende Slægter; hertil var Kendskab og Øvelse i Brugen af Modersmaalet nødvendig. Ved at bibringe Ungdommen Kendskab til Fødelandets Natur, Historie, Forfatning og Næringsveje, Folkets Sæder og Skikke kan Højskolen tillige komme til at tjene som et Forbindelsesled mellem Almuen og Videnskaben.

I 1844 var den første Folkehøjskole begyndt i Rødding i Sønderjylland. Den rejstes ved Hjælp af Bidrag, der var indsamlet blandt Mænd og Kvinder over det ganske Land, navnlig ved Gaver fra »Den slesvigske Hjælpeforening« i København. Ved Oprettelse af denne vor første egentlige Folkehøjskole var de nationale og de politiske Brydninger mellem Dansk og Tysk dog i høj Grad medvirkende. De varmhjertede Mænd, der var i Spidsen for Danskhedens Sag, var klar over, at netop her i Sønderjylland vilde en saadan Skole være af uvurderlig Betydning, særlig for Bondestanden, der kun sad inde med de Kundskaber og den Udvikling, Almueskolen havde givet dem. I Kampen for Modersmaalet og ved Valgene til de raadgivende Stænder o. s. v. kunde de paa en saadan Højskole tilegne sig en frugtbar og levende Oplysning og Udvikling til Gavn for dem selv, det Samfund og det Fædreland, de tilhørte. Skolens første Forstander var Cand. theol. *Johan J. S. Wegener*; det var Professor, Dr. *C. Flor* i Kiel, der havde udset ham til Skolens Forstander, men han trak sig allerede tilbage i Skolens første Aar og blev Præst i Halsted paa Lolland, og *C. Flor* overtog derefter selv Stillingen. *Wegener* kunde ikke rigtig finde sig til Rette med Forholdene, han var Talsmand for en Undervisning, der tog Sigte paa at udvikle det menneskelige og nationale, paa at bibringe de Unge Dannelse, Forstandsoplysning og Forædling, medens andre holdt paa, at Undervisningen skulde tage mere direkte Sigte paa at dygtiggøre de Unge til Livets praktiske Krav. Han hævdede, at dette sidste tilegnede Eleverne sig selv, naar de først paa Skolen var blevet dannede og forædlede. Under Forhandlingerne paa Landmandsforsamlingen i Odense 1846, hvori *C. Flor* og Dr. *C. M. Poulsen* deltog (se foran Side 642), meddeltes det, at paa Rød-

ding anvendtes Halvdelen af Timerne til Undervisning i Fag vedrørende Landbruget. Ogsaa her støttede Landhusholdnings-selskabet, der midlertidig ydede Skolen et aarligt Tilskud af 200 Rd. til Lønning for en Lærer i Landøkonomi; denne Lærer holdt forøvrigt om Vinteren et Par Gange om Maaneden offentlige Foredrag om landøkonomiske Emner til Gavn for Egnens Befolkning. I Fyrrerne oprettedes der tre Højskoler mere, nemlig Gjelsted paa Fyen i 1845, Stenløse højere Bondeskole paa Sjælland i 1847 og Uldum i Jylland i 1848, men de to førstnævnte indstillede allerede Virksomheden ved Krigens Udbrud.

Ved Aarhundredets Midte skete der jo den store Forandring her i Landet, at Enevælden afløstes af en fri Forfatning, hvorved Folket gennem sin Stemmeafgivning fik Indflydelse paa Rigets Styrelse. Dette medførte lidt efter lidt nye Tanker hos Menigmand og et nyt Syn paa mange Forhold, nu Grundloven kaldte paa Folkets Deltagelse i det politiske Liv. Det begyndte at gaa op for mange, at for at kunne overtage disse Rettigheder og varetage deres Stands Interesser, maatte der mere Udvikling og flere Kundskaber til end tidligere, og flere begyndte nu, da Højskolerne kom frem, at give deres Sønner Lejlighed til at tilægge sig den Viden og aandelige Udvikling, som de følte, de selv manglede. Flere Steder omkring i Landet sporedes der forøvrigt allerede tidligere Trang hos Bondestanden til at gøre noget for Oplysningen ud over, hvad Skoleloven af 1814 anviste, idet det dæmrede for adskillige, at man stod overfor en ny Tid, hvor der kunde blive kaldt paa Folket til Deltagelse i Landets Styrelse. Forhandlingerne i Stænderforsamlingerne fulgtes ofte med Opmærksomhed; der oprettedes her og der Laanebogsamlinger eller Læsekredse og f. Eks. i Frederikssund-Egnen oprettedes der i 1841 i Sundbylille en saakaldt »Højere Bondeskole«, der vakte en Del Opmærksomhed omkring i Landet. Medens Tanken om Folkehøjskolen for den voksne Ungdom udgik fra Folk udenfor Bondestanden, var det her Gaardmænd fra Egnen, der fik Ideen, støttede den økonomisk og sammen med en tidligere Huslærer i Hjørlande Præstegaard, Cand. phil. *H. Callesen*, der blev Skolens Lærer og Leder, gennemførte denne. Den begyndte i Efteraaret 1841 i et lejet Lokale med 12 Elever, hvoraf kun de tre var konfirmerede, de øvrige et Aarstid yngre; i 1844 købtes en Jordlod paa 6 Tdr. Ld., hvorpaa der byggedes en Skole, som indviedes ved en Festlighed, men Krigsaarene medførte, at den standsede

i 1849; i Modsætning til Højskolerne var Eleverne her meget unge.

I Tidsrummet mellem de to slesvigske Krige oprettedes der henvend en Snes nye Højskoler, hvoraf flere dog forlængst er nedlagt. Af de mere kendte maa foruden Uldum, der allerede er nævnt foran og fremdeles virker, nævnes *Kristen M. Kolds Skole* først i Ryslinge, derefter i Dalby og senere i Dalum, Hindholm Folkehøjskole, Grundtvigs Højskole og Høng Højskole; denne er i 1925 solgt til De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger og omdannet til en Husmandsskole. Disse Skoler lededes dog ingenlunde ud fra det samme Grundsyn, idet de samme Modsætninger med Hensyn til Formaal og Opgaver, som er nævnt under Omtalen af Rødding, ogsaa gjorde sig gældende blandt de Mænd, der kom i Spidsen for disse vore første Højskoler. Grundtvigs Højskole oprettedes 1856 paa Gaarden Marielyst paa Københavns Østerbro for en Pengesum, der var indsamlet til *Grundtvig* for at sætte ham i Stand til at indrette en Højskole efter sit eget Syn. Skolen blev ikke stærkt besøgt — maaske Beliggenheden ved København var uheldig for en saadan Skole —, og da Elevtallet sidst i 1880'erne gik ned til 12 à 14, besluttede dens Bestyrelse at sælge Bygningerne og det tilhørende Areal og købte i 1890 Landboskolen ved Lyngby, der for Fremtiden skulde drives baade som Folkehøjskole og Landbrugsskole. De to Afdelinger virkede dog som to selvstændige Skoler, med hver sin Forstander men foreløbig tilhørende »Grundtvigs Fond«, hvis Bestyrelse senere solgte Landboskolen, der nu er en selvejende Institution. Da det efterhaanden blev smaat med Elevbesøg paa Højskolen, skiftede denne atter Hjemsted ved i 1938 at forenes med Frederiksborg Højskole, som altsaa nu bærer Navnet Grundtvigs Højskole.

I de samme Aar, som disse Bestræbelser fandt Sted for at faa oprettet Skoler for Ungdommen til Dygtiggørelse af denne saavel alment som fagligt, arbejdedes der ogsaa paa Undervisning paa anden Maade for at dygtiggøre og udvikle den opvoksende Slægt. Der kom saaledes mange Steder Aftenskoler i Gang, der lededes af Landsbyskolelærerne, og Landhusholdningsselskabet, der havde ydet økonomisk Støtte til flere af de første Landbrugsskoler og Højskoler dels direkte ved Tilskud, dels ved at betale for enkelte Elever, dels endelig ved at hjælpe med ved Anskaffelsen af Undervisningsmidler, støttede og opmuntrede ogsaa de paa-

gældende Lærere til denne Gerning. Allerede tidligere havde Selskabet uddelt Præmier til Opmuntring for og Belønning til de Lærere, der i deres Fritid tog en saadan Undervisning op, ved for Ungdommen at gennemgaa Afsnit af de landøkonomiske Lærebøger, som Selskabet havde udgivet. I Begyndelsen af Halvtredserne virkede Selskabet for at faa afholdt letfattelige Foredrag i Kemi ude omkring paa Landet, i Betragtning af den Betydning som Kemien har for Forstaaelsen af mange Forhold i det daglige Liv, ikke mindst for Landmanden, og i 1853 henvendte Selskabet sig til de fem Skolelærerseminarier med Anmodning om, at der paa disse maatte blive givet nogen Undervisning i Kemi — de første Forsøg i saa Henseende vilde Selskabet bekoste — for de vordende Lærere, saa disse senere kunde give nogen Undervisning i Landsbyskolerne. To af Seminarierne, Lyngby i Djursland og Jelling ved Vejle, tog imod Selskabets Tilbud, og de paagældende Forelæsninger kom i Gang til gensidig Tilfredshed saavel for Lærerne som Tilhørerne, men hvilken Betydning og hvilke Frugter det siden bar for Børnene i Landsbyskolerne, derom foreligger der vistnok intet Vidnesbyrd. Selskabet indstillede denne Virksomhed 1857, men det opfordrede Indenrigsministeriet til at fortsætte dermed. I Tyverne, Trediverne og Fyrrerne havde Selskabet forøvrigt med Pengebidrag støttet Afholdelsen af offentlige Foredrag i Hovedstaden om landøkonomiske Emner med Henblik paa unge Landmænd.

DEN PRAKTISKE UDDANNELSE I LANDBRUGET

Det er nævnt foran, at sidste Halvdel af det attende Aarhundrede er kaldt »Oplysningstiden«, fordi mange af de Ledende var kommen til at nære den Opfattelse, at Oplysning og Kundskaber var nødvendige, for at Folket kunde føle sig lykkeligt og tilfreds. Samtidig var Sindet blevet saa følsomt, at Tiden endog er kaldt »de følsomme Sjæles Tidsalder«, man følte for sine Medmennesker, for dem der var paa Livets Skyggeside, men navnlig følte man for det kære Fædreland, for dettes Ve og Vel, alle var Patrioter og besjælede af Varme for at gavne og støtte »Folkets Moder«, og det var disse Tanker og Følelser i Forbindelse med en ændret Opfattelse af de økonomiske Synspunkter inden for Samfundet og Erhvervslivet, der førte til de store Landboreformer.

For at fremme disse Formaal begyndte man nu at slutte sig sammen i Selskaber, Foreninger, »Akademier«, for at løfte og gavne i Flok. Ogsaa her var der Forbilleder at hente i Udlandet, i England, Frankrig og Schweiz. Hofpræsten *P. E. Lüders* paa Glycksborg fik i 1762 oprettet »Det Kongelige Danske Ager-Akademi«, for hvilket Greve *A. G. Moltke* blev Formand. Tre Aar i Forvejen havde *Lüders* udgivet et trykt Forslag angaaende Oprettelsen af et Ager-Akademi og en økonomisk Læreskole. Efter en Del forskellige Tilløb oprettedes i 1769 Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, hvis gavnlige Virksomhed der foran er nævnt flere Eksempler paa. I Begyndelsen af det nittende Aarhundrede oprettedes der flere saadanne Selskaber og Foreninger, alle med det Formaal at gavne Folket og Fædrelandet, og det gik som en rød Traad gennem det hele at fremme Vindskibelighed, Borgerheld og Borgerlykke; det fremhæves atter og atter, at et Lands Rigdom bestaar i virksomme og nøjsomme Borgere, og hvor vigtigt det derfor er, at Ungdommen i Tide opdrages til Arbejdssomhed, Tarvelighed, Haardførhed og Fædrelandskærlighed, thi derved fremmes Samfundets varige Held og Lykke. Det er foran nævnt, hvorledes *Chr. Reventlow* som Medlem af »Den lille Landbokommission« og under sin Færden omkring hos Bønderne paa Kronborg og Frederiksborg Amter fik Gaardmandssønner anbragt i Lære hos dygtige Landmænd for derigennem at fremme Landbruget i de to Amter. Det vides endvidere, at den dygtige Landmand Oberst *A. Falkenskjold*, Sophienberg ved Rungsted, i Begyndelsen af det nittende Aarhundrede havde Landvæsenlærlinge, der opholdt sig hos ham i tre Aar for at lære det praktiske Landbrug, men ellers var noget saadant vistnok hidtil ukendt. Dette Forhold kom Landhusholdningsselskabet ved et Tilfælde til at beskæftige sig med, idet en ung islandsk Landmand i 1816 kom her ned til Danmark med en Anbefalingsskrivelse til Selskabet, og denne Islænder blev derved den første, hvis landøkonomiske Uddannelse Selskabet tog sig af. Denne Begyndelse medførte, at der Aaret efter kom tre andre unge Islændere, og da disses Uddannelse faldt heldigt ud, fattede Selskabet den Beslutning at optage denne Uddannelse af unge danske Bondesønner.

Selskabet indsendte nu til Frederik d. 6te en Ansøgning, dateret den 24. December 1819, hvori det fagligt begrundede Formaalet med den paatænkte Opgave, samtidig med, at det anmodede om, at ti unge flinke Gaardmandssønner maatte blive fri-

taget for Værnepligt ligesom de Bondekarle, der optoges i Skolelærerseminarierne og paa Veterinærskolen. Det var Planen, at de skulde lære tre Aar hos dygtige og indsigtfulde Landmænd, et Aar paa hvert Lærested, hvor de kunde gøre sig bekendt med Brugen af de engelske Plove, med Sommerstaldfodring og Brakfrugtavl; om Vinteren skulde de endvidere have Lejlighed til at forfærdige Agerdykningsredskaber, især Plove, samt lære at tilhugge og sammensætte en god Vogn o. s. v., ligesom de skulde øve sig i at læse og forstaa almennyttige og økonomiske Skrifter.

Da Lærlingen ingen Løn skulde have i de tre Aar, men kun Kost og Ophold, mente Selskabet, at det vilde fremme Sagen, naar de kunde blive fritaget for Værnepligt; denne Fritagelse skulde dog ikke alene gælde for Læretiden men vare saa længe, som de for Selskabet beviste, at de gjorde sig værdige til denne kongelige Gunst som Avlskarle enten hos deres Forældre eller hos andre Landmænd, der vilde indføre en planmæssig Drift, eller for egen Regning at ville drive et forbedret Avlsbrug. Selskabet udtalte endvidere, at det vilde være glædeligt og virke gavnligt for Fædrelandet, om Forslaget ogsaa kunde udvides til flittige, lærvillige unge Karle af Husmandsstanden. De Penge midler, som var nødvendige hertil, kunde mulig nok skaffes. Den 1. Marts 1820 modtog Selskabet fra Kongen Svar paa, at Ansøgningen bevilgedes, og at det maatte udvælge 10 unge Bondekarle under 21 Aar, der skulde tages fra de forskellige Amter. Sidst paa Aaret udvidedes Tallet til 12, i 1824 til 18, og efter fornyede Ansøgninger udvidedes Antallet senere henholdsvis til 23 og 27, i 1841 endog til 50.

Tidligere havde Selskabet tænkt paa at faa oprettet Mønstergaarde; herfra kunde da samtidig faaes dygtige Avlskarle til de paa Landet ansatte Embedsmænd, hvilket havde været vanskeligt og havde medført mange Klager, men saadanne Mønstergaarde vilde blive kostbare, og Selskabet mente nu, at den paa-tænkte Uddannelse af Lærlinge vilde kunne træde i Stedet herfor, men var samtidig klar over, at det vilde være heldigt, om det kunde komme saa vidt, at der kunde blive gode Læresteder hos Bønderne. Selskabet havde den samme Erfaring som *Chr. Reventlow* i sin Tid, at Bønderne helst tog Lære af deres egne — at lige Børn lege bedst —, og at de fra gammel Tid havde Mistro til de Raad og den Vejledning, der kom fra »de fine Herrer«, men da Driften paa de store Gaarde gennemgaaende var betyde-

ligt bedre paa dette Tidspunkt end paa Bondegaardene, lod dette sig foreløbig ikke gøre. Blandt de Læresteder, Selskabet havde til Raadighed i Tyverne, kan kun et Par henføres til Bondebrug.

Landhusholdningsselskabet tog sig med Varme og Iver af Opgaven og søgte indgaaende Kendskab til Lærestederne, inden det valgte disse og ligeledes under Læretiden, ligesom det ogsaa paa Grundlag af Vidnesbyrd søgte at udvælge de bedste blandt de unge Bondekarle, der ansøgte om at blive antaget som Lærlinge. Virksomheden kom derfor ogsaa i god Gænge, Lærestederne fik en god og billig Arbejdskraft, de unge Mænd var i Reglen baade arbejdsvante og flinke. Efter endt Læretid udstedte Selskabet et Lærebrev til de Lærlinge, som havde gjort sig fortjent til et saadant, og paa Grundlag af de Vidnesbyrd, som de forskellige Husbonder havde givet de paagældende under deres Ophold hos dem, havde de som Regel let ved at faa en overordnet Plads hos Præster eller i større Landbrug. I Tidsrummet 1820—28 uddannede Selskabet paa denne Maade 46 Bondesønner.

I Begyndelsen af Trediverne begyndte Selskabet ogsaa med at antage »ikke værnepligtige« unge Landmænd til Uddannelse, d. v. s. Sønner af Præster, Officerer, Skolelærere, Købstadborgere o. fl. Indtil 1848 blev der saaledes uddannet 55 ikke værnepligtige. I 1835, da Lærlingeuddannelsen havde varet ved i femten Aar, blev der foretaget en Undersøgelse af, hvilke Frugter Lærlingeuddannelsen hidtil havde baaret, saavidt dette var gørligt, ved at indsamle Oplysninger om de allerede uddannede Lærlinges Virksomhed siden Afgangen fra Lærestederne. Det viste sig da, at omtrent Halvdelen af disse var Gaardmænd, enkelte Husmænd, og at de gennemgaaende hørte til deres Egns mest vindskibelige Bønder, ligesom de var Foregangsmænd, hvad Jordens Behandling, Valg af et godt Sædskifte, Mergling, Vandafledning, Anvendelse af gode Redskaber og Maskiner, Omsorg for Markfred samt for en bedre Røgt af Kreaturerne angik, medens den anden Halvdel havde Stillinger som Avlsbestyrere, Forvaltere, Ladefogder eller Avlskarle og var i det store og hele til deres Principalers fulde Tilfredshed.

I Trediverne begyndte Selskabet at uddele Bøger til Lærlingene »som en Opmuntring og et Middel til deres Fritimers nyttige Anvendelse«, ligesom Selskabet senere, da de første Landbrugsskoler begyndte deres Virksomhed, understøttede nogle flinke Elever efter endt Uddannelsestid til et Ophold paa en

Skole. I 1836 indførte Selskabet den Bestemmelse, at dets Lærlinge skulde føre Dagbøger under Uddannelsen paa Gaardene, dels for at skærpe deres Opmærksomhed over for de forskellige Arbejder paa Gaarden ved dennes Drift i Aarets Løb, dels for at de kunde faa Øvelse i at fæstne deres Tanker paa Papiret.

Ved Regeringsforandringen og Enevældens Ophør i 1849 skete der nu den Forandring, at Værnepligten, der hidtil havde hvilet paa Bondestanden alene, for Fremtiden blev paalagt alle Stænder. Samtidig dermed bortfaldt den Begunstigelse, som Selskabet havde nydt for sine Lærlinge, hvad Fritagelse for denne angik, og da dette Gode hidtil var blevet betragtet som et Vederlag for, at Lærlingene ingen Løn fik i de tre Aar, de var i Lære, mente Selskabet, at de nu burde have Løn i Stedet for, og ved Forhandling med Husbonderne gik Flertallet af disse ind paa at yde Lærlingene en Løn af 30—36—40 Rdlr. henholdsvis for første, andet og tredje Læreaar. Da enkelte af Lærestederne var uvillige til at yde saa stor en Løn, betalte Selskabet den Del af Lønnen, som Husbonden ikke udredede, naar det modtog Bevidnelse om Elevens Lærvillighed, Arbejdsomhed og gode Opførsel. I en Del Aar havde Selskabet ligeledes betalt Rejsepenge for Eleverne ved Omflytningen fra Gaard til Gaard.

At Fritagelsen for Værnepligt havde bidraget til, at der meldte sig saa mange Lærlinge, fremgik tydeligt i 1848—49. Der havde da meldt sig 40 til Antagelse, men da de fik Meddelelse om, at de for Fremtiden ikke blev fritaget for Militærtjeneste og med Forespørgsel, om de under disse forandrede Betingelser fremdeles ønskede at blive antaget, trak 34 deres Ansøgninger tilbage, kun 5 Jyder og 1 Fynbo erklærede, at de ligefuldt ønskede at blive antagne. Det er dog muligt, at den Folkemangel, som Krigens medførte, har øvet nogen Indflydelse i saa Henseende. Efter Trearskrigen meldte der sig mange igen, og i Tiden mellem de to slesvigske Krige fandt der yderligere en jævn Stigning Sted i Antallet.

Under Afsnittet om Landbrugsskoler er det nævnt, at Landhusholdningsselskabet havde en Del af sine Lærlinge anbragt hos Forstander *Krarup*, hvor de i Skolens Landbrug tilbragte et af de tre Læreaar; ved Siden af fik de nogen teoretisk Undervisning, og det samme gjaldt om de Lærlinge, der i de Aar, da Instituttet paa Hofmangave virkede, søgte Uddannelse i Landbrugets Praksis hos Forstander *Hofman (Bang)*. Medens Selskabet

tidligere havde været ene om at virke for den praktiske Uddannelse af unge Landmænd, blev det nu omkring Aarhundredets Midte mere almindeligt, at dygtige Landmænd, der enten paa Skolerne eller ved eget Studium havde erhvervet sig gode landøkonomiske Kundskaber, selv begyndte at tage imod Elever; i Jylland nævnes saaledes Forvalter *Nielsen* paa Boller, senere paa Ørnstrup, og Proprietær *J. L. v. Halle* paa Lillerup.

Som Middel til at fremme den mindre Landbrugers Uddannelse blev der omkring 1860 fremsat det Forslag, at de Unge skulde gives Lejlighed til at rejse omkring i Landets forskellige Egne og aflægge Besøg hos Landmænd, der havde gode og vel-drevne Brug, og derigennem ved Selvsyn, ved Samtaler og Optegnelser tilegne sig, hvad de fik Lejlighed til at iagttage. Forslaget medførte en Del Diskussion, i hvilken det blandt andet foresloges, at Landmændene skulde udveksle Sønner indbyrdes. Dette Forslag blev grebet med Interesse af Godsejer *A. Valentin*, Gjeddesdal, der ved Landmandsforsamlingen i Odense 1863 omtalte Forslaget, ligesom han i Landbrugspressen anbefalede det varmt i flere Indlæg; han fandt det udmærket saavel for mindre som større Landmænd og opfordrede de Landmænd, der maatte være villige til at tage imod saadanne Unge en Maanedstid, til at melde sig, saa Sagen kunde komme i Gang, men trods Anbefaling fra flere kom der dog intet ud deraf.

TIDEN EFTER 1864

De for vort Folk bevægede Aar 1863—64 med Tronskiftet, Krigen 1864 og Tabet af Hertugdømmerne, hvormed mange, hvis Modersmaal var Dansk, blev skilt fra Moderlandet ved en ny Landegrænse, var saavel for disse som for det øvrige danske Folk en alvorlig Tid, der ligesom satte Skel mellem Fortiden og den nye Tid, som det lemlæstede Folk og Land skulde til at begynde paa.

Regeringsforandringen, der var gennemført ved det forrige Tronskifte og nu havde været prøvet et halvt Slægtled, havde medført en Del politisk Strid, men der var dog ad Lovgivningens Vej gennemført en Del gavnlige og tiltrængte Reforme, ogsaa indenfor Næringslivet, saaledes vedrørende Landbruget og Landbospørgsmaal, Handel og Omsætning, Haandværk og Industri, Toldspørgsmaal og Samfærdselsmidler.

Endnu var Folkets Deltagelse i det politiske Liv ret ringe, idet store Dele af Samfundet, navnlig paa Landet, endnu ikke var vaagnet til Forstaaelse af det politiske Livs Krav. Der var kun ringe politisk Organisation, men der sporedes dog i Landbefolkningens brede Lag en vaagnende Ansvarsfølelse med Lyst og Villie til at dygtiggøre sig for at kunne udfylde den Plads, Forfatningen anviste. Økonomisk set var det Opgangstider med gode Priser for Landbrugets Produkter; dertil bidrog i høj Grad de Forandringer, der havde fundet Sted i Fyrrerne og Halvtredserne i England ved Overgangen fra Toldbeskyttelse til Frihandel samt Skibsfartens Frigivelse ved »Navigationsakten«s Ophævelse; men ogsaa Opdagelsen af de rige Guldlejer i Kalifornien og Australien omkring Aarhundredets Midte bidrog til den Prisstigning, der fandt Sted. Foruden disse ydre Aarsager til »gode Tider« var der ogsaa indre Aarsager, der bragte Fremgang. Udfaldet af Treaars-Krigen havde øget Tilliden til Landets egne Hjælpekilder, ligesom det tidligere økonomiske Afhængighedsforhold til Hamborg samtidig var blevet brudt, men Spørgsmaalet var nu, efter Udfaldet af Krigen 1864, hvad Fremtiden bar i sit Skød.

Hvad angaar Udviklingen og Dygtiggørelsen af Ungdommen til Gerningen i Manddommen, da er der jo allerede fortalt om Landbrugs- og Højskolerne, der oprettedes og begyndte deres Virksomhed i Fyrrerne og Halvtredserne, og om den Uddannelse i Landbrugets Praksis, som Landhusholdningsselskabet paabegyndte i 1820, og som syntes at gaa ulige bedre end Uddannelsen paa Skolerne. Endnu var der aabenbart noget sandt i det, som den bekendte Landmand og Lægprædikant *Peter Larsen Skræppenborg* skrev i et Brev til *Grundtvig* i 1854 i Anledning af Indsamlingen til Grundtvigs 70-aarige Fødselsdag til Oprettelsen af den Højskole, der skulde bære hans Navn, at »mange danske Bønder spørger endnu ligesom Æslet: Hvortil duer det, som ikke kan ædes?« Men trods alt var Landmændene og Landbruget dog gaaet frem i Dygtighed og Udvikling i Fyrrerne og Halvtredserne ved »Eksemplets Magt« fra de mange dygtige holstenske Landmænd, der nu dels som Godsejere, dels som Forpagtere sad omkring paa en stor Del af vore Herregaarde. Navnlig hvad Jordernes Grundforbedring, Sædskiftet og Mejeribruget angik var der gjort Fremgang.

FOLKEHØJSKOLEN EFTER 1864

Det var i Januar 1814, da Danmark stod foran Adskillelsen fra Norge, at den da 30-aarige *N. F. S. Grundtvig*, grebet af Øjeblikkets Alvor og med Mismod i Sindet, fremsatte de første Tanker om Oplysningens Betydning for Ungdommen — »Skolen for Livet«, som det ofte senere kom til at hedde. Senere syslede han ofte med disse Tanker. Navnlig efter at *Frederik den 6te* i Begyndelsen, af Trediverne ved sit Budskab om Stænderforsamlingerne yderligere havde vakt begyndende politisk Røre indenfor de førende Kredse i vort Samfund, kom *Grundtvig* jævnlig baade i Skrift og Tale tilbage til denne sin Yndlingstanke, som udvikledes og modnedes mere og mere hos ham. Men det varede dog tredive Aar fra 1814, inden den første Skole af denne Art blev til Virkelighed.

Der var nu yderligere gaaet tyve Aar, *Grundtvig* var nu 80 Aar og nu forelaa der efter Udfaldet af Krigen en lignende trist og alvorlig Situation, som da vi skiltes fra Norge, nemlig Moderlandets Adskillelse fra de to gamle Hertugdømmer. I disse sidste tyve Aar var der ganske vist oprettet en Del Ungdomsskoler, hvis Ledelse med mer eller mindre Forstaaelse af *Grundtvigs* Skoletanker, forøvrigt ogsaa mer eller mindre Held, havde søgt at komme i Forbindelse med Ungdommen, men flere af disse Skoler var jo, som allerede nævnt, hurtigt gaaet ind igen. Men selv om der maaske neppe endnu var samlet saa megen Erfaring med Hensyn til disse Skolers Virke, at nogen var i Stand til at have en sikkert begrundet Mening om deres Indflydelse paa de Unge, saa var det dog en Kendsgerning, at for flere af Skolernes Vedkommende var det lykkedes dem i de Egne, hvor de virkede, at vække Interesse for aandelige Spørgsmaal, og det baade hos gamle og unge, ved den Foredragsvirksomhed og Brug af det levende Ord, som de ved Skolen virkende Kræfter havde udfoldet paa Egnen.

I Hovedstaden var der i Aarene forud for Krigen et Kuld af interesserede unge Mænd, der under deres Uddannelse havde fundet hverandre, fordi de, udgaaede som de var fra gode, opvakte Hjem, havde fælles Interesser, navnlig i aandelige Spørgsmaal. Blandt disse var der flere teologisk studerende, der jævnlig hørte *Grundtvigs* Forkyndelse i Vartov, og som ved Læsning af hans Skrifter og ved personlig Paavirkning var blevet interesseret for Højskolens Arbejde.

Begivenhederne i 1864 greb nu disse Unge paa samme Maade og med samme Alvor, som da *Grundtvig* og hans Venner blev paavirket i 1814; ogsaa de brændte nu for at kunne gavne og hjælpe Fædrelandet.

En af disse unge Teologer, *Ludvig Schrøder*, havde allerede i November 1861 begyndt som Lærer paa Rødding Folkehøjskole og afløste i Oktober 1862 *Sofus Høgsbro* som Forstander for denne Skole, en Stilling han varetog, til han i 1864 maatte forlade den. Aaret efter flyttedes denne Skoles Virksomhed (Flors Højskole, som den ofte er kaldt, fordi Etatsraad *Chr. Flor* havde været virksom ved dens Oprettelse og tillige været dens Forstander) til *A s k o v* nord for den nye Grænse, og her fortsatte *L. Schrøder* Virksomheden sammen med sine to Medhjælpere fra Rødding, *Cand. theol. H. Nutzhorn* og Dyr læge *R. Fenger*, en Virksomhed, der under dens senere Vækst og Udvikling har haft en overmaade stor Betydning for vort Folk og Land.

Samme Aar begyndte fem andre Højskoler deres Virksomhed, af hvilke navnlig maa fremhæves *V alle k il d e* i Holbæk Amt med *Cand. theol. Ernst Trier* som Forstander og *R ø d k il d e* paa Møen med *Cand. theol. Frede E. Bojsen* som Forstander, to af de unge Teologer, der er hentydet til foran, og hvis Navne saa vel som de to Skolers har god Klang, naar Højskolens Mænd og Gerning nævnes og mindes.

I 1866 aabnedes der seks nye Højskoler, hvoraf ligeledes to særlig fortjener at nævnes, nemlig *R y s l i n g e* i Svendborg Amt med *Cand. theol. Sognepræst Johs. C. E. Clausen* som Forstander, og *T e s t r u p* i Aarhus Amt med *Cand. theol. Jens Nørregaard* som Forstander. 1867 oprettedes der en Snes nye Højskoler. Flertallet af disse fik dog ingen større Betydning og er forlængst gaaet ind igen; nævnes maa *V i n d i n g* i Vejle Amt, oprettet af den bekendte Højskolemand *H. Rosendal*, *V e j s t r u p* i Svendborg Amt (er ophørt) og *B r ø d e r u p* i Præstø Amt, oprettet i 1867—68. *Blaagaard*, senere paa Emdrupborg i Københavns Amt, og som i en Aarrække besøgte af et betydeligt Antal Elever, er forlængst gaaet ind, og det samme gælder om *Bornholms Højskole* i Øster Marie Sogn, idet den nuværende *Bornholms Højskole* i Ekkodalen, for hvis Oprettelse navnlig Folketingsmand *M. P. Blem* var virksom, først er oprettet i 1893. Af de i 1867 oprettede Højskoler maa ogsaa nævnes *Michael Gjøs Folkehøjskole* i Tune, Københavns Amt, med *Cand. theol. Chr.*

Richardt (Digteren) som Forstander. Den blev i 1871 omdannet til Tune Landboskole, der omtales senere. Landboskolen ved Lyngby kunde forsaa vidt ogsaa nævnes, som den i en Aarrække ogsaa virkede med en Højskoleafdeling, men dens Virksomhed omtales rettest under Landbrugsskolerne.

Ogsaa i 1868 oprettedes der en Del Højskoler. Den betydeligste af disse, *Vesterskerninge* i Svendborg Amt, flyttedes i 1882 til Ollerup; den oprettedes af Digteren *Mads Hansen*, der senere afløstes af Forfatteren *Anton Nielsen*. Af de øvrige Skoler kan nævnes *Klank* (er ophørt) og *Skals*, begge i Jylland. *Klank* virkede i nogle Aar som Landbrugsskole. I 1869 oprettedes syv Højskoler, af hvilke kun *Ask* i Jylland er i Virksomhed endnu. I Tiaaret 1870—79 oprettedes ca. 30 Højskoler, blandt hvilke kan nævnes *Nr. Ørslev* paa *Falster* (er ophørt), *Køng* paa *Fyen*, samt *Hesselballe* (er ophørt), *Hadsten*, *Vraa*, *Try* og *Aaby*, alle i Jylland.

Af den *Snes Højskoler*, der oprettedes i 80erne, kan nævnes *Vestbirk*, *Odder*, *Bælum* (nu Landbrugsskole), *Støvring*, *Nr. Nisum* og *Børkop*, alle i Jylland; endvidere *Sørslev* (er ophørt) og *Vesterdal*, begge paa *Fyen*; navnlig var *Vestbirk* i en lang Aarrække en anset og meget besøgt Skole (Forstander *N. P. Grønvald Nielsen*).

Ogsaa i 90erne oprettedes der en Del Højskoler, bl. a. *Frederiksborg*, *Haslev* samt *Ry*, *Rønde*, *Horne* o. fl.

I indeværende Aarhundrede er bl. a. oprettet Højskoler paa *Sjælland* *Antvorskov*, *Roskilde*, *Faarevejle*, *Luthersk Missionsforenings* i *Hillerød*, paa *Fyen* *Tommerup* og *Kerteminde*, paa *Lolland-Falster* *Lollands Højskole*, i *Nørrejylland* *Krabbesholm* og i *Sønderjylland* *Danebod*, *Hoptrup* og *Rødding* 1920.

Siden 1864 er der saaledes oprettet talrige nye Højskoler omkring i Landet, af hvilke mange fik Fodfæste og Trivsel blandt Befolkningen i den Egn, hvor de virkede, medens andre forlængst er gaaet ind igen. Aarsagerne til dette noget mistrøstige Resultat kunde være flere, men skyldtes vistnok hyppigst manglende Betingelser hos de paagældende Skolers Ledere for at lede en Højskole.

Hvor en god Gerning øves, fortjener den Støtte, og en saadan er paa flere Maader blevet Højskolen til Del, saaledes blandt andet ved et aarligt Tilskud fra Staten; det er muligt, at et saadant gennem Aarene kan have bidraget til at kalde Kræfter frem indenfor Højskolernes Kreds, der savnede noget af den Begejstring og Varme, som prægede Skolernes første Mænd.

Det er muligt, at den Udvikling, der er foregaaet i vort Folk og i Landets Erhverv og Næringsveje i de snart 3 Slægtled, der er forløbet, siden vor første Folkehøjskole, Skolen i Rødding, begyndte sin Virksomhed, betinger nogen Ændring i Højskolens og dens Mænds Virke. Men mon dog ikke det Syn, osm dennes første Forstander, Cand. theol. *Johan J. S. Wegener*, havde paa Folkehøjskolens Opgave (se Side 649), fremdeles vil kunne være en god Rettesnor, nemlig at det gælder om at udvikle det menneskelige og nationale og at bibringe de Unge Dannelse, Forstandsoplysning og Forædling, thi var de Unge først bibragt dette, skulde Ungdommen nok selv bagefter tilegne sig Dygtiggørelsen til Livets praktiske Krav.

Men som Helhed er der neppe Tvivl om, at Grundtvigs Ide og Tanker om at oprette Skoler for den voksne Ungdom, har baaret gode Frugter i vort Folk ved at vække de Unges Interesse for aandelige Spørgsmaal, for Foredrag og for, hvad det levende Ord og Bøger kan bringe til Brug for Livet senere.

Det er jo mest Landboudommen, der har søgt Højskolerne, og disse har her ydet et betydningsfuldt Bidrag til at udvikle de Unges Modtagelighed og Evne til at tilegne sig det nye, som paa saa mange Omraader kendetegner Landbruget nu til Dags i Modsætning til tidligere, og derved bidraget til vort Landbrugs høje Stade og Anseelse udadtil ved det høje Udbytte, som dette udbringer af Landets Jord.

LANDBRUGSSKOLEN EFTER 1864

Af de tidligere oprettede Landbrugs- eller Agerdyrkningsskoler var der foruden Landbohøjskolen nu kun 5, der virkede, nemlig den Classenske Agerbrugsskole paa Næsgaard, den Krarupske paa Frijsendal, der November 1867 flyttede til sin sidste Plads, Daagaard ved Vejle, hvor den ophørte i 1874, det teoretiske Landvæsensinstitut i Odense samt Oddense i Salling og Lumby paa Fyn; og som nævnt foran, Side 659, var det næsten gaaet med Landbrugsskolerne som med Højskolerne, der var oprettet i 1840ne og senere, at de fleste var sygnet hen af Mangel paa Elever, medens den praktiske Uddannelse af de Unge til Landbruget gik væsentlig bedre.

Af de efter 1864 oprettede, endnu bestaaende Landbrugsskoler, skal de ældste, der har været banebrydende for vor Tids Landbrugsundervisning, omtales nærmere.

En af de Skoler, der oprettedes i 1865, Folkehøjskolen i Arresø-

dal ved Frederiksværk, oprettedes af Løjtnant *J. C. la Cour*; denne Skole gik hurtigt ind igen, men 2 Aar senere, i 1867 oprettede *la Cour* Landboskolen ved Lyngby, der — om end med visse Ændringer — blev Forbilledet for de Landbrugsskoler, der er oprettet siden da og op til Nutiden.

J. C. la Cour, der var Landbrugskandidat fra Polyteknisk Læreanstalt, havde i sin Ungdom, medens han opholdt sig i Hovedstaden for sin Uddannelse, havt Lejlighed til i sin Fritid at komme i aandelig rige Hjem og Kredse, hvor Familielivet og Grundtonen var præget af Kristendom.

At *la Cour* i en ung Alder havde tænkt over Landbrugsskolens Opgave og Formen for Elevernes Undervisning paa denne, fremgaar af hans Deltagelse og Indlæg i en Diskussion paa Landmandsforsamlingen i Odense 1863, hvor der blandt andet ogsaa drøftedes Spørgsmaalet: »Have de Bondehøjskoler, hvormed ikke er forbundet Agerbrug kunnet virke tilfredsstillende?«

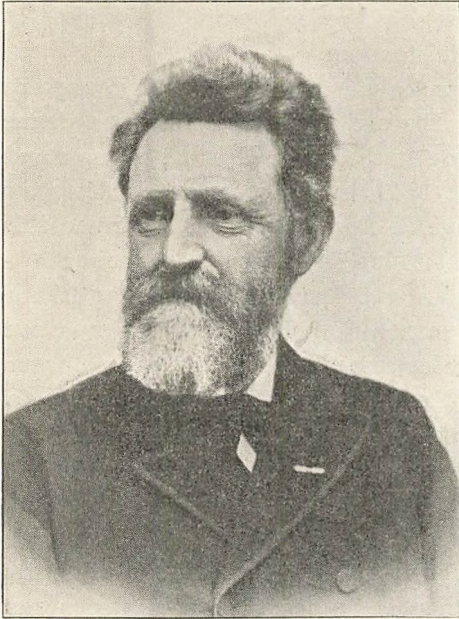
la Cour, der da var Assistent ved Landbohøjskolen og 25 Aar gammel, fremsatte først sit Syn paa Folkehøjskolens Opgave, som han mente bestod i at gøre Eleverne til dygtige og gode Borgere ved at aabne deres Blik for Fædrelandets Bedste; der bør derfor Haand i Haand med den materielle Udvikling gaa en aandelig, saa der i Folket kan dannes en Fællesaand, en Alménaand, der afleder Blikket fra udelukkende at se paa egen Fordel, og han fremhævede dernæst, hvorledes Kendskab til Folkets Levnedsløb, til Fædrelandets Historie, til dettes betydelige Minder, til Sprog og Modersmaal var nødvendige i saa Henseende, saaledes som *Grundtvig* ofte og senere *Chr. Flor* havde udtalt. Derefter fremsatte han sit Syn paa Landbrugsskolens Opgave og Arbejdsmaade og fremhævede her den Betydning, som Kendskab til Naturvidenskaberne har for det praktiske Liv, hvorfor Skolen bør bibringe Eleverne et Billede af den Natur, i hvilken de skal arbejde. Derimod mente han ikke, at Landbrugsskolen bør søge at lære Eleverne selve de praktiske Arbejder i og ved Landbruget; at pløje, harve og saa m. m. kan de unge Landmænd lige saa godt og med mindre Ofre lære hos dygtige Landmænd; det gælder mere for Skolen om at uddanne Elevens Aand og ikke hans Fingerfærdighed paa det Omraade, hvorpaa Agerbruget virker.

Som Assistent ved Landbohøjskolen holdt *la Cour* i nogle Vintre landøkonomiske Foredrag med paafølgende Diskussioner for Landmænd i Omegnen af København, og gennem dette Arbejde modnedes Tanken og Lysten yderligere hos ham til at oprette

en Skole for de unge vordende Landmænd, og dette førte nu ved Samarbejde med og Støtte af Egnens Landmænd til Oprettelse af Landboskolen ved Lyngby, der begyndte sin Virksomhed November 1867.

I den udsendte Skoleplan meddeltes, at Skolens Formaal var at vejlede de Unge, der skulde være Jordbrugere, til at blive oplyste, selvstændige og virkelystne danske Borgere og tillige at

give dem Kundskaber, der kunde komme dem til Nytte som dygtige Landmænd, og der tilføjedes, at Eleverne helst maatte være i en Alder fra 17—25 Aar.

Jørgen Carl la Cour, f. paa Skærso ved Ebeltoft 1838, d. 1898. Landboskoleforstander. Indflydelsesrig Sekretær, senere Præsident i Landhusholdningsselskabet. Udgiver af »Tidsskrift for Landøkonomi« fra 1867 til sin Død.

Dette Formaal søgtes naaet gennem 2 Kursus, ved hvilke der i det første fra Oktober til April skulde meddeles Undervisning i almindelig folkelig Oplysning, medens der næste Aar fra Oktober til August skulde gives en særlig landøkonomisk Faguddannelse.

Landboskolen ved Lyngby kom hurtigt i god Gænge med godt Besøg. *la Cours* betydelige Personlighed, store aandelige Udvikling, omfat-

tende Viden paa det landøkonomiske Omraade, hans Veltalenhed og ildnende, fængslende Foredrag bundfældede sig i Sindet hos Eleverne, saa Skoleopholdet i Ungdommen mindedes op gennem Aarene af disse, ligesom det hos de fleste bar Frugt i den Bedrift og Virksomhed, de senere kom til at forestaa. Med de gradvis ændrede Forhold i Landbruget og særlig med den tiltagende Rodfrugtdyrkning blev det efterhaanden vanskeligt at faa Eleverne til at møde paa Skolen til Oktober, og i 1880—81 ændredes Planen derfor saaledes, at Højskoleafdelingen begyndte

den 16de Oktober og sluttede den 16de April, ligesom Fagundervisningen først begyndte den 16de Oktober, naar Elevholdet nogenlunde var samlet. Efter *la Cours* Død i Vinteren 1898 ændredes Skoleaarets Begyndelse til November af hans Efterfølger, hans mangeaarige Medarbejder *R. J. Petersen Børup*.

la Cours Skoletanker og hans Syn paa, hvad de Unge havde Brug for ved Siden af deres Kendskab til Landbruget, har han udtrykt i følgende Ord, som han engang skrev under sit Billede: »Den danske Landboskole er et Barn af den danske Folkehøjskole og maa som denne bygges paa Troens og Folkelivets Grund.« Han kaldte sin Skole for *Landboskole* til Forskel fra *Landbrugsskole*, idet han herved vilde tilkendegive, at Landbo-ungdommen foruden Undervisning i og Viden om det rent faglige til Brug ved deres Gerning i Livet senere, tillige ved Siden af som Menneske havde Brug for Paavirkning og Viden, der kunde give Livet Indhold og løfte Synet op over det dagligdags og rent materielle.

Fire Aar senere kom den næste Skole, *Tune Landboskole*, der oprettedes af de 2 tidligere Elever fra *Hindholm Folkehøjskole*, senere Lærere ved og Ledere af den paa *Hindholm* oprettede *Landbrugs-Afdeling*, *Landbrugskandidaterne A. Svendsen og Chr. Christensen*. I 1871 overtog de den i 1867 oprettede *Michael Gjões Folkehøjskole* ved *Tune*, for hvilken Digteren *Chr. Richardt* var Forstander, og omdannede den til en *Landboskole* med *Lyngby* som Forbillede. De var enige om, at Undervisningen skulde ledes i *Folkehøjskolens* Aand, hvilket ogsaa var *Legatstyrelsens* Ønske; dog oprettede de ikke straks en *Højskole-Afdeling*, men der anvendtes en Time daglig til Undervisning i *Danmarks- og Verdenshistorie* (ikke *Landbrugshistorie*). De brugte ligeledes Betegnelsen *Landboskole* og begyndte med et 10 Maaneders Kursus fra Oktober til August, men allerede i 1873 ændredes Mødetiden til November som Følge af *Vanskelighederne* med at faa Eleverne til at møde samlet til Oktober, og da der i de forløbne 2 Skoleaar var gjort den Erfaring, at mange af Eleverne var daarlig forberedt, hvad *Skolekundskaber* angik, og for lidt udviklede til at kunne følge med og faa Udbytte af Undervisningen, skønt denne var jævn og ingenlunde for videnskabelig, oprettedes der nu en *Højskole-Afdeling* paa *Tune* ligesom i *Lyngby*. Samme Aar oprettedes fra *September* en kvindelig *Mejeriskole*, den første her i Landet; denne blev straks meget godt besøgt, man

skønnede nemlig allerede da indenfor Landbruget, at dette vistnok stod foran en Ændring i Landbrugets Driftsforhold, ved hvilken Mejeribruget vilde komme til at betyde mere end tidligere, og det var derfor navnlig Døtre fra Gaardmandshjem, der søgte til Skolen for at høre og lære.

Efter at Centrifugen var opfundet og gjort brugbar i det praktiske Livs Tjeneste, anskaffede Skolen i 1882 til Mælkenes Behandling samt til Brug ved Undervisningen en Centrifuge, der blev drevet ved Hestekraft, og nu var der ogsaa blandt Skolens mandlige Elever en Del, der deltog i Undervisningen paa Mælkeriskolen, saaledes den senere kendte *J. Stilling-Andersen*, der her fik Idéen til vort første Andelsmejeri i Hjedding i Ølgod Sogn ved Varde, endvidere Gaardmandssønnen *Jørgen Petersen* fra Baarse i Præstø Amt, som senere oprettede Dalum Landbrugs- og Mejeriskole, samt *Rasmus N. Bredkjær* fra Randlev ved Odder, Fader til den nu afdøde Forstander paa Tune Landboskole, *N. Bredkjær*.

Mejeribrugets Udvikling med Overgang til Andelsmejeridrift, hvorved den egentlige Gerning ved Mejeriet flyttedes fra Hjemmet til Andelsmejeriet, medførte imidlertid, at Interessen for at lære om Flødens Afsætning, Syrning og Kærning m. m. svækkedes, og Mejeriskolen sygnede derfor hen lidt efter lidt og ophævedes i 1891, og samme Aar ophævedes ogsaa Højskole-Afdelingen.

I 1886 var der nemlig ved Siden af den 9-Maaneders Landbrugs-Afdeling oprettet en 5-Maaneders (kort efter ændret til 6 Maaneder), fordi det Aar efter Aar viste sig vanskeligt at beholde alle Eleverne de 3—4 sidste Maaneder, navnlig mange Gaardmandssønner maatte hjem og hjælpe til i Bedriften til Maj, og disse kom derved til at savne de 3—4 sidste Maaneders Undervisning, og hvad Højskole-Afdelingen angik, da høstede man i Tune samme Erfaring som i Lyngby, og som Forstander *Chr. Nielsen* paa Hindholm Højskole havde gjort de 2 Aar 1869—71, da denne havde en 9-Maaneders Landbrugs-Afdeling, at Højskolen led under det nære Naboskab med Landbrugsskolen, hvorfor *Chr. Nielsen*, der først og fremmest var Højskolemand, i Virkeligheden helst vilde have Landbrugsafdelingen ophævet igen, skønt denne var godt besøgt. Højskoleeleverne er nemlig gennemgaaende noget yngre end Landboskoleeleverne og derfor som Helhed noget mindre udviklet end disse. Elevtallet paa Højskole-

afdelingen i Tune svandt derfor ogsaa ind i de senere Aar, hvorfor Afdelingen ophævedes.

De nævnte 2 Mænd, *Svendsen* og *Christensen*, der grundlagde Skolen og Virksomheden i Tune, fik stor Betydning for mange af Landbrugets Mænd i det følgende Slægtled, navnlig indenfor Gaardmandsstanden, idet der ikke blev lagt Skjul paa, at Skolen først og fremmest var en Skole for Bondestanden. Den blev fra Begyndelsen godt besøgt, foruden at de jævnlig holdt Foredrag om landøkonomiske Emner omkring i Landet; endvidere blev de lidt efter lidt flittige Skribenter, i Særdeleshed i Bladet »Vort Landbrug«, der grundlagdes i 1882 med *Chr. Christensen* som Redaktør; dertil kom yderligere, at en Del af de Lærebøger, der i en Aarrække benyttedes ved Undervisningen — ikke mindst i Hovedfagene — paa de mange Landbrugsskoler, der gennem Aarene rejste sig i vort Land, var skrevet af de 2 Mænd, saaledes »Kvægavl og Kvægopdræt« og »Fodringslæren« af *A. Svendsen* og »Gødningslæren og Sædsiftet«, »Landbrugets Kulturplanter«, »Uorganisk Kemi«, »Organisk Kemi« og »Jordens Behandling og Besaaning« af *Chr. Christensen*.

I 1879 oprettedes *L a d e l u n d* Landbrugsskole ved Brørup Station af Landbrugskandidat *Niels Pedersen*, der havde virket som Lærer ved Askov Folkehøjskole og Bestyrer af Landbruget ved denne. *Ladelund*, der hurtigt kom i god Gang, begyndte sin Virksomhed paa samme Tid, som Centrifugen blev opfundet og kort efter taget i Brug af Landbruget, og samtidig med at dette begyndte sin gennemgribende Omlægning fra Kornsalg til udvidet Husdyrbrug med Mejeridrift og i Forbindelse dermed et stort Svinehold, der kunde udnytte Skummetmælken, og Forstander *Niels Pedersens* Interesse kom hurtigt til at gaa noget i denne Retning. Allerede i Begyndelsen af 1880 anskaffede han en Centrifuge og oprettede et Fællesmejeri ved Skolen, og i 1882 blev denne een af Docent *N. J. Fjords* Stationer for hans Mælkeriforsøg, og *Fjord* oprettede nu her i 1886 et saakaldt Kontrollkursus for Mejerister og Mejersker, paa hvilket disse fik Undervisning i den af *Fjord* for nylig opfundne »Differensberegning«, efter hvilken Landmændene fra Mejerierne skulde have Betaling for den leverede Sødælk efter dennes Indhold af Fløde. Da *Fjord* imidlertid var saa optaget af sin Forsøgsvirksomhed, at han ikke kunde fortsætte med Undervisningen og Ledelsen af dette Kursus,

overtoges det i 1887 af Skolen, der udvidede det til ogsaa at omfatte Undervisning i Mælkeri- og Maskinlære, Husdyrbrug, Bakteriologi, Bogholderi m. m., hvorved Skolen, ved Siden af at være en almindelig Landbrugsskole med et 5-Maaneders Kursus for Landmænd fra November til April, tillige blev en Mejeriskole med et 5-Maaneders Kursus (i 1910 udvidet til 8 Maaneder) for Mejerister og Mejeribestyrere. I 1895 oprettedes ved Skolen et Kursus for Uddannelse af Assistenten til Kontrolforeningerne, en Nydannelse indenfor Landbruget, som Forstander *Niels Pedersen* havde været med til at grundlægge og udvikle.

I 1886 oprettedes Dalum Landbrugsskole ved Odense af Landbrugskandidat *Jørgen Petersen* i Forbindelse med Landbrugskandidat *Hans Appel*, mangeaarig Lærer ved Skolen. *Jørgen Petersen* havde været Lærer ved Ladelund og derefter Assistent ved Docent *Fjords Forsøg*.

Det var *Kristen M. Kold's* gamle Højskole, der i 1862 var flyttet fra Dalby paa Hindsholm til Dalum ved Odense, der nu blev taget i Brug igen; denne Skole, der efter *Kolds* Død i 1870 udelukkende var drevet som Højskole for unge Piger, nedlagdes i 1883, og den købtes derefter i 1886 af *Jørgen Petersen*.

Dalum, der oprettedes med Støtte af fynske Landmænd, fik ligeledes hurtigt god Tilgang af Elever. Den virkede med et Kursus, der varede 6 Maaneder fra November til Maj, og i 1889 oprettedes der ved Siden af et 3 Maaneders Mælkerikursus fra Maj til August for Mejerister, og dette Kursus er ligesom paa Ladelund fortsat gennem Aarene ved Siden af Landbrugs-Afdelingen, men senere udvidet til 4 og i 1908 til 8 Maaneders Varighed.

Medens Udviklingen indenfor Landbruget og Mejerivæsenet medførte, at Grundlaget for Mælkeri-Afdelingen paa Tune hørte op, blev det omvendt for Kursuset i Mælkerilære paa Ladelund og Dalum, der begge tog Sigte paa at dygtiggøre Mejeristerne og Mejeribestyrerne paa vore Andelsmejerier til at røgte deres for Landbruget og dermed for hele Landets Økonomi vigtige Opgave saa godt som muligt.

I 1889 oprettedes Malling Landbrugsskole med daværende Overlærer paa Næsgaard *S. C. A. Tuxen* som Forstander, i 1900 Skarup Landbrugsskole med *Chr. Søndergaard* som Forstander, i 1903 Høng Landbrugsskole, Forstander *Rasmus Jensen*, der ejede Skolen (nu Vestsjællands Landbrugsskole!), i 1904 Haslev Landbrugsskole, der ejes af A/S »Indre Missions Land-

brugsskole«, Forstander *J. Kr. Jensen*, i 1907 *Korinth Landbrugsskole*, oprettet af den daværende Ejer *Poul Fenger*, i 1908 *Asmildkloster Landbrugsskole* ved *Viborg*, Forstander *H. Hauch*, i 1913 *Slangerup Landbrugsskole*, oprettet af Ejeren *Oluf Jensen*, i 1915 *Syd sjællands Landbrugsskole* ved *Lundby*, Forstander *Morten Nielsen*, i 1921 *Vejlby Landbrugsskole* ved *Aarhus*, oprettet af den daværende Ejer og Forstander *Axel Møller*, i 1924 *Graasten Landbrugsskole* i *Sønderjylland*, Forstander *Hans Hansen*, og i 1938 *Hammerum Landbrugsskole*, Forstander *K. Møller*.

Foruden de forannævnte Landbrugsskoler er der i indeværende Aarhundrede oprettet særlige *Husmandsskoler* eller *Skoler*, der i Henhold til Navnet tager imod de Unge indenfor Landbougdommen, der venter at blive Husmænd. Tanken om saadanne Skoler var allerede i 1873 fremsat af Lærer *P. Nielsen*, hvis »Landboskole« i *Torup*, *Viborg Amt*, nærmest var anlagt for vordende Husmænd, og som med nogen Ret kan nævnes som vor første Husmandsskole, men som af Mangel paa Tilslutning nedlagdes 1880. Som den første egentlige Husmandsskole, der fik nogen Betydning, maa nævnes *Kærehave* ved *Ringsted*, der begyndte sin Virksomhed November 1903 med *N. J. Nielsen-Klodskov* som Forstander, og ingen af Landbrugets faglige Skoler er begyndt under større Opmærksomhed eller med større Bevaagenhed fra de bevilgende Myndigheders Side end denne. Den virker nu som en almindelig Landbrugsskole under Navnet *Kærehave Landbrugsskole*, men da den er oprettet og begyndte som Husmandsskole, omtales den blandt disse.

I 1907 oprettedes *Borris Landbrugsskole* (»Den jydsk Husmandsskole«) med *Søren P. A. Holm* (tidligere Forsinger *Landbrugsskole*) som Forstander; ligesom *Kærehave* modtog den et særligt Byggelaan fra Staten.

I 1908 oprettedes *Fyens Stifts Husmandsskole* ved *Odense* med *Chr. Søndergaard* (tidligere *Skaarup*) som Forstander; Skolen rejstes af De fyenske Husmandsforeninger. I 1915 oprettedes *Store Restrup Husmandsskole* ved *Nibe*, der dog begyndte som Højskole med *N. J. Brande* som Forstander; den ejes nu af et Aktieselskab og ledes af *K. Balle*.

Foruden de forannævnte Landbrugs- og Husmandsskoler er følgende Skoler, oprettet efter 1864, standset eller ophørt igen: *Falsters Landboskole* i *Bregninge* i 1866—67 og i *Horreby* i

1867—68, Torup Landboskole i Viborg Amt, oprettet i 1874, Dragebjerggaard Landbrugsskole i Odsherred fra 1874—84 oprettedes af Landbrugskandidat *Hans M. Iversen*, den senere kendte Landbrugsskribent og Forkæmper for Regnskabsføring i Landbruget; *Iversen*, der havde været Lærer ved Vallekilde Folkehøjskole og samtidig havde ledet Avlsbruget ved denne, drev Skolen med Dygtighed med Undervisning baade i Teori og Praksis, men den Slags Skoler synes der nu ikke mere at være Trang til. Faurbogaards Landbrugsskole oprettedes i 1876—77 af Holbæk Amts Landboforening; i de 3 første Aar blev Gaardens Jord, ca. 48 Hektar, drevet som en Forsøgs- eller Mønstergaard, men derefter forpagtedes Jorden bort til Landbrugskandidat *Jakob Hansen*, der var Skolens Forstander fra 1879 til 1888, da den ophævedes; ved Skolen virkede i de Aar, den bestod, flere yngre Landbrugskandidater, der senere blev kendte Mænd indenfor Landbruget, saaledes *J. Brink-Lassen*, senere Forstander for Tune, *Hans Appel*, Dalum Landbrugsskole, og Broderen, den senere Statskonsulent *Axel Appel*, samt *Andersen-Fogsgaard*, senere Lærer ved Tune og Ødum Landbrugsskoler. Vejle Landbrugsskole fra 1876—78, oprettet af Vejle Amts Landboforening, nærmest efter Tilskyndelse af dennes Formand, Etatsraad *Joh. Chr. Fr. Eckardt* til Ørumgaard. Ribe Mælkeriskole og Højskole, der i 1878 oprettedes af Seminarist *S. H. Salling* paa Lustrupholm, men som i 1889 flyttedes ind til Ribe, maa ogsaa nævnes, da den senere virkede som Mælkeriskole og Landbrugsskole; ligeledes Morsø Landboskole, der oprettedes i 1884 i Fredsø pr. Nykøbing M. af Hindholm-Læreren, Seminarist *C. Petersen Schmidt*; den virkede i en halv Snes Aar, men nærmest som Højskole. Aarup Landboskole paa Fyn fra 1886—87 til 1889—90; denne var dog ligeledes nærmest Højskole. Yding Landbrugsskole ved Skanderborg, oprettet i 1889 af Landbrugskandidat *J. P. Jørgensen*, ophørte i 1892. Nysted Høj- og Landbrugsskole, oprettet i 1891 af et Aktieselskab; den ejedes senere af Forstander, Landbrugskandidat *H. P. Larsen*, senere i Malling; som Lærer ved Skolen virkede Landbrugskandidat *H. J. Rasmussen*, senere Forstander for Næsgaard. Ødum Landbrugsskole af Landbrugskandidat *J. P. Nyboe*; den ophørte i 1918. Forsinge Landbrugsskole i Holbæk Amt, oprettet i 1897 af Landbrugskandidat *Søren P. A. Holm*, tidligere Lærer ved Ladelund; den ophørte i 1907. Vesthimmerlands Landbrugsskole

i Aars, oprettet i 1900 af et Aktieselskab, der kort efter solgte den til Landbrugskandidat *L. Pedersen* (er ophørt). *Ørsted* Landbrugsskole, oprettet i 1908, Forstander, Landbrugskandidat *J. C. Pedersen*; den ophørte i 1916. *Stevns* Landbrugsskole, oprettet i 1918 paa den tidligere *Stevns Højskole*, Forstander, Landbrugskandidat *L. P. Rasmussen*; den ophørte i 1926, da den atter ændredes til Højskole (denne er nu ogsaa ophørt).

Endvidere skal tilføjes, at den gamle *Vinding Højskole* (se Side 660) og *Djurslands Højskole* i 1939 er omdannet til Husmandsskoler, henholdsvis under Navnene *Østjyllands Husmandsskole*, Forstander *Kr. Kristensen*, og *Djurslands Husmandsskole*, Forstander *Th. Laursen*.

FOLKEHØJSKOLEN I DEN NYERE TID

Det var *Grundtvig*, der blev den aandelige Fader til Højskolen, og Side 648—49 er der nævnt Emner, som han mente, Skolen burde benytte ved den daglige Undervisning for at paavirke, vække og modne de *Ung*e til Gavn for dem selv Livet igennem, og for det Folk og Land de tilhørte (det nationale). Det er ligeledes nævnt, at vor første Højskoleforstander, Cand. theol. *Johan J. S. Wegener*, *Rødding*, havde samme Syn paa Højskolen og dennes Formaal (se Sde 649) og ligeledes de tre jævnaldrende og betydelige Højskolemænd *Ludvig Schrøder*, *Ernst Trier* og *Jens Nørregaard* m. fl. (se Side 660).

I forannævnte Afsnit: »Folkehøjskolen efter 1864« (Siderne 659—62) er forøvrigt enkelte af Folkehøjskolens Mænd ikke nævnt, fordi de virkede saa kort i Højskolens Tjeneste, blandt disse bør dog nævnes Forstander *Jens Bek*, *Møllerup* (1880—93); ligesom *E. Trier* havde han en sjælden og lykkelig Evne til at samle Ungdommen, Karle og Piger, og faa dem til at lytte til Ord og Emner, der for begge ofte gjaldt bibelske Skikkelser; det var et Tab for Højskolen, da disse to Mænd i 1893 gik bort, begge i en ret ung Alder.

Med Højskolens Vækst og Udbredelse meldte der sig ogsaa Mænd i dens Tjeneste med et noget andet Syn paa Skolens Undervisning og Formaal; disse var mindre paavirket af *Grundtvig* og havde derfor mindre Øje for hans Betydning; de holdt, som de hævdede, paa mere nyttige Undervisningsemner, som

kunde finde Anvendelse i det daglige og materielle Liv. Allerede i Rødding var der ikke ganske Harmoni desangaaende, hvilket gav Anledning til, at Forstander *Wegener* trak sig tilbage fra Skolen. Blandt de mest kendte Mænd inden for denne Retning skal nævnes Forstander *L. Bjørnbak*, Viby Højskole, der oprettedes i 1857. Efter at *J. Nørregaard* i 1866 havde oprettet *Testrup* Folkehøjskole (Viby og Testrup begge i Aarhus-Eggen), stod der af og til mellem de to Forstandere skarpe Diskussioner om de to Retningers Berettigelse.

Forøvrigt er flere og flere af Højskolerne i indeværende Aarhundrede gaaet over til tillige at give Undervisning i Landbrugsfag, ligesom en Del ved Siden af yderligere afholder Husholdningskursus, Haandværkerkursus, Kontrolkursus for Uddannelse af Kontrolassistenter og flere andre Kursus.

Helt i Samklang med *Grundtvigs* Tanker om Højskolen kan dette vel ikke siges at være; det er noget i Retning af *L. Bjørnbaks* Syn paa og Krav til Højskolen, at Undervisningen skal tage mere Sigte paa at dygtiggøre Eleverne til Livets praktiske Krav. Desværre har Udviklingen i Samfundet i den nyere Tid bidraget til, at mange Forældre gerne ser, om deres Søn kunde naa saavel et Folkehøjskole- som et Landbrugsskolekursus paa én Vinter, dels paa Grund af Bekostningen, men endnu mere paa Grund af Mangel paa Arbejdskraft i Bedriften som Følge af Indvandringen fra Landet til Byerne; det er ikke alene det aarlige Fødselsoverskud, der vandrer bort, men der er Egne paa Landet, hvor Folketallet er mindre end for 15—20—25 Aar siden; en kortere Arbejdsdag, en toldbeskyttet Industris højere Lønninger, større Understøttelser, flere Fornøjelser og Forestillingen om at Lønnen i Byerne er større end paa Landet, fordi Lønnen i Penge er det, samt manglende Syn for, at Livet paa Landet paa mange Maader er at foretrække for Bylivet menneskeligt set, har alt bidraget til denne uheldige Udvikling for Landbruget, skønt Jordens Dykning er overalt og vil til alle Tider forblive Modererhvervet og Betingelsen for, at Mennesket overhovedet kan leve paa Jorden.

Selv Højskoler med et gammelt kendt og velklingende Navn fra Højskolens Guldalder tid er bøjet af i denne Retning, men det skal ingenlunde bestrides, at Ungdommen fremdeles kan hente Udvikling og Dygtiggørelse paa disse. Det skal dog bemær-

kes, at naar der jævnlig i Skoleplaner og Bekendtgørelser ved Siden af de almindelige Højskolefag nævnes en Række Landbrugsfag m. m. og med den Tilføjelse, at i disse undervises der af en Landbrugskandidat, er det nærliggende at tænke over, om dette ogsaa er tilfredsstillende muligt i 5 Maaneder, saa meget mere, som »Kandidaten« ofte er en ung Mand, der først ligesom skal til at modnes og tillempe den Landbrugsvidenskab til Vejledning for andre, som han for ret nylig belæssede sig med til Eksamen inde paa Landbohøjskolen.

Men da der i Samfundet kun fødes ret faa, der i Manddomsalderen besidder saa rige aandelige Evner som *Kristen M. Kold*, *E. Trier*, *Jens Bek* og *Grønvald Nielsen* m. fl. til gennem Ordet at paavirke, ildne og begejstre deres Elever, er det ikke uforstaaeligt, at der kan blive bøjet af i en noget anden Retning. Da vi i Samfundet møder en forskellig Opfattelse i Henseende til, hvorledes visse Spørgsmaal inden for Kristendommen bør opfattes og forkyndes, er der ogsaa inden for Højskolen sket en Spaltning, saa »Indre Mission« f. Eks. har oprettet saakaldte Indre Missions-Højskoler og Baptisterne en Baptist-Højskole.

Det skal forøvrigt nævnes, at da man i 1849 stredes politisk om Grundloven, foranledigede det i 1846 dannede »Bondevennernes Selskab« at der oprettedes enkelte Højskoler, saaledes Uldum i Jylland i 1849 og Hindholm paa Sjælland i 1852, bl. a. med det Formaal at oplyse og dygtiggøre Bondestanden til at deltage i og varetage Standens Interesser inden for det politiske Liv. Men da denne politiske Bondebevægelse ebbede ud omkring Midten af 1860'erne og afløstes af andre politiske Sammenslutninger og Navne, gled de to Skoler ind i Retning med de øvrige.

Hindholm, der var oprettet af Børnevennen og Filantropen *Anders Stephansen*, Leder af det nærliggende Børnehjem *Holsteinsminde*, havde blandt sine Medarbejdere en begavet Seminarist *M. Chr. Nielsen*, der, efter at have deltaget i Krigen 1864 som Løjtnant, købte Hindholm i 1867. Under hans Ledelse voksede Skolen de følgende Aar til én af Landets største; Nielsen, der blev kendt under Titlen Kaptajn *Nielsen Hindholm*, var en dybt religiøs Mand og en varmhjertet Patriot; han havde ligeledes en betydelig Evne til at paavirke og faa Eleverne til at lytte til sine livfulde Foredrag, hvad enten han i

disse behandlede religiøse, kristelige, sociale eller historiske Emner. *Nielsen*, der følte varmt for forældreløse og forsømte Børn, efterfulgte ved *Stephansens* Død i 1870 denne som Leder af Børnehjemmet; en Del af Skolens talrige Elever blev senere fremtrædende Deltagere i det politiske Liv.

I de bevægede politiske Aar i Slutningen af forrige Aarhundrede under Provisorierne blev der ogsaa gjort Tilløb til en Spaltning efter politiske Linier ved Oprettelsen af nye Højskoler, men dette fik heldigvis ingen Fremgang.

LANDBRUGSSKOLEN I DEN NYERE TID

Hvad *Landbrugsskolerne* og Undervisningen samt Arbejdet paa disse angaar, er der ogsaa sket visse Ændringer gennem Aarene dog af en anden Karakter end paa Højskolerne. Som nævnt foran (Siderne 636—41) oprettedes der i det andet Slægtled af forrige Aarhundrede en Del Landbrugsskoler, der dog alle med Undtagelse af *Næsgaard* Agerbrugsskole paa Falster ophørte igen efter et kortere eller længere Virke. Først med den i 1867 af Kaptajn *J. C. la Cour* oprettede *Landboskole* ved *Lynghby* lykkedes det at finde en Form, der viste Levedygtighed (se Side 663—65 samt Side 665—67 om Oprettelsen af *Tune* Landboskole). Naar begge disse Skoler tillige oprettede en Højskoleafdeling, var det overvejende fordi mange af de Elever, der kun havde gaaet i Almueskolen, ikke kunde følge med i Landbrugsundervisningen; det var derfor Meningen, at disse skulde gennemgaa et Kursus paa Højskolen, før de kom paa Landboskolen. Forstander *N. B. C. Krarup*, der i 1837 oprettede en Skole paa *Frijsendal* (se Side 636—38), altsaa 30 Aar tidligere, meddeler i 1841, at en Del af Eleverne i disse første 4 Aar havde maattet forlade Skolen, fordi de i den Grad var blottet for Evner eller Forkundskaber, saa de ikke med nogen Nytte kunde deltage i Undervisningen.

De to Skoler *Lynghby* og *Tune* opgav dog senere Højskoleafdelingen; dels var der nu blevet oprettet en hel Del Højskoler, paa hvilke mange af de Unge gennemgik et Kursus, før de tog paa Landboskole, og dels var det gaaet fremad med Undervisningen i *Almueskolen* (se ogsaa Side 666).

Det er nævnt foran, at de to Skoler ret hurtig maatte ophøre med at holde Kursus i 10 Maaneder, efterhaanden som Dyrknin-

gen af Rodfrugter bredte sig i Landbruget og skabte større Arbejdstravlhed om Efteraaret, og ændre dette til et 9-Maaneders, som først begyndte til November, og at de senere ved Siden af dette oprettede et 6-Maaneders Kursus, November til Maj, fordi saa mange af Eleverne paa 9-Maaneders Kursuset maatte afbryde dette til Maj, ja ofte til April, fordi de skulde hjem og hjælpe i Bedriften ved Foraarssaaningen m. m.; og i 1879, da *L a d e l u n d* Landbrugsskole oprettedes, som den tredie af vore nuværende Landbrugsskoler, indbød den kun til et 5-Maaneders Kursus, November til April; og siden Aarhundredskiftet har langt de fleste unge Landmænd, der naar at komme paa en Landbrugsskole, kun kunnet afse 5 Maaneder til dette. Enkelte Skoler holder fremdeles paa de 6 Maaneder, selv om det desværre ikke kan undgaas, at det tynder en Del ud i Holdet til April, ligesom en Del Skoler ogsaa afholder 9-Maaneders Kursus. At indbyde til et 5- og et 9-Maaneders, eller til et 6- og et 9-Maaneders Kursus, det er forstaaeligt, men at den samme Skole indbyder til Kursus af 3-, 5-, 6- og 9-Maaneders Varighed eller kun til de 3 sidstnævnte af disse, synes vanskeligt at kunne blive helt tilfredsstillende for de to Parter, Skolen og Eleverne.

Det er nu godt Hundrede Aar siden, Mænd inden for Naturvidenskaberne begyndte at interessere sig for Landbruget for at kunne vejlede og give Raad til dette, og i dette Tidsrum er der da ogsaa sket saa store Fremskridt i Landbruget som aldrig før i Historien. Det er derfor meget uheldigt, efterhaanden som der er blevet mere og mere at lære om de Love, der forklarer *Virkning* og *Aarsag* inden for Landbrugets forskellige Grene, og som kan tilegnes ad skolemæssig og boglig Vej, er Kursussene eller Tiden til at tilegne sig dette paa en Skole blevet kortere og kortere.

Afdøde Forstander *S. C. A. Tuxen* forsøgte i en moden Alder og med stor Idealisme samt Tro paa Fremtiden at vende Udviklingen i saa Henseende og faa Kursussene gjort længere, da han i 1889 overtog Stillingen som Forstander for den nyoprettede Landbrugsskole i *Malling*, idet denne skulde virke dels ved et »9-Maaneders«, dels ved et »12-Maaneders«, fordelt paa 2 Vinterhalvaar, der fulgte efter hinanden. Skønt det var Landmænd i Eggen, der havde faaet Ideen til Skolens Oprettelse, ligesom den fik Støtte af de to ansete og indflydelsesrige Mænd *Grosserer H. Broge*, Aarhus, og *Generalkonsul H. Pontoppidan*,

Hamborg, hvilken sidste navnlig havde bidraget til Skolens Udstyr, lykkedes det dog ikke Forstander *Tuxen* at føre sin Plan varigt frem.

Foruden at Eleverne kunde lære væsentlig mere i 9 end i 6 eller endog kun i 5 Maaneder paa Landbrugsskolerne, følger der yderligere den betydelige Ulempe for de Skoler, der kun har Kursus i Vinterhalvaaret, at Skolens Bygninger m. m. udnyttes for daarligt og det samme gælder Skolens Lærere, medmindre disse har eget Landbrug eller har anden Beskæftigelse i Sommerhalvaaret.

Højskolerne mødte tidlig samme Vanskelighed, men da de unge Piger ligesaavel som Karlene vilde have Gavn af at komme paa Højskole, begyndte den begavede Højskolemand *Kristen M. Kold* i 1863 paa sin Skole i Dalum en Sommerskole for Piger, og nu er det almindeligt, at Højskolerne holder Skoler for Piger i 3, sjældnere i 4 à 5 Sommermaaneder. Husmandsskolerne holder ligeledes Sommerskole for Kvinder i 3—4 à 5 Sommermaaneder dels i almindelige Højskolefag, dels i Husholdnings- og dels i andre Kursus, ligesom enkelte af de almindelige Landbrugsskoler holder Husholdnings-, Fortsættelses- eller andre Kursus i Sommermaanederne.

Højskolen naaede tidligt at faa økonomisk Støtte af Staten; allerede i 1851 gav denne et Beløb paa 4 000 Kr. ialt til de da bestaaende faa Skoler. Denne Støtte steg gennem Aarene, undtagen i Aarene 1886—90, da Summen i Provisorieaarene blev noget nedsat; ogsaa Landbrugsskolerne opnaaede tidligt Støtte fra Staten (se Side 637 og 639), og ved en særlig Lov i 1892 blev det samlede Beløb til Høj- og Landbrugsskoler ansat til 120 000 Kr. aarlig. Dette Beløb er efter Aarhundredskiftet steget ved gentagne Love og er ved Lov af 4. Juli 1942 yderligere øget, saa det samlede Beløb til Høj-, Landbrugs-, Mejeri- og Havebrugsskoler er for Finansaaret 1944—45 anslaaet til 1,3 Mill. Kr. Fra og med 1863 begyndte Staten tillige at støtte de mindre velstillede Unge, der vilde paa Højskole, med et samlet Beløb paa 13.000 Kr.; ogsaa dette er stadig vokset og er nu efter foranstaaende Lov til mindre bemidlede Elever paa de 4 nævnte Slags Skoler i Finansaaret 1944—45 1,6 Mill. Kr.

Desuagtet er Skolerne stillet meget frit overfor Staten, hvad Plan for Undervisningen og Valg af Lærere m. m. angaar, og det Til-

syn, som denne udøver gennem Undervisningsministeriets Statskonsulent for Ungdomsundervisningen, forstyrrer ikke Skolerne i deres Arbejde.

Højskolerne virker jo aldeles overvejende paa Landet; i Forhold til Antallet af Unge er det dog kun en mindre Del af disse, der gennemgaar et Ophold paa en Højskole; saaledes i de sidste normale Aar før 1940 28 à 2900 Karle og 28 à 2900 Piger, af hvilke for begge Køns Vedkommende godt Halvdelen var Børn af Landmænd. For Landbrugs- og Husmandsskolerne var Tallet ca. 1800, overvejende Landmandssønner, og dertil 250 à 300 paa Højskolernes Landbrugsafdeling; altsaa omkring en Trediedel af de 6—7000 aarlig, som man regner med overtager en selvstændig Landbrugsvirksomhed.

DEN KONGELIGE VETERINÆR- OG LANDBOHØJSKOLE

Hvad Landbohøjskolen angaar, er der Side 641—46 givet en kort Oversigt over dennes Historie, Skolens Oprettelse samt over de forudgaaende Forhandlinger herom. Ligesom Almueskolen kun gjorde ringe Nytte, saalænge den savnede duelige Lærere og før der blev oprettet Seminarier til Uddannelse af saadanne, saaledes var noget lignende Tilfældet med de først oprettede Landbrugsskoler og disses Trivsel, idet det var vanskeligt at faa duelige Lærere; som det blev udtalt under Forhandlingerne om Oprettelsen af Landbohøjskolen, blev dette Forhold da ogsaa fremhævet som en af Skolens Opgaver. Som Eksempel herpaa kan nævnes, at Forpagter *N. B. C. Krarup*, der i 1837 oprettede et Agerdyrkningsinstitut paa Gaarden *Frijsendal* (se Side 636—38), beklager sig i 1841 i en Beretning over, at hvor vigtig og ønskelig en Undervisning i Agrikulturkemi end er, saa har han maattet undlade dette hidtil, fordi det ikke var muligt at faa en dygtig Lærer deri og de fornødne Apparater.

Efterhaanden, som der indenfor Naturvidenskaberne fra ca. 1840 begyndte at fremkomme Resultater, der kunde gavne Landbruget, blev en saadan højere Lærestalt nødvendig. Men kun Staten kunde økonomisk magte at oprette en saadan, hvad Bygninger, disses Udstyr, Samlinger og det nødvendige Antal vel-

uddannede Lærere samt Skolens Drift angaar; hertil kom, at disse videnskabelige Resultater i en Del Aar overvejende kom fra England, Tyskland og Frankrig, saa Skolens Lærere maatte kunne læse disse Sprog, eller fremkomne Publikationer maatte oversættes, ligesom Lærerne, for at kunne faa Tid til at følge med, ikke maatte overbebyrdes med Undervisning.

Som Eksempel paa, hvor lidt der var af Undervisningsstof i Sammenligning med nu, skal anføres, at den kendte Lærer i Landbrugsfagene, Professor *B. S. Jørgensen*, var Lærer i Agerdyrkningslære, Almindelig Landbrugslære, Mejerilære, Agerdyrkningsredskaber og Landbrugsbogholderi; han brugte hertil kun 190—95 Undervisningstimer samt ca. 75 Overhøringstimer. Endnu var der jo kun faa Landbrugsmaskiner, Mejerilæren var endnu uvidenskabelig og Sygdomme hos Landbrugsplanterne foraarsaget af Snyltesvampe og Snyltedyrr var kun lidet klarlagt.

Med den stærke Fremgang og Udvikling, der har fundet Sted i vort Landbrug i den nyere Tid, og ligeledes indenfor de Videnskaber, der har Tilknytning til Landbruget, er forannævnte Fag forlængst delt mellem flere Lærere, foruden at der er tilkommet eller udskilt helt nye Fag med Tilknytning til disse og som har medført Oprettelse af helt nye Lærerposter. Da Elevtilgangen til Landbohøjskolen, særlig til Landbrugs- og Veterinærstudierne ligeledes er vokset, har dette krævet gentagne Udvidelser med Nybygninger af Skolen, saaledes i 1892 og i Aarene 1918—27, samt i 1920 en Udvidelse af Studietiden fra $1\frac{2}{3}$ til $2\frac{2}{3}$ Aar for de Landbrugsstuderende; endvidere er der i Tiden fra og med 1895—96 oprettet Specialkursus i flere af Hovedfagene. I 1940 blev Kravene for at kunne blive optaget som Elev skærpet en Del dels med et vist Minimumskrav om Kundskaber i Sprog og Matematik, dels til den praktiske Uddannelse.

Som Landbrugsvidenskabens Hovedsæde og som »Moderskole« er Landbohøjskolen derved blevet i Stand til at forsyne de almindelige Landbrugsskoler, samt de Højskoler, der ogsaa giver lidt Landbrugsundervisning, med Lærerkræfter m. m., samt Landbruget med de Hundreder af Konsulenter — overvejende Landbrugskandidater —, der virker til Gavn for dette; og da vort Landbrug, navnlig indenfor visse Grene, er gaaet stærkere frem i det sidste Par Slægtled end Landbruget i de fleste andre Lande, kan

dette tages som et Bevis for, at Skolernes Arbejde lige fra Almueskolen til Landbohøjskolen har baaret gode Frugter i Landbruget.¹⁾

ALMÈN OG FAGLIG OPLYSNING Gennem LÆSNING AF SKRIFTER OG BØGER M. M.

Sammen med meget andet, som Oplysningstiden i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede bar i sit Skød: De store Landboreformer, Liberalisme, Filantropi og Følelse for de fortrykte og daarligst stillede i Samfundet, er foran skildret Eftertidens Bestræbelser for gennem en ordnet Skolegang (Almueskolen) at faa bibragt Børnene Kundskaber og Udvikling og for at de i en noget modnere Alder kunde fortsætte i Aftenskoler, Ungdomsskoler og Fagskoler, alt for at faa den opvoksende Slægt dannet til oplyste, gode og dygtige Borgere, til Gavn for dem selv og det kære Fædreland; og da Bonden, der dyrkede Landets Jord og derved skaffede Føde til hele Samfundet, var langt den talrigste Stand, forstaar man, at det i Planen for det da unge kgl. danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed hed, at: »Landets daglige Tale var blevet Bondens Tarv.«, selv om det som et patriotisk Selskab, der virkede til Fædrelandets Bedste i en Aarrække ogsaa virkede for andre Erhverv, indtil dets Bestræ-

¹⁾ Som Eksempel kan meddeles følgende: Fra og med 1854 gik England i sin »Officielle Statistik« over til at anføre Dagsprisen for indførte Varer. I Gennemsnit af nævnte Aar opnaaede vort Smør en Pris af 150 Kr. pr. 100 kg, hollandsk 160 Kr. og holstensk 175 Kr. I 1860 antog Landhusholdningsselskabet som Konsulent i Mejeribrug Cand. polyt. Th. R. Segelcke, der begyndte sit Arbejde 1. April 1861. I 1871, 10—11 Aar senere, blev vort Smør betalt med 203,9 Kr. pr. 100 kg i Gennemsnit, et lille Parti skaansk Herregaardssmør (godt 1 Mill. kg i Aarets Løb) med 202 Kr., medens alle de øvrige Lande laa mere eller mindre under 200 Kr., og i Gennemsnit af Aarene 1870—79 indførte England fra Danmark 10,236 Mill. kg Smør aarlig (13,32 pCt. af hele Englands Indførsel), der i Gennemsnit betaltes med 217,2 Kr. pr. 100 kg, medens Prisen paa den øvrige Indførsel (86,68 pCt.) kun var 194,8 Kr.; vor Overpris altsaa 23,35 Kr. pr. 100 kg og i de nævnte 10 Aar hjembragte vort fine Herregaardssmør 24 Mill. Kr. i Overpris (aritmetrisk Gennemsnit). Saavel i 1862 og 63 havde indflydelsesrige Medlemmer i Selskabet krævet, at Lønnen til Segelcke skulde inddrages; Præsidiat gik imod dette, særlig Professor B. S. Jørgensen og Etatsraad E. Tesdorpf, og heldigvis sejrede Præsidiat.

belser her efterhaanden afløstes af andre specielle Nydannelser og Sammenslutninger i Samfundet.

Allerede i 1782 begyndte Selskabet at belønne Skoleholdere, som havde bibragt Børnene god Færdighed i Læsning, Skrivning og Regning, samt Skoleholdere, Præster o. a., der udenfor Skoletiden med Udbytte havde taget sig af Børnenes Dygtiggørelse, eller samlede Ungdommen i Aftenskoler og her gennemgik gode landøkonomiske Skrifter, som Selskabet skaffede, med denne.

Samtidig havde den kendte Pastor *J. A. Dyssel*, Østofte, Lolland, oprettet et *Læseselskab* for sin Menighed og dette havde fremmet Læselysten meget i Sognet. Dyssel, der var en interesseret og dygtig Landøkonom, var godt kendt af Landhusholdningsselskabet, der havde skænket en Del af Bøgerne.

Den senere Professor *O. Chr. Olufsen* (se Side 630) anbefalede nu Selskabet noget lignende, og i 1785 gik dette over til med Præmier at støtte Oprettelsen af smaa *Laanebiblioteker* paa Landet med gode, nyttige Skrifter til »Almuens Tjeneste«, ligesom Selskabet skænkede betydelige Boggaver til disse. Bogsamlingen, der almindelig havde sin Plads i Skolestuen, stod under Lærerens og Præstens Opsigt, ligesom disse var behjælpelig med Udlaan af Bøger, over hvilke der almindelig var udarbejdet en skriftlig Fortegnelse. De fleste af disse Laanebiblioteker omkring i Landet oprettedes forøvrigt paa Initiativ af Præster.

Da der senere opstod Vanskeligheder med at forøge og forny disse Bogsamlinger med gode og passende Bøger grundet paa manglende Litteraturkendskab, lod Selskabet nedsætte et *Litteraturudvalg*, der udarbejdede en Fortegnelse over saadanne; denne, der udkom i 1807, blev til megen Nytte og er senere fornyet gentagne Gange, i 1864, 1873, 1889 og i 1902. Kronprins *Frederik*, der med Opmærksomhed fulgte Selskabets gavnlige Virksomhed, udtrykte sin Tilfredshed med denne Bogfortegnelse og »udtalte, at et slet Valg af Bøger til Almuelæsning er af uberegnelig Skade.«

Landhusholdningsselskabet udgav foruden flere præmierede Bøger og Afhandlinger ogsaa egne Skrifter, der bidrog til Fremme af Oplysningen. Af førstnævnte skal anføres: »Anvisning til et velindrettet Jordbrug« af den dygtige Landøkonom, Pastor *H. J. C. Høegh*, Gentofte; dette for sin Tid udmærkede Skrift belønnede Selskabet i 1794 med sin 1. *Guldmedaille*; endvidere »Kort Anvisning til Agerdyrkning af raa

Jordlodder« (1812) af Etatsraad *P. C. Zeuthen*, Tølløse, o. fl. a., (af sidstnævnte uddelte Selskabet 10 Eksemplarer til hvert Sogn paa Sjælland og Møen).

Det er anført under *Danske Landboforhold Siderne 189 og 252—53*, at der i Begyndelsen af forrige Aarhundrede stiftedes en *Del landøkonomiske patriotiske Selskaber* omkring i Landet; der havde været Forslag fremme om Dannelsen af en halv Snes Selskaber mere, men disse naaede ikke at træde ud i Livet; medens Landhusholdningsselskabet virkede for hele Landets Vel og Nytte, virkede disse lokalt, men havde samme vidtfaavnende Formaal som dette, dog særlig Bondens Tarv gennem Oplysning og faglig Dygtiggørelse; ogsaa disse Selskaber virkede for Dannelsen af Laanebiblioteker og egne Biblioteker samt for Spredning af Bøger og Skrifter. Desuagtet sluttede Bønderne sig ikke til som Medlemmer, derimod var der mange Præster blandt disse; i Fyens Stifts patriotiske Selskab var saaledes i 1811 af 411 Medlemmer de 109 Præster.

Fra Historien ved vi, at de tre første Tiaar i forrige Aarhundrede — vore Oldeforældres Tid — var meget bevægede og trange; i Tale og Skrift manedes der derfor inden for Selskaberne til Sparsommelighed, Flid, Dygtighed, Vindskibelighed og Tarvelighed, hvad Menneskets daglige Færd i Livet angik, og Religiøsitet, Oplysning, Sædelighed, Retskaffenhed, Hjælp-somhed, Gavmildhed og Uegennyttighed, hvad Menneskets Indre og personlige Værd angik, da disse Dyder kendetegner den sande Patriotisme og de, der vil Fædrelandets Vel; i Overensstemmelse hermed oprettede *Holbæk Amts landøkonomiske Selskab* i 1825 en Sparekasse, der bærer Selskabets Navn; den kendte og dygtige Præst i Kongens Lyngby, *Bone Falck Rønne*, der i 1814 var med til at stifte »Landøkonomiske Tidender«, lærte: »Danmarks Fremtid er dets Jord og det er patriotisk at lære Almuen at bruge den vel.«

Det var først ind i 1830'erne og særlig i første Halvdel af 1840'erne, at der ligesom kom Gang i Dannelsen af Landboforeninger, og de mere fremmelige Bønder begyndte at slutte sig til, ja var med i Dannelsen af disse. I Sammenligning med de foran-nævnte patriotiske Selskaber var nu saavel Navn som Formaal noget ændret, idet sidstnævnte ligesom var mere faglig

præget ved at virke for Anskaffelse af godt Sædekorn, Svingplove, Svenskharver, Kornrensemaskiner, Anlæg af Frugthaver o. lign.

Den dygtige og kendte Landøkonom og Landbrugsskribent, Provst *O. D. Lütken*¹⁾ i Mern, Forfatter til den udmærkede Beskrivelse over Landbruget i Præstø Amt (1839), betegnede Oprettelsen af disse Landboforeninger som »et glædeligt Tidens Tegn«, men manede indstændigt til, Formaalet bør være Fred og Arbejde, foren Kræfterne til Kamp mod Jord og Klima, Uvejre og Ukrud, Rust og Brand, ligesom det stadige Valgsprog bør være: »bort med alskens Politik«, saa de kan danne en Modvægt mod den Tvedragtens Aand, som der mødes i Stænderforsamlingerne og i de dertil indrettede Blade. Disse kloge Raad kan vel ikke siges at være helt fulgt siden, saaledes i indeværende Aarhundrede, men Stedet er ikke her til at redegøre for, eller ved Eksempler at paavise de mindre heldige Følger, dette har kunnet medføre dels for selve Modererhvervet, dels for den økonomiske Udvikling i hele Samfundet.

Ved Siden af sin øvrige Virksomhed fortsatte Landhusholdningsselskabet med at virke for Udgivelse og Spredning af — for den Tid — gode og nyttige Bøger, men dels tillader Pladsen ikke en Omtale af alle disse, dels er en Del allerede nævnt af andre i nærværende Værk, i det følgende omtales derfor kun en Del af de større Arbejder og af dem, der har faaet større Betydning og Udbredelse.

I Aarene 1803—12 udkom et lærerigt Skrift af Professor *Gr. Begtrup* (se Side 634): »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark« (7 Bind); det udkom med Støtte fra Rentekammeret og paa kgl. Befaling. I Aarene 1799—1807 rejste *Begtrup* selv omkring og indsamlede Materialet dels ved Selvsyn, dels ved Oplysninger af dygtige Landmænd; endvidere benyttede han foreliggende statistisk Materiale; dette udkom uden Selskabets Medvirkning.

Efter Forhandlinger mellem Regeringen og Landhusholdningsselskabet vedtoges det i 1821, at

¹⁾ *Lütken* var en Sønneson af den under »Danske Landboforhold«, Side 92, nævnte Præst og ansete økonomiske Skribent af samme Navn; ogsaa Fadenren *P. W. Lütken*, Amtsprovst i Lumby paa Fyen (se Side 639) var meget anset og dygtig, han fik Rang med Biskopper ved sit 50-aars Embedsjubilæum.

dette efter K o n g e n s Ø n s k e (Befaling) og med Støtte fra Staten skulde lede Udgivelsen af det store Værk: »Bidrag til Kundskab om de danske Provinsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende«, de saakaldte *A m t s b e s k r i v e l s e r*. Efter at have udarbejdet en Plan for Værket, fik Selskabet en kyndig Landøkonom til at rejse rundt i Amtet, saa denne dels ved Selvsyn, dels ved Oplysninger af indsigtfulde Landmænd fik Kundskab om Forholdene. De 19 Bind, et for hvert af de 19 Amter, udkom i Aarene 1826—44. Alt efter de enkelte Forfatteres Interesse for Opgaven og Evne til at gennemføre Arbejdet er der stor Forskel mellem de enkelte Bind, hvad Indhold og Omfang angaar. Værket vidner om den Betydning, Datidens Præster havde for Landbruget; fire af Bindene er saaledes udarbejdet af Præster, ligesom Forfatterne i stor Udstrækning har søgt og faaet Oplysninger hos saadanne. Det vides, at en Del Bønder anskaffede og med Interesse læste, navnlig det Bind, som omhandlede deres eget Amt. For Eftertiden er de to foranstaaende Værker *i n t e r e s s a n t e* og *l æ r e r i g e* historiske Kildeskrifter om vort Landbrugs Tilstand i første Halvdel af forrige Aarhundrede. Selskabet uddelte mange af sine Skrifter gratis, saaledes til *L a a n e* biblioteker og til *S k o l e l æ r e r e*, der var virksomme for at sprede Oplysning i Egnen, men ellers solgtes de gerne saa billigt, at Prisen lige kunde dække Udgifterne ved Fremstillingen.

Om andre af Selskabets gode og nyttige Bøger se foran Side 188—89 (se endvidere Side 622). Selskabet lod ogsaa foretage Oversættelser af fremmed, lødige Faglitteratur, saafremt dets *S k r i f t k o m m i s s i o n* kendte og anbefalede noget saadant; som Eksempel kan nævnes den ansete *L æ r e b o g* i *A g e r d y r k n i n g* af den berømte skotske Landmand *John Sinclair*, der udkom i 1820'erne (til dette bidrog Kongen med 2000 Kr.).

Det var omkring 1840, at Forskere indenfor Naturvidenskaberne begyndte at interessere sig for Spørgsmaal vedrørende Landbruget for at kunne give Vejledning til dette. Saaledes havde den senere berømte tyske Kemiker *J. v. Liebig* sidst i 1830'erne kastet sig over Studiet af *P l a n t e r n e s* og *D y r e n e s* *E r n æ r i n g* og *S t o f s k i f t e* samt *K r e d s l ø b e t* i *N a t u r e n*. Da han saa i 1840 udsendte sin Bog: »Kemien anvendt paa Agerdyrkning og Fysiologi« vilde den nidkære Præsident *J. Collin* (se Danske Landboforhold Side 218) have ladet denne oversætte, hvis ikke *H. C. Ørsted* havde fraraadt dette. Efter at den dygtige

Landmand *J. C. Drewsen* (se Danske Landboforhold Side 205) var traadt tilbage fra Selskabets Præsidium i 1830, fik *Collin* ham til at samle og udgive sine Erfaringer i Landbruget; disse, der udkom i 1834 under Navn af »Landoeconomiske Betragtninger«, fik megen Udbredelse og mange Læsere, og det samme gjaldt Bogen: »Anvisning til et velindrettet Landbrug for Bondestanden« af Sognepræst *J. Chr. Jensen*, Rorup (1842). Dette udmærkede Skrift, der fremkom paa Opfordring af og med Støtte fra Sorø Amts landøkonomiske Selskab, var oprindelig tænkt som en Omarbejdelse af det Side 680 nævnte Skrift af Pastor *H. J. C. Høegh*, Gentofte, af hvilket sidste Udgave var udkommet i 1811; det udkom i 2den Udgave 1847, et Vidnesbyrd om dets Værd, og om at Læselysten var i Tiltagen.

Foruden de forannævnte Skrifter og Bøger har Landhusholdningsselskabet gennem Aarene endvidere udsendt Skrifter og Vejledning til Dyrkning af Rodfrugter og andre Foderplanter, af Hør og Hamp, om Dræning, Engvanding og Mergling m. m. I 1830'erne begyndte Selskabet at uddele Bøger til dets Landvæsenslærlinge og i 1858 blev det vedtaget, at Tidsskrift for Landøkonomi for Fremtiden skulde sendes gratis til alle Selskabets Medlemmer.

Foruden det forannævnte Skrift af *J. v. Liebig* i 1840 udkom i 1841 (2. Oplag i 1842) af de to ansete franske Kemikere og Forskere *J. Dumas* og *J. B. J. Boussingault*, et Værk, hvori Planternes og Dyrenes Stilling i Naturens Husholdning klart og fængslende var belyst kemisk, og i 1844 et Værk i 2 Bind af sidstnævnte om Agerbruget og Økonomien i Naturen. Disse Skrifter bidrog til, at Selskabet fik Cand. polyt. *C. T. Barfoed*, den senere Professor i Kemi ved Landbohøjskolen, med Støtte fra Selskabet, til om Vinteren at holde gratis offentlige Forelæsninger i 1844 og de følgende Aar over Agerdyrkningskemi paa polyteknisk Lærestanstalt og disse fortsattes, til Landbohøjskolen aabnedes i 1858, kun afbrudt under Trears-Krigen. Interessen for disse Forelæsninger medførte endvidere, at en Del Godsejere fik Barfoed til at holde en Række Forelæsninger over samme Emne paa Borchs Kollegium i 1845—46, og yderligere gav det Anledning til, efterat Professor *Gr. Begtrup*, der havde holdt Forelæsninger over Landøkonomi ved Universitetet

gennem Aarene 1798—1841, var død i 1841, at *J. Collin, H. C. Ørsted* og Geologen og Kemikeren *J. G. Forchhammer* i 1844 fik Cand. polyt. *B. S. Jørgensen* ud paa en længere Studierejse omkring i Udlandet, paa hvilken han bl. a. en Tid opholdt sig hos *J. v. Liebig* i Giessen. Efter Jørgensens Hjemkomst i 1847 blev der oprettet et Kursus i Landøkonomi paa Polyteknisk Lærestanstalt med ham som Leder (se Side 643); samme Aar begyndte tillige Agerbrugsskolen paa Næsgaard sin Virksomhed (se Side 640—41); se endvidere Side 652 om Selskabets yderligere Bestræbelser for at udbrede Kendskabet til og Indsigt i Kemien.

Af andre Selskaber m. m., der har virket til Fremme af Folkeoplysningen ved at udbrede almennyttige Kundskaber maa nævnes »Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug«; det udgav Ugeskriftet: »Dansk Folkeblad«, en Kalendar med god Læsning, en Mængde udmærkede Folkeskrifter, samt i 1884 en »Fortegnelse over Skrifter til Læsning for Menigmand«. Efter at der var indført Trykkefrihed ved Lov af 3. Januar 1851, fortsattes Selskabets Virksomhed i Aarene 1852—64 af »Folkeskriftsselskabet«, der havde Sæde i Haderslev. Varigere end disse Selskaber blev »Udvalget for Folkeoplysningens Fremme«, der stiftedes i 1866 af *Dr. M. J. J. Steenstrup*. Dette Udvalg har aarlig siden under Titlen »Folkelæsning« udsendt en Mængde alsidige, gode, oplysende og meget billige Skrifter, de første Aar støttet af »Dansk Folkeforening«, efter dennes Opløsning af det »Raben-Levetzauske Fond« og fra og med 1874—75 med et Tilskud fra Staten paa 3000 Kr., der er mangedoblet siden. Skrifterne, paa hvilke der kan subscriberes, dels skænkes, dels sælges til meget nedsatte Priser til Sogne- og Skolebogsamlinger, til mindre velstillede Elever paa Seminarier, Høj- og Landbrugsskoler, Aftenskoler o. lgn., har gennem Aarene bidraget meget til Spredning af en god og sund Folkeoplysning.

Efter alt det nye, der nu var kommet frem, og alle de Erfaringer, der var indvundet i Landbruget, mente Landhusholdningsselskabet, at der burde udarbejdes en ny, letfattelig Lærebog om Agerdyrkning, og i 1859 formaaede det daværende Overlærer *H. J. G. A. Lacoppidan*, Næsgaard, til at udarbejde en saadan. Denne udkom i 1860, og siden er der udkommet 5 Oplag af Lærebogen (6. i 1883), foruden at den er oversat

paa Engelsk og 2 Udgaver paa Svensk. Denne for sin Tid udmærkede Lærebog fandt stor Udbredelse indenfor Bondestanden, et Vidnesbyrd om, at Læselysten nu var blevet vakt hos denne.

Medens Lacoppidans Lærebog i 1883 paa sine da knap 500 Sider behandler alt indenfor Landbrugets forskellige Grene, kom der nu en stærk Grøde og Udvikling af Landbrugslitteraturen dels ved den videnskabelige Forskning og ved indvundne Erfaringer indenfor Landbruget, dels i Form af Beretninger og lignende fra de nu paabegyndte Forsøg paa Planteavlens, Husdyr- og Mejeribrugets Omraade, samt fra Prøver med Maskiner og Redskaber m. m. Lærebogen blev derved forældet og utilfredsstillende som Grundlag for Undervisningen paa de Landbrugsskoler, der nu var begyndt at komme frem, og allerede i 1879 og i de følgende Aar skrev den senere saa kendte Landbrugslærer *Chr. Christensen*, Tune Landboskole, en Række Lærebøger dels i Kemi, Uorganisk og Organisk, men navnlig indenfor Agerdyrkningslæren: Gødningslæren og Sædskiftet, Landbrugets Kulturplanter og Jordens Behandling og Besaaing, medens Forstander *A. Svendsen* lidt senere udsendte Lærebøger i Kvægavl og Kvægopdræt samt i Fodringslære. Disse Bøger, der udkom i mange Oplag, er senere fortsat dels af Medarbejdere, dels af andre og omarbejdet og ført à jour op til Nutiden med de Tilføjelser, som Forskningen og Udviklingen har gjort nødvendig. Endvidere er der navnlig efter Aarhundredskiftet fremkommet Lærebøger i andre af Landbrugets Grene.

Læselysten var nu blevet vakt til Live, i alt Fald i Sammenligning med tidligere, og i Stedet for at fortsætte med Opremsning af Skrifter kan Læserne henvises til Bogfortegnelser over de sidste 50—60 Aars righoldige Landbrugslitteratur; dog skal af større og fortjenstfulde Værker og Bogserier endnu nævnes Landbrugsordbog for den praktiske Landmand, der udkom i Aarene 1876—83, Indholdet ordnet alfabetisk i 6 Bind under Redaktion af *E. Møller Holst*¹⁾. Landbru-

¹⁾ Det var *E. Møller-Holst*, der i 1855 under Tilskyndelse af og med økonomisk Støtte af *E. Tesdorpf* o. fl. a. paabegyndte Udgivelsen af det ansete Landbrugsblad »Ugeskrift for Landmænd« og i 1871 oprettede »Dansk Frøkontrol«.

gets Ordbog er senere med 25 à 30 Aars Mellemrum udsendt i en 2. Udgave, forkortet til 4 Bind og i en 3. Udgave til 2 Bind, begge under Redaktion af Th. Madsen-Mygdal. Den stærke Udvikling og Fremgang, der har fundet Sted indenfor Landbruget i de paagældende 55—60 Aar, genspejler sig for Læserne i de 3 Udgaver, og det samme gælder om det udmærkede Værk *Landmandsbogen* i 3 Bind, udgivet af Docenterne *T. Westermann* og *H. Goldschmidt* ved Landbohøjskolen i 1895; i 1943 udkom denne i en ny Udgave, forkortet til 2 Bind, under Redaktion af Professor *K. A. Bondorff* og Forstander *Johs. Petersen-Dalum*.

I Slutningen af 1880'erne besluttede Landhusholdningsselskabet at udgive en Fortsættelse af *Amtsbeskrivelserne* (se Side 682—83), men denne Gang lade flere af Amterne beskrive under et samt af én og samme Mand, Landbrugsskoleforstander *J. B. Krarup* (se Side 638). Værket, hvis Titel er: »Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden«, udkom i 6 Bind i Aarene 1894—1912. Desværre døde Krarup i 1898, de to første Bind var da udkommet; det indsamlede Materiale til 3. og 4. Bind blev saa ordnet og udgivet af Redaktør *A. Bing* (»Ugeskrift for Landmænd«), medens Indsamlingen af manglende Materiale og Udgivelsen af 5. og 6. Bind, omfattende Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm overdroges til Forstander *S. C. A. Tuxen* (se Side 675). Foruden Skriftets Værd, da det udkom, vil det ligesom *Amtsbeskrivelserne* fra Aarene 1826—44 være et interessant og lærerigt landbrugshistorisk Kildeskrift for kommende Slægter. I 1888, Hundred-Aaret for *Bondestandens Frigørelse for Stavnsbaandet*, begyndte Selskabet paa Udgivelsen af en Række værdifulde, billige »Landboskrifter«, skrevet af Fagmænd. Serien, der kan minde noget om det ansete »Thaer-Bibliotek« i Tyskland til Minde om »Fader Thaer«, Tysklands berømte Landøkonom, aabnede med Skriftet: »Landboreformerne og den danske Bondestands Frigørelse før og efter 1788«, af Historikeren, Gaardejer *N. Rasmussen Søkilde*. I 1930 udkom Bind 24: »Vejledning for Landvæsenlærlinge« (af Forpagter *A. V. Tuxen*), 3. Udgave ved Forstander *H. J. Rasmussen*. Endvidere bør det nævnes, at Selskabet gennem Aarene ved Udgivelse af *Regnskabsbøger m. m.* har bidraget til Fremme af Landbrugets Regnskabsføring.

DE SENERE AARS BESTRÆBELSER FOR FREMME
AF OPLYSNING, KUNDSKABER OG DYGTIGGØRELSE,
NAVNLIG AF UNGDOMMEN

Efter at der i indeværende Aarhundrede var blevet dannet saa mange Sammenslutninger og Foreninger indenfor Landbruget, er det ikke helt undgaaet, at der mellem disse af og til ligesom kunde opstaa lidt Gnidning om Fordelingen af Opgaverne og Arbejdet for Fremme af Landbruget og dettes Interesser. Derved blev de gode Raad, som den kloge og patriotiske Provst *O. D. Lütken* gav for Hundrede Aar siden undertiden glemt, og ligeledes de nu to Tusinde Aar gamle, gyldne Ord, som det romerske Folk havde erfaret Sandheden af: »*concordia parvæ res crescunt, discordia maximæ dilabuntur*«, og: »Ved Enighed vokse de smaa Ting, ved Uenighed falde de største sammen«, og som modtog Medlemmerne af »Det kgl. københavnske Skydeselskab og danske Broderskab«, naar disse mødtes i det i 1519 i Kompagnistræde 16 opførte Gildeshus.

Dette førte til, at Landhusholdningsselskabet efter nogle Aars vanskelige Forhandlinger sammen med Foreningerne af danske: »Landbrugslærere, Landbrugskonsulenter, Landbrugsblade, Landbrugskandidater, Husholdningslærerinder samt af den danske Afdeling af nordiske Jordbrugsforskeres Forening« i 1932 oprettede: »Samvirksomheden for landbrugsfagligt Oplysningsarbejde« til Fremme af det landøkonomiske Oplysnings- og Forskningsarbejde. Dette er i Aarene siden søgt naaet ved Fremkaldelse og Spredning af kortfattede og billige Skrifter, »Vejledninger«, »Grundbøger« og andre faglige Skrifter, der hver omhandler et Emne indenfor Landbrugets mange Grene, derunder ogsaa Husholdning og af disse er hidtil afsat det ene Oplag efter det andet; endvidere ved Afholdelse af korte Kursus aarlig, paa hvilke de nyeste Resultater indenfor den videnskabelige Forskning m. m., som har Tilknytning til Landbruget, fremlægges for Deltagerne: Konsulenter, Landbrugslærere, Husholdningslærerinder m. fl., som er Medlemmer af Samvirksomheden, og i 1942 er der nedsat et Litteraturudvalg til Ledelse af den omfattende Forlagsvirksomhed.

Da en væsentlig Aarsag til de forannævnte Vanskeligheder skyldtes Mangel paa Midler til at gennemføre den paatænkte Om-

ordning, kan det fortjenes at meddele, at en af Selskabets tre Præsidenter, afdøde Forpagter *Chr. Sonne*, foruden Sindelaget tillige havde Midler til i 1930 at give 100.000 Kr. til en »Arbejdsfond« til Selskabet, og denne øgedes yderligere med 10.000 Kr. fra et af Landhusholdningsselskabets Medlemmer (anonymt); og samme varme Følelse for det gamle Selskab, der gennem godt fem Slægtled har virket for vort »Modererhverv«s Fremme og Udvikling og i høj Grad bidraget til, at dette er naaet paa Højde med de fremmeligste andre Lande i saa Henseende, viste Dr. med. *K. A. Hasselbalch* og *Hustru* ved *Hasselbalch's* Fratræden som Præsident i 1943 ved at skænke et omtrent lignende Beløb som »Elevlegat« til Fremme af Selskabets Virksomhed; de nævnte Givere fulgte her mange andre Patriots Eksempel gennem Selskabets lange, frugtbare Virke.

En anden nyere Sammenlutning, »Landsudvalget for landøkonomisk Ungdomsarbejde i Danmark«, blev nedsat i 1926, omordnet 1932. Ideen stammer fra U. S. A. og den fik i en Del Aar økonomisk Støtte derovre fra, til den kom i Gang. Landsudvalgets Virksomhed, der ledes af Repræsentanter for: »Samvirksomheden for landbrugsfagligt Oplysningsarbejde« og »Landhusholdningsselskabet«, der hver har én, og for »De samvirkende danske«: Landbo-, Husmands- og Husholdningsforeninger«, der hver har to Repræsentanter, har en Konsulent og Sekretær til Raadighed samt et aarligt Tilskud fra Landbrugsministeriet paa ca. 20.000 Kr.

Formaalet er ligesom i de amerikanske »Boy's and Girl's Klubber« at faa Fritiden godt udnyttet og Interessen vakt for Arbejdet i Landbruget og i Have, Hus og Hjem hos de helt unge Mænd, overvejende fra 12—16 Aar, og hos de unge Kvinder fra ca. 14—20 Aar, ved at faa den mandlige Ungdom beskæftiget f. Eks. med Dyrkning af Mark- og Haveafgrøder paa mindre Jordlodder, overladt dem af deres Fader eller Husbond, eller ved Opgaver inden for Husdyrbruget, og paa lignende Maader for de unge Piger med passende Opgaver f. Eks. med Vejledning i Dyrkning, Anvendelse og Opbevaring af Havesager eller anden passende kvindelig Beskæftigelse; Arbejdet slog meget godt an hos os. Til Fremme af Landsudvalgets landbrugsfaglige Ungdomsarbejde er der spredt omkring i Landet i de senere Aar dannet Ungdomsudvalg, der lokalt tager sig af Arbejdet og Opgaverne sammen med stedlige Konsulenter.

Under Omtalen af Høj- og Landbrugsskoler i den nyere Tid (se Side 676) er det nævnt, at ved Ungdomsskoleloven af 4. Juli 1942 blev Statens Tilskud til disse væsentlig forhøjet. Denne Lov, der ogsaa omfatter Husholdningsskoler og -seminarier, vil mulig medføre nogen Ændring i den foran nævnte ret almindelige Ordning, at mange Landbrugsskoler i Sommermaanederne afholder Husholdningskursus.

Den samme Lov omfatter ogsaa Ungdomsskoler for den ufaglærte Ungdom i 14—15 à 18 Aars Alderen. Denne tilbringer ofte de lange Aftener og den megen Fritid paa en lidet frugtbar, ja ofte uheldig Maade, navnlig i Byerne, ved at strejfe om paa Gaderne, og det er dette, de nævnte Love skulde bidrage til at vende til det bedre. I Modsætning til i Sverige, hvor en saadan Skole — siden 1918 — er obligatorisk, vil vi søge at gennemføre Lovens Bestemmelser, hvad Ungdommen angaar, ad frivillig Vej. Undervisningen, der dels omfatter almøndannende Fag: Historie, Samfundslære, Litteraturkendskab m. fl., men dog navnlig praktisk prægede Fag: Modersmaalet, Regning og Tegning m. fl., meddeles enten som Dagundervisning i én Dag, eller i to halve ugentlig, ved Aftenskoleundervisning eller som Kostungdomsskoler i mindst to Maaneder. Loven af 10. Marts 1938 om Statstilskud til »landbrugsfaglig Undervisning« vil dog medføre, at Loven om Ungdomsskoler for den ufaglærte Ungdom først og fremmest faar Betydning for denne i Byerne.

Endvidere omfatter Loven ogsaa Aftenskolene; der er, som det er nævnt i det foregaaende, øvet Aftenskoleundervisning lige siden Skoleloven af 1814, ja forud for denne, men ikke i stort Omfang og uden nogen egentlig Plan; derfor blev Udbyttet som Helhed ikke stort, undtagen i enkelte Egne, hvor de var saa heldige at have en særlig interesseret og dygtig Skolelærer, der kunde faa Tag i de Unge og Gang i det. Men i 1930 fik vi en Lov for Aftenskolene, der tog Sigte paa ogsaa at give en Del landbrugsfaglig Undervisning, til hvilken bl. a. de forannævnte kortfattede Lærebøger, som Samvirksomheden for landbrugsfagligt Oplysningsarbejde har fremskaffet, kunde benyttes; denne Lov, der ændredes lidt i 1935, er nu afløst af Ungdomsskoleloven af 1942. Aftenskolens Formaal, der gælder den

noget ældre Ungdom over 18 Aar, er ligeledes at faa Fritiden og de lange Vinteraftener godt udnyttet ved Tilegnelse af Kundskaber og gavnlige Paavirkninger. Tilslutningen gennem Aarene er nu blevet udmærket, idet det meddeles, at Landet rundt deltager der over 100.000 Unge i Aftenskolen aarlig.

Den forannævnte Lov af 10. Marts 1938 om Statstilskud til »landbrugsfaglig Undervisning« paa Skoler og ved Kursus har Byernes Tekniske Skoler for Haandværkere som Forbillede, til hvilke Staten yder Tilskud til Driften og til Fremskaffelse af Lokaler ved Leje eller Nybygning. I Modsætning til Aftenskolerne, i hvilke Deltagelsen og Undervisningen er gratis for Eleverne, skulde disse her, ligesom paa de tekniske Skoler, yde et mindre Beløb som Skolepenge, eventuelt ogsaa til Undervisningsmidler; endvidere skulde Elevtallet gerne være noget større — 35 à 40 Elever — end almindelig paa Aftenskolerne; Undervisningstiden enten Dag (Eftermiddag) eller Aften og saaledes, at de Unge kan være beskæftiget ved Landbruget; Skolen eller Kursuset skal som Regel være anbefalet af en landøkonomisk Forening. Den ældste af disse Ungdomsskoler oprettedes i 1925 af »Grenaa Landboforening« med Konsulent A. Larsen-Ledet som Forstander; denne Skole, der har egen Bygning, afholder ogsaa Kursus for Husmænd.

Foreninger af unge Landmænd er i de senere Aar oprettet rundt omkring i Landet, hidtil mest paa Øerne, navnlig paa de sydlige; som Eksempel skal nævnes: »Fællesledelsen for unge Landmænd paa Lolland«, der har ca. 2000 Medlemmer og egen Konsulent. Foreningernes Formaal er at dygtiggøre de Unge samt vække Interesse og Forstaaelse hos disse for det praktiske Arbejde i og ved Landbruget; dette søges naaet ved Afholdelse af faglige Møder, Konkurrencer, Aftenskoler o. lign. I de 7 Aar 1938—44 er det samlede Medlemstal efter Landøkonomisk Aarbog naaet ca. 6000. Forøvrigt har Landboforeninger, Konsulenter og interesserede Unge i mange Egne af Landet begyndt et Arbejde til Udnyttelse af de i forannævnte Love af Staten tilbudte Goder.

Studiekredse er en Form for Undervisning og Tilegnelse af Viden, der ligeledes hører den nyere Tid til, og der har nu i en Del Aar virket saadanne omkring i Landet. En Studiekreds er en Kreds af Medlemmer, der har sluttet sig sammen under en kyndigere Leder for at drøfte og vinde Indsigt i et eller flere

Emner i Vinterens Løb, for Eksempel i landbrugsfaglige Studiekredse under en erfaren og interesseret Konsulents eller Landbrugslærers Vejledning og Ledelse. Medlemmernes Antal ikke gerne under 6 à 7 og ikke over 14 à 15 i en Kreds; Arbejdet støttes og Udbyttet øges ved Brug af Grundbøger, for Eksempel i landbrugsfaglige Studiekredse af de Bøger som »Samvirksomheden for landbrugsfagligt Oplysningsarbejde« har fremkaldt, eller ved særlige udarbejdede Grundbøger.

Radioen. Efterhaanden som denne vidunderlige Opfindelse, der hører indeværende Aarhundrede til, blev teknisk fuldkommen dertil, er Radioen ved »Radiofonien« taget i Brug i Oplysnings Tjeneste, ogsaa inden for Landbruget.

Radiospredningen er hos os under Statens Ledelse; og efter at vi havde faaet Loven af 13. Marts 1926 desangaaende, blev der samme Aar indenfor Landbruget oprettet et Radioudvalg, omordnet i 1930, der skulde tilrettelægge Udsendelser, som vedrører Landbruget. Dette Udvalg er dog kun raadgivende over for Statsradiofoniens »egentlige Programudvalg«, og da sidstnævnte, der ikke er landbrugskyndigt, raader suverænt, saavel over Valg af Emner, Antal af Udsendelser samt Tidspunktet for disse i Dagens Løb, har Landbruget, navnlig i de senere Aar, haft vel lidt Nytte af Radioen til Spredning af landbrugsfagligt Stof. Dette interesserer nemlig kun i mindre Grad Byernes og Hovedstadens Befolkning og dette paavirker Ledelsen, der fastlægger det daglige Program; og Nyttens af Radiofonien i landbrugsfaglig Henseende forringes yderligere for Landets »Modererhverv«, fordi Aftentimerne aldes overvejende forbeholdes til Udsendelse af Stof, Bybefolkningen ønsker.

Der tages her ikke Hensyn til, at Landbruget har den længere Arbejdsdag og Mangel paa Arbejdskraft, fordi denne, som Arbejdsløsheds-Statistikken viser, vandrer ind til Byerne, hvor den lever som »Arbejdsløse«; navnlig er Forholdene uheldige, hvad Radiospredningen af landbrugsfagligt Stof angaar i den travle Sommer- og Høsttid, da Jordens rige Afgrøder, frembragt ved »Skaberens vise Ordning af Kredsløbet i Naturen«, skal bjerges til Føde for det ganske Samfund indtil næste Høst.

Filmene er ogsaa taget i Brug i Landbrugets Tjeneste, men nogen større Betydning her kan den ikke siges at have haft hidtil, selv om der er optaget og forevist enkelte underholdende og interessante Landbrugsfilm.

Siden Forskere indenfor Naturvidenskaberne for ca. hundrede Aar siden begyndte at interessere sig for Undersøgelser, der kunde fremme Landbruget, har der, som det vil være fremgaaet af det foregaaende, fundet en stærk Udvikling Sted i Bestræbelserne for at bringe de fundne Resultater til Landbrugets Kundskab; til Sammenligning hermed er det interessant at fremdrage et Par Udtalelser for hundrede Aar siden om Bøger og Læsning fra to af Datidens dygtige og førende Landmænd.

I 1842 skrev den meget ansete Landmand *N. E. Hofman (Bang)*, Hofmangave, der i 1845 oprettede et Landvæsensinstitut paa Gaarden (se Side 638—39):

»Man hører ofte klage over, at der skrives for meget, og der udgives i Virkeligheden saa mange Bøger, at det med hvert Aar bliver vanskeligere at finde det Gode mellem det Middelmædige og Daarlige. Ved at komme til denne Erkendelse bringes vist mange til ikke at skrive for ikke at forøge Skrivternes Mængde; og derved gaar maaske mangan Erfaring tabt, som kunde være til Nytte i Verden, dersom den var bleven bekendt.« *N. E. Hofman (Bang)* raader derfor alligevel praktiske Landmænd til at meddele deres Erfaringer, da *Landøkonomien* er en *Erfaringsvidenskab*, og saadanne daglige Erfaringer kan derfor være en rig Kilde til Vejledning (se »Tidsskrift for Landøkonomi« 1842, Side 161).

Fem Aar senere i 1847 skrev den lige saa ansete og dygtige Landmand, Justitsraad *S. A. Fjelstrup*¹⁾, Sindinggaard i Vestjylland, at da han gerne vilde holde Skridt med Tiderne og desuden tidligere havde modtaget nogen videnskabelig Dannelse, saa har han i de næsten 50 Aar, han har været praktisk Landmand, »læst det meste af det, som her og i Nabolandene blev skrevet i rige Maader om Landvæsenet siden dette Aarhundredes Begyndelse.« (se »Tidsskrift for Landøkonomi« 1847, Side 1).

Efter det foran meddelte er der altsaa, ikke mindst i de sidste 15—20 Aar, tilbudt de Unge i Landbruget mange Muligheder til at samle Kundskaber og samtidig at faa de aandelige Evner udviklet og prøvet, og det maa haabes, at saavel de Unge som For-

¹⁾ Fjelstrup var en af de 35 »oplyste Mænd«, som Frederik den 6. raadførte sig med, inden han udstedte Forordningen om de »raadgivende Stænderforsamlinger« og en Tid Alderspræsident i Viborg Stænderforsamling; om Fjelstrups ualmindelige Dygtighed som Landmand se »Større danske Landbrug«, Bind VIII, Side 178—80.

ældrene vil være enige om at udnytte dette, i Overensstemmelse med Sandheden i det gamle Ordsprog: »Det er bedre at lære i Ungdommen end at være uvidende i Alderdommen«.

Nærværende sidste Afsnit i »Det danske Landbrugs Historie: »Oplysning og Uddannelse« kan passende slutte med et andet gammelt, gyldent Ordsprog: »Red godt under mig, siger Sæderugen, saa skal jeg nok selv hytte (klare) mig«; dette skyldes Professor, Pastor *J. H. Smidth*, Aastrup (Falster), som de fleste af Datidens Præster var han ogsaa Landmand. — Ja, det ved alle Landmænd, skal Rugen trives godt, skal den have et godt Sædebed (redes godt under); men det samme gælder ogsaa de vordende unge Landmænd, skal de klare sig godt gennem Livet som saadanne, gælder det om, at de har benyttet de unge Aar til en god Uddannelse, inden de skal afløse de Ældre; men Ordene har en Tydning mere, der sigter paa Mennesket selv; kloge og fornuftige Forældre bør tillige søge ved Børnenes Opdragelse at aabne Øjet for det gode, sunde og skønne, de møder i Livet og at undgaa det modsatte og alt det, der drager ned ad — om Samfundet skal leve vel.

STATSKONSULENT K. HANSEN

Af Aksel Milthers.

Det var en stor Opgave, Statskonsulent *K. Hansen* tog op, da det i 1914 blev overdraget ham at udarbejde »en udførlig Beskrivelse af det danske Landbrugs Historie, særlig vedrørende dets tekniske og driftsmæssige Sider«. Det stod ogsaa klart baade for ham selv og for Forslagsstilleren, Landhusholdningsselskabet, at hvis Arbejdet skulde have Udsigt til at lykkes, maatte han i væsentlig Grad frigøres fra andre krævende Arbejdsopgaver. Han fratraadte derfor samme Aar sin Stilling som Forsøgsleder og fik nogen Aflastning i sit Arbejde som Statskonsulent, samtidig med at der blev stillet en Bevilling til hans Raadighed til Støtte for Værkets Udgivelse.

Men det kom til at gaa helt anderledes, end den Gang tænkt. Den første Verdenskrig brød ud, og *K. Hansen* blev draget ind i det omfattende administrative Arbejde, som blev nødvendiggjort af Krigsforholdenes Vanskeligheder for Landbrugets Produktion og for Befolkningens Forsyning med Næringsmidler. Adskillige Aar efter Krigen varede det, inden denne Administration blev afviklet, og først 1924 kunde der indbydes til Subskription paa »Det danske Landbrugs Historie«. Men ogsaa i de følgende Aar maatte *K. Hansen* ofre en væsentlig Part af sin store Arbejds-kraft paa andre Opgaver. For hans eget Vedkommende blev der ikke megen Tid til at skrive Landbrugshistorie, og han maatte fordele en Hovedpart af Stoffet paa andre, saaledes at hans egen Andel først og fremmest blev Redaktørens. Dog skrev han efter 1938 i sine sidste Levkaar med Bureauchef *Niels Siggaard* som Medarbejder den største Del af Afsnittet om Planteavlens Historie, hvortil han længe havde samlet Materiale.

Værkets Medarbejdere valgte *K. Hansen* fortrinsvis blandt Mænd, der som han selv var Landbrugsteknikere af Fag og ikke skolede Historikere. Men hvilke Vanskeligheder, der saa end

kunde opstaa herved i Forbindelse med Forfatterens Præg af Specialister og deres Optagethed af andet Arbejde, saa har man dog formentlig opnaaet at faa fremdraget Oplysninger, som Landbrugets egne Fagmænd har særlige Forudsætninger for at behandle. Det var jo især Teknik og Driftsforhold, der skulde beskrives. Og man har opnaaet at faa en Belysning og Bedømmelse af den nyere Tids, navnlig det 19. Aarhundredes, landbrugstekniske Fremskridt, for en væsentlig Del skrevet af Mænd, der har været med til at videreføre denne Udvikling, og hvoriblandt enkelte, som især Statskonsulenterne *J. Jensen* og *Axel Appel* saavel som *K. Hansen* selv, har staaet i forreste Række i forrige Aarhundredes banebrydende Arbejde.

Det Slægtled af Landøkonomer, hvortil *K. Hansen* hørte, oplevede i deres Ungdoms og Manddoms Aar den Tid, da dansk Landbrug for Alvor brød ud af sine gamle overleverede Former, da Naturvidenskaben havde brudt nye Baner for Forstaaelsen af Landbrugets tekniske Problemer, og da Vejene til Verdensmarkedet aabnedes i deres fulde Bredde for vore forældede Produkter. De var i deres Barndom vokset op i et Landbrug, hvor Kornavl og Græs var næsten lige saa eneraadende, som altid før, hvor Leen og Plejlen endnu mange Steder kendetegnede Landmandens Arbejdsmetoder, og hvor Smørret primitivt blev kærnet hjemme paa Gaarden. De var fortrolige med, at Husfliden gav Beskæftigelse de lange Vinteraftener. Men de oplevede at se Roemarkerne indtage deres Plads i Sædskiftet og gøre Brakmarken overflødig, saa Maskinernes Sejrsang, Planteforædlingens og Husdyravlens Fremgang, saa Kunstgødningen og Oliekagerne blive hver Mands Hjælpemiddel til fortsat Produktion. De var Vidne til, at Mejerierne og Slagterierne voksede frem, og de saa, hvordan den stigende Omsætning med Byerne omprægede Landbostandens Dagligliv, samtidig med at den vældigt forøgede Landbrugseksport gav Grundlag for Udvidelse ogsaa af Byernes og dermed hele det danske Samfunds Arbejdsmuligheder og Velstand.

Men disse Landøkonomer var ikke blot Tilskuere til den tekniske og driftsmæssige Omvæltning i Landbruget. De var selv Udviklingens Foregangsmænd gennem deres grundlæggende Arbejde for Udformningen af et rationelt Forsøgsvæsen. Det var dem, der gjorde Fremskridtene kendt og udnyttet i det praktiske Landbrug ved Opbygning af vor Konsulentvirksomhed, ved et stadigt voksende Oplysningsarbejde gennem Landbrugspressen og

A. Hauser.

den øvrige Landbrugslitteratur og gennem Landbrugsskolernes Virksomhed i nær Tilknytning til Højskolerne og hele den folkelige kulturelle Bevægelse i den danske Bondestand.

Den stærke Modsætning mellem før og nu, som dette Slægtsleds Mænd havde for Øje, gav dem Sans for Historie. De maatte for sig selv og andre klarlægge Billedet af den Forandring, der havde fundet Sted i deres egen Tid, og de maatte tage Fortiden med for at faa tegnet Linjerne i den Udvikling, de selv levede med i. Den gennemgribende Omlægning af Landbrugets Driftsform havde fundet Sted, samtidig med at Bondestanden i Andelsbevægelsen skabte sig et Middel til selv at beherske ogsaa Afsætningen af Landbrugets Produkter, og samtidig med at man endnu kæmpede for at sikre Bondestanden en politisk Indflydelse, der svarede til dens talmæssige Størrelse. Begge Bevægelser var ført til Sejr, da man traadte ind i dette Aarhundrede, som snart bragte Landbruget dets hidtil usete produktionsmæssige Fremgang. Det var derfor intet Under, at Bondestandens økonomisk-politiske Frigørelseskamp stærkt kom til at præge den historiske Opfattelse hos Tidens Landøkonomer.

Den var Forudsætningen for Landbrugets Fremgang, og den havde sin Forhistorie i Bondestandens Frigørelse i det 18. Aarhundrede og i Folkets Adgang til politisk Medbestemmelse i det 19. Aarhundrede. Med Forkærlighed beskæftigede man sig derfor med de store Landboreformer og mest med den personlige Frigørelse, mindre med den bondebeskyttende og bondegaardsbeskyttende Lovgivning, som jo ikke bar den rene Liberalismes Mærke. Trods en levende social Forstaaelse og nær Samfølelse med Husmandsstanden undgik man dog helst i den landbrugshistoriske Skildring at hæfte sig for meget ved Liberalismens Andel i Skyggesiderne, som de havde vist sig for dem, der kæmpede den haarde Kamp for Livsopholdet under den ubundne Konkurrence. Tekniske Fremskridt og Oplysning i Forbindelse med politiske Rettigheder og et frit økonomisk Samarbejde var Vejene til Fremgang for Landbruget, og i Belysning af de Idealer blev Landbrugets Historie betragtet.

Det var intet Tilfælde, at det netop blev K. Hansen, der fik den Opgave at skildre Landbrugets Historie. Han var i udpræget Grad Repræsentant for den Forening af landbrugsfaglig Dygtighed og historisk Interesse, der her er fremhævet som karakteristisk for mange i hans Slægtled. Han var udgaaet af den jævne Bonde-

stand og følte sig Livet igennem stærkt knyttet til det Livsfællesskab, som gennem Tiderne binder Slægtled til Slægtled.

Kristian Hansen blev født den 2. November 1858 i Tarm, hvor hans Fader, Hans Pedersen, havde en lille Landejendom, og han døde den 19. April 1941 i Gentofte tæt ved Lyngby, hvor han i over 50 Aar havde sit Hjem og sin Virksomhed.

I det vestjydske Husmandshjem voksede K. Hansen op i smaa Kaar, og her blev hans Liv allerede fra de tidlige Barneaar præget af flittigt Arbejde. Kun otte Aar gammel maatte han som saa mange andre Husmandsbørn ud at tjene hos fremmede, men trods de fattige Kaar fik han dog en god Skoleundervisning og Mulighed for at udnytte sine Evner gennem videre Uddannelse. Fra Staby Seminarium tog han Vinterlærereksamen 1875, og efter et Højskoleophold blev han Lærer paa sin Hjemegn. I sin Fritid dyrkede han botaniske Interesser, som snart fik en praktisk landøkononisk Retning ved Studium af Ukrudtsplanter og Kulturplanter. Han søgte derefter til Hedeselskabet og kom i Tjeneste hos *E. M. Dalgas*, der dengang havde Bopæl i Aarhus, og her fik han i tre Aar praktisk Uddannelse i Havedyrkning, Træplantning og Planteskoledrift. Sine Kundskaber udnyttede han siden igen i Vestjylland, hvor han en Tid virkede for Udbredelse af Plantning og for mere rationelt Havebrug, samtidig med at han i det smaa anstillede Forsøg med baade Korn, Kartofler og Rodfrugter. Beboerne paa Hjemegnen vilde sikre sig ham som Lærer og tilbød ham Støtte til videre Uddannelse, men K. Hansen vilde fortsætte i det Spor, han nu var kommet ind paa. Han vilde til Landbohøjskolen, en Tanke, der dengang ikke uden videre kunde vinde Bifald blandt vestjydske Bønder, men de hjalp ham dog alligevel med et Laan, han fik sit Ønske opfyldt og blev Landbrugskandidat 1888. Han var da næsten 30 Aar gammel og havde Modenhed og Erfaring til hurtigt at gaa ind i et betroet Arbejde. Han blev først *Landbrugslærer* paa Ladelund Landbrugsskole og kom herfra 1890 til Lyngby Landboskole, hvor han virkede til 1928.

Men det blev ikke Lærergerningen, der blev Hovedsagen for ham. Det var Plantedyrkningens Fremme, der havde hans store Interesse. Tidligt havde han syslet med Dyrkningsforsøg, og det var derfor naturligt, at han søgte Samarbejde med Planteavlsforsøgenes Førstemand, *P. Nielsen*, som i 1886 havde flyttet sine Forsøg fra Skoleloddet i Ørslev til den nye Forsøgsstation, som

Staten havde oprettet i Tystofte. Samtidig med at K. Hansen kom til Lyngby, lejede Foreningen til Kulturplanternes Forbedring et Areal her til Forsøg særlig med Korn og Bælgsæd og ansatte ham som Forsøgsleder 1890. I 1893 blev Lyngby Forsøgsstation lagt ind under Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur. Men K. Hansen fortsatte som Forsøgsleder i Lyngby til 1914 og gennemførte i disse Aar en Række vigtige Forsøg særlig med Korn og Bælgsæd, og med disse Afgrøder arbejdede han tillige ved Tiltrækning af nye Kulturformer. Efter P. Niensens Død 1898 udøvede han en betydelig Indflydelse paa Forsøgenes Planlægning inden for Statens Forsøgsvirksomhed i det hele taget, og ogsaa senere tog han Forsøgsopgaver op, nemlig som Leder af Statens Ukrudtsforsøg 1918—27.

Sin betydeligste Indsats for det praktiske Landbrug øvede K. Hansen som Statskonsulent, efter at han og *Fr. Hansen*, Askov, i 1893 var traadt ind i denne Virksomhed som Medarbejdere for P. Nielsen. Mellem de tre Mænd udviklede der sig et nært Samarbejde om baade Forsøgs- og Konsulentopgaverne, og et smukt Vidnesbyrd herom er K. Hansens udførlige Skildring af de to Kollegers Gerning, som han skrev i Tidsskrift for Landøkonomi om P. Nielsen 1898 og om *Fr. Hansen* 1921. K. Hansens Konsulentgerning blev af den største Betydning for de mange yngre, der ved 90'ernes Slutning og i Tiden derefter gik ind i Planteavlzarbejdet i Landboforeningerne. Frem for alt blev han Foregangsmand ved Anlæg af lokale Gødningsforsøg og andre Markforsøg, som han begyndte med i 1895 i Københavns og Frederiksborg Amts Landboforeninger, og som snart vandt Udbredelse overalt i Landet, som et af de vigtigste Hjælpe midler til at gøre en rationel Gødningsanvendelse kendt i Landbruget. 1902 udgav han til Støtte for dette Arbejde en »Vejledning ved Udførelsen af lokale Gødningsforsøg«. Paa alle Omraader tog han Del i Oplysningsarbejdet vedrørende Planteavl, og utrætteligt virkede han gennem Foredrag og Forfattervirksomhed. K. Hansens rolige, sindige Væsen prægede ham ogsaa som Taler. Han redegjorde for sit Emne med en Grundighed, som Tilhørerne undertiden kunde synes var omstændelig, men han havde ikke desto mindre Evnen til at holde deres Opmærksomhed fangen. Hans Tale var indholdsrig og klar, og bag den strenge Saglighed kunde hans Lune og stilfærdige Humor meget vel skinne igennem.

K. Hansens omfattende Forfatterskab vedrørende Planteavlen havde især Karakter af direkte Vejledning for det praktiske Landbrug. Det gælder hans mange Artikler i Landbrugsbladene, og det gælder Skrifter som »Markens vigtigste Ukrudtsplanter« (1903), »Lucernen« (1907), »Dyrkning af Korn og Bælgsæd« (1912), »Staldføderdyrkning« (1913) og »Kartoffeldyrkning« (1916). Sammen med andre Landbrugslærere udgav han nogle af Tidens mest benyttede Lærebøger for Landbrugsskoler, som udkom i et stort Antal Udgaver, saaledes »Landbrugsgets Kulturplanter« fra 6. Udg. 1907 sammen med *Chr. Christensen* og senere *Otto Christensen*, *Tune*, og »Gødningslære« fra 1917 sammen med *Jens Aagaard*, *Tune*.

Husmandsstanden, hvori K. Hansen selv havde sin Oprindelse, bevarede han hele Livet nær Samfølelse med. Hans tidligste Arbejde for Plantning og Havedyrkning tog Sigte paa Husmændenes Forhold, og kun 21 Aar gammel begyndte han at skrive i Dagblade og Landbrugsblade med et sikkert Blik for, at der skulde en særlig for Husmændene beregnet faglig Vejledning til for at bringe Husmandsbrugenes Drift fremad. Han foreslog allerede dengang Husmandsskoler og Husmandskonsulenter. Siden talte og skrev han ofte for Husmændene, bistod Husmandsforeningerne ved Tilrettelægnngen af Planteavlfsforsøg hos Medlemmerne, og 1910—16 redigerede han »Husmandens Haandbog«, der blev til Gavn i mange mindre Landbrug, og hvortil han selv skrev 1. Hæfte »Husmandsbøger« (1910).

Efter at K. Hansen 1914 var fratraadt som Forsøgsleder, ændredes Karakteren af hans Virksomhed, selv om han fortsatte som Statskonsulent til 1935. De almene og derunder navnlig de historiske Interesser kom nu mere i Forgrunden sammenlignet med Planteavlfsarbejdet. Men hans Arbejde med disse Opgaver var dog ikke af ny Dato.

1898 havde han faaet overdraget Hvervet som Tilsynsførende ved Dansk Landbrugsmuseum, som var oprettet i Lyngby 1888 paa Grundlag af det landbohistoriske Materiale, man havde indsamlet til den store Landbo- og Industriudstilling i København samme Aar. Som Tilsynsførende var K. Hansen i Virkeligheden Musæets Leder, og han satte snart sin Energi og sit Initiativ ind paa at forøge Samlingerne. I Sommeren 1900 iværksatte han en omfattende Indsamling af historisk Materiale til Ud-

stillingen ved den 18. og sidste Landmandsforsamling i Odense, og derfra overgik Genstandene til Landbrugsmusæet. Da Staten i 1906 overtog Musæet, blev K. Hansen udnævnt til Inspektør, og han varetog denne Stilling lige til sin Død. Med stor Flid fortsatte han Indsamlingerne, og til det sidste var han optaget af Planer om en Udvidelse af Musæets Pladsforhold, saaledes at dets værdifulde Indhold kunde gives en mere tidssvarende og lærerig Fremstilling. En Del af Materialet blev overladt til Filialmusæerne, der oprettedes ved fire Landbrugsskoler i Landets forskellige Egne.

Ikke mindre udfoldede K. Hansens udprægede Samlerinteresse sig i Forhold til Bøgerne. I hans Hjem, »Vestervang« ved Kongevejen i Lyngby, nær ved Landbrugsmusæet, Forsøgsstationen og Landbrugsskolen, voksede efterhaanden hans **B o g s a m l i n g**, saaledes at den blev komplet med Hensyn til den ældre danske Landbrugslitteratur og dermed enestaaende blandt Biblioteker i privat Eje. Med aldrig træt Iver supplerede han Samlingen, og han forsynede ogsaa sine Kolleger, Konsulenterne, som for billigt Køb kunde erhverve den Litteratur, som K. Hansen paa Konsulentforeningens Vegne samlede sammen i store Mængder ved Køb eller som Gaver. Denne Litteraturofordeling havde vel især til Formaal at give Konsulenterne Hjælpemidler ved deres faglige Arbejde — og K. Hansen havde en stærk Tro paa Bøgenes Nyttevirkning — men med Fordelingen af de gamle Landbrugsskrifter, som havde hans store Kærlighed, opnaaede han tillige hos adskillige at vække og pleje den historiske Sans, og mangt et lille landbrugshistorisk Bibliotek voksede frem ved hans Tilskyndelse. Hans egen store Bogsamling lykkedes det at bevare samlet, da den 1936 erhvervedes af Ladelund Landbrugsskole, hvor den i indbunden og katalogiseret Stand i en særlig Biblioteksbygning er blevet offentlig tilgængelig. En udførlig Oversigt over den ældre danske Litteratur gav han i 1900 i »Fortegnelse over danske Landbrugsskrifter«.

K. Hansens Indsats for Landbrugshistorien var især Samlerens, men ogsaa som landbrugshistorisk Skribent har han givet Bidrag, bl. a. »Horns Herreds Landboforening 1863—1913« (1913), »Træk af dansk Landbrugs Udvikling i de sidste 50 Aar« (1914) og Levnedbeskrivelsen »J. C. la Cour« (1916). Skildringerne er præget af nøgtern Vurdering, klar og omhyggelig formet Fremstilling og af den Sans for Nøjagtighed, som ogsaa

kendetegnede Arbejdet i hans ældre Aar med Planteavlens Historie.

Planerne om Udgivelse af »Det danske Landbrugs Historie« maatte som nævnt udsættes, da K. Hansens Arbejdskraft og landøkonomiske Sagkundskab blev taget stærkt i Brug til administrative Opgaver under og efter den første Verdenskrig. Sit Hovedarbejde i denne Periode udførte han som Formand for det tekniske Landbrugsudvalg 1917—23, men han var tillige Medlem af Ernæringsraadet til 1919 og Statens Brødkornsadministration til dens Ophævelse 1922 og flere andre vigtige administrative Organer. Som landøkonomisk Raadgiver foretog han Undersøgelsesrejser til Færøerne 1918 og Sydgrønland 1925, og ogsaa i Ledelsen af Landbrugets Foreningsarbejde tog han Del, saaledes i Københavns Amts Landboforening og Foreningen af danske Landbrugskandidater, hvor han var Formand 1908—11. Med sin Sans for Traditionerne og for Arbejde, der alene tog Sigte paa det almene Vel, følte han sig særlig knyttet til Landhusholdningsselskabet. Hans altid vaagne Interesse for at værne om Landbrugets historiske Minder viste sig bl. a., da han med Landhusholdningsselskabet som Mellemed fik forhindret, at Frihedsstøtten flyttedes fra sin oprindelige Plads, saaledes som man havde Planer om, da den københavnske Boulevardbane blev anlagt. Det skyldtes ligeledes ham, at Landhusholdningsselskabet tog Tanken op om at fejre 150 Aars Dagen for Stavnsbaandets Løsning, den Tanke, der senere under Landbrugsraadets Ledelse førte til den store Jubilæumsudstilling paa Bellahøj 1938, hvor K. Hansen medvirkede ved at skaffe en Del af Materialet til den landbrugs-historiske Udstilling.

K. Hansen havde tidligt vundet Anseelse, efter at han var traadt ind i det landøkonomiske Arbejde, og paa sine ældre Dage blev han hædret ved mange Udmærkelser som en af det danske Landbrugs betydeligste Mænd. Ved hans Død 1941 betegnede *Th. Madsen-Mygdal* i Ugeskrift for Landmænd hans Indsats som »en af de bærende Grundpiller i det Fundament, som dansk Planteavlsarbejde siden Aarhundredskiftet har bygget paa«. Selv betragtede han sin Gerning indenfor Planteavlen med en nøgternt vurderende Beskedenhed, og det er karakteristisk, at *H. C. Larsen* i Tidsskrift for Landøkonomi kunde skrive om ham, »at han selv ansaa sit Arbejde med Landbrugsmusæet og med Landbrugets Historie for

at være af større Værdi og Betydning end sit Arbejde for Planteavl. Dette sidste kunde andre gøre ligesaa godt eller bedre, men til det andet syntes han selv, at *han* var den bedste!»

K. Hansen levede i en Tid, hvor Landbrugets hele Driftsmaade og ogsaa dets Redskaber og øvrige Brugsgenstande ændrede Karakter. Det var hans levende Ønske og blev ogsaa hans fortjenstfulde Indsats, medens det endnu var Tid, at bidrage afgørende til, at Minderne om den gamle Landbrugsteknik og tidligere Tidens Landboforhold blev bevaret. Resultaterne af dette Arbejde fra hans bedste Manddomsjaar findes nu i Landbrugsmusæet og i hans efterladte Bogsamling. Han vilde derigennem give ogsaa de kommende Slægter en Mulighed for paa Kendsgerningernes Grund at danne sig et Billede af Landbrugskulturens Udvikling i Danmark, og dette var ogsaa Tanken bag hans Arbejde med »Det danske Landbrugs Historie«.

PERSONNAVNEREGISTER

A.

- Aagaard, Jens. Landbrugslærer. V Bd. 701.
- Aagaard, Knud. Præst. II Bd. 85, 87, 136, 139, 176, 194, 217; III Bd. 199, 674; IV Bd. 455, 468.
- Aagaard, Peter. Kancellideputeret. V Bd. 138, 139, 140, 142, 145, 147.
- Aakjær, Jeppe. Forfatter. V Bd. 368.
- Aakjær, Svend. Arkivar. I Bd. 34.
- Abildgaard, N. A. Maler. V Bd. 158, 159.
- Abildgaard, P. C. Professor. III Bd. 16, 17, 270, 546, 548, 581, 582, 590, 591, 592, 594, 600, 659, 707, 708, 709.
- Abildgaard, Søren. Tegnemester. II Bd. 64; IV Bd. 162.
- Abraham. Patriark. II Bd. 386.
- Abrahamson, J. N. B. Kaptajn. V Bd. 617.
- Abrahamson, W. A. F. Forfatter. V Bd. 156.
- Achard, F. C. Kemiker. II Bd. 243, 244.
- Acosta, Botaniker. II Bd. 400.
- Adam, Benno. Dyremaler. III Bd. 61, 315.
- Adeler, Chr. H. Godsejer. V Bd. 141.
- Ahlefeldt, Mette v. Frue. III Bd. 262.
- Ahlefeldt-Laurvig, F. Godsejer. II Bd. 244; IV Bd. 563.
- Ahlefeldt-Laurvig. Politiker. V Bd. 269.
- Ahlmann. Frøken. III Bd. 424.
- Ahlmann, M. Godsejer. III Bd. 424.
- Ahlmann, N. P. Godsejer. III Bd. 147, 376, 424.
- Ahlmann Lorentzen, N. Godsejer. III Bd. 424.
- Ahnfeldt. Godsejer. III Bd. 131.
- Ahrendt, J. V. Kontrolassistent. III Bd. 487.
- Ahrenfeldt. Godsejer. III Bd. 32, 310.
- Alberti, C. C. Overretsprokurator. I Bd. 193, 194; V Bd. 426.
- Alberti, P. A. Justitsminister. IV Bd. 331; V Bd. 426, 450.
- Albrecht. Konge af Bayern. III Bd. 250.
- Albrechtsen, J. Dyr læge. III Bd. 553.
- Alexander den Store. Kejser. IV Bd. 106.
- Allen, C. F. Historiker. II Bd. 253.
- Allerup, M. P. Fabrikant. IV Bd. 453, 487, 531, 570, 571.
- Alstrømer, Jonas. Godsejer. III Bd. 589.
- Amby, Mads. Fabrikant. IV Bd. 517.
- Andersen, Anders. Gaardmand. II Bd. 301.
- Andersen, Anders. Gaardmand. IV Bd. 144.
- Andersen, A. V. Landinspektør. III Bd. 699.
- Andersen, Arent. Oplinder. IV Bd. 583.
- Andersen, Chr. Fabrikant. IV Bd. 480, 487.
- Andersen, Conrad. Købmand. IV Bd. 590.
- Andersen. Inspektør. III Bd. 624.
- Andersen, C. Tømrer. III Bd. 694.
- Andersen, C. N. Skolelærer. II Bd. 404.
- Andersen, Esper. Mejeribestyrelse. IV Bd. 586.
- Andersen, F. Proprietær. IV Bd. 295.
- Andersen, J. B. Hee. Forpagter. III Bd. 338, 339, 340, 349, 350, 351, 392, 461, 462, 498, 502, 538; IV Bd. 461, 486, 487, 510, 580.
- Andersen, J. Fr. Proprietær. III Bd. 706.
- Andersen (Beldenach), Jens. Biskop. III Bd. 244, 251.
- Andersen, Lars. Fabriksbestyrer. IV Bd. 562.
- Andersen, Niels. Gaardmand. I Bd. 139.
- Andersen, Oluf. Montør. IV Bd. 511.
- Andersen, P. Fabrikant. IV Bd. 506.
- Andersen-Nexø, M. Forfatter. V Bd. 368.
- Andersen-Rosendal, Fr. Proprietær. V Bd. 407, 408, 409.

- Anderson, Stig. Marsk. I Bd. 220.
 Andromachos. Læge. V Bd. 18.
 Andreasen, N. P. Parcellist. V Bd. 569.
 Ankerstjerne. Grosserer. III Bd. 706.
 Ankerstjerne, J. Købmand. IV Bd. 274, 331.
 Apicius. Historiker. III Bd. 649.
 Appel, Axel. Statskonsulent. III Bd. 377, 394, 395, 412, 413, 416, 418, 431, 433, 434, 444, 460, 463, 475, 482, 483, 491, 500, 501, 502, 503, 506, 509, 510, 511, 516, 539, 540, 575, 592, 597, 618, 619, 620, 622, 623, 626; V Bd. 396, 670, 696.
 Appel, Hans. Landbrugslærer. IV Bd. 383; V Bd. 668, 670.
 Appleby, Johan F. Opfinder. IV Bd. 509.
 Arcimbold, J. A. Afladskræmmer. IV Bd. 111.
 Arenstorff, Fr. v. Godsejer. III Bd. 13, 15.
 Aristoteles. Filosof. II Bd. 92.
 Arnfred, J. Th. Forstander. IV Bd. 599.
 Arnold af Lübeck. Abbed. III Bd. 5, 216.
 Arntzen, O. Præst. II Bd. 217, 220, 263.
 Arup, Erik. Professor. IV Bd. 431, 433, 434, 439.
 Arup, J. Statskonsulent. III Bd. 509, 617.
 Assens, R. W. II Bd. 268.
 Asser. Erkebiskop. IV Bd. 111.
 Auchenthal. III Bd. 301.
- B.**
- Bach, Knud. Gaardmand. V Bd. 532, 571.
 Bache, Otto. Professor. III Bd. 112.
 Baden, Torkil. Godsforvalter. I Bd. 167; IV Bd. 445, 446; V Bd. 110, 111.
 Bagge, S. H. O. Professor. III Bd. 102, 105, 110, 126.
 Bagger, Fr. Godsejer. IV Bd. 442; V Bd. 11, 131.
 Baggesen, Jens. Forfatter. V Bd. 156.
 Bahnson, L. Fr. Proprietær. III Bd. 32.
 Bailey, J. Landmand. IV Bd. 449, 451.
 Bakker, D. L. Professor. III Bd. 250, 269.
 Balfour. Præmierminister. V Bd. 422.
 Balle, K. Forstander. V Bd. 669.
 Balle, N. Statskonsulent. IV Bd. 600.
 Bang. Godsejer. IV Bd. 539.
 Bang, A. Assessor. V Bd. 139, 141, 142.
 Bang, Bernhardt, Professor. III Bd. 548, 549, 550, 551; IV Bd. 361.
 Bang, O. L. Generalprokurør. I Bd. 139; IV Bd. 555; V Bd. 138, 142, 144.
 Bang, Peter G. Indenrigsminister. I Bd. 196; V Bd. 275, 276.
 Bang, T. B. Forfatter. I Bd. 120.
 Banks, J. Botaniker. II Bd. 395.
 Bardenfleth. Landstutmester. III Bd. 29, 33, 34, 80, 90, 91, 92, 105, 333.
 Barfod, Frederik. Historiker. III Bd. 246.
 Barfod, H. P. Amtsprovst. V Bd. 620.
 Barfoed, C. T. Professor. II Bd. 231; V Bd. 684.
 Barner Sophus. Godsejer. V Bd. 407.
 Bary, H. A. de. Botaniker. II Bd. 398, 401, 403, 404, 405, 413.
 Basse, Peder. Godsejer. I Bd. 133.
 Bastholm, Hans. Præst. V Bd. 647, 648.
 Bay. Møller. IV Bd. 529, 530.
 Bay, John. Direktør. II Bd. 265.
 Bay, V. Forfatter. III Bd. 547.
 Bayer. Professor. III Bd. 656.
 Bayer, Fr. Botaniker. II Bd. 421.
 Bech, August V. Godsejer. III Bd. 681; IV Bd. 504, 505, 513, 531.
 Bech, Edward. Konsul. IV Bd. 504.
 Bech, Jørgen A. Godsejer. III Bd. 408, 439.
 Bech, N. Forsøgsleder. III Bd. 696, 699.
 Becher, J. Kappellan. V Bd. 620.
 Becher, Knud. Godsejer. V Bd. 64.
 Bechmann, Diederich. Brygger. IV Bd. 446.
 Beenfeldt, F. L. Godsejer. V Bd. 150, 153.
 Begtrup, E. Præst. I Bd. 100.
 Begtrup, Gr. Professor. I Bd. 159, 171, 182; II Bd. 6, 12, 40, 65, 85, 148, 151, 153, 163, 168, 169, 173, 176, 183, 184, 186, 188, 194, 199, 200, 205, 215, 216, 217, 258, 261, 268, 269, 277, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 289, 291, 299, 300, 301, 302, 316, 331, 339, 419; III Bd. 17, 284, 285, 286, 288, 584, 588, 590, 591, 593, 599, 635, 640, 659, 663, 671, 674; IV Bd. 169, 170, 183, 186, 189, 206, 453, 467, 468, 472, 476, 477, 484, 485, 500, 501, 523, 525, 526, 527, 528, 546, 547; V Bd. 189, 235, 253, 618, 624, 633, 634, 643, 682, 684.
 Bek, Jens. Forstander. V Bd. 671, 673.
 Bendix, Georg S. Grosserer. IV Bd. 591.
 Bendix. Prokurator. IV Bd. 535.
 Bendix, William. Grosserer. IV Bd. 590.
 Benfeldt. Stutterikommissær. III Bd. 21.
 Bengjerd. Dronning. III Bd. 245.
 Bendtsen, G. Gaardmand. III Bd. 402.

- Bent. Kongsbroder. V Bd. 25.
 Bentzon, L. C. Præst. V Bd. 620.
 Bentzon, N. V Bd. 63.
 Berg, Chr. Politiker. V Bd. 397, 407.
 Berg. Godsejer. III Bd. 88.
 Berg. Proprietær. III Bd. 295.
 Berger, von. Oberst. III Bd. 31, 71.
 Bergsøe, Adolf Fr. Statistiker. I Bd. 186;
 II Bd. 22; III Bd. 557, 587, 592, 604,
 606, 607, 610, 675; V Bd. 227, 230, 235,
 312, 323, 330, 331.
 Bergsøe, Vilh. Naturhistoriker. II Bd.
 417.
 Berkeley, M. J. Botaniker. II Bd. 401.
 Berner-Schilden. Godsejer. II Bd. 304.
 Bernstorff, A. P. Udenrigsminister. I Bd.
 156; V Bd. 76, 107, 111, 120, 121, 123,
 124, 125, 126, 127, 135, 144, 145, 147,
 154, 613.
 Bernstorff, Joh. H. E. Udenrigsminister.
 I Bd. 167; III Bd. 272; V Bd. 97, 105,
 109, 110, 112, 118, 119, 125.
 Bernt, Baltzer. Godsejer. I Bd. 140.
 Berntsen, Arent. Historiker. I Bd. 101,
 146, 218, 231; II Bd. 5, 135, 147, 154,
 174, 188, 194, 199, 204, 268, 276, 330;
 III Bd. 19, 199, 252, 264, 265, 654;
 IV Bd. 133, 134, 135, 136, 434, 541;
 V Bd. 51, 55.
 Berntsen, Klaus. Politiker. V Bd. 459.
 Berregaard, Enevold. Godsejer. I Bd. 57.
 Bertelsen, C. P. Proprietær. IV Bd. 287.
 Biering, Chr. H. Præst. V Bd. 627.
 Biering, E. Læge. I Bd. 66.
 Biering, Jens. Herredsfoged. V Bd. 134.
 Biilmann, E. Professor. II Bd. 72.
 Bille, C. St. A. Politiker. V Bd. 385, 482.
 Bille, St. A. Amtmand. III Bd. 568; IV
 Bd. 503.
 Bille-Brahe-Selby. Godsejer. II Bd. 293.
 Bindsbøll. Godsinspektør. III Bd. 31, 53,
 62.
 Bindsbøll, C. B. Professor. V Bd. 644.
 Bing, Anton. Redaktør. I Bd. 163; III Bd.
 340; V Bd. 687.
 Binge, N. A. Forstmand. II Bd. 56, 57.
 Birch, C. V. Statskonsulent. II Bd. 599,
 600.
 Birkeland, O. K. Professor. II Bd. 113.
 Bjerger, Poul. Højskolelærer. I Bd. 111;
 III Bd. 653; IV Bd. 438; V Bd. 15.
 Bjerre Siliam. Fabrikant. IV Bd. 586,
 587.
 Bjørn. Entreprenør. I Bd. 57.
 Bjørnbak, Lars. Forstander. V Bd. 351,
 672.
 Bjørnsen. Skovrider. II Bd. 234.
 Blem, M. P. Direktør. V Bd. 660.
 Blicher, Maren. Præstekone. IV Bd. 249.
 Blicher, St. St. Præst. II Bd. 23, 25, 43,
 178, 221, 264, 287, 416; III Bd. 211,
 222, 238, 345, 346, 477, 478, 494, 596,
 606, 635, 638, 664, 667, 668, 669; IV Bd.
 216, 528, 530; V Bd. 232, 275.
 Blinkenberg, Chr. Historiker. IV Bd. 498.
 Block, Hans Rasmussen. Urtegaards-
 mand. IV Bd. 493.
 Blom og Søn. Fabrikanter. IV Bd. 490.
 Blom, A. L. Fabrikant. IV Bd. 538, 575,
 576.
 Blom, Alfred S. Grosserer. IV Bd. 590.
 Blom, Chr. Fabrikant. IV Bd. 576.
 Bluhme, Emil. Godsejer. IV Bd. 462, 509.
 Blythes, Walter. Fabrikant. IV Bd. 441.
 Boas, J. E. V. Professor. II Bd. 417.
 Boisen, P. O. Biskop. V Bd. 130, 616.
 Bojsen, Frede. Politiker. IV Bd. 31; V
 Bd. 397, 398, 408, 417, 660.
 Bojsen, P. Forstander. III Bd. 704, 706;
 V Bd. 408, 434.
 Bokelmann, F. Forpagter. IV Bd. 508.
 Bolby, H. L. Botaniker. II Bd. 420.
 Bom, Johs. Ingeniør. IV Bd. 585.
 Bonde, Nicolaj. Konsulent. III Bd. 504.
 Bondorff, K. A. Professor. V Bd. 687.
 Bonne. Proprietær. III Bd. 504.
 Borch, C. Professor. IV Bd. 508.
 Bording, Chr. Forfatter. V Bd. 32.
 Bording, Kr. Landbrugsminister. V Bd.
 538, 550.
 Borla, N. Opfinder. IV Bd. 502.
 Bornemann. Generalauditør. V Bd. 139,
 142, 143.
 Boserup. Politiker. III Bd. 99.
 Boussingault, I. B. Kemiker. II Bd. 94,
 346; V Bd. 684.
 Boye, Nicolai. Forfatter. V Bd. 225.
 Boysen, Jørgen. Præst. IV Bd. 26.
 Boysen, K. Generalauditør. IV Bd. 489.
 Braem. V Bd. 43.
 Braem, Johan. Godsejer. III Bd. 253.
 Brahe, Jørgen. Godsejer. IV Bd. 20.
 Brahe, Sten. Rigsraad. I Bd. 133.
 Brande, N. J. Forstander. V Bd. 669.
 Brandes, Georg. Professor. III Bd. 270.

- Branth, A. Godsejer. III Bd. 32, 66, 70, 74, 76, 78, 97, 98, 100, 101, 107, 121, 135, 500.
- Branth, Harald. Godsejer. III Bd. 111, 365, 419, 420, 421, 470, 474, 486, 705; V Bd. 391, 407, 424, 428.
- Brasch, Proprietær. III Bd. 332.
- Brasch, C. H. Præst. III Bd. 19, 204.
- Bredkjær, Niels. Forstander. II Bd. 98; III Bd. 397, 504; V Bd. 666.
- Bredkjær, Rasmus. Gaardmand. V Bd. 666.
- Bredsdorff, J. B. Lektor. II Bd. 43.
- Brefeld, O. Botaniker. II Bd. 406, 422.
- Breinholt, Proprietær. III Bd. 432.
- Breinholt, Godsejer. III Bd. 98.
- Breit, N. C. Grosserer. IV Bd. 591, 592.
- Brilleax, E. Botaniker. II Bd. 409.
- Brinck-Seidelin, L. C. Amtsforvalter. II Bd. 43, 185; III Bd. 326; IV Bd. 457; V Bd. 240.
- Brincker, A. Fabrikant. IV Bd. 573.
- Brincker, C. Fabrikant. IV Bd. 573.
- Brincker, Fr. Fabriksleder. IV Bd. 573.
- Brincker, Frits. Fabrikant. IV Bd. 573.
- Brink Lassen, J. Forstander. III Bd. 434, 491; V Bd. 670.
- Bro Pedersen, Th. Konsulent. V Bd. 593.
- Brodersen, A. IV Bd. 39.
- Brodersen, Godsejer. I Bd. 124.
- Brogge, Hans. Købmand. IV Bd. 263, 273, 274, 277, 302, 331, 334; V Bd. 675.
- Brøholm, H. C. Arkæolog. II Bd. 165.
- Brown, John. Købmand. IV Bd. 446.
- Bruhn, Gaardmand. III Bd. 339, 351.
- Brun, Carl. III Bd. 606.
- Brunchorst, J. Plantefysiolog. II Bd. 95.
- Bruun, Godsejer. III Bd. 32.
- Bruun, Kaptajn. II Bd. 287.
- Bruun, Constantin. Købmand. IV Bd. 186.
- Bruun, Malthe Conrad. Forfatter. V Bd. 156.
- Bruun, Søren. Overinspektør. II Bd. 6.
- Brønsted, S. Ingeniør. II Bd. 28, 51.
- Buchtrup, H. Th. Fabrikant. IV Bd. 517.
- Buchwald, Fr. Amtmand. II Bd. 26; V Bd. 141.
- Buchwald, Fr. Godsejer. II Bd. 25.
- Buchwald, Kaptajn. III Bd. 101.
- Bugge, Th. Professor. II Bd. 6.
- Burgess og Key. Fabrikanter. IV Bd. 505, 506.
- Burmeister og Wain. Fabrikanter. IV Bd. 340, 341.
- Burril, T. J. Botaniker. II Bd. 410.
- Burup, N. P. Fabrikant. IV Bd. 598.
- Busck jun. IV Bd. 291, 297.
- Busck, Gunni. Grosserer. IV Bd. 306, 320.
- Busk, Jens. Politiker. III Bd. 452, 706; V Bd. 356, 398.
- Buus, N. P. J. Inspektør. II Bd. 304; III Bd. 337, 356, 360, 361, 362, 364, 365, 368, 371, 381, 385, 386, 390, 410, 434, 443, 463, 470, 525, 526, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 539, 543, 612, 613, 678, 698; IV Bd. 261, 267, 275, 276, 292, 300, 302, 320, 328; V Bd. 298, 374.
- Bülow, Johan. Hofmarskal. V Bd. 122, 124.
- Büring. Købmand. V Bd. 330.
- Byskov, Jens. Forstander. V Bd. 526.
- Bøgh, C. J. Handelsingartner. II Bd. 233, 304, 312, 317.
- Bøggild, Bernhard. Professor. I Bd. 17; II Bd. 250; III Bd. 486, 487, 508, 572; IV Bd. 139, 184, 185, 244, 340, 349, 353, 357, 358; V Bd. 393, 394, 400, 592.
- Bølle, Birgithe. Frue. III Bd. 587; IV Bd. 122.

C.

- Callesen, II. Forstander. V Bd. 650.
- Carl. Prins. IV Bd. 141; V Bd. 626, 627.
- Carl. Prins. IV Bd. 562.
- Carlsen. Præst. III Bd. 347.
- Caroline Amalie. Dronning. V Bd. 647.
- Caroline Mathilde. Dronning. III Bd. 56, 105.
- Carstensen, E. Historiker. IV Bd. 475, 554.
- Carøe og Lcth. Fabrikanter. IV Bd. 491.
- Carøe. Byfoged. III Bd. 288.
- Carøe. Godsejer. II Bd. 285.
- Carøe, C. F. Godsejer. IV Bd. 530.
- Castenskjold, C. Godsejer. II Bd. 248.
- Cato. Historiker. II Bd. 75.
- Cederfeld de Simonsen. Godsejer. III Bd. 688.
- Chamberlain, Joseph. Premierminister. V Bd. 422.
- Charles den Anden. Konge. III Bd. 66.
- Charlotte Amalie. Dronning. IV Bd. 142.
- Christensen, Andreas. Gaardmand. IV Bd. 518.
- Christensen, Anton. Statskonsulent. IV Bd. 598, 600.

- Christensen, Balthasar. Overretsprokurator. I Bd. 194; V Bd. 266, 273, 274, 276.
- Christensen, C. Forfatter. III Bd. 327; IV Bd. 457.
- Christensen (Hørsholm), C. Forfatter. I Bd. 124, 138, 158, 159, 184, 215, 221, 228; II Bd. 43, 136, 173, 174, 187; III Bd. 296, 517, 584, 586, 587, 590; IV Bd. 530; V Bd. 48, 52, 62.
- Christensen, Chr. Landbrugslærer. II Bd. 99, 100, 101, 339, 340; IV Bd. 474; V Bd. 665, 667, 701.
- Christensen, Erik. Gaardmand. I Bd. 139.
- Christensen, H. Gaardmand. III Bd. 690.
- Christensen, Harald R. Forstander. II Bd. 70, 71, 363.
- Christensen, J. Assistent. II Bd. 370.
- Christensen, Jens. Gaardmand. IV Bd. 246.
- Christensen, J. C. Politiker. V Bd. 410, 416, 417, 506.
- Christensen, Jørgen, Gaardmand. V Bd. 119.
- Christensen, N. C. Arkitekt. IV Bd. 24.
- Christensen, Otto. Landbrugslærer. I Bd. 1; II. Bd. 140; V Bd. 1, 3, 701.
- Christensen, Poul. Landbrugsminister. V Bd. 450.
- Christensen, Søren, Gaardmand. IV Bd. 529.
- Christian. Kronprins. III Bd. 69, 70, 71, 72.
- Christian August. Hertug. III Bd. 38, 48, 49, 55, 56, 61, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 74.
- Christian den Første. Konge. I Bd. 104, 221; III Bd. 250, 254.
- Christian den Anden. Konge. I Bd. 104, 126, 217, 226; II Bd. 135, 276; III Bd. 248, 251, 254; IV Bd. 6, 111, 124, 125; V Bd. 41, 42, 605.
- Christian den Tredie. Konge. I Bd. 126, 128, 131; III Bd. 8; IV Bd. 38.
- Christian den Fjerde. Konge. I Bd. 131, 133, 134, 136, 137, 221, 223, 224, 226, 227; II Bd. 389; III Bd. 9, 19, 249, 252, 253, 296, 653; IV Bd. 129, 137, 436; V Bd. 32, 33, 34, 42, 55, 56, 57, 60, 61, 608.
- Christian den Femte. Konge. I Bd. 141, 147, 228; III Bd. 10, 12, 19; V Bd. 43, 80.
- Christian den Sjette. Konge. I Bd. 153; III Bd. 11; V Bd. 607, 609, 611.
- Christian den Syvende. Konge. V Bd. 65, 98, 99, 137, 146, 149, 160, 612.
- Christian den Ottende. Konge. III Bd. 56, 76, 106, 333; V Bd. 643, 647.
- Christiansen, Hans F. Gaardmand. III Bd. 395.
- Christiansen, Jens. Gaardmand. III Bd. 395, 474.
- Christiansen. Ritmester. III Bd. 31, 32.
- Christiansen, Rasmus. Kunstmaler. II Bd. 66, 78, 263, 271; III Bd. 636, 637; IV Bd. 173, 174, 241, 243, 525.
- Christiansen, Rasmus. Forpagter. III Bd. 690.
- Christoffersen, H. Fabrikant. IV Bd. 489, 490.
- Christoffersen, Jens. Fabrikant. IV Bd. 479, 580.
- Clasen. Agent. IV Bd. 525.
- Classen, Johan Frederik. Generalmajor. V Bd. 626, 627, 628.
- Classen, Peter Hersleb. Kommitteret. V Bd. 628, 632.
- Clausen, H. E. Gaardmand. III Bd. 401, 474.
- Clausen, H. N. Professor. V Bd. 269.
- Clausen, Jens. Husmand. V Bd. 448.
- Clausen, Johs. C. E. Præst. V Bd. 660.
- Clement. Forpagter. IV Bd. 532.
- Colbjørnsen, Chr. Justitiarius. I Bd. 181; II Bd. 33; V Bd. 120, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 151, 152, 158, 159, 164, 165, 192.
- Colbjørnsen, E. Kammeradvokat. V Bd. 140, 142.
- Collin, Jonas. Finansdeputeret. II Bd. 8, 142; III Bd. 31, 50, 62, 63; IV Bd. 449, 450, 503, 565; V Bd. 188, 205, 206, 218, 683, 684, 685.
- Columbus, Christoffer. Opdagelsesrejsende. II Bd. 273.
- Columella, L. J. M. Forfatter. II Bd. 35, 74, 75, 95; IV Bd. 103, 104, 482.
- Coninck, Fr. de. IV Bd. 449.
- Conradsen. Proprietær. III Bd. 73.
- Conring. Jurist. V Bd. 42.
- Cook, J. Præst. IV Bd. 546.
- Cordsen, St. H. Jurist. V Bd. 138.
- Corfixes, Dorthe Peder. Frue. II Bd. 183.
- Cormich, Mac. Fabrikant. IV Bd. 503, 504, 505, 506, 509.

- Cour, A. la. Forstander. III Bd. 387, 486, 502, 531, 612, 615, 617; IV Bd. 472, 506, 531.
- Cour, J. C. B. la. Redaktør. V Bd. 477.
- Cour, J. C. la. Forstander. I Bd. 106, 113; II Bd. 47, 48, 109, 110, 121, 183, 208, 399, 410, 425; III Bd. 507, 510, 568; IV Bd. 460, 508, 565; V Bd. 358, 359, 384, 388, 403, 663, 664, 665, 674, 702.
- Cour, L. U. la. Proprietær. II Bd. 208; V Bd. 185, 293, 294.
- Cour, Paul la. Fysiker. V Bd. 434.
- Crescentiis, Petrus de. Forfatter. II Bd. 75; IV Bd. 115, 482, 500, 519.
- Crone. Forpagter. III Bd. 527.
- Crosskill. Fabrikant. IV Bd. 478.
- Curie og Co. Skibsredere. IV Bd. 414.
- D.**
- Daa, Herluf. Godsejer. I Bd. 133.
- Dahl, H. J. Regimentsskriver. IV Bd. 442.
- Dahl, N. S. Grosserer. IV Bd. 591.
- Dalgas, C. Forfatter. II Bd. 42, 45, 58, 126, 144, 220, 222, 258, 262, 267, 268; III Bd. 36, 316, 317, 324, 519, 521, 670, 672; IV Bd. 218, 452, 453, 457; V Bd. 205, 210, 211, 212, 240, 313.
- Dalgas, E. Oberstløjtnant. II Bd. 21, 22, 28, 47, 48, 49, 50, 51, 60; V Bd. 468, 699.
- Dalgas, H. Farver. II Bd. 263.
- Dalgas, J. M. Forfatter. II Bd. 211.
- Damsgaard-Sørensen, P. Proprietær. II Bd. 265.
- Danneskjold-Samsø. Overstaldmester. III Bd. 64, 80, 91.
- Danneskjold-Samsø, Chr. Godsejer. III Bd. 568; V Bd. 345, 482.
- Dankwerth, C. Fotograf. I Bd. 73.
- Darwin, Ch. Naturforsker. II Bd. 377, 400.
- Daugaard, J. B. Historiker. IV Bd. 110.
- David. Proprietær. IV Bd. 251, 252, 253, 345.
- David, C. N. Professor. V Bd. 269.
- Degn, Jens Chr. Gaardmand. II Bd. 287.
- Demokrit. Naturfilosof. II Bd. 388.
- Dencker, H. F. S. Statskonsulent. IV Bd. 510, 598, 599.
- Dessau, Martin. Direktør. III Bd. 681, 699.
- Destenon von. Godsejer. IV Bd. 244.
- Dey, Daniel. Kunstsmid. II Bd. 256.
- Diederichsen, D. Sekretær. IV Bd. 546.
- Dinesen, J. Ingeniør. IV Bd. 539.
- Djørup, C. Præst. II Bd. 85, 87, 126, 140, 338; III Bd. 199, 320, 670; IV Bd. 457, 535, 550.
- Dokken, I. Konsulent. V Bd. 492, 591.
- Dorph-Petersen, K. Direktør. II Bd. 297, 309, 311, 357.
- Dorset. III Bd. 709.
- Drejer, A. Axelsen. Redaktør. IV Bd. 97, 384.
- Drejer, S. Botaniker. II Bd. 203, 399.
- Drejer, T. N. Botaniker. II Bd. 412.
- Drewsen, J. C. Landøkonom. I Bd. 182; II Bd. 36, 37, 143, 196, 231; IV Bd. 450; V Bd. 264, 265, 266, 269, 273, 274, 310, 684.
- Drost. Maskinarbejder. IV Bd. 375.
- Dræby, Frantz. Oversætter. V Bd. 83.
- Du Hammel de Monceau. Botaniker. II Bd. 390.
- Duborg, A. C. Godsejer. V Bd. 492, 493, 494.
- Duborg, Hans. Gaardmand. III Bd. 437, 504.
- Ducket og Cook. Fabrikanter. IV Bd. 484, 486.
- Düring von. Oberst. III Bd. 71, 74, 212.
- Dyssel, J. A. Præst. III Bd. 673; V Bd. 680.
- Dæhnfeldt, L. Direktør. II Bd. 314.
- E.**
- Ebersberg, Fr. Godsforvalter. IV Bd. 503.
- Eckardt, Chr. Fr. Godsejer. IV Bd. 460, 478; V Bd. 670.
- Eden, J. Svineopdrætter. III Bd. 684.
- Eggers, C. U. D. Nationaløkonom. V Bd. 152.
- Eichel, Bartholin. Assessor. V Bd. 138, 142.
- Eichstedt, H. H. von. General. III Bd. 14, 16; V Bd. 122.
- Elberg, O. Konsulent. II Bd. 224; IV Bd. 540.
- Elmquist, E. E. Sagfører. V Bd. 335.
- Engelbrecht von Stege. II Bd. 255.
- Erhard-Frederiksen, V. Godsejer. II Bd. 384.

- Erik af Pommern. Konge. I Bd. 217, 222, 227.
- Erik Ejegod. Konge. I Bd. 114.
- Erik Klipping (Glipping). Konge. I Bd. 126, 219; V Bd. 26.
- Erik Menved. Konge. I Bd. 219, 220, 221; IV Bd. 125.
- Eriksen, John. Assessor. V Bd. 138, 140, 142.
- Eriksson, J. Plantefysiolog. II Bd. 95.
- Ernst. Frøken. II Bd. 255.
- Erslev, Kr. Professor. I Bd. 123, 126; III Bd. 216; IV Bd. 423.
- Esbjerg, Niels. Forstander. II Bd. 360.
- Esger. Biskop. IV Bd. 113, 360.
- Esildsen, Peder. Mejeriforpagter. IV Bd. 142.
- Essen von. II Bd. 144, 195, 206; IV Bd. 527.
- Essendrop, J. Botaniker. II Bd. 391, 392, 418.
- Estrup, H. J. F. Historiker. V Bd. 345.
- Estrup, J. B. S. Konsejlspræsident. III Bd. 103, 126, 130, 141; V Bd. 344, 392, 409, 416, 417, 435, 640.
- Eyde, S. Ingeniør. II Bd. 13.
- F.**
- Faber, Harald. Statskonsulent. III Bd. 509, 573, 699; IV Bd. 372, 373, 379, 406, 497; V Bd. 400.
- Faber, P. D. Præst. III Bd. 294, 675.
- Fabricius, C. A. Landøkonom. I Bd. 157; V Bd. 141, 156, 158, 159.
- Fabricius, J. C. Professor. II Bd. 384, 390, 391, 392, 400, 414; V Bd. 624.
- Fabricius. Præst. III Bd. 292.
- Fabricius. Proprietær. III Bd. 368.
- Falbe Hansen, V. A. Professor. I Bd. 129, 144, 145, 146, 158, 171, 183, 187, 189, 190; II Bd. 162; III Bd. 280, 563, 565, 566; V Bd. 181, 216, 220, 314, 334, 366, 387, 391, 406, 494, 499.
- Falkenskjold, A. Godsejer. III Bd. 665, 666; V Bd. 653.
- Fangel, H. R. Forpagter. II Bd. 26.
- Faye, G. Amtmand. III Bd. 301.
- Fedderson, W. Engmester. II Bd. 50.
- Feilberg, H. F. Præst. IV Bd. 77; V Bd. 20.
- Feilberg, P. Kulturtekniker. I Bd. 52; II Bd. 38.
- Feilitzen, Carl von. Direktør. II Bd. 28.
- Fellenberg, P. E. von. Landmand. IV Bd. 486.
- Fenger, C. E. Finansminister. II Bd. 245.
- Fenger, Poul. Forstander. V Bd. 669.
- Fenger, Rasmus. Dyrslæge. II Bd. 247; III Bd. 366, 432, 434, 538, 539; V Bd. 660.
- Fenelon. Biskop. V Bd. 98.
- Ferslew, J. Engmester II Bd. 46.
- Fester, D. Chr. Mekaniker. IV Bd. 521.
- Fischer. Væddeløbsrytter. III Bd. 69, 70.
- Fisker, Jens. Konsulent. III Bd. 503, 515.
- Fjelstrup, S. A. Proprietær. II Bd. 41, 57, 83, 85, 88, 89, 125, 126, 213, 222, 224, 226, 283, 284, 285, 286, 287, 317; III Bd. 55, 329, 332, 590, 594, 606, 675; V Bd. 198, 621, 693.
- Fjord, N. J. Docent. II Bd. 352; III Bd. 485, 486, 532, 533, 534, 696, 699, 700, 710; IV Bd. 260, 270, 271, 272, 273, 282, 283, 284, 285, 286, 341, 342, 359, 360, 363, 386, 393; V Bd. 374, 387, 389, 402, 447, 667, 668.
- Fleischer, Esaias. Amtmand. II Bd. 65, 81, 189, 196, 218, 219, 227, 250; IV Bd. 437, 476; V Bd. 141, 189, 619.
- Fleischer, H. A. Borgmester. V Bd. 264.
- Flindt, H. A. von. Oberst. III Bd. 29, 41, 71.
- Flindt, H. F. von. Major. III Bd. 31, 63.
- Flor, Chr. Professor. V Bd. 374, 642, 649, 660, 663.
- Florinus, Th. IV Bd. 120, 121.
- Fløbe. Slagter. III Bd. 117.
- Fogh, N. J. Opfinder. IV Bd. 472, 584, 585.
- Fogsgaard, N. A. Proprietær. V Bd. 670.
- Fogt. Godsejer. II Bd. 215.
- Foljampe, Joseph. Fabrikant. IV Bd. 441.
- Forchhammer, J. G. Professor. IV Bd. 251, 405; V Bd. 685.
- Forsell, Hans. IV Bd. 556.
- Fortling. Bygningsinspektør. IV Bd. 442.
- Frandsen, H. N. Forstander. II Bd. 383.
- Frandsen, V. Gaardmand. IV Bd. 537.
- Frank, A. B. Botaniker. II Bd. 409.
- Frantzen, K. Forstander. V Bd. 641.
- Frechland, J. Præst. II Bd. 75; IV Bd. 437; V Bd. 619.
- Friederich. Prins af Noer. III Bd. 56.
- Frederik den Anden. Konge af Prejsen. V Bd. 81.

- Frederik. Arveprins. V Bd. 93, 105.
 Frederik. Kronprins. I Bd. 168; V Bd. 121, 122, 150, 163.
 Frederik den Første. Konge. I Bd. 126, 40, 42.
 226; III Bd. 255, 655; IV Bd. 6; V Bd.
 Frederik den Anden. Konge. I Bd. 131, 134, 157, 222, 223, 226; III Bd. 8, 248, 587, 652, 653; IV Bd. 10, 38, 128, 129; V Bd. 42, 605.
 Frederik den Tredie. Konge. I Bd. 137, 138, 140; III Bd. 9; IV Bd. 142; V Bd. 34, 35, 42, 68.
 Frederik den Fjerde. Konge. I Bd. 149, 153; II Bd. 11, 12; III Bd. 10, 254; IV Bd. 141; V Bd. 43, 44, 45, 63, 68, 146, 605, 606, 607, 611.
 Frederik den Femte. Konge. I Bd. 157; II Bd. 26; III Bd. 11; IV Bd. 147; V Bd. 84, 98, 105, 610, 611, 612.
 Frederik den Sjette. Konge. I Bd. 192; II Bd. 244; III Bd. 52, 56; V Bd. 136, 192, 613, 617, 632, 646, 653, 659, 680, 693.
 Frederik den Syvende. Konge. III Bd. 111.
 Frederiksen, A. M. Konsulent. V Bd. 492.
 Frederiksen, Erhard. Redaktør. II Bd. 59, 232, 238, 245, 246, 247, 249, 378.
 Frederiksen, J. D. Proprietær. II Bd. 245.
 Frederiksen, Jens. Tømrer. IV Bd. 535.
 Frederiksen Lars. Professor. III Bd. 476, 503, 537, 573, 701.
 Frederiksen, Niels. Parcellist. V Bd. 509, 549, 568.
 Frederiksen, N. C. Professor. III Bd. 206.
 Freeborn. Fabrikant. IV Bd. 451, 459.
 Freuchen. Forpagter. IV Bd. 547.
 Frich, S. Fabrikant. IV Bd. 570.
 Fridericia, I. A. Professor. I Bd. 133, 134, 140; IV Bd. 137; V Bd. 66.
 Fridsch, Mads. Rentekammerdeputeret. V Bd. 139, 142.
 Friedenrich, Chr. Linde. Proprietær. III Bd. 15.
 Fries, Elias. Botaniker. II Bd. 395.
 Friis, Chr. Kansler. IV Bd. 31.
 Friis, Fr. Proprietær. II Bd. 116; IV Bd. 261, 292, 307.
 Friis, Johs. Proprietær. IV Bd. 261, 267, 274, 282, 290, 292; V Bd. 312.
 Friis, J. M. Forpagter. III Bd. 462, 481.
 Friis, J. P. Præst. V Bd. 606.
 Friis, L. Konsulent. III Bd. 570.
 Frijs-Frijsenborg. Godsejer. I Bd. 52; II Bd. 396.
 Frijs-Frijsenborg, C. E. Konsejlspræsident. V Bd. 344, 416.
 Frijs. Godsejer. III Bd. 64.
 Frijs, Mogens Politiker. V Bd. 417, 456.
 Frise. Købmand. IV Bd. 539.
 Friseneuve, T. W. Handelsgartner. II Bd. 312.
 Frost, P. N. Præst. II Bd. 41, 219.
 Fruergaard, J. S. Forsøgsleder. II Bd. 383.
 Frydenlund. Hofslagter. III Bd. 290.
 Frydenlund, Kr. Konsulent. III Bd. 503.
 Fürstenau. III Bd. 282.
- G.**
- Gaarde, J. K. Forstander. V Bd. 641.
 Gallo, Agasto. IV Bd. 568.
 Galschiøt, A. C. Handelsgartner. II Bd. 233.
 Galschiøt, M. Forfatter. V Bd. 345.
 Gamel, C. C. Fabrikant. IV Bd. 568.
 Garlieb, P. J. G. Departementschef. III Bd. 673.
 Gautier, C. Overberider. III Bd. 90.
 Gebauer, C. D. Dyremaler. III Bd. 11, 40, 41.
 Geer, G. de. I Bd. 42.
 Gentner, G. Botaniker. II Bd. 420.
 Gerner, Henrik. Præst. II Bd. 77, 79, 171, 205, 253; III Bd. 655; IV Bd. 118, 437, 439, 453.
 Gerner, Henrik. Fabrikmester. IV Bd. 538, 539; V Bd. 127, 156.
 Gert. Greve af Holsten. IV Bd. 113.
 Gersdorf. Godsejer. II Bd. 45.
 Gerstenberg-Rosted, J. Landøkonom. IV Bd. 459.
 Giersing, N. Forstander. V Bd. 635.
 Gilbert, Walter. Hippolog. III Bd. 67.
 Gilbert, J. H. Kemiker. II Bd. 95, 347.
 Gildemeister von. Mekaniker. IV Bd. 448.
 Gjæc. Mogens. Rigshofmester. V Bd. 48.
 Glambæk, Claus. Godsejer. IV Bd. 10, 11, 13, 17.
 Glambæk, Niels. Godsejer. IV Bd. 10.
 Gleditsch, J. L. Botaniker. II Bd. 391, 400.
 Gleerup, Asmund. Politiker. I Bd. 194; V Bd. 273, 274, 276.

- Gleerup. Proprietær. III Bd. 16.
 Goethe. Forfatter. II Bd. 395.
 Goldschmidt, Harald. Professor. III Bd.
 336, 340, 434, 535, 539, 540; V Bd. 687.
 Goltz von der. Godsejer. V Bd. 311.
 Gommesen, P. Forsøgsleder. III Bd. 699.
 Gorm den Gamle. Konge. II Bd. 135.
 Gottlieb, E. Kemiker. II Bd. 235.
 Goul, Jacob. Gaardmand. III Bd. 435.
 Gram, Ernst. Forstander. II Bd. 386.
 Gram, H. Handelsgartner. II Bd. 233.
 Gram, N. Gaardmand. IV Bd. 539.
 Grandjean, P. B. II Bd. 332.
 Gravlund, Th. Fotograf. IV Bd. 56.
 Gregersen, J. Gaardmand. III Bd. 450.
 Greve, J. S. Gaardmand. IV Bd. 478, 515,
 598.
 Grevenkop-Castenschiold. Godsejer. III
 Bd. 332.
 Grotenfelt, Gösta. Professor. IV Bd. 425,
 426, 464.
 Grove. Fabrikør. II Bd. 258.
 Grundtvig, F. L. Præst. IV Bd. 500.
 Grundtvig, N. F. S. Biskop. II Bd. 165;
 V Bd. 168, 271, 275, 617, 636, 641, 647,
 648, 651, 658, 659, 660, 663, 671, 672.
 Grut-Hansen, C. Proprietær. III Bd. 396,
 398.
 Grøntved, P. Konsulent. II Bd. 323.
 Grønvald Nielsen, N. P. Forstander. V
 Bd. 661, 673.
 Grønvold. Konsul. IV Bd. 539.
 Guenon. Professor. III Bd. 350, 351.
 Gulich. Landmand. II Bd. 226.
 Gyllembourg Ehrensvärd, C. F. Baron.
 V Bd. 310, 311.
 Gyllembourg, Thomasine. Forfatterinde.
 V Bd. 310.
 Gæde, Johan Fridrich. Forfatter. V Bd.
 626.
 Gørtsen. Snedker. IV Bd. 458.
- H.**
- Haas, I. IV Bd. 447.
 Hage, Johs. Ph. Forfatter. II Bd. 91;
 III Bd. 54, 65; IV Bd. 529; V Bd. 234.
 Hagen. Ingeniør. IV Bd. 247.
 Hagemann, G. A. Direktør. II Bd. 247.
 Hahn. Godsejer. III Bd. 61.
 Hahn, V. J. Overjægermester. IV Bd.
 140.
 Hakon Adelstensfoster. Konge. IV Bd.
 109.
 Hald, J. C. Sekretær. II Bd. 43, 44, 88,
 89, 222; III Bd. 322, 669; IV Bd. 450;
 V Bd. 246, 636.
 Halle, J. L. von. Proprietær. V Bd. 657.
 Hallet. Planteforælder. II Bd. 377, 378.
 Halling, W. Godsejer. III Bd. 13, 16.
 Hammeleff, N. Amtsforvalter. I Bd. 167,
 168; V Bd. 109, 110.
 Hammer, S. N. Opfinder. IV Bd. 445.
 Hammerich, Fr. Historiker. I Bd. 227.
 Hammond, Eiler. Præst. V Bd. 620.
 Hammurabis. Konge. II Bd. 386.
 Hannemann, D. Ingeniør. II Bd. 37.
 Hans. Konge. II Bd. 135; III Bd. 251;
 IV Bd. 5; V Bd. 9, 39, 50.
 Hans Christian. Landmand. II Bd. 302.
 Hansen, Andreas. Gaardmand. III Bd.
 391.
 Hansen, Anina. Frue. III Bd. 487.
 Hansen, A. Direktør. III Bd. 685, 704.
 Hansen, A. J. Forsøgsleder. II Bd. 356,
 360.
 Hansen, Berthel. Gaardmand. IV Bd. 296.
 Hansen, Chr. H. Proprietær. V Bd. 269.
 Hansen, Frederik. Statskonsulent. II Bd.
 103, 352, 353, 356, 366, 369, 373; III Bd.
 487; V Bd. 423, 700.
 Hansen, Frederik. Gaardmand. IV Bd.
 398, 404.
 Hansen, Hans. Forstander. V Bd. 669.
 Hansen, Hans. Mekaniker. IV Bd. 549.
 Hansen, Hans. Smed. IV Bd. 461, 462,
 580.
 Hansen, Hans. Husmand. IV Bd. 487,
 488.
 Hansen, H. F. Forpagter. III Bd. 436,
 678; IV Bd. 509.
 Hansen, H. J. Proprietær. II Bd. 14;
 V Bd. 448.
 Hansen, H. P. Dyr læge. II Bd. 203.
 Hansen, H. R. Assistent. II Bd. 399.
 Hansen, I. A. Politiker. I Bd. 193, 194,
 195; V Bd. 272, 274.
 Hansen, Jakob. Forstander. V Bd. 670.
 Hansen (Hølev), J. Gaardmand. III Bd.
 363, 364, 400.
 Hansens Enke, Jens. III Bd. 474.
 Hansen, J. Løjtnant. III Bd. 57.
 Hansen, J. Gaardmand. III Bd. 396.
 Hansen, J. J. Forstander. V Bd. 1, 3.
 Hansen, Josef. Forstander. II Bd. 347,
 376.
 Hansen, Jørgen M. Købmand. IV Bd. 591.

- Hansen, Jørgen. Gaardmand. III Bd. 393, 474.
- Hansen, Jørgen. Forpagter. V Bd. 347.
- Hansen, Karl. Husmand. V Bd. 448.
- Hansen, K. Proprietær. IV Bd. 515.
- Hansen, K. Statskonsulent. I Bd. 98; II Bd. 122, 326, 329, 343, 346, 354, 356, 360, 366, 369, 399, 412, 415, 424; IV Bd. 497; V Bd. 405, 423, 446, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704.
- Hansen. Godsejer. III Bd. 64.
- Hansen. Godsejer. III Bd. 126.
- Hansen, Lars. Mejeribestyrer. III Bd. 486.
- Hansen, Lars. Smed. IV Bd. 580.
- Hansen, L. Fabrikant. IV Bd. 582.
- Hansen, Mads. Gaardmand. I Bd. 39.
- Hansen, Mads. Forfatter. V Bd. 661.
- Hansen, Marius. Prokurist. IV Bd. 591.
- Hansen, Morten. Styrmand. IV Bd. 521.
- Hansen, Niels. Gaardmand. I Bd. 139.
- Hansen, Niels Anton. Forsøgsleder. II Bd. 102, 103, 359; IV Bd. 492.
- Hansen, Niels. Gaardmand. IV Bd. 148.
- Hansen, Niels W. Rektor. V Bd. 53.
- Hansen, Niels. Forpagter. IV Bd. 469.
- Hansen, N. Møllebygger. IV Bd. 537.
- Hansen, Nis. Forstander. V Bd. 638.
- Hansen, Nis. Proprietær. III Bd. 332.
- Hansen, Ole. Landbrugsminister. V Bd. 417, 418, 419.
- Hansen, P. Husmand. III Bd. 295.
- Hansen, Peder. Husmand. V Bd. 271, 272, 273, 274.
- Hansen, Poul. Højskoleforstander. I Bd. 108, 155, 162, 165.
- Hansen, Rasmus. Gaardmand. III Bd. 391, 474.
- Hansen, Thyge. Fabrikant. IV Bd. 588.
- Hansen, Valdemar. Forpagter. V Bd. 570.
- Hansen, W. A. Godsejer. I Bd. 168, 169; II Bd. 33; V Bd. 138, 140, 142, 167.
- Hanson, John. IV Bd. 515.
- Hansson, Nils. Professor. III Bd. 536, 701.
- Harald Hildetand. Konge. III Bd. 648.
- Harboe, C. Skolelærer. I Bd. 61.
- Harder, Georg. Fabrikant. IV Bd. 515.
- Hartig, R. Botaniker. II Bd. 409.
- Hartmann, C. Mejerikonsulent. IV Bd. 269, 300.
- Hasle, Th. Proprietær. II Bd. 91; III Bd. 672; IV Bd. 250.
- Hasselbalch, K. A. Godsejer. II Bd. 20; V Bd. 689.
- Hastfer, T. W. Forfatter. III Bd. 589.
- Hastrup, Proprietær. IV Bd. 538.
- Hatt, Gudmund. Professor. II Bd. 136, 164, 193, 272, 327.
- Hauch, A. W. Overhofmarskal. III Bd. 34, 35, 38, 50, 51, 55, 71, 72, 306.
- Hauch, H. Landstingsmand. V Bd. 535, 548, 562, 567, 569, 669.
- Haugaard, J. K. Sekretær. IV Bd. 599.
- Haxthausen. Generalmajor. III Bd. 29, 38, 306.
- Hedegaard, Chr. Dyrslæge. III Bd. 438, 505.
- Heegaard, Anker. Fabrikant. IV Bd. 506.
- Hegelund, J. Dyrslæge. III Bd. 491, 512, 545; IV Bd. 405.
- Heiberg, P. A. Forfatter. IV Bd. 127; V Bd. 156, 157.
- Heiberg. Præst. IV Bd. 443.
- Heide. Forpagter. IV Bd. 460.
- Heide, H. Godsejer. II Bd. 116; III Bd. 459, 460, 478, 500.
- Heinig, P. Præst. II Bd. 182.
- Heilbuth, H. Direktør. II Bd. 122.
- Heinrich, R. Professor. II Bd. 122.
- Heitmann, Daniel. Proprietær. IV Bd. 162, 163, 345; V Bd. 91.
- Hejberg, P. A. C. Botaniker. II Bd. 404.
- Hejberg, Th. S. Provst. II Bd. 395.
- Hellrigel, H. Plantefysiolog. II Bd. 95, 96.
- Helm-Petersen, S. F. Bogholder. IV Bd. 295.
- Helmold. Historiker. IV Bd. 435.
- Helmont, J. B. van. Kemiker. II Bd. 95, 96.
- Helt, Vilhelm. Forfatter. V Bd. 45.
- Helweg, L. Forsøgsleder. II Bd. 233, 235, 314, 353, 354, 355, 356, 378, 379, 381.
- Hengetved, E. H. Forfatter. III Bd. 269.
- Hennings, Aug. Forfatter. III Bd. 278; IV Bd. 152, 444, 475.
- Henningsen, Mekaniker. IV Bd. 487.
- Henrik den Tredie. Konge af England. III Bd. 5.
- Henriksen, Lars. Gaardmand. IV Bd. 530.
- Henriksen, Peder. Gaardsfæster. I Bd. 177.
- Hersleb, P. Præst. V Bd. 606.
- Hertel, H. Kontorchef. II Bd. 32, 54, 259, 342; III Bd. 567, 659, 707; V Bd. 401.
- Hertel, Samuel. Sognedegn. IV Bd. 443.
- Hertz, Henrik. Forfatter. IV Bd. 127.

- Hesiod. Forfatter. II Bd. 77, 253, 387; IV Bd. 437, 553.
- Hesselboe, J. N. Gaardmand. IV Bd. 488.
- Heymann, N. Proprietær. II Bd. 370; IV Bd. 599.
- Heymann, Philip W. Slagterier. III Bd. 703, 705, 706.
- Hielmkrone, J. von. Godsejer. II Bd. 82, 228; III Bd. 697, 698.
- Hillerup. Godsejer. II Bd. 286.
- Hiltner, E. Botaniker. II Bd. 420.
- Hjort, Herredsfoged. V Bd. 643.
- Hjort, P. V Bd. 63.
- Hofman, Kaptajn. II Bd. 285, 291, 302.
- Hofman, Hans de. Amtmand. II Bd. 15, 261; IV Bd. 159.
- Hofman Bang, J. Forpagter. II Bd. 45.
- Hofman Bang, J. A. Stamhusbesidder. II Bd. 34, 37, 41, 45, 90, 127, 220, 263, 283, 286, 287, 288; III Bd. 520, 667; IV Bd. 212, 214, 246, 453.
- Hofman Bang, J. W. II Bd. 37.
- Hofman Bang, N. E. Stamhusbesidder. III Bd. 332, 592, 608; IV Bd. 471, 478, 487, 488, 549, 584; V Bd. 363, 638, 639, 642, 643, 656, 693.
- Hofman Bang Stamhusbesidder. IV Bd. 246, 247, 248.
- Hofmann. Forfatter. III Bd. 237, 274.
- Hofmann, G. Kunstmaler. III Bd. 660.
- Holberg, Ludvig. Forfatter. III Bd. 270; IV Bd. 157, 158; V Bd. 45, 83, 93, 623.
- Holch, Konrad. Godsejer. V Bd. 100.
- Holdgaard, Jens. Politiker. V Bd. 535, 548, 562, 569.
- Holler, H. Fabrikant. IV Bd. 488.
- Holm, E. Godsejer. IV Bd. 276, 280, 283, 374.
- Holm, Edv. Professor. I Bd. 140, 155; V Bd. 140, 153.
- Holm, J. T. Botaniker. V Bd. 623.
- Holm, Mikkel S. Gaardmand. II Bd. 342; III Bd. 491; IV Bd. 474.
- Holm. Lærer. II Bd. 301.
- Holm, Søren P. A. Forstander. V Bd. 669, 670.
- Holmblad, E. IV Bd. 449.
- Holst, J. J. II Bd. 269.
- Holst, S. M. Frøhandler. II Bd. 319.
- Holst. Proprietær. III Bd. 287.
- Holstein, F. H. Kaptajn. II Bd. 27.
- Holstein. Godsejer. III Bd. 66, 69, 100, 126, 128, 349.
- Holstein-Holsteinborg. Godsejer. II Bd. 268; III Bd. 118, 349.
- Holstein-Holsteinborg, L. Konsejlspræsident. V Bd. 344, 345.
- Holstein-Ledreborg. Politiker. V Bd. 417.
- Homann. Præst. II Bd. 300, 302, 316.
- Honum, I. W. Landmaaler. II Bd. 46.
- Horn. Gaardmand. II Bd. 291; V Bd. 614.
- Hornby. Fabrikant. IV Bd. 507.
- Hornemann, J. B. Stutmester. III Bd. 31, 32, 54, 62, 107.
- Hornemann, J. W. Professor. II Bd. 202, 211, 395; IV Bd. 448, 449.
- Horus. Solgud. II Bd. 387.
- Hostrup, J. Chr. Forfatter. V Bd. 148.
- Howard. Earl of Ellesmeer. III Bd. 683, 684.
- Howden. Skoleleder. II Bd. 255, 257.
- Hude, K. Fotograf. IV Bd. 48.
- Huitfeldt, M. W. Godsejer. III Bd. 15.
- Hume, David. Nationaløkonom. V Bd. 83, 93.
- Humbolt, Alexander. Naturforsker. II Bd. 107.
- Hurtigkarl, N. Præst. II Bd. 62; IV Bd. 26, 441.
- Hussey. Fabrikant. IV Bd. 503, 504.
- Husted, P. Skolelærer. IV Bd. 444, 487.
- Huth, W. General. V Bd. 444, 487.
- Huthmann. Kunstmaler. II Bd. 280.
- Hvass, F. Godsejer. III Bd. 479, 480, 481, 484.
- Hvass, M. P. Godsejer. III Bd. 32.
- Hvirvelkjær, J. N. Gaardmand. III Bd. 423, 428.
- Hübertz, J. R. Læge. III Bd. 674.
- Hübner, Martin. Professor. IV Bd. 446; V Bd. 95.
- Hylleberg, Brødrene. IV Bd. 516.
- Hækkerup, L. A. Folketingsmand. V Bd. 276.
- Høegh, H. J. Chr. Præst. II Bd. 83, 84, 85, 228, 260, 285, 291; III Bd. 25, 199, 549, 696, 697; V Bd. 189, 362, 680, 684.
- Høegh-Guldberg, O. Statsminister. V Bd. 105, 106, 107, 120, 121, 123, 124, 127, 155, 612, 613, 615, 616, 623, 626.
- Høgsbro, Sofus. Forstander. V Bd. 660.
- Hørup, Viggø. Redaktør. V Bd. 397, 407, 416, 417.
- Høst. Forpagter. III Bd. 17.
- Høybye. Fabrikant. IV Bd. 495, 496.
- Høyer, M. H. Protokolfører. V Bd. 95, 96, 103.

I.

Ibn-al-Avam. Historiker. II Bd. 388.
 Ibsen, Laurits. Gaardfæster. I Bd. 139.
 Ingermann, A. Opfinder. IV Bd. 495, 496.
 Ingerslev, H. P. Indenrigsminister. II Bd. 116, 246; III Bd. 451, 452; IV Bd. 268; V Bd. 397
 Ingversen, John P. Proprietær. III Bd. 36.
 Intierii, Bartholomeus. Forpagter. IV Bd. 538.
 Iversen, Hans. Forstander. III Bd. 535, 542; V Bd. 489, 490, 670.
 Iversen, Karsten. Forstander. II Bd. 103.
 Iversen, Mads. Sekretær. III Bd. 556, 561.

J.

Jacobsen, A. Smed. IV Bd. 462.
 Jacobsen, Anders. Fabrikant. IV Bd. 580, 581.
 Jacobsen, A. P. Statskonsulent. V Bd. 594.
 Jacobsen, Chr. P. Direktør. II Bd. 120, 121, 232, 235, 304, 306, 317, 319, 349, 350, 351, 367; IV Bd. 549; V Bd. 289.
 Jacobsen, H. IV Bd. 590.
 Jacobsen, L. P. Forsøgsleder. II Bd. 360.
 Jacobsen, Niels. Gaardmand. III Bd. 485.
 Jacobsen, Peter Wilhelm. Historiker. I Bd. 222.
 Jacobæus, Holger. Læge. II Bd. 18, 148, 187, 194, 253.
 Jagd, C. Historiker. I Bd. 49.
 Jakobsen, Jakob. Fabrikant. IV Bd. 581.
 Jakobsen, L. P. Fabrikant. IV Bd. 575.
 Jakobsen, Peder. Fabrikant. IV Bd. 581.
 Jakobsen, R. Fabrikant. IV Bd. 538.
 James. Konge. III Bd. 66.
 Jansen, Sven. Jernstøber. IV Bd. 576.
 Jensen. Mekaniker. IV Bd. 526.
 Jensen, A. Jernstøber. IV Bd. 546.
 Jensen, Anders. Gaardmand. IV Bd. 351.
 Jensen, Bendt. Inspektør. III Bd. 617, 627, 628.
 Jensen, Chr., Sognefoged. III Bd. 698.
 Jensen, C. O. Professor. II Bd. 410; IV Bd. 361.
 Jensen, Frederik. Gaardmand. I Bd. 188.
 Jensen, Godthjælp. Gaardmand. IV Bd. 511.
 Jensen, H. Dyrslæge. IV Bd. 339.
 Jensen, Hans. Gaardmand. IV Bd. 447; V Bd. 112, 113, 114, 115, 119.

Jensen, Hans. Historiker. I Bd. 182.
 Jensen, J. Forstander. IV Bd. 599.
 Jensen, Jens. Statskonsulent. III Bd. 8, 27, 40, 42, 146, 192, 501, 508, 509, 511; V Bd. 696.
 Jensen, J. Chr. Præst. II Bd. 119; III Bd. 330, 331; V Bd. 684.
 Jensen, Jens Kr. Forstander. V Bd. 669.
 Jensen, J. L. Direktør. II Bd. 79, 152, 226, 319, 351, 400, 402, 403, 406, 419, 421, 422, 423; IV Bd. 540, 549; V Bd. 289, 641.
 Jensen, Jens Peder. Højskolelærer. I Bd. 194.
 Jensen, Jørgen. Planteforædler. II Bd. 168.
 Jensen, K. M. Konsulent. III Bd. 702.
 Jensen, Lars. Husmand. IV Bd. 537.
 Jensen-Aale, Mads. Landstingsmand. V Bd. 548.
 Jensen, Brødrene L. og P. Fabrikanter. IV Bd. 531.
 Jensen Toustrup, Niels. Gaardmand. V Bd. 441.
 Jensen, Niels. Tømrer. IV Bd. 573.
 Jensen, Oluf. Forstander. V Bd. 669.
 Jensen, Peder. Gaardmand. IV Bd. 537.
 Jensen, Rasmus. Forstander. V Bd. 668.
 Jensen-Vandman, Rasmus. Husmand. V Bd. 569.
 Jensen, Søren. Gaardmand. III Bd. 134.
 Jensen, Torben. Mejeribestyrer. IV Bd. 383.
 Jepsen, Anders. Gaardmand. IV Bd. 277.
 Jessen, Knud. Professor. II Bd. 326, 327, 328, 336.
 Jessen, P. Dyrslæge. III Bd. 142, 369, 370, 371, 444, 470, 479, 480, 501, 502, 507, 509, 533, 568, 699; IV Bd. 277; V Bd. 389, 442, 482.
 Jespersen, Johs. Professor. III Bd. 701.
 Jespersen. Proprietær. IV Bd. 453.
 Johannsen, Cl., Gaardmand. IV Bd. 445.
 Johannsen, W. Professor. II Bd. 379, 380, 410, 411, 413; III Bd. 514.
 Johansen, Mads. Eksportør. V Bd. 364.
 Johnsen. Mejerske. IV Bd. 203.
 Johnsen, V. T. Departementschef. III Bd. 52.
 Johnston, J. F. W. Kemiker. V Bd. 622.
 Josef den Anden. Kejser. V Bd. 81.
 Juel, Fr. Godsejer. II Bd. 144, 216, 244; III Bd. 295, 519; IV Bd. 484, 527, 547.

- Juel, Povel. Amtmand. II Bd. 79.
 Juel, Godsejer. III Bd. 268.
 Juel-Brochdorff. Godsejer. IV Bd. 462, 580.
 Juel-Schmidt, N. Direktør. IV Bd. 590.
 Juhlin-Dannfeldt. Professor. II Bd. 147.
 Juliane Marie. Dronning. I Bd. 65; V Bd. 105.
 Junge, Joachim. Præst. III Bd. 648. V Bd. 26.
 Junker, H. Forpagter. III Bd. 92.
 Junker, Th. Godsejer. V Bd. 571.
 Justesen, Jens P. Mejeribestyrelse. IV Bd. 383.
 Justinus. Inspektør. III Bd. 46, 47.
 Jørgen. Prins. I Bd. 140.
 Jørgensen, Anders. Forstander. V Bd. 447, 448.
 Jørgensen, A. D. Historiker. V Bd. 648.
 Jørgensen, B. S. Professor. II Bd. 235, 241, 304, 348, 349; III Bd. 366, 525; IV Bd. 247, 248, 251, 260, 264, 460, 503, 598; V Bd. 374, 643, 645, 678, 679, 685.
 Jørgensen, Emil. Inspektør. IV Bd. 597, 598.
 Jørgensen, Fr. Sognefoged. I Bd. 191.
 Jørgensen, Fr. Fabrikant. IV Bd. 461, 580.
 Jørgensen, J. P. Forstander. V Bd. 670.
 Jørgensen, Jens Serup. Amtmand. I Bd. 149.
 Jørgensen, Konrad. Redaktør. V Bd. 434.
 Jørgensen, Kristoffer. Husmand. III Bd. 401.
 Jørgensen, K. A. Forsøgsleder. II Bd. 168, 381.
 Jørgensen, Laurids. Gaardmand. I Bd. 139.
 Jørgensen, L. Godsejer. IV Bind. 479.
 Jørgensen, Oluf. Opfinder. II Bd. 214.
 Jørgensen, Severin. Brugsforeningsleder. V Bd. 430, 434, 435, 436, 437, 439, 440.
 Jørgensen Enke, Søren. III Bd. 423.
 Jørgensen. Proprietær. III Bd. 345, 346.
 Jørgensen, Stutmester. III Bd. 106.
- K.**
- Kaas, H. B. General. IV Bd. 146.
 Kaas, N. Kansler. V Bd. 58.
 Kastrup, Lars. Gaardmand. III Bd. 373.
 Kampmann. Proprietær. III Bd. 287.
 Karl den Elvte. Konge. V Bd. 49.
 Karl. Prins. I Bd. 140.
 Karl. Prins. V Bd. 150.
 Karlsen, K. A. Gaardmand. III Bd. 623.
 Katharina den Anden. Kejsersinde. V Bd. 81.
 Kattrup, R. Forpagter. III Bd. 399, 474.
 Kellermann, W. A. Botaniker. II Bd. 421.
 Kingo, Thomas. Biskop. V Bd. 605.
 Kirchner, O. Botaniker. II Bd. 409.
 Kirk, Ole. Gaardmand. III Bd. 35, 55, 81, 326, 358, 456; V Bd. 262, 269, 276.
 Kirkerup, Jens. Præst. II Bd. 79, 80.
 Kiær, Jørgen. Grosserer. IV Bd. 590.
 Kjeldsen. Godsejer. III Bd. 45.
 Kjeldsen, Jens. Gaardmand. III Bd. 32, 75, 76.
 Kjerulf Petersen. Konsulent. II Bd. 265.
 Kjær, August. Statskonsulent. III Bd. 222.
 Kjær, Hans. Musæumsinspektør. IV Bd. 30.
 Kjær, Mads. Fabrikant. IV Bd. 588.
 Kjær, Magnus. Slagteriejær. III Bd. 682, 683, 684, 703.
 Kjær, Severin. Historiker. I Bd. 177.
 Klastrup, Kr. Dyrlæge. III Bd. 708.
 Klausen, Morten. Mejeriforpagter. IV Bd. 141.
 Klebahn, H. Botaniker. II Bd. 409.
 Klestrup, Søren. Godsforvalter. III Bd. 280, 293; V Bd. 117.
 Klingenberg, Poul. Postmester. I Bd. 140.
 Klitgaard, N. Forsøgsleder. II Bd. 182.
 Knud den Hellige. Konge. III Bd. 655; V Bd. 25.
 Knud den Store. Konge. II Bd. 252.
 Knudsen, A. Fabrikant. IV Bd. 490.
 Knudsen, Gunnar. Sprogistoriker. I Bd. 84, 232.
 Knudsen, Knud L. Godsejer. III Bd. 353, 431.
 Knudsen, Søren P. Gaardmand. III Bd. 487.
 Knuth. Godsejer. III Bd. 367, 368, 372, 376.
 Koch. Proprietær. IV Bd. 268, 292.
 Koch, H. B. Konsulent. III Bd. 503.
 Koch, J. IV Bd. 599.
 Koch, Robert. Professor. III Bd. 549.
 Koepfern. Stutterikommissær. III Bd. 21.
 Kofod-Ancher. Professor. V Bd. 82.

- Kold, Kristen. Forstander. V Bd. 651, 668, 673, 676.
- Konradi, E. Landbrugslærer. III Bd. 485.
- Kornerup, H. Købmand. III Bd. 117.
- Kornerup, J. Arkæolog. IV Bd. 426.
- Krabbe, Aa. Godsejer. III Bd. 620.
- Krabbe, H. Professor. III Bd. 710.
- Krabbe, Otto. Rigsraad. V Bd. 43.
- Krag. Præst. III Bd. 295.
- Krag, O. Indenrigsminister. V Bd. 535.
- Kragh. Præst. V Bd. 639.
- Krarup, A. V. Pharmaseut. II Bd. 181.
- Krarup, Chr. N. Præst. V Bd. 621.
- Krarup, Helmuth H. Proprietær. V Bd. 638.
- Krarup, J. B. Forstander. II Bd. 26, 108, 119, 126; III Bd. 527, 528, 543; IV Bd. 532; V Bd. 369, 446, 622, 638, 687.
- Krarup, J. B. Præst. IV Bd. 455.
- Krarup, J. Lodbjerg. Amtsprovst. III Bd. 292; V Bd. 620, 621.
- Krarup, N. B. C. Forstander. III Bd. 353; V Bd. 373, 636, 637, 642, 656, 674, 677.
- Krieger, A. F. Finansminister. II Bd. 245.
- Kristensen, Kr. J. Kontorchef. V Bd. 601.
- Kristensen, Kr. Forstander. V Bd. 671.
- Kristensen, Marius. Sproghistoriker. I Bd. 84.
- Kristensen, N. Gaardmand. III Bd. 443.
- Kristensen, Niels. Gaardmand. IV Bd. 347, 348.
- Kristensen, S. Gaardmand. III Bd. 492.
- Kristoffer den Første. Konge. III Bd. 245.
- Kristoffer den Anden. Konge. V Bd. 39.
- Krogh, von. Godsejer. III Bd. 53.
- Krogh, K. Konsulent. III Bd. 573.
- Kruppen, Stygge. Biskop. III Bd. 249.
- Krüger, H. A. Gaardmand. V Bd. 520.
- Kühn, J. L. Botaniker. II Bd. 403, 405, 411, 419, 422.
- Kylling, Peder. Botaniker. II Bd. 330, 331.
- Kølle. Fabrikant. IV Bd. 536.
- Ladefoged, L. Nielsen. Proprietær. III Bd. 438.
- Lakuhn. Schæfer. III Bd. 611.
- Lamarck, M. de. Botaniker. II Bd. 400.
- Landsperg, G. Fabrikant. IV Bd. 582.
- Lang, Niels. Gaardmand. III Bd. 76.
- Lang. Præst. IV Bd. 537.
- Lange. Proprietær. IV Bd. 487.
- Lange, Jens. Godsejer. I Bd. 161, 162.
- Lange, Johan. Professor. II Bd. 203, 304.
- Lange, S. L. Maler. V Bd. 629.
- Langkilde. Godsejer. III Bd. 387.
- Larsen, Axel. Fabrikant. IV Bd. 588.
- Larsen, C. C. Forfatter. IV Bd. 598.
- Larsen, Frederik. Forfatter. IV Bd. 599.
- Larsen, G. C. Fabrikant. IV Bd. 544.
- Larsen, Gregers Chr. Jernstøber. IV Bd. 585, 586.
- Larsen, Gregor. Fabrikant. IV Bd. 586.
- Larsen, H. Forstander. V Bd. 641.
- Larsen, Hans. Fabrikant. IV Bd. 586.
- Larsen, H. C. Kontorchef. II Bd. 357; V Bd. 703.
- Larsen, H. P. Forstander. V Bd. 670.
- Larsen, H. S. Smed. IV Bd. 582, 588.
- Larsen, Ingemann. Fabrikant. IV Bd. 586.
- Larsen, J. C. Forsøgsleder. II Bd. 360.
- Larsen, J. H. Præst. II Bd. 195, 230, 231.
- Larsen, Jørgen. Godsejer. I Bd. 50; III Bd. 446.
- Larsen, L. Gaardmand. III Bd. 450.
- Larsen, L. Kr. Fabrikant. IV Bd. 582.
- Larsen, O. H. Professor. I Bd. 145, 171, 190, 198; II Bd. 370; V Bd. 477, 494, 591, 592, 593.
- Larsen-Ledet, A. Konsulent. V Bd. 691.
- Lassen, David. Gaardmand. III Bd. 620, 621.
- Lassen, Jens. Landsdommer. I Bd. 140.
- Lassen. Dyr læge. III Bd. 621.
- Lassen, Vilh. Finansminister. V Bd. 398, 414, 454, 455, 458.
- Laub, G. Gaardfæster. II Bd. 206.
- Laurenberg, Petrus. Botaniker. II Bd. 389.
- Lauridsen, P. Historiker. I Bd. 84, 85, 89, 90, 91.
- Laurs. Regnskabsfører. V Bd. 493.
- Laursen, Th. Forstander. V Bd. 671.
- Laursen, V. H. Direktør. IV Bd. 590.
- Lawaetz, C. Godsejer. II Bd. 248.

L.

- Laale, Peder. Ordsprogssamler. II Bd. 62; IV Bd. 437.
- Lacoppidan, H. J. G. A. Overlærer. II Bd. 292; IV Bd. 471; V Bd. 685, 686.

- Lawaetz, Otto. Godsejer. IV Bd. 261, 276, 304; V Bd. 347, 348.
- Laval, de. Tekniker. IV Bd. 340.
- Lawes, I. B. Kemiker. II Bd. 95, 347.
- Laxmand, Paul. Rigshofmester. I Bd. 124.
- Learmouth, Levingstone. Entreprenør. I Bd. 58.
- Lee, William. Magister. III Bd. 634.
- Lefell og Lentsch. Fabrikanter. IV Bd. 340.
- Lehmann, Orla. Indenrigsminister. I Bd. 192, 196; V Bd. 269.
- Lehn, Poul Abraham. Godsejer. I Bd. 170; V Bd. 139, 140, 142.
- Lemming, J. A. Proprietær. III Bd. 536.
- Lemvig, Otto. Birkedommer. IV Bd. 191, 192, 204, 345; V Bd. 622.
- Lente, Kr. Rigsraad. V Bd. 43.
- Leonzon, L. Dydremaler. III Bd. 661.
- Lerche, C. C. Godsejer. IV Bd. 487.
- Lerche-Lerchenborg. Godsejer. III Bd. 52, 53, 71.
- Lerche, Johan. Botaniker. II Bd. 391.
- Leth-Espensen. Gaardmand. V Bd. 398.
- Levtzov, H. Amtmand. I Bd. 168.
- Levy, J. Z. Købmand. IV Bd. 274, 331.
- Libert, M. A. Botaniker. II Bd. 401.
- Lichtenberg, de. Frue. IV Bd. 276, 277.
- Lichtenberg, G. Godsejer. II Bd. 28.
- Liebe, R. A. Kirkesanger. II Bd. 215.
- Liebig, Justus von. Kemiker. II Bd. 94, 95, 104, 348; V Bd. 683, 685.
- Liebmann, F. Botaniker. II Bd. 412.
- Liégnitz, Jan van der. Hertug. III Bd. 587.
- Lihme, Chr. Entreprenør. I Bd. 57.
- Limpricht, P. C. Forpagter. III Bd. 306, 307.
- Lind, Jens. Apoteker. II Bd. 327, 336, 393, 399.
- Lindenov, Christoffer. Godsejer. I Bd. 133.
- Lindenpalm. Godsejer. III Bd. 16, 21.
- Lindhard, E. Professor. II Bd. 359, 382.
- Linné, C. von. Botaniker. II Bd. 390, 394; IV Bd. 440, 500, 501; V Bd. 623, 624.
- Lodehat, Peder Jensen. Biskop. IV Bd. 5.
- Lorensen. Proprietær. III Bd. 126, 131.
- Lorensen, Proprietær. III Bd. 522.
- Lorenzen, Vilh. Historiker. IV Bd. 8, 14.
- Louise Augusta. Prinsesse. III Bd. 56.
- Louise, Dronning. IV Bd. 147.
- Louise, Dronning. V Bd. 63, 98.
- Lousier, Adam. Forfatter. IV Bd. 478.
- Ludvig den Fjortende. Konge. V Bd. 80.
- Lund. Landmaaler. I Bd. 177.
- Lund, G. H. Godsejer. II Bd. 82.
- Lund, N. T. Naturhistoriker. V Bd. 158, 159.
- Lund, Forfatter. III Bd. 312.
- Lund, Bestyrer. III Bd. 324.
- Lundbye, Johan Th. Kunstmaler. V Bd. 357.
- Lunde, H. Overassistent. IV Bd. 361.
- Lunde, P. F. Statistiker. V Bd. 366.
- Lunden, J. C. Forstander. II Bd. 265.
- Lunge, Alhed. Fabrikant. IV Bd. 572.
- Lunge, Carl. Fabrikant. IV Bd. 572.
- Lunge, H. Chr. Fabrikant. IV Bd. 572.
- Lunge, Peter. Fabrikant. IV Bd. 531, 572.
- Lunn, C. Departementschef. I Bd. 229.
- Lunn. Godsejer. III Bd. 102.
- Lunn, Villads K. Major. III Bd. 117.
- Lunø, J. C. Forfatter. IV Bd. 486, 502.
- Luxdorph, P. W. Rigsraad. V Bd. 118, 138, 139, 142, 145, 147.
- Lüders, Ph. E. Præst. II Bd. 55, 80, 166, 211, 212, 213, 226, 227, 260, 280, 281, 282, 348; III Bd. 518; V Bd. 624, 653.
- Lykke, Kaj. Godsejer. I Bd. 140.
- Lyskander, Claus. Historiker. IV Bd. 15.
- Lütken, Fr. Landøkonom. IV Bd. 143.
- Lütken, Frederik. Søkaptajn. V Bd. 85, 86, 87, 88, 92, 610.
- Lütken, O. D. Præst. II Bd. 218, 219; III Bd. 311, 672; V Bd. 88, 92, 93, 208.
- Lütken, O. D. Provst. V Bd. 682, 688.
- Lütken, P. C. Landmand. IV Bd. 503.
- Lütken, P. W. Amtsprovst. V Bd. 639, 682.
- Lüttkens, Aug. Botaniker. II Bd. 330.
- Lüttichau, C. F. T. Godsejer. II Bd. 121, 150, 152, 153, 157.
- Lüttichau, Chr. Godsejer. V Bd. 345, 442.
- Lüttichau, O. Godsejer. II Bd. 116.
- Lützen, L. P. Godsforvalter. V Bd. 312.
- Læssøe, H. Fr. A. Oberst. III Bd. 118.
- Løffler, T. A. J. Bakteriolog. III B. 708.
- Lønneysen, Georg E. von. Hippolog. III Bd. 9.
- Løvenskiold. Godsejer. III Bd. 116, 215.
- Løvenskiold. Godsejer. III Bd. 117.
- Løvenørn, Povl. Krigsminister. V Bd. 73.

M.

- Maar, V. E., Professor. IV Bd. 598.
Mackeprang, E. Redaktør. V Bd. 495.
Madsen, Proprietær. III Bd. 64, 306.
Madsen, A. Botaniker. II Bd. 399.
Madsen, A. P. Kunstmaler. I Bd. 106, 113; III Bd. 591; IV Bd. 52.
Madsen, E. Sproghistoriker. I Bd. 84.
Madsen, Emil. Forfatter. I Bd. 132, 147.
Madsen, H. Rektor. IV Bd. 28.
Madsen, Johan. Toldembedsmand. I Bd. 55.
Madsen, Karl. Fabrikant. IV Bd. 585.
Madsen, Mads. Gaardmand. III Bd. 377.
Madsen, Oluf. Fabrikant. IV Bd. 585.
Madsen-Mygdal, Aage. Konsulent. II Bd. 369, 370.
Madsen-Mygdal, Th. Statsminister. II Bd. 346, 370; V Bd. 510, 511, 518, 535, 550, 560, 569, 687, 703.
Madvig, J. N. Professor. V Bd. 648.
Maegaard, W. R. Grosserer. II Bd. 319; IV Bd. 295.
Maglekilde-Petersen, C. J. Maskintegner. IV Bd. 511.
Magnus, Olaus. Erkebiskop. II Bd. 78, 147; IV Bd. 118, 429, 464, 499, 520, 556.
Magnus den Gode. Konge. IV Bd. 37.
Magnus-Petersen, J. Kunstmaler. IV Bd. 432, 499.
Mai, Marcus. Landmand. II Bd. 215.
Mai, Philip. Landmand. II Bd. 215.
Malling, Ove. Historiker. V Bd. 156, 158, 159, 160, 161, 167, 612.
Malpighi, M. II Bd. 95.
Malthus, Robert. Nationaløkonom. V Bd. 199, 200.
Maltzahn, von. Stutmester. III Bd. 175.
Mandix, Jacob. Nationaløkonom. II Bd. 51; V Bd. 156, 248.
Mangin, Louis. Botaniker. II Bd. 413.
Mansa, C. Godsejer. III Bd. 376.
Marcussen, Godsejer. III Bd. 16.
Marcussen, H. Gaardmand. III Bd. 240.
Marqgraf, A. S. Kemiker. II Bd. 213.
Margrete. Dronning. I Bd. 122, 124, 220, 221, 222; IV Bd. 120; V Bd. 38.
Maribo. Forpagter. III Bd. 348.
Marie. Dronning. V Bd. 160.
Marmillod, J. R. F. Entreprenør. V Bd. 64.
Marshall, W. Botaniker. II Bd. 395.
Marsk, Brødrene. Landmænd. IV Bd. 509.
Marstrand, Nik. Jacob. Fabrikant. IV Bd. 572.
Marstrand, Th. Kr. Fabrikant. IV Bd. 572.
Martens, J. D. Forfatter. III Bd. 522, 677; IV Bd. 218.
Martius, von. Botaniker. II Bd. 401.
Martfeld, Chr. Statsøkonom. III Bd. 584, 590; IV Bd. 153, 455; V Bd. 119, 120, 168.
Marsvin, Jørgen. Lensmand. V Bd. 58.
Mathiassen, T. Arkæolog. II Bd. 165.
Meickle, Andrew. Mekaniker. IV Bd. 524, 526, 531.
Mejborg, R. Kunsthistoriker. I Bd. 139; IV Bd. 29.
Mejer, Johs. Kartograf. I Bd. 73.
Mejer. Inspektør. III Bd. 303, 304.
Meldahl, F. Professor. IV Bd. 243, 569.
Meldahl, H. J. Jernstøber. IV Bd. 459, 478, 568, 569.
Mendel, Gregor. Arvelighedsforsker. II Bd. 380; III Bd. 514.
Mentz, A. Professor. II Bd. 29.
Michelsen, G. Landvæsenskommissær. V Bd. 636.
Michelsen, Gustav. Dyrlæge. III Bd. 29, 31, 32, 53, 54, 55, 63, 76, 77, 106.
Michelsen, J. H. Lærer. II Bd. 382.
Michelsen, J. C. Fabrikant. IV Bd. 587.
Millardet, A. M. Botaniker. II Bd. 402.
Milthers, Aksel. Docent. V Bd. 3, 308, 590, 695.
Milthers, V. Statsgeolog. I Bd. 1, 3.
Mirabeau, V. A. V. Nationaløkonom. V Bd. 93.
Mitscherlich, E. V. Kemiker. II Bd. 103.
Moesgaard-Kjeldsen, Chr. Godsejer. III Bd. 535; V Bd. 571.
Molbech, Chr. Historiker. IV Bd. 3, 500.
Mollerup, A. W. J. Historiker. I Bd. 223.
Mollerup-Blach, E. Proprietær. III Bd. 495.
Molesworth, Robert. Diplomat. III Bd. 654; IV Bd. 134.
Moltke, A. G. Statsminister. I Bd. 162, 163, 164; II Bd. 26; V Bd. 65, 84, 93, 97, 100, 120, 610, 611, 614, 623, 653.
Moltke, F. L. Godsejer. III Bd. 635, 636.
Moltke, J. G. Statsminister. I Bd. 53; V Bd. 123, 124.
Moltke, Godsejer. III Bd. 316.

- Moltke-Huidtfeldt. Godsejer. II Bd. 404.
 Monrad, D. G. Minister. I Bd. 195, 196;
 V Bd. 643, 648.
 Montagne, J. F. C. Botaniker. II Bd. 401.
 Montesqueu. Statsøkonom. V Bd. 82, 93,
 98, 117, 118.
 Morgenstjerne, C. W. Godsejer. V Bd.
 141.
 Moritz, Legationsraad. II Bd. 12.
 Morren, Ch. Botaniker. II Bd. 401.
 Mortensen, M. L. Konsulent. II Bd. 412,
 413, 416.
 Mortensen, N. St. Proprietær. III Bd.
 104.
 Mortensen, P. Fabrikant. IV Bd. 589.
 Morville, Niels. Landmaaler. II Bd. 6.
 Moth, M. Forfatter. II Bd. 62, 205, 269;
 IV Bd. 437.
 Mourier-Petersen, A. Godsejer. II Bd.
 116, 269; III Bd. 103, 141, 470.
 Munch. Landinspektør. I Bd. 177.
 Munch, P. Udenrigsminister. V Bd. 531.
 Munk, Kirstine. I Bd. 136.
 Muus, Laurits. Præst. II Bd. 32, 227.
 Müller, Henrik. Rentemester. I Bd. 140.
 Müller, Sophus. Direktør. IV Bd. 426,
 428, 541, 552.
 Münchhausen, O. von. Botaniker. II Bd.
 391.
 Myrdal, Gunnar. Professor. V Bd. 545.
 Møller. Proprietær. III Bd. 689.
 Møller. Godsforvalter. IV Bd. 340.
 Møller, Axel. Forstander. V Bd. 669.
 Møller, B. C. Forstander. II Bd. 407.
 Møller, Elias. Godsejer. I Bd. 54, 55.
 Møller, H. C. Proprietær. II Bd. 36.
 Møller, K. Forstander. V Bd. 669.
 Møller, L. Mejeriassistent. IV Bd. 269.
 Møller, Niels. Gaardmand. III Bd. 76.
 Møller, Poul Martin. Forfatter. V Bd.
 185.
 Møller-Holst, E. Redaktør. II Bd. 37, 46,
 59, 100, 232, 304, 319, 336; IV Bd.
 533; V Bd. 289, 371, 372, 447, 686.
 Møller-Olsen. Gaardmand. III Bd. 686.
 Møllgaard, Holger. Professor. III Bd.
 537.
 Mønsted, Otto. Fabrikant. IV Bd. 273;
 V Bd. 396.
 Mønster, P. Ridefoged. V Bd. 88.
 Mørkeberg, P. August. Statskonsulent.
 III Bd. 314, 387, 475, 499, 503, 505,
 506, 509, 511, 539, 540, 683, 686, 690,
 694, 696, 699, 702; V Bd. 405.
 Møsting, Johan S. Finansminister. III Bd.
 38.
 N.
 Nathansen, Isaac. Hestehandler. III Bd.
 72, 75, 76, 77.
 Nathansen, N. L. Redaktør. III Bd. 632.
 Naylor. Konstruktør. IV Bd. 546.
 Neergaard, Carl de. Godsejer. III Bd.
 80, 88, 91, 338, 350.
 Neergaard, J. V. Krigskommissær. III Bd.
 29, 30, 33, 34, 50, 51, 52, 53, 54,
 55, 57, 61, 76, 77, 106, 312, 520.
 Neergaard. Godsejer. II Bd. 286.
 Neergaard, Niels. Politiker. V Bd. 409.
 Neill, J. C. Botaniker. II Bd. 424.
 Nerthus. Gudinde. II Bd. 389.
 Nicolaisen, Chr. Forfatter. IV Bd. 126.
 Niels. Konge. IV Bd. 111.
 Nielsen. Forvalter. V Bd. 657.
 Nielsen, Alb. Direktør. IV Bd. 577.
 Nielsen, Anton. Forfatter. V Bd. 351, 356,
 361, 368, 661.
 Nielsen, Anders. Gaardmand. II Bd. 117,
 118, 432; III Bd. 491, 705; IV Bd. 406;
 V Bd. 427, 436, 438, 439, 452.
 Nielsen, B. M. Frøken. IV Bd. 575.
 Nielsen, F. C. E. Stutmester. III Bd. 26,
 29, 80, 99, 296, 297, 298, 299, 300,
 301, 305, 308; IV Bd. 562.
 Nielsen, G. Teolog. V Bd. 98.
 Nielsen, Hanne. Frue. IV Bd. 261, 262,
 276, 277, 278, 292.
 Nielsen, Hans. Savværksejer. IV Bd. 587.
 Nielsen-Snedsted, H. C. Mejeribestyrer.
 IV Bd. 393.
 Nielsen, Jacob. Gaardmand. IV Bd. 144.
 Nielsen, J. Forpagter. III Bd. 419, 474.
 Nielsen, Jens. Forstander. II Bd. 383.
 Nielsen, Jens. Fabrikant. IV Bd. 538,
 573, 574, 575.
 Nielsen, Jes. Konsulent. V Bd. 492.
 Nielsen, Jørgen. Gaardmand. III Bd. 399.
 Nielsens Enke, Jørgen. III Bd. 397.
 Nielsen, Jørgen. Husmand. V Bd. 448,
 449, 450, 451.
 Nielsen, Kr. Gaardmand. IV Bd. 144.
 Nielsen, Kr. Fabrikant. IV Bd. 538, 586.

- Nielsen, L. Gaardmand. III Bd. 402.
 Nielsen, L. C. Opfinder. IV Bd. 340.
 Nielsen, L. Chr. Gaardmand. III Bd. 402.
 Nielsen, M. Smed. IV Bd. 454.
 Nielsen, Marinus. Fabrikant. IV Bd. 589.
 Nielsen, Marius. Gaardmand. III Bd. 422, 427.
 Nielsen, M. Chr. Forstander. V Bd. 666, 673, 674.
 Nielsen, M. J. Direktør. IV Bd. 575.
 Nielsen, Morten. Forstander. V Bd. 669.
 Nielsen, M. R. Fabrikant. IV Bd. 494.
 Nielsen, N. Direktør. IV Bd. 580.
 Nielsen, Niels. Gaardmand. V Bd. 491.
 Nielsen, N. C. Forsøgsleder. II Bd. 117.
 Nielsen, N. J. Forsøgsleder. II Bd. 359.
 Nielsen, N. O. Dyrlægge. III Bd. 550.
 Nielsen, N. P. Forsøgsleder. II Bd. 152, 153, 168, 181, 380, 382.
 Nielsen, N. R. Konsulent. III Bd. 503.
 Nielsen, Ove. Gaardmand. III Bd. 421, 424, 425.
 Nielsen, P. Statskonsulent. II Bd. 69, 96, 101, 102, 158, 168, 202, 283, 286, 291, 292, 293, 294, 296, 304, 305, 306, 318, 334, 338, 339, 341, 343, 346, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 359, 360, 362, 364, 365, 368, 374, 377, 380, 398, 407, 408, 409, 412, 414, 422; V Bd. 289, 374, 442, 447, 470, 699, 700.
 Nielsen, P. Fabrikant. IV Bd. 489.
 Nielsen, P. Lærer. V Bd. 669.
 Nielsen, P. M. Fabrikant. IV Bd. 588, 589.
 Nielsen, P. O. Overbibliotekar. IV Bd. 435.
 Nielsen, P. Th. Politiker. V Bd. 510.
 Nielsen, Rasmus. Gaardmand. II Bd. 291.
 Nielsen, Vilh. Direktør. V Bd. 451.
 Nielsen-Klodskov, N. J. Forstander. V Bd. 669.
 Nilsson, Hjalmar. II Bd. 377.
 Nilsson-Ehle, H. Professor. II Bd. 412.
 Nonnen, E. Bestyrer. V Bd. 636.
 Nutzhorn, H. Højskolelærer. V Bd. 660.
 Nyboe, J. P. Forstander. V Bd. 670.
 Nørgaard, Bertel. Folketingsmand. V Bd. 641.
 Nørregaard, Jens. Forstander. V Bd. 660, 671, 672.
- O.**
- Odgaard, Per. Gaardmand. V Bd. 369.
 Oeder, G. C. Professor. I Bd. 181; V Bd. 66, 83, 97, 98, 103.
 Oehlerich, Fr. Redaktør. II Bd. 313; V Bd. 447, 448.
 Ogier. Ambasadør. III Bd. 272.
 Olde. Jacob. Hestehandler. III Bd. 38, 58, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 210.
 Olesen, Ole. Hestehandler. III Bd. 210.
 Olesen, P. Proprietær. III Bd. 494.
 Olsen, Forvalter. III Bd. 345.
 Olsen, Abraham. Gaardmand. II Bd. 418, 419.
 Olsen, H. P. Konsulent. III Bd. 487.
 Olsen, Niels. Landmand. II Bd. 215.
 Olsen, N. Gaardmand. III Bd. 396.
 Olsen, N. C. Gaardmand. III Bd. 392, 393, 474.
 Olsen, Peder. Snedker. IV Bd. 37.
 Olrich, J. L. Musæumsinspektør. I Bd. 111.
 Oluf Hunger. Konge. I Bd. 112, 114; II Bd. 136; IV Bd. 111.
 Olufsen, Chr. Professor. I Bd. 47; II Bd. 23, 56, 85, 162, 163, 230, 268, 335, 393; III Bd. 206, 284, 675; IV Bd. 183, 446, 483, 484; V Bd. 181, 189, 253, 361, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 680.
 Olufsen, Jørgen. Gaardmand. I Bd. 139.
 Oppenheimer. Hestehandler. III Bd. 136, 175.
 Orton, W. A. Planteformidler. II Bd. 424.
 Osten, van der. Justitiarius. V Bd. 140.
 Otto. Biskop. IV Bd. 111, 112.
 Outzen. Proprietær. III Bd. 93.
 Owen, Joseph. Direktør. II Bd. 106, 107, 124.
 Overgaard, Hans. Gaardmand. III Bd. 425.
 Overgaard, J. C. Forstander. III Bd. 572, V Bd. 480, 591.
 Overgaard, Johs. Gaardmand. III Bd. 425.
 Overgaard, Mikkel. Gaardmand. III Bd. 44.
 Ovesen, Kristoffer. Gaardmand. III Bd. 397, 474.
 Oxe, Peder. Rigsraad. II Bd. 329; III Bd. 300.
 Oxholm. Oberst. IV Bd. 484.

P.

- Palladius, Peder. Biskop. III Bd. 654.
 Palladius, R. F. A. Forfatter. II Bd. 75.
 Paludan, J. Præst. II Bd. 157, 158, 168, 199; IV Bd. 443, 530.
 Paludan-Müller, C. P. Professor. I Bd. 118.
 Panum, P. L. Professor. IV Bd. 307, 342.
 Pasteur, L. Professor. II Bd. 400; III Bd. 546.
 Paulli, Johan. Botaniker. II Bd. 331, 332.
 Paulli, Simon. Botaniker. II Bd. 147, 155, 174, 182, 187, 193, 204, 207, 240, 254, 268, 273, 330, 331.
 Paulsen, Ritmester. III Bd. 53.
 Payen, A. Botaniker. II Bd. 401.
 Pedersen, Proprietær. III Bd. 15.
 Pedersen, Aksel. Forvalter. IV Bd. 518.
 Pedersen, Anker. Gaardmand. III Bd. 419, 474.
 Pedersen, Dines. Direktør. IV Bd. 587.
 Pedersen, Hans. Husmand. V Bd. 699.
 Pedersen, Henrik. Kontorchef. I Bd. 99, 139, 142, 143, 147, 190; II Bd. 6; V Bd. 221.
 Pedersen, H. P. Gaardmand. III Bd. 396.
 Pedersen, Jens. Sognefoged. I Bd. 177.
 Pedersen, J. C. Forstander. V Bd. 671.
 Pedersen, J. Otto. Konsulent. III Bd. 682, 696.
 Pedersen, Jørgen. Gaardmand. III Bd. 396, 401.
 Pedersen, Jørgen. Professor. V Bd. 366.
 Pedersen, Jørgen Fr. Konsulent. III Bd. 503.
 Pedersen, Knud. Gaardfæster. I Bd. 108.
 Pedersen, Kristiern. Forfatter. V Bd. 605.
 Pedersen, Lars. Gaardmand. IV Bd. 589.
 Pedersen, L. Forstander. V Bd. 671.
 Pedersen, L. Fotograf. IV Bd. 19.
 Pedersen, M. Kaptajn. V Bd. 491, 494.
 Pedersen, M. C. Assistent. IV Bd. 351, 352, 357.
 Pedersen, N. Gaardmand. III Bd. 414.
 Pedersen, Niels. Kvægopdrætter. III Bd. 419, 421, 474.
 Pedersen, Niels. Forstander. III Bd. 486, 487, 491; IV Bd. 350, 406; V Bd. 667, 668.
 Pedersen, Niels. Statskonsulent. IV Bd. 405.
 Pedersen, Ole. Gaardmand. III Bd. 487.
 Pedersen, Peder. Gaardmand. IV Bd. 537.
 Pedersen, Peder. Gaardmand. IV Bd. 144.
 Pedersen, Peder. Husmand. II Bd. 43.
 Pedersen, S. P. Proprietær. III Bd. 419, 474.
 Pedersen, Søren. Smed. IV Bd. 462.
 Pestalozzi. Pædagog. V Bd. 620.
 Petersen, Balthazar. Forstander. V Bd. 612.
 Petersen, Breth. Inspektør. III Bd. 474.
 Petersen-Schmidt, C. Forstander. V Bd. 670.
 Petersen, H. C. Grosserer. IV Bd. 571, 590.
 Petersen, Hans. Fabrikant. IV Bd. 461, 480.
 Petersen, Hans. Gaardmand. IV Bd. 441.
 Petersen-Dalum, Johs. Forstander. V Bd. 687.
 Petersen, Jørgen. Forstander. III Bd. 387; V Bd. 407, 408, 666, 668.
 Petersen, Jørgen. Husmand. V Bd. 567.
 Petersen, Niels. Smed. IV Bd. 577.
 Petersen, N. M. Historiker. II Bd. 135.
 Petersen, N. R. Jernstøber. IV Bd. 576, 577.
 Petersen, Knud. Gaardmand. III Bd. 400, 474.
 Petersen, P. Jensen. Direktør. IV Bd. 577.
 Petersen-Børup, R. J. Forstander. V Bd. 665.
 Petersen, Søren, Smed. IV Bd. 460, 462, 580.
 Petersen, S. P., Konsulent. III Bd. 411, 414, 415, 434, 475, 480, 482, 491, 501, 502, 503, 509, 512, 539; V Bd. 592.
 Petersen, Brødrene. Fabrikanter. IV Bd. 540.
 Petersen, Brødrene. Proprietærer. III Bd. 621.
 Petersen, Præst. II Bd. 301.
 Petersen. Smed. IV Bd. 462.
 Petersdorf. Godsejer. III Bd. 64.
 Philipsen. Proprietær. III Bd. 350.
 Pind. Proprietær. III Bd. 32, 73, 250, 351.
 Pinstrup, P. P. Gaardmand. V Bd. 445, 518, 560, 562, 566, 569.
 Plesner, Chr. C. IV Bd. 448.
 Plesner, U. A. Provst. V Bd. 269.
 Plessen, K. S. Finansminister. V Bd. 43.

- Plinius, Gajus. Historiker. II Bd. 61, 75, 367; III Bd. 649; IV Bd. 439.
- Plinius den Yngre. Statholder. II Bd. 388.
- Plum, F. Biskop. IV Bd. 484.
- Polo, Marco. Opdagelsesrejsende. II Bd. 387.
- Pontoppidan, Erik. Biskop. I Bd. 159; II Bd. 63, 64, 65, 71, 148, 156, 160, 174, 182, 188, 191, 194, 197, 205, 261, 269, 274; III Bd. 20, 199, 211, 216, 273; IV Bd. 145, 146, 148, 153, 216, 435; V Bd. 85, 90, 92, 93, 94, 240, 610.
- Pontoppidan, H. Generalkonsul. II Bd. 50; IV Bd. 275, 292, 320; V Bd. 675.
- Pope. Proprietær. IV Bd. 455.
- Porse, Niels. Proprietær. IV Bd. 413.
- Poulsen, Chr. E. Præst. V Bd. 622.
- Poulsen, C. M. Højskolelærer. V Bd. 374, 642, 643, 645, 649.
- Poulsen, Chr. M. Hippolog. III Bd. 352, 353.
- Poulsen, M. Dyrlægge. III Bd. 553.
- Poulsen, M. Forfatter. IV Bd. 235, 236, 237.
- Poulsen, Steffen. Smed. IV Bd. 561.
- Poulsen, Mejeriforpagter. IV Bd. 280.
- Poulsen. Skolelærer. IV Bd. 550.
- Prahl, J. P. Forfatter. II Bd. 188; IV Bd. 443, 465.
- Pram, Chr. H. Forfatter. V Bd. 156.
- Prandtl, Antoni. IV Bd. 339.
- Prevost, J. B. Botaniker. II Bd. 393, 414.
- Prilleux, E. Botaniker. II Bd. 409.
- Prosch, Victor. Professor. III Bd. 40, 102, 104, 105, 129, 134, 135, 137, 138, 197, 312, 340, 356, 358, 359, 360, 365, 367, 412, 434, 500, 507, 508, 514, 555, 587, 592, 699; V Bd. 297.
- Prøvensen. Smed. IV Bd. 293.
- Pytheas. Opdagelsesrejsende. II Bd. 135; IV Bd. 106.
- Q.**
- Quesnay, F. Læge. V Bd. 82, 609.
- Qvistgaard, M. Godsejer. III Bd. 15; V Bd. 139, 141, 142.
- R.**
- Raben, I. O. Godsejer. V Bd. 63.
- Rafn, C. G. Naturhistoriker. II Bd. 160, 168, 169, 175, 176, 211, 228, 258, 268, 273, 392; III Bd. 601, 602; V Bd. 628.
- Rahbek, Knud Lyne. Professor. V Bd. 156, 619.
- Rahbek, M. Ritmester. II Bd. 29.
- Rahr. Gaardmand. III Bd. 286.
- Randlev, Rasmus. Godsejer. V Bd. 64.
- Ransom. Fabrikant. IV Bd. 505.
- Rantzau, Chr. Godsejer. V Bd. 20.
- Rantzau, Ascheberg. Godsejer. V Bd. 95.
- Rasmussen, A. C. Fabrikant. IV Bd. 487, 488, 489, 490, 491, 570, 571.
- Rasmussen, Carl C. Konstruktor. IV Bd. 339.
- Rasmussen, Carl Chr. Fabrikant. IV Bd. 571.
- Rasmussen, Chr. Gaardmand. III Bd. 392, 394, 395.
- Rasmussen, C. M. Fabrikant. IV Bd. 581.
- Rasmussen, D. Bygmester. III Bd. 696.
- Rasmussen, H. Fabrikant. IV Bd. 531, 590.
- Rasmussen, Hans. Fabrikant. IV Bd. 491.
- Rasmussen, H. J. Forstander. II Bd. 181; III Bd. 626, 627; V Bd. 670, 687.
- Rasmussen, H. P. Gaardmand. III Bd. 419, 423, 474.
- Rasmussen, Jens. Gaardmand. III Bd. 419, 423, 474.
- Rasmussen, Johs. Fabrikant. IV Bd. 571.
- Rasmussen, Knud. Gaardmand. III Bd. 419, 423, 474.
- Rasmussen, Lars. Gaardmand. IV Bd. 527.
- Rasmussen, L. P. Forstander. V Bd. 671.
- Rasmussen-Søkilde, N. Forfatter. I Bd. 93, 160; III Bd. 317; V Bd. 131, 687.
- Rasmussen, R. Proprietær. IV Bd. 381.
- Rasmussen. Fabrikant. IV Bd. 536, 539, 569.
- Rasmussen. Gæstgiver. III Bd. 303.
- Rasmussen. Sognefoged. IV Bd. 293.
- Raun, M. C. Oversætter. IV Bd. 437.
- Ravn, F. Kolpin. Professor. II Bd. 364, 365, 403, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 417, 425.
- Rawert, O. J. Historiker. II Bd. 258, 259; III Bd. 308, 633, 673; IV Bd. 204, 251, 262.
- Reaumur, A. F. de. Botaniker. II Bd. 390.
- Reedtz. Oberst. III Bd. 13.
- Reedtz-Thott, F. Godsejer. II Bd. 246.
- Refshauge, J. P. Gaardmand. V Bd. 524.
- Regner Lodbrog. Konge. III Bd. 648.

- Reiersen, Niels Lund. Købmand. II Bd. 259.
- Reitlechner, Carl. Professor. IV Bd. 598.
- Rentorff, G. Proprietær. IV Bd. 489.
- Reventlow, Chr. D. F. Statsminister. I Bd. 167, 168, 169, 170, 181, 189; II Bd. 33, 141, 257; III Bd. 16, 64; V Bd. 120, 121, 123, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 142, 143, 144, 149, 164, 165, 167, 172, 192, 264, 346, 613, 614, 615, 616, 617, 620, 634, 653, 654.
- Reventlow, D. Hovmester. V Bd. 98.
- Reventlow, E. Godsejer. III Bd. 314.
- Reventlow, Johan Ludvig. Godsejer. I Bd. 168, 181; II Bd. 257; V Bd. 120, 121, 123, 129, 130, 131, 132, 167, 613, 615, 616, 619, 621.
- Reventlow, Konrad. Godsejer. V Bd. 43, 129.
- Reventlow. Godsejer. III Bd. 126.
- Reverdil, E. S. Fr. Kabinetssekretær. V Bd. 65, 98, 99.
- Reynold, M. H. Botaniker. II Bd. 420.
- Ricardo, David. Nationaløkonom. V Bd. 199.
- Richardt, Chr. Forstander. V Bd. 661, 665.
- Riegels, H. C. Godsejer. III Bd. 32, 54, 62, 303.
- Riegels, N. D. Historiker. I Bd. 65; V Bd. 627.
- Rimpau. Planteforædler. II Bd. 377.
- Robigo og Robigus. Gudepar. II Bd. 389.
- Rockstroh, Chr. Historiker. I Bd. 149, 151.
- Rode, Ove. Indenrigsminister. V Bd. 511, 512, 518, 559.
- Roed, P. Smed. IV Bd. 496.
- Roepstorff. Stutmester. III Bd. 24, 31, 80, 100, 302, 306.
- Rom, C. Th. Købmand. IV Bd. 15.
- Rom, N. C. Skolelærer. II Bd. 634, 642.
- Rosencrone. Udenrigsminister. V Bd. 123, 124.
- Rosendal, H. Forstander. V Bd. 660.
- Rosenkjær, H. N. Botaniker. II Bd. 328.
- Rosenkrantz, Chr. Statsminister. V Bd. 120, 124, 127, 144.
- Rosenkrantz, Erik. Godsejer. I Bd. 131.
- Rosenkrantz, Holger. Godsejer. II Bd. 330.
- Rosenkrantz, Mette. Frue. IV Bd. 15.
- Rosenkrantz. Godsejer. III Bd. 36.
- Rosenkreuts. V Bd. 43.
- Rosenstand, C. F. Købmand. IV Bd. 273.
- Rosenørn, M. H. Indenrigsminister. I Bd. 195.
- Rostrup, E. Professor. II Bd. 133, 203, 204, 209, 232, 304, 353, 398, 399, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 419, 425.
- Rostrup, Ove. Botaniker. II Bd. 328.
- Rostrup, Sofie. Zoolog. II Bd. 365, 411, 412.
- Rothe, Chr. Godsejer. III Bd. 88.
- Rothe, C. P. Landsdommer. V Bd. 87.
- Rothe, Tyge J. Godsejer. I Bd. 159, 181; IV Bd. 424; V Bd. 82, 93, 115, 117, 118, 119, 140, 156.
- Rothkirk, Henrich von. Berider. III Bd. 9.
- Rousing, Peder. Gaardmand. III Bd. 365.
- Rousseau, J. J. Filosof. V Bd. 82, 93, 117, 118.
- Rubin, Markus. Direktør. I Bd. 187, 200; V Bd. 197.
- Rud, Anna. Frue. IV Bd. 122.
- Rütou. Præst. II Bd. 284.
- Ryberg, Niels. Godsejer. II Bd. 356; III Bd. 15; IV Bd. 530.
- Rybjerg og Thygesen. Købmand. III Bd. 272.
- Rytter, S. N. Gaardmand. III Bd. 371, 372.
- Ræder, C. G. V. Proprietær. V Bd. 311, 312.
- Rømer, P. A. Købmand. IV Bd. 197, 198.
- Rønne, Bonne Falk. Præst. II Bd. 143, 144, 211, 212, 397; III Bd. 520; IV Bd. 449; V Bd. 188, 681.
- Rørdam, H. C. Præst. II Bd. 197.

S.

- Sach, Rud. Fabrikant. IV Bd. 463.
- Salling, S. H. Forstander. V Bd. 670.
- Salmon. Fabrikant. IV Bd. 546.
- Samsøe-Lund. Botaniker. II Bd. 241, 353.
- Samuelsen, Bernh. Fabrikant. IV Bd. 506.
- Sandfeld, Kr. Professor. IV Bd. 439.
- Sarauw, G. F. Arkæolog. II Bd. 133, 174, 262, 326.
- Sausure, Th. de. Plantefysiolog. II Bd. 93, 94.

- Saxo Gramaticus. Historiker. I Bd. 53, 111, 112, 113, 114; II Bd. 135, 136; IV Bd. 111.
- Saxtorph. Konsulent. III Bd. 342.
- Scavenius, O. J. B. Godsejer. III Bd. 119.
- Schach, Godsejer. III Bd. 174.
- Schach-Rathlou, J. O. Statsminister. I Bd. 168; V Bd. 100, 120, 121, 123, 126, 127, 132, 136, 139, 140, 144.
- Schade, C. Præst. II Bd. 397, 414; III Bd. 277, 674; IV Bd. 455, 456.
- Scharling, W. Professor. II Bd. 162; III Bd. 210.
- Scheel, Godsejer. I Bd. 188; III Bd. 16, 39.
- Scheel-Plessen, Chr. L. Amtmand. V Bd. 66, 103, 139, 142.
- Schelde, Niels. Regimentsskriver. V Bd. 88, 89, 90.
- Schiller. Forfatter. IV Bd. 449.
- Schmidt, Johs. Planteforædler. II Bd. 384.
- Schimmelmänn. Godsejer. III Bd. 133.
- Schimmelmänn, H. C. Finansminister. III Bd. 527; V Bd. 100, 121, 126, 166, 172.
- Schimmelmänn, H. E. Finansminister. IV Bd. 527; V Bd. 126, 166, 167, 170, 173, 632.
- Schindel. Generalinde. I Bd. 108.
- Schindler. Gaardmand. V Bd. 176.
- Schlegel, J. H. Historiker. IV Bd. 297; V Bd. 109.
- Schmidt, August F. Højskolelærer. V Bd. 15.
- Schmidt, J. Dyr læge. III Bd. 555.
- Schmidt, Niels. Gaardmand. III Bd. 239.
- Schou, A. S. Skolelærer. III Bd. 312.
- Schou, H. P. Grosserer. IV Bd. 297.
- Schou, Rud. Regeringskonsulent. III Bd. 5, 74, 576.
- Schou. Købmand. III Bd. 682.
- Schow, C. A. Forstander. V Bd. 638.
- Schow, N. B. Skolelærer. V Bd. 638.
- Schow, Chr. Kancellist. V Bd. 145, 147.
- Schroll, G. Proprietær. II Bd. 258.
- Schroll, H. Kaptajn. III Bd. 387; IV Bd. 303.
- Schroll, Henning. Proprietær. II Bd. 257, 258, 268; V Bd. 490.
- Schrøder. Prokurator. IV Bd. 445.
- Schrøder, Ludvig. Forstander. V Bd. 660, 671.
- Schubart, J. Chr. Godsejer. II Bd. 280.
- Schulin. Amtmand. III Bd. 357.
- Schult, D. Godsejer. I Bd. 160.
- Schults, A. Godsejer. II Bd. 96.
- Schumacher, Andreas. Kabinettssekretær. V Bd. 100, 103, 106.
- Schumacher, J. R. Bogholder. V Bd. 624.
- Schumacher, J. R. Konstruktor. IV Bd. 522.
- Schumacher, P. Chr. Konstruktor. IV Bd. 522.
- Schwane. Godsejer. I Bd. 108.
- Schwartz, J. L. Godsejer. IV Bd. 280.
- Schweinits, de. III Bd. 709.
- Schythe, J. C. Geolog. II Bd. 43, 220, 264; III Bd. 323, 668, 669; IV Bd. 457.
- Schytte, A. Nationaløkonom. V Bd. 117, 118.
- Schøler, N. P. Skolelærer. II Bd. 393, 395, 396, 397, 398, 404, 414.
- Schönheuder, J. F. G. Direktør. III Bd. 31.
- Secher. Godsejer. III Bd. 15.
- Secher, J. M. Godsejer. III Bd. 344.
- Seest, M. Konstruktor. IV Bd. 516.
- Segelche, Th. R. Professor. II Bd. 116; III Bd. 507; IV Bd. 260, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 284, 287, 289, 290, 291, 331, 359, 460; V Bd. 312, 372, 374, 438, 442, 490, 592, 679.
- Sehested, Hannibal. Rigsraad. V Bd. 42.
- Sehested, Knud. Landbrugsminister. II Bd. 357; V Bd. 410, 411, 417, 454.
- Sehested. Godsejer. III Bd. 524.
- Sehestedt, Kr. Godsejer. V Bd. 43.
- Sehestedt-Juul. Godsejer. III Bd. 64, 667.
- Sehestedt-Juul, O. Godsejer. II Bd. 246.
- Selby, Chr. A. Godsejer. IV Bd. 187, 484.
- Shiriff. Planteforædler. II Bd. 377.
- Sidenius, R. Købmand. II Bd. 105.
- Siggaard, Niels. Bureauchef. II Bd. 275; V Bd. 503, 695, 705.
- Silcac, G. van. Grosserer. IV Bd. 462.
- Sinclair, John. Landøkonom. V Bd. 683.
- Skautrup, P. II Bd. 51.
- Skeel, C. W. R. Godsejer. II Bd. 116.
- Skeel, E. O. Stamhusbesidder. V Bd. 345.
- Skeel, S. Godsejer. III Bd. 470, 500. V Bd. 482, 506.
- Skiibsted, Chr. Grosserer. IV Bd. 325.

- Skonning, Hans. Bogtrykker. II Bd. 77. 253; III Bd. 654.
- Skov, Niels. Hestehandler. III Bd. 210.
- Skræppenborg, Peder Larsen. Lægprædikant. V Bd. 658.
- Small, James. Fabrikant. IV Bd. 441.
- Smid, Henrich. Læge. III Bd. 662.
- Smidth, J. H. Præst. V Bd. 694.
- Smidth. Inspektør. V Bd. 628, 630.
- Smith, Adam. Nationaløkonom. V Bd. 83, 118.
- Smith, E. Konstruktor. IV Bd. 516.
- Smith, Erwin T. Botaniker. II Bd. 410.
- Smith, Henrik. Botaniker. II Bd. 187, 193, 204, 207.
- Smith. Godsejer. III Bd. 98, 120.
- Sneedorff, Fr. Historiker. V Bd. 156.
- Sneedorff, J. S. Professor. I Bd. 181; V Bd. 82, 93, 94, 112, 156, 611.
- Sophie Magdalene. Dronning. III Bd. 298; V Bd. 95, 96.
- Sonne, Chr. Forpagter. II Bd. 355; IV Bd. 344; V Bd. 347, 389, 407, 494, 563, 689.
- Sonne, H. C. Provst. V Bd. 429.
- Sorauer, P. Botaniker. II Bd. 409.
- Spencer, Landers. Svineopdrætter. III Bd. 684.
- Sponech. Finansminister. II Bd. 245.
- Sporon, Benjamin. Amtmand. V Bd. 122.
- Staggemeier, O. Landinspektør. V Bd. 493.
- Stahl, Chr. Direktør. II Bd. 280.
- Stallknecht, Jørgen. Jernstøber. IV Bd. 569.
- Stallknecht, T. Jernstøber. IV Bd. 591.
- Stallknecht, Ulrik. Jernstøber. IV Bd. 569.
- Stampe, Henrik. Generalprokurør. V Bd. 65, 82, 99.
- Stauning, Th. Statsminister. V Bd. 532, 550.
- Stebler. II Bd. 318.
- Steenstrup, J. C. H. B. Historiker. I Bd. 84, 118, 219.
- Steenstrup, Japetus. Professor. II Bd. 400, 405.
- Steenstrup, M. J. J. Forfatter. V Bd. 685.
- Steenwinkel, Hans. IV Bd. 131.
- Steffensen, Peder. Smed. II Bd. 395.
- Stein. Konstruktor. IV Bd. 524.
- Stein, V. Laboratorieforstander. V Bd. 372, 442.
- Stemann, C. L. Statsminister. V Bd. 100, 123, 124.
- Stephan. Abbed. III Bd. 5.
- Stephansen, Anders. Forstander. V Bd. 673, 674.
- Stephensen, M. Justitiarius. III Bd. 301.
- Sterling, Michael. Opfinder. IV Bd. 524.
- Stern, S. Historiker. IV Bd. 563, 567.
- Stern, S. Proprietær. III Bd. 308.
- Stevens, H. V. P. Ingeniør. I Bd. 58.
- Stilling-Andersen, J. Mejeribestyrelse. IV Bd. 348. V Bd. 666.
- Stockfleth, H. V. Professor. III Bd. 699.
- Stokhardt, I. A. Kemiker. II Bd. 95.
- Stolberg. Grevinde. V Bd. 136.
- Stolberg, Chr. G. Overhofmester. V Bd. 95, 96.
- Storch, V. Professor. IV Bd. 339, 362.
- Storm, Edvard. Forfatter. V Bd. 156.
- Stoubæk, P. Redaktør. IV Bd. 599.
- Straale, Laurits. Proprietær. IV Bd. 19.
- Stribolt, V. Docent. III Bd. 448, 514, 515, 551.
- Struensee, J. Fr. Kabinetminister. I Bd. 181; III Bd. 11; V Bd. 83, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 120, 125, 127, 624.
- Stryck, S. Professor. III Bd. 656.
- Ståve. Hestehandler. III Bd. 38.
- Suhm, P. F. Historiker. V Bd. 82, 156, 158, 159, 613.
- Svend Alfifasøn. Underkonge. II Bd. 252.
- Svend Estridsøn. Konge. IV Bd. 109.
- Svensden, A. Forstander. II Bd. 99; III Bd. 340, 382, 391, 393, 405, 406, 426, 530, 531, 532, 572; V Bd. 665, 667, 668.
- Svensden, H. J. M. Forstander. II Bd. 407.
- Sverdrup, Jakob L. B. Overlærer. V Bd. 636.
- Svingle, T. Botaniker. II Bd. 421.
- Syberg, F. Hempel. Forpagter. IV Bd. 506.
- Syv, Peder. Ordsprogsamler. II Bd. 62; III Bd. 655; IV Bd. 436, 437.
- Søegaard, Thyge J. Oberstløjtnant. III Bd. 653; IV Bd. 438. V Bd. 15.
- Søltoft. Ingeniør. IV Bd. 283.
- Søltoft, Chr. Proprietær. IV Bd. 283.
- Søndergaard, Chr. Forstander. V Bd. 668, 669.
- Sørensen. Enkefrue. IV Bd. 590.

- Sørensen, Chr. Maskinhandler. IV Bd. 592.
- Sørensen, Frode. Skolelærer. II Bd. 133.
- Sørensen, H. Dyrslæge. III Bd. 502.
- Sørensen, Mads. Gaardmand. III Bd. 291, 292.
- Sørensen, Ole. Maskinhandler. IV Bd. 579, 585, 590.
- Sørensen, Rasmus. Skolelærer. I Bd. 207; V Bd. 271, 272, 273, 274.
- Sørensen, S. P. L. Professor. II Bd. 72.
- Sørensen, Thomas. Brøndgraver. IV Bd. 445.
- Sørensen, Vilhelm. Maskinhandler. IV Bd. 90.
- T.**
- Tacitus, T. C. Historiker. IV Bd. 106.
- Tang, N. Godsejer. III Bd. 252, 318, 332, 353.
- Tattersall, R. Hingstehandler. III Bd. 57, 59, 61.
- Teilmann, A. C. Godsejer. V Bd. 96, 141.
- Teilmann, Th. R. Proprietær. IV Bd. 154, 156.
- Tersling. Godsejer. III Bd. 15.
- Tesdorpf, Edw. Godsejer. II Bd. 36, 97, 115, 120, 245, 247, 292, 293, 294, 304; III Bd. 175, 337, 338, 340, 363, 365, 366, 390, 406, 526, 528, 566, 568, 572, 611, 612; IV Bd. 227, 229, 261, 264, 276, 284, 292, 314, 320, 505, 506, 531; V Bd. 298, 346, 374, 377, 378, 384, 385, 392, 406, 430, 482, 570, 640, 679, 686.
- Tesdorpf, Fr. Godsejer. III Bd. 390.
- Thaarup, Fr. Statistiker. II Bd. 167, 211, 216; III Bd. 590, 672, 673.
- Thaarup, Thomas. Forfatter. V Bd. 156, 162.
- Thaer, Albert D. Forstander. II Bd. 42, 93, 400; III Bd. 318, 319, 348; IV Bd. 469, 484, 566; V Bd. 188, 195, 200, 204, 207, 210, 310, 311, 622, 635, 639, 642.
- Theophrast. Historiker. II Bd. 387, 388.
- Therkildsen. Amtsforvalter. III Bd. 32.
- Thestrup, Søren. Gaardmand. II Bd. 63.
- Thomas. Kemiker. II Bd. 111.
- Thomsen, Proprietær. III Bd. 15.
- Thomsen, D. R. Direktør. IV Bd. 590.
- Thomsen, E. Landmaaler. V Bd. 622.
- Thomsen, Folmer. Direktør. IV Bd. 590.
- Thomsen, K. Kontrolassistent. V Bd. 492.
- Thomsen, Peter. Hestehandler. III Bd. 210.
- Thordal, P. K. Konsulent. V Bd. 492.
- Thott, Otto. Finansminister. V Bd. 123.
- Thurah, L. de. Bygmester. III Bd. 673.
- Thünen, J. H. Nationaløkonom. V Bd. 207.
- Thygesen. Regimentskvartermester. III Bd. 272.
- Thygesen, Godsejer. III Bd. 15.
- Thygesen, N. E. de. Amtmand. IV Bd. 215.
- Tillet, M. Botaniker. II Bd. 390, 392, 418, 422.
- Tiberius. Kejser. III Bd. 649.
- Tietgen, C. Fr. Direktør. II Bd. 246, 247; III Bd. 112, 706.
- Tjodolf af Hvine. Skjald. IV Bd. 37.
- Tode, J. Cl. Hofmedikus. V Bd. 156.
- Toft, Nic. Proprietær. III Bd. 15.
- Toftdahl, Chr. Gaardmand. IV Bd. 535.
- Tommerup, P. Præst. II Bd. 176.
- Tommesen, J. L. Inspektør. II Bd. 396, 397, 398.
- Torp. Ritmester. III Bd. 110.
- Tournefort, J. P. de. Botaniker. II Bd. 389.
- Tovborg Jensen, Kr. Gaardmand. V Bd. 356.
- Tovborg Jensen, S. Professor. II Bd. 72.
- Trewhella, John. Entreprenør. I Bd. 57.
- Treviranus, L. C. Botaniker. II Bd. 394.
- Trier, E. Forstander. V Bd. 660, 671, 673.
- Troels-Lund, T. F. Historiker. III Bd. 246, 652; IV Bd. 100, 106, 119.
- Trojel, Fr. W. Godsforvalter. II Bd. 56, 97, 168, 169, 392, 397; III Bd. 520; IV Bd. 206; V Bd. 624.
- Trojel, J. K. Præst. II Bd. 214, 216, 218, 226.
- Trolle, Anna. Frue. II Bd. 276, 277.
- Trolle, Herluf. Rigsraad. III Bd. 246.
- Truelsen, Bo. Gaardfæster. IV Bd. 123.
- Tscherning, A. Fr. Krigsminister. I Bd. 195; V Bd. 263, 274.
- Tscherning. Regimentskirurg. IV Bd. 531.
- Tubeuf, K. von. Botaniker. II Bd. 420.
- Tulasne, Brødrene L. R. og Chr. Botanikere. II Bd. 400.
- Tull Jethro. Botaniker. II Bd. 93, 418.
- Tutein, P. A. Godsejer. I Bd. 195; III Bd. 706.

- Tuxen, S. C. A. Forstander. V Bd. 442, 446, 490, 491, 494, 668, 675, 676, 687.
- Tvedegaard, Jacob. Gaardmand. V Bd. 546.
- Thøgersen, Knud. Friskolelærer. V Bd. 437.
- Tøxen. Præst. II Bd. 301.
- U.**
- Uhd, Niels Hansen. Gaardmand. IV Bd. 384.
- Uldall, K. Fotograf. IV Bd. 22, 23, 60, 66; V Bd. 24.
- Ulfeldt, Corfitz. Rigshofmester. I Bd. 140; IV 132.
- Ulfeldt, Jacob. Godsejer. IV Bd. 482.
- Ulsøe, Sekretær. IV Bd. 446.
- Unger, F. Botaniker. II Bd. 399.
- Unsgaard, I. J. Stiftamtmand. V Bd. 275.
- Urne, Frederik. Lensmand. IV Bd. 132, 436.
- V. W.**
- Wadum, Jens. Kommitteret. V Bd. 156.
- Wagner, P. Professor. II Bd. 111.
- Wahlberg, Fr. Botaniker. II Bd. 203.
- Wakker, J. H. Botaniker. II Bd. 410.
- Wahlerst. Agent, III Bd. 74.
- Waidtløv. Proprietær. IV Bd. 548.
- Valdemar Atterdag. Konge. I Bd. 122, 123, 220, 222; V Bd. 38, 39.
- Valdemar Sejr. Konge. I Bd. 219; II Bd. 147, 154; III Bd. 5, 217, 251, 655; IV Bd. 112.
- Valdemar den Store. Konge. III Bd. 216.
- Valdemar, Hertug. IV Bd. 113.
- Valentin. Præst. III Bd. 88.
- Valentin. Proprietær. III Bd. 353.
- Valtiner, Adolph. Godsejer. II Bd. 36, 99, 284; III Bd. 354, 523, 524, 526, 527; IV Bd. 227, 261, 280; V Bd. 288, 294, 298, 642, 643, 657.
- Valtiner, H. C. Godsejer. IV Bd. 203; V Bd. 294.
- Valtiner, H. N. Godsejer. III Bd. 700.
- Valtiner, U. C. Godsejer. III Bd. 314.
- Walkendorf, Christ. Rentemester. V Bd. 58.
- Vallentin, J. Provst. V Bd. 642.
- Waltersdorff. Generalmajor. III Bd. 666.
- Wandal, H. Biskop. V Bd. 80.
- Wank. Landmand. IV Bd. 524.
- Warming, E. Professor. I Bd. 36, 37; II Bd. 324, 410, 411, 413.
- Warming, Jens. Professor. V Bd. 594.
- Varro. Forfatter. II Bd. 75.
- Watson. Maskinbygger. IV Bd. 563.
- Vedel, Anders Sørensen. Historiker. V Bd. 33.
- Vedel. Godsejer. III Bd. 15.
- Vedel, J. Godsejer. II Bd. 277.
- Vedel, L. M. Præst. II Bd. 199, 228.
- Wedel-Jarlsberg, F. N. Godsejer. IV Bd. 556; V Bd. 115, 116, 117.
- Wedel. Godsejer. III Bd. 117.
- Wedel, P. A. Amtsprøbst. V Bd. 620.
- Wedel-Wedellsborg. Godsejer. V Bd. 345.
- Wedel-Wedellsborg. General. III Bd. 66, 71.
- Wegener, C. F. Historiker. V Bd. 153.
- Wegener, J. S. Præst. V Bd. 640, 649, 662, 671, 672.
- Weinschenk, F. W. Godsejer. III Bd. 32, 33, 46, 61, 66, 70, 73, 78, 80, 81, 88, 89, 90, 97, 98, 99, 104, 332, 352.
- Weiss, C. F. Jernstøber. IV Bd. 569.
- Wendt, C. Hovmester. V Bd. 129, 167.
- Wendt, Fr. Gartner. II Bd. 233, 304, 312, 317; III Bd. 525; V Bd. 364.
- Vermehren, J. Kunstmaler. III Bd. 593.
- Wesenberg. Landinspektør. II Bd. 285, 302.
- Wessel, Casper. Landmaaler. II Bd. 6.
- Wessel, Johan Herman. Forfatter. II Bd. 6.
- Westh, Th. Claudi. Ingeniør. II Bd. 27, 28.
- West, von. Godsejer. IV Bd. 142.
- Westenholz, J. O. W. Præst. II Bd. 31; III Bd. 273; V Bd. 109.
- Westenholz, R. A. Godsejer. V Bd. 457.
- Westerbye, Chr. Husmand. IV Bd. 445.
- Westergaard, Aage D. Landmand. IV Bd. 516.
- Vestergaard, H. A. B. Forsøgsleder. II Bd. 128, 146, 172, 181, 358, 380, 381; V Bd. 580.
- Westermann, A. M. T. Professor. II Bd. 28, 37, 39, 121, 357, 358, 368, 369, 370; V Bd. 423, 452, 494, 590, 687.
- Wibe, V. Kancellipræsident. V Bd. 43.
- Wibel. Forpagter. V Bd. 640.
- Viborg, Carl. Professor. III Bd. 29, 31, 32, 33, 38, 50, 707, 708; IV Bd. 29, 31, 32, 33, 38, 449; V Bd. 633.

- Viborg, Erik. Professor. II Bd. 168, 169, 171; III Bd. 18, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 38, 50, 270, 296, 297, 299, 548, 549, 581, 587, 590, 592, 593, 600, 649, 651, 656, 657, 660, 662, 663, 684, 695, 698, 707, 709; IV Bd. 448, 593; V Bd. 633.
- Wiegmann, A. F. Botaniker. II Bd. 400.
- Viig, Berthel. Landmand. IV Bd. 535.
- Viihm, A. G. Forfatter. III Bd. 675.
- Wildenow, C. L. Botaniker. II Bd. 394.
- Vilhelm. Abbed. III Bd. 5.
- Vilhelm. Biskop. IV Bd. 110, 111.
- Wilkens, J. Polytekniker. II Bd. 244.
- Wilkinson. Professor. IV Bd. 503.
- Willemoes, A. Gaardmand. IV Bd. 517.
- Willemoes, D. Proprietær. IV Bd. 587.
- Willoughby. Professor. IV Bd. 521.
- Vilmorin, L. Planteforædler. II Bd. 241, 313, 377, 380.
- Wilse, J. N. Præst. II Bd. 211.
- Wilson, John. Fabrikant. IV Bd. 562.
- Vilumsen, Jens. Husmand. IV Bd. 537.
- Vincent, L. II Bd. 37.
- Winge, Øjvind. Professor. II Bd. 278.
- Winholt. Møller. III Bd. 348.
- Winkel, J. Forpagter. IV Bd. 288.
- Winstrup, O. J. Fabrikant. IV Bd. 448, 449, 451, 459, 486, 492, 513, 535, 536, 537, 543, 550, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 598.
- Winstrup, P. J. Mekaniker. IV Bd. 568.
- Vintapper, Frants. V Bd. 52.
- Virgil. Historiker. II Bd. 74, 95; III Bd. 245; IV Bd. 436, 437.
- Wistoft, L. Fabrikant. IV Bd. 489.
- With, N. Randulff. Præst. II Bd. 79.
- With, G. C. Professor. III Bd. 29, 30, 32, 35, 53, 61, 81, 82, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 100, 104, 105, 106, 107, 110., 123, 124, 353, 430, 450, 457, 458.
- Voigt. Ritmester. III Bd. 29, 88.
- Voelcher. Linnedvæver. II Bd. 256.
- Voelcher. Godsejer. III Bd. 77.
- Wolff, E. Kemiker. II Bd. 95.
- Wolgaard, J. S. Præst. IV Bd. 546, 563.
- Volkersen. Landmand. IV Bd. 203.
- Wolstein. Professor. III Bd. 657.
- Voltaire. Forfatter. V Bd. 82.
- Wood og Freeborn. Fabrikanter. IV Bd. 451, 459.
- Wood, Walter A. Fabrikant. IV Bd. 509.
- Worm. Præst. II Bd. 286, 287.
- Voromin. Botaniker. II Bd. 95, 413.
- Worsaae, J. J. A. Professor. III Bd. 243.
- Wormskjold, Peder. Godsejer. V Bd. 139, 140, 142.

Z.

- Zacho. Proprietær. III Bd. 392, 474.
- Zahle, C. Th. Statsminister. I Bd. 194; V Bd. 548.
- Zallinger, I. B. Professor. II Bd. 390, 394.
- Zeuthen, P. Chr. Assessor. V Bd. 149, 681.
- Zeyssolff. II Bd. 404.
- Zoega. Godsejer. V Bd. 167.
- Zoega. Forpagter. III Bd. 672.
- Zytphen-Adeler, G. F. O. Godsejer. I Bd. 62; III Bd. 102, 104, 118; V Bd. 349.

Y.

- Young, Arthur. Forfatter. IV Bd. 424; V Bd. 83, 118.

Æ.

- Ægidius. Proprietær. IV Bd. 503.

Ø.

- Ørsted, A. S. Botaniker. II Bd. 398, 404, 414.
- Ørsted, A. S. Statsminister. III Bd. 50; IV Bd. 450; V Bd. 205, 249, 250, 263, 264, 269, 617.
- Ørsted, H. C. Professor. IV Bd. 449; V Bd. 633, 683, 685.
- Østergaard. Præst. IV Bd. 510.
- Østrup. Præst. II Bd. 285.

SUMMARISK INDHOLDSFORTEGNELSE FOR ALLE FEM BIND

(Tallene henviser til Siderne i de forskellige Bind).

FØRSTE BIND:

Danmarks Jordbund. 3—74.

Undergrunden 4—19. Aflejringer 22—44. Landvinding ved Kunst 47—69. Landtab og Værn derimod 69—74.

Jordens Besiddelse og Brug. 75—240.

Landbrug i Oldtid og Middelalder 79—137. Fra 1660 til Fællesskabets Ophævelse 137—186. Efter Fællesskabets Ophævelse og til Nutiden 186—210. Landbrugets Skatter og Afgifter 210—240.

ANDET BIND:

Planteavl. 5—426.

Grundforbedringsarbejder 11—73. Gødningsmidlerne 74—128. De forskellige Kulturplanter 129—323. Ukrudsplanter 323—346. Planteavlsforsøg og Planteforædling 347—385. Plantesygdomme og deres Bekæmpelse 386—426.

TREDIE BIND:

Husdyrbruget. 1—715.

Hesten 1—240. Kvæget 241—578. Faaret 579—643. Svinet 646—715.

FJERDE BIND:

Landbygninger. 1—95.

Herregaarde og Præstegaarde 9—26. Bondegaarde og Huse 27—82. Bygningshistorisk Udvikling 82—95.

Mejeribruget. 99—419.

I Oldtid og Middelalder 99—144. I den nyere Tid 145—334. Nutidens Mejeribrug 335—419.

Landbrugets Redskaber og Maskiner. 421—600.

Jordbearbejdningsredskaber 425—481. Redskaber og Maskiner til Saaning, Høstning, Tærskning m. m. 482—560. Fremstilling af Redskaber og Maskiner 561—589. Redskabs- og Maskinprøver 593—600.

FEMTE BIND:

De landøkonomiske Forhold. 5—603.

Oplysning og Uddannelse 604—694. Efterskrift 695—704. Personnavneregister 705—730.